

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԶԵՌՆԱՐԿ ԲՈՒՋԵՐԻ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2008

ՀՏԴ 32.001(07)
ԳՄԴ 66 ց73
Ք 161

Հրատարակության և երաշխավորել
ԵՊՀ-ի միջազգային հարաբերությունների
ֆակուլտետի խորհուրդը

Խմբագրական հանձնախումբ

պրոֆ. Մանուչարյան Յ. Գ. (մախագահ),
պրոֆ. Թումանյան Վ. Ա., դոց. Թամազյան Ա. Խ.

61 Քաղաքագիտություն: Ուսումնական ձեռնարկ, Երևանի պետ.
համալս., -եր., Երևանի համալս. հրատ., 2006, 588 էջ:

Ձեռնարկում բուհական ծրագրին համապատասխան շարադրվում են
քաղաքագիտության առարկայի հիմնական թեմաները:

Նախատեսված է բուհերի ուսանողների համար: Կարող է օգտակար լինել
քաղաքագիտության ժամանակակից հիմնախնդիրներով հետաքրքրվողներին:

0802000000

Ք ————— 2006
704(02)-2006

ԳՄԴ 66 ց73

ISBN 5-8084-1765-6

© ԵՊՀ-ի հրատարակչություն, 2006 թ.
© Հեղ. կոլեկտիվ, 2006 թ.

ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	5

ԳԼՈՒԽ 1-ԻՆ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ

1. Քաղաքագիտության տիրույթը (Ի. Բալյան)	7
2. Քաղաքագիտության մեթոդաբանությունը (Վ. Թումանյան)	27

ԳԼՈՒԽ 2-ՐԴ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

1. Քաղաքական միտքը հին և միջին դարերում (Ռ. Վանեսյան)	45
2. Քաղաքական ուսմունքները նոր և նորագույն ժամանակներում (Յ. Շափաղաբյան)	64
3. Հայ քաղաքական միտքը (Հ. Մանուչարյան)	93

ԳԼՈՒԽ 3-ՐԴ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Քաղաքականության էությունն ու կառուցվածքը (Ի. Բալյան)	116
2. Մարդը և քաղաքականությունը (Ա. Թամազյան)	124
3. Քաղաքականության հիմքերը (Վ. Թումանյան)	138
4. Քաղաքականության սուբյեկտները (Վ. Թումանյան)	154
5. Ազգային քաղաքականություն (Հ. Մանուչարյան)	176
6. Ազգային անվտանգություն (Մ. Շահգեղյան)	196
7. Միջազգային քաղաքականություն (Վ. Թումանյան) .	207
8. Քաղաքական գլոբալացման էությունն ու հիմնախնդիրները (Մ. Վարդազարյան)	233

ԳԼՈՒԽ 4-ՐԴ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏՆԵՐ

1. Հասարակության քաղաքական համակարգը (Ա. Թամազյան)	243
2. Պետությունը որպես քաղաքական համակարգի գլխավոր ինստիտուտ (Գ. Մեղրյան)	262
3. Քաղաքական կուսակցություններ (Ռ. Վանեսյան)	288
4. Քաղաքացիական հասարակություն (Ա. Ալեքսանյան)	311
5. Հայրց պետականության և քաղաքական համակարգի կայացումը (Ա. Թամազյան)	325

ԳԼՈՒԽ 5-ՐԴ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳ

1. Քաղաքական իշխանություն (Լ. Մակարյան)	344
2. Քաղաքական ղեկավարներ (Ի. Բալյան)	367
3. Ժողովրդավարություն (Ա. Մարգարով)	383
4. Մարդու քաղաքական իրավունքներն ու ազատությունները (Ա. Ալեքսանյան)	405
5. Քաղաքական ընտրանի (էլիտա) (Լ. Մակարյան)	418
6. Քաղաքական լիդերություն (Ի. Բալյան)	430
7. Քաղաքական մշակույթ (Լ. Վարդանյան)	445

ԳԼՈՒԽ 6-ՐԴ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐ

1. Քաղաքական սոցիալականացում և քաղաքական մասնակցություն (Հ. Շափաղաթյան)	466
2. Ընտրություններ և ընտրական համակարգեր (Ա. Մարգարով)	488
3. Քաղաքական կոնֆլիկտ (Ա. Ենգոյան)	505

ԳԼՈՒԽ 7-ՐԴ
ՔԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

1. Գաղափարախոսության տեսություն (Ա. Ենգոյան)	522
2. Ազգային գաղափարախոսություն (Հ. Մանուչարյան)	543
3. Քաղաքական կանխատեսում (Ս. Հովհաննիսյան)	577

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Մեկուկես տասնամյակի անցյալ ունի քաղաքագիտության դասավանդումը ՀՀ բուհերում: Հասկանալի է, որ այդ կարճ ժամանակամիջոցում չէր կարող հումանիտար գիտության այդ ուղղությունը մրցակցել հարյուրամյակների և նույնիսկ հազարամյակների անցյալ ունեցող բնական ու հասարակական հիմնարար գիտությունների ձեռքբերումների հետ: Այնուամենայնիվ, այն մեզանում ինչ-որ չափով կայացել է երկու գլխավոր պատճառով:

Առաջին, որ նշված ժամանակահատվածում հայ իրականությունը չափազանց քաղաքականացված է եղել, յուրաքանչյուր անհատ այս կամ այն չափով առնչվել է քաղաքական տեսության ու պրակտիկայի բարդ երևույթների հետ և ձգտել ընկալել ու բացատրել դրանք, մտնել քաղաքագիտության ոլորտ:

Երկրորդ, որ հետխորհրդային շրջանում հայ իրականությունը արտաքին աշխարհի հետ բաց շփումներում սերտորեն հաղորդակցվել և յուրացրել է պատրաստի տեսություններ, փորձել դրանց օգնությամբ հասկանալ ու բացատրել քաղաքական գործընթացների տեսանելի և ոչ տեսանելի ծալքերը: Հայ հանրային միտքը չափանիշ ընդունեց համաշխարհային մտքի փորձն ու նվաճումները, դուրս եկավ քաղաքագիտության միջազգային ոլորտ, ձգտեց հայ կյանքի բարդ ու բազմակնճիռ հարցերի լուծման համար օգտագործել այնպիսի պատրաստի տեսություններ, որոնք առաջավոր երկրներում մշակվել էին հարյուրամյակների ընթացքում և արտացոլել իրենց երկրների առանձնահատկությունները: Բնական է, որ այդ ձեռքբերումները մարսելու և տեղայնացնելու համար ևս ժամանակ ու լրացուցիչ ջանքեր են պահանջվում: Այսուհանդերձ, այն ընդհանրացումները, որ այժմ հնարավոր է կատարել և ընդհանուր պատկերացում տալ քաղաքական մտածողության անցած դարավոր ճանապարհի ձեռքբերումների մասին, բավարար հիմք են տալիս քաղաքագետների ու հասարակագետների նոր սերունդներ կրթելու համար:

Ձեռնարկելով քաղաքագիտության ներկա ուսումնական ձեռնարկի ստեղծման գործը՝ ԵՊՀ Միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի քաղաքագիտության ամբիոնի ստեղծագործական կոլեկտիվը նպա-

տակ է դրել, մի կողմից՝ հայ երիտասարդության սեփականությունը դարձնել քաղաքագիտության առաջավոր դպրոցների փորձն ու ձեռք-բերումները, մյուս կողմից՝ լուսաբանել հայ ժողովրդին անմիջապես առնչվող ու հուզող հիմնախնդիրներ:

Աշխատությունը, որ հավակնում է քաղաքագիտության դասագիրք դառնալ ՀՀ բուհերի ուսանողության համար, ստեղծվել է բուհական ծրագրերի հիման վրա:

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ

1. ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐՈՒՅԹԸ

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼ ՉԵՎԱԿԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՆԹԱՅԸ

Հասարակության քաղաքական կյանքն ուսումնասիրող գիտությունը անգլիալեզու երկրներում կոչվում է Political science - քաղաքական գիտություն: Եվրոպայի և ԱՊՀ մի շարք երկրներում օգտագործվում է պոլիտոլոգիա - հուն. Polis - քաղաք - պետություն և logos – ուսմունք, հասկացություն: Ինչպես տեսական, այնպես էլ կիրառական իմաստով քաղաքագիտությունը ավանդաբար համարվել է արվեստ, գիտություն պետության կառավարման մասին: Դեռևս Պլատոնի ժամանակներից քաղաքական գիտության գլխավոր հարցն այն էր, թե ո՞վ պետք է ղեկավարի պետությունը: Պլատոնը գտնում էր, որ ոչ թե ամբոխը, այլ լավագույնները, ընտրյալները պետք է ղեկավարեն պետությունը: Արիստոտելը առարկելով Պլատոնին՝ գտնում էր, որ յուրաքանչյուր մարդ, որն օժտված է խելամտությամբ, վճռականությամբ և փիլիսոփայի հմտությամբ, պետք է մասնակցի հասարակության կառավարման գործերին: Արիստոտելը արդարացի չէր համարում Պլատոնի մոտեցումը:

Քաղաքական գիտության կայացմանը նպաստ է բերել Ն. Մաքիավելլին: Նա քաղաքական խաղի կանոնները բխեցնում էր իրական կյանքից՝ սահմանազատելով քաղաքականությունը կրոնից և բարոյականությունից: Քաղաքական մտքի այս երեք ականավոր ներկայացուցիչների հիմնարար գաղափարները իրենց հետագա զարգացումն ստացան նոր և նորագույն շրջանի մտածողների կողմից:

Քաղաքական գիտության ծագման ու զարգացման համար կարևոր նշանակություն է ունեցել փիլիսոփայությունը, որը միշտ էլ միտված էր պարզելու աշխարհի, այդ թվում նաև հասարակության գոյության հիմքերը, ցույց տալու մարդկանց փոխհարաբերությունների կարգավորման եղանակները: Քաղաքական գիտության ծագման տեսական հիմքերից մեկն էլ ուստպիական ուսմունքներն էին, որոնք ընդլայնեցին

և խորացրին քաղաքական գիտությամբ զբաղվող մարդկանց հայացքները արդարության և իդեալական հասարակության մասին, հիմքեր ստեղծեցին հասարակության ապագա քաղաքական զարգացումները կանխատեսելու համար: Մյուս հիմքերից մեկն էլ իրավագիտությունն է, հատկապես՝ պետականագիտությունը: Այն հնարավորություն ստեղծեց քաղաքական գիտության համար վերլուծելու պետական հաստատությունները, որպես մարդկանց փոխհարաբերությունները կարգավորող առանձնահատուկ սոցիալական նորմերի ամբողջություն: Քաղաքական գիտությունը ձևավորվել և զարգացել է նաև շնորհիվ փորձարարական, հոգեբանական հետազոտությունների, որոնք հիմք են հանդիսացել քաղաքական գործընթացների օբյեկտիվ և արդյունավետ վերլուծության համար:

Բացի տեսական, գաղափարական հիմքերից քաղաքական գիտության ձևավորմանը նպաստել են նաև մի շարք այլ գործոններ: Առաջինը պետության կողմից քաղաքական գիտության ճանաչողության, նրա հետազոտության հասարակական պահանջն էր: Երկրորդը՝ բուն քաղաքական գործընթացների զարգացումը՝ կապված քաղաքականության մասին գիտելիքների աճի, շերտավորման, հետազոտության նոր ուղղությունների առաջացման, փիլիսոփայության ու էմպիրիկ գիտությունների առարկայական և գործառնական սահմանազատման հետ: Երրորդ՝ քաղաքական գիտության ձևավորմանը նպաստել է աշխարհի, հասարակության գիտական ճանաչողության ընդհանուր պահանջը, բնափիլիսոփայության տրոհումը, բնական գիտությունների առաջացումը: Այդ գործընթացն ավելի արագացավ՝ կապված մարդու, իշխանության և քաղաքականության մասին փիլիսոփայական գիտությունների շերտավորման, սոցիալական գիտությունների բուռն զարգացման հետ: Վերջապես, քաղաքական գիտության ձևավորմանը նպաստել են գրական-գեղարվեստական ստեղծագործությունները, որոնք ապացուցում են, որ քաղաքական գիտության ծագումը ոչ միայն գիտական, քաղաքական, այլև մշակութային երևույթ է¹: Ամիրամբեշտ է ընդգծել, որ բավականին դժվար է ընթացել քաղաքական գիտության և պետականագիտության առարկայական ու գործառնական սահմանազատման գործընթացը: Մինչև XX դարի 20-30 թվականները քաղաքական գիտությունը ավանդական ձևով համարվում էր ուսմունք, տեսություն պետության մասին: Եվ միայն երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո այն առանձնացվեց պետականագիտությունից և դարձավ ինքնուրույն ուսումնասիրման առարկա: Այդ ժամանակ էլ որոշակիորեն սահմանա-

¹ См. Политология, Энциклопедический словарь. М. 1993. т. 266-270:

գատվեց դրա գործողության առարկայական բնագավառը, հստակեցվեց մյուս հումանիտար գիտությունների հետ նրա փոխհարաբերությունների դաշտը: Պատմականորեն այնպես է ստացվել, որ քաղաքական գիտությունը ծագել և զարգացել է հումանիտար մյուս գիտությունների, հատկապես՝ պետականագիտության ընդերքում: Եթե այդ գործընթացը նախկինում դրական դեր է խաղացել այն առումով, որ քաղաքական գիտության մի շարք հիմնահարցերի մշակմամբ զբաղվել են մասնագետները, ապա այսօր այդ ուղին ոչ միայն անբավարար է, այլև՝ վնասակար: Բանն այն է, որ քաղաքական բարդ գործընթացների արդյունավետ հետազոտության համար անհրաժեշտ է որոշակիորեն սահմանազատել հարակից գիտությունների առարկայական և գործառնական դաշտը: Քաղաքական գիտության առարկայական ձևավորման գործընթացն իրականացվել է մի քանի տասնամյակների ընթացքում: Այն ընդգրկում է XIX դարի վերջը և XX դարի սկիզբը, երբ ԱՄՆ-ում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում և Գերմանիայում բուռն զարգացում ապրեց գիտության այդ ճյուղը: 1857 թ. ԱՄՆ-ի Կոլումբիայի համալսարանում բացվեց քաղաքական գիտության դպրոց: 1871 թ. Ֆրանսիայում հիմնադրվեց «Քաղաքական գիտությունների ազատ դպրոցը», 1895 թ.՝ «Տնտեսության և քաղաքականության լոնդոնյան դպրոցը»: 1903 թ. հիմնադրվել է «Քաղաքական գիտության ամերիկյան ասոցիացիան»: Սկսեցին պարբերաբար հրատարակել մի շարք մասնագիտական հանդեսներ, մշակվեց և ներդրվեց գիտական կադրերի պատրաստման և վերապատրաստման համակարգ: Առաջին քաղաքագիտական հանդեսը՝ «Political Sciences», լույս է տեսել ԱՄՆ-ում դեռևս 1880 թ., իսկ 1886 թ. Կոլումբիայի համալսարանում պարբերաբար հրատարակվում է «Political Sciences Quarterly» հանդեսը:

XX դարի սկզբից մինչև 60-ականները քաղաքական գիտության զարգացումը ընթանում էր ամերիկյան սցենարով: Առաջին և երկրորդ աշխարհամարտերի միջև ընկած ժամանակաշրջանում Եվրոպայում արգելված էին քաղաքական անկախ վերլուծությունները: Ֆաշիստական վարչաձևի հաստատումը հանգեցրեց այն բանին, որ արևմտաեվրոպական մի շարք հայտնի գիտնականներ՝ Զ. Ֆրեյդը, Դ. Մորգենթաուն, Կ. Մանհեյմը, Դ. Մարկուզեն և ուրիշներ տեղափոխվեցին ԱՄՆ ու մեծ ներդրում ունեցան քաղաքագիտության զարգացման գործում: Սրանով է պայմանավորված նաև համաշխարհային քաղաքական գիտության մեջ մինչև XX դարի 70-ական թվականները ԱՄՆ-ի գերիշխող դերը: 1948 թ. ՄԱԿ-ի կրթության գիտության և մշակույթի համընթացողության նախաձեռնությամբ Փարիզում գումարվում է քաղաքական գիտու-

թյան գծով միջազգային գիտաժողով, որտեղ հատուկ նշվեցին քաղաքական գիտություն հետազոտության հիմնախնդիրները: Դրանք են՝ 1. քաղաքական տեսությունը, 2. քաղաքական ինստիտուտները, 3. կուսակցությունները և կուսակցական համակարգերը, 4. միջազգային հարաբերությունները և այլն: Մեկ տարի հետո նույն համաձայնագրովի նախաձեռնությամբ (1949 թ.) ստեղծվում է քաղաքական գիտությունների միջազգային ասոցիացիան: Երեք տարին մեկ գումարվում են միջազգային կոնգրեսներ, որտեղ քննարկվում են քաղաքական գիտության առջև ծառացած հրատապ հիմնահարցերը: 1961 թ. ամերիկյան մի շարք համալսարանների միավորման հիմքի վրա ստեղծվեց քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների միջհամալսարանական գործակալությունը (ICPSR): Այն ունի քաղաքագետների կողմից տարբեր ծրագրերի շրջանակներում հավաքված քանակական տվյալների հարուստ արխիվ, որը, որպես հարուստ տեղեկատվական աղբյուր, հսկայական դեր խաղաց քաղաքական գիտության զարգացման գործում: 1970 թ. Ֆորդի հիմնադրամի միջոցներով ամերիկյան համալսարանների օրինակով ստեղծվեց քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների եվրոպական գործակալությունը (ECPR), որն այժմ ունի 140-ից ավելի անդամներ: Համաեվրոպական այս կազմակերպությունը համակցում ու իրականացնում է Մեծ Բրիտանիայի Էսեքսի համալսարանում կազմակերպվող ամառային դպրոցի և քաղաքական գիտության զարգացման տարբեր ծրագրերի ֆինանսավորումը: Նրա աջակցությամբ լույս է տեսնում նաև «Քաղաքական հետազոտությունների եվրոպական հանդեսը»: 1962 թ. ստեղծվեց քաղաքական գիտությունների խորհրդային ասոցիացիան, սակայն քաղաքագիտությունը, որպես ինքնուրույն առարկա, չէր դասավանդվում: Նրա մի շարք հիմնահարցեր տարրալուծված էին գիտական կոմունիզմի, պատմական մատերիալիզմի և այլ առարկաների մեջ, որոնք դասավանդվում էին միայն մարքսիստական հայեցակարգով և կուսակցականացված սկզբունքով: Խորհրդային կարգերի փլուզումից հետո քաղաքագիտության ամբիոններ բացվեցին նախկին ԽՍՀՄ-ի բոլոր համալսարաններում, այդ թվում նաև Երևանի պետական համալսարանում: Մշակվեցին առարկայի ծրագրեր, հրատարակվեցին դասագրքեր, բացվեցին մասնագիտացումներ: Քաղաքագիտության դասավանդումը դրվեց հիմնարար հիմքերի վրա:

Քաղաքագիտության առարկայի, նրա բովանդակության վերաբերյալ գիտական գրականության մեջ գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ: Բանն այն է, որ այդ առարկան համեմատաբար նոր ձևավորված սոցիալական գիտության ճյուղերից է, իսկ մի շարք երկրներում նրա վերջնական կայացման գործընթացը դեռևս չի ավարտվել: Գիտական գրականության մեջ քաղաքական գիտության առարկան դիտարկվում է լայն և նեղ իմաստով: Լայն առումով քաղաքական գիտությունը ներառում է քաղաքական հարցերի այն շրջանակները, որոնք քննարկվում են քաղաքական փիլիսոփայության, քաղաքական սոցիոլոգիայի, քաղաքական հոգեբանության և հարակից այլ գիտությունների կողմից: Նման մոտեցումը ցույց է տալիս, որ քաղաքական գիտությունը բացահայտում ու հետազոտում է քաղաքական իրականության ոչ միայն առանձին կողմերը, այլև քաղաքական հարաբերությունների ամբողջ հատվածը: Սա դրական է այն առումով, որ նման մոտեցումը հնարավորություն է տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել հասարակության քաղաքական կյանքի մասին: Սակայն նման դեպքում ստեղծվում է մի իրավիճակ, երբ հարցականի տակ է դրվում բուն քաղաքագիտության, որպես ինքնուրույն գիտության գոյությունը: Ուստի անհրաժեշտ է նշել, որ միևնույն օբյեկտը, որպես իրականության մի մաս, կարող է ուսումնասիրվել մի շարք գիտությունների կողմից: Առարկան օբյեկտի որպիսությունն է, առանձնահատկությունը, նրա հատկանիշների ամբողջությունը: Օբյեկտը մեզնից և մեր գիտակցությունից անկախ արտաքին աշխարհի գոյ է: Օբյեկտի հետազոտության ժամանակ յուրաքանչյուր առարկա հետապնդում է իր նպատակը, իր ոճով, հետազոտության մեթոդներով ընդգծում օբյեկտի էական հատկանիշները, բացահայտում ու վերլուծում իրեն հետաքրքրող հիմնական դիրքերը:

Նեղ մասնագիտական առումով քաղաքական գիտության առարկան քաղաքական իշխանության լինելիության ու զարգացման օրինաչափությունն է, որը նախ՝ ուսումնասիրում է մարդու և հասարակության փոխհարաբերությունների քաղաքական ոլորտը՝ որպես հիմնական, առանձին օբյեկտ: Երկրորդ՝ քաղաքագիտությունը ուսումնասիրում է հասարակության քաղաքական կյանքի ոչ միայն առանձին կողմերը, այլև քաղաքական համակարգն ամբողջությամբ: Երրորդ՝ որպես գլխավոր առարկա, ուսումնասիրում է քաղաքականության հիմնական հարցի՝ իշխանական հարաբերությունների օրինաչափությունները: Այս

օրինաչափություններն արտահայտում են քաղաքական իրականության մեջ օբյեկտիվորեն գործող քաղաքականության սուբյեկտների կապերի և հարաբերությունների բնույթը, դրանց փոխհարաբերությունների զարգացման էական ու կայուն միտումները: Քաղաքագիտությունն ուսումնասիրում է ինչպես ընդհանուր փիլիսոփայական, սոցիոլոգիական բնույթի օրինաչափություններ, օրինակ՝ բազիսը և վերնաշենքը, այնպես էլ յուրահատուկ օրինաչափություններ՝ կապված բուն քաղաքականության և հասարակական կյանքի մյուս բնագավառների հետ:

Ընդհանուր առմամբ քաղաքագիտության կողմից ուսումնասիրվող օրինաչափությունները բաժանվում են երկու խմբի: Առաջինը՝ քաղաքականությունը որպես հասարակական կյանքի համեմատաբար ինքնուրույն բնագավառ, նրա կառուցվածքային տարրերը, դրանց ներքին կապերը, քաղաքական շահերի և պահանջմունքների վերարտադրման գործընթացները և այլն: Երկրորդ՝ քաղաքականության և տնտեսության, քաղաքականության և մշակույթի, քաղաքականության և իրավունքի, քաղաքականության և հասարակական այլ երևույթների միջև եղած կապերն ու օրինաչափությունները: Այս առումով քաղաքագիտությունը ընդգրկում է քաղաքական չափումների բոլոր օբյեկտները՝ պետական ինստիտուտներից մինչև իշխանության իրականացման հոգեբանությունն ու մշակույթը: «Իշխանություն» կատեգորիան ավելի լիարժեք է արտահայտում քաղաքականության բովանդակությունը: Յետևաբար, աշխարհի առաջատար մի շարք քաղաքագետների կարծիքով քաղաքագիտությունը գիտություն է իշխանության համար մղվող պայքարի և մրցակցության մասին²:

Այսպիսով, քաղաքագիտության օբյեկտը հասարակության քաղաքական ոլորտն է, իսկ առարկան՝ քաղաքական իշխանության ձևավորման ու զարգացման օրինաչափությունները:

Երբ խոսում ենք քաղաքագիտության մասին, ապա այն դիտարկում ենք որպես գիտություն և ուսումնական առարկա: Երկու դեպքում էլ դրանք ունեն հետազոտման և դասավանդման նույն հիմնախնդիրները: Այնուհանդերձ, դրանց միջև գոյություն ունեն տարբերություններ: Քաղաքագիտությունը, որպես ուսումնական առարկա, հենվում է գիտության վրա, ուստի որքան լայն ու ծանրակշիռ են գիտական նվաճումները, այնքան լիարժեք և բովանդակալից է ուսումնական առարկան: Տարբեր են գիտության և ուսումնական առարկայի նպատակներն ու խնդիրները: Գիտությունը ներառում է գիտնականների ստեղծագործա-

² St'iu Political science An introduction, 1991, New Jersey, էջ 2:

կան հետազոտության արդյունքները, մեթոդաբանական, վերլուծական տարբեր եղանակներով ստացված ճշմարիտ գիտելիքները: Հետևաբար, գիտության նպատակն է նպաստել գիտելիքների աճին, լայնացնել գիտական հորիզոնները: Ուսումնական առարկայի խնդիրը ուսումնական և մանկավարժական մեթոդներով սովորողներին, ուսանողությանը տեսությամբ ծեռք բերված և պրակտիկայով ստուգված գիտելիքներ հաղորդելն է: Ուսումնական առարկան որոշակի սուբյեկտիվ բնույթ ունի՝ կապված ուսումնական ծրագրերից, հատկացված ժամաքանակից և դասախոսի անձնական որակից: Երբ խոսում ենք քաղաքագիտության, իբրև գիտության մասին, ապա օբյեկտիվորեն հարց է ծագում, թե արդյո՞ք հասարակության քաղաքական կյանքը, քաղաքական իշխանության ու քաղաքական գործընթացների հետազոտությունը կարելի է համարել գիտություն: Այս հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչ ենք հասկանում գիտություն ասելով: Գիտություն բառը ծագել է հունարեն *epistame*, լատիներեն *science*-ից, որը նշանակում է գիտելիք, գիտելիքներ: Այն մարդկային գործունեության բնագավառ է, որի հիմնական գործառնություններից է իրականության մասին օբյեկտիվ գիտելիքների ստացումը, մշակումը և տեսական ընդհանրացումը: Գիտությունը բնության, հասարակության և մտածողության մասին գիտելիքների համակարգ է: Այն սոցիալական ինստիտուտ է, որի նպատակը նոր գիտելիքների արտադրման, կուտակման և կիրառման գործընթացի ապահովումն է:

Ըստ հետազոտվող առարկայի բնույթի գիտությունները լինում են բնական, հումանիտար, տեխնիկական, սոցիալական և այլն: Իսկ փաստերի հավաքման և ընդհանրացման առումով՝ փորձնական, տեսական և հիմնարար: Գիտությունների զարգացման սկզբնական շրջանում բնական այնպիսի գիտություններ, ինչպիսիք են ֆիզիկան և քիմիան, իրենց մեջ ներառում էին այդ հասկացության ամբողջ բովանդակությունը: Մինչդեռ, ինչպես մի շարք գիտությունների, այնպես էլ քաղաքագիտության շատ բնագավառներ չափումների չեն ենթարկվում: Օրինակ, ինչո՞ւ և ինչպե՞ս են ընդունվում քաղաքական որոշումները, ինչո՞ւ քաղաքացիները ենթարկվում կամ երբեմն էլ չեն ենթարկվում այդ որոշումներին: Բացի այդ, բազմաթիվ որոշումներ, նույնիսկ ժողովրդավարական վարչակարգի պայմաններում, ընդունվում են գաղտնի: Սա նշանակո՞ւմ է արդյոք, որ քաղաքագիտությունը չի կարող նմանվել բնական գիտություններին, գիտության կարգավիճակ ունենալ: Նրա այն մասը, որտեղ կարող ենք ստանալ թվեր, քանակական հստակ տվյալներ, ասենք, հասարակական կարծիքի, ընտրությունների արդյունքների և

այլ հարցերի վերաբերյալ, իրոք կարող է նմանվել բնական գիտություններին: Միաժամանակ քաղաքագետ հետազոտող գիտնականը կարող է հավաքել ոչ միայն քանակական տվյալներ, որն ավելի հեշտ է, այլև արձանագրել, հաստատել կայուն երևույթներ: Օրինակ, ինչպե՞ս է կառավարությունը ցանկանում ամրապնդել իր լեգիտիմությունը, ինչպե՞ս և ի՞նչ մեթոդներով ու եղանակներով են թեկնածուներն ընտրություններում ձգտում հաղթանակի, ինչպե՞ս են ձևավորվում քաղաքական կուսակցություններն ու խմբավորումները և այլն: Այս երևույթների վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ նման երևույթներն ունեցել են իրենց նախատիպերը: Հետո, երբ հետազոտողը սկսում է ընդհանրացում կատարել, դրանք դառնում են հիմնավոր, ամուր, այսինքն վերածվում են տեսության և այնքան ամուր, որ կարող ենք համարել օրենք: Այսպես, քաղաքականության մասին կուտակվում են գիտելիքներ, որոնք կազմում են տվյալ գիտության իմաստը: Վերջապես, որպես կանոն, գիտության մեջ առանձնացվում են հետևյալ տարրերը. գիտական ընկերություն, որտեղ մարդիկ զբաղվում են տվյալ գիտաճյուղի մշակմամբ և դասավանդմամբ, հստակեցվում է նրա թեմատիկ բնագավառը, մեթոդաբանական հիմքը: Ըստ էության քաղաքագիտությունն իր մեջ ընդգրկում է գիտության վերը նշված բոլոր տարրերը:

Քաղաքական գիտությունը ամբողջությամբ զարգանում է որպես քաղաքականության մասին տեսական և պրակտիկ գիտելիքների համակարգ: Տեսական քաղաքագիտությունը լուծում է գիտական հարցեր՝ կապված քաղաքական գործունեության մասին հիմնարար գիտելիքների ձևավորման հետ:

Տեսական քաղաքագիտությունը ուղղված է դեպի գիտության առարկան, նպաստում է գիտելիքների աճին, ընդգծում կիրառականի հիմնական ուղղությունը: Դա կարևոր դեր է խաղում քաղաքական գործընթացների վերլուծության հայեցակարգային և մեթոդաբանական ապարատի մշակման գործում: Քաղաքագիտության տեսական և կիրառական ուղղություններն իրարից տարբերվում են ոչ այնքան հետազոտության օբյեկտի և մեթոդների առումով, որքան իրենց առջև դրված նպատակներով: Կիրառական քաղաքագիտությունը ուղղակի պատասխանում է ինչի՞ համար և ինչպե՞ս հարցերին, զբաղվում է ընթացիկ քաղաքական պրակտիկայից բխող պրոբլեմային որոշակի իրավիճակների վերլուծությամբ: Կիրառական քաղաքագիտությունը տեսական մոդելների, հետազոտական ընթացակարգերի, քաղաքական զանազան տեխնոլոգիաների ամբողջություն է՝ ուղղված գործնական կիրառման և ռեալ քաղաքական արդյունք ստանալու նպատակին: Նրա հետազոտության

հիմնական առարկան կոնկրետ իրադարձությունն է՝ իր ամբողջ հարստությամբ, կապերով ու հարաբերություններով: Կիրառական քաղաքագիտության սուբյեկտները վերլուծաբան փորձագետներ են, որոնք աշխատում են հետազոտական կենտրոններում և պետական կառուցվածքներում: Այսօր աշխարհի առաջատար համալսարաններում և գիտահետազոտական կենտրոններում իրականացվում են և՛ տեսական և՛ կիրառական հետազոտություններ:

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՏԵԳՈՐԻԱՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Յուրաքանչյուր գիտության կատեգորիաների հետազոտությունը նրա գիտական պոտենցիալի յուրացման անհրաժեշտ պայմանն է: Կատեգորիան³ տվյալ գիտության լեզուն է, գործիքը, որը պետք է սովորել, լայնացնել ու խորացնել այդ բնագավառի գիտելիքները: Կատեգորիաները տվյալ գիտության կողմից օբյեկտիվ աշխարհի ճանաչողության սանդղակի աստիճաններն են, որոնց մեջ և որոնց միջոցով է դրսևորվում տվյալ առարկայի բովանդակությունը, օրինաչափությունները և զարգացման միտումները:

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ քաղաքական գիտության կատեգորիաների ուսումնասիրության ժամանակ առաջանում են որոշակի դժվարություններ, որոնք պայմանավորված են այդ գիտության ինտեգրալ բնույթով, տարբեր երկրներում դրա դրսևորման առանձնահատկություններով: Բանն այն է, որ քաղաքագիտությունը, ինչպես և մի շարք գիտություններ, օգտագործում են կատեգորիաների երեք տեսակ: Առաջինը ընդհանուր կատեգորիաներն են. օրինակ, «քաղաքակրթություն», «հասարակություն», «մշակույթ», «ժողովուրդ», «առաջընթաց», «հեղափոխություն» և այլն: Երկրորդը այն կատեգորիաներն են, որոնք գործառնում են քաղաքագիտության և հասարակական մյուս գիտությունների կցման կետում: Օրինակ, «իրավական պետություն», «քաղաքացիական հասարակություն», «սոցիալական խմբեր», «հասարակական կարծիք», «կոնֆլիկտներ», «պետական-քաղաքացիական ծառայություն», «քաղաքական բանակցություններ» և այլն: Այս առումով հարկ է նշել, որ քաղաքագիտության մի շարք հիմնախնդիրներ միջառարկայական հետազոտության ոլորտ են կազմում: Օրինակ, քաղաքական ինստիտուտների, նորմերի և արժեքների ուսումնասիրությունը սերտո-

³ Կատեգորիա-հուն. *katēgorie* – ընդհանուր հասկացություն, որն արտահայտում է օբյեկտիվ աշխարհի երևույթները և առարկաների նական հատկանիշներն ու հարաբերությունները:

րեն կապված է իրավագիտության հետ: Քաղաքական ուսմունքներն ու գաղափարախոսությունները ուսումնասիրվում են նաև փիլիսոփայության կողմից, քաղաքական զգացմունքները, հույզերը՝ հոգեբանության կողմից, քաղաքական ավանդույթները՝ մշակույթի պատմության և տեսության կողմից, քաղաքական իշխանության ծագումը՝ մարդաբանության ու ազգագրության կողմից և այլն: Երրորդը քաղաքագիտության սեփական կատեգորիաներն են, որոնք բաժանվում են մի շարք խմբերի: Նշենք նաև, որ արևմտյան քաղաքագիտական որոշ կատեգորիաներ միշտ չէ, որ նույն կերպ են արտահայտում տվյալ երկրի քաղաքական ամբողջ պատկերը: Ուստի այդ կատեգորիաների օգտագործման ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել տվյալ երկրի ազգային առանձնահատկությունները, տնտեսական և քաղաքական զարգացման մակարդակը և այլն: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ «քաղաքականություն» և «քաղաքական իշխանություն» կատեգորիաները հիմնարար են, առանցքային և բազմաբովանդակ: Քաղաքագիտության մյուս կատեգորիաները գործում են այդ առանցքի շուրջը, բացահայտում են դրանց տարբեր կողմերը, կառուցվածքն ու գործառնության մեխանիզմը:

Գիտական գրականության մեջ քաղաքագիտության կատեգորիաները բաժանվում են հետևյալ խմբերի⁴: Առաջինը այն կատեգորիաներն են, որոնք բացահայտում և բնութագրում են, թե ի՞նչ է քաղաքագիտությունը, նրա օբյեկտը, առարկան, հետազոտության մեթոդները և գործառնությունները: Երկրորդը այն կատեգորիաներն են, որոնք քաղաքական լիդերների և էլիտայի համար հանդես են գալիս որպես նպատակ և միջոց: Դրանք, շնորհիվ իրենց գործառնության ընդգրկման մակարդակի, ունեն ուղղահայաց և հորիզոնական բնույթ: Դրանք են. «քաղաքական իշխանություն», «քաղաքական կարգ», «քաղաքական տիրապետություն» և այլն: Երրորդ խումբ կատեգորիաները վերաբերում են քաղաքական ինստիտուտներին ու քաղաքականության սուբյեկտներին, դրանց կապերին ու փոխհարաբերություններին, վարչական ապարատին, ընտրական համակարգերին և այլն: Չորրորդ խումբ հասկացություններն ու կատեգորիաները վերաբերում են քաղաքական համակարգին ու կառուցվածքային տարրերին: Օրինակ, ի՞նչ է «քաղաքական համակարգը», դրա կառուցվածքը, «պահանջարկ», «շահերի արտաբերում», «սոցիալական միջավայր», «հետադարձ կապ», հաղորդակցում և այլն: Հինգերորդ խումբ հասկացություններն ու կատեգորիաները հնարավորություն են տալիս վերլուծելու քաղաքական գործընթացը

⁴ Стів Общая и прикладная политология./ под общей редакцией д.и.н. проф. Жукова В. И., д.ф.н. проф. Краснова Б. И./ М. 1997. т. 15-18., Вестник Моск. Ун-та. Серия 18. Социология и политология. 1997. N. 3:

ամբողջության մեջ: Դրանք են՝ «քաղաքական բարեփոխումներ», «քաղաքական արդիականացում», «ընտրարշավներ», «կոնֆլիկտներ», «քաղաքական իրադարձություններ», «քաղաքական իրավիճակ» և այլն: Եվ վերջապես կատեգորիաներ, որոնք ընդգրկում են քաղաքական գիտակցության բնագավառը՝ «քաղաքական հոգեբանություն», «քաղաքական մշակույթ», «քաղաքական գաղափարախոսություն», «քաղաքական սոցիալականացում» և այլն:

Այսպիսով, քաղաքագիտության կատեգորիաների գիտական ապարատի ձևավորումը բարդ գործընթաց է, որը պահանջում է կատեգորիաներից յուրաքանչյուրի հստակ բովանդակության բացահայտում, կիրառական առումով ճիշտ և տեղին օգտագործում:

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԸ ԵՎ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅՆԵՐԸ

Քաղաքագիտության հետազոտության մեթոդաբանությունը մեթոդների, նորմերի ամբողջություն է, գիտական որոնումների ռազմավարություն: Գիտական մեթոդը սկզբունքների, տեսության հիմնական տեղադրումների, կիրառվող եղանակների համակարգ է, որի օգնությամբ հետազոտողը հասնում է իրականության օբյեկտիվ ճանաչողությանը: Պրոֆեսիոնալ քաղաքագետի համար գիտական վերլուծության մեթոդներին տիրապետելը նրա որակական մակարդակի կարևոր չափանիշներից մեկն է: Այն հնարավորություն է ստեղծում և նպաստում հետազոտության օբյեկտիվության ու արդյունավետության բարձրացմանը: Տարբեր մեթոդների ամբողջությունը, որոնց օգնությամբ հետազոտվում են քաղաքական իրականությունն ու իրադարձությունները, հնարավորություն է ընձեռում տեսնելու զարգացման միտումները, ընդունելու համապատասխան որոշումներ, կազմելու քաղաքական վերլուծության բովանդակությունը: Մեթոդը–հուն. methodos, հետազոտության ուղի, ճանապարհ, քաղաքական տեսության ստուգման և գնահատման միջոց, վերլուծության եղանակ է:

Քաղաքական հետազոտությունների մեթոդաբանական մակարդակը, մեթոդների հիմնական ձևերը կազմվել, ձևավորվել են քաղաքական մտքի պատմական զարգացման ընթացքում: Քաղաքագիտության մեթոդների մշակման գործընթացը մասնագիտական գրականության մեջ բաժանվում է հետևյալ փուլերի⁵:

⁵ St'iu **Джарол Б. Мантейм, Ричард К. Рич**, Политология, методы исследования, перевод с английского, М. 1997., **Словарь справочник- Политология** Изд. Весь Мир. М. 2000. էջ 152-156:

Առաջինը դասական շրջանն է, որն ընդգրկում է մինչև XIX դարը կապված բարոյա-արժեքային, տրամաբանական-փիլիսոփայական մոտեցումների հետ: Երկրորդը՝ ինստիտուցիոն փուլը՝ XIX դարից մինչև XX դարի սկիզբը, երբ գերակշռում էին պատմահամեմատական և նորմատիվ-ինստիտուցիոնալ մեթոդները: Երրորդը՝ բիևկոորիստական-վարքագծային կամ վարքաբանական փուլն է, երբ սկսվեցին ակտիվորեն կիրառվել քանակական մեթոդները, որոնք ընդգրկում են XX դարի 20-70-ական թվականները: Վերջապես չորրորդ՝ հետբիևկոորիստական փուլը, որն ընդգրկում է XX դարի վերջին երեք տասնամյակները, երբ զուգակցվում են ավանդական և ժամանակակից մեթոդները⁶: Քաղաքական գործընթացների մասնագետ հետազոտողը պարտավոր է իրերն ու երևույթները տեսնել այնպես, ինչպես իրականում դրանք կան և ոչ թե այնպես, ինչպես ինքն է ցանկանում տեսնել: Սակայն քաղաքագիտության մեջ դա համեմատաբար ավելի դժվար է, քան բնական գիտությունների մեջ: Բանն այն է, որ քաղաքականությունը բացի քանակական չափումներից ունի նաև հոգեբանական կողմեր, որոնք չափումների չեն ենթարկվում: Դրանից զատ, յուրաքանչյուր հետազոտող ընտրելով այս կամ այն հարցի ուսումնասիրությունը՝ ի սկզբանե արդեն ցուցաբերում է որոշակի նախասիրություն, եթե չասենք՝ շահ: Ուստի անհրաժեշտ է, որ հետազոտողը մինչև վերջ կշռադատի իր եզրակացությունը, արժեքային հակվածությունը հասցնի նվազագույնի, հետազոտությունը հիմնավորված լինի և փաստերով ապացուցված: Քաղաքական հետազոտության ժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ հետազոտվող օբյեկտի մասին կարող են լինել նաև այլ տեսակետներ, որոնց մեջ կան ճշմարտության տարրեր: Մ. Վեբերը նշում է, որ ցանկացած գիտական հայտնագործություն եթե հենվում է քաղաքական կանխակալ հայացքների վրա, օբյեկտիվ և արդյունավետ լինել չի կարող: «Նախազուլացեք ձեր հետազոտությունները կազմել կանխակալ հայացքների վրա, գրում է նա, - անվիճելի ճշմարտությունները ընդունելի են նաև քաղաքական գիտության մեջ: Եթե աղբ կա, ապա դեմ նետեցեք այն»⁷:

Քաղաքագիտության մեջ օգտագործվում են հետազոտության ինչպես ավանդական, այնպես էլ ժամանակակից ձևեր: Քաղաքական գործընթացների հետազոտության ամենահին մեթոդներից է համեմատական մեթոդը, որը հնարավորություն է տալիս քաղաքական մի քանի օբյեկտների համեմատության միջոցով բացահայտել դրանց միջև եղած տարբերություններն ու նմանությունները, ընդգծել քաղաքական գործ-

⁶ St'u Словарь-справочник, Политология. М. 2000. тp 153:

⁷ St'u Political science. An Intreduction. New Jersey. 1991. тp 14:

ընթացների ընդհանուր և առանձնահատուկ գծերը, նշել շարժընթացը և զարգացման միտումները: Այդ մեթոդը բացահայտում է քաղաքական գործընթացի տարրերի և սոցիալական այլ երևույթների միջև եղած փոխադարձ կապը, օգնում է ճիշտ գնահատել քաղաքական փորձը, որն այսօր էական կիրառական նշանակություն ունի հատկապես այն երկրների համար, որոնք նոր են սկսել դեմոկրատական վերափոխումների գործընթացը: Համեմատական մեթոդը հումանիտար գիտությունների մեջ խաղում է այն դերը, ինչը գիտական փորձը բնական գիտությունների մեջ: Այն հատկապես արդյունավետ է փոքր երկրների ազգային շահերի, դեմոկրատական ինստիտուտների, ընտրությունների և հասարակական կարծիքի հետազոտման ժամանակ և հնարավոր է դարձնում քաղաքական որոշումների ընդունման ժամանակ օգտվել նմանատիպ ճանապարհ անցած երկրների փորձից, հաշվի առնել սեփական առանձնահատկությունները և ընդունել ավելի իրատեսական որոշումներ: Համեմատական մեթոդաբանության հիմքի վրա ԱՄՆ-ում և արևմտյան մի շարք երկրներում ստեղծվել է քաղաքագիտության կարևոր ճյուղերից մեկը՝ համեմատական քաղաքագիտությունը: Համեմատական քաղաքագիտության բնագավառում հետազոտությունները կատարվում են՝ ա) քաղաքական արդիականացման տեսության, բ) քաղաքական ռեժիմների տիպաբանության, գ) ժողովրդավարական կառավարման համակարգին անցման գործընթացների ուղղություններով:

Քաղաքագիտական հետազոտությունների բնագավառում ամենատարածվածներից մեկը **համակարգային մեթոդն է**, որը համեմատական մեթոդի հետ միասին լայնորեն օգտագործում են աշխարհի բազմաթիվ գիտահետազոտական կենտրոններում: Համակարգային մոտեցումը գիտական հետազոտության այնպիսի մեթոդ է, որի հիմքում ընկած է բարդ օբյեկտի դիտարկումը իբրև բազմաթիվ տարրերի ամբողջություն: Այս դեպքում հետազոտության սլաքը ուղղվում է օբյեկտի ամբողջության բացահայտմանը, նրա ներքին կառուցվածքի և արտաքին կապերի վերլուծությանը: Այդ մեթոդը կիրառվում է հատկապես ամերիկյան քաղաքագիտության մեջ քաղաքագետներ Դ. Իստոնի և Հ. Ալմոնդի կողմից քաղաքական համակարգերի վերլուծության ժամանակ: Ժամանակակից ամերիկյան քաղաքագիտության մեջ կարելի է առանձնացնել համակարգային վերլուծության երեք փոխկապակցված մոտեցումներ: **Առաջին՝** ֆունկցիոնալ-կառուցվածքային, երբ սոցիալ-քաղաքական երևույթները, գործընթացները դիտարկվում են որպես մի ամբողջություն, համակարգ, որտեղ յուրաքանչյուր տարր ունի իր ֆունկցիոնալ նշանակությունը: Այս մոտեցման վերլուծության ելման կետը սոցիալա-

կան գործողությունն է, դրա համար էլ այդ մոտեցումը երբեմն անվանում են սոցիալական գործողության տեսություն: Այստեղ սոցիալական գործողությունը դիտվում է որպես ամբողջական ինքնակառավարվող համակարգ, որը կարգավորվում է հաղորդակցման, նորմերի և արժեքների միջոցով: Սոցիալական գործողության բուն կառուցվածքը ներառում է երեք տարր. ա) գործողության սուբյեկտ, բ) իրադրություն գ) սուբյեկտի վերաբերմունքը այդ իրադրությանը: Կարևորն այստեղ այն է, որ սուբյեկտը գործելով տվյալ իրադրության մեջ իրականացնում է որոշակի սոցիալական քաղաքական դեր, որը էական ներգործություն է ունենում շրջապատի նկատմամբ նրա հարաբերությունների վրա: **Երկրորդ՝** երբ հետազոտողի ուշադրությունը կենտրոնանում է քաղաքական համակարգի կառուցվածքի և գործառնության հարցերի վրա: Այս մոտեցման ժամանակ հետազոտության ուշադրության կենտրոնում է այնպիսի հարցերի վերլուծությունը, ինչպիսիք են համակարգի կայունությունը, գործելակերպը և այլն: **Երրորդ՝** ըստ «հետադարձ կապի», երբ համակարգը ընկալվում է իբրև կիբեռնետիկական մոդելի⁸ սկզբունքով կառուցված օբյեկտ: Նրա բոլոր տարրերը ներդաշնակորեն կապված են միմյանց, արձագանքում են ներքին և արտաքին ազդեցության հետևանքով համակարգում տեղի ունեցող փոփոխություններին: Համակարգային վերլուծության ժամանակ հետազոտողը քաղաքական համակարգը կարող է դիտարկել երկու տեսանկյունից՝ գոյաբանական և մեթոդաբանական: Առաջին դեպքում քաղաքական համակարգը դիտվում է որպես օբյեկտիվ կեցություն, որը պետք է բացել և զննել: Երկրորդ դեպքում հետազոտողը քաղաքականությունը մեկնաբանում է իբրև համակարգ: Երկու դեպքում էլ համակարգային վերլուծության վերջնական արդյունքը իրական քաղաքականության համակարգային մոդելի ստեղծումն է: Հետազոտության համակարգային մեթոդի արդյունավետությունը բարձր է, երբ ուսումնասիրվում են կայուն համակարգեր, կայուն իրավիճակներ, մինչդեռ շարժում, փոփոխական իրադրություններում այդ մեթոդի արդյունավետությունը ցածր է:

Վերը նշված համեմատական և համակարգային մեթոդների հետ կապի և հաջորդականության առումով կարևոր է նաև **պատմական մեթոդը**, որը օբյեկտիվ իրականության գիտական ճանաչողության մեթոդ է և հնարավորություն է տալիս իրեն ու երևույթները դիտարկել պատմական օրինաչափ զարգացման մեջ՝ կապված նրանց գոյության կոնկրետ

⁸ Կիբեռնետիկա - հուն. cybernetice – կառավարման արվեստ, սոցիալ-քաղաքական առումով՝ մարդկանց, խմբերի և հասարակության միջև հաղորդակցման գործընթացի մեջ հետադարձ կապի ուսումնասիրության տեսությունների և մեթոդների ամբողջություն:

պայմանների հետ: Ընդունված է ասել, որ պատմությունը անցյալի քաղաքականությունն է, իսկ քաղաքականությունը՝ ներկայիս պատմությունը: Այս մեթոդի կիրառումը պայմանավորված է քաղաքական պրակտիկայով: Փաստերի ճիշտ և ժամանակին օգտագործումը հնարավորություն է ստեղծում քաղաքականության մեջ խուսափելու կամայականությունից և սուբյեկտիվիզմից: Պատմությունը քաղաքագետին փաստացի նյութ է տալիս քաղաքական իրադարձությունների մասին, ընդհանրացնում անցյալի փորձը, կապ ստեղծում ներկայի և անցյալի միջև:

Քաղաքական հետազոտությունների մեջ կարևոր դեր ունի **մոդելավորման մեթոդը**, որը կիրառվում է հատկապես վերջին ժամանակներում՝ կապված կիբեռնետիկայի զարգացման հետ: Մոդելը⁹ իրականության պարզեցված պատկերն է, որն օգտագործվում է սոցիալական գիտությունների տվյալները կարգավորելու, տեսություն ստեղծելու և իրադարձությունների զարգացումը կանխատեսելու համար: Հետազոտվող օբյեկտի կրկնօրինակի ստեղծումը և դրանով իրական գործընթացների նմանակումը կոչվում է մոդելավորում¹⁰: Այսօր շատ է մեծացել քաղաքական հետազոտությունների մեջ համակարգչային տեխնոլոգիաների դերը: Համակարգչային տեխնիկայի օգնությամբ մոդելի կառուցումը ընդգրկում է մի քանի փուլ. առաջին՝ հետազոտվող օբյեկտի, համակարգի մասին միասնական տեսական պատկերացման ձևավորում - դա հայեցակարգային մոդելն է: Երկրորդ՝ հայեցակարգային մոդելը փոխակերպվում է մաթեմատիկական պայմանաճանճանների՝ մաթեմատիկական մոդելի: Երրորդ՝ մաթեմատիկական մոդելը փոխադրվում է համակարգչային ծրագրավորման հարթություն, որը հնարավորություն է տալիս հետազոտողին աշխատելու թվային տեղեկատվության վրա: Եվ վերջապես, մաթեմատիկական կամ համակարգչային մոդելի մեջ տեղադրելով հետազոտվող օբյեկտի մասին փաստացի տեղեկատվություն, մաթեմատիկայի պայմանաճանճանները փոխարինելով քանակական ցուցանիշների՝ ստանում ենք հետազոտվող օբյեկտի տեղեկատվական մոդելը¹¹: Վերջինս հնարավոր է դարձնում ճիշտ գնահատելու քաղաքական իրադրությունը, կանխագուշակելու զարգացման միտումները, փորձաքննության ենթարկելու հետազոտության արդյունքները: Ցանկացած քաղաքական գործընթացի համար կառուց-

⁹ Մոդել-ֆրանս.- model, լատ.modulus-չափ, նմուշ, օրինակ:

¹⁰ См. Общая и прикладная политология. под общей ред. д.и.н. пр. . Жукова В. И., д. ф. н. проф. Краснова Б. И., М. 1997. էջ 767:

¹¹ См. նույն տեղը, էջ 768:

ված մոդելը պետք է բխի հետազոտության նպատակից, որոշման ճշգրտությունից և ելակետային հայտնի տվյալներից: Եթե ելակետային տվյալների իսկությունը ճշտված չէ, ապա իմաստ չունի մոդելի ստեղծումը: Մոդելը պետք է արտահայտի երևույթի գլխավոր հատկանիշները, հաշվի առնի էական բոլոր գործոնները, որոնցից կախված է հետազոտության հաջողությունը: Ընդհանրապես, քաղաքական երևույթների մոդելավորումը երկու վտանգ է պարունակում. առաջինը, երբ իզուր կարող ես թաղվել մանրուքների մեջ, երկրորդ՝ դժվարացնել երևույթներն ու դրանց հետազոտությունը: Սակայն իրական դժվարությունը մարդկային բանականության սահմանափակության մեջ է: Ճիշտն այն է, որ հետազոտության արդյունքները որոշվեն մի քանի մոդելներից ստացված տվյալներով: Ի դեպ, եթե գիտական եզրակացությունները մի մոդելից մյուսին անցնելով քիչ են փոփոխվում, ապա դա լուրջ փաստարկ է հետազոտության օբյեկտիվության մասին, իսկ եթե էապես փոխվում են, ուրեմն պետք է վերանայել ընդհանուր հայեցակարգը:

Քաղաքագիտության նոր մեթոդներից անհրաժեշտ է նշել բիհեվիորիստական¹² մեթոդը, որը ձևավորվեց անցյալ դարի սկզբներին, երբ ամերիկյան քաղաքագետ Չարլզ Մերիամն ընդգծեց, որ հասարակության քաղաքական կյանքում որոշիչ դեր է խաղում մարդկանց քաղաքական վարքագիծը: Այս մոտեցման էությունը այն է, որ քաղաքականությունը հետազոտվում է անհատների, սոցիալական խմբերի կոնկրետ վարքագծի կտրվածքով: Մարդկանց գործողությունը դիտվում է որպես ձգտում իրենց քաղաքական շահերի իրականացման համար: Ըստ այդ մեթոդի հետազոտությունը պետք է անկանխակալ լինի՝ հիմնված փորձնական ուսումնասիրության վրա և կապված մարդկանց քաղաքական վարքագծի շարժառիթների հետ: Այդ մեթոդը օգնում է ուսումնասիրելու քաղաքական լիդերների, զանազան սոցիալական խմբերի արարքների, վարքագծի հոգեբանական մոտիվները, նրանց հեղինակության աստիճանը, մարդկանց տրամադրությունները ընտրություններից առաջ և այլն: Բիհեվիորիզմը հասավ իր գագաթնակետին XX դարի կեսերին, սակայն 60-ականներից սկսած՝ քննադատության ենթարկվեց՝ կապված բնագիտական մեթոդաբանական մի շարք դրույթների հետ: Մասնավորապես նշվեց, որ կենտրոնանալով միայն փաստերի վրա՝ գիտությունը ի վիճակի չէ ընթացիկ քաղաքական երևույթների պատճառները բացահայտելու: Այդ թերությունը բացահայտ է դառնում հատկապես

¹² Բիհեվիորիզմ-լատ. behaviour-վարք, վարքագիծ, բառիս բուն իմաստով՝ գիտություն վարքագծի մասին:

քաղաքական արժեքների վերլուծության, հասարակական-քաղաքական ճգնաժամերի ժամանակ: Հաշվի առնելով այս թերությունները՝ վերջին տասնամյակում բիհեվիորիզմի մեթոդաբանությունը լրացվեց, նորացավ և ստացավ «հետբիհեվիորիզմ» կամ «նեոբիհեվիորիզմ» անվանումը:

Քաղաքագիտական հետազոտությունների մեջ կարևոր դեր է խաղում **որոշումների ընդունման մեթոդը**: Նրա հիմնական տարրերն են՝ որոշումների ընդունման կենտրոնները, որոշումների ընդունման գործընթացը և դրա իրականացումը: Այս մեթոդի արդյունավետությունը շատ կոդներով պայմանավորված է իրավիճակի քաղաքական ճիշտ գնահատականով: Քաղաքական գնահատականը երևույթների, փաստերի, գործընթացների էությունը, բովանդակությունը բացահայտող բանավոր կամ գրավոր եզրակացությունն ու ամփոփումն է: Քաղաքական գնահատականը հետազոտողից պահանջում է բարձր մտակարողություն, լայնածավալ գիտելիքներ, քաղաքական երևույթների ընդհանրացում և վերլուծություն: Որոշումների ընդունման ժամանակ շատ բարձր է գնահատվում անկախ փորձագետների և հետազոտական կենտրոնների կարծիքը, նրանց առաջարկները, խորհուրդները, որոնք մեծ ազդեցություն են ունենում որոշումների ընդունման վրա:

Քաղաքական որոշումների ընդունման ժամանակ կարևոր դեր է խաղում քաղաքական փաստարկման կիրառումը: Փաստարկումը կշռադատության ձև է, երբ որպես ապացուցվող թեզ առաջ է քաշվում որոշակի դրույթ, դիտարկվում են նրա օգտին բերված փաստարկները և հնարավոր հակափաստարկները: Փաստարկման տարրերն են՝ համոզելը, գնահատելը, հիմնավորելը և հերքելը: Քաղաքականության մեջ փաստարկումը կիրառվում է ոչ այնքան թեզիսի ճշմարտությունը ապացուցելու, որքան դիմացինին համոզելու համար: Փաստարկման ժամանակ ի մի են բերվում քաղաքականության արդյունքները, որոշվում է քաղաքական պատասխանատվության ձևը, ձևավորվում են քաղաքական ծրագրերը, հիմնավորվում են քաղաքական նպատակները և այլն: Այսօր բավականին ուշադրություն են դարձնում քաղաքական փաստարկման տարբեր ասպեկտների, հատկապես քաղաքական լեզվի վերլուծության վրա: Նման մոտեցման հիմքում ընկած է այն սկզբունքը, որ լեզուն ոչ միայն հաղորդակցման, մտքերի և գզացմունքների արտահայտման, այլև քաղաքական սուբյեկտի վրա ներգործելու միջոց է: Այստեղ հետազոտողի ուշադրությունն ուղղված է քաղաքական փաստարկման տեխնիկայի, լեզվի գաղափարական շերտի, լեզվական քաղաքականության ձևավորման հոգեբանական կոդների վրա: Այս

հիմնախնդիրների հետազոտությունը հարստացնում է քաղաքագետի պատկերացումները քաղաքական գործընթացների, քաղաքական մշակույթի և գիտակցության մասին:

Ժամանակակից քաղաքագիտական հետազոտությունների մեջ լայն կիրառում ունեն վերլուծության փորձային-սոցիոլոգիական մեթոդները: Այդ մեթոդներն ընդգրկում են կոնկրետ սոցիոլոգիական հետազոտությունների ձևերի և եղանակների ամբողջությունը, քաղաքական գործընթացների փաստերի հավաքագրումն ու վերլուծությունը: Նման հետազոտությունների արդյունքները կիրառական նշանակություն ունեն իբրև յուրատեսակ մտավոր ապրանք: Այդ ապրանքի պատվիրատուներ և զնորդներ կարող են լինել կենտրոնական և տեղական իշխանությունները, պետական զանազան կազմակերպություններ և մասնավոր ձեռնարկություններ:

Այսպիսով, քաղաքագիտության զարգացման ժամանակակից փուլում բավականաչափ ընդլայնվել և խորացել է քաղաքական հետազոտությունների մեթոդաբանական հիմքը, առաջացել են նոր մեթոդներ և մոտեցումներ, այսինքն գործում է մեթոդաբանական բազմակարծության սկզբունքը:

Մեծ է քաղաքագիտության դերը հասարակական կյանքի ճանաչողության ու իմաստավորման գործում: Այս առումով նա իրականացնում է մի շարք գործառույթներ, որոնք պայմանավորված են պատմական տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակության սոցիալ-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական իրավիճակով: Գործառույթը իրերի և երևույթների ակտիվ փոխհարաբերությունների կայուն եղանակ է, երբ մի օբյեկտի փոփոխությունը հանգում է մյուսի փոփոխության: Քաղաքագիտական առումով դա քաղաքական համակարգի տարրերի, քաղաքականության սուբյեկտների կողմից իրականացվող որոշակի դեր է սոցիալական խմբերի շահերի և նպատակների իրականացման ուղղությամբ: Քաղաքագիտական գրականության մեջ առանձնացվում են հետևյալ գործառույթները. **գոյաբանական** – որպես մեկնարկային, որի հիմնական նպատակն է քաղաքական երևույթներն ու գործընթացները ճանաչել և բացատրել այնպես, ինչպես դրանք գոյություն ունեն իրականում: Պատասխանում է այն հարցին, թե ի՞նչ է քաղաքականությունը, քաղաքական ինստիտուտը, ինչո՞ւ և ինչպե՞ս են դրանք առաջացել, ո՞րն է դրանց ճակատագիրը և այլն: Մյուսը՝ **տեղեկատվական-ճանաչողական** գործառույթն է: Մարդկանց միշտ էլ հետաքրքրել և հետաքրքրում է, թե ի՞նչ է պետությունը, ի՞նչ դեր ունեն իշխանությունները, քաղաքական լիդերները հասարակության ճգնաժամի և զարգացման ժամանակ: Քա-

ղաքագիտությունը սոցիալական տեղեկատվություն է տալիս, բացահայտում է հետազոտվող հիմնահարցի էությունը, ճանաչում և իմաստավորում է համաշխարհային քաղաքական զարգացման տեսությունն ու պրակտիկան: Քաղաքագիտությունը կարող է արդյունավետ, օգտակար ծառայություն մատուցել կառավարությանը, քաղաքական գործիչներին, իշխանություններին ասել ճշմարտությունը: Քաղաքագիտությունը ոչ թե պարզապես նկարագրում է, թե ինչպե՞ս է գործում պետությունը, այլև պարզաբանում է, թե ինչո՞ւ է պետությունը գործում հատկապես այդպես և ոչ թե այլ կերպ: Պրոֆեսիոնալ քաղաքագետները հստակորեն տարբերում են, թե ինչո՞ւ և ինչպե՞ս են ընթանում քաղաքական գործընթացները: Քաղաքագիտությունը գիտականորեն մշակված տեղեկատվություն է տալիս քաղաքական գործընթացների մասին, առաջադրում է օգտակար դեղատոմսեր քաղաքականության արդյունավետության բարձրացման մասին: Հաջորդը քաղաքագիտության **քաղաքական սոցիալականացման** գործառույթն է: Այն նպաստում է բնակչության քաղաքական մշակույթի ձևավորմանն ու զարգացմանը, օգնում ճիշտ գնահատելու գոյություն ունեցող հասարակական, քաղաքական կարգը, քաղաքացու տեղը, դերը, իրավունքներն ու պարտականությունները հասարակության մեջ: Գլխավոր նպատակն է՝ սովորեցնել մարդկանց ճիշտ կողմնորոշվել սոցիալ-քաղաքական բարդ իրադրություններում, ճիշտ մոտեցում ցուցաբերել համամարդկային, պետական, խմբակային և անհատական շահերի ու արժեքների հանդեպ: Քաղաքագիտությունը իրականացնում է նաև աշխարհայացքային, կարգավորող գործառույթ: Յուրաքանչյուր մարդկային գործունեություն, վարքագիծ սկսվում է մարդու մտքից, իրերի ու երևույթների նրա ընկալումից: Այստեղից էլ բխում են քաղաքագիտության աշխարհայացքային գործառույթի կարևոր դերը և նշանակությունը: Քաղաքագիտությունը հետազոտում, վերլուծության է ենթարկում տարբեր հայացքներ, տեսակետներ, գաղափարներ, բացահայտում է դրանց էությունը, սովորեցնում գիտական անաչառ դիրքերից գնահատել այդ բոլորը: Այն մշակում է օբյեկտիվ պատմական մտածողություն, իր երկրի պատմության նկատմամբ հարգանք և վերլուծական մոտեցում: Քաղաքագիտությունը կարող է գնահատել քաղաքական իրականությունը, քաղաքական գործիչների արարքները, պատասխանել այն հարցերին, թե ինչո՞ւ և ինչպե՞ս անել, որ քաղաքական որոշումները, գործողությունները նպաստեն հասարակության կայունացմանն ու զարգացմանը: Այս խնդիրների լուծման մեջ մեծ է պրոֆեսիոնալ քաղաքագետների դերն ու պատասխանատվությունը: Նրանք կարող են և պետք է օգտագործեն իրենց ին-

տելեկտուալ իշխանությունը, գիտելիքներն ու վերլուծական ընդունակությունները երկրի զարգացման ճիշտ ուղիներ փնտրելու համար: Քաղաքագիտության մեջ թե՛ տեսական և թե՛ կիրառական առումով կարևոր դեր է խաղում կանխատեսման գործառնությունը: Ելնելով քաղաքական երևույթների օբյեկտիվ վերլուծության սկզբունքներից՝ քաղաքագիտությունը զբաղվում է ոչ միայն ընթացիկ հարցերի վերլուծությամբ, այլև ձգտում է ճանաչել ապագան, կանխատեսել քաղաքական գործընթացների զարգացման հեռանկարները: Ժամանակակից գիտական տեխնոլոգիաների զարգացումը մեծացրել է քաղաքական հետազոտությունների արդյունավետությունը, բարձրացրել կանխատեսումների ճշգրտության աստիճանը: Աշխարհի մի շարք առաջատար համալսարաններում ստեղծվել են ֆուտուրոլոգիական¹³ կենտրոններ, որոնք հավաստի տեղեկատվության և փաստերի վերլուծության հիման վրա մախագծում, մշակում են աշխարհի ապագա քաղաքական նկարագիրը:

Այսպիսով, քաղաքագիտությունը բավականին հետաքրքիր ու բարդ գիտություն է, որի ուսումնասիրությունն ընդհանրապես և մեր պետականության կայացման արդի փուլում հատկապես ունի տեսական, առավել ևս կիրառական նշանակություն: Ինչպես անցյալում, այնպես էլ այժմ կան մարդիկ, ովքեր հասարակական ճգնաժամերի, սոցիալական դժվարությունների, զանազան անարդարությունների համար մեղադրում են քաղաքական գիտությանը: Իրականում գիտությունն անաչառ է ու անկողմնակալ, մայած թե ովքեր, ինչքան, ինչպես և ինչ նպատակներով են օգտվում նրանից:

¹³ Ֆուտուրոլոգիա - լատ. futurum -ապագա, գիտություն ապագայի մասին:

2. ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈՂԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈՂԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քաղաքագիտության մեթոդաբանության հարցերը կարևոր նշանակություն ունեն հասարակության քաղաքական կյանքի ճանաչման և մարդու կենսագործունեության կազմակերպման համար: Որքան ճիշտ են ընտրված քաղաքական երևույթների հետազոտման սկզբունքներն ու մեթոդները, այնքան նշանակալի և օգտակար են դրանց արդյունքները:

«Մեթոդ» հասկացությունը առաջացել է հունական *methodos* (հետազոտում) բառից, որը մատնանշում է երևույթների հետազոտման, ուսումնասիրման, ճշմարտությունը բացահայտելու եղանակը, աշխարհի ճանաչմանը միտված գործելակերպը: Մեթոդաբանությունը որոշակի հայացքների համակարգ է հետազոտման սկզբունքների, մեթոդների, եղանակների ու հնարների վերաբերյալ:

Քաղաքագիտության մեթոդաբանությունը, որպես քաղաքական երևույթների ճանաչման, արժևորման և գնահատման եղանակների ու հնարների վերաբերյալ հայացքների ու ըմբռնումների որոշակի համակարգ, հանդիսանում է քաղաքական իրականության անալիզը, համահունչ է հետազոտվող քաղաքական երևույթների բնույթին և դրանց առաջացման, զարգացման ու փոխհարաբերությունների օրինաչափություններին:

Քաղաքագիտության մեթոդաբանությունը բավական լայն բովանդակություն ունի. ընդգրկում է ոչ միայն մեթոդաբանությանը բնորոշ հարցեր՝ կապված քաղաքական երևույթների հետազոտման սկզբունքների, եղանակների ու ձևերի ընտրության և կիրառման հետ, այլև քաղաքականության ընդհանուր տեսության և իմացաբանության հիմնահարցերին վերաբերող խնդիրներ: Մեթոդաբանության մեջ իրենց արտահայտությունն են գտնում մարդկանց աշխարհայացքային-գաղափարախոսական և քաղաքական դիրքորոշումները, աշխարհըմբռնողության մակարդակը, քաղաքակրթվածության աստիճանը, քաղաքական

կուլտուրան, սոցիալ-քաղաքական շահերի բնույթը, քաղաքական իդեալները և դրանց իրականացման վերաբերյալ նրանց պատկերացումները:

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Քաղաքագիտության մեթոդաբանությունը սոցիալական իմացության մեթոդաբանության առանձնահատուկ ոլորտներից է: Ինչպես քաղաքագիտության, այնպես էլ սոցիալական մյուս գիտությունների մեթոդաբանության հիմքը սոցիալական փիլիսոփայության մեթոդաբանությունն է, որը բովանդակում է հասարակական կյանքի ճանաչման, արժևորման ու գնահատման համար ընդհանրական նշանակություն ունեցող սկզբունքներ ու եղանակներ: Դրանք առանձնահատուկ ձևով են կիրառվում տարբեր գիտություններում՝ պայմանավորված հետազոտման օբյեկտների բնույթով:

Քաղաքագիտության մեջ կիրառվում են ինչպես ընդհանրական, այսինքն՝ փիլիսոփայական նշանակության սկզբունքներ ու եղանակներ, այնպես էլ քաղաքական երևույթների իմացությանը ներհատուկ սկզբունքներ ու եղանակներ:

Սկզբունքը մարդկանց վարքագիծը (իմացությունը կամ գործողությունը) պայմանավորող և նորմատիվ արժեք ունեցող երևույթ է: Սկզբունքները սահմանվում են մարդկանց կողմից՝ որոշակի օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հանգամանքների հիմքով: Օբյեկտիվ են այն հանգամանքները, որոնք պայմանավորված են, իմացության դեպքում՝ հետազոտվող օբյեկտների, իսկ սուբյեկտիվ գործողության դեպքում՝ առաջ քաշված խնդիրների բնույթով, դրանց առաջացման, զարգացման ու փոփոխման, այլ երևույթների հետ փոխհարաբերությունների առանձնահատկություններով, որոնք տվյալ կոնկրետ պայմաններում անկախ են մարդկանց կամքից, ցանկություններից և ձգտումներից: Սուբյեկտիվ են այն հանգամանքները, որոնք պայմանավորված են մարդկանց կամքով, ցանկություններով, նպատակներով, քաղաքական իդեալներով, աշխարհըմբռնողությամբ, կարողություններով, նախասիրություններով և այլն: Ինչպիսին էլ լինեն սկզբունքների ընտրության սուբյեկտիվ հիմքերը, մարդիկ չեն կարող ցանկալի արդյունքների հասնել, եթե դրանք չեն համապատասխանում օբյեկտիվ հանգամանքներին և դուրս են գալիս իրական հնարավորությունների շրջանակներից: Այնպես որ սկզբունքների որոշման հիմքերի շարքում օբյեկտիվ հանգամանքներն

ունեն վճռական նշանակություն, բայց ինքնին չեն կարող առարկայա-
նալ և դրսևորվել սկզբունքների ձևով առանց մարդկանց՝ դրանց միտ-
ված գործողությունների: Թերևս այդ պատճառով է մարդկանց թվում, որ
իրենք ազատ են սահմանելու ցանկացած սկզբունք, ընտրելու խնդիր-
ների (իմացության կամ պրակտիկ գործունեության) ցանկացած եղա-
նակ ու ձև: Ճշմարիտ մեթոդը, ինչպես նշվեց վերևում, իրականության
անալիզն է:

Քաղաքագիտության մեթոդաբանության մեջ առաջնահերթ նշանա-
կություն ունեն ինչպես ընդհանրական (փիլիսոփայական), այնպես էլ
առանձնահատուկ արժեք ունեցող սկզբունքները: Դրանք, անկախ
իրենց բնույթից, տիրույթից և ընդգրկման շրջանակներից, ելակետ են
հանդիսանում քաղաքական երևույթների հետազոտման համար, մատ-
նանշում են հետազոտման նպատակը, ուղղությունը, բովանդակություն-
ը և նպատակի իրականացման միջոցներն ու եղանակները:

Քաղաքագիտության մեթոդաբանության մեջ կիրառվող ընդհանրա-
կան նշանակության սկզբունքներից են՝ հասարակական կյանքի գիտա-
մատերիալիստական ըմբռնման սկզբունքը, սոցիալական պատճառա-
կանության սկզբունքը, պատմականության սկզբունքը, օբյեկտիվու-
թյան սկզբունքը, կոնկրետության սկզբունքը, զարգացման սկզբունքը,
կուսակցական մոտեցման սկզբունքը և այլն:

Քաղաքական երևույթների ճշմարիտ իմացության հիմնական
սկզբունքը բոլոր դեպքերում հասարակական կյանքի գիտամատերիա-
լիստական ըմբռնումն է: Քաղաքական կյանքի երևույթների էության բա-
ցահայտման, մարդկանց կենսագործունեության մեջ դրանց տեղի, դե-
րի և փոխհարաբերությունների հստակ պարզաբանման համար պետք է
ելնել այն փաստից, որ հասարակական կյանքի հիմքը տնտեսական
հարաբերությունների համակարգն է, նյութական բարիքների արտադ-
րության, փոխանակման ու բաշխման հարաբերությունների ամբողջու-
թյունը, սեփականատիրական հարաբերությունների հիմքով կազմա-
վորված հասարակական կեցությունը, որը գերակայող գործոն է հանդի-
սանում մարդկանց կյանքի բոլոր, այդ թվում նաև քաղաքականության
ոլորտում: Բայց քաղաքականությունը հասարակական կեցության պա-
սիվ հետևանքը չէ: Ընդհանուր առմամբ պայմանավորված լինելով
տնտեսական հիմքով, քաղաքականությունը հետադարձ ազդեցություն
է գործում իր այդ հիմքի վրա և դառնում հասարակության կառավար-
ման հիմնական բովանդակությունը:

Քաղաքական երևույթների ճշմարիտ իմացության կարևոր պայման-
ներից է սոցիալական պատճառականության սկզբունքի հաշվառումը:

Հասարակական կյանքը մարդկանց կենսագործունեությունն է՝ իր բազմաբովանդակ կապակցություններով: Անկախ այն բանից, թե մարդիկ ինչպես են հասկանում կյանքը, ինչպիսի խորությամբ են ըմբռնում հասարակության զարգացման օրինաչափությունները, նրանց բոլոր գործողությունները, վարքագիծն ու դրանց հետևանքներն ունեն իրենց հիմքերը: Քաղաքական ճշմարիտ իմացությունը հետապնդում է հետազոտվող երևույթների խորքային պատճառական կապերի բացահայտման և իմաստավորման նպատակ: Ահա թե ինչու քաղաքական երևույթները հետազոտելիս անհրաժեշտ է ոչ միայն իմանալ, թե ինչ իրական պատճառներ են ընկած դրանց հիմքում, այլև գտնել այն հիմնականը, որը անմիջական և վճռական դեր է խաղում քաղաքականության մշակման ու իրականացման գործում:

Քաղաքագիտության մեջ իր առանձնահատուկ դերն ունի պատմականության սկզբունքի կիրառումը, որը հնարավորություն է տալիս բացահայտել քաղաքական երևույթների էական հատկանիշներն իրենց գոյացման, զարգացման ու փոփոխման վիճակում, տեսնել հասարակական առաջադիմության միտումը, խորամուխ լինել այդ շարժման հիմքերի և օրինաչափությունների մեջ, պարզել քաղաքականության պատմական ընթացքը, որականական փոփոխությունների առանձնահատկությունները, հասարակական կյանքի մեկ փուլից մյուսին անցման օրինաչափությունները և այլն:

Մարդկանց կյանքն ու գործունեությունը, որպես բնապատմական գործընթացների արտահայտություն, ենթակա են սոցիալական օրենքների գործողություններին: Դրանք թեև բնության օրենքների նման օբյեկտիվ բնույթ ունեն՝ առաջանում ու գործում են մարդկանց կամքից, ցանկություններից ու մտադրություններից անկախ, այնուամենայնիվ մարդկանց գործունեության, գիտակցված ու կամային վարքի արդյունք են, դրսևորվում են միայն մարդկանց կենսագործունեության ընթացքում:

Քաղաքականությունը մարդկանց սոցիալ-պատմական գործունեության արդյունք է: Քաղաքական երևույթների հիմքերը ունեն պատմական (սոցիալական) բնույթ, և այդ հիմքերից ելնելով պետք է բացատրել դրանց ինքնությունը: Բնության օրենքներով սոցիալական, այդ թվում նաև քաղաքական երևույթների բացատրության փորձերը երբեք դրական արդյունք չեն տվել, չեն դարձել և երբեք չէին կարող դառնալ ճշմարիտ իմացության հուսալի ուղեցույց:

Օբյեկտիվության սկզբունքի կիրառումը քաղաքական երևույթների ճշմարիտ իմացության հիմնական պահանջներից է: Օբյեկտիվ լինելու

պահանջը՝ ամենևին չի սահմանափակվում քաղաքական երևույթներն արժևորելիս ու գնահատելիս անաչառ, անկողմնապահ լինելու շրջանակներով, թեև դա նույնպես քաղաքական կյանքի հետազոտման մեջ օբյեկտիվության սկզբունքի բովանդակության տարրերից է:

Օբյեկտիվության սկզբունքի հիմնական բովանդակությունը, որ քաղաքական երևույթների հետազոտման արդյունքների ամփոփումն է այնպիսի գիտելիքների մեջ, որոնք բովանդակեն օբյեկտիվ ճշմարտություններ, լիովին համապատասխանեն հետազոտվող երևույթների էությանը և հիմնական հատկանիշներին:

Քաղաքական երևույթների հետազոտման գործընթացներում կոնկրետության սկզբունքը կարևորվում է երկու տեսանկյունով: Մի դեպքում այն պահանջում է հետազոտվող երևույթները դիտարկել իրենց կոնկրետ դրության, կոնկրետ կապակցությունների և առնչությունների մեջ, կարողանալ դրանք առանձնացնել երևույթների համընդհանուր շղթայից, պարզել դրանց ինքնությունը՝ իրենց էական հատկանիշներով: Կոնկրետության սկզբունքի այս իմաստով կիրառումը հնարավորություն է տալիս ուշադրությունը սեռել հետազոտողին հետաքրքրող այս կամ այն կոնկրետ երևույթի վրա: Սակայն դա ամենևին չի բացառում այլ երևույթների հետ հետազոտվող երևույթի կապերի ու առնչությունների ուսումնասիրությունը, բայց միայն այն չափով ու խորությամբ, որ անհրաժեշտ է տվյալ երևույթի համակողմանի և խոր հետազոտման համար:

Կոնկրետության սկզբունքը, մյուս դեպքում, պահանջում է հետազոտման արդյունքներն ամփոփելիս և եզրահանգումներ ու ընդհանրացումներ կատարելիս խստորեն պահպանել տրամաբանական իմացության հիմնական պահանջները, չամտեսել այն անժխտելի փաստը, որ վերացական ճշմարտություններ չեն լինում, ճշմարտությունը միշտ էլ կոնկրետ է: Կոնկրետ երևույթների կոնկրետ հետազոտմամբ ձեռք բերված գիտելիքները, կատարված եզրահանգումներն ու ընդհանրացումները միշտ էլ պետք է բովանդակեն օբյեկտիվ արժեք ունեցող կոնկրետ ճշմարտություններ:

Հասարակական կյանքի գիտական ըմբռնման կարևորագույն պահանջներից է զարգացման սկզբունքի ընդունումը:

Զարգացման համընդհանուր օրենքների ճշմարիտ իմացության դիրքերից քաղաքական երևույթների հետազոտումը հնարավորություն է տալիս հասկանալ դրանց իմաստը, բացահայտել քաղաքական զարգացումների հիմնական միտումները, մարդկանց քաղաքական դիրքորոշման ու վարքագծի մեջ որակական (դրական կամ բացասական

իմաստով) փոփոխությունների հիմքերը և քաղաքական մասնակցության մեխանիզմը՝ առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնելով սոցիալական շահերի հարաբերակցության փոփոխմանը, որը բոլոր դեպքերում վճռական նշանակություն է ունենում քաղաքական զարգացումներում և իր անմիջական արտահայտությունն է գտնում մարդկանց քաղաքական դիրքորոշումներում, գործողություններում և դրանց հետ կապված քաղաքական հարաբերություններում ու իրադարձություններում:

Քաղաքականության դիտարկումն իր դիմամիկ վիճակում, երևույթների զարգացման ու փոփոխման հիմքերի, միջոցների ու ազդակների տեղի ու դերի հստակ պարզաբանումը և սոցիալ-քաղաքական ուժերի հարաբերակցության ճիշտ գնահատումը հնարավորություն են տալիս առաջադրելու իրատեսական նպատակներ և քաղաքականությունը տանելու առավել ձեռնտու ու շահավետ ուղիներով:

Քաղաքականության մեջ զարգացման սկզբունքը, որպես կանոն, ընդունվում է բոլորի կողմից: Քաղաքական գործիչները, քաղաքագետներն ու տարբեր մակարդակների տեսաբանները, որոշակի սոցիալ-քաղաքական շահերից ու նպատակներից ելնելով, այսպես թե այնպես հաշվի են առնում օբյեկտիվ իրականության զարգացման ու փոփոխման փաստը: Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս քաղաքական պատմության դասերը, բոլորը չէ, որ իրատեսորեն են գնահատում քաղաքական զարգացումների դերն ու նշանակությունը քաղաքական նպատակների իրականացման գործում:

Քաղաքական երևույթների հետազոտման ընդհանրական նշանակություն ունեցող վերոհիշյալ սկզբունքների արդյունավետ կիրառումը հնարավորություն է տալիս ձեռք բերելու օբյեկտիվ իրականությանը համահունչ խոր գիտելիքներ, որոնք անհրաժեշտության դեպքում տեսական հիմք են հանդիսանում քաղաքականության մեջ անաչառ, անկողմնապահ, նպատակամիտված և օգտակար վարքագիծ դրսևորելու համար:

Սակայն սոցիալական իմացության մեջ հատկապես քաղաքական կյանքի հետազոտման զանազան իրադարձություններ ու գործընթացներ արժևորելիս ու գնահատելիս, կիրառվում է մի սկզբունք ևս, որը, կարծես թե, անհարիր է քաղաքական երևույթների օբյեկտիվ, անաչառ ու անկողմնապահ հետազոտման պահանջներին: Դա կուսակցական մոտեցման սկզբունքն է, որն անմիջականորեն կապված է մարդկանց սոցիալ-քաղաքական շահերի, աշխարհայացքային-գաղափարախոսական դիրքորոշման, կուսակցական պատկանելության և քաղաքական համոզմունքների հետ:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ նկատելի է այն փաստը, որ անտեսվում կամ երկչուտ փորձեր են արվում ժխտելու սոցիալական իմացության մեջ կուսակցական մոտեցման գործոնի դերը և դրա հիմքով ձևավորված սկզբունքի նշանակությունը քաղաքական կյանքի ճշմարիտ իմացության գործում՝ այն համարելով մարքսիստական մեթոդաբանության սկզբունք։ Հասարակական կյանքի իմացության մեջ այդ սկզբունքի առաջադրումը ամենևին էլ կապված չէ մարքսիստական մեթոդաբանության մշակման հետ։ Այն տարբեր ձևերով ու չափերով կիրառվել է մինչմարքսիստական ժամանակների քաղաքական գործիչների ու մտածողների կողմից ևս և տակավին շարունակում է կիրառվել քաղաքական կյանքի իմացության բոլոր դրսևորումներում։ Բայց մարքսիստական մեթոդաբանության մեջ դասակարգային-կուսակցական մոտեցման սկզբունքը բացարձակացվել ու դարձել է սոցիալական իմացության բոլոր սկզբունքների որակման չափանիշ։ Հենց դա պետք է մերժել և ոչ թե սկզբունքն ընդհանրապես, որը մշտապես կիրառվում է քաղաքական երևույթների հետազոտման և գործնական քաղաքականության մեջ։

Պատմությունը վկայում է, որ հասարակական կյանքում ոչինչ չի կատարվում առանց գիտակցված նպատակների։ Մարդկանց գործունեության անմիջական հիմքերն ու շարժառիթները որոշակի սոցիալական շահերը և դրանցից բխող պահանջմունքներն են։ Սոցիալական շահերն ու պահանջմունքները թեև ձևավորվում են որոշակի օբյեկտիվ հիմքերի վրա, բխում մարդկանց, նրանց առանձին խմբերի ու շերտերի, դասակարգերի, ազգերի, զանազան էթնիկական կազմավորումների, հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների ու միավորումների սոցիալական դիրքից ու կարգավիճակից, այնուամենայնիվ միշտ չէ, որ դրանք համապատասխանում են սոցիալական կյանքի զարգացման ու փոփոխման օրինաչափություններին։ Բնական է, որ օբյեկտիվ իրականությանն անհարիր շահերի ու պահանջմունքների դիրքերից քաղաքական կյանքի հետազոտումը չի կարող հավաստի ու ճշմարիտ գիտելիքներ ձեռք բերելու միջոց դառնալ։ Այդպիսի փաստեր քիչ չեն նկատվում առավելապես այն քաղաքական գործիչների ու քաղաքագետների գործունեության մեջ, որոնք բացարձակացնում են իրենց խմբային շահերի ու պահանջմունքների դերը և քաղաքական դիրքորոշումների արժեքն ու նշանակությունը։

Սոցիալական իմացության մեջ կուսակցական մոտեցման սկզբունքի անմիջական հիմքը, ինչպես արդեն նշվել է, սոցիալական շահերն ու պահանջմունքներն են, որոնց գիտակցման շնորհիվ էլ ձևավորվում են

որոշակի իմաստաբանական նպատակներ: Եթե դասակարգային մոտեցման սկզբունքի մեջ առաջիւս պլաներ վրա է մղվում դասակարգերի, սոցիալական խմբերի և էթնիկալիսն կազմավորումների արմատական շահերի հաշվառման պահանջը և դրան համապատասխան որոշվում են սոցիալական իմացության դարձերը, ապա կուսակցականության սկզբունքի կիրառման ժամանակ, դարձյալ սոցիալ-դասակարգային շահերի հաշվառման հիմքով, առաջին պլան են մղվում այն արմատական պահանջները, որոնք պայմանավորված են սոցիալական իմացության բնագավառում մարդկանց քաղաքական ու գաղափարախոսական դիրքորոշումներով:

Կուսակցականության սկզբունքը քաղաքական կուսակցությունների ու հասարակական այլ միավորումների քաղաքական հայացքների և դիրքորոշումների պահանջներին համապատասխան կիրառելիս են որոշվում սոցիալական իմացության քաղաքական միտումներն ու հիմնական նպատակները: Սակայն երբ սոցիալական իմացությունը դիտարկում ենք որպես աշխարհայացքային-գաղափարախոսական երևույթ, դրա կուսակցականությունը ձեռք է բերում մոր որակ, ստանում է փիլիսոփայական կերպարանք: Հասարակական-քաղաքական կյանքին վերաբերող փիլիսոփայական հայացքներում ավելի խոր և ընդհանրացված ձևով են արտացոլվում հասարակության սոցիալական շերտերի և քաղաքական կուսակցությունների շահերն ու նպատակները, և իմացության հենց այդ մակարդակում են մշակվում քաղաքական կյանքի ճանաչման և իմաստավորման հիմնական սկզբունքներն ու մեթոդները:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՐԵՎՈՐՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՏԱՁՈՏՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Քաղաքական կյանքի երևույթները հետազոտելիս, բացի վերը հիշատակված սկզբունքներից, քաղաքագիտության մեջ կիրառվում են նաև ընդհանրական մշահակություն ունեցող, ըստ էության սկզբունքային արժեքի մի շարք եղանակներ՝ քաղաքական կյանքի երևույթները տարբեր առումներով արժևորելու ու գնահատելու համար: Այդպիսիք են ծագումնաբանական, արժեքային, համակարգային, իմստիտուտային, մորմատիվային, գործառութային, սոցիոլոգիական, համեմատական, բարոյահոգեբանական, վարքաբանական և գործնական-կիրառական հետազոտման եղանակները:

Ծագումնաբանական վերլուծության ժամանակ նպատակ է դրվում

բացահայտել հետազոտվող երևույթների առաջացման հիմքերը; ցույց տալ այն սոցիալ-տնտեսական՝ պատճառները, որոնք համդիսացել են դրանց առաջացման իրական ակունքները:

Արժեքային (աքսետուգիական) հետազոտման եղանակը բառի բուն իմաստով հետապնդում է քաղաքական երևույթների ինքնության բացահայտման, դրանց օբյեկտիվ, էական-հատկանիշների հիմքով անալիզի և անկողմնապահ արժևորման նպատակ: Երևույթներին ներհատուկ բովանդակությունը՝ կազմող՝ իրական հատկանիշների ու արժեքների բացահայտումը արժեքային հետազոտման եղանակի հիմնական խնդիրն է: Երևույթների գնահատումն ու որակումը իրականացվում են հենց այդ արժեքների հիմքով, որոնք, ի տարբերություն արժևորման, որը պետք է հենվի բացառապես օբյեկտիվ, հետազոտողի կամքից անկախ գոյություն ունեցող փաստերի վրա, որպես կանոն, բովանդակում են սուբյեկտիվ տարրեր, քանի որ իրականացվում են որոշակի սոցիալական շահերի ու պահանջումների, քաղաքական համոզմունքների ու կողմնորոշումների դիրքերից:

Քաղաքական երևույթների արժեքային հետազոտումը, ի տարբերություն հետազոտման այլ եղանակների, ունի այնպիսի որոշակի առանձնահատկություններ, որոնք ըստ էության բացառիկ են: Ուշադրությամբ դիտարկելով արժեքային հետազոտությունների նպատակներն ու արդյունքները՝ դժվար չէ համոզվել, որ քաղաքական երևույթների հետազոտման բոլոր եղանակներում էլ առկա է դրանց էական, այս կամ այն կողմի, հատկանիշի կազմավորման ու դրսևորման ճշմարիտ իմացության նպատակը: Այլ կերպ ասած՝ քաղաքական երևույթների հետազոտման մեջ միշտ էլ հիմնական խնդիրը օբյեկտիվ ճշմարտություններ բովանդակող գիտելիքների ձեռքբերումն է: Այդ իմաստով էլ կարող ենք հավաստել, որ քաղաքական երևույթների արժեքային հետազոտումը բոլոր դեպքերում այս կամ այն ձևով ու չափով դրսևորվում է քաղաքագիտական հետազոտությունների բոլոր եղանակներում և ձևերում:

Քաղաքական կյանքի համակարգային վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս պարզելու դրա ինքնությունը և տեղը հասարակության ամբողջական կառուցվածքում, բացահայտելու դրա՝ որպես համակարգի հատկանիշները և գոյացման ու գոյապահպանման սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, գաղափարական և նորմատիվային հիմքերը, ցույց տալու սոցիալական օրգանիզմի այլ ենթահամակարգերի ու դրանցից դուրս սոցիալական ֆորմալ և ոչ ֆորմալ այլ համակարգերի հետ փոխհարաբերությունների և առնչությունների հիմունքները:

Քաղաքական երևույթների համակարգային վերլուծությունը հնարա-

վորությունն է տալիս ամբողջական պատկերացում կազմելու դրանց ինքնության, նույն քաղաքական հարթության վրա գտնվող միատեսակ և տարաբնույթ մակարդակների այլ երևույթների հետ առնչությունների, համադասության և ենթակարգության բնույթի կապերի վերաբերյալ:

Քաղաքական կյանքի ինստիտուտային վերլուծությունն իրականացվում է միմյանց հետ սերտորեն կապված երկու կարգի խնդիրների լուծման նպատակով: Ինստիտուտային վերլուծության ժամանակ, նախ՝ խնդիր է դրվում պարզել հետազոտվող քաղաքական երևույթի ինստիտուտային կարգավիճակը և կազմավորման ու քաղաքական դրության նորմատիվ հիմքերը, ապա պարզել համակարգի շրջանակներում տվյալ քաղաքական երևույթի տեղն ու դերը, ներհամակարգային կարգավիճակը, գործառնության նորմատիվ հիմքերը, ենթակարգության և համադասության հիմունքներով համակարգի այլ օղակների հետ փոխհարաբերությունները:

Քաղաքական կյանքի նորմատիվային հետազոտման ժամանակ խնդիր է դրվում պարզել քաղաքական ինստիտուտների կազմավորման ու գործունեության, քաղաքական գործընթացների և քաղաքական կյանքին մարդկանց մասնակցության նորմատիվային, մասնավորապես իրավական հիմքերը և լեգիտիմությունը, ինչպես նաև քաղաքական հարաբերությունների կարգավորման մեխանիզմներն ազգային օրենքների և միջազգային իրավունքի պահանջների շրջանակներում: Քաղաքական կյանքի նորմատիվային հետազոտման նպատակն է նաև պարզել մարդկանց քաղաքական մասնակցության և քաղաքական հարաբերությունները կարգավորող իրավական ու սոցիալական այլ նորմերի առնչությունները, ուսումնասիրել քաղաքական և իրավական մշակույթի ստեղծման, հասարակության կառավարման և օրինականության սահմանման օրինաչափությունները, պարզաբանել մարդու և քաղաքական իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության, ազգային անվտանգության հուսալի և արդյունավետ մեխանիզմներ ստեղծելու վերաբերյալ հարցերը:

Գործառնության ինստիտուտները խնդիր է դնում արժևորել ու բնութագրել քաղաքականության սուբյեկտների գործունեությունը, դերն ու նշանակությունը՝ հիմք ընդունելով դրանց քաղաքական մասնակցության առանձնահատկությունները, քաղաքական կարգավիճակով պայմանավորված հիմքային լիազորություններն ու իրավասությունները: Քաղաքական կյանքին մարդկանց, նրանց փոքր ու մեծ խմբերի, պետական ու ոչ պետական հաստատությունների ու կազմակերպությունների մասնակցությունը միշտ էլ դրսևորվում է որոշակի

գործառույթների՝ որոշումների ընդունման, գործողությունների, փոխհարաբերությունների միջոցով: Այդ գործառույթների հետազոտման հիմքով բնութագրվում են գործող անձինք, պարզվում դրանց ինչ լինելը, կարգավիճակը, գործունեության նորմատիվ հիմքերը և սոցիալական կոչումը:

Սոցիոլոգիական հետազոտության եղանակը կիրառվում է երկու տարբեր, բայց միմյանց հետ սերտորեն կապված նպատակներով: Մի դեպքում սոցիոլոգիական հետազոտությունները միջոց են դառնում քաղաքագիտական արժեքի փաստեր, տեղեկություններ ձեռք բերելու համար, իսկ մյուս դեպքում սոցիոլոգիական հետազոտությունների առարկա են դառնում քաղաքական կյանքի առանձին երևույթները. պետական և ոչ պետական հաստատությունների կազմավորման ու գործունեության հարցերը, հասարակական կյանքի այս կամ այն կողմը, բնագավառը, մարդկանց առանձին խմբերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական դրությանը, փոխհարաբերություններին, հասարակության սոցիալական նոր շերտավորմանը, առանձին շերտերի կացության սոցիալ-քաղաքագիտական բնութագրումներին վերաբերող հարցերը: Սոցիոլոգիական հետազոտությունների առավել կարևոր խնդիրներից է հասարակության ապրելակերպի և մարդկանց կենսամակարդակի համակողմանի ուսումնասիրության հիմքով հասարակական-քաղաքական կյանքի սոցիոլոգիական պատկերի ստեղծումը: Քաղաքական կյանքի սոցիոլոգիական հետազոտության միջոցով ձեռք բերված գիտելիքները կազմում են քաղաքականության ընդհանուր տեսության անկապտելի մասը և ամփոփ ձևով իրենց արտահայտությունն են գտնում քաղաքական սոցիոլոգիայի՝ որպես քաղաքագիտության ճյուղային առարկայի բովանդակության մեջ:

Քաղաքագիտության մեջ համեմատական վերլուծության մեթոդի կիրառումը բազմանշանակ է: Քաղաքական երևույթների հետազոտության ժամանակ, անկախ այն բանից, թե ինչ մեթոդներ ու եղանակներ են կիրառվում, միշտ էլ այս կամ այն ձևով առկա է լինում համեմատության փաստը: Սոցիալական իմացությունը համեմատությունների, արժևորումների ու զնահատումների շարունակական գործընթաց է: Համեմատությունները լինում են ակնհայտ, կոնկրետ, առարկայական և ոչ ակնհայտ ու ոչ կոնկրետ: Ակնհայտ առարկայական համեմատության դեպքում հետազոտվող երևույթը կամ դրա կառուցվածքային առանձին տարրերն ու գործառույթները համեմատվում են, որպես կանոն, առավել լավ ուսումնասիրված, տիպականացված երևույթի կամ դրա կառուցվածքային առանձին տարրերի ու գործառույթների, մեզ հետաքրքրող

որևէ հատկանիշի հետ՝ հետազոտվող երևույթն ավելի ակնառու ներկայացնելու, դրա այս կամ այն հատկանիշն առանձնացնելու և ընդգծելու նպատակով:

Համեմատական վերլուծության մեթոդի կիրառման արդյունավետությունը և իմացաբանական օգտակարությունը պայմանավորված են համեմատվող երևույթի՝ որպես օրինակի, ճանաչողական արժեքով: Սակայն համեմատությունն ինքնին դեռևս չի լուծում հետազոտության հիմնական խնդիրը: Օրինակի ուժը մեծ լինելով հանդերձ՝ դեռևս ապացույց չէ: Համեմատությունը, օրինակը միայն անհրաժեշտ միջոց են, իսկ երբեմն էլ որոշակի փաստերի դեր են խաղում քաղաքագիտական հետազոտություններում:

Քաղաքական երևույթների հետազոտման մեջ համեմատության մեթոդի կիրառումը ավելի հաճախ որոշակի և առարկայական բնույթ չի կրում: Այս դեպքում համեմատության հիմք ու չափանիշ են դառնում համընդհանուր ճանաչում գտած նյութական և հոգևոր արժեքները, հասարակական փորձով հաստատված գիտելիքները, անժխտելի ճշմարտությունները և մարդկանց քաղաքական վարքագծի ընդհանրական արժեք ունեցող նորմերը: Նույնիսկ կոնկրետ, առարկայական բնույթ կրող համեմատությունների ժամանակ այսպես թե այնպես առկա են ընդհանրական արժեք ունեցող չափորոշիչներն ու չափանիշները: Այլ կերպ՝ հետազոտության մեջ առարկայական համեմատությունը չի կարող ճանաչողական լուրջ արժեք ունենալ:

Քաղաքագիտության մեթոդաբանության մեջ բարոյահոգեբանական հետազոտության եղանակը կարող ենք դիտարկել միմյանց հետ սերտորեն կապված երկու տարբեր տեսանկյուններիով: Հետազոտության ժամանակ մի դեպքում խնդիր է դրվում պարզել քաղաքական որոշումների ընդունման ու գործնական քաղաքականության բարոյական հիմքերը և ազգային ու համամարդկային հոգևոր արժեքների մեջ առկա բարոյական նորմերում ամրագրված սոցիալական արդարության պահանջների հետ առնչությունները: Մյուս դեպքում՝ հետազոտությունն ուղղորդվում է մարդկանց քաղաքական մասնակցության հոգևոր ազդակների՝ հոգեվիճակի, տրամադրությունների ու զգացմունքների արժևորման և գնահատման նպատակին, որոնք որոշակի ազդեցություն են գործում նրանց քաղաքական կամքի ձևավորման և ընդունված որոշումների ու դրանց հիմքով քաղաքական ձեռնարկումների նկատմամբ վերաբերմունքի վրա:

Քաղաքական երևույթների բարոյահոգեբանական հետազոտությունը հնարավորություն է տալիս բարոյական չափորոշիչի հիմքով որակե-

լու քաղաքականության լեգիտիմությունը և կոնկրետ իրադրությունից ելնելով, ընտրելու քաղաքականության համար օգտակար սոցիալ-իդեոլոգիական իրավիճակ ստեղծելու արդյունավետ մեխանիզմներ:

Վարքաբանական (քիմիորիստական) հետազոտման մեթոդի կիրառումը թե իրականացման ճանապարհով և թե նպատակներով ունի սոցիոլոգիական բնույթ: Այստեղ խնդիր է դրվում քաղաքական կյանքի երևույթները քննարկել մարդկանց առումներին խմբերի, սոցիալական շերտերի և հանրույթների սոցիալական դերության, ապրելակերպի, մարդկանց կենսամակարդակի, նիստուկության, վարքութաբարքի, կենսագործունեության հանգամանքների հիմքով այդ երևույթների նկատմամբ նրանց վերաբերմունքի, տրամադրությունների, կարծիքի, այս կամ այն ձևով քաղաքական մասնակցության և դրա առկա ու հնարավոր հետևանքների իրատես հաշվառման միջոցով:

Վարքաբանական հետազոտությունն արդյունավետ միջոց է սպարգելու քաղաքականության, մասնավորապես սոցիալական քաղաքականության ոլորտում որոշումների ընդունման, ձեռնարկումների, դրանց հնարավոր հետևանքների նկատմամբ մարդկանց մեծ խմբերի վերաբերմունքը և այդ հիմքով արժևորելու ու գնահատելու քաղաքական կյանքն իր բազմաբնույթ դրսևորումներով:

Քաղաքագիտության մեթոդաբանության մեջ գործնական-կիրառական (պրաքսիոլոգիական) նշանակության հետազոտման օբյեկտ են հանդիսանում ինչպես քաղաքական ինստիտուտներն ու քաղաքական գործընթացները, այնպես էլ քաղաքականության տեսությունը և ընդհանրապես քաղաքական կյանքի երևույթների հետազոտման արդյունքները:

Առաջին դեպքում խնդիր է դրվում պարզել և գործնական-կիրառական առումով գնահատել պետական ու ոչ պետական քաղաքական հաստատությունների կազմավորման և գործունեության, մասնավորապես ընդունած որոշումների ու քաղաքական ձեռնարկումների օգտակարությունն ու նշանակությունը: Այս ոլորտում հատկապես կարևորվում են հասարակության քաղաքական համակարգի կատարելագործման, կառավարման ձևերի և վարչակարգերի համակարգային ու կառուցվածքային փոփոխությունների նպատակահարմարության, օգտակարության պարզաբանման հարցերը:

Երկրորդ դեպքում խնդիր է դրվում արժևորել ու գնահատել քաղաքագիտական հետազոտությունների արդյունքները և հասարակական կյանքի կառավարման կատարելագործման, դրա առումներն ոլորտներում համակարգային ու կառուցվածքային փոփոխությունների հայե-

ցակարգերը և դրանց իրականացման մեխանիզմների վերաբերյալ առաջարկությունները:

Քաղաքագիտության մեթոդաբանության կարևոր տարրերից են քաղաքական երևույթների հետազոտման առանձնահատուկ սկզբունքներն ու եղանակները: Դրանք բազմազան են: Դրանց բնույթը, տիրույթը և ընդգրկման շրջանակները պայմանավորված են քաղաքական երևույթների բնույթով և առանձնահատկություններով: Այստեղ կարող ենք առանձնացնել ավելի կամ պակաս ընդհանրական արժեք ունեցող սկզբունքներն ու եղանակները: Կան ընդհանրական նշանակություն ունեցող այնպիսի սկզբունքներ, որոնք կիրառելի են քաղաքական կյանքի բոլոր երևույթների հետազոտման ու գնահատման համար: Այդպիսի սկզբունքներից են, օրինակ, քաղաքական լեգիտիմության սկզբունքը, ժողովրդավարության սկզբունքը, հիմնավորվածության (դետերմինացված լինելու) սկզբունքը, մոտիվացման սկզբունքը և այլն:

Քաղաքագիտության մեջ օգտագործվում են բազմաթիվ ճյուղային և առանձնահատուկ սկզբունքներ: Դրանցից են, օրինակ, ազգերի ինքնորոշման, պետությունների տարածքային ամբողջականության հարգման, պետությունների ներքին գործերին չմիջամտելու, բազմակուսակցականության, բազմակարծության սկզբունքները, որոնց հաշվառման հիմքով արժևորվում ու գնահատվում են քաղաքական շատ գործողություններ և իրադարձություններ:

ՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ԻՄԱՑՈՒԹՅԱՆ ՉԵՎԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Քաղաքական երևույթները ուսումնասիրելիս հարկ է լինում օգտվել տրամաբանական իմացության մի շարք հնարներից ու ձևերից:

Անկախ այն բանից, թե հետազոտման ինչպիսի սկզբունքներ ու եղանակներ են կիրառվում, բոլոր դեպքերում պահանջվում են որոշակի բովանդակության փաստեր: Փաստերի արժեք են ձեռք բերում իրերը, առարկաները, երևույթները, գործողությունները, հարաբերությունները, իրադարձությունները: Քաղաքական երևույթների հետազոտության մեջ փաստարկումն իրականացվում է փաստերի միջոցով: Առանց անհրաժեշտ փաստերի չի կարող փաստարկում լինել և առավել ևս՝ առաջ քաշված գաղափարների ու եզրահանգումների ապացուցում և հիմնավորում: Բայց քաղաքական կյանքի երևույթներն ինքնին չեն կարող փաստեր դառնալ: Դրանք ինչպես իմացության մեջ, այնպես էլ քաղա-

քական գործողություններում և հարաբերություններում այդպիսին են դառնում մարդկանց կամքով, երբ ներառվում են իմացության կամ պրակտիկ գործողության ոլորտում և դառնում միտքը հաստատելու, եզրահանգումը կամ ընդհանրացումը հիմնավորելու կամ գործողությունն արդարացնելու միջոց:

Փաստերը մարդկանց գիտակցված, կամային, որոշակի շահերի հիմքով նպատակային գործողությունների արդյունք են: Փաստերի ձեռքբերումը նույնպես իրականացվում է իմացության միջոցով, բայց հետապնդում է այլ խորության ու չափերի իմացության նպատակ: Փաստերը ձեռք են բերվում զանազան միջոցներով ու եղանակներով: Դրանցից են՝ դիտարկումը, սոցիոլոգիական հետազոտությունները, սոցիալական փորձարկումը, վիճակագրական նյութերի ու տեղեկությունների օգտագործումը, պատմական տեղեկությունների, լեզվական-գրական նյութերի, իրեղեն ապացույցների օգտագործումը: Շատ հաճախ փաստերի դերում հանդես են գալիս գործողությունները, արարքները, հարաբերությունները, իրադարձությունները, դեպքերը և այլն:

Դիտարկումը, որպես տրամաբանական իմացության միջոց, կիրառվում է այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ է լինում ձեռք բերել անհրաժեշտ տեղեկություններ հենց քաղաքական իրադարձությունների և գործողությունների ընթացքում: Նման դեպքերում դիտորդը չի միջամտում իրադարձություններին, սակայն անտարբեր չէ դրանց նկատմամբ: Ելնելով առաջադրված խնդիրներից՝ դիտորդը ուշադրություն է դարձնում այն երևույթների (գործողությունների, արարքների, իրադարձությունների) վրա, որոնք կարող են օգտակար փաստեր դառնալ քաղաքական եզրահանգումների և ընդհանրացումների համար:

Դիտարկումն առավել օգտակար և արդյունավետ է լինում, երբ իրականացվում է զանազան տեխնիկական միջոցների օգտագործմամբ: Ըստ որում, իրադարձությունների մանրամասն ընդգրկումը և մակերեսային արտացոլումը տեղեկատվական, փաստագրական քիչ արժեք կարող են ունենալ, եթե չի կատարվում համապատասխան ընտրություն, չեն համակարգվում և իմաստավորվում այդ տեղեկություններն ու փաստերը: Դիտարկումն ակտիվ ճանաչողական գործընթաց է, որի հիմնական նպատակն է քաղաքական գործողություններն ու իրադարձությունները ներկայացնել տրամաբանական հաջորդականությամբ, փոխկապակցված և միմյանց լրացնող վիճակով:

Վերջին ժամանակներս քաղաքական կյանքի հետազոտման, մասնավորապես առանձին երկրների և տարածաշրջանների քաղաքական կյանքի այս կամ այն կողմն ուսումնասիրելու, պետությունների փոխհա-

րաբերությունները պարզելու, ներպետական կյանքի կարևոր իրադարձությունների (ընտրություններ, հանրաքվեներ, զանգվածային բնույթ կրող հարցումներ, զանազան այլ քաղաքական դեպքեր) վերաբերյալ հավաստի, օբյեկտիվ ճշմարտություն բովանդակող տեղեկությունների ձեռքբերման համար հաճախ են օգտագործվում դիտորդների ծառայությունները: Դա առանձնապես լայն կիրառում է գտնում միջազգային և տարածաշրջանային կազմակերպությունների գործունեության մեջ: Քաղաքական դիտորդների ինստիտուտի կարևորությունը նկատի ունենալով՝ պետությունների ազգային օրենսդրության և միջազգային իրավունքի բնագավառում ընդունվել են համապատասխան իրավական նորմեր քաղաքական դիտորդների կարգավիճակի, լիազորությունների և գործունեության հիմունքների մասին:

Քաղաքական կյանքի իմացության բավական արդյունավետ միջոց են դարձել սոցիոլոգիական հետազոտությունները, որոնցով քաղաքագիտական փաստերի ձեռքբերումը չի սպառում դրա բովանդակությունը, որը հետազոտվող քաղաքական երևույթների սոցիոլոգիական պատկերի ստեղծման արտահայտությունն է հանդիսանում: Սոցիոլոգիական հետազոտությունների միջոցով փաստերի ձեռքբերումը նպատականդվում է քաղաքական երևույթների ինչպես սոցիոլոգիական, այնպես էլ այլ տեսանկյուններով երևույթների հետազոտման խնդրին: Այդ մեթոդով ձեռք բերված փաստերը հնարավորություն են տալիս ընդգրկելու մարդկանց որոշակի խմբեր, պարզելու նրանց վերաբերմունքը քաղաքական կյանքի երևույթների նկատմամբ: Սոցիոլոգիական հետազոտությունները (հարցումներ, անկետավորում, զանազան միջոցներով տեղեկությունների ձեռքբերում) կարող են կրել սահմանափակ կամ զանգվածային բնույթ՝ ընդգրկելով առանձին տարածքներ և նույնիսկ ամբողջ երկրի բնակչությանը: Փաստորեն այդպիսին են զանգվածային բնույթ կրող հարցումներն ու հանրաքվեները:

Քաղաքական կյանքի հետազոտման համար անհրաժեշտ փաստերի ձեռքբերման կարևոր աղբյուրներից են վիճակագրությունը, պատմական-քաղաքական իրադարձությունների վերաբերյալ վկայությունները, իրեղեն նյութերը, գրական-լեզվական աղբյուրները, ավանդույթների և սովորույթների ձևով պահպանվող և սերնդեսերունդ փոխանցված հոգևոր արժեքները: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունի քաղաքական կյանքի հետազոտման համար անփոխարինելի նշանակություն:

Քաղաքագիտական փաստեր ձեռք բերելու համար թեև ոչ հաճախ, այն էլ խիստ սահմանափակ շրջանակներում, կիրառվում է նաև սոցիոլոգիական փորձարկման (էքսպերիմենտի) մեթոդը, որի դեպքում հետա-

գոտական վերլուծության օբյեկտ են դառնում կանխամտածված ձևով ստեղծված որոշակի սոցիալ-քաղաքական ձեռնարկումների և իրադրության քաղաքական հետևանքները:

Փաստերը, սոցիալ-քաղաքական իրադարձությունների մասին տեղեկությունները հաճախ բավարար՛չ են լինում իմացաբանական խնդիրների լուծման և հավաստի եզրահանգումների համար: Ահա թե ինչու անհրաժեշտ է լինում դրանք լրացնել առանձին հանգամանքների, քաղաքական գործողությունների և իրադարձությունների նկարագրությամբ, ձեռնարկվող միջոցառումների, մասնավորապես ընտրված քաղաքական կուրսի և ընդունված որոշումների պարզաբանմամբ, դրանց առանձին կողմերի լրացուցիչ վերլուծությամբ, քաղաքական դրույթների, սկզբունքների և մեկնակետերի հիմնավորմամբ և այլն:

Փաստերը, սոցիալ-քաղաքական կյանքի վերաբերյալ զանազան այլ տեղեկությունները ինքնին քիչ արժեք կարող են ունենալ առանց դրանց մշակման, համակարգման և տեսական իմաստավորման: Քաղաքական գործիչներն ու տեսաբանները, մտահոգված լինելով ընդունված որոշումների հիմքով քաղաքական ձեռնարկումների հաջող և արդյունավետ իրականացման հարցերով, միշտ էլ ձգտում են հանգամանորեն քննարկել և վերլուծել առկա փաստերը, կատարել կոնկրետ իրադրությունից բխող հետևություններ: Հենց այդ նպատակին է ծառայեցվում վերացարկման մեթոդը, որի միջոցով հետազոտման ժամանակ անտեսվում, բաց են թողնվում քաղաքական կյանքի այն բոլոր հարակից երևույթները և պատահական հանգամանքները, ինչպես նաև արտաքուստ ուշադրություն զրավող հետևանքները, որոնք իրականում կարևոր նշանակություն չունեն հետազոտվող երևույթների ճիշտ արժևորման ու գնահատման համար:

Վերացարկման միջոցով քաղաքական իրադարձությունների էական պատճառական կապերի բացահայտումը հնարավորություն է տալիս կատարելու հավաստի ընդհանրացումներ, ավելի խոր ըմբռնելու դրանց իմաստը, հասկանալու քաղաքական ձեռնարկումների իրական նպատակները, կանխատեսելու դրանց անմիջական և հետագա հնարավոր հետևանքները: Այդ նպատակով կիրառվում են նաև տրամաբանական իմացության այնպիսի եղանակներ, ինչպիսիք են մոդելավորումը, ձևայնացումը, տիպավորումը և այլն:

Քաղաքագետները և հատկապես քաղաքականության ընդհանուր տեսության հարցերով զբաղվող մասնագետներն ու քաղաքական ռազմավարության խնդիրները մշակող հատուկ կառույցները քաղաքական կյանքի առավել կարևոր հարցերը հաճախ քննարկում և վերլուծում են

ավելի բարձր տեսական մակարդակով, բացահայտում են քաղաքական իրադարձությունների խորքային պատճառները, օգտագործում տրամաբանական իմացության զանազան հնարներ ու եղանակներ:

Քաղաքագիտության մեջ տարբեր սկզբունքների և եղանակների կիրառումը, տրամաբանական իմացության ձևերի ու հնարների արդյունավետ օգտագործումը հնարավորություն են տալիս քաղաքականության և դրա հետ կապված հասարակական կյանքի երևույթներն ուսումնասիրել իրենց համընդհանուր կապերի և փոխալայմամավորվածությունների մեջ, բացահայտել դրանց բնույթը և դրսևորման առանձնահատկությունները մարդկանց կենսագործունեության տարբեր ոլորտներում: Բազմակողմանի և հանգամանալից վերլուծությունը քաղաքական երևույթների գիտական իմացության անհրաժեշտ պայմանն է: Միայն այդ ուղիով է հնարավոր ձեռք բերել քաղաքական ճշմարիտ գիտելիքներ, ստեղծել քաղաքական կյանքի իրական պատկերը:

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

1. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ցանկացած գիտություն ունի իր պատմությունը: Այս առումով բացառություն չէ քաղաքագիտությունը, որը սկիզբ է առնում հեռավոր անցյալի քաղաքական ուսմունքներից:

Քաղաքակա՛ն ուսմունքների պատմությունը տարբեր երկրների ու ժողովուրդների ներկայացուցիչների կողմից մշակված բազմաթիվ քաղաքական հայացքների, ուսմունքների ծագման, զարգացման ու փոփոխման պատմությունն է: Հիմնահարցով զբաղվող հեղինակներին այսօր էլ հետաքրքրում է այն հարցը, թե ինչպե՞ս դրանք շարադրել և ի՞նչ դիրքերից վերլուծության ենթարկել: Այսպես, օրինակ, XX դարի նշանավոր մտածող Կ. Մանհեյմը իր «Մեր ժամանակի ախտորոշումը» աշխատության մեջ նշում է, թե գոյություն ունի գաղափարների պատմության (նկատի ունի քաղաքական - Ռ.Վ.) շարադրման երկու եղանակ: Դրանցից մեկը պայմանականորեն անվանել է «պատմողական», երբ հիմնականում ցույց է տրվում, թե ինչպես են գաղափարները մեկ մտածողից «փոխանցվում» մյուսին: Երկրորդը՝ մտածողության տարբեր ոճերի, ձևերի վերլուծության եղանակ: Այս դեպքում որպես մտքերի փոփոխման ըմբռնման բանալի է ծառայում փոփոխվող «հասարակական ֆոնը», առաջին հերթին դասակարգերի, սոցիալական խմբերի ճակատագիրը¹:

Մեկ այլ նշանավոր մտածող Կ. Յասպերսը իր «Պատմության իմաստը և կոչումը» աշխատությունում առանձնացնում է գաղափարների և ուսմունքների պատմության ձևավորման ու զարգացման երկու «առանցքային դարաշրջաններ»: Առաջինն ընդգրկում է մոտավորապես մ.թ.ա. 800-200 թվականները: Երկրորդը՝ 1500-1800 թվականները, երբ ծագում, ձևավորվում ու զարգանում է կապիտալիզմը, տեղի են ունենում արդյունաբերական, գիտական, քաղաքական, կրոնական հեղափոխություններ, որոնք, ամբողջությամբ վերցրած, կյանքի են

¹Տե՛ս **Мантейм К.**, Диагноз нашего времени, М., 1994, էջ 572:

կոչում մարդկային մտքի նոր թռիչք բնության ու հասարակության զարգացմանը վերաբերող հարցերում²:

Առանձին հեղինակներ էլ փորձում են այդ վերլուծությունը կատարել կրոնական, իրավական և քաղաքական-սոցիոլոգիական դիրքերից³: Մասնագիտական գրականության մեջ այդ ուսմունքների վերլուծությունը հիմնականում տրվում է ժամանակագրական և տարածական (աշխարհագրական) չափումներով:

Նկատի ունենալով այն կարևոր համգամանքը, որ քաղաքական ուսմունքների պատմության պարբերացումը, դրանց բաժանումը դարաշրջանների, ավելի են հեշտացնում նյութի յուրացումը, հետևել ենք ժամանակագրական մեթոդին, ըստ որի առանձնացվում են՝ 1) անտիկ շրջանը, 2) միջին դարերը, 3) Վերածննդի ու ռեֆորմացիայի դարաշրջանը, 4) վաղ բուրժուական հեղափոխությունների, 5) ազատ մրցակցության դարաշրջանները, 6) մոնոպոլիստական կապիտալիզմի, սոցիալական հեղափոխությունների, «ռեալ սոցիալիզմի» ճգնաժամի և «սոցիալական պետությունների» ձևավորման դարաշրջանները⁴: Այս կարգի պարբերացումը հիմնականում կառուցված է արևմուտքի նյութի վրա, և հասկանալի է, որ այն ամբողջությամբ կիրառելի չէ բոլոր երկրների, այդ թվում՝ Հայաստանի համար:

Քաղաքական մտքի զարգացման գործում բավականին մեծ է հին հունական քաղաքական մտքի ներդրումը: Այս կապակցությամբ բավական է նշել, որ Հունաստանում է ձևավորվել, հաստատվել և իր բազմակողմանի զարգացումը ստացել այնպիսի հասարակական-քաղաքական կազմավորում, ինչպիսին **պոլիսն** է: Ըստ էության, պոլիսից են սերվել այնպիսի հիմնական քաղաքական հասկացությունները, ինչպիսիք են՝ «քաղաքականություն», «քաղաքական գիտելիքներ», «քաղաքական կառավարում», «քաղաքական արվեստ» և այլն: Հույն մտածողները համակարգել և վերլուծության են ենթարկել կառավարման տարբեր ձևերը, ձգտել են ստեղծել կառավարման իդեալական ձև և այն իրականացրել գործնականում: Վստահորեն կարելի է նշել, որ հին հունական քաղաքական մտքի զարգացման զագաթները Պլատոնի և Արիստոտելի համապատասխան ստեղծագործություններն են:

Քաղաքական գիտության նախահայրերից է Պլատոնը, որը հեղինակ է մի շարք երկխոսությունների: Նրա աշխատություններից կարելի է առանձնացնել «Պետություն» («Պոլիթես»), «Քաղաքագետը» («Պոլիտիկոս») և «Օրենքները» («Նոմոի»): Պետություն՝ աշխատության մեջ

² Стів Ясперс К. Смысл и назначение истории, М., 1991, т. 32-33, 96-97:

³ Стів А. И. Демидов, А. А. Федосеев, Основы политологии, М. 1995, т. 15:

⁴ Стів История политических учений, М. 2002, т. 4:

կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում պետության մասին ուսմունքը, պետության անհրաժեշտությունն ընդհանրապես՝ նշելով, թե պետությունը երևան է գալիս... երբ մեզանից յուրաքանչյուրը չի կարող բավարարել ինքն իրեն, բայց շատ բաների կարիքն է զգում... Հետևապես... շատ մարդիկ ի մի են հավաքվում, որպեսզի բնակվեն միասին և մեկը մյուսին օգնություն ցույց տա⁵։ Նա գտնում էր, որ իդեալական պետությունը պետք է համապատասխանի մարդու բնավորությանը, խառնվածքին։ Իսկ թե ինչպիսին պետք է լինի մարդու բնույթը, առաջարկում է այնպիսի ուրվագիծ, համաձայն որի այն (հոգու կառուցվածքը) կազմված է երեք մասից՝ բանական, ցասմնական և ցանկական։ Բանական մասը հանդես է գալիս որպես իմաստություն, ցասմնականը՝ արիություն, ցանկականը՝ ողջախոհություն։ Իդեալական պետությունում իմաստությանը համապատասխանում է կառավարողների խավը՝ փիլիսոփաները, ցասմնական մասին՝ զինվորների խավը, ցանկական մասին՝ հողագործների, արհեստավորների և առևտրականների խավը։ Յուրաքանչյուր խավ զբաղված է իր գործով։ Կառավարողները կառավարում են պետությունը, զինվորները այն պաշտպանում են, իսկ հողագործներն ու արհեստավորները զբաղված են նյութական բարիքների արտադրությամբ։ Պլատոնը նշում է, թե կառավարողների դասը կազմված է փիլիսոփաներից, որոնք շնորհիվ իրենց գիտելիքների գրում են օրենքներ և կառավարում պետության բոլոր գործերը⁶։ Պլատոնը միաժամանակ զգուշացնում է, որ հասարակության մեջ առկա բոլոր խավերը պետք է ապրեն բարեկամությամբ ու համաձայնությամբ։ Իսկ այն փաստը, որ յուրաքանչյուրն ունի իր զբաղմունքը և անցումը մի կարգից մյուսին խիստ սահմանափակ է, դրանում նա տեսնում է խոշորագույն արդարություն և կարծում, թե միայն ազատ հույներն են ընդունակ ստեղծելու պետություն, որին բնորոշ են հետևյալ առաքինությունները՝ իմաստություն, խիզախություն, խոհեմություն և արդարություն⁷։ Եթե իդեալական կամ կատարյալ պետության մասին ուսմունքը ինչ-որ ձևով ուտոպիայի յուրահատուկ տեսակ է, ապա ավելի ուշ գրված «Օրենքներ» աշխատությունում արտահայտված մտքերը վկայում են, որ շատ քիչ մտքեր են մնացել նախկինում արդարության ու բարոյականության մասին ունեցած պատկերացումներից։ Պլատոնը որոշակիորեն նշում է, թե վեհանձները պետք է կառավարեն ոչ վեհանձներին... ավագները պետք է կառավարեն, փոքրերը են-

⁵ См. Антология мировой политической мысли, т. 1, М., 1997, էջ 87։

⁶ См. Платон, Сочинения В 3 т. ч. 1, М., 1971, էջ 273։

⁷ Նույն տեղում, էջ 218-227։

թարկվեն... ստրուկները պետք է ենթարկվեն, իսկ նրանց պարոնները՝ կառավարեն... ուժեղը պետք է կառավարի, իսկ թույլը՝ ենթարկվի⁸։ Պլատոնի կարծիքով պետական կառավարման իդեալական ձևին առավել մոտ է արիստոկրատական հանրապետությունը, որտեղ օրինականության ու բարոյականության ու իմաստության հետ միասին մարդկանց բնորոշ է նաև իշխանասիրությունը, փառասիրությունը, ազահությունը և եսասիրությունը, որոնք կարող են հանգեցնել կառավարման արիստոկրատական ձևի այլասերմանը։ Կառավարման խեղաթյուրված, աղավաղված չորս տեսակներին հանգամանորեն անդրադառնում է «Պետություն» աշխատության 8-րդ գրքում։ Այստեղ նա ցույց է տալիս, թե ինչպես իմաստունների պետությունը փոխարինվում է թյունկրատիայով (հուն. *τύμη*—պատիվ, արժանապատվություն)՝ հիմնված փառասիրության վրա⁹։ Միաժամանակ փորձում է ցույց տալ, թե ինչպիսին է դառնում մարդը համապատասխան պետական կարգում և ինչպիսի հատկանիշներ է ձեռք բերում տարբեր տարիքում ու տարբեր պաշտոնում։ Այդպիսի մարդը,-ասում է նա,-կլինի ավելի դաժան, քիչ կրթված ու չնայած գնահատում է կրթվածությունը և հաճույքով լսում ուրիշներին, սակայն ինքը օժտված չէ խոսելով։ Ստրուկների հետ դաժան է, չնայած նրանց չի արհամարհում, որքանով որ ինքը բավականին դաստիարակված է, ազատ մարդկանց հետ հարաբերություններում քաղաքավարի է, իսկ իշխանություններին՝ արտակարգ լսող։ Երիտասարդ տարիքում արհամարհում է փողը, բայց ինչքան մեծանում, այնքան ավելի շատ է հակվում դեպի արծաթասիրությունը¹⁰։ Իշխանությանը մոտ են կանգնած զինվորները, որոնց համար կյանքի իմաստը պատերազմներն են ու հարստանալը։ Հարստացման կիրքը, մղումը և այլն պետական պաշտոնների են հասցնում հարուստներին և արդյունքում հնարավորություն են ստեղծում, որ թյունկրատիան փոխարինվի կառավարման օլիգարխիական ձևով։ Իսկ դա կառավարման այն ձևն է, որում իշխանության ղեկը պատկանում է հարուստների փոքր խմբին։ Այն հարցին, թե կառավարման ո՞ր ձևն է համարում օլիգարխիական, Պլատոնը պատասխանում է. «Այն հասարակարգ է՝ հիմնված գույքային ցենզի

⁸ Տես նույն տեղում, 4, 2, էջ 160-161։

⁹ Ժամանակակից պայմաններում ընկալվում է որպես պետության ձևի այնպիսի մոդել, որը քաղաքացիներին իրավունքներ (հատկապես ընտրական իրավունք) ու պարտականություններ է շնորհում համապատասխան գույքային դրության։ Տես **В. И. Даниленко**, *Современный политический словарь*, Липецк, 2000, էջ 892։

¹⁰ Տես *Антология мировой политической мысли*, т. 1, М. 1997, էջ 97-98։

վրա, որի կառավարմանը աղքատները չեն մասնակցում»¹¹:

Գործնականում գույքային ցենզի հաստատումը դառնում է կառավարման նորմ և օրենք: Արդյունքում ստացվում է, որ առաքինի մարդիկ կառավարողների շահամոլության պատճառով չեն կարող խուսափել աղքատությունից ու սնանկացումից, քաղաքական իրավունքները կորցնելուց: Այդպիսի մարդիկ լքվում են ատելությամբ ու ծրագրում հեղաշրջում: Իսկ աղքատների հաղթանակը նշանակում է անցում կառավարման դեմոկրատական ձևին: Պլատոնի կարծիքով դեմոկրատիան իրականացվում է այն ժամանակ, երբ աղքատները հաղթանակ տանելով՝ իրենց հակառակորդներից ոմանց ոչնչացնում են, մյուսներին՝ վտարում, իսկ մնացածներին տալիս հավասար քաղաքացիական իրավունքներ...¹²:

Դեմոկրատիայի ժամանակ, Գունաստանում, գոյություն է ունեցել պոլիսի քաղաքացիների յուրահատուկ հավասարություն, որն, իհարկե, ստրուկների ու կախյալների վրա չի տարածվել: Ժողովրդական ժողովում ամեն ինչ որոշել է ամբոխը, և ուղղություն են տվել ճարպիկ դեմագոգները: Գործնականում այնպես է ստացվել, որ դեմոկրատիան ոչ թե ժողովրդի իշխանությունն է եղել, այլ նրանց, որոնց ազդեցության տակ է գտնվել ժողովուրդը: Այստեղ ամենակարևորն, ըստ Պլատոնի, այն է, որ տրվում է անսահմանափակ ազատություն, բայց ամեն ինչի թողտվությունը տաճում է դեպի խառնաշփոթություն, և մարդիկ դադարում են հարգել օրենքները¹³: Մարդիկ հոգնում են կարգ ու կանոնի բացակայությունից, որն էլ նպաստում է բռնակալի հանդես գալուն: Վերջինս էլ կարգ ու կանոն է մտցնում ազատությունը խլելու միջոցով: Դրա շնորհիվ արդեն գործ ունենք կառավարման նոր ձևի՝ բռնակալության հետ: Պլատոնի կողմից ստեղծված իդեալական պետության նախագիծը քննադատության է ենթարկվել նրա ամենանշանավոր աշակերտի՝ Արիստոտելի կողմից:

Արիստոտելի անվան հետ է կապված քաղաքական գիտության սկզբնավորումը: Նա իր ուսումնասիրություններում առանձնացնում է այն ամենը, ինչ վերաբերում է քաղաքականությանը և դա դիտում որպես գիտելիքների ինքնուրույն ու ամբողջական ճյուղ: Նրա հիմնական ուսումնասիրությունը «Պոլիտիկա» աշխատությունն է: Եթե Պլատոնը զբաղվում է իդեալական պետության մոդելի որոնմամբ կամ հորինմամբ, ապա Արիստոտելը ձգտում է վերացական-տեսական ոլորտից

¹¹ Նույն տեղում, էջ 98:

¹² Ст у Антология мировой политической мысли, т. 1, М. 1997, էջ 99:

¹³ Նույն տեղում, էջ 102:

ժամանակները: Այդ մասին հետագայում Ֆ. Էնգելսը նշում էր, թե եկեղեցու դոգմաները միաժամանակ դառնում են նաև քաղաքական արքայություններ, իսկ Աստվածաշնչի տեքստերն էլ օրենքի ուժ են ստանում ցանկացած դատարանում¹⁸: Իրոք, քրիստոնեության ընդունումից հետո սկսվում է մի այնպիսի երկար պատմական ժամանակաշրջան, երբ բոլոր մարդկանց պատկերացումները տոգորված էին կրոնական ոգով: Գործնականում քաղաքական միտքը ևս զարգանում էր որպես աստվածաբանության ճյուղերից մեկը: Ուժեղացող եկեղեցուն անհրաժեշտ էր սոցիալ-քաղաքական հարցերի վերաբերյալ նույնպես ունենալ որոշակի սկզբունք: Այդպիսի ուսմունքի մշակումը կատարելության հասավ եկեղեցու հայրերից մեկի՝ Օգոստինոսի գործերում: Քրիստոնեական եկեղեցու և արևմտյան պատրիստիկայի (հայրաբանության) հիմնական դրույթները, այդ թվում նաև քաղաքական հայացքները, շարադրված են «Երկնային քաղաքի մասին» երկում: Համաձայն Օգոստինոսի կողմից մշակված հայեցակարգի՝ բոլոր հաստատությունները՝ սոցիալական, պետական, քաղաքական և այլն, հանդես են գալիս որպես մարդու մեղսագործության հետևանք: Ընդ որում այդ մեղսագործությունը կանխորոշված է Աստված-արարչի մտահղացմամբ, որը մարդուն օժտել է ազատ կամքով, այսինքն՝ ըստ իրեն ապրելու կարողությամբ, մարդկային ձևով, այլ ոչ թե աստվածային: Աստված-արարչից է գալիս նաև մարդու հանդեպությունը՝ ապրելու աստվածային ձևով: Նշված աշխատության մեջ ընդգծվում է այն միտքը, թե երբ մարդն ապրում է մարդկային ձևով, այլ ոչ թե աստվածային, ապա նա նման է սատանայի: Մարդկային պատմության ընթացքը, Օգոստինոսի կարծիքով, նախորոշված է աստվածային նախախնամությամբ և ներկայացնում է լուսավոր ու մութ ուժերի պայքար: Համաձայն այդ պայքարի համաշխարհային պատմությունը բաժանվում է երկու ուղղությունների: Աստծո կողմնակիցները, հետևորդները, որոնք ընդունում են Աստծո կամքը, մտնում եկեղեցու գիրկը, կառուցում են Երկնային պետությունը: Իսկ սատանայի կողմնակիցները կառուցում են աշխարհիկ պետությունը: Նա այն կարծիքին է, որ գոյություն է ունեցել մարդկանց երկու համրություններ, երկու թագավորություններ: Գիտնական-աստվածաբանի թողած տեսական ժառանգությունը հիմք է տալիս ասելու, որ նա բավականին մեծ ներդրում ունի իշխանությունն աշխարհիկի և հոգևորի, պետականի և եկեղեցականի բաժանման և դրանց փոխգործողությունների մասին ուսմունքի ձևավորման մեջ: Ըստ նրա իշխանությունների միջև գոյություն ունեն չփման կետեր և դրանք պետք է աջակցեն միմյանց: Օրինակ, պետու-

¹⁸ См. Маркс К. Энгельс Ф. Соч., Т. 7. էջ 360-361:

թյունը կոչված է եկեղեցին պաշտպանելու բարբարոսներից, հերետիկոսներից, թշնամիներից, իսկ եկեղեցին էլ, իր հերթին, հոտը դաստիարակում է լոյալության (օրինապահության, կոռեկտության) ոգով, պետությանը ենթարկվելու ոգով: Կառավարման ցանկացած ձևը, նրա կարծիքով, կարող է համարվել տանելի, եթե հարգում են Աստծուն ու մարդուն, եթե պահպանում են արդարությունը և հավատարմությունը, կրոնի պատգամները: Ըստ Օգոստինոսի իշխանությունը ոչ թե անձնական սեփականություն է, այլ միջոց կառավարողների ու հպատակների միջև եղած հարաբերություններում խաղաղություն, արդարություն ու համաձայնություն ապահովելու համար:

Միջին դարերում կաթոլիկ եկեղեցին լիակատար իշխում էր հոգևոր կյանքի վրա: Եվ ողջ քաղաքական պատմության ընթացքում կատաղի պայքար է ընթացել կաթոլիկ եկեղեցու և աշխարհիկ ֆեոդալների միջև՝ հասարակության մեջ տիրապետող դիրք ունենալու համար: Եվ բնական է, որ քաղաքական գիտության կենտրոնական հարցերից մեկն էլ այն էր, թե ո՞ր իշխանությունը՝ հոգևոր (եկեղեցին), թե՞ աշխարհիկ (պետությունը) պետք է ունենա առաջնություն: Իսկ իրականում պապական իշխանությունը միջնադարյան Եվրոպայում, ինչպես քաղաքական, այնպես էլ հոգևոր կյանքում հասել էր իր հզորության գագաթնակետին: Այդ ժամանակաշրջանում իր ավարտին է հասնում նաև սխոլաստիկան, որի տիրապետության պայմաններում երևան եկավ «փիլիսոփայությունն աստվածաբանության աղախինն է» արտահայտությունը: Սխոլաստիկայի հաստատման գործում արտակարգ կարևոր դեր է խաղացել Թ. Աքվինացին:

Աքվինացու ուսմունքը հիմնված է աշխարհի աստվածային արարման գաղափարի վրա: Նրա՝ պետության ու կառավարման ձևերի մասին հայացքները շարադրված են «Հավաքումն աստվածաբանության» (կամ՝ «Աստվածաբանության գումարը») և «Թագավորների կառավարման մասին» ուսումնասիրություններում: Հետևելով Օգոստինոսին՝ Աքվինացին նույնպես գտնում էր, որ եկեղեցին բարձր է ցանկացած պետությունից: Բայց, ի տարբերություն Օգոստինոսի, Աքվինացին աշխատում է հիմնավորել, որ պետությունը ունի ոչ թե սատանայական, այլ աստվածային ծագում, հետևապես այն չի կարող մերժվել, բացառվել: Պետությունը ներկայացնում է համապարփակ կարգ ու կանոնի ինչ-որ մասը, որի ստեղծողն ու կառավարողը Աստվածն է: Իսկ պետության օրենքները այն յուրահատուկ մարմինները, հաստատություններն են, որոնք համապատասխանում են աստվածային կարգ ու կանոնի պահանջներին: Պետության նպատակն է մարդուն տրամադրել բավարար

միջոցներ գոյությունը պահպանելու համար, ապահովել նրա մտավոր ու բարոյական զարգացումը, որոնք, իրենց հերթին, պետությանը կօգնեն քրիստոնյա մարդու հոգևոր դաստիարակման գործում: Նման հարցադրումների հետ միասին Աբվինացին մերժում է հասարակական հավասարությունը և պնդում, թե հասարակության բաժանումը խավերի ու խմբերի՝ հաստատված է Աստծո կողմից: Հասարակությունը կազմված է արհեստավորներից, հողագործներից, զինվորներից, քաղաքացիներից և աշխատողների այլ խավերից: Հետևապես պետությունը կարող է նորմալ գործել միայն այն ժամանակ, երբ բնությունն ստեղծի այնպիսի մարդկանց, որոնք ֆիզիկապես դիմացկուն են, ուժեղ, մյուսները՝ արի ու քաջ, երրորդները՝ թափանցիկ են մտավոր առումով և այլն: Նրանք բոլորն էլ անհրաժեշտ են պետության համար: Արդարացնելով եկեղեցու հավակնությունը աշխարհիկ իշխանության նկատմամբ՝ նա մշակել է իշխանության երեք տարրերի տեսությունը, համաձայն որի պետք է տարբերել իշխանության **էությունը, ձևը և օգտագործումը**: **էությունը** գերիշխելու և ենթարկվելու հարաբերությունն է՝ հաստատված Աստծո կողմից, և անփոփոխ է: **Ձևը** իշխանության վարչական կառուցվածքն է և եղանակը, որ կախված են կառավարողից, ու չեն բացառում խախտումները: Իսկ **օգտագործումը** իշխանության իրականացման եղանակ է, որ նույնպես՝ կարող է աղավաղվել, խեղաթյուրվել կառավարողի կողմից: Ինչ վերաբերում է իշխանության **էությանը**, ապա այն սուրբ է, բայց ձևը և օգտագործման եղանակը առանձին կառավարողների կողմից կարող են խախտվել: Եթե փորձում են խախտել Աստծո պատգամները և եկեղեցու պատվիրանները, հնարավոր է ժողովրդի դիմադրությունը և եկեղեցու թույլտվությունը: Այդ միտքը Աբվինացին ձևակերպում է այսպես: Ինչ չափով իշխանությունների գործողությունները շեղվում են Աստծո կամքից, ինչքանով դրանք հակասում են եկեղեցու շահերին, ինչ չափով աշխարհիկ իշխանությունը խախտում է Աստծո օրենքները, այդքանով էլ հպատակները իրավունք ունեն ըմբոստանալու, դիմադրություն ցույց տալու:

Թվում է, Աբվինացու ուսմունքում ինչ-որ չափով ճանաչվում է ժողովրդի ինքնիշխանությունը. դա երևում է հետևյալ մտքից, որ բերում ենք ազատ շարադրանքով. իր պարտքին դավաճանած թագավորը չի կարող պահանջել հնազանդություն: Որքանով որ թագավորը անձամբ ինքն է ընդվզել, ժողովուրդն իրավունք ունի նրան տապալելու: Սակայն ավելի լավ է սահմանափակել նրա իշխանությունը, որպեսզի թույլ չտրվի չարը գործի դնել: Այդ նպատակով ամբողջ ժողովուրդը պետք է մասնակցի կառավարմանը: Պետական կարգը պետք է միացնի սահմա-

նափակ և ընտրովի միապետությունը արիստոկրատիայի և այնպիսի դեմոկրատիայի հետ, որը ժողովրդական ընտրությունների միջոցով կապահովի սոցիալական բոլոր խմբերի մուտքը իշխանություն¹⁹:

Կառավարման ձևերի դասակարգման հարցում առավել որոշակիորեն է զգացվում Արիստոտելի քաղաքական հայացքների ազդեցությունը: Այսպես, Աքվինացին նույնպես առանձնացնում է կառավարման երեք (մաքուր, ճշմարիտ և ոչ ճշմարիտ) ձևեր: Սահմանագատիչ հատկանիշ է ծառայում կառավարման բարոյական բնույթը, որի համապատասխան տարբերակում են կառավարման արդարացի և ոչ արդարացի ձևերը: Արդարացի կամ ճշմարիտ ձևը քաղաքական իշխանությունն է, իսկ ոչ ճշմարիտ ձևը՝ բռնակալությունը: Առաջինը հենվում է իրավունքի ու սովորույթների, իսկ երկրորդը՝ կամայականության վրա և սահմանափակված չէ իրավունքով:

Աքվինացին ձգտում է ապացուցել, թե աշխարհիկ (թագավորական) իշխանությունը ցածր է պապական իշխանությունից, բայց նրա համակրանքը միապետության կողմն է, քանի որ միապետը թագավորում է այնպես, ինչպես հոգին մարմնում և Աստված՝ աշխարհում: Իհարկե, չպետք է եզրակացնել, թե Աքվինացին իդեալականացնում է միապետական իշխանությունը: Նա չէր բացառում, որ միապետությունը կարող է վերածվել բռնակալության, որից խուսափելու համար պարտադիր էր համարում հպատակների վրա թագավորի իշխանության սահմանափակումը: Այս իմաստով կարծում ենք՝ պատահական չէ, որ երբեմն նա հիշեցնում է «ժողովրդի կամքի» մասին, որի հետ կառավարողները անհրաժեշտության դեպքում պետք է հաշվի նստեն:

Աքվինացու անվիճելի ծառայություններից է օրենքի մասին հատուկ տեսության մշակումը բուրգին համապատասխան, ըստ որի գազաթին է գտնվում **հավիտենական** օրենքը: Այն մարմնավորված է Աստծո մեջ, նույնական է նրան և գոյություն ունի ինքն իրեն: Մյուս օրենքները ածանցված են հավիտենական օրենքին և կապված են նրա հետ ենթակայության հարաբերությամբ: Աքվինացին այդ կարգի օրենքների շարքին է դասում **բնական** օրենքը, որը հավիտենական օրենքի արտացոլումն է մարդկային բանականության մեջ, մտածող էակի գիտակցության մեջ: Որքանով բանականության նախահիմքը ծառայում է բարուն, այդքանով բնական իրավունքին է վերաբերում այն ամենը, ինչը կապված է բարու, մարդկային ցեղի ինքնապահպանման ու շարունակության հետ: Բնական օրենքից բխում է մարդկային օրենքը, որը մարդկանց կողմից

¹⁹ Stn Антология западноевропейской классической либеральной мысли, М. 1995, էջ 397:

ընդունվում և ճանաչվում է կանոնավոր ձևով: Այն պետք է ծառայի ընդհանուրի բարեկեցությանը և լինի արդար: Գոյություն ունի նաև **աստվածային օրենքը**, որը փաստորեն հանդիսանում է հավիտենական օրենքի մի մասը: Քաղաքական միտքն ավելի է լրացվում ու հարստացվում Վերածննդի ժամանակաշրջանի մի շարք մտածողների, մասնավորապես Ն.Մաքիավելու կողմից:

ՎԵՐԱԾՆՆԴԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

Քաղաքական մտքի նշանավոր ներկայացուցչի կյանքն ու գործունեությունը համընկնում է Իտալիայի անկման, մասնատման ժամանակաշրջանի հետ, երբ ձևավորվում են Մաքիավելիի հայացքները: Նա թողել է գիտական հարուստ ժառանգություն: Քաղաքական բնության առավել կարևոր աշխատություններն են «Իշխանը» և «Խորհրդածությունները»: Մաքիավելին քաղաքականությունը անջատում է կրոնական, բարոյական գործոններից և դարձնում ուսումնասիրության հիմնական օբյեկտ: Կրոնի դերը հասարակական կյանքում նա քննարկում է պրագմատիկ առումով՝ գլխավորապես կապված պետության շահերին ծառայելու, ժողովրդին համախմբելու և քաղաքական կյանքի ակտիվ մասնակիցներ դաստիարակելու իմաստով: Մաքիավելին դատապարտում է քրիստոնեական ուսմունքը և իր ժամանակի կաթոլիկ եկեղեցին այն բանի համար, որ դրանք քառոզելով հրաժարվել երկրային բարիքներից հանուն հանդերձյալ կյանքի, կոչելով համբերության, պասսիվության ու հպատակության՝ նպաստել են երկրի թուլացմանը: Այս կապակցությամբ նա զովերգում է հեթանոսությունը, որը դաստիարակել է հոգու վեհություն, մարդկանց դարձրել ուժեղ: Իսկ եթե ժամանակակից կրոնը պահանջում է ուժ, ապա միայն այն բանի համար, որպեսզի կարողանանք համբերել, այլ ոչ թե նրա համար, որ իրականացնենք խիզախ արարքներ: Մաքիավելու ուսմունքում կարևոր տեղ է հատկացված «պետություն» ինստիտուտի հետ կապված հարցերին: Քաջ ծանոթ լինելով բազմաթիվ ավանդական հասկացություններին՝ «թագավորություն», «միապետություն», «կայսրություն», «հանրապետություն» և այլն՝ շրջանառության մեջ է դնում «stato» հատուկ տերմինը՝ խոշոր կենտրոնացված պետությունները անվանելու համար: Այս հասկացությունը նա ավելի հանգամանորեն է քննարկում, քան կառավարման ձևը կամ պետական ապարատը: Պետությունը նրա կողմից ընկալվում է որպես հասարակության քաղաքական իրավիճակ, իշխողների ու են-

թարկվողների դրություն, որպես քաղաքական հարաբերություններ, որպես կազմակերպված քաղաքական իշխանություն, որպես իշխանության բարձրագույն մարմինների կառուցվածք ու լիազորություններ: Այս մեկնաբանություններում նրա հարցադրումները դարձյալ տարբերվում են միջնադարյան մտածողությանը բնորոշ այն մտքից, համաձայն որի պետությունը դիտվում էր ոչ թե շարժման ու փոփոխման վիճակում, այլ որպես քարացած, կարծրացած կառուցվածք՝ իրեն հատուկ հիերարխիկ կայունությամբ:

«Խորհրդածություններ» աշխատության մեջ առաջ է քաշված այն միտքը, թե պետությունը, որպես կազմակերպված հասարակության ամբողջություն, արդյունք է պայքարող ուժերի՝ արիստոկրատիայի ու ժողովրդի հարաբերակցության: Այդ պայքարը Մաքիավելին պայմանավորում է նրանով, որ զանգվածները չեն ցանկանում, որ իրենց հրամայեն ու շահագործեն, իսկ երևելիների դասն էլ, ընդհակառակը, ձգտում է գերիշխել ու ստրկացնել ժողովրդին:

Անդրադառնալով պետական կառավարման ձևերի դասակարգմանը՝ «Իշխանը» աշխատությունում Մաքիավելին որոշակիորեն տարբերակում է պետության կառավարման երկու հիմնական ձև՝ հանրապետական և միապետական, որոնք կառավարվել են միանձնյա²⁰: Նա կառավարման ձևերի դասակարգման չափանիշներ է համարում կառավարող անձերի թիվը և գործելու նպատակն ու որակը: Ընդհանրապես կառավարման ձևերի նպատակն է ընդհանուրի բարեկեցությունը և պետության վեհությունը: Իսկ կառավարման ոչ ճիշտ ձևեր է համարում բռնակալությունը, օլիգարխիան ու «խեղաթյուրված» կամ «սամձարձակ» կառավարումը: Կառավարման այս ձևերի ժամանակ իշխողները հոգ են տանում միայն անձնական օգուտի մասին, ոտնահարում օրենքները, քաղաքացիների անվտանգությունը, արհամարհում հայրենիքի բարեկեցությունը: Մաքիավելին միաժամանակ աշխատում է հիմնավորել, թե ինչ պայմաններում են առաջ գալիս նշված ձևերից յուրաքանչյուրը: Այսպես, եթե արիստոկրատիայի ու ժողովրդի պայքարի արդյունքում երկիրը բաժանված է թշնամի ճամբարների, կան երկպառակություններ բազմաթիվ միավորումների ու խմբավորումների միջև, ապա դժվար է ստեղծել կամ պահպանել կառավարման հանրապետական ձևը: Ուստի Մաքիավելին նշում է, թե կառավարման այդ ձևը հնարավոր չէ բոլոր ժամանակներում և ամեն տեղ: Հանրապետությունը ենթադրում է ժողովրդի որոշակի քանակ, առաքինի քաղաքացիներ, հարգանք ընդհանուր բարօրության հանդեպ և այլն: Իսկ «փչացած»

20 St'u H. Макиавелли, Государь, М. 1990, էջ 4:

Ժողովուրդների համար, որոնց մեջ զարգացած չեն քաղաքացիական առաքինությունները, գերադասելի է միապետությունը: Մաքիավելին չի բավարարվում միայն կառավարման ձևերի քվարկմամբ, այլ, ինչպես ինքն է ասում, «...ես դիմում եմ միանձնյա կառավարողներին ... և պետք է քննարկեմ, թե ինչպես կարելի է կառավարել և պահպանել իշխանությունը»²¹: Մաքիավելին բավականին խիստ ձևով է հանդես գալիս այն տեսակետի դեմ, համաձայն որի քաղաքական ճակատագիրը հիմնականում կախված է «պատահականություններից», բախտից, այլ ոչ թե քաղաքական գործչի անձնական կամքի ու խելքի կենտրոնացումից: «Իշխանը» աշխատության 25-րդ գլխում նա գրում է. «Ես գիտեմ, թե ինչքան հաճախ անցյալում, այնպես էլ այժմ պնդում են, թե աշխարհում ամեն ինչ տնօրինում են ճակատագիրը և Աստված, իսկ մարդիկ իրենց ըմբռնմամբ ոչինչ չեն որոշում և անգամ ոչ մի բանի չեն կարող դիմակայել, այստեղից էլ եզրակացնում են, թե իմաստ չունի քեզ ծանրաբեռնել հոգսերով, այլ ավելի լավ է հաշտվել սեփական բախտի հետ»²²: Մերժելով նման հարցադրումն ու մտածելակերպը՝ Մաքիավելին փորձում է համոզել, որ ճակատագիրը տնօրինում է մարդկային գործողությունների կեսը, իսկ մյուս կեսը կամ մոտավորապես այդքանը, հանձնում մարդկանց: Ավելին, Մաքիավելին մեղադրում է իր ժամանակվա Իտալիայի իշխաններին, որ իշխելով շատ տարիներ՝ գրկվել են իրենց պետություններից, և դրանում մեղավորը ոչ թե ճակատագիրն է, այլ իրենց անփութությունն ու անտարբերությունը²³: Նկատի առնելով այդ կարգի թերությունների վտանգավոր հետևանքները՝ Մաքիավելին բազմաթիվ խորհուրդներ է տալիս իշխանին, թե ինչպես պետք է ստեղծել, ապա կառավարել ու պահպանել այս կամ այն պետությունը: Այդ նպատակով «Իշխանը» աշխատությունում հանգամանորեն քննության է ենթարկում այնպիսի կարևոր հարցեր, ինչպիսիք են՝ նպատակի ու դրան հասնելու միջոցների հարաբերակցությունը, թշնամու դեմ պայքարելու եղանակները, իշխանի ենթադրվելիք վարքագիծը, ինչպիսի խորհրդականներ և օգնականներ պետք է ունենալ, որն է նրանց նշանակությունը և այլն:

Միանձնյա անսահմանափակ իշխանությունը համարում է անհրաժեշտ պայման որոշակի ժամանակաշրջանի համար, առաջին հերթին երկրի (նկատի ունի Իտալիան) միավորման համար, և հենց այս նպատակով էլ արդարացնում է միապետությունը: Այդ բարդ ու դժվարին

²¹ **Н. Макиавелли**, Государь, М. 1990, էջ 4.

²² Նույն տեղում, էջ 73-74:

²³ Տես նույն տեղում, էջ 74:

հիմնահարցի լուծմամբ կառավարման միապետական ձևը սպառում է իրեն և նրան փոխարինելու է գալիս չափավոր հանրապետությունը, որի էության, բնորոշ գծերի ու առավելությունների մասին Մաքսիստները հանգամանորեն խոսում է «Խորհրդածություններ» աշխատությունում:

ՎԱՂ ԲՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆՐԱՅՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

17-րդ դարի կեսերին Անգլիայում տեղի ունեցած բուրժուական հեղափոխությունը լայն հնարավորություններ ստեղծեց կապիտալիստական հարաբերությունների արագ զարգացման համար:

Այդ փոթորկալի իրադարձությունների ժամանակակիցը, բացարձակ միապետության քատագոլմ ու տեսաբանը Թոմաս Հոբսն էր: Նրա աշխատություններում, հատկապես «Լևիաֆան»-ում, շարադրված են քաղաքական իշխանության, պետության ու իրավունքի մասին հայացքները: Թ. Հոբսը պատկանում է այն մտածողների թվին, ովքեր փորձում են պետության ծագումը բացատրել՝ ելնելով ոչ թե եկեղեցական դրույթներից, այլ մարդու բնությունից: Նա որոշակիորեն գիտությունը անջատում է կրոնից, աստվածաբանությունից՝ նշելով, թե աստվածաբանության ոլորտը հավատն է, իսկ գիտությանը՝ բնության ու հասարակության զարգացման մասին գիտելիքները, որ ստանում ենք փորձի և դատողությունների ճանապարհով: Թ. Հոբսը այն մտածողներից էր, որը պետության օրենքները բխեցնում էր բանականությունից ու փորձից, այլ ոչ թե աստվածաբանությունից²⁴: Պետության ու քաղաքականության մասին ունեցած պատկերացումներն ու հայացքները ձգտում էր վերածել այնպիսի ճշգրիտ գիտության, ինչպիսին երկրաչափությունն է: Նրա կարծիքով մաթեմատիկական մեթոդը զերծ է սուբյեկտիվ գնահատականներից, որովհետև իրավունքի ու արդարության մասին ուսմունքը անընդհատ վիճարկվում է ինչպես զրչով, այնպես էլ սրով, մինչդեռ գծերի ու ֆիզիկաների մասին տեսությունը վեճի ենթակա չէ, որքանով որ չի շոշափում մարդկանց շահերը:

Թ. Հոբսի քաղաքական հայացքները ձևավորվել են բնական իրավունքի տեսության ազդեցության ներքո: Ելնելով այդ տեսությունից՝ պետության ու քաղաքական իշխանության ծագման ու գոյության պատճառը նա կապում է մարդու, որպես խելացի էակի բնույթի ու հատկանիշների հետ: Բայց մարդը միաժամանակ օժտված է այնպիսի ուժեղ «բնական

²⁴ St'u **Маркс К., Энгельс Ф.,** Соч. 2-е изд. т. 1, էջ 111:

կրքերով», ինչպիսիք են իշխանասիրությունը, հարստամալու ծարավը և այլ հաճույքներից օգտվելը: Իսկ այդ կրքերը մարդկանց մղում են մրցակցության, անվստահության, փառք ծեռք բերելու և որպես այդ ամենի հետևանք՝ նախանձի, ատելության, վրեժխնդրության, թշնամանքի: Նկատի ունենալով ստեղծված կացությունը՝ Յոթը նշում է, թե «...նախքան հասարակության մեջ միավորվելը մարդկանց բնական դրությունը եղել է ... բոլորի պատերազմը բոլորի դեմ»²⁵: Բայց այդ դրությունը հակասում է մարդու ինքնապահպանման ձգտմանը: Եվ քանի որ բնական վիճակում մարդիկ իրենց անհատապաշտական, եսասիրական կրքերի պատճառով չեն կարող պաշտպանել խաղաղությունը, հետևապես կանգնած են փոխադարձ ոչնչացման սպառնալիքի առջև: Յոթը կարծես թե գտնում է փրկվելու ելքը: Որքանով այստեղ առկա է բանականությունը, ապա դրա օգնությամբ, ինչպես նաև ինքնապահպանման բնագդով մարդը գալիս է այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է դուրս գալ «բոլորի պատերազմը բոլորի դեմ» վիճակից: Իսկ դրա համար յուրաքանչյուրը պետք է հրաժարվի ամեն ինչի նկատմամբ ունեցած իրավունքից և իր իրավունքի մի մասը փոխանցի ուրիշներին: Այդ փոխանցումն իրականացվում է հասարակական դաշինքի միջոցով, որն արդեն նշանակում է հասարակության ոչ թե բնական, այլ քաղաքացիական վիճակի առաջացում: Այս ճանապարհով, ըստ Յոթի, ստեղծվում է «ընդհանուր իշխանություն», որը կապահովի խաղաղությունը և կերաշխավորի մարդու կյանքի անվտանգությունը՝ մարդու գործունեությունն ուղղելով դեպի ընդհանուրի բարեկեցությունը: Այս կապակցությամբ, Յոթի կարծիքով, գերագույն իշխանության կարելի է հասնել նաև ֆիզիկական ուժի (նվաճելու, ենթարկելու) միջոցով: Անդրադառնալով պետական իշխանության հիմնահարցին՝ Յոթը ընդգծում է դրա անբաժանելի ու բացարձակ բնույթը, վճռականորեն մերժում իշխանությունների տարանջատման գաղափարը և դրա իրականացմանն ուղղված բոլոր փորձերը, քանի որ դա կնշանակեր ինքնիշխանության բաժանում:

Թ. Յոթն առանձնացնում է պետական կառավարման երեք հիմնական ձև՝ դեմոկրատիա, արիստոկրատիա և միապետություն: Դեմոկրատիային հավանություն չի տալիս՝ պատճառաբանելով, թե դեմոկրատիայի պայմաններում առաջանում են կուսակցություններ, կազմակերպություններ, որոնց գործունեությունը տանում է դեպի քաղաքացիական կռիվներ: Արիստոկրատիան կատարյալ է այնքանով, ինչքանով ավելի քիչ է հարմար ժողովրդական կառավարման համար և ինչքանով ավելի է մոտենում միապետությանը: Իսկ բացարձակ իշխանության

²⁵ Гоббс Т. Избранные произведения. В 2. Т. 1, М. 1965, т. 307:

դեպքում յուրաքանչյուրն իր կամքն այնպես է ենթարկում պետության կամքին, որ վերջինս անպատիժ կարող է անել այն, ինչը իրեն ցանկալի է, հատկապես հաստատել օրենքներ, լուծել դատական վեճերը, պատիժ դնել, իր հայեցողությամբ օգտվել բոլոր քաղաքացիների կարողություններից ու միջոցներից...²⁶: Դժվար չէ նկատել, որ կառավարման առավել արդյունավետ ծնը համարում է միապետությունը և ձգտում դա հիմնավորել:

Չորսը մերժում է ոչ միայն իշխանություններին դիմադրություն ցույց տալը, այլև անգամ քննադատության ենթարկելը: Դեռ ավելին, բռնակալի դատապարտումը Չորսին թվում է վտանգավոր, որքանով «բռնակալ» բառը իր ըմբռնմամբ նշանակում է ոչ շատ, ոչ քիչ, «գերագույն իշխանություն»: Ստացվում է, որ Չորսի մշակած տեսությունում կա պետություն և հպատակներ, բայց չկա քաղաքացին: Նրա հայացքների խոր վերլուծությունից կարելի է եզրակացնել, որ ինչ-որ չափով առկա է միտումը դեպի էտատիզմ²⁷: 1688 թ. Անգլիայում տեղի ունեցած «Փառապանծ» կամ «Պանծալի» հեղափոխության արդյունքները իրենց քաղաքական-իրավական հիմնավորումը ստացան Ջոն Լոկի աշխատություններում, իսկ ավելի ուշ Ֆ. Էնգելսը Լոկին համարեց 1688թ. դասակարգային կոմպրոմիսի որդին²⁸: Այդ հեղափոխության շնորհիվ Անգլիան դառնում է առաջին խոշոր երկիրը, որում հաստատվում է սահմանադրական-միապետական քաղաքական համակարգ, որը ինչ-որ չափով կարելի է համարել նաև լիբերալ-քաղաքական համակարգ:

Ինչպես Չորսի, այնպես էլ Լոկի քաղաքական տեսության ելակետային հասկացությունը ազատությունն է, որը հանդես է գալիս որպես «բնական վիճակի» բնութագրիչ:

Քաղաքական իշխանության ծագումը ճիշտ ըմբռնելու համար, նկատում է Լոկը, մենք պետք է քննարկեման ենթարկենք, տեսնենք, թե ինչպիսի բնական վիճակում են գտնվում բոլոր մարդիկ: Իսկ այդ վիճակը հետևյալն է՝ լիակատար ազատ վիճակ իրենց գործողություններում և իրենց ունեցվածքի ու անձի տնօրինման գործում, համապատասխան այն բանին, թե բնության օրենքների շրջանակներում ինչն են հարմար գտնում իրենց համար, թույլտվություն չխնդրելով ուրիշ որևէ մեկից և կախված չլինելով որևէ մեկի կամքից²⁹:

²⁶ Гоббс Т. Избранные произведения, В 2 т. Т. 1, М. 1965, т.р 350:

²⁷ Ծանոթ. ֆր. état – պետություն, ուղղություն քաղաքական մտքի պատմության մեջ, որը պետությունը դիտում է որպես հասարակական զարգացման բարձրագույն արդյունք ու նպատակ:

²⁸ St'u Маркс К., Энгельс Ф., Соч. Т. 37, т.р 419:

²⁹ St'u Локк Д. Два трактата о правлении /Избранные философские произведения, В 2-х, Т. 2, М. 1960, т.р 6:

Ընդունելով, որ պետությանը նախորդել է բնական վիճակը, այն Լոկին ներկայաճանաչում է բավականին կարգավորված ու բարեհաջող տեսքով: Քանի որ կյանքն այստեղ կարգավորված է բանականությամբ թելադրվող բնության օրենքներով, հետևապես բոլորը ազատ են, հավասար, ունեն սեփականություն: Այդ դրությունը Լոկը համարում է մաև խաղաղության (ոչ թե բոլորի պատերազմը բոլորի դեմ) և բարյացկամության դրություն: Ոչ ոք չի համարձակվի մյուսին զրկել կյանքից, ազատությունից և ունեցվածքից, որքանով որ այդ վիճակում բոլորը ենթակա են բնության օրենքներին: Այս առումով կարևոր է Լոկի այն հարցադրումը, թե օրենքի և օրինականության հիմնական երաշխիքներից մեկը պատժի անկասելիությունը, անխափանելիությունն է: Բայց բնական վիճակում այդ երաշխիքները բավականաչափ հուսալի չեն, քանի որ յուրաքանչյուրի կողմից իր իշխանության օգտագործումը կարգավորված չէ: Հետևապես, մեկը կարող է շատ դաժան, խիստ պատիժ սահմանել, իսկ մյուսը՝ խախտումը թողնի անպատիժ և այլն:

Այստեղ բացակայում է այն մեխանիզմը, որը պետք է կարողանար ապահովել բնական իրավունքից արդարացի օգտվելու միջոցը: Այդ վիճակից դուրս գալու ելքը Լոկի կարծիքով այն է, որ բնական իրավունքի ու օրենքի երաշխիքներ ստեղծելու համար մարդիկ հրաժարվեն այդ իրավունքներն ու օրենքները ինքնուրույն ապահովելու իրավունքից: Ստացվում է, որ հասարակական համաձայնության բնական իրավունքի ու ազատության երաշխիք է դառնում պետությունը: Ըստ Ջ. Լոկի պետությունը ստեղծվել է այն նպատակով, որ լավագույն ձևով պաշտպանի քաղաքացիների ազատությունը: Նա իրավացիորեն նկատում է, թե ազատությունն անենակին էլ անարխիա չէ, այլ երաշխիք՝ կամայականություններից: Ազատությունը համարում է մարդու մյուս բոլոր ազատությունների հիմքը, քանի որ այն կորցնելով՝ մարդը սպառնալիքի տակ է դնում մաև իր կյանքը, ունեցվածքը և այլն: Ազատությունը ենթադրում է բնության օրենքների պահպանում, որոնք դարձել են հասարակության օրենքներ: «...Այնտեղ, ուր չկան օրենքներ, չկա մաև ազատություն»³⁰, - այդպիսին է Լոկի եզրակացությունը: Իշխանությունների տարանջատումը Լոկի ուսմունքի այն կարևորագույն սկզբունքներից է, որը հետագայում դառնում է ժամանակակից պետությունների և ազատությունների անկյունաքարը:

Մերժելով օրենսդիր ու գործադիր իշխանությունները միևնույն ձեռքում կենտրոնացնելը, Լոկը մտավախություն էր հայտնում, թե մնան դեպքում իշխանության կրողները կարող են ընդունել և իրականացնել

³⁰ Նույն տեղում, էջ 34:

միայն իրենց համար շահավետ օրենքներ: Անդրադառնալով օրինականության սկզբունքի էությանն ու անհրաժեշտությանը՝ Լուկը նշում էր, թե «քաղաքացիական հասարակությունում գտնվող ոչ մի մարդու համար չպետք է արվի բացառություն հասարակության այդ օրենքներից»³¹: Օրինականության սկզբունքը ենթադրում է նաև բոլոր պետական մարմինների կառուցվածքի, նպատակների ու իրավասության հստակ կարգավորում: Օրինականությունն ասելով՝ Լուկը նկատի ուներ նաև այն, որ իրենք՝ օրենսդիրները, չպետք է խախտեն բնության օրենքները³²:

Հիմնավորելով օրենսդիր իշխանության անհրաժեշտությունն ու կարևորությունը՝ Լուկը օրենսդիրներից պահանջում էր, որ օրենքը հավասար լինի բոլորի համար, ստեղծվի և ընդունվի մարդկանց բարօրության համար, այլ ոչ թե նրանց ճնշելու:

Լուկը ելնում էր այն բանից, որ օրենսդիր իշխանությունը վստահելով ինչ-որ մարմնի, դրանով ժողովուրդը չի զրկվում ինքնիշխանությունից: Դրանից հետո էլ շարունակվում է ժողովրդի ձեռքում մնալ գլխավոր իշխանությունը, իրավունքը՝ ազատելու կամ փոխելու օրենսդիր մարմնի կազմը, երբ ժողովուրդը տեսնում է, որ օրենսդիր իշխանությունը գործում է հակառակ իրեն ցույց տված վստահության³³: Նման իրավիճակում ժողովրդին իրավունք է վերապահվում ոտքի կանգնելու, ապստամբելու իր ոտնահարված ազատությունը վերականգնելու համար:

Անդրադառնալով պետության ձևերի դասակարգմանը՝ նա առանձնացնում էր դեմոկրատիա, օլիգարխիա և միապետություն: Բացարձակ միապետությունը նրա կողմից չի ճանաչվել որպես քաղաքացիական կառավարման ձև՝ չնայած կառավարման ցանկացած ձև համարում էր հասարակական դաշինքի հիմք: Լուկի ծառայությունը նրանում է, որ նա իր նախորդների կողմից առաջ քաշված մտքերն ու հարցադրումները դարձնում է կանոնավորված համակարգ, ամբողջական տեսություն:

³¹ Նույն տեղում, էջ 55:

³² Տես նույն տեղում, էջ 74-76:

³³ Տես նույն տեղում, էջ 85-86:

2. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒՍՍՈՒՆՔՆԵՐԸ ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

17-18-րդ դարերի լուսավորական շարժումը և նրա ստեղծած գաղափարա-բարոյական մթնոլորտը նշանակալից ազդեցություն ունեցան պետության մասին գիտությունների բովանդակության, նրա ուղղվածության վրա: Այս շրջանում քաղաքական մտքի զարգացումը կապվում է Շառլ Մոնտեսքիոյի, Ժան Ժակ Ռուսոյի, Ֆրանսուա Վոլտերի հետ:

Մոնտեսքիոն համարվում է ֆրանսիական լուսավորության նշանավոր գործիչ: Նա լրջորեն զբաղվում է գիտությամբ, մասնավորապես՝ պետության հիմնահարցերով, որի հիմնական գաղափարներն արտացոլված են «Պարսկական նամակներ», «Խորհրդածություններ հռոմեացիների ծաղկման և անկման պատճառների մասին» և «Օրենքների ոգու մասին» ծավալուն աշխատություններում: Մոնտեսքիոն «Պարսկական նամակներում» գեղարվեստորեն ներկայացնում է 18-րդ դարասկզբի Ֆրանսիայի թագավորական բացարձակ իշխանության ճգնաժամային պատկերը և սուր սատիրայով քննադատում այն: «Խորհրդածություններ...»-ում նա իր առաջադեմ լուսավորչական և հակաբռնապետական գաղափարները հիմնավորում է Ամտիկ Յոզմի հասարակական-քաղաքական և հոգևոր կյանքի պատմական հետազոտության փաստերով: Իր հումանիստական և լուսավորչական դիրքորոշումները նա ամրագրել է «Օրենքների ոգու մասին» տրակտատում: Այդ աշխատությամբ Մոնտեսքիոն դարձավ համաշխարհային քաղաքական և իրավական մտքի հեղինակավոր դասականներից մեկը:

Նա վճռականորեն մերժեց աշխարհի թեոլոգիական պատկերը և առաջադրեց գիտական բացատրություններ՝ հիմնվելով օրենքների վրա, որպես «անհրաժեշտ հարաբերություններ, որոնք բխում են իրերի բնույթից»¹: Մոնտեսքիոն գտնում է, որ ազատության ապահովման անհրաժեշտ պայման են ճշմարիտ օրենքները: «Ես սկսել եմ մարդկանց

¹ St'u **Монтескье III. Избранные произведения**, М, 1955, т. 2: 171:

ուսումնասիրելուց և հասկացել են, որ օրենքների անվերջ բազմազանությունները ֆանտազիայի տարերայնության արդյունք չեն: Ես առաջադրել եմ ընդհանուր դրույթներ, որ յուրաքանչյուր ժողովրդի պատմություն ծագում է իրենից, որպես հետևանք, և որ ամեն մի մասնավոր օրենք կապված է մյուս օրենքների հետ կամ կախված է նրանցից, որպես ավելի ընդհանուր օրենքից»²:

Ինչո՞ւ են ծագել օրենքները հարցին Մոնտեսքիոն պատասխանում է. «Երբ մարդիկ սկսում են միավորվել հասարակության մեջ, նրանք կորցնում են իրենց թուլության գիտակցումը, անհետանում է նրանց միջև հավասարությունը, և սկսվում է երկակի պատերազմ առանձին անհատների և ժողովուրդների միջև: Այս երկակի պատերազմի երևան գալը ստիպում է ստեղծել օրենքներ մարդկանց միջև»³: Նա նշում է գործոններ, որոնք կազմում են «օրենքների ոգին»: Դրանք են՝ բանականությունը, համաչափությունը, օրինականությունը և արդարությունը: Սակայն առանց այս գործոնների միջև անհրաժեշտ համապատասխանության օրենքներն արդյունավետ գործել չեն կարող. համապատասխանություն բնության պոզիտիվ օրենքների և կառավարման սկզբունքների, աշխարհագրական գործոնների և երկրի ֆիզիկական հատկությունների, նրա դիրքի և չափերի, կլիմայի, բնակչության ապրելակերպի, նրա թվաքանակի, հարստության, հակումների, սովորույթների և այլն:

Մոնտեսքիոն դիտարկում է պետության ձևավորման գործընթացը որպես օբյեկտիվ պատմական գործընթաց: Նա մեկն է այն մտածողներից, ով տարբերում է պետությունը և հասարակությունը: Իր ուսմունքում պետության ձևավորումն ուղղակիորեն չի կապվում հասարակության ձևավորման հետ, այլ հասարակության զարգացման այն փուլի հետ, երբ մարդկանց միջև ծագում են թշնամական հարաբերություններ հարստության բաշխման համար, և մարդկանց մի մասը ձգտում է օգտագործել ընդհանուր բարիքներն անձնական նպատակներով: Այս պայմաններում մարդիկ հարկադրված են լինում կնքել համաձայնություններ և ստեղծել պետություն՝ կանխելու պատերազմներն ու թշնամությունները: Պետության հիմնական նպատակը հակասությունների հաշտեցումն է, իրավական ճանապարհով վեճերին լուծում տալը:

Մոնտեսքիոն տարբերակում է կառավարման երեք ձև. հանրապետական, միապետական և բռնապետական: Հանրապետական կառավարման դեպքում գերագույն իշխանությունը գտնվում է ամբողջ ժո-

² Նույն տեղում, էջ 179:

³ История политических и правовых учений, под. ред. проф. В. С. Нерсесянца, М. 2001, с. 283.

ղովրդի (դեմոկրատիա) կամ նրա մի խմբի (արիստոկրատիա) ձեռքում: Դեմոկրատիայի հետ կապված՝ Սոնտեսքիոն գտնում է, որ ժողովուրդը համարվում է իշխանության տերը միայն քվեարկության ժամանակ, երբ նա արտահայտում է իր կամքը: Ժողովուրդը ընդունակ չէ ինքնուրույն գործել, նա կարող է վերահսկել այլ անձանց գործունեությունը, որի համար նա պետք է իր միջից ընտրի լիազորված անձեր և հսկի նրանց գործելաոճը: Դրա համար հիմնականը դեմոկրատիայի այն օրենքներն են, որոնք տալիս են քվեարկության իրավունք: Սիապետությունը մեկ մարդու կառավարումն է՝ հստակ սահմանված օրենքով: Սիապետության ժամանակ, որի գլուխ կանգնած է միապետը, Սոնտեսքիոն հիմնական է համարում այն օրենքները, որոնք որոշում են այն միջնորդավորված գործոնները, որոնցով շարժվում է իշխանությունը: Դրանցից գլխավորը ազնվականությունն է, առանց որի միապետը դառնում է բռնապետ: Բռնապետության ժամանակ ամեն ինչ որոշվում է մեկ մարդու կամքով և թողտվությամբ, ամեն կարգի օրենքներից և կանոններից դուրս⁴:

Ուշագրավ է Սոնտեսքիոյի՝ իշխանությունների բաժանման հայեցակարգը: Իշխանությունների բաժանման հիմնական նպատակը իշխողների չարաշահումից խուսափելն է: Իսկ որպեսզի նման հնարավորություն ապահովվի, պետք է մի այնպիսի իրավիճակ, որ իշխանության տարբեր թևերը կարողանան պահել միմյանց: Նա երեք ճյուղերից գլխավորը և առաջատարը համարում է օրենսդիր իշխանությունը: Իշխանությունների տարանջատումն ապահովում է քաղաքացիների անվտանգությունը և քաղաքական ազատությունը: Քաղաքական ազատությունն այն չէ, որ ամեն այն, ինչ ուզում ես: Ազատությունը այն ամենն անելու իրավունքն է, ինչ թույլատրվում է օրենքով: Սոնտեսքիոյի քաղաքական ուսմունքը խոշոր ազդեցություն է ունեցել պետության, իրավունքի տեսության, ինչպես նաև քաղաքական զարգացումների վրա:

Ֆրանսիական լուսավորության մյուս խոշորագույն մտածողը Ժան Ժակ Ռուսոն է: Ռուսոյի անվան հետ են կապվում նախահեղափոխական Ֆրանսիայի քաղաքական մտքի արմատական փոփոխությունները, մասնավորապես՝ հավասարության, սոցիալական արդարության, ժողովրդի ինքնիշխանության (սուվերենիտետի) գաղափարների ձևավորումը:

Ռուսոյի քաղաքական և սոցիալական հայացքները շարադրված են «Դատողություններ մարդկանց միջև անհավասարության ծագման և

⁴ Стів Антология мировой политической мысли, под общей ред. А. А. Мигولاتова, 1 том, 1997, тг 375:

հիմքերի մասին» և «Դատողություն հավերժական աշխարհի մասին» աշխատություններում: Նրա քաղաքական հայեցակարգի հիմնաքարը «Հասարակական դաշինքի մասին» կամ «Քաղաքական իրավունքի սկզբունքները» գլխավոր աշխատությունն է, որում ներկայացված է ժողովրդական ինքնիշխանության մասին ուսմունքը:

«Նորածին հասարակությունը հայտնվեց ամենասարսափելի պատերազմական վիճակում,-գրում է Ռուսոն,- մարդկային ցեղը, արատներով լեցուն, արդեն ի վիճակի չէր ոչ ետ վերադառնալ, ոչ էլ հրաժարվել իր իսկ ստեղծած չարագույժ ձեռքբերումներից»⁵: Այս վիճակից դուրս գալու ելքը նա տեսնում է պետական իշխանության և օրենքների համաձայնության մեջ, որոնց պետք է ենթարկվեն բոլորը: Միևնույն ժամանակ նա նկատում է, որ կորցնելով իրենց բնական ազատությունը՝ աղքատներն այդպես էլ ձեռք չեն բերել քաղաքական ազատություն: Պետության և օրենքների միջև համաձայնության այս ձևը նոր խոչընդոտներ է ստեղծում թույլերի համար և նոր ուժ տալիս ուժեղներին, անվերադարձ հաստատում սեփականության և անհավասարության օրենքներ ու մարդկային ցեղը տանում դեպի ստրկություն և աղքատություն: Դա է պատճառը, որ Ռուսոն ներմուծում է «քաղաքական մարմին» հայեցակարգը: «Քաղաքական մարմինը պայմանական անձ է, կոլեկտիվ ամբողջ, որն օժտված է ընդունակություններով, ակտիվ է որպես ինքնիշխան, և պասսիվ, որպես պետություն»⁶: Իսկ ինչ վերաբերում է այս կոլեկտիվի անդամներին, ապա նրանք ամբողջության մեջ կոչվում են ժողովուրդ, իսկ առանձին-առանձին՝ քաղաքացի:

«Հասարակական դաշինքը» սկսվում է այսպես. «Մարդը ծնվում է ազատ, բայց ամենուր նա շղթայված է»: Բնական վիճակի իդեալականացումը Ռուսոյի կողմից թելադրվում է իդեալական պահանջմունքներով քաղաքացիական վիճակի նկատմամբ, որը մարդկանց պետք է տա այն, ինչ նրանք ունենին մինչև պետության ձևավորումը: Նա համգում է այն հետևության, որ ցանկացած օրինական իշխանության հիմք կարող են հանդիսանալ միայն համաձայնությունները: Հասարակական պայմանագրի շնորհիվ բոլորը դառնում են հավասար:

«Հասարակական դրության մեջ,- գրում է Ռուսոն,- ոչ մի քաղաքացի չպետք է ունենա այն սովորությունը, որ հնարավորություն ունենա գնել ուրիշին, և ոչ մեկը չպետք է լինի այնքան աղքատ, որ հարկադրված լինի վաճառել իրեն»⁷: Նա գտնում է, որ չկա և չի կարող լինել ոչ մի

⁵ История политических и правовых учений, под. ред. проф. В. С. Нерсисянца, М. 2001, с. 291.

⁶ Руссо Ж.Ж. Трактаты, М. 1969 с. 194.

⁷ Western political theory, Lee Cameron, M. C. Donald, Pamana College, p. 387.

պարտադիր օրենք ժողովրդի համար, այդ թվում և հասարակական դաշինք: Այսպիսով, հասարակական համաձայնությունը, ըստ Ռուսոյի, քաղաքական մարմնին՝ պետությանը տալիս է իր անդամների վրա իշխելու անսահման հնարավորություն: Այդ իշխանությունը նա անվանում է ինքնիշխանություն: Ժողովուրդը, որպես ընդհանուր կամքի կրող, կարող է ներկայանալ միայն ինքն իրենով: «Փոխանցվել կարող է իշխանությունը, բայց ոչ երբեք կամքը», - ասում է նա:

Ռուսոյի խորին համոզմամբ ընդհանուր կամքը միշտ ճիշտ է: «Եթե ինչ-որ մեկը հրաժարվի ենթարկվել ընդհանուր կամքին, ապա նա հարկադրված կլինի ենթարկվել ողջ քաղաքական օրգանիզմին, իսկ դա նշանակում է, որ նրան ուժով կստիպեն լինել ազատ»⁸: Պետության բացարձակ իշխանությունը տարածվում է ոչ միայն քաղաքացիների գործողությունների, այլև մտքերի վրա: Դա բացատրվում է նրանով, որ հասարակական կարծիքը յուրահատուկ օրենք է: Լինելով ժողովրդական ինքնիշխանության համոզված կողմնակից՝ Ռուսոն այնուամենայնիվ բոլոր դեպքերում չէ, որ հանդես է գալիս կառավարման դեմոկրատական ձևի օգտին: Հետևելով Բոդենին՝ Ռուսոն ևս տարբերում է իրարից պետության ձևերը և կառավարման ձևերը: Ըստ Ռուսոյի ինքնիշխան կարող է լինել միայն ժողովուրդը, իսկ ցանկացած կառավարություն իշխանություն է ստանում ժողովրդից: Ժողովրդի ինքնիշխանությունը կազմում է հասարակական դաշինքի էությունը, իսկ կառավարման ձևը կախված է ժողովրդի կամքից: Օրենսդիր իշխանությունը, ըստ Ռուսոյի, կարծես թե ինքնիշխան է, իսկ գործադիր իշխանությունը չի կարող պաշտպանել ժողովրդին, քանի որ արտահայտվում է միայն մասնավոր բնույթի ակտերով, որոնք ընդհանրապես չեն առնչվում օրենքի ոլորտին: Ռուսոն տարբերակում է կառավարման հետևյալ ձևերը՝ դեմոկրատիա, արիստոկրատիա, միապետություն: Դեմոկրատիայի հետ կապված՝ Ռուսոն գտնում է, որ եթե ժողովուրդը բաղկացած լիներ աստվածներից, ապա նրանց մոտ էլ կլիներ դեմոկրատական կառավարում: Սակայն իրականում անհնար է ժողովրդին մշտապես վստահել կառավարման գործերը: Ռուսոն դեմ էր ներկայացուցչական դեմոկրատիային: Միապետությունը, որն ընդունվում է ժողովրդի կողմից, ըստ Ռուսոյի, օրինական է: Նա գերադասում է կառավարման արիստոկրատական ձևը՝ բնական համարելով այն, որ ուժեղները և իմաստունները կառավարեն ժողովրդին, սակայն նրանց ընտրի ժողովուրդը՝ դրսևորելով իր կամքը: Այսպիսով, Ռուսոյի առաջարկած պետության ձևը դեմոկրատականն է, կառավարության ձևը՝ արիստոկրատականը:

⁸ Руссо Ж.Ж. Трактаты, М. 1969 с. 192.

Եվրոպական լուսավորության մյուս ներկայացուցիչը Ֆրանսուա Վոլտերն է: Նրա քաղաքական հայացքները, մտքերը պետության և քաղաքականության վերաբերյալ ամրագրված են մասնավորապես «Բնության ֆենոմենների մասին» աշխատության մեջ, որտեղ Վոլտերն արտահայտում է իր դիրքորոշումը մարդու «ճշմարիտ կյանքի» կարևոր պայմանների մասին: Դրանք են՝ «բնական իրավունքների» պահպանում, որոնցից կարևորներն են ազատությունը և հավասարությունը օրենքի առջև: Գոյություն ունեցող սոցիալական չարիքի արմատները Վոլտերը տեսնում է նախ և առաջ բռնության, նախապաշարունակների, սնահավատության մեջ: Դրա գլխավոր մեղավորը կաթոլիկ եկեղեցին է: Ահա թե ինչու եկեղեցու հետ անհաշտ պայքարի գաղափարը Վոլտերի ստեղծագործություններում գրավում է կենտրոնական տեղ: Սակայն թշնամաբար վերաբերվելով կաթոլիկ եկեղեցուն, այդուհանդերձ, Վոլտերը չի ժխտում կրոնը և կրոնավորությունը՝ ասելով. «Եթե Աստված գոյություն չունենար, ապա պետք էր հնարել այն»: Ըստ նրա լուսավորչական գաղափարները դերձակների կամ կոշկակարների համար չեն: Բարձր գնահատելով գիտելիքը, ինտելեկտը՝ նա ենթադրում է, որ «եթե թափփուկն է սկսում մտածել, ուրեմն ամեն ինչ կորած է»: Դեռ ավելին, Վոլտերը վախենում է ժողովրդական իշխանությունից: Փոխարենը նրան հարազատ են բնական իրավունքը, ազատությունը և հավասարությունը:

Ազատությունն առաջին հերթին անձի ազատությունն է, մասնավոր ազատությունը, այլ ոչ թե հասարակության ազատությունն ընդհանրապես: Վոլտերը խղճի ազատությունը որակում է որպես կաթոլիկ անհանդուրժողության հակոտնյա: Նա անչափ կարևորում է աշխատանքի ազատությունը: Այդ ազատությունը յուրաքանչյուրի իրավունքն է «իր աշխատանքը վաճառելու նրան, ով դրա համար վճարում է ավելի շատ, քանի որ աշխատանքը նրանց սեփականությունն է, ովքեր չունեն ոչ մի սեփականություն»⁹:

«Լինել ազատ, նշանակում է շուրջդ ունենալ միայն հավասարը», այսպիսին է իսկական ճշմարիտ կյանքը: Տարբեր իրավիճակներում և դարաշրջաններում պետությունը, Վոլտերի կարծիքով, կարող է հանդես գալ տարբեր ձևերով: Նա առավելությունը տալիս է բացարձակ միապետությանը, սակայն ցանկություն է հայտնում, որ «բացարձակ իշխանությունը լինի լուսավորող», իսկ այդ հարցի լուծումը տեսնում է այն բանում, որ «կառավարման ղեկին նստած մարդը լինի լուսավոր-

⁹ История политических и правовых учений, под ред. проф. В. С. Нерсисянца, М., 2001, с. 279.

ված միապետ»։ «Բարի թագավորը լավ նվեր է, որ երկինքը կարող է տալ երկրին»¹⁰։ Վոլտերն իրավամբ դասվում է այն մտածողների շարքին, ովքեր առաջնակարգ նշանակություն են տալիս ոչ թե պետության կառավարման ձևերին, իշխանության կոնկրետ ինստիտուտներին, այլ՝ սկզբունքներին, որոնց միջոցով իրականացվում են այդ ինստիտուտներն ու ձևերը։ Վոլտերի համար այդպիսի սկզբունքներ են ազատությունը, սեփականությունը, օրինականությունը և մարդասիրությունը։

18-րդ դարի 2-րդ կեսին և 19-րդ դարի սկզբին Գերմանիան աշխարհին տվեց հզոր մտածողներ՝ «գերմանական դասական փիլիսոփայության արարիչներին»։

Իմանուիլ Կանտն առաջինն էր, ով հիմնադրեց ազատականության ուսմունքը։ Նրա հայացքները հիմնականում շարադրված են «Բարքերի մետաֆիզիկա», «Պեպի հավերժական աշխարհ», «Բարոյականության մետաֆիզիկայի հիմունքները», «Մաքուր բանականության քննադատություն» և այլ աշխատություններում։ Համաաշխարհային ճանաչում ստացան Կանտի հայացքները բարոյականության վերաբերյալ։ Մարդը բարոյական գիտակցության սուբյեկտ է և իր վարքում պետք է ղեկավարվի բարոյական օրենքներով։ Օրենքն ապրիորի է, չի ենթարկվում ոչ մի արտաքին ազդեցության։ Կանտն այն անվանում է «կատեգորիկ իմպերատիվ»։ Իրավունքի իրականացումը հնարավոր է միայն պետության պայմաններում։ «Բարքերի մետաֆիզիկա» աշխատության մեջ պետությունը սահմանում է «որպես բազմաթիվ մարդկանց միավորում, որը ենթարկվում է իրավական օրենքներին»¹¹։ Պետության անհրաժեշտությունը կապում է ոչ թե հասարակության անհատական կամ խմբային պահանջմունքների հետ, այլ այն կատեգորիաների, որոնք ամբողջովին պատկանում են բանական և մտահասանելի աշխարհին։ Պետության բարիքը, ըստ Կանտի, այդ պահանջմունքների բավարարման մեջ չէ։ Պետության բարիքը սահմանադրության առավելագույն համապատասխանությունն է իրավունքի սկզբունքներին, որոնց կարելի է հասնել կատեգորիկ իմպերատիվի օգնությամբ։ Այն պետությունը, որը շեղվում է իրավունքների պահպանման քաղաքականությունից, կորցնում է իր քաղաքացիների վստահությունը և հարգանքը, ուստի այդ պայմաններում մարդիկ գիտակցորեն օտարվում են պետությունից։ Պետությունը միշտ պետք է ղեկավարվի իրավունքով, եթե չի ուզում կորցնել իր քաղաքացիների վստահությունը։

¹⁰ Նշվ. աշխ., էջ 280։

¹¹ Кант И., Критика практического разума, СПб, 1995, с. 354.

Այն ակտը, որի միջոցով անհատները միավորվում են և ստեղծում ժողովուրդ ու պետություն, Կանտն անվանում է պայմանագիր¹²։ Հարական պայմանագրի համաձայն առանձին մարդիկ, որոնք կազմում են ժողովուրդ, հրաժարվում են իրենց ձևական ազատությունից, որպեսզի կրկին ծեռք բերեն այն, այս անգամ արդեն որպես պետության քաղաքացի։ Ինչ վերաբերում է կառավարման ձևերին՝ Կանտը դրանց մեծ նշանակություն չի տալիս, ավտոկրատիա կամ արքայություն, ավտոկրատիա և դեմոկրատիա։ Կանտը չափազանցնում է հանրապետական և բռնապետական կառավարման ձևերը։ Նրա համար հանրապետությունը դեմոկրատիայի հոմանիշ չէ, իսկ արքայությունը բռնապետություն չէ։ Հաճախ ինքնակալական ձևը կարող է լինել հանրապետություն, իսկ դեմոկրատիան կարող է փոխակերպվել բռնապետության։ Ըստ էության, Կանտն առավել ընդունելի է համարում սահմանադրական միապետությունը։ Պատմական զարգացման ընթացքում առաջացած պետական-քաղաքական կազմակերպությունների փոփոխությունները պետք է կատարվեն ոչ թե զինված պայքարի, այլ ռեֆորմների միջոցով։

Ողջ ստեղծագործական կյանքի ընթացքում պետության և քաղաքականության հարցերը մշտապես եղել են Հեգելի ուշադրության կենտրոնում։ Դրանք նա արծարծել է հիմնականում. «Գերմանիայի սահմանադրությունը», «Ոգու ֆենոմենոլոգիան», «Պատմության փիլիսոփայություն», «Իրավունքի փիլիսոփայություն» և այլ աշխատություններում։ Հեգելի դիալեկտիկական մեթոդի էությունը այն է, որ միտքը և իրականությունը գտնվում են անընդհատ շարժման և փոփոխման մեջ, որի շարժիչ ուժը հակադրությունն է։ Անձի ազատությունն իրականացվում է առաջին հերթին մասնավոր սեփականության իրավունքի մեջ։ Մարդիկ հավասար են որպես անհատներ, հավասար են մասնավոր սեփականության իրավունքի տեսանկյունից, բայց ոչ երբեք տիրելու չափերի տեսանկյունից։

Քաղաքացիական հասարակություն ասելով Հեգելը նկատի ունի բուրժուական հասարակությունը։ «Քաղաքացիական հասարակությունը ստեղծվել է միայն ժամանակակից աշխարհում, որն առաջին անգամ ամրագրում է քաղաքացիների իրավունքները»¹³։ Քաղաքացիական հասարակությունն առանձին անձանց մասնավոր հատուկ նպատակների և շահերի իրագործման ուղորտ է։ Այս փուլում դեռևս նվաճված չէ իսկական ազատությունը, քանի դեռ մասնավոր շահերի բախման տարե-

¹² Кант И. Собр. соч. В 8-и т. т. 7 М. 1994, с. 10:

¹³ Антология мировой политической мысли, под общ. ред. А. А. Мигуляева, 1 том, 1997, с. 638.

րայնությունը սահմանափակվում է ոչ թե բանական, այլ պատահական ձևով: Հեզելը քաղաքացիական հասարակությունը ձևակերպում է որպես «բոլորի պատերազմ բոլորի դեմ»: Նա քաղաքացիական հասարակության կառուցվածքում առանձնացնում է երեք խումբ՝ սուբստանցիոնալ (հողատերեր, ազնվականներ և բանվորներ), արդյունաբերողներ (առևտրականներ, արհեստավորներ, գործարանատերեր), համընդհանուր (չինովնիկներ):

Ընդ որում քաղաքացիական հասարակությունը արտակարգ հարուստ լինելու դեպքում էլ չունի աղքատության հիմնահարցը լուծելու ներքին հնարավորություններ: Քաղաքացիական հասարակության զարգացումը ենթադրում է պետության առկայություն, որպես նրա հիմք: Քաղաքացիական հասարակությունը աշխատանքով միջնորդավորված պահանջմունքների համակարգ է, որը հենվում է մասնավոր սեփականության և մարդկանց համընդհանուր հավասարության վրա:

Այսպիսով, պետության հեզելյան հայեցակարգը ներկայացնում է մի իրականություն, որի հիերարխիկ կառուցվածքում պետությունն աստիճանաբար վեր է ածվում իրավական պետության: Նա պետությունը մեկնաբանում է որպես ազատության կոնկրետ և բարձրագույն գաղափար, որպես միասնական օրգանիզմ, որպես սահմանադրական միապետություն, որպես «քաղաքական պետություն», որոնք փոխկապակցված են:

Պետությունը, ըստ Հեզելի, օժտված է իշխանության երեք ճյուղերով՝ օրենսդիր, կառավարչական և իշխանական: Օրենսդիր իշխանությունը համընդհանուրը որոշելու և կայացնելու իշխանություն է, որը բաղկացած է երկու պալատից: Գերագույն պալատը ձևավորվում է ժառանգական հիմքով, իսկ պատգամավորների պալատը՝ քաղաքացիական հասարակության մնացած անդամներից: Կառավարչական իշխանությունը հիմնականում վերաբերում է դատական իշխանությանը, որի խնդիրն է միապետի որոշումների կատարումը, որը հովանավորում է առկա օրենսդիրը և հիմնարկությունները:

Հեզելը քննադատում է Ռուսոյի ժողովրդական ինքնիշխանությունը և ընդունում սահմանադրական միապետի ժառանգաբար փոխանցված ինքնիշխանությունը: Պետության գաղափարի բարձրագույն դրսևորումը ինքնիշխանության իդեալական բնույթն է:

Միջպետական հարաբերությունների ոլորտը Հեզելը մեկնաբանում է որպես արտաքին պետական իրավունքի դրսևորում: Թե ինչպիսին կլինի միջազգային իրավունքը, կախված է տարբեր պետությունների ինքնիշխան կարգավիճակից: Պետությունների միջև ծագած վեճերը լուծվում են միայն պատերազմի միջոցով: «Ընդհանրապես պատերազմ չի

տարվում ընդդեմ ներքին ինստիտուտների, համաշխարհային կյանքի, ոչ էլ առանձին անձանց դեմ: Նորագույն պատերազմներն ավելի մարդկային են, քան հին ժամանակներում»¹⁴, - նշում է նա:

Համաշխարհային ոգու կրողը, ըստ Հեգելի, պատմության տվյալ փուլում ժողովուրդն է, որն ունի եզակի հնարավորություն՝ կերտելու համաշխարհային պատմությունը: Նոր ժամանակները, սկսած Վերածննդից, Հեգելը համարում է գերմանական ժողովրդի ժամանակաշրջան: Գերմանական ժողովուրդ ասելով նա նկատի ունի ոչ միայն գերմանացիներին, այլև հյուսիս-արևմտյան Եվրոպայի, Ռուսաստանի և Հյուսիսային Ամերիկայի ժողովուրդներին: Հեգելի կարծիքով նրանք իրենց տեղը դեռ չեն գտել, բայց կգտնեն ապագայում:

XIX դ. 30-ական թվականներին ազատականության առջև ծագեցին նոր խնդիրներ, որոնց պատասխանը տվեց Ա. Թոքվիլը: Նա իր հիմնական սոցիալ-քաղաքական հայացքներն արտահայտել է «Դեմոկրատիան Ամերիկայում», «Հին վարչակարգը և հեղափոխությունը» աշխատություններում: Թոքվիլի հետաքրքրության օբյեկտը դեմոկրատիայի տեսական և կիրառական խնդիրներն են:

Դեմոկրատիան, ըստ Թոքվիլի, հասարակական կարգ է, որը հակադիր է բռնապետականին: Դեմոկրատիայի սիրտը հավասարության սկզբունքն է: Հավասարություն ասելով Թոքվիլը հասկանում էր տարբեր անհատների հավասար հասարակական դրությունը, նրանց մեկնարկային հավասար հնարավորությունները տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական ոլորտներում: Սակայն ազատությունը և հավասարությունը Թոքվիլի համար տարբեր երևույթներ են: Բոլոր ժամանակներում մարդիկ գերադասում են ազատության հավասարությունը: Դեմոկրատական երկրներում ավելի շատ սիրում են հավասարությունը, քան ազատությունը: Ո՛չ հավասարությունը, ո՛չ ազատությունը առանձին-առանձին չեն կարող բավարար պայման համարվել մարդկային կեցության համար: Միայն միասնաբար կարող են ձեռք բերել այդ որակը:

Թոքվիլին քիչ է հետաքրքրում, թե ինչպիսին կլինի քաղաքական կարգը՝ միապետակա՞ն, թե՞ հանրապետական: Կարևորն այն է, որ հասարակության մեջ հաստատվի ներկայացուցչական ձև: «Վերցրեք մարդկանցից յուրաքանչյուրին և եթե կարողանաք հասնել բնագղներին, կտեսնեք, որ կառավարման տարբեր ձևերից նա ճանաչում և հարգում է այն ձևը, որի ղեկավարին ընտրել է ինքն անձամբ, և որի գործողությունները գտնվում են իր հսկողության տակ»¹⁵: Թոքվիլին ան-

¹⁴ Նշվ. աշխ., 1997, ռ. 660.

¹⁵ **Токвиль А.** Демократия в Америке, М., 1992, էջ 481:

հանգստացնում են արևմտյան դեմոկրատական մշակույթի այնպիսի դրսևորումները, որոնք խլացնում են ազատության ոգին և թուլացնում դեմոկրատական վարչակարգը:

Թոմաս Պեյնը որպես ամերիկյան վերածննդի ներկայացուցիչ, իր քաղաքական հայացքներն արտահայտել է հիմնականում «Առողջ բանականություն», «Քաղաքական փիլիսոփայական նոթեր», «Մարդու իրավունք» աշխատություններում:

Հասարակությունը, ըստ Պեյնի, ստեղծվում է պահանջումներով, իսկ կառավարությունը՝ թերություններով: Հասարակությունն ազդում է մեր երջանկության վրա դրական իմաստով, իսկ կառավարությունը՝ բացասական: Պետական կառավարման ուժը և ղեկավարվողների երջանկությունը կախված է նրանից, թե մարդիկ նեցուկ կկանգնեն միմյանց, թե՝ ոչ: Բացարձակ միապետերին նա համարում է մարդկային բնության ամոթը և գտնում է, որ նրանց առավելությունն իրենց պարզության մեջ է:

«Մարդու իրավունքներ» աշխատության մեջ Պեյնը նշում է, որ եթե ազգը որոշում է անել ինչ-որ մի բան, ապա նա ունի այդ իրավունքը: Մարդը մուտք է գործում հասարակություն ոչ թե վատ դառնալու, ավելի քիչ իրավունքներ ունենալու համար, այլ ապահովելու այդ իրավունքները: Նա տարբերակում է բնական ու քաղաքացիական իրավունքները և հանգում այն եզրակացության, որ յուրաքանչյուր քաղաքացիական իրավունք ծագում է բնական իրավունքից, քաղաքացիական իշխանությունը բնական իրավունքների այնպիսի միավորում է, որն անհատն ի վիճակի չէ իրականացնել ինքնուրույն, և որը հետևապես դառնում է անօգուտ: Դրանք կդառնան օգտակար այն դեպքում, եթե միավորվեն. իշխանությունը, որ ստացվել է բնական իրավունքների միավորումից, չի կարելի օգտագործել բնական իրավունքների ոտնահարման համար:

Ըստ Պեյնի կառավարությունը ստեղծվում է երեք աղբյուրից՝ սնուտի-ապաշտության, հասարակության ընդհանուր շահեր և մարդու ընդհանուր իրավունքներ. դա հենց բանականությունն է:

Ամերիկյան քաղաքագետ Ջեյմս Մեդիսոնը մեծ ներդրում ունի ԱՄՆ հանրապետական կառավարման գաղափարների և հայեցակարգերի մշակման գործում: Հանրապետական կառավարման բնութագրության մեջ Մեդիսոնը մեծ ուշադրություն է դարձնում պետության և հասարակության առկա սոցիալական տարբերությունների դերին: Այդ տարբերություններն առաջանում են շահերի և կարողությունների, ունակությունների տարբերությունների հիման վրա, հատկապես տնտեսական շահերի, որոնք, ըստ Մեդիսոնի, հանդիսանում են տարբերությունների և

կոնֆլիկտների աղբյուրներից ամենաընդհանուրը: Մեծաքանակ միջին դաս ունեցող մեծ պետությունն ավելի կայուն է, քանի որ պայմանավորված է հասարակության հիմնական դասի չափավոր քանակությամբ: Քաղաքական և իրավական շփման այսպիսի տարբերակի պայմաններում քաղաքացիներն ավելի ազատ են հարուստների կամ աղքատների խմբավորումներից: Ըստ Մեդիսոնի սահմանման¹⁶ խմբավորում ասելով պետք է հասկանալ քաղաքացիների այս կամ այն խումբը, որը միավորվում և շարժվում է մի նդունով, ունի միևնույն շահերը և կարծիքները, որոնք, սակայն, մյուս քաղաքացիների և հասարակության շահերի նկատմամբ թշնամական են և ճնշող: Այսպիսի խմբակցության պատճառած վնասները կարելի է ուղղել երկու ձևով՝ պատճառների վերացումով և հետևանքների կարգավորումով:

Քանի որ խմբավորումների ստեղծման թաքնված պատճառները կապված են մարդկային բնության և նրանց նյութական տարբեր վիճակների հետ, հետևաբար դրանք չի կարելի վերացնել. կարելի է միայն թեթևացնել խմբավորումների առաջացման հետևանքները՝ դրանք առնելով հսկողության տակ: Ամենատարածված և հիմնական պատճառը Մեդիսոնը համարում է սեփականության անհավասար բաշխումը: Իշխանությունների տարանջատման մեջ Մեդիսոնն առաջադրեց «հակա-կշիռների և զսպվածության» տեսությունը:

ԱՄՆ-ի քաղաքական մտքի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից է Թոմաս Ջեֆերսոնը: Նա ԱՄՆ-ի սահմանադրության հեղինակն է: Ըստ սահմանադրության, օրենսդիր մարմնի բոլոր լիազորությունները պատկանում են Միացյալ Նահանգների Կոնգրեսին, որը բաղկացած է Սենատից և Ներկայացուցիչների պալատից: Ջեֆերսոնն ամրագրում է նաև Կոնգրեսի իրավունքները: Սահմանադրության մեջ նա հստակեցնում է պրեզիդենտի լիազորությունները:

Ջեֆերսոնի ստեղծագործական աշխատանքը զուգակցվում էր ակտիվ պետական և հասարակական գործունեության հետ: Նրա ամենածավալուն աշխատանքը նվիրված է իր հայրենի նահանգի՝ Վերջինիայի պատմությանը և պետական շինարարությանը՝ «Նշումներ Վիրջինիա նահանգի մասին»: Մեծ է Ջեֆերսոնի ներդրումը լուսավորության և ազատամտության քարոզչության գործում: Նա գտնում է, որ հասարակական ուսուցումը դպրոցից մինչև համալսարան դեմոկրատական հանրապետության նույնքան անբաժանելի բաղկացուցիչ է, որքան

¹⁶ См. История политических и правовых учений. Под ред. В.С. Нерсисянца, М., 2001, т. 390:

մարդու բնական իրավունքները:

«Վերջինիայի մահանգի մասին» աշխատանքում¹⁷ Ջեֆերսոնը խոսում է նաև Ամերիկայում ապագա դեմոկրատիայի մասին: Նա գտնում է, որ չի կարելի վստահել իշխանություններին, եթե նրանց գործունեության ոլորտները սահմանափակում չունեն: Միևնույն ժամանակ Ջեֆ-ֆերսոնը համոզված է, որ մոտ ժամանակներում «այս երկրում կոռուպցիան կընդգրկի կառավարությունը և կտարածվի ժողովրդի հիմնական զանգվածի վրա, քանի դեռ կառավարությունը «զնուն է» մարդկանց ձայները: Մարդկային բնությունը նույնն է Ատլանտյան օվկիանոսի բոլոր ափերում: Ժամանակն է զգուշանալ կոռուպցիայից, քանի այն չի տիրել մեզ»:

Պետության կազմակերպման և գործունեության հանրապետական սկզբունքները, ըստ Ջեֆերսոնի, պետք է հաջորդաբար իշխեն երկրի ամբողջ տարածքում՝ դաշնություն, մահանգ, օկրուգ, շրջան:

Իր առաջին աշխատության մեջ՝ «Բրիտանական Ամերիկայի իրավունքների ընդհանուր տեսություն»-ում, նա հիմնավորել է այն թեզի անհրաժեշտությունը, ըստ որի «պետք է ժողովրդին վերադարձնել այն իրավունքները, որոնք բնության օրենքներով պատկանում են իրեն»։ Ջեֆերսոնն առաջարկում է պետության կառավարման այնպիսի կազմակերպություն, որի դեպքում հարստության և կարգավիճակի ավանդական արիստոկրատիային կփոխարինի տաղանդի և ընդունակությունների բնական արիստոկրատիան:

Մարքսիզմի ուսմունքը ծագել է XIX դ. 40-ական թվականներին: Մարքսը և Էնգելսը փորձել են բացահայտել այն պայմանները և ցույց տալ այն ուղիները, որոնց միջոցով հնարավոր է աշխատավորների ռեալ ազատագրումը շահագործումից, սոցիալական ստորացումից և անհավասարությունից: Նրանք իրենց առջև նպատակ էին դրել ձևավորել նոր հասարակարգի տեսական հիմքերը, որոնք թույլ կտան վերացնել աշխատավորի օտարումն իշխանությունից, առավել բանական կազմակերպել հասարակական կյանքը, ապահովել անձի ազատ, ներդաշնակ զարգացումը:

Մարքսիստական հայեցակարգի յուրահատկությունը այն է, որ քաղաքական կյանքի երևույթները վերլուծում է որպես հասարակարգի բաղկացուցիչ մասերի ամբողջություն: Քաղաքական ինստիտուտների վերլուծության ժամանակ մարքսիզմը մերժում է կրոնական, հոգեբանական, էթնիկական երևույթները: Կապիտալիզմը, ըստ մարքսիզմի, հասել է իր զարգացման գագաթնակետին և այլևս չի կարող զոյատևել

¹⁷ Sten ~~Джефферсон~~ Т. Заметки о штате Виргинии —Л., 1990, էջ 197:

այն հզոր արտադրական միջոցների հետ, որոնք հասունացել են բուրժուական հարաբերությունների ընդերքում: Վերջիններս դարձել են սոցիալական առաջադիմության արգելակ, ուստի պրոլետարիատի դասակարգային պայքարն ընդդեմ բուրժուազիայի մոտենում է իր հանգուցալուծմանը: Մարքսիզմը քաղաքական իմստիտուտների պատճառահետևանքային պայմանավորվածությունը կապում էր տնտեսական կառույցների հետ. «ռեալ բազիսը» (էկոնոմիկան) միշտ մնում է առաջնային և որոշիչ պահ քաղաքական կառուցվածքներում:

Մարքսիզմի ուսմունքում դասակարգային պայքարը հանդես է գալիս որպես հասարակության օրինաչափ կեցություն: Սոցիալական կյանքի և ոչ մի երևույթ չի կարող բացատրվել դասակարգային պայքարի շրջանակներից դուրս: Պետության մասին Մարքսի և Էնգելսի հայացքները կրել են այնպիսի ազատական մտածողների ազդեցությունը, ինչպիսիք էին Լոկը, Մոնտեսքիոն, Ռուսոն:

Նիցշեի սոցիալ-քաղաքական հայացքներն արտահայտվել են հետևյալ դատողության մեջ. «Բարոյական արժեքների տեղում բացառապես նատուրալիստական արժեքներն են, սոցիոլոգիայի փոխարեն գոյություն ունի իշխանության ձևերի ու տեսակների մասին ուսմունք»¹⁸: Գլխավոր դրդապատճառը, որն առաջ է տանում ողջ մարդկային հասարակությունը, ըստ Նիցշեի, «կամքն է իշխանության հանդեպ»: Պատմության ընթացքը կախված է «գերմարդուց», ուժեղ անձերից, որոնք ձգտում են իշխանության: Գերմարդու հանդեպ Նիցշեի պաշտամունքը հասնում է անհատապաշտության և վոյունտարիզմի բացարձակացմանը: Նիցշեն քամահրանքով է վերաբերվում ժողովրդական զանգվածներին՝ համարելով նրանց ստրուկ, հոտ, որոնք դատապարտված են ենթարկվելու տիրոջ կամքին: Նա սուր քննադատության է ենթարկում դեմոկրատական գաղափարախոսությունը՝ գտնելով, որ դա ամբարանդում և ուժեղացնում է «հոտային բնազդները»: Նիցշեն բացասաբար է վերաբերվում կրոնին, քրիստոնեական պատվիրամաներին և բարոյական նորմերին՝ գտնելով, որ բարոյականությունը ստրուկների գեներն է տիրոջ դեմ:

Քաղաքականության և բարոյականության մասին Նիցշեն իր հայացքները լուսաբանել է «Յունական պետություն», «Կամք իշխանության հանդեպ», «Բարուց և չարից անդին», «Բարոյականության ծագումը», «Մարդկային, չափազանց մարդկային» և այլ աշխատություններում:

Նիցշեն գտնում է, որ իշխանության հանդեպ դրսևորած կամքը յու-

¹⁸ Ничше Ф. Соч. В 2-х т. Т 1 — М. 1990 с. 434:

րահատուկ հատկություն է: Նա «Հասարակության» փոխարեն՝ մշակութային համալիր է տեսնում, որպես իր գլխավոր հետաքրքրության առարկա, «հմացության տեսության» փոխարեն՝ հեռանկարային ուսմունք աֆեկտների մասին, մետաֆիզիկայի և կրոնի փոխարեն՝ ուսմունք հավերժ վերադարձի մասին (տվյալ դեպքում Նիցշեն նկատի ունի դաստիարակության միջոցները և ընտրությունը)»¹⁹:

Նիցշեի համար մարդկությունը միջոց է, ոչ թե նպատակ: Սակայն փոքրաթիվ մարդկանց /նկատի ունի էլիտան/ համարում է եզակի իմաստ, նպատակ իշխանության համար կամքերի պայքարում, իսկ այդ կամքերը երկուսն են՝ ուժեղների կամք և թուլերի կամք:

Մերժելով պետության ծագման մասին տարբեր հայեցակարգերը՝ Նիցշեն գտնում է, որ պետությունը համարվում է այն սոցիալական պրոցեսի շարունակությունը, որի արդյունքում տեղի է ունենում արտոնյալ մարդու ծնունդը: «Որքան էլ ամեն մի առանձին մարդու մեջ ուժեղ լինի շփման ձգտումը,- գրում է Նիցշեն,- միայն պետության երկաթյա մագիլները կարող են ձուլել մարդկանց մեկը մյուսին»²⁰:

Նիցշեն արիստոկրատական մշակույթի համոզված հետևորդ է: Գովերգելով արիստոկրատական կարգը՝ նա գտնում է, որ ցանկացած «առողջ» հասարակության մեջ գոյություն ունի երեք տարբեր իրար ձգող ֆիզիոլոգիական տիպ. համճարեղ մարդիկ – քչերն են, հանճարների գաղափարներն իրականացնող մարդիկ (ցարը, զինվորները, դատավորները և այլն), միջակ մարդկանց այլ զանգվածներ²¹:

Նիցշեն տարբերում է պետականության երկու հիմնական տիպ՝ արիստոկրատական և դեմոկրատական: Առաջինը նա համարում է բարձր մշակույթի և ուժեղ մարդկանց ջերմոց, երկրորդը՝ պետության անկումային ձև:

Հետևողականորեն զարգացնելով իր հակադեմոկրատական սուրամադրությունները՝ նա ժխտում է ժողովրդական ինքնիշխանության գաղափարը, որը հանգեցնում է պետության հիմքերի կործանմանը:

Բնութագրելով պետությունը որպես «ժողովուրդների մահ», հիմնարկություն «ավելորդ մարդկանց» համար՝ Նիցշեյան Զրադաշտը կոչ է անում ազատվել ավելորդ մարդկանց կռապաշտությունից: «Այնտեղ, որտեղ ավարտվում է պետությունը, այնտեղ նայեք, իմ եղբայրներն են»:

XIX-րդ դարի վերջին ծագում է քաղաքական գիտությունը, որի ուսումնասիրման առարկան ընդգրկում էր պետության, քաղաքական

¹⁹ История пол. учений, под ред. проф. О. В. Мартышина, М., 2002, с. 350:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 352:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 353:

կյանքի, քաղաքական իրադարձությունների ոլորտները: Ուշադրության կենտրոնում էին հասարակական ինստիտուտների և գործընթացների գործառնության իրական մեխանիզմները: Քաղաքականության, մասնավորապես քաղաքական իշխանության տեսական կառուցվածքների և դասական մոդելների նորագույն ձևեր է առաջարկում ժամանակակից քաղաքական գիտության հիմնադիր Մաքս Վեբերը: Նոր ժամանակների եվրոպական մշակույթի որոշիչ գիծը Վեբերը համարում է բանականությունը, որը դրսևորվում է ձևական ինստիտուտների հաստատման մեջ, մասնավորապես՝ խորհրդարանական:

Նրա հիմնական սոցիալ-քաղաքական հայացքները շարադրված են «Քաղաքականությունը որպես կոչում և մասնագիտություն», «Բողոքական բարոյականությունը և կապիտալիզմի ոգին», «Տնտեսվարություն և հասարակություն» և այլ աշխատություններում:

«Քաղաքականությունը որպես կոչում և մասնագիտություն» աշխատության մեջ Վեբերը փորձում է բացատրել, թե ինչ է քաղաքականությունը: Փաստելով, որ քաղաքականությունն արտակարգ լայն իմաստ ունի և ընդգրկում է գործունեության բոլոր ձևերը, Վեբերն այն անմիջականորեն կապում է պետության հետ: Ցանկացած պետություն հիմնված է բռնության վրա: Պետությունն այնպիսի համակեցություն է, որը ներսից ձգտում է ֆիզիկական լեգիտիմ բռնության մենաշնորհի: Փաստորեն բռնության իրավունքի միակ աղբյուրը պետությունն է:

Քաղաքականությունն նշանակում է ձգտում՝ մասնակցելու իշխանությանը կամ ազդեցություն ունենալ իշխանության վրա: Վեբերը հանգում է այն հետևության, որ ով զբաղվում է քաղաքականությամբ, նա ձգտում է իշխանության: Իսկ պետությունը մարդկանց մի խմբի կողմից իրականացվող իշխանության հարաբերություն է մյուս խմբի նկատմամբ, որը հիմնվում է լեգիտիմ բռնության վրա:

Ըստ Վեբերի գոյություն ունի լեգիտիմության երեք ձև²². 1. ավանդական լեգիտիմություն, կամ բարքերի հեղինակություն, որը հիմնված է սովորույթների և դրանց պահպանման վրա, 2. աստվածային անհատական պարզ կամ հարիզմա, որը նշանակում է լիովին անձնական նվիրվածություն ղեկավարի հանդեպ, այլ կերպ՝ հարիզմատիկ լեգիտիմություն, 3. լեգալ լեգիտիմություն, որը հիմնված է լեգալ (իրավական տեսանկյունից օրինական) իշխանության նկատմամբ հավատի վրա:

Վեբերին առավել հետաքրքրում է լեգիտիմության երկրորդ տիպը՝ հարիզմատիկը, քանի որ դա արմատավորում է այն գաղափարը, որ քաղաքականությունը կոչում է: Մանրակրկիտ ուսումնասիրելով «պրոֆե-

²² Տե՛ս **Вебер М.** Избр. соч., М., 1950, էջ 671:

սիոնալ քաղաքական գործչի» կերպարները, մա մշում է մի քանի հիմնական տիպ.

Առաջին հերթին դրանց թվին են դասվում Հնդկաստանի, Չինաստանի, Մոնղոլիայի եկեղեցականները, որոնց իշխանները, խաները օգտագործում էին որպես քաղաքական խորհրդատուներ այն բանի համար, որպեսզի ձեռք բերեն կառավարման ուժ:

Երկրորդ շերտը կազմում են հումանիտար կրթություն ստացած քերականագետները, այսինքն՝ որպեսզի կազմվեր իշխանի քաղաքական հիշողությունների գիրք, անհրաժեշտ էին քաղաքական խորհրդատուներ, որոնք պետք է սովորեին լատիներեն և հունարեն լեզվով տեքստեր հորինել:

Երրորդ շերտը կազմում են առավել պրոֆեսիոնալ քաղաքական գործիչները, որոնց իշխանները բերեցին պալատ և օգտագործեցին քաղաքական ու դիվանագիտական ծառայության մեջ:

Չորրորդ շերտը կազմում է այն խավը, որն ուներ անգլիական կրթություն: Այդ խավը ներքաշված էր իշխանների և բարոնների միջև պայքարում: Դրանով իշխանները ընկնում էին կախման մեջ հենց այդ խավից, որը տիրում էր տեղական կառավարման պաշտոններին: Վերերի կարծիքով՝ հենց այդ խավը փրկեց Անգլիան բյուրոկրատացումից:

Հինգերորդ շերտը կազմում են համալսարանական կրթություն ստացած իրավաբանները: Սա բնորոշ է արևմուտքին: Պատահական չէ, որ արևմտյան քաղաքականության մեջ փաստաբանը դառնում է նշանակալի կերպար: Ի տարբերություն չինովնիկի, փաստաբանը կարող է տրամաբանորեն թույլ փաստարկներ ունեցող գործը տեխնիկապես լավ ավարտին հասցնել:

Քաղաքական գործչի համար Վերերն առանձնացնում է երեք կարևոր հատկություն՝ կիրք, պատասխանատվության զգացում և աջքաչափ: Կիրք ասելով Վերերը նկատի ունի ճիշտ կողմնորոշում դեպի գործը, որպեսզի կողմնորոշումը և պատասխանատվությունը հստակ լինեն, անհրաժեշտ է ունենալ աջքաչափ, այսինքն՝ տարածականության զգացում մարդկանց և իրերի նկատմամբ:

«Բողոքական բարոյականությունը և կապիտալիզմի ոգին» աշխատության մեջ Վերերը խոսում է բյուրոկրատիայի մասին: Նա մշում է, որ պրոֆեսիոնալ բյուրոկրատիան համարվում է ռացիոնալ-լեզալ իշխանության հիմնական և կարևոր տարրը: Բյուրոկրատիան (բյուրո-գրասենյակ, կրատուս-իշխանություն), ըստ Վերերի, ներառում է հետևյալ բաղկացուցիչները²³.

²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 72:

ա) հատուկ ծառայությունների ամրագրում խիստ արտահայտված օրենքներում և կանոններում՝ որոշումների ընդունման և վերահսկման համար:

բ) ծառայողների կարգավիճակի և ձեռնհասության պաշտպանություն (դատավորների անփոխարինելիություն, չհնովհիկին հատկացվող թոշակ և այլն):

գ) հստակ աստիճանակարգում գործադիր և կառավարչական գործառույթների կատարման առումով:

դ) թեկնածուների ընտրության մրցակցային հիմունքներ:

ե) ծառայական գործառույթների սահմանազատում անձնական հատկություններից:

Խոսելով բյուրոկրատիայի դերի մասին՝ Վեբերը կանխատեսել է, որ ժամանակակից դեմոկրատիայի համար անխուսափելի է տոտալ բյուրոկրատացումը հասարակական և պետական գործունեության ձևերում: Ըստ այս կանխատեսման կապիտալիզմին փոխարինելու է գալիս ոչ թե սոցիալիզմը, այլ բյուրոկրատացումը:

Քաղաքականությունը, ըստ Վեբերի, իրացվում է գլխով, այլ ոչ թե հոգու կամ մարմնի այլ մասերով: Վեբերին է պատկանում իշխանության հետևյալ սահմանումը. իշխանությունը հասարակական հարաբերությունների մի սուբյեկտի հնարավորությունն է՝ իրագործելու իր կամքը մյուս մասնակիցների հակադրման գնով՝ անկախ այն բանից, թե ինչի վրա է հիմնված այդ հնարավորությունը»²⁴: Վեբերն ընդգծում է իշխանության հատուկ ձև՝ տիրապետություն, որը ենթադրում է ընդունակություն՝ ապահովելու կարգ և ենթարկվածության մթնոլորտ ֆիզիկական կամ հոգևոր բռնության ճանապարհով: Տիրապետության կառուցվածքում Վեբերն առանձնացնում է երեք տարր. տիրող փոքրամասնություն, կառավարման ապարատ և փոքրամասնությանը ենթարկվող զանգվածներ:

Չընդունելով դեմոկրատիայի անհրաժեշտությունը՝ Վեբերը ձեռնպահ է մնում այն բացարձակացնելուց և իդեալակամացնելուց: Դեմոկրատիան, ըստ նրա, պետք է կատարի որոշակի առաքելություն, այն է՝ վերացնի հին ռեժիմը և հիմք ստեղծի տաղանդավոր լիդերների երևան գալուն:

Վեբերն առաջ քաշեց քաղաքական համակարգի յուրօրինակ մոդել՝ հանրաքվեական հանրապետություն, որը միախլուսում է խորհրդարանական հանրապետության մի քանի սկզբունքներ՝ ուժեղ գործադիր իշխանությամբ:

²⁴ История политических учений, под. ред. проф. В.С.Нерсисянца, М. 2001, с.

Քննարկվող ժամանակաշրջանի սլավոնասեր Նիկոլայ Դանիլսկին իր «Ռուսաստանը և Եվրոպան» աշխատության մեջ զարգացրել է մարդկային քաղաքակրթության մշակութա-պատմական ձևերի տեսությունը: Նա գտնում է, որ քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքների միջև հատուկ երաշխիքներ չկան: Ըստ նրա՝ «հազիվ թե գոյություն ունի կամ գոյություն է ունեցել մի ժողովուրդ, որն ընդունակ է ազատ լինել և չչարաշահել այն, ինչպես ռուս ժողովուրդը»²⁵: Նման վստահ դատողության համար հիմք են հանդիսացել ռուս մարդու սովորույթները և ենթարկվելու ընդունակությունները, վստահությունն իշխանությունների նկատմամբ, իշխանասիրության բացակայությունը և այն օգտագործելու կարողությունը:

Ռուսական պետականությունը, Դանիլսկու կարծիքով, ձևավորվել է ոչ թե վտանգված ժողովուրդների ոսկորների վրա, այլ խաղաղ ճանապարհով միավորված ցեղերի միջոցով: Այդ պատճառով Ռուսաստանը չի կարող համարվել Եվրոպայի մասը ո՛չ ծագմամբ, ո՛չ որդեգրմամբ: Ընդհակառակը, Ռուսաստանը սլավոնական ժողովուրդների հետ կամ ձևավորում է ինքնուրույն մշակութային միավոր և ընդունակ է դառնում հակադրվելու արևմտյան ազդեցություններին, կամ էլ գրկվում է իր ինքնությունից և միաձուլվում եվրոպական մշակույթին: Դանիլսկու կարծիքով պետության ազգային նշանակությունից բխում է, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ, որն արդեն ստացել է և չի կորցրել իր ազգային պատմական ինքնությունը, պետք է ձևավորի պետություն, և որ մեկ ժողովուրդը պետք է ձևավորի միայն մեկ պետություն: Արևմուտքի հետ պայքարը, միակ փրկարար միջոցն է պահելու ռուսական մշակույթը:

Ի տարբերություն պահպանողականության, ազատական միտքը ծագել է ինքնակալական և արիստոկրատական քառսի ավանդույթների հաղթահարման և հակադրությունների մշտական պայքարում:

XIX դ. երկրորդ և XX դ. առաջին կեսերին ռուսական ազատական դպրոցի ներկայացուցիչներ են Զիչերինը, Մուրոմցևը, Կորկունովը, Կովալսկին և այլք:

Արևելքի ժամանակակից քաղաքական ուսմունքների առանձնահատկություններից մեկը ավանդույթների հատուկ դերն է հասարակության ու պետության գործառնության և զարգացման ընթացքում: Հենց ավանդույթներն են բովանդակում կարևոր կենսական սկզբունքներ, հիմնային արժեքներ, սոցիալական և պետական կազմակերպության հիմնական ձևեր: Արևելքում աշխարհի քաղաքական պատկերը միշտ ունեցել է պրակտիկ ուղղվածություն, այսինքն փորձել է ոչ թե քննադա-

²⁵ Данилевский Н. Я., Россия и Европа, СПб, 1995, с. 223.

տաբար մոտենալ շրջապատող աշխարհին, այլ հասկանալ կյանքի բարոյությունները, պայքար է մղել չարի դեմ: Նման աշխարհայացքի կենտրոնական հիմնահարցը հոգևոր հիմքերի ձևավորումն է, որոնք բավարար են նորմալ կյանքի համար: Այդ հիմքերը արտացոլված են սովորություններում, համոզմունքներում, սկզբունքներում, հավատքի մեջ, և փոխանցվում են սերնդեսերունդ: Դրա հետ կապված՝ Արևելքում պետության և ժողովրդի ճակատագրի վրա վճռորոշ նշանակություն են ունեցել ոչ թե ակադեմիական մտածողները, որոնք փորձում էին տարածել արևմտյան արժեքները, այլ ավանդական հիմքերի և սկզբունքների կրողները: Իհարկե, արևմտյան արժեքները ևս ազդեցություն թողել են, բայց ունեցել են սովորական, ոչ որոշիչ բնույթ:

Սուր Յաթսենը համարվում է չինական նշանավոր մտածող, ազգային-ազատագրական շարժման լիդերներից մեկը: Նրա քաղաքական դոկտրինան հարմարեցված է Չինաստանի պայմաններին և ներառում է հինգ իշխանությունների ուսմունքը: Նա գտնում է, որ դեմոկրատիան ուժեղ, ամբողջատիրական կամ ավտորիտար ավանդույթներով պետություններում սոցիալական կոնֆլիկտներից խուսափելու համար պետք է անցնի կառավարման երեք շրջան՝ ռազմական, քաղաքական և սահմանադրական:

Ի՞նչ պետք է անել, որ Չինաստանը դառնա հարուստ և ուժեղ պետություն: Պետք է հետևել հինգ իշխանությունների սահմանադրությանը: Ըստ այդ սահմանադրության²⁶ պետական իշխանությունը բաղկացած է օրենսդիր, գործադիր, դատական, քննական և վերահսկիչ իշխանություններից:

Գործադիր իշխանությունը ներկայացնում է նախագահը, օրենսդիրը՝ խորհրդարանը, դատականը՝ դատարանը, իսկ քննական և վերահսկիչ իշխանությունների համար պետք է ստեղծել անկախ մարմիններ: Երբ սահմանադրությունը մտնի ուժի մեջ, ժողովրդի ժառանգները պետք է քննություն հանձնեն: Ըստ Սուր Յաթսենի ուղիղ ժողովրդաիշխանությունը ձևավորվում է ընտրական, օրենսդրական նախաձեռնության, հանրաքվեի և պաշտոնատար անձանց տեղափոխման իրավունքներից:

Թայվանում Սուր Յաթսենի գաղափարները համարվում են իշխող կուսակցության՝ Գոմինդանի պաշտոնական դոկտրինան, դրա համար էլ նրան համարում են պետության հայր:

Հնդիկ քաղաքական մտածող, ազգային-ազատագրական շարժման լիդեր Մահաթմա Գանդիի հայեցակարգի հիմքը բռնության քննադա-

²⁶ Տե՛ս *Сунь-Ятсен*, Избр. произв., М., 1985, т. 643:

տությունն է. նա զարգացնում է ոչ բռնի հասարակության ուսմունքը, ելնում է այն բանից, որ երկրի վրա բարձրագույն արժեքը մարդն է՝ իր բանականությամբ և բարոյականությամբ: Պետությունն ածանցյալ է մարդուն, միևնույն ժամանակ այն կարող է փոխել մարդու բնույթը, չհամապատասխանել նրա հոգեկանին: Ըստ Գանդիի պետությունը խտացված բռնության դրսևորում է: Քանի որ մարդը կատարյալ չէ, ուստի նրան անհրաժեշտ է պետություն, բայց այն պետք է լինի կազմակերպված, որպեսզի բռնությունը նվազագույն լինի: Հիմնական սկզբունքը, որի վրա հիմնվում է ոչ բռնության պրակտիկան, հետևյալն է՝ «Ինչը քեզ բարիք է տալիս, տալիս է նաև Տիեզերքին: Բոլոր մարդիկ էությանը նույնն են»²⁷: Ոչ բռնությունը, ըստ Գանդիի, աշխարհում ամենահզոր ուժն է, որը կարող է հակադրվել ամենահզոր գայթակղություններին:

ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ԵՐԶՆՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

Արդի ամերիկյան դասական Հարոլդ Դուայթ Լասսուելը փորձում էր հիմնավորել քաղաքական երևույթների ուսումնասիրման մեթոդների վերակառուցման անհրաժեշտությունը: Նա մեծ ներդրում ունի վարքաբանական հայեցակարգի տեսական հիմքերի մշակման գործում: Արդեն 20-րդ դարի 30-ական թվականներին Լասսուելը ձեռնարկեց քաղաքական վարքի հոգեբանական մոտիվացիայի հետազոտությունը: Ըստ Լասսուելի դեմոկրատիայի զարգացող գիտությունը միջոցների շտեմարան է՝ դեմոկրատական իդեալներին հասնելու համար: «Դեմոկրատիաները չգիտեն ինչպես ապրել, չիմացության պատճառով կործանվում են, իմացությամբ՝ բարգավաճում»²⁸:

Պետք է դեմոկրատիայի սահմանումների մեջ շատ առաջ անցնել և կանգ առնել այնպիսի գաղափարի վրա, թե ի՞նչ աստիճան են հասարակության անդամները շոշափում իրենց իսկական մասնակցությունը: Առանց այսպիսի վերլուծության դեմոկրատիայի ամեն մի սահմանում ոչ այլ ինչ է, քան դատարկախոսություն:

«Քաղաքականություն. ով ինչ է ստանում, երբ և ինչպես» աշխատության մեջ Լասսուելը սահմանում է իր քաղաքական համակարգի մի շարք կարևոր հասկացություններ՝ էլիտա և զանգված, իշխանություն և ազդեցություն և այլն:

²⁷ Ганди М., Моя вера в насилие, // Вопросы философии, 1992, N 3, с. 65-66:

²⁸ Stiu H. Lasswell "Politics: who gets what, when", How, N.Y, p. 187.

Հատկապես ուշագրավ է նրա այն տեսության հիմքերի ստեղծումը, որն այսօր կոչվում է ֆուտուրոլոգիա (ապագայաբանություն):

«Քաղաքական գիտություններ» աշխատանքում նա դիտարկում է ամերիկյան քաղաքական գիտության պատմական զարգացումը, առանձին գիտնականների հայացքները, մոտեցումները քաղաքական գործընթացների վերլուծությանը: Լասսուելը գտնում է, որ քաղաքական գիտություններ հասկացությունը կարող է օգտագործվել՝ մատնանշելու համար քաղաքական կողմնորոշման բովանդակությունը որոշակի ժամանակահատվածում:

Քաղաքական գիտությունները ներառում են՝ ա) մեթոդներ, որոնցով հետազոտվում են քաղաքական գործընթացները, բ) քաղաքականության հետազոտման արդյունքներ, գ) դիսցիպլիններ, որոնք մարմնավորում են մտավոր առաջընթացը տվյալ ժամանակահատվածում²⁹:

Ըստ Լասսուելի քաղաքական գիտության զարգացումը ենթադրում է հավաստի տեղեկատվության մեթոդների կատարելագործում: Քաղաքական գիտությունը պետք է ուշադրության կենտրոնում պահի աշխարհը, որպես ամբողջություն: Բացի դրանից անհրաժեշտ է մշտապես դիտարկել անցյալը և ապագան, որպես մեկ միասնական ամբողջի մասեր:

Ամերիկյան նորագույն քաղաքական մտքի մյուս ճշանավոր ներկայացուցիչ Գաբրիել Ալմոնդը համարվում է քաղաքական համակարգերի հետազոտման համեմատական մոտեցման դասական: Ալմոնդը քաղաքական ոլորտը դիտարկում է որպես համակարգ, որը գտնվում է դինամիկ հավասարակշռության մեջ այլ սոցիալական համակարգերի հետ: Նրան հաջողվել է ապացուցել քաղաքական կողմնորոշումների կապը քաղաքական համակարգի գործառնության հետ: Ալմոնդի և Վերբայի համատեղ գրած «Քաղաքացիական կուլտուրա» (1963 թ.) աշխատության մեջ համեմատական մեթոդով ցույց են տրվում հինգ երկրների (ԱՄՆ, Մեքսիկա, Իտալիա, Մեծ Բրիտանիա և Գերմանիա) քաղաքական մշակույթի առանձնահատկությունները:

Ալմոնդը «քաղաքական կուլտուրա» տերմինն օգտագործում է երկու իմաստով: «Եթե մենք ուզում ենք որոշել քաղաքական և ոչ քաղաքական վարքի մոդելները, ապա պետք է տարբերենք առաջինը վերջինից, այսինքն՝ քաղաքականը ոչ քաղաքականից»: Քաղաքական կուլտուրա տերմինն այս պարագայում վերաբերում է քաղաքական կողմնորոշումների: Սակայն Ալմոնդը «քաղաքական կուլտուրա» տերմինն ընտրել է ուրիշ սոցիալական ասպեկտների փոխարեն, քանի որ այն թույլ է տա-

²⁹ St' u H. **Laswell**. The Policy Sciences, Stanford, 1956, էջ 4:

լրս օգտագործել կոնցեպտուալ սխեմաներ և մարդաբանական մոտեցումներ: Նա ընդգծում է, որ «կուլտուրա» ասելով նկատի ունի նրա մեկ իմաստը, այն է՝ քաղաքական կողմնորոշումների արտացոլումը սոցիալական օբյեկտներում:

Մեկնաբանելով քաղաքական համակարգի բաղկացուցիչ տարրերը՝ Ալմոնդը տարբերում է երեք օբյեկտ. սպեցիֆիկ կառուցվածքներ (օրենսդիր մարմիններ, գործադիր մարմիններ, բյուրոկրատիա), դերային պարտականություններ (ադմինիստրատորներ, օրենսդիրներ), կոնկրետ հասարակական քաղաքականություն, որոշումների ընդունում կամ այնպիսի հանգամանքներ, որոնք նպաստում են որոշումների ընդունմանը:

Խոսելով դեմոկրատիայի մասին՝ Ալմոնդը գտնում է, որ դեմոկրատիայի կարևոր և բարդ խնդիրներից մեկը կառավարական իշխանության և կառավարչական պատասխանատվության միջև անհրաժեշտ հավասարակշռության պահպանումն է: Եթե չկա անհրաժեշտ քաղաքական էլիտայի վերահսկողություն ոչ էլիտայի նկատմամբ, ապա դժվար է այդ համակարգն անվանել դեմոկրատական: Այլ կերպ ասած՝ Ալմոնդը գտնում է, որ դեմոկրատիայի պայմաններում քաղաքացուց պահանջվում է հակասական գործողություններ. մի կողմից՝ ակտիվություն, մյուս կողմից՝ պասիվություն:

Ֆրանսիայի քաղաքական գիտության նշանավոր դեմքերից է Մորիս Դյուվերթեն: «Քաղաքական կուսակցություններ», «Քաղաքական գիտության մեթոդները», «Քաղաքական ռեժիմներ», «Դիկտատուրայի մասին» հիմնական աշխատություններում Դյուվերթեն շարադրում է իր քաղաքական հայացքները:

Ըստ նրա հասարակության կյանքում գոյություն ունի պատճառականություն, բայց դա չի նշանակում, որ մարդն ազատ չէ: Ռեալ պատճառականությունը հասարակական կյանքում կրում է վիճակագրական բնույթ և խոսում է միայն տեղի ունեցած հավանական հետևանքների մասին՝ չնախորոշելով մարդկանց վարքը: Դյուվերթեն այն կարծիքին է, որ քաղաքական գիտությունը զուտ իշխանության ուսումնասիրություն չէ: Քաղաքական գիտությունն ընդգրկում է մարդկանց միջև անհավասար հարաբերությունների բոլոր համակարգերի ուսումնասիրությունը: «Սոցիալական գիտությունների մեթոդները» աշխատանքում Դյուվերթեն բացահայտում է քաղաքական գիտության էությունը. «Քաղաքական գիտությունը պետք է շահագրգռված լինի ինստիտուտների արդյունավետ գործառնությամբ ավելի շատ, քան նրանց տեսական կառուցվածքով, ավելի շատ ինստիտուտների կիրառմամբ, քան իրավա-

բանական ձևով»³⁰: Ենթադրվում է, որ կարելի է քաղաքական գիտությունը սահմանել որպես երևույթների ու գաղափարների միասնություն, որոնք ոգևորում են մարդկանց:

Դյուվերթեն անդրադառնում է նաև դեմոկրատիայի հիմնահարցին, սակայն նրան առավել հետաքրքրում է ներկայիս դեմոկրատական զարգացման արդյունավետ և արդարացի ուղիները, այլ ոչ թե տեսական հիմնավորումները: Նա գտնում է, որ «ժողովրդի կառավարում ժողովրդի միջոցով», «Պետության կառավարում ժողովրդի ներկայացուցիչների միջոցով» և այլ որակումները, ընդամենը լավ բանաձևեր են և ոչինչ չեն նշանակում: Երբեք չի եղել ժողովուրդ, որ կառավարի իրեն և երբեք չի լինի: Ցանկացած կառավարում օլիգարխիկ բնույթ ունի: Իսկական դեմոկրատիան ավելի համեստ երևույթ է, բայց ավելի ռեալ, այսինքն ամենից առաջ ազատություն ժողովրդի համար և ժողովրդի յուրաքանչյուր մասնիկի համար, ինչպես որ դա արտացոլված է 1793 թ. Ֆրանսիական սահմանադրության մեջ:

Քաղաքական կուսակցությունների մասին Դյուվերթեն իր հայացքներն արտահայտել է «Քաղաքական կուսակցություններ» աշխատության մեջ. «Քաղաքական կուսակցությունների կազմակերպությունները չեն համապատասխանում դեմոկրատական սկզբունքներին: Նրանց ներքին կառուցվածքն էականորեն ինքնիշխան և օլիգարխիկ բնույթ ունի»³¹:

Դեմոկրատիայի մասին իր յուրօրինակ մոտեցումներն ունի Ժամանակակից ամերիկյան քաղաքագիտության դասական Ռոբերտ Ալան Դալը: Նա արդեն 50 տարի ակտիվորեն զբաղվում է էլիտայի և խմբերի հետազոտմամբ, որոնք կայացնում են կարևոր քաղաքական որոշումներ, ինչպես նաև լիբերալ դեմոկրատական տեսության վերլուծության մեջ: Նա ունի բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցից «Դեմոկրատական տեսության ներածություն», «Ո՞վ է կառավարում», «Օլիգարխիա» և այլն, որոնք համարվում են դասական քաղաքագիտության ժառանգություն: Դալն իր «Դեմոկրատիան ԱՄՆ-ում. խոստացվածը և կատարվածը» աշխատությամբ վերանայում է դեմոկրատիա հասկացության բովանդակությունը և հանգում այն հետևության, որ Ժամանակակից պայմաններում առավել կայուն երկրներին բնորոշ է ոչ այնքան դեմոկրատական, որքան պոլիարխիական ռեժիմը: Պոլիարխիա հասկացու-

³⁰ Duverger M., *Institution politiques et droit constitutionnel*, 5-me ed.-Paris, 1960, p. 58-59.

³¹ Կուսակցությունների մասին մանրամասն տես դասագրքի համապատասխան բաժնում:

թյունը դարձել է Դալի լիբերալ տեսության անկյունաքարը: Դրա հիմնավորմանը նա նվիրել է «Պոլիարխիա. մասնակցություն և ընդդիմություն» (1971 թ.) աշխատությունը:

Այն հարցին, թե կարո՞ղ է արդյոք կառավարությունն այնպես ձևավորվել, որ մարդկանց ղեկավարի կոնսենսուսի և քաղաքական հավասարության հիմքով, Դալը պատասխանում է՝ նշելով կառավարման 3 տարբերակ՝ դեմոկրատիա մեծամասնության կառավարման միջոցով, էլիտայի կառավարում, պոլիարխիա:

Դալի պոլիարխիան փոփոխում, լրացնում է դեմոկրատիայի սովորական սկզբունքները, մեծամասնության կառավարումը հետևյալ դրույթներով.

- ի՞նչ է «Ժողովուրդը»,

- ինչպիսի՞ իրավունքներ են վերապահվում փոքրամասնությանը և ի՞նչ ձևով,

- մի՞նչ և ո՞ր աստիճանն են էլեկտորալ և այլ կառույցները նպաստում մեծամասնության կառավարմանը³²:

Համամասնություն անցկացնելով դեմոկրատիայի և պոլիարխիայի միջև՝ Դալը գտնում է, որ պոլիարխիան ևս կարելի է դիտարկել տարբեր տեսանկյուններից. պոլիարխիան որպես վարչաձև, որպես ազգ-պետության դեմոկրատացման արդյունք, որպես դեմոկրատական գործընթացի անհրաժեշտություն, որպես ձեռնհասության (կոմպետենտության) ստուգման համակարգ, որպես իրավունքների համակարգ: Ըստ Դալի որոշ հասարակություններում դեմոկրատական նպատակները դեռևս հստակեցված չեն և շատ մոտավոր են այն իմաստով, որ ոչ լիդերներն են իրականացնում համեմատաբար ուժեղ հսկողություն լիդերների վրա: Այս պարագայում սոցիալական գործընթացների կայուն համակարգը Դալն անվանում է պոլիարխիա: Պոլիարխիան օգտագործվում է քաղաքական համակարգերի տարբերիչ բնութագրերի նկարագրման համար:

Քաղաքական համակարգերի գործառնության մոր մեթոդներ և սկզբունքներ է առաջարկում կանադացի քաղաքագետ Դեյվիդ Իստոնը: «Քաղաքական համակարգ», «Քաղաքական կյանքի համակարգային վերլուծություն», «Կոնցեպտուալ կառուցվածք քաղաքական վերլուծության համար» աշխատություններում Իստոնն ապացուցում է, որ քաղաքական գիտությունը էմպիրիկ գիտելիքների բնագավառ է, որը բնութագրվում է գիտական բարձր մակարդակով:

³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 42:

Իստոնը մեծ ներդրում ունի քաղաքական համակարգերի գործառնության համակարգային մոտեցման սկզբունքների և մեթոդների կիրառման ասպարեզում: Քաղաքական տեսության կենտրոնական, առանցքային հիմնահարցը, ըստ Իստոնի, քաղաքական համակարգերի վերլուծությունն է: Նա արդարացի է համարում քաղաքական կյանքի ուսումնասիրությունը սկսել վարքաբանական համակարգից: Քաղաքական կյանքը բաց համակարգ է. դա նշանակում է, որ այն հակված է այլ սոցիալական համակարգերի ազդեցությանը: Որոշ քաղաքական համակարգեր, ինչպիսի ազդեցության էլ ենթարկվեն, օժտված են շրջապատի փոխազդեցություններին դիմակայելու ընդունակությամբ՝ դրանով իսկ հարմարվելով փոփոխվող պայմաններին:

Ամերիկյան սոցիոլոգիական ասոցիացիայի պրեզիդենտ Թոլկոտ Պարսոնսի գիտական փնտրտուքի նպատակն էր կառուցել տեսական համակարգեր, որոնք կարող են ապահովել կայունություն և հասարակության առաջադեմ զարգացում: Նա հասարակությունը դիտում է որպես մարդկանց փոխգործողությունների անվերջ բազմություն, որոնք Պարսոնսն անվանում է կառուցվածքներ որոշակի դերով և նշանակությամբ: Իշխանությունը, ըստ նրա, ընդհանրացված ընդունակությունների իրացում է: Ցանկությունների բավարարումն ապահովելու ընդունակությունը պետք է լինի ընդհանրական, հակառակ դեպքում այն կլինի զուտ գործառույթ, այլ ոչ թե իշխանություն: Իշխանության հատկությունների շարքում Պարսոնսը կարևորում է իշխանության լեգիտիմությունը, որը կարևոր գործոն է վստահության և փոխադարձ համաձայնության համար:

Հասարակության մեջ տեղի ունեցող բազմաձև և բազմաբնույթ փոփոխությունների մասին իր ուրույն մոտեցումներն ունի ամերիկյան նշանավոր քաղաքագետ, «պոստ ինդուստրիալ հասարակության» հայեցակարգի հեղինակ Օլվին Թոֆլերը: Իր հիմնական աշխատանքներում Թոֆլերը հիմնավորում է տեխնիկական նոր հեղափոխության սկիզբը, որն արմատապես փոխում է մարդկային հասարակության տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական կյանքը: Այդ փոփոխությունները ստեղծում են նոր «վերինդուստրիալ քաղաքակրթություն»: Թոֆլերը, մասնավորապես կարծում է, որ նշանակալի տեղաշարժեր են կատարվում քաղաքակրթության ոլորտում, որոնք բնութագրվում են իշխանական ռեսուրսների վերաբաշխման գործընթացներով: Ըստ Թոֆլերի իշխանության բազմաթիվ չարաշահումները հանգեցրել են նրան, որ իշխանությանը վերագրվել են բացասական հատկանիշներ, չնայած իշխանությունը, որպես այդպիսին, կատարյալ չեզոք է:

Մեր ժամանակներում, ըստ Թոֆլերի, սկսվում է իշխանափոխության ժամանակաշրջանը, երբ աստիճանաբար անկում են ապրում գոյություն ունեցող իշխանական կառույցները և ձևավորվում են սկզբունքորեն նորերը: Այդ գործընթացները տեղի են ունենում մարդկային հասարակության բոլոր մակարդակներում: Թոֆլերի կարծիքով իշխանափոխությունն ընթանում է այնքան արդյունավետ, որ համաշխարհային լիդերներն ավելի շուտ ենթարկվում են իրադարձություններին, քան կառավարում են դրանք: Ինչպես երկրաշարժի ժամանակ տեղափոխվում և կործանվում են տեկտոնիկ շերտերը, նմանապես իշխանական փոխհարաբերությունների վերակառուցման արդյունքում սկսվում է մարդկային պատմության հազվագյուտ երևույթներից մեկը՝ իշխանության բուն էության արմատական փոփոխությունը: Իշխանափոխությունն նշանակում է ոչ թե իշխանությունների տեղափոխում, այլ նրա տրանսֆորմացիա (փոխակերպում)³³:

Հիմնվելով Չերչիլի համճարեղ «Ապագա իշխանությունը լինելու է բանականության իշխանություն» դատողության վրա՝ Թոֆլերը գտնում է, որ դեռ պետք է գիտակցել, ինչպիսի տրանսֆորմացիայի կենթարկվի տարերային իշխանությունը: Տեղի ունեցող իշխանափոխությունը բացատրում են այնպիսի կոնֆլիկտներով, որոնք այսօր ընդգրկում են ամբողջ աշխարհը: Թոֆլերը նկատի ունի այն հանգամանքը, որ ներկայումս ընդլայնվում են հարստության տարածման նոր համակարգեր: Այդ համակարգերը փոփոխելու ցանկացած փորձ առաջացնում է այն ուժերի դիմադրությունը, ում շահերը և իշխանությունը կապված են հին համակարգի հետ: Ապագայի վրա հսկելու համար պայքարող ուժերն իրենց նպատակները իրականացնելիս, ըստ Թոֆլերի, օգտագործում են բռնություն, դրամ և գիտելիքներ:

Վերջին ժամանակներս բիզնեսում, տնտեսության, քաղաքականության մեջ, ինչպես նաև գլոբալ մակարդակներում ընթացող փոփոխություններն իրենց բնույթով դեռևս առաջին բախումներն են իշխանության համար մղվող պայքարում՝ առավել մեծ մասշտաբներով, քանի որ մենք կանգնած ենք մարդկային պատմության մեջ ուժեղ իշխանափոխության շեմին:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի կեսերին հասարակական կյանքի վերելքը մեծ լիցք հաղորդեց գաղափարաքաղաքական և իրավափիլիսոփայական հոսանքներին: Այս շրջանում արդիականություն են վայելում լիբերալներ՝ Զիգերինի, Ս. Ա. Մուրոմցևի, Ն. Մ. Կորկուցովի, Մ. Մ. Կովալևսկու, պահպանողականներ՝ Ն. Յ. Դանիլևսկու, Կ. Ն. Լեոնտևի,

³³ Stü Toffler A., The powersluff era /Powersluff N.Y., 1990, էջ 8-10:

Ֆ.Մ.Դոստոևսկու, ավելի ուշ՝ Ս.Բուլգակովի, Ն. Բերդյաևի հայացքները:

Լիբերալ միտքը ծագել է ինքնակալական և արիստոկրատական քաոսի, ավանդույթների հաղթահարման և հակադրությունների մշտական պայքարում: Լիբերալիզմի էությունը, ըստ Չիչերինի, մարդուն, որպես ազատ էություն ներկայացնելն է, որն այս որակով մտնում է հասարակություն: Նա մնում է ազատ մույնիսկ այն ժամանակ, երբ սահմանափակում է իր կամքը՝ ենթարկվելով քաղաքացիական պարտականություններին և իշխանություններին:

Խոսելով պետության մասին՝ Չիչերինը գտնում է, որ պետությունը պատմության մեջ հանդես է գալիս որպես ժողովրդի միություն, որն օրենքի միջոցով դարձել է մեկ իրավաբանական ամբողջություն, որին ղեկավարում է գերագույն իշխանությունը՝ համընդհանուր բարեկեցության հասնելու համար:

Սոցիալ-քաղաքական զարգացման նպատակն է, ըստ Չիչերինի, խուսափել անհատական անարխիզմից և մեխանիկական էտատիզմից, կարողանալ ներդաշնակ զուգակցել անձնական և պետական սկզբունքները, անհատական ազատությունը և օրենքը: Ազատությունը միայն իրավունքների ձեռքբերման և ընդլայնման մեջ չէ: «Մարդն իրավունքներ ունի միայն այն բանի համար, որ ունի որոշ պարտականություններ և, հակառակը, նրանից կարելի է պահանջել պարտականությունների կատարում այն բանի համար, որ ունի իրավունքներ»³⁴:

Ուշ շրջանի սլավոնասերների հայացքներում ընդգծված են կուլտուր-մացիոնալիստական հայրենասիրական նոտաներ: Դանիլևսկին իր «Ռուսաստանը և Եվրոպան» աշխատության մեջ զարգացրել է մարդկային քաղաքակրթության կուլտուր-պատմական ձևերի տեսությունը: Նա գտնում է, որ քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքների միջև հատուկ երաշխիքներ չկան: Բարձր է գնահատում խոսքի ազատությունը՝ գտնելով, որ դա ոչ թե առավելություն է, այլ բնական ազատություն: Ռուսական պետականությունը, Դանիլևսկու կարծիքով, ձևավորվել է ոչ թե վտանգված ժողովուրդների հիմքով, այլ ոչ բռնի միավորված ցեղերի արդյունքում, որոնք կորցրել են իրենց ազգային ինքնությունը: Դա է պատճառը, որ Ռուսաստանը չի կարող Եվրոպայի մաս համարվել ոչ ծագմամբ, ոչ որդեգրմամբ: Ընդհակառակը, «Ռուսաստանը կայուն սլավոնական ժողովուրդների հետ կամ ձևավորում է ինքնուրույն կուլտուրական միավոր և ընդունակ է դառնում հակադրվելու արևմտյան ազդեցություններին, կամ էլ զրկվում է իր ինքնությունից և միահյուսվում է եվ-

³⁴ История пол. и правовых учений, под общ. ред. В. С. Нерсисянца, М. 1997, с. 575.

րոպական կուլտուրային»³⁵:

Իր ժամանակի հրատապ հիմնահարցերին է անդրադարձել քաղաքագետ Վ.Ս.Սոլովյովը: Առավել օգտակար և հեռանկարային են նրա դատողությունները սոցիալական քրիստոնեության և քրիստոնեական քաղաքականության մասին: Նա ենթադրում է, որ իսկական քրիստոնեությունը պետք է հասարակական բնույթ ունենա, որ անհատական փրկության հետ դրսևորի նաև սոցիալական ակտիվություն, իրականացնի սոցիալական ռեֆորմներ: Սա Սոլովյովի բարոյական ուսմունքի ելակետային գաղափարն է:

Ըստ Սոլովյովի քաղաքական կազմակերպությունը բնական-մարդկային բարիք է և նույնքան անհրաժեշտ է մեր կյանքի համար, որքան մեր ֆիզիկական օրգանիզմը: Քրիստոնեությունը տալիս է մեզ բարձրագույն, հոգևոր բարիք՝ դրա հետ մեկտեղ չվերցնելով մեզնից բնական բարիքները³⁶:

Իսկական առաջընթացի իմաստը նրանում է, որ պետությունը որքան հնարավոր է քիչ սահմանափակի մարդու ներաշխարհը՝ նրան հանձնելով եկեղեցու ազատ հոգևոր գործունեությանը:

Քաղաքական կազմակերպության մյուս կարևոր տեսանկյունը, ըստ Սոլովյովի, պետության և եկեղեցու փոխհարաբերությունների բնույթն է: Հենց պետությունը պետք է երաշխիք լինի յուրաքանչյուր մարդու գոյության իրավունքի ապահովման համար: Պետության և եկեղեցու միջև նորմալ կապը արտահայտվում է դրանց բարձրագույն ներկայացուցիչների մշտական փոխհամաձայնության մեջ: Դրա հետ մեկտեղ հեղինակության և իշխանության կրողների կողքին հասարակության մեջ պետք է լինի նաև անխուսափելի ազատության կրողը՝ մարդը: Այդ ազատությունը չի կարող պատկանել ամբոխին, այն չի կարող լինել «դեմոկրատիայի բաղկացուցիչ, իսկական ազատ մարդը պետք է առանձնանա ներքին սխրանքով»:

Ըստ Սոլովյովի ազատությունն անհրաժեշտ սուբստրատ է, իսկ հավասարությունը՝ նրա անհրաժեշտ բանաձևը: Նորմալ հասարակության նպատակը հասարակական բարիքն է, որն ընդհանուր է, ոչ թե կոլեկտիվ: Այդ ընդհանուր նպատակը միավորում է բոլորին և յուրաքանչյուրին, իսկ միավորումը տեղի է ունենում շնորհիվ համերաշխ և կշռադատված գործողությունների:

³⁵ **Музатов Р. Т.**, Хрестоматия, М. 2000, с.292.

³⁶ История пол. и прав. учений под общ. ред. В.С.Нерсисянца, М., 1997, с. 588.

3. ՀԱՅ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

ՀԱՅ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱՑՈՒՄԸ

Քաղաքական մտքի պատմության համամարդկային նվաճումներին ծանոթանալուց հետո կարող է հարց առաջանալ, թե հայ քաղաքական մտքի ասպարեզում եղե՞լ են արդյոք ներկայացնելու արժանի ձեռքբերումներ, թե՛ ոչ: Այս հարցը դեռևս 5-րդ դարում առաջադրել և պատասխանել է Մովսես Խորենացին. «...թեպետ մենք փոքր ածու ենք և շատ սահմանափակ թվով և շատ անգամ օտար թագավորության տակ նվաճված, բայց և այնպես մեր աշխարհքում էլ քաջության շատ գործեր կան գործված, գրելու և հիշատակելու արժանի...»¹:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայ իրականությունը ընդգծված քաղաքական է եղել, հանրային միտքը՝ քաղաքագիտական, որի շնորհիվ դեռևս հին ու միջնադարյան Հայաստանում ընդհանուր աշխարհայեցողությունը և քաղաքական միտքը հասել են քաղաքագիտական կատեգորիաների ըմբռնման ու համակարգման մակարդակին:

Հայ քաղաքագիտության պատմությունը, որպես հայ ազգի քաղաքական հավաքական մտածողության զարգացման ընթացքն ուսումնասիրող գիտություն, որպես քաղաքական իրականության ճանաչման եղանակ, գոյաբանական իր հիմքով առնչվում է մարդկային բանականության իմացական բարձրագույն գործունեության հետ: Նրա նպատակն է եղել վերլուծել քաղաքական գործընթացներն իրենց ընդհանուր ու մասնավոր իրողություններով, ուսումնասիրել, գնահատել քաղաքական գործընթացների բարդ շղթայի երևութական ու բովանդակային կողմերը, հասարակական երևույթների քաղաքական ծալքերը, նրա պատմական փորձը ենթարկել տեսական ընդհանրացումների:

Հայ քաղաքական կյանքը թեև ընթացել է շատ հակասական վայրիվերումներով, այնուամենայնիվ նրա ամեն մի դարաշրջան ունեցել է իր տեսական ինքնագիտակցումը, քաղաքագիտական մտքի ուրույն որա-

¹ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1990, էջ 8:

կը: Առանց հստակ պատկերացնելու, թե հասարակական ինչ ուժեր են ծնունդ տվել այդ ինքնատիպ որակներին, անհնար է բացատրել հասարակական մտքի ազգային օրինաչափությունները: Քանի որ քաղաքագիտության պատմությունը ներառում է մարդկային կեցության բոլոր անհրաժեշտ ոլորտները՝ քաղաքականությունը, տնտեսությունը, իրավունքը և այլն, դրա համար էլ բոլոր ժամանակների խոշոր քաղաքագետները եղել են նաև քաղաքական գործիչներ, հրապարակախոսներ, փիլիսոփաներ, իրավագետներ, տնտեսագետներ, պատմաբաններ, գրողներ:

Լինելով աշխարհաքաղաքական գիտություն՝ քաղաքական մտքի ձեռքբերումները ծլարծակել են ազգային հողի վրա, խարսխվել ազգային կեցության, պատմության ու ճակատագրի, ազգային գաղափարների ու իդեալների վրա:

Հայ ժողովուրդը լինելով աշխարհի հնագույն և օժտված ժողովուրդներից մեկը՝ առաջինն է ոտք դրել յուրաքանչյուր կացութաձևի շեմին, սակայն արտաքին քաղաքական իրավիճակի կտրուկ վատթարացման պատճառով ոչ մի կացութաձև ավարտին չի հասել և կացութաձևի ավարտին բնորոշ արժեքներ չեն ստեղծվել: Հայոց մշակույթի առանձնահատուկ կողմը անցումային դարաշրջաններին բնորոշ հախուռն պոռթկումներն ու ստեղծագործական անակնկալ մեծագործություններն են: Անցումային դարաշրջաններում փոխվում են աշխարհայացքներն ու հավատալիքները, քաղաքական կառույցները, վերագնահատվում բարոյական ու իրավական օրենքները, կերտվում հայ մշակույթի համազգային ու համամարդկային գլուխգործոցներ:

Հայ քաղաքագիտական միտքը մեզ ներկայանում է ընդհատումներով ու առանձին առկայծումների ձևով: Առաջին թռիչքը կատարվում է 5-րդ դարում, երկրորդը՝ 10-14-րդ, երրորդը՝ 18-րդ, չորրորդը՝ 19-րդ դարի 2-րդ կեսին, հինգերորդը՝ արդի դարաշրջանում՝ 1918 թվականից մինչև այժմ, և ընդգրկում է հայոց երեք հանրապետությունների պատմաշրջանը:

Դրանք զարմանալի արգասավոր ու ինքնատիպ դարաշրջաններ են, որոնցում մի կողմից՝ ամփոփվում ու ընդհանրացվում են նախընթաց բոլոր ձեռքբերումները, մյուս կողմից՝ ուղենշվում ազգի զարգացման առաջընթացի մայրուղին:

Հատկանշական է, որ հայ քաղաքական մտքի զարգացման այս պարբերացումը համընկնում է համաաշխարհային քաղաքակիրթ մշակույթների զարգացման հիմնական փուլերին: Նրա վրա մեծապես ազդել են համաաշխարհային տարասեռ քաղաքակրթությունները: Հայ իրա-

կանության մեջ դարեր շարունակ անգիջում պայքար է ծավալվել հայ միաբնակ քրիստոնեական, արևմտաքրիստոնեական և իսլամական քաղաքակրթությունների միջև: Պատմական փաստերի ուսումնասիրություններից համգում ենք այն եզրակացության, որ հայ ազգային մշակույթի գլուխգործոցները արևմտյան քրիստոնեական և հայ միաբնակ քրիստոնեական քաղաքակրթությունների հաղթանակների դարաշրջաններում են կերտվել: 5-րդ դարը խարսխված է միաբնակ հայ քրիստոնեական և ուշ հելլենիզմի մշակույթի վրա, 10-14-րդ դարերինը՝ Վերածննդի դարաշրջանի, 18-րդ դարինը՝ լուսավորիչների, 19-րդ դարի 2-րդ կեսինը՝ ռուսական նարոդնիկական և հեղափոխական-դեմոկրատական մշակույթների վրա: Ընդ որում հայերը ոչ թե այդ մշակույթները սոսկ ընդօրինակողներ էին, այլև մշակույթ ստեղծողներ ու զարգացողներ:

ՀԱՅ ԲԱՆԱԲԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ 5-ՐԴ դարում

Հայ քաղաքական միտքը սկզբնավորվել է ազգային գրի ու գրականության և մայրենի լեզվով գրավոր աշխատությունների ստեղծման հետ միաժամանակ: Դրանք ծնունդ առան 5-րդ դարում և հետևանքն էին նախընթաց դարաշրջանների հայ հանրային մտքի բյուրեղացման և քաղաքական ու քաղաքակրթական մեծ տեղաշարժերի: Պարսկա-հռոմեական աշխարհակալությունների դեմ անհավասար կռվում իր դերը կորցնելուց հետո, ինքնությունը պահպանելու համար հայ ժողովուրդը գործի է դնում իր հոգևոր գիմանոցը: Ասպարեզ է իջնում ազգային ինքնագիտակցության եկած ու բազմակողմանիորեն պատրաստված մի սերունդ, որի անմար աստղերն էին Մեսրոպ Մաշտոցը, Փավստոս Բուզանդը, Եզնիկ Կողբացին, Մովսես Խորենացին, Կորյունը, Եղիշեն, Ղազար Փարպեցին, Դավիթ Անհաղթը և որիչներ:

Մեսրոպ Մաշտոցը 5-րդ դարի հայոց հոգևոր մշակույթի ծաղկուն անդաստանի հիմնադիրն է՝ հայ գրերի, հայալեզու դպրոցի հիմնադիրն ու առաջին ուսուցիչը: Այն փաստը, որ հայ գրերի ստեղծողը գրեր ստեղծեց նաև բախտակից վրացիների ու աղվանների հաճար, Մաշտոցին դարձնում է նաև հայոց առաջին քաղաքագետը: Այս կարևոր քայլով պայքարը Սասանյան Պարսկաստանի դեմ, ընդհանուր թշնամու համաձուլարար սպառնալիքի դեմ ընդհանուր գործ է դառնում Հարավային Կովկասի ժողովուրդների համար: Այս առիթով Հ. Մանանդյանը գրել է. «Հայ գրերի հանճարեղ ստեղծողը միաժամանակ եղել է նաև տաղան-

դավոր քաղաքագետ և խոշոր կազմակերպիչ»²: Մաշտոցի գյուտը հանդիսացավ այն հզոր զենքը, որի շնորհիվ հայ ժողովուրդը պահպանեց իր գոյությունը, մտավ քաղաքակիրթ հին ժողովուրդների ընտանիքի մեջ և զարգացրեց իր ինքնուրույն մշակույթը: Մաշտոցի ջանքերով, մի կողմից, հայրենիք բերվեցին համաշխարհային քաղաքակրթության նպաստները, մյուս կողմից՝ հայկականը բարձրացվեց համաշխարհային մակարդակին, դրվեց մյուս ժողովուրդների ստեղծած արժեքների կողքին և դրանով իսկ ապահովեց հայության պատվավոր տեղը քաղաքակիրթ ժողովուրդների շարքում: Այս ակնառու իրողությունները նկատի ունենալով է գերմանացի գիտնական Մարկվարտը գրել. «Եթե մենք նկատի ունենանք պատմական արտակարգ իրողությունը, որի մեջ Մեսրոպ Մաշտոցը զարթնեցրեց հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը, եթե համեմատենք նրա գործը Պիպինի ու նրա զինակից Վինգերիդի համանման գործունեության հետ, ապա այս վերջինները թզուկներ կթվան հսկա Մաշտոցի համեմատությամբ»³:

Մեսրոպ Մաշտոցը նաև առաջին հայերեն ստեղծագործող գիտնականն է: Նրանից մեզ է հասել «Հաճախապատում ճառք»-ը⁴, որտեղ ուսուցանում է առաքինություն, բարքերի մաքրություն, մարդասիրություն: Մաշտոցի քարոզներում քրիստոնեությունը ներկայացվում է որպես միակ կատարյալ վարդապետություն, որ մարդկանց ներշնչում է իույս և հավատ, մղում արդարության ու ազնվության: Մաշտոցն աշխատում է մարդուն կապել աստվածային արդարությունների հետ: Առաջադրելով կամքի ազատության գաղափարը՝ Մաշտոցն ընդգծում է մարդու ակտիվ դերն այս աշխարհում:

5-րդ դարի հայ քաղաքական մտքի առաջին երախայրիքը թերևս եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»⁵ երկն է: Հայ ժողովրդի քաղաքական անկախությունը վերացնելուց հետո պարսիկները ցանկանում էին քրիստոնեության վերացումով քանդել հայ ժողովրդին համախմբող վերջին կառույցը: Ծնունդ է առնում պայքարի մի նոր ձև՝ գաղափարական պայքարի ձևը, որը կողմերից պահանջում էր տեսական լուրջ նախապատրաստություն: Պաշտպանվող կողմին տվյալ պահին անհրաժեշտ էր մի կողմից՝ ամրապնդել քրիստոնեության հիմքերը, մյուս կողմից՝ բովանդակազրկել ու մերժել հակառակորդի առաջադրած գաղա-

² Գ. Մանանդյան, Երկեր, հատոր Բ, էջ 469:

³ Գ. Մարկվարտ, Պատմություն հայերեն նշանագրերու և վարուց Ս. Մաշտոց, Վիննա, 1918, էջ 8:

⁴ Տես «Էջմիածին», 1894 թ:

⁵ Տես Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Եր., 1970:

փարները: Մտնելով պայքարի մեջ՝ Եզնիկը Աստվածաշնչի ու վաղքրիստոնեական երկերի թարգմանությամբ ամրապնդում է քրիստոնեության գաղափարները, իսկ «Եղծ աղանդոց»-ով բովանդակագրվում զրադաշտական մվաճողական գաղափարախոսությունը: Փաստորեն Կողբացին դառնում է գաղափարախոսական պայքարի հիմնադիրը հայ իրականության մեջ: Մտավոր ներուժի օգտագործման հնարավորության հայտնագործման պատիվն ու առաջնությունը պատկանում է նրան:

Հերքելով զրադաշտականության դոգմաները՝ Եզնիկն իր առջև խնդիր է դնում ժողովրդին ոգեշնչելու համար բացահայտել պարսից արքունիքի կողմից պետականորեն ընդունված և հայերին պարտադրվող կրոնի էությունը, ներքին հակասություններն ու սնանկությունը: Ճակատագրի հեզմանքով անխուսափելի վտանգի ենթարկված հայ ժողովրդի մարտական ոգին բարձրացնելու նպատակով Եզնիկը հատուկ քննարկման հարց է դարձնում կանխորոշվածության խնդիրը և տեսականորեն հերքում կրավորաբար ճակատագրին հնազանդվելու գաղափարը: Մարդկանց ու ժողովուրդների կյանքում կատարվող չարիքն ու չարագործությունը Եզնիկը կապում է ոչ թե Աստծո կամքի, այլ մարդկային որոշակի գործունեության հետ: Աշխարհակալ պարսիկներին ներկայացնելով որպես սովորական ավազակախումբ՝ Եզնիկը ոչ թե բախտի նկատմամբ քրիստոնեական, ստրկամտական քարոզ է անում, այլ վերահաս արհավիրքի դեմ պայքարի համարձակ կոչ: Ազգային ազատագրության հրատապ հարցի հետ Եզնիկը քննարկում է նաև ազատությունը կերտող մարդու հիմնահարցը, մարդու անհատական և հավաքական ազատության ու փրկության խնդիրը կրոնաաստվածաբանական, փիլիսոփայական և քաղաքական առումներով:

Աստծո արարչության իմաստը ըստ Եզնիկի մարդն է: Մնացած բոլոր արարածները՝ գազանները, թռչունները, ամեն ինչ մարդու համար են ստեղծված: Աստված մարդուն ազատ է թողել իր ընտրության մեջ: «Աստված կամեցավ մարդուն պատվել այս ձևով,- գրում է Եզնիկը,- լավ բաների մեջ խորամուխ լինելու համար, ազատականություն պարգևեց նրան, որով կարողանա անել՝ ինչ-որ ցանկանա և հորդորեց՝ ազատականությունը լավ բանի համար ծառայեցնել»⁶: Իսկ եթե այդպես չվարվի, նրա առաջ կծառանան բարոյական օրենքները: Դրանք աստվածային հրամաններ են, որ պիտի ճանաչի մարդը և իր արարքները դրա համեմատ կատարի: Այսպիսով, բարոյական պատասխանատվությունը ենթադրում է ընտրելու և գործելու ազատություն, սակայն միայն բարի արարքն է նա համարում ազատ:

⁶ Եզնիկ Կողբացի, Եզվ աշխ., էջ 49:

Չարիքի գոյությունը ենթադրում է նաև պատժի ինստիտուտի առաջացում: Ընտրողաբար կատարվող վատ արարքը պատժելի է: Պատիժը ըստ Եզնիկի ունի սոցիալական խոր իմաստ: Նրա նպատակը հանցագործությունը քնացնելն է:

5-րդ դարի պատմագիր Փավստոս Բուզանդը իր «Պատմություն Հայոց» երկում առաջադրում է քաղաքական լիդերի, արտաքին քաղաքական կողմնորոշման, ազգային ինքնիշխան պետականության, պետության գլխի անձեռնմխելիության և հայրենասիրության հիմնահարցերը: Անդրադառնալով հայ ազնվականության ներքին կյանքին՝ Բուզանդն ըստ գործունեության բնույթի ու մասշտաբի առանձնացնում է լիդերի երեք մակարդակ. առաջինը պետության գլուխն է՝ թագավորը, երկրորդը՝ հոգևոր առաջնորդը՝ կաթողիկոսը, երրորդը՝ ազնվականության վերնախավը՝ սպարապետի գլխավորությամբ: Պետականության պահպանման հիմնական երաշխիքը տեսնում է կենտրոնացված միապետության մեջ: Թագավորը որքան էլ մեղավոր լինի, նա պետության գլուխն է, պետք է նրան հավատարիմ լինել: Պետության գլխի անձեռնմխելիության գաղափարին Բուզանդն անդրադարձել է երկու առիթով. առաջինը, երբ պարսկական արքունիքում Արշակ թագավորին անհարգալից վերաբերմունքի համար Վասակ Մամիկոնյան սպարապետը գլխատում է արքայական ախոռապետին, երկրորդը, երբ Չիրավի ճակատամարտի ժամանակ Մուշեղ Մամիկոնյանը չի գլխատում աղվանից Ուռնայր թագավորին՝ պատճառաբանելով. «Ես իմ ընկերներին (հավասարներին – Յ. Մ.) բոլորին կոտորեցի, իսկ նրանք, որ թագ են կրում... ոչ ձեռք եմ մեկնել, ոչ էլ... կմեկնեմ»⁷:

Բացառիկ մեծ հայրենասեր է Բուզանդը և տաղանդի մեծ ուժով է կերտել հայրենիքի կախարդական ներշնչանքի գաղափարը: Գերի Արշակ թագավորի հավատարմությունը ստուգելու համար Շապուհը իր իմաստունների խորհրդով Հայաստանից հող է բերում և փռում իր պալատի մի մասում: Ապա Արշակի հետ թևանցուկ շրջում է և հարցնում, թե ինչո՞ւ է անգիջում պայքար մղում պարսիկների դեմ: Պարսկական հողի վրա հայոց արքան խեղճանում է և ներում խնդրում, իսկ հայոց հողի վրա ըմբոստանում է և ասում. «Հեռու ինձանից, չարագործ ծառա, որ տերերի վրա տեր ես դարձել, և ես չեմ ների քեզ և քո որդիներին իմ նախնիների վրեժը...»⁸: Գերի Արշակ թագավորը անընկճելի է Պարսկաստանում հայկական հողի վրա:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ Բուզանդը մայր հողի կախարդական ու-

⁷ Բուզանդ, նշվ. աշխ., էջ 242:

⁸ Նշվ. աշխ., էջ 215:

ծի գաղափարի հեղինակ է դարձնում թշնամուն՝ Շապուհի խորհրդականներին, այսինքն նույնիսկ օտարներն ու թշնամիներն էլ գիտեն հայոց հողի մոզական հատկությունը։ Որպես հայոց եկեղեցու անսասան ու խոհուն առաջնորդ, Բուզանդի մոտ հանդես է գալիս Ներսես Ա. Մեծ կաթողիկոսը։ Պատմագիրը ոչ մի հնարանք բաց չի թողնում՝ կերտելու իրոք այդ մեծ գործչի կերպարը։ Կաթողիկոսը ևս անկախության երաշխիքը տեսնում էր կենտրոնացված միապետության մեջ։ Բուզանդը շատ խորն է ըմբռնել հայոց եկեղեցու և հայ եկեղեցականների դերը։ Նա հատուկ նպատակով դյուցազնացնում է Մամիկոնյաններին՝ ցանկանալով քաղաքական բոլոր ուժերին համախմբել նրանց շուրջը, Արշակունիների կորցրած հարստության փոխարեն առաջադրել Մամիկոնյաններին։

Անձի, քաղաքական գործչի, ազգային միասնության և պետության ինքնիշխանության ըմբռնումները առավել ամբողջական գաղափարներ դարձան Սովսես խորենացու կերտած «Հայոց պատմություն» երկում։

«Հայոց պատմությունը» ներկայանում է որպես քաղաքագիտական ու գաղափարական համակարգված հանրագիտարան և արտացոլում 5-րդ դարի քաղաքական հախտում գործընթացները, հին ու նոր հարաբերությունների ընդվզումները, համաշխարհային քաղաքակրթությունների բախումները։

Հայրենիքի ազատության և միասնության գաղափարը հանդիսացել է խորենացու քաղաքական աշխարհայացքի ելակետը։ Մարդը խորենացու համար ամենամեծ կոչումն է, նախաստեղծն անգամ ոչ թե Աստված է ներկայանում, այլ առաջին մարդ։ Մարդկանց միջև գոյություն ունեցող բոլոր տարբերությունները որոշվում են նրանց գործերով և հատկապես հայրենասիրական գործերով։ Խորենացին առիթը բաց չի թողնում գովեստի խոսք ասելու այն թագավորների մասին, որոնց օրոք ապահով է եղել մարդը, և բարեկեցիկ կյանք է ունեցել ժողովուրդը։ Վաղ միջնադարի մեծ մտածողը, ընդհանրացնելով իր միտքը, բանաձևում է. ինչպես մարդն ու իր գործերն են, այնպես էլ նրա պատմությունն է, իսկ այդ գործերից առաջինը հայրենիքի, համընդհանուր բարօրության համար կատարված գործերն են։

Խորենացին ամբողջական տեսություն է ստեղծել քաղաքական լիդերի մասին, որի գնահատման չափանիշը հայրենասիրությունն ու իմաստությունն է, մեծահոգությունը, արդարամտությունը, զսպվածությունը։ Հայ ժողովրդի անցյալի բոլոր ձեռքբերումները ըստ խորենացու արդյունք են մեծ մարդկանց խելացի գործունեության։ Հայրենասեր և խելացի գործիչները մահկանացու ծնվելով՝ անմահանում են իրենց բարի գործերով։

Խորենացու համար հավասարապես ատելի են թույլ և անգործուն-

յա թագավորը, կեղծավոր կրոնավորները, տխմար ուսուցիչները, սովորելու մեջ ծուլլ, սովորեցնելու մեջ փութաջան աշակերտները, անարի գինվորականները, կաշառակեր դատավորները:

Սովսես Խորենացու քաղաքական հայացքների համակարգում առանձնահատուկ տեղ է գրավում ազգային պետականության ամրապնդման գաղափարը: Նա կենտրոնացված ուժեղ պետության կողմնակից էր, բայց ոչ բացարձակ միապետության: Լավագույն վարչաձևն այն է, երբ պետությունը նվազագույն արգելքներ է պարտադրում մարդուն: Ազնիվ գործիչը իր լսելի ծայնը պետք է ունենա կառավարող շրջաններում: Եթե պետությունը հասարակության համար հնարավորություն չի ընձեռում առաքինի, երջանիկ ու ճոխ կյանքով ապրելու, ապա նման պետությունը չարիք է: Այսուհանդերձ, ազգի բոլոր անդամները պետք է ենթարկվեն պետական կարգ ու կանոնին: Պետական իշխանությունը Խորենացու կարծիքով ոչ միայն ազատ ու անկախ կարգավիճակն է, այլև հայրենիքի պատմական տարածքների ամբողջականության պահպանումը և նույնիսկ ուրիշների վրա իշխելը:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԱՆ ՄԻՏՔԸ 10-14-ՐԴ դարերում

Հայ ժողովրդի արտաքին հարաբերությունները 10-14-րդ դարերում արտացոլվել են «Գիրք թղթոց», «Կնիք հավատո», «Հավատո հանգանակ», «Արմատ հավատո» ժողովածուներում: Նրանցում տեղ են գտել Սահակ Պարթևին, Մեսրոպ Մաշտոցին և հայոց եկեղեցու ճանաչված այլ գործիչներին, բյուզանդական կայսրերին ու հայ արքաներին վերագրված փաստաթղթեր, որոնցում հիմնավորում են հայոց միաբնակ եկեղեցու հիմնական գաղափարները, և որոնք լույս են սփռում նշված գործիչների, նրանց ժողովուրդների ու պետությունների քաղաքական հարաբերությունների վրա: Այդ ժողովածուների ծնունդը պայմանավորված էր հայ եկեղեցու անկախությանն ու միասնությանը սպառնացող քաղկեդոնականների դեմ պայքարի անհրաժեշտությամբ:

Հայոց ներքին կյանքը վաղ միջնադարից սկսած կարգավորում էր «Կանոնագիրք հայոց» ժողովածուն: Այն իրավաբանական փաստաթղթերի պաշտոնական ժողովածու է՝ բաղկացած հոգևոր-եկեղեցական, բարոյախրատական, գաղափարական-քաղաքական և տնտեսական հարաբերությունները սահմանող կանոնական հոդվածներից: Դրանք տարբեր ժամանակներում կազմվել են քրիստոնեական տիեզերական և ազգային եկեղեցական ժողովներում: Այնտեղ տեղ են գտել 98 կանոնա-

խմբեր, մոտ 1500 կանոններ, որոնք կարգավորել են հայոց եկեղեցու պաշտամունքի, դավանանքի, հոգևորականների վարքագծի, ավատատիրական հասարակարգի համակեցության, հասարակության անդամների փոխհարաբերությունների, ամուսնության, ընտանիքի, ժառանգության և այլ հարաբերություններ: Ժողովածուն վկայում է, որ հայ եկեղեցին տնտեսական, քաղաքական, գաղափարական և իրավական բացառիկ կազմակերպություն էր, որն իր ձեռքում էր պահում ազգի օրենսդրական և դատավարական գործակալությունները:

10-14-րդ դարերում հայ քաղաքական մտքի նշանավոր ներկայացուցիչների աշխատությունները նվիրված են իրավաքաղաքական և հասարակական – քաղաքական խնդիրներին: Իրավաքաղաքական խնդիրներին նվիրված հուշարձաններն են Դավիթ Ալավկա որդու, Մխիթար Գոշի և Սմբատ Գունդստաբլի աշխատությունները: Հասարակական-քաղաքական խնդիրներին նվիրված են Ներսես Շնորհալու, Գրիգոր Տղայի, Ներսես Լամբրոնացու, Վահրամ Բաբունու, Գրիգոր Տաթևացու աշխատությունները:

Դավիթ Ալավկա որդին թողել է 97 կանոններից բաղկացած ժողովածու, որը աշխարհիկ առաջին օրենսգիրքն է և կարգավորում է ազգամիջյան, քաղաքացիական, ամուսնաընտանեկան, քրեաիրավաբանական հարաբերությունները: Նա մերժում է նախախնամության գաղափարը և հասարակական-քաղաքական երևույթները մեկնաբանում մարդու կամքի ազատության գաղափարով: Քանի որ մարդն օժտված է կամքի ազատությամբ, հետևաբար ազատ է կատարելու բարի կամ չար արարքներ: Չարիքը մարդու որոշակի բացասական գործունեության հետևանքն է: Մասնագետների կարծիքով իր ժամանակի համար հանցագործությունների պատժառանքների գիտական նման մեկնաբանությունը բացառիկ երևույթ է միջնադարում:

Մխիթար Գոշից (1130-1213) մեզ են հասել մեկ տասնյակի հասնող աշխատություններ, որոնց գլուխգործոցը Հայոց Դատաստանագիրքն է, որը իրավաքաղաքական մտքի կոթողային հուշարձան է և, որպես այդպիսին, առաջնակարգ տեղ է գրավում աշխարհի նույնաման հուշարձանների շարքում: Այն բաղկացած է երեք մասից: Առաջինը նախադրությունն է, երկրորդը՝ եկեղեցական օրենքներն են, երրորդը՝ աշխարհիկ օրենքները:

Նախադրությունը իսկական դատաստանագիրք է, դատարանակազմության և դատավարության կոդեքս: Եկեղեցական կանոնները պարունակում են 124 հոդված, աշխարհիկը՝ 130, որից 6 հոդված վերաբերում է պետական, 46-ը՝ քրեական, 35-ը՝ քաղաքացիական իրավունքին:

Պետական իրավունքին վերաբերող հոդվածներում արժարժվում են պետության կառավարման ձևի, գահաժառանգության, հարկերի գանձման հարցեր: Գոչը Հայաստանի ինքնիշխան պետության տեսության ստեղծողն է: Ինքնիշխան թագավորը նա է, սահմանում է Գոչը, ով որ իր ամբողջ ժողովրդի վրա տիրապետություն ունի և ուրիշ ժողովուրդներից հարկ է վերցնում, կամ գոնե ուրիշ պետությունների հարկ չի տալիս⁹: Փաստորեն Գոչը մոտենում է ինքնիշխանության ժամանակակից ըմբռնմանը այն իմաստով, որ տվյալ պետության ինքնիշխանության պայմաններ է համարում գերագույն իշխանությունը երկրի ներսում և անկախությունը՝ պետության սահմաններից դուրս: Ինքնիշխան պետության ստեղծման հեռանկարը Գոչը կապում է երկրի ներքին ուժերի համախմբման հետ, որը պետք է իրականացնի ուժեղ թագավորը: Կառավարման միապետական ձևի կողմնակից է Գոչը, միապետության, որը, ֆեոդալական մասնատվածությունը վերացնելու հզոր ու առաջադիմական միջոցն էր տվյալ պատմական պայմաններում: Այսուհանդերձ թագավորի իրավունքները օրենսդիրը սահմանափակում է օրենքով: Պետական իշխանությունը թեոկրատիկ բնույթ ուներ: Եկեղեցին համահայկական հզոր կազմակերպություն էր, որը մեծ հնարավորություն ուներ հայ ժողովրդին համախմբելու քաղաքական ընդհանուր գաղափարի շուրջ:

Աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների հարաբերությունները սահմանազատելու և կարգավորելու անհրաժեշտության վերաբերյալ առաջ քաշած գաղափարներով Գոչը ընդհուպ մոտեցավ իշխանությունների տարանջատման հարցին:

Մխիթար Գոչի հայացքներում առանձնահատուկ տեղ են գրավում մարդու ազատության և իրավունքի հիմնախնդիրները: Նա ձգտում է բարձրացնել մարդուն և մարդկայինը պետության մեջ:

Պաշտպանելով հայ շինականի իրավունքը՝ նա պահանջում էր, որ տերերը ավելին չվերցնեն, քան սահմանված է օրենքով: Գոչը առաջինն էր մեզանում, որ տվեց անհավասարությունների առաջացման գիտական բացատրությունը: Դատաստանագրքի 2-րդ մասի 3-րդ հոդվածում այս առիթով գրում է. «Ազատ յարարչեն եղև մարդկայինս բնութին, այլ ծառայել տերանց յաղագս պիտոյից եղև հողոյ և ջրոյ»: Մինչև Գոչը շատերն են առաջ քաշել այն միտքը, թե մարդիկ Աստծո կողմից ստեղծվել են ազատ, սակայն անհավասարության առաջացման պատճառների բացատրության մեջ է, որ Գոչը մեծ նորարար է: Նախորդները անհավասարության պատճառ էին համարում գործած մեղքերը, պատերազմները:

⁹ Տե՛ս Գիրք Դատաստանի, էջ 28:

րը, ազահությունը և այլն, իսկ Գոշը այդ երևույթը բացատրում է հողի և ջրի կարիքից, այսինքն ժամանակի արտադրության հիմնական միջոցների սեփականատեր կամ սեփականագուրկ լինելու համգամանքներով:

Հայոց դատաստանագիրքը իր հպատակ մահմեդականներին չի դնում արհամարհված այն վիճակի մեջ, որում գտնվում էին մահմեդական իշխանություններին հպատակ քրիստոնյաները: Զգացվող տարբերությունները վերաբերում էին միայն հանցագործություն կատարողներին: Գոշը այստեղ ևս հանդես է գալիս մարդու և մարդկային դիրքերից և նրա համար հավասարապես մարդ են և՛ քրիստոնյան, և՛ մահմեդականը: Դրանով իսկ Գոշը առաջադրում է համակեցության նախադեպը չունեցող մարդամեծար ծրագիր:

Սմբատ Սպարապետի (1208-1276) աշխատություններից կարևորը Դատաստանագիրքն է: Այն կազմվել է 1265 թ., Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի հիման վրա: Ըստ իր ձևի ու նյութի դասավորության նա օրենսգիրք է՝ կազմված 177 պարագրաֆներից, որոնք վերաբերում են պետական ու վարչական իրավունքի, քաղաքացիական իրավունքի, գրավադրման, ժառանգման, առևտրական իրավունքի հարցերին: Դատաստանագրքում իրենց արտահայտությունն են գտել թագավորի ու կաթողիկոսի, իշխանների ու եպիսկոպոսների հարաբերությունները: Ի տարբերություն միջմահարյան մյուս հայ մտածողների, Սմբատի իրավաքաղաքական հայացքները կրում են աշխարհիկ բնույթ: Թագավորին համարելով Աստծո տեղապահը երկրի վրա՝ նրան օժտում է բացառիկ արտոնություններով: Այստեղ աշխարհիկ իշխանությունը բարձր է կանգնած հոգևոր իշխանությունից:

Պետական կառավարման ձևերից Սմբատը նախընտրում է կենտրոնացված միապետական ձևը: Այնուամենայնիվ, որոշ իրավանորմերով սահմանափակում է միապետի իշխանությունը: Օրինակ, թագավորը իրավունք ունի շնորհագրկել միայն այն իշխաններին, որոնց ինքն է շնորհումներ արել: Թագավորը իրավունք չունի խառնվել իշխանների ներքին գործերին: Գահաժառանգման հարցում նախապատվությունը տրվում է թագավորի որդիներից նրան, ում կցանկանային խոշոր ֆեոդալները:

Դատաստանագիրքը մեծ ուշադրություն է դարձնում ամուսնաընտանեկան հարաբերություններին: Ամուսնալուծության պայմաններն ավելի են մեղմացվում, ապահովվում է տղամարդու իշխանությունը կնոջ նկատմամբ:

Հայ քաղաքական մտքի պատմության համար Ներսես Շնորհալու

բազմաթիվ աշխատություններից կարևորվում են նրա կաթողիկոս ընտրվելու կապակցությամբ արտասանած «Ատենաբանություն» կոչվող հրապարակային ճառը և «Թուղթ ընդհանրական» շրջաբերականը:

Խոսելով մարդու կատարելության մասին՝ Շնորհալին առաջադրում է բանական ու բարոյական որակների գաղափարը և նշում, որ առանց մեկի մյուսը թերի է ու անկատար: Բանականությունը և բարոյականությունը մարդու երկու աչքերի նման առաջնորդում են նրան դեպի կատարելություն: Գիտությունը առանց առաքինության, կամ առաքինությունը առանց գիտության թերի է, քանի որ նման է միաչքանու:

Շնորհալին ձգտում է հատկապես հոգևոր դասի առաջնակարգ տեղը ապահովել ազգային կյանքում: Նա իշխաններից պահանջում է ենթակաների նկատմամբ լինել հոգատար ու հանդուրժող: Կարևորելով հայ ընտանիքի դերը ազգապահպան գործում՝ հանդես է գալիս սիրո վրա խարսխված ներդաշնակ ընտանիքի ջատագով: «Թուղթ ընդհանրականը» միջնադարի կանոնական ու քաղաքական-հրապարակախոսական աչքի ընկնող երկն է, որը նպատակ է ունեցել կանոնակարգել հասարակության ներքին կյանքը, առանձին դասերի ու սոցիալական շերտերի փոխհարաբերությունները, ուրվագծել նրանցից յուրաքանչյուրի կենսագործունեության շրջանակները, յուրաքանչյուրի տեղն ու դերը հանրային կյանքում:

Ճանաչված մատենագիր, քաղաքական, պետական ու եկեղեցական գործիչ Ներսես Լամբրոնացու երկերից քաղաքագիտության համար առանձնահատուկ արժեք են ներկայացնում 1179 թ. Հռոմկլայի համաժողովում արտասանած «Ատենաբանություն» ճառը և «Թուղթ առ Լևոն արքայն» երկը¹⁰:

Նա քննարկում է մարդու ազատության հիմնախնդիրը: Մարդու կամքը դիտում է արտաքինից և ներքինից, որպես անկախ գործոն, որպես նրա հոգու, նրա բանականության ինքնագործունեության դրսևորում, անկախ որևէ նախախնամությունից: Արտաքին կողմի վրա կարող են շատերն իշխել, բռնությամբ ծառայեցնել ու աշխատեցնել, իսկ ներքինի վրա՝ երբեք, ո՛չ Աստված և ո՛չ էլ մարդը, որովհետև այն ինքնիշխան է, նրան ծառայեցնել կարող է միայն սերը:

Ներքին կամք ասելով Լամբրոնացին նկատի ունի մարդու համոզմունքներն ու սկզբունքները, երևույթները գնահատելու ընդունակություններն ու միտումները, արտաքինի տակ՝ նրա մարմնական առօրյա

¹⁰ Տես Ներսեսի Լամբրոնացու Տարսուհի եպիսկոպոսի, Ատենաբանութիւն, Ընտիր մատենագիրք, Վեներտիկ, 1865:

կենսագործունեությունը, որն իր վրա կրում է արտաքին աշխարհի անմիջական ազդեցությունը:

Հասարակական-պետական գործերի հաջող ընթացքն ու ելքը Լամբրոնացու կարծիքով պայմանավորված է ղեկավարի վարքագծով: Լիդերներին խորհուրդ է տալիս հաշվի առնել խելոքների կարծիքը, հետևել հռոմեացի աշխարհակալների օրինակին, խորհրդակցել բանիմաց մարդկանց հետ: Չէ որ երկրագործի սխալից տուժում է միայն ինքն ու իր ընտանիքը, իսկ թագավորի սխալից՝ ողջ ժողովուրդն ու պետությունը: Այս ընթերցումներով նա ընդհուպ մոտենում է սահմանադրական-միապետական կառավարման ձևին և կոլեգիալ ղեկավարության անհրաժեշտության գաղափարին:

Վահրամ Բաբունու (13-րդ դար) գրչին են պատկանում բազմաթիվ իմաստասիրական, կրոնաաստվածաբանական աշխատություններ ու մեկնություններ: Մեզ հետաքրքրում է հատկապես Լևոն Գ թագավորի օծման առիթով նրա արտասանած ճառը, որում արտացոլվում են Բաբունու քաղաքական հայացքները: Նրա կարծիքով պետության ծագումը պայմանավորված է աստվածային կամքով ու մարդու բնությամբ: Աստված անմիջականորեն չի ստեղծել թագավորությունը, մարդկանց ստեղծելով իր պատկերի նմանությամբ՝ նրանց հավասար իրավունքներ է տվել իշխելու բնության վրա: Բայց քանի որ մարդիկ չպահպանեցին աստվածային պատվիրանները, նա աչք փակեց այն բանի վրա, որ նահապետներից ոմանք իրենց թագավոր հռչակեցին համազգայինների վրա: Հետևելով բնական իրավունքի ավանդական սկզբունքներին՝ Բաբունին գտնում էր, որ պետությունը պետք է սանձահարի մարդկանց ագրեսիվությունը, ապահովի կարգ ու կանոն, զսպի ներքին ապակայունացնող, կենտրոնախույս ուժերին, պաշտպանի մարդկանց ազատությունն ու սեփականությունը: Արտաքին հարաբերություններում պետությունը պարտավոր է պահել տարածքային ամբողջականությունը, ապահովել փոխշահավետ համագործակցություն: Լևոն Գ-ին ջատագովող աշխատության մեջ պետության զլխավոր դեմք է համարվում թագավորը, որի վարքագծից է կախված երկրի բարեկեցությունն ու համերաշխությունը:

Դասական միջնադարի վերջին խոշոր հայ մտավորականը Գրիգոր Տաթևացին է: Նրա ծավալուն աշխատությունները ընդգրկում են ժամանակի գիտության բոլոր բնագավառները: Առավել ուշագրավ աշխատություններից են՝ «Գիրք հարցմանց», «Գիրք քարոզութեան», «Համառօտ տեսութիւն Դաւթի Ամյաղթի» և այլն: Տաթևացին զարգացնում է այն գաղափարը, որ մարդը ի վերուստ նախատեսված է հասարակական հա-

մատեղ կյանքի համար: Եվ այդ հասարակությունը մա ներկայացնում է որպես կենդանի օրգանիզմ, որի ամեն մի անդամ կատարում է որոշակի ֆունկցիա: Հասարակության ներդաշնակ կյանքը խախտվում է, երբ յուրաքանչյուրը իր ֆունկցիան ճիշտ չի կատարում, երբ գլուխը անարդար է, մարմինը՝ անհնազանդ: Տաթևացու աշխարհայացքի քաղաքական ելակետը համընդհանուր բարօրության գաղափարն է, որի իրականացումը պետք է լինի պետական իշխանության գլխավոր նպատակը: Անիշխան ու անառաջնորդ հասարակությունը չի կարող այն իրագործել: Այսուհանդերձ, ժողովրդին վերաբերող կենսական հարցերը պետք է լուծվեն ժողովրդի մեծամասնության կողմից: Որքան նեղանում է իշխողների շրջանակը, այնքան իշխողները կտրվում են ժողովրդից, հեռանում համընդհանուր բարօրության աստվածային սկզբունքներից: Տաթևացին կողմնակից է հասարակության էլիտար կառավարմանը, ըստ որի կառավարող խավը պետք է օժտված լինի իմացական, գործնական, բարոյական այնպիսի հատկություններով, որոնք կնպաստեն նրա հասարակական արդյունավետ գործունեությանը: Հասարակության կառավարումը Տաթևացին համարում է գիտություն, որովհետև այն պահանջում է հանրային կյանքի յուրահատկությունների խոր ու բազմակողմանի իմացություն: Իշխանությունը պետք է առաջնորդվի օրենքներով, որոնք Տաթևացու կարծիքով բաժանվում են երեք խմբի՝ աստվածային, բնական և բանական: Աստվածային օրենքների առաջ բոլորը հավասար են: Բնական օրենքները աստվածայինի մասնավոր դրսևորումներն են: Բանական օրենքները պետք է համապատասխանեն բնական օրենքներին, որոնք կոչված են կատարելագործելու մարդկային հարաբերությունները:

ՀԱՅ ԲԱՆԱԲԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ 18-ՐԴ դԱՐՈՒՄ

Թուրք-պարսկական տիրապետության տակ հեծող հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը 18-րդ դարում պոռթկում էր մայր Հայաստանում՝ հատկապես Սյունիքում ու Արցախում, իսկ նրա ազատագրության ծրագրերն ու քաղաքական միտքը՝ հայկական սփյուռքում, հատկապես Չնդկաստանում:

Երբ արևմուտքում տեղի էր ունենում Ֆրանսիական բուրժուական մեծ հեղափոխությունը, երբ ապրում ու ստեղծագործում էին նոր դարի հանրային միտքը կերտողները՝ Վոլտերը, Մոնտեսքյոն, Ռուսոն, Դիդրոն և այլ հսկաներ, հայ իրականության մեջ ասպարեզ են մտնում

Իսրայել Օրին, Հովսեփ Էմինը, Շահամիր Շահամիրյանը, Մովսես Բաղդամյանը, որպես հայ համրային կյանքի դարերն անջրպետող ու ազգային մնայուն արժեքները կամրջող լուսաշող աստղեր:

Իսրայել Օրին հանդես եկավ համաշխարհային պատմության բեկումնային ժամանակահատվածում: Նոր պատմության այդ ընթացքը կերտողների՝ Հռոմի պապի, Պետրոս Մեծի, Ավստրիայի Լեոպոլդ կայսրի և այլ հզորների հետ էր անմիջականորեն առնչվում Իսրայել Օրին՝ Հայաստանի ազատագրության իր ծրագիրը մշակելիս: Հայաստանը փրկելու մինչ այդ տիրապետող սովորական աղերսանքը,- նշում է Ա.Հովհաննիսյանը,- Օրին դարձրեց համաշխարհային ներհակ ուժերի շահերը Հայաստանի ազատագրության գործին ծառայեցնելու գիտականորեն մշակված ու դիվանագիտորեն հիմնավորված ծրագիր: Այդ ծրագրի առաջին տարբերակը հայագիտությանը հայտնի է «Պֆալցյան ծրագիր» անունով: Այն բաղկացած է 36 կետից: Առաջին երեքում ծրագրվում էր կազմակերպվելիք արշավանքին տալ արևմտաեվրոպական խաչակրության բնույթ: Հայ քաղաքագիտական մտքի պատմության մեջ սա ազատագրական առաջին ծրագիրն է, ուր առաջադրվում էր Թուրքիային Անատոլիայի կողմից պարտության մատնելու գաղափարը: Պֆալցյան ծրագրի իրագործման անհնարինությունը պարզ դարձավ թուրքերի պարտությունից և 1699 թ. Կարլովիցի պայմանագրից հետո: Թուրքերին ջարդելուց հետո եվրոպական երկրները ռազմավարական տեսակետից արդեն կարիք չունեին օգտագործելու թուրքահալաուակ քրիստոնյա ժողովուրդների ուժերը: Անդրկովկասի ազատագրության հույսը մնաց Ռուսաստանը, որը նպատակ ուներ Թուրքիայի ու Պարսկաստանի հաշվին ընդարձակել իր հարավային սահմանները: Այս հանգամանքի խոր ընթռնումով Իսրայել Օրին ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի ազատագրության Մոսկովյան ծրագրի մշակմանը, որտեղ ակնբախ է դառնում Հայաստանի և Ռուսաստանի քաղաքական շահերի համընկնումը, Ռուսաստանը հետապնդում էր Անդրկովկասում հաստատվելու նպատակ, որը ձեռնառու էր հայերին: Հայաստանի ազատագրության այս ծրագրում ակնկալվում է Ռուսաստանի սոսկ աջակցությունը: Առաջին պլան էր մղվում Իսրայել Օրին, որպես այդ գործի հիմնական կազմակերպիչ ու նվիրյալ լիդեր:

Հովսեփ Էմինը ծրագրում էր Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրել Հայաստանն ու Վրաստանը և ստեղծել հայ-վրացական միասնական պետություն: Հայ-վրացական համագործակցությանը զուգընթաց՝ Էմինը ծրագրում էր Հայաստանը ազատագրել լուսավորության տարածման և հատկապես ռազմական արվեստի ուսուցման միջոցով և

վրաց թագավորին հորդորում էր բացել համրակրթական ու զինվորական դպրոցներ: Էմինի գրական ժառանգությունից երևում է, որ բացարձակ միապետությունը ատելով՝ նա, այնուամենայնիվ, բացարձակ ժողովրդավարության կողմնակից էլ չի եղել, որովհետև, նրա կարծիքով, աղքատ և տկար երկրում չի կարող արդյունավետ լինել ժողովրդավարությունը: Նպատակահարմար ձևը անգլիական տիպի սահմանադրական միապետություն է:

Թուրք-պարսկական լծից Հայաստանի ազատագրության հարցը Շահամիր Շահամիրյանը ներկայացնում է առավել ամբողջական հնարավորությունների հաշվարկով: Հիմնախնդիրը, Հ. Էմինի մոտ, մի կողմից կապում էր Վրաստանի հետ, մյուս կողմից՝ Ռուսաստանի հետ: Նա ձգտում էր Մովսես Բաղրամյանի մոտ Վրաստանի ազատագրությունը դարձնել համազգային ներքին խնդիր: Ազատագրվելուց հետո անկախ Հայաստանում ստեղծվելու էր իրավական պետություն՝ պառլամենտական-հանրապետական վարչակարգով: Պետական, իրավական մարմինները և բոլոր քաղաքացիները՝ անկախ դիրքից ու զբաղեցրած պաշտոնից, ենթարկվում են օրենքին: Օրենքը որոգայթ էր բոլոր նրանց համար, ովքեր կփորձեին չարաշահել իրենց դիրքը: Իր գլխավոր աշխատության՝ «Որոգայթ փառացի» ժգ օրենքով սահմանում էր, որ օրենքը ընդունվում ու հաստատվում է օրենսդիր բարձրագույն ատյանի, տանուտերերի կողմից՝ հայոց ազգի կամքին ու ցանկությանը համապատասխան: Ազգն այդ օրենքն ընդունում էր որպես իր միակ առաջնորդ, ղեկավար ու իշխան: Քանի որ բոլոր պաշտոնները պետք է ընտրովի լինեին, դրա համար էլ Շահամիրյանը մշակում է հատուկ ընտրակարգ: Ընտրությունների ժամանակ երկիրը բաժանվում է ընտրատարածքների, որոնցից յուրաքանչյուրը պետք է ունենա 1200 ընտանիք: Ընտրատարածքի մեջ մտնող յուրաքանչյուր գյուղ ընտրելու էր մեկ պատգամավոր, որոնք վիճակահանությանը իրենց միջից ընտրելու էին երկու ներկայացուցիչ՝ մեկը օրենսդիր մարմնի՝ «Հայոց տան» անդամ, մյուսը՝ գործադիր մարմնի պաշտոնյա: Պատգամավորների ընդհանուր թվի կեսը դառնալու էր օրենսդիր մարմնի անդամ՝ թվով 284 հոգի, մյուս կեսը՝ դարձյալ 284 հոգի, գործադիր մարմնի պաշտոնյա: Ընտրությունները անցկացվում են երեք տարին մեկ՝ ղեկտեմբերին: Բոլոր մակարդակի պատգամավորները պետք է ազգությամբ հայ լուսավորչական լինեին: Ընտրությունները կատարվում են ուղղակի, հավասար և ընդհանուր կարգով: Ընտրված պատգամավորները վարձատրվելու էին իրենց ընտրատարածքի կողմից:

Մովսես Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ» երկը

18-րդ դարի հայ քաղաքագիտական մտքի ամենաուշագրավ հուշարձանն է: Այստեղ մշակվում են մարդու, քաղաքական գործչի, ազգային ազատագրության ուղիների բացահայտման, ազգային ներուժի հայտնագործման ու նրա համախմբման և ազգային միասնության հիմնահարցեր: Այս արժեքավոր երկը ազգակերտման յուրատեսակ ծրագիր է, միջնադարյան անդեն, անօգնական ազգից ինքնագիտակից ազգային պետության կերտման ծրագիր:

Ազգի ազատագրումը արարում են ոչ թե տգետ ու անտարբեր մարդիկ, ոչ թե օտարները, այլ տվյալ ազգի երիտասարդությունը: Նրանց մի մասը պետք է գլուխը դնի հանուն մնացյալի ազատության: Իսկ հանուն հայրենիքի ինքնազոհության վեհության հասնելու համար շատ ջանքեր են պետք: Բաղրամյանը նպատակամղվել է ի հայտ բերել հայ երիտասարդության խամրած ու ցաք ու ցրիվ ներուժը, հնազանդ հպատակից կերտել հայրենամկեր մարտիկ: Հայ ժողովրդին հորդորում էր, որ իրենց որդիներին կրթեն, մարզեն ու զինեն, կազմ ու պատրաստ պահեն և անհրաժեշտության դեպքում արժանապատվորեն նվիրաբերեն հայրենիքի ազատագրության մեծ գործին: Բոլոր ուժբախտությունների հիմնական պատճառը տգիտությունն է, որի հաղթահարման միակ ուղին լուսավորությունն է: Հայ ժողովրդի կենսունակ մասին՝ երիտասարդությանը, թմրության քնից սթափեցնելու, լուսավորելու և քաղաքական կյանքի մեջ ներգրավելու դրդապատճառը ազգային համընդհանուր աղետից՝ պարսկաթուրքական լծից հայ ժողովրդին փրկելու և ինքնիշխան պետություն ստեղծելու ձգտումն էր: Որպես ազգային պետականություն կերտելու պատմականորեն կայացած օրինակ, Բաղրամյանը համառոտ ներկայացնում էր հայոց պետականության պատմությունը, որով նա ցանկացել է ապացուցել, որ հայերը կարող են ինքնուրույն վարել իրենց ազգային քաղաքական կյանքը, կերտել ազգային պետություն, որովհետև նրանք օժտված են եվրոպական չափանիշներով պետականության համար անհրաժեշտ որակներով: Հենց այդ նպատակով հայոց պետականության պատմությունը ներկայացնում է որպես մի համապարփակ փաստ և իրագործելի գաղափար: Հայոց վերակերտվելիք հանրապետության շատ հետաքրքիր գաղափար է առաջադրում Բաղրամյանը: «Իշխանությունը միմիայն մեկի դատողությանն ու կառավարմանը չպետք է ենթակա լինի,- գրում է նա,- այլ ամենալավագույնը կլինեն, եթե իշխանությունը անխախտելի սահմանադրությամբ և անեղծանելի օրենքներով կախում ունենար ընտիր-ընտիր ու մեծամեծ խորհրդականներից և տեսակ-տեսակ խորհրդարաններից: Այդ դեպքում միայն իշխանը կարող էր ժողովրդի հանդեպ ամեն մի խղճմտանքից

ազատ լինել և երջանկորեն վայելել իր երկիրը, որի շնորհիվ և երկիրը կլիներ խաղաղ ու բարեկարգ վիճակում: Բանն այն է, որ թերևս ընտրյալներից մեկն ու մեկը սխալվի կամ ինչ-որ հանցավոր գործով տապալվի, նման պարագայում մյուսները կարող են նրան փութանակի ուղղել ու ոտքի կանգնեցնել... Չէ որ բազմասյուն առաստաղը սյուներից մեկի խորտակվելու դեպքում չի տապալվի, այլ կարող է երկար ժամանակ դիմանալ, մինչև որ նորից կառուցվի»¹¹:

Ազգի ազատագրության հասնելու և անկախ պետություն ստեղծելու կարևորագույն պայմանը կենսունակ հայրենիքի գոյության գիտակցումն է: Բաղրամյանին հայրենիքը հենց սկզբից ներկայանում է իբրև մի ընտիր երկիր, իբրև մարդկության արարչագործության դրախտավայր:

Չայաստանը աշխարհասփյուռ հայության հայրենիքն է: Սակայն, Բաղրամյանի կարծիքով, հայ ժողովրդի զգալի մասը կտրվել է հայրենի հողից, կորցրել մայր հայրենիքի գաղափարը, զրկվել պատմական հիշողությունից ու դարձել անդեմ ամբոխ: Այս գիտակցումով է նա աշխարհասփյուռ հայությանը ներկայացնում նրա փառապանծ, բայց մոռացված՝ հայրենիքը՝ այն էլ քաղաքական ուժերի տարածքային դասավորություններով, պատմական Չայաստանի և հարևան երկրների ու պետությունների կոնկրետ շահագրգռություններով ու նկրտումներով: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ հայ ժողովրդի ազատագրության ուղիների որոնման ընթացքում Բաղրամյանը չհետևեց իր մերձավոր նախորդների՝ Իսրայել Օրու առաջադրած դրսի օգնության կամ Յովսեփ Էմինի հայ-վրացական համագործակցության գաղափարին:

Մերժելով արտաքին օգնության գաղափարը՝ Բաղրամյանը հույսը դնում է սեփական ուժերի համախմբման վրա, որի համար նախ պետք է կրթել հայ երիտասարդությանը, վերացնել ստրկամտությունը, ներարկել ինքնավստահություն, ազգային արժանապատվություն ու հավատ հաղթանակի նկատմամբ: Առանց բազմակողմանի նախապատրաստության անկիրթ, անվարժ, անկազմակերպ ու անզեն ժողովրդին պայքարի հանելը հզոր թշնամիների դեմ՝ կործանարար է:

Բաղրամյանը հայ երիտասարդներին սովորեցնում է զինված, վարժված, կազմ ու պատրաստ սպասել, մինչև որ հարմար պահը գա, երբ թշնամու համար աննպաստ, իսկ հայերի համար նպաստավոր իրավիճակ ստեղծվի: Ազատագրական պայքարի դրոշ բարձրացնելու պահի ճիշտ ընտրության գաղափարը ևս Բաղրամյանի մեծ ներդրումն է ազգային-ազատագրական պայքարի մարտավարության ասպարեզում:

¹¹ Մովսես Բաղրամյան, «Նոր տեսրակ...», էջ 132:

Այս պատմաշրջանում վերստին փոթորկվում էր Հայաստանը՝ աշխարհակալ տերությունների արյունահեղ պատերազմների ու սոցիալական շարժումների հորձանուտում: Գոտեմարտի մեջ էին մտել նաև անցնող ու եկող հասարակարգերի հիմնական ուժերը, սոցիալական խմբերն ու դասակարգերը և նրանց սպասարկող մտավորապետությունը:

Նոր իրադրության պայմաններում սահմանազատվում ու համախմբվում են հայ ազգի քաղաքական, գիտական և մշակութային ուժերը: Սոցիալական շերտավորմանը համապատասխան՝ ձևավորվում են հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքներն ու կուսակցությունները: Այս ժամանակահատվածում Հայաստանը ներկայանում է որպես Արևելյան հարդի արծարծման, ռուս-թուրքական պատերազմների և ազգային-ազատագրական ապստամբությունների թատերաբեմ, ֆեոդալիզմից կապիտալիզմին անցնող երկիր և հեղափոխական զաղափարների տարածման պարարտ հող: Այս բարդ ժամանակահատվածում պետականազուրկ հայ ազգի առջև ծառացած խնդիրների լուծմանը ձեռնամուխ են լինում 50-60-ական թվականներին կղերաֆեոդալական, լիբերալ-բուրժուական և հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքները, 80-ական թվականներից՝ քաղաքական կուսակցությունները՝ արմենականների, հնչակյանների և դաշնակցականների դրոշի ներքո: Կղերաֆեոդալական հոսանքի պարագլուխներ Գ. Այվազովսկին, Մ. Մսերյանը, Ա. Արարատյանը, Հ. Չամուրճյանը իրենց պարբերականներում քարոզում էին համակերպվել տիրող կարգերին: Նրանք ծրագրում էին ստեղծել ինքնավար Արևմտյան Հայաստան Թուրքիայի կազմում, եվրոպայի հսկողությամբ:

Լիբերալ-բուրժուական հոսանքի հիմնադիր պարագլուխներն էին Ստեփանոս Նազարյանը, Գրիգոր Արծրունին, Նահապետ Ռուսինյանը: Ազգի ինքնուրույն կեցության հիմնական նեցուկը Նազարյանը համարում է քաղաքական իշխանությունը: «Թագավորություն, քաղաքական կյանք, ազգային պատիվ ու փառք ասած բաները չեն միայն սնուտի..., թագավորություն ասած բանն է մի ազգի խելք ու բովանդակությունը տեսանելի և զգալի կացուցած նորա քաղաքական կարգերի մեջ, նորա օրենքների, կառավարության և դաստիարակության եղանակի մեջ»¹²: Այսուհանդերձ, հայ ազգի պետության ստեղծումը տվյալ պահին անհնարին է համարում Նազարյանը՝ պատճառաբանելով, որ հայ ժողովրդի

¹² «Հյուսիսավայլ», 1859 թ., թիվ 1:

հարևաններից ու բարեկամներից ոչ ոք չի ուզում աջակցել: Ստ. Նազարյանը հայերի փրկության հույսը կապում է ոչ միայն հայ ազգի հոգևոր մշակույթի մակարդակի բարձրացման հետ, այլև ողջ Առաքավոր Ասիայի բարբարոս ժողովուրդներին քաղաքակրթելու հետ: «Հայերի կոչումը մարդկության մեջ» հոդվածում նա հայությանը վերապահում է Ասիայի ժողովուրդներին լուսավորելու միջնորդի դերը: Հայ ազգը դա կարող է անել, որովհետև մտավոր մեծ ներուժ ունի: Լիբերալները ձգտում էին միապետության առկայության պայմաններում, առանց մեծ ցնցումների, թեթևացնել արևմտահայության դրությունը, դիրքեր գրավել նրանց հասարակական-քաղաքական կյանքում: Սակայն հավատ չունենալով թուրքական բռնապետության հանդեպ՝ նրանք ցանկանում էին այդ անել մեծ պետությունների աջակցությամբ: Գրիգոր Արծրունու հույսը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի մախազծի 16-րդ հոդվածի իրագործումն էր:

Հայ ժողովրդի ազատագրությունը կապելով նրա սոցիալական ազատագրության հետ՝ հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքի պարագլուխ Միքայել Նալբանդյանը առաջադրում և լուծում է մարդու ազատության, ազգային թերաթեքության բարդույթի վերացման, ազգային համախմբման հիմնահարցեր: Սուլթանական ու ցարական լծից հայ ժողովրդի ազատագրության իրական ուժը Նալբանդյանը համարում է հայ հասարակ ժողովրդին: «Ազգության հաստատարանը և լծակը է հասարակ ժողովուրդը, գրում է Նալբանդյանը, -մի ազգ թող որքան կամի հարուստ լինի երևելի մարդերով, այնուամենայնիվ, այդ ազգի ազատագրության մեքենան շարժվում է հասարակ ժողովրդի վրա: Նա է այդ մեքենայի առանցքը, լծակը և հաստարանը»¹³: Նալբանդյանի կարծիքով մարդու բնական վիճակը ազատությունն է, և այդ ազատության մասին նա ստեղծում է ամբողջական ուսմունք: Մարդը ազատություն է տենչում հենց ծնվելու օրից, սակայն դրան հասնելու համար նա մարտնչում է ողջ կյանքում:

Ազգի ազատագրությանը հասնելու համար Նալբանդյանը ուղենշում է երկու ճանապարհ՝ պայքարի և կրթության, զենքի և լուսավորության, որով նա դառնում է իր ստրկացած ազգի ազատագրության պայքարի ոգեշնչող զորավարն ու լուսավորիչ ուսուցիչը: Ուր չկա մտքի ու բանականության ազատություն, այնտեղ կա հոգու ստրկություն, եզրակացնում է Նալբանդյանը:

Ազգային պետականության բացակայության այս պատմաշրջանում ներքևից տարերայնորեն բարձրանում է վտանգված ազգի քաղաքական ակտիվությունը: Լայն ասպարեզ են մտնում քաղաքական ուժերից

¹³ Մ. Նալբանդյան, ԵԼԺ, հ.3, էջ 181:

հզորները՝ քաղաքական կուսակցությունները, որոնք իրենց տրամադրության տակ ունեին քաղաքական ազդեցության ավելի շատ միջոցներ՝ քարոզչություն, քաղաքական դաստիարակություն և լուսավորություն:

Արմենականների կուսակցությունը իր գործունեության հիմնական ասպարեզը համարում է Արևմտյան Հայաստանը: Կուսակցությունը գտնում էր, որ ազգային-ազատագրական հեղափոխությունը անհրաժեշտ է կազմակերպել՝ նախապես տարածելով հայրենասիրական գրականություն, արթնացնելով ազգային ինքնագիտակցությունն ու արժանապատվությունը: Վճռական գործողության ժամանակ պետք է հաշվի առնել արտաքին հանգամանքը:

Հայ իրականության առաջին սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը Հնչակյան կուսակցությունն է, որի հիմնադիրներ Ավետիս և Մարո Նազարբեկյանները, Ռուբեն Խանազատը, Գաբրիել Կաֆյանը և ուրիշներ հայոց հիմնահարցի լուծումը կապում են երեք միապետությունների՝ Թուրքիայի, Ռուսաստանի և Պարսկաստանի լծի տակ հեծող հայության ազատագրման և հայկական անկախ պառլամենտական պետության ստեղծման հետ: Այսուհանդերձ, հնչակյանները առաջադրել էին իրենց համարում թուրքահայության դատի պաշտպանությունը, որը պետք է լուծվեր հեղափոխության՝ ընդհանուր ժողովրդական ապստամբության միջոցով: Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, որի հիմնադիրներն էին Քրիստափոր Միքայելյանը, Սիմեոն Ջավարյանը և Ստեփան Ջորյանը, քաղաքական պայքարի ասպարեզ մտան՝ ապավինած հայ ժողովրդի ներուժին: Շուտով, սակայն, Հայաստանի ազատագրության հույսը կապեցին մեծ տերությունների վարած արևելյան քաղաքականության հետ: Նրանք համոզված էին, որ անգլո-ռուսական հակամարտության կիզակետում գտնվող հայկական հարցը կարող է լուծվել այդ երկուսի համաձայնությամբ:

Դարավերջին Քր.Միքայելյանը համոզեց եկավ «Ամբոխային տրամաբանություն» խորագրով ծրագրային աշխատությամբ, որում հայ ժողովրդի տեսակի պահպանության միակ միջոցը համարվում էր կազմակերպված դիմադրությունը: «Հայկական կյանքը վաղուց եկել, կանգ է առել մի խոշոր դիլեմայի առաջ, կանխատեսում է մեծ հայրենասերը, կամ անպայման ջնջում իբր մի ամբողջություն, իբր մի ազգություն, իբր մի հայրենիքի տեր ժողովուրդ, կամ դիմադրություն, կյանք, պատիվ, ստանցվածք, տուն, հայրենիք, ամեն ինչ բռնաբարող ուժի դեմ»¹⁴:

Դաշնակցության՝ տարբեր ժամանակներում առաջադրած ծրագրերում հաշվի էին առնվում բոլոր հնարավոր տարբերակները, ներքին ու

¹⁴ «Դրոշակ», 1899, թիվ 2, էջ 177:

արտաքին ուժերի համախմբումը: Նույնիսկ նրանք սահմանափակվեցին փոքրիկ մի ինքնավար Հայաստանի ստեղծման պահանջով: Սակայն հակամարտող կողմերի ուժերը խիստ անհավասար էին, գերտերությունների շահերը՝ հակասական ու աննպաստ, որը հանգեցրեց ամենաողբերգականին՝ Հայոց ցեղասպանությանը:

ՀԱՅ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ 1918-2004 ԹԹ.

Այս պատմաշրջանում քաղաքական գործընթացները ծավալվում են ազգային պետականության շրջանակներում: Հինգուկեսդարյա կորստից հետո ազգային պետականության վերակերտման հետ հայրենիքում կայացավ հայ ժողովուրդը, ծաղկում ապրեցին գիտությունն ու մշակույթը:

Հայ հանրային մտքի առջև ծառացած գլխավոր հարցը հայոց պետականության կերտումն էր, նրա քաղաքական համակարգի ու վարչակարգի հիմունքների մշակումն ու կիրառումը: Սակայն խորհրդային ամբողջատիրական վարչակարգի սահմանափակումները հնարավորություն չէին տալիս հայ հասարակագետներին՝ ծավալվելու այս ասպարեզում, այդ իսկ պատճառով հայ մտածող մարդու ներուժը տեղափոխվում է ազգային հիմնախնդիրների պատմատեսական մշակման ասպարեզ, որտեղ պոռթկում է քաղաքական հայագիտությունը: Մնայուն աշխատություններ են հրապարակվում՝ նվիրված միջազգայնագիտության, դիվանագիտության, արտաքին քաղաքական կողմնորոշման, ազգային-ազատագրական շարժումների, հայկական հարցի և այլ քաղաքական հիմնախնդիրների պատմության ու տեսության վերաբերյալ:

Թեև խորհրդային կարգերի ժամանակ քաղաքագիտությունը համարվում էր բուրժուական հասարակագիտության ուղղություն և մերժվում, այնուամենայնիվ մշակվում էին նաև քաղաքագիտական մի շարք հիմնահարցեր: Բուհական դասընթացներում տեղ էին գտնում պատմական նոր պայմանների ընկալման ու մեկնաբանման, հասարակական նոր ուժերի հաշվեկշռի պարզաբանման, հասարակության առաջընթացի պատմական հեռանկարի ըմբռնման, ազգային-ազատագրական շարժումների, անցումային դարաշրջանների առանձնահատկությունների բացատրման խնդիրներ: Արդի պայմանների ընկալումը և մեկնաբանումը, հասարակական նոր ուժերի հաշվեկշռի, նոր հարաբերությունների ու նոր քաղաքական համակարգերի ուսումնասիրման ժամանակ անհրաժեշտ էր իմանալ մոտիկ անցյալի իրողությունները և օգտա-

գործել նրա տեսական զինանոցն ու պատմական փորձը:

Պատահական չէ, որ ժամանակակից իմաստով քաղաքագիտության ուսուցման առաջին կենտրոնը Հայաստանում ստեղծվեց Երևանի պետական համալսարանում՝ գիտական կոմունիզմի ամբիոնի հիմքի վրա, որտեղ ժամանակին ուսումնասիրվել և դասավանդվել էին վերոհիշյալ հիմնահարցերը:

ԵՊՀ քաղաքագիտության ամբիոնի դասախոսների ջանքերով՝ ստեղծվում է դասընթացի ծրագիր¹⁵ և ուսումնական ձեռնարկ¹⁶, քաղաքագիտության բաժնի ուսանողների համար մշակվում են հատուկ դասընթացներ ու ծրագրեր, որոնցում տեղ են գտնում «քաղաքագիտություն» առարկայի, քաղաքական վարչակարգի, լիդերության ու քաղաքական կոնֆլիկտաբանության, քաղաքականության սուբյեկտների, միջազգային քաղաքականության, հասարակության քաղաքական համակարգի, պետության, քաղաքացիական հասարակության, կուսակցական համակարգի, քաղաքական իշխանության, քաղաքական մշակույթի, ազգային քաղաքականության ու գաղափարախոսության, համաշխարհային քաղաքական մտքի և հայ քաղաքական մտքի պատմության հիմնահարցեր:

Ատենախոսություններ են պաշտպանվում քաղաքագիտական մտքի պատմության ու տեսության և կիրառական քաղաքականության մասնագիտությունների գծով, մշակվում են քաղաքագիտության համար մեծ կարևորություն ու հետաքրքրություն ներկայացնող հիմնահարցեր՝ քաղաքական որոշումների ընդունման, քաղաքական կանխատեսման, անձի քաղաքական մասնակցության, քաղաքացիական հասարակության ձևավորման, քաղաքական փաստարկման, Հայաստանի քաղաքական մշակույթի և այլ հիմնահարցեր:

Հայ քաղաքագիտական միտքը խարսխված է քաղաքագիտական մտքի համաշխարհային ձեռքբերումների վրա: Աշխարհին մենք կարող ենք հետաքրքրել մեր տարածաշրջանի ու մեր ժողովրդի առջև ծառացած քաղաքագիտական հիմնախնդիրների լուծման կարևորությամբ: Անսովոր մեծ շփումները աշխարհի առաջավոր ժողովուրդների ու նրանց մտավոր նվաճումների ձեռքբերումների հետ համագործակցության մեծ հնարավորություններ են ստեղծել: Ի հայտ են եկել նոր, անկանխատեսելի գործընթացներ: Հայ քաղաքագիտական միտքը այս հախուռն իրադարձությունների հետևից չպետք է գնա, այլ պետք է գիտականորեն բացատրի նոր երևույթները, դիմորոշի պետությանն ու ժողովրդին նրա պատմական ճակատագրի այս բախտորոշ պահին:

¹⁵ Տես Քաղաքագիտության ծրագիր, Եր., 2001 թ.:

¹⁶ Տես Քաղաքագիտության ներածություն, Եր., 1996 թ.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԷՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Քաղաքականությունը բառը ծագել է հունական politika բառից, որը նշանակում է քաղաք-պետություն և նրանից ածանցված politikos, այսինքն, ինչը կապված է քաղաքի, քաղաքացու, պետության հետ: Այդ մասին հանգամանալից նշվում է Արիստոտելի «Պոլիտիկա» աշխատության մեջ, որը նվիրված էր հին հունական հարյուրից ավելի քաղաք-պետությունների հասարակական կյանքի ուսումնասիրությանը: Հին հունարենում իմաստային կապ կար քաղաք, քաղաքացի և պետություն բառերի միջև, որը նույն նշանակությամբ փոխանցվել է ժամանակակից եվրոպական շատ լեզուների:

Աշխատանքի հասարակական նոր բաժանման շնորհիվ ստեղծվեցին մարդաշատ քաղաքներ, առաջացավ շուկա, արմատապես փոխվեցին մարդկանց կյանքի հիմքերը, քաղաքները դարձան հասարակական, վարչական և մշակութային կենտրոններ, հասարակության շերտավորման գործընթացն ավելի խորացավ:

Այս բոլոր իրադարձությունները օրակարգ դարձրին մի շարք հարցեր. ինչպե՞ս ապրել միասին, ինչպե՞ս ընդհանուր համաձայնության գալ, ինչպե՞ս զուգակցել մասնավոր և ընդհանուր շահերը, ինչպե՞ս կարգավորել, ղեկավարել մարդկանց համատեղ կյանքը և այլն: Հասարակությունը քաղաքականացվեց, ստեղծվեցին տիրապետության և ենթակայության հարաբերություններ, սկիզբ առավ իշխանությունը՝ իբրև մարդկանց հարաբերությունները հավասարակշռող, կարգավորող ուժ, քաղաքականություն: Այդ ժամանակ «քաղաքականություն» հասկացությունը ուներ երկու հիմնական նշանակություն. առաջին՝ կյանքը հասարակության մեջ և երկրորդ՝ պետության, պոլիսի կառավարման արվեստ: Առաջին դեպքում քաղաքականը մատնանշում էր սոցիալական կյանքը տվյալ փուլում, իսկ երկրորդ դեպքում քաղաքականությունը դիտվում էր որպես որոշակի գիտելիքների, փորձի և հմտության շնոր-

հիվ մարդկանց կառավարման արվեստ, գիտություն: Հետագայում, հասարակական կյանքի զարգացման հետ, «քաղաքականություն» հասկացությունը ավելի բազմաբովանդակ դարձավ:

Ժամանակակից արևմտյան քաղաքագիտական գրականության մեջ, հատկապես անգլերեն լեզվով վերլուծություններում քաղաքականություն բառն օգտագործվում է երեք իմաստով՝ ձև, բովանդակություն և գործընթաց առումներով, մինչդեռ թե՛ ռուսերենում և թե՛ հայերենում միանշանակ օգտագործվում է *политика*-քաղաքականություն, որը միշտ չէ, որ ճիշտ է արտահայտում իրերի և երևույթների իրական վիճակը:

Քաղաքականությունը բազմաբնույթ սոցիալական երևույթ է. դրանով են պայմանավորված քաղաքականության բազմաթիվ սահմանումները: Ըստ Պլատոնի քաղաքականությունը համատեղ ապրելու արվեստ է: Արիստոտելը գտնում էր, որ լավ քաղաքականությունը այն չէ, որ ձգտում է բարձր իդեալների, այլ այն, որ գոյություն ունեցող մատերիայից ստեղծում է այն, ինչը պետք է: Ամերիկյան քաղաքագիտական դպրոցի համարյա բոլոր ներկայացուցիչները քաղաքականությունը բնորոշում են իբրև ձգտում իշխանության և իշխանության իրականացում: Ըստ Կ.Մարքսի քաղաքականությունը դասակարգային տիրապետության հաստատումն է, ըստ Հեգելի քաղաքականությունը բանականության արտահայտություն է, Սոսկան և Պարետոն քաղաքականությունը համարում են ընտրախափի իշխանություն: Լենինը քաղաքականությունը համարում է էկոնոմիկայի խտացված արտահայտություն: Մ.Վեբերը նշում էր, որ քաղաքականությունն արվեստ է՝ հասնելու առաջադրված նպատակին¹: Ամերիկյան քաղաքագետ Ռ.Թաքերը իր «Քաղաքականությունը որպես լիդերություն» աշխատության մեջ հենվելով Պլատոնի «երկխոսությունների» վրա առաջարկում է քաղաքականության երկու սահմանում. առաջին՝ որպես ձգտում իշխանության և նրա իրականացում և, երկրորդ՝ քաղաքականությունը որպես ղեկավարում, լիդերություն²: Մի շարք քաղաքագետներ քաղաքականությունը համարում են գործողության ուղղություն, կոնկրետ բնագավառ, որտեղ տարբեր խմբեր պայքարում են իշխանություն նվաճելու համար, որպես հասարակության մեջ մարդկանց կառավարման արվեստ:

Այս բոլոր սահմանումները ցույց են տալիս, որ քաղաքականության հետազոտությունն անհրաժեշտություն է՝ անկախ նրանից, թե ինչ բովանդակություն են դնում նրա մեջ: Շատ բան կախված է նրանից, թե հե-

¹ Տե՛ս **Вебер М.** Избранные произведения, М., 1990, էջ 646:

² Տե՛ս **Tucker R.** Politics and leadership, Columbia, 1981, P.S.

տագուտողն ինչ տեսանկյունով է նայում քննարկվող հիմնահարցին, որով և քաղաքականությունը տարբերվում է սոցիալական գործունեության մյուս ձևերից: Այս առումով կարելի է առանձնացնել երկու մոտեցում: Առաջինը՝ քաղաքականությունը դիտվում է որպես գործունեություն անհատների, սոցիալական խմբերի, հասարակական ինստիտուտների հարաբերությունների բնագավառում իրենց շահերը պաշտպանելու համար: Երկրորդ դեպքում նկատի է առնվում, որ քաղաքականության միջուկը պայքարն է իշխանության համար: Այս երկու տարրերի զուգակցումը կազմում է քաղաքականության էությունը իբրև գործընթաց և հասարակական երևույթ: Քաղաքականությունը հասարակական հարաբերությունները կարգավորող, վերահսկող գործունեություն է, որն ընդգրկում է էկոնոմիկան, գաղափարախոսությունը, իրավունքը, հոգևոր ու կրոնական կյանքի ոլորտները: Հասարակական հարաբերությունների համակարգում քաղաքականությունը ներգործում է բոլոր կարգի հարաբերությունների վրա՝ սկսած պետությունից մինչև մարդկանց միջանձնային հարաբերությունները:

Ի տարբերություն հասարակական հարաբերությունների մյուս բաղադրամասերի, քաղաքականությունն անարգել մտնում է տնտեսության, գաղափարախոսության, մշակույթի և այլ ոլորտներ ու ստեղծում կառավարման ամբողջական դաշտեր: Քաղաքականությունը ներգործում է արտադրության, նյութական, ֆինանսական, հոգևոր, մարդկային ռեսուրսների բաշխման, նրանց պահանջմունքների բավարարման վրա: Քաղաքականությունը շոշափում է հասարակության բոլոր անդամների շահերը և սկսվում է այնտեղ, որտեղ բազմաքանակ մարդիկ կան: Եթե քաղաքի մեկ խանութում հաց չի լինում, մարդիկ այն վերագրում են տվյալ խանութի վատ աշխատանքին, իսկ երբ բոլոր խանութներում հաց չի լինում, նրանք սկսում են հայիռել իշխանություններին, այսինքն հարցը քաղաքական բնույթ է ստանում:

Մարդկանց կյանքը շատ դեպքերում կախված է ոչ միայն օբյեկտիվ պայմաններից, այլև նրանից, թե ում ձեռքին է գտնվում իշխանությունը, ում շահերն է այն արտահայտում: Ճիշտ քաղաքականություն վարելու դեպքում, իշխանությունները կարող են ապահովել մարդկանց նյութական ու հոգևոր պահանջմունքները, նրանց անվտանգությունը: Սխալ քաղաքականության դեպքում մարդիկ քաղցած են լինում ու գործազուրկ, ներքաշվում են պատերազմի մեջ, մտավոր զարգացմամբ ետ են ընկնում: Այս երևույթները դրսևորվում են հատկապես երկարատև պատերազմների, վերափոխումների և քաղաքական կուրսի փոփոխման ժամանակ: Քաղաքականությունը ունի իր օբյեկտիվ տրամաբանություն-

նը՝ անկախ այս կամ այն մարդու ցանկությունից, կուսակցական պատկանելությունից ու արժեքային կողմնորոշումից: Հետևաբար քաղաքականությունը կարող է ճիշտ արդյունավետ լինել այն դեպքում, եթե բխում է իրականության խոր վերլուծությունից, պատմական նպաստավոր իրավիճակից, քաղաքական ուժերի ռեալ փոխհարաբերությունից: Այն քաղաքականությունը, որ չի բխում ազգային, պետական շահերից, քաղաքական կյանքի ռեալ գործընթացների վերլուծությունից, մարդկանց պահանջմունքների բավարարման խնդիրներից, դառնում է անարդյունավետ, սխալ:

Քաղաքականությունը, շնորհիվ իր գործառնական բնույթի, ներգործում է մյուս բնագավառների վրա, կապվում է նրանց հետ և հանդես է գալիս իբրև հասարակության բազիսային հարաբերությունների և շահերի խտացված արտահայտություն: Հասարակական հարաբերությունների համակարգում նրա գերիշխող դերը ցույց է տալիս, որ այն բարդ սոցիալական երևույթ է և պարունակում է կոնֆլիկտային տարրեր. սխալ վարելու դեպքում կարող է հանգեցնել անցանկալի հետևանքների:

Քաղաքականության կառուցվածքային տարրերն են՝ քաղաքական իշխանությունը, քաղաքական համակարգը, քաղաքական վարքագիծը, քաղաքական լիդերությունը, քաղաքական կուլտուրան և այլն: Քաղաքականությունն ու իշխանությունը միահյուսված են. ամեն ինչ քաղաքականության մեջ իշխանություն է, և ամեն մի իշխանություն քաղաքականություն է: ԱՄՆ-ի և Արևմտյան Եվրոպայի շատ համալսարաններում ստեղծվել է առանձին հասարակագիտական առարկա, որը կոչվում է կրատալոգիա³:

Քաղաքականության էությունը և սոցիալական դերը ճիշտ հասկանալու համար անհրաժեշտ է բացահայտել նրա օբյեկտը և սուբյեկտը: Այս տեսակետից քաղաքականությունը հասարակական հարաբերությունների մյուս ձևերից տարբերվում է նրանով, որ նրա օբյեկտի և սուբյեկտի տարանջատումը պայմանական բնույթ է կրում՝ կախված կոնկրետ պատմաքաղաքական պայմաններից:

³ Կրատալոգիա - հուն. Kratos—ուժ, իշխանություն + logos - ուսմունք, տեսություն, այսինքն՝ գիտություն իշխանության մասին՝ իշխանագիտություն: Ուսումնասիրում է իշխանության ծագման, գործունեության, նրա ձևերի, սուբյեկտների, օբյեկտների, կրողների, տարանջատման, նորմերի և սկզբունքների հարցերը: Իշխանությունը գիտելիքների համակարգ է, որն ընդգրկում է ընդհանուր իշխանագիտությունը, կիրառական իշխանագիտությունը, իշխանության պատմությունը, սոցիոլոգիան, փիլիսոփայությունը, հոգեբանությունը, բարոյականությունը և այլն, գիտելիքների մոտ 70 ճյուղ և բնագավառ:

Քաղաքական հարաբերությունների կառուցվածքը հասկանալու համար պետք է նրա կենտրոնում դնել մարդուն, նրա պահանջմունքները: Որոշ քաղաքագետներ նախընտրում են քաղաքական հարաբերությունները, քաղաքական աշխարհը հետազոտել հիմնականում ինստիտուցիոնալ⁴ մակարդակում, մաթեմատիկական մոդելների օգնությամբ՝ հաճախ աչքաթող անելով չափումների դժվար ենթարկվող կոնկրետ մարդուն:

Քաղաքականության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն, որպես բարդ սոցիալական երևույթ, ունի բազմաթիվ մակարդակներ և դրսևորումներ: Եթե չափանիշ վերցնենք նրա գործառնական սկզբունքը, ապա կարելի է առանձնացնել տնտեսական, սոցիալական, մշակութային, կրոնական, ազգային, ռազմական, բնապահպանական և այլ ուղղություններ: Եթե քաղաքականությունը դիտարկենք ուղղահայաց, պետության ներսում, ապա կարելի է նշել երկու մակարդակ՝ համազգային և տեղական, որոնք փոխկապակցվում են միմյանց հետ և ունեն հարաբերական ինքնուրույնություն: Եթե քաղաքականությունը դիտարկենք առանձին մի պետության համաշխարհային ընկերակցության ենթատեքստի մեջ, ապա անհրաժեշտ է առանձնացնել ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, որոնք պայմանավորված են մեկը մյուսով և լրացնում են միմյանց:

Քաղաքականության վերլուծությունը նպատակահարմար է սկսել հասարակության համընդգրկուն մի համակարգից, որը կազմված է փոխկապակցված բազմաթիվ ենթահամակարգերից: Այդ ենթահամակարգերից քաղաքականության վրա առանձնակի ներգործություն ունի տնտեսական համակարգը: Բանն այն է, որ շատ դեպքերում քաղաքականությունը որոշվում է նյութական արտադրության բնույթով, նրա զարգացման մակարդակով և ուղղությամբ: Միաժամանակ, տնտեսական համակարգը քաղաքականության վրա ազդում է ոչ թե ուղիղ, այլ սոցիալական կառուցվածքի և դրանով պայմանավորված մարդկանց շահերի միջոցով: Քաղաքականության առանձնահատկությունը այն է, որ նա հասարակական հարաբերությունների համակարգում զարկերակի դեր է խաղում:

Քաղաքականությունն արվեստ է, ուժ, գիտություն: Երբ ասում ենք քաղաքականությունը արվեստ է, նկատի ունենք նրա էմոցիոնալ, կամային բաղադրամասը, որը չափես ազդում է նրա արդյունավետության

⁴ Ինստիտուցիոնալացում - նոր հասարակական հաստատությունների, հարաբերությունների իրավական, կազմակերպչական ամրագրում:

բարձրացման վրա: Քաղաքականությունն արդյունավետ դարձնելու համար կարևոր նշանակություն ունի քաղաքական գործչի պրոֆեսիոնալ մակարդակը, նրա կողմից գործողության ճիշտ մեթոդների, եղանակների, տակտիկայի ընտրությունը: Քանի որ քաղաքական գործընթացը բացարձակապես ռացիոնալ լինել չի կարող, իսկ իռացիոնալ՝ չափումների չենթարկվող, չվերահսկվող բնագավառը վտանգավոր է, ուստի քաղաքական գործողության կազմակերպման ու իրականացման ժամանակ առնվազն երկու խնդիր է ծագում: Առաջին. լրացնել մասնագիտական գիտելիքների պակասը և երկրորդ՝ միջոցներ ձեռնարկել սխալ որոշումներ չընդունելու և սխալ գործողություն չթույլատրելու համար: Առաջին խնդրի իրականացումը կապված է քաղաքական գիտության շերտավորման, քաղաքական գործչի կողմից ուժերի և հարաբերությունների ճիշտ հաշվարկման, մարդկանց շահերի, ուժեղ և թույլ կողմերի, զանգվածների վարքագծի և քաղաքական տեխնիկայի իմացության հետ: Քաղաքական ճիշտ տակտիկան, ճիշտ որոշումների արդյունավետությունը, հոգեբանական ճիշտ հաշվարկները, խաղի կանոններին տիրապետելը հնարավորություններ են ստեղծում դուրս գալու ստրատեգիական որոշումների հարթություն: Այս բոլորն արվեստ է, որով պետք է օժտված լինի քաղաքական լիդերը: Սակայն երբ այդ արվեստը իր տեղը զիջում է խորամանկությանը, ձեռներեցությանը, լուրջ քաղաքականությունը վերածվում է անսկզբունք քաղաքականության, որն ունի կործանարար հետևանքներ: Երկրորդ խնդրի իրականացումը չի մտնում ռացիոնալիզմի բնագավառը. դա պահանջում է նեղ անձնական և պատահական հաշիվներից զերծ լինել: Այստեղ է, որ իսկական քաղաքական իմաստության առաջին հատկանիշը մշտապես մնում է անհասանելիից հրաժարվելու կարողությունը: Վերը նշված խնդիրների լուծումը քաղաքական գործչի ինտելեկտը մերժեցնում է նրա զգայական- քաղաքական կյանքին: Դրանց սահմաններում առաջ են գալիս մտահղացումներ, հաջող կռահումներ, գործընկերների ընտրություն ըստ ոգու և բնավորության և, ամենակարևորը, ըստ պրոֆեսիոնալ մակարդակի:

Քաղաքականության աշխարհը թատրոն է, խաղադաշտ, շուկա, որտեղ հաջողությունն ու անհաջողությունը կախված են ուժից, ճարպկությունից, ճկունությունից, համառությունից և փոփոխման ենթարկվելու կարողությունից:

Քաղաքականությունը նաև ուժ է: Այս առումով նկատի ունենք հատկապես, միջազգային քաղաքականությունը: Հ. Մորգենթաունը նշում է, որ ուժը միջազգային քաղաքականության բազիսային տարրն է: Առանց

բավարար ուժի տվյալ երկիրը չի կարող գոյություն ունենալ, չի կարող այս անհանգիստ աշխարհում հասնել իր նպատակներին: Ուժը բարդ կառուցվածքային հասկացություն է. այն սոսկ ռազմական կատեգորիա չէ, որն ունի յուրահատուկ դրսևորում. ուժը տվյալ երկրի ընդհանուր կարողությունն է՝ հասնելու իր նպատակներին. ուժը ներառում է ռազմական, տնտեսական, քաղաքական, սոցիալ-հոգեբանական բազմաթիվ գործոններ: Ուժը շատ դժվար է չափել: Դրա մի քանի տարրեր, երկրի աշխարհագրությունը, բնական ռեսուրսները, պաշարները, բնակչությունը, տնտեսությունը կարելի է չափել և հաշվել: Սակայն առավել կարևոր գործոնները՝ երկրի ռազմական ու հոգեբանական վիճակը, քաղաքական համակարգի սոցիալական որակը, ազգային, պետական հիմնահարցերի նկատմամբ մարդկանց վերաբերմունքը շատ դժվար է չափել: Քաղաքականությունը որպես ուժ հայտնի է դառնում այն ժամանակ, երբ տվյալ երկիրը ներքաշվելով պատերազմների և զանազան կոնֆլիկտների մեջ՝ դրսևորում է իր ինչ լինելը:

Հասարակական կյանքում քաղաքականության դերը և նշանակությունը հասկանալու համար անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչպիսի փոխադարձ կապի մեջ է, նա հասարակական կյանքի մյուս բնագավառների հետ և ինչպիսի խնդիրներ է լուծում: Օրինակ, տնտեսության, մշակույթի, կրոնի հետ քաղաքականությունը պատճառահետևանքային կապի մեջ է: Այսինքն հաճախ քաղաքական գործընթացների բնույթն ու բովանդակությունը որոշվում է ոչ քաղաքական, այլ տնտեսական, մշակութային և այլ գործոններով: Այսինքն դրանցից յուրաքանչյուրի գործողությունը կարող է պատճառ դառնալ մյուսի համար կամ էլ նրա հետևանքը լինել: Իսկ իրավունքի, գաղափարախոսության և բարոյականության հետ քաղաքականությունը գործառնական կապի մեջ է գտնվում: Սա նշանակում է, որ այդ բնագավառները, որպես ինքնուրույն համակարգեր, փոխկապակցվում են և կարգավորում են հասարակության սոցիալ-քաղաքական գործընթացները: Քաղաքականությունը, որպես հասարակական կյանքի յուրահատուկ բնագավառ, ունի իր հիմնական հարցը, որն ինչպես նշվել է, իշխանության նվաճում է, պահպանում ու իրականացումը: Այս առումով հասարակության ոչ մի բնագավառում մարդկային կրքերն այդպես չեն մոլեգնում, ինչպես քաղաքականության մեջ: Քաղաքականությունը խտացված ծեղվ արտահայտում է մարդկանց հիմնարար շահերը. այն շահերի պայքար է՝ թաքնված սկզբունքների պայքար անվան տակ: Յուրաքանչյուր պետական քաղաքականություն կոչված է լուծելու մի շարք կարևոր խնդիրներ: Նշենք դրանցից մի քանիսը.

Քաղաքական համակարգի կայունության և կենսագործունեության ապահովում:

Հասարակական գործընթացների կարգավորում և կառավարում:

Հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացման ապահովում:

Հասարակության բոլոր շերտերի շահերի պաշտպանություն:

Մարդկանց համար լրացուցիչ հնարավորությունների ստեղծում
իրենց հասարակական պահանջմունքները բավարարելու համար:

Սոցիալական կոնֆլիկտների լուծման քաղաքակիրթ մեթոդների
մշակում:

Ազգային և համամարդկային արժեքների զուգակցում և այլն:

Այսպիսով, քաղաքականությունը սոցիալական բարդ երևույթ է, որն
անհրաժեշտ է ուսումնասիրել, վերլուծել և իրականացնել:

2. ՄԱՐԴԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մարդը կենդանական աշխարհի ամենաբարձրագույն էակն է, հասարակական - քաղաքական, պատմական կյանքի և մշակույթի ստեղծողը: Ավելի քան 2500 տարի առաջ Արիստոտելը գրել է, որ մարդը քաղաքական էակ է, մանավանդ, եթե նա պետության քաղաքացի է: Արիստոտելը պետությունը դիտում է որպես մարդկանց շփման յուրատեսակ ձևերից մեկը: Այդ շփումներից ամենակարևորը քաղաքական շփումն է:

Փիլիսոփայությունը մարդուն դիտում է որպես նյութական և հոգևոր ամբողջ մշակույթի ստեղծող: Մարդու անփոփոխ էություն գոյություն չունի: Պատմությունը, նշել է Կ.Մարքսը, ոչ այլ ինչ է, բայց մարդկային բնության անընդհատ փոփոխություն: Այդ փոփոխությունը տեղի է ունենում ոչ թե ինքնին, այլ բուն իսկ մարդու գործունեությամբ: Ուրեմն մարդը, որպես էակ, օժտված է պատմականորեն ձևավորված ստեղծագործական ընդունակություններով, կրում է անհատական պատասխանատվություն իր արարքների և գործողությունների հետևանքների համար:

Մարդ-անհատը քաղաքական բովանդակություն է ստանում անձ-քաղաքացի լինելով: Մարդու անձնավորումը (անձ դառնալը) քաղաքացիություն ձեռք բերելու հիմքն է: Իսկ քաղաքացին հասարակության լիիրավ ազատ անդամ է, որն ակտիվորեն մասնակցում է երկրի հասարակական և քաղաքական կյանքին: Քաղաքացիությունը անհատի քաղաքական և իրավական այնպիսի դրություն է, որը ձեռք է բերվում միայն երկրի հիմնական օրենքով՝ Սահմանադրությամբ:

Քաղաքական գիտության մեջ անհատի հիմնահարցը դիտարկվում է հետևյալ պարամետրերով.

1. Անհատը, որպես մարդ, ունի հոգեֆիզիոլոգիական (էնոցիոնալ, ինտելեկտուալ) առանձնահատկություն, յուրահատուկ սովորույթներ, արժեքային կողմնորոշումներ: Հենց այդ տեսանկյունից են սովորաբար հետազոտվում քաղաքական լիդերի անհատականությունը, ցույց տրվում նրա որոշիչ դերը մեծ քաղաքականության մեջ:

2. Անհատը, որպես պրոֆեսիոնալ խմբի, էթնիկական, դասակարգային, էլիտաների, զանգվածների ներկայացուցիչ, ինչպես նաև որպես որոշակի քաղաքական դերակատարություն իրականացնող (ընտրող,

կուսակցության անդամ, պատգամավոր, ընտրովի և նշանակովի պաշտոնում զբաղված անձ): Անհատի նկատմամբ այսպիսի մոտեցումը կարծես թե տարալուծում է նրան սոցիալական խոշոր կառույցներում և հնարավոր չի դարձնում արտահայտելու մարդու՝ որպես քաղաքականության յուրահատուկ գործոնի ինքնուրույնությունը և ակտիվությունը:

3. Անհատը, որպես քաղաքական և հասարակական կյանքի հարաբերականորեն ինքնուրույն և ակտիվ մասնակից, ունի բանականություն և ընտրության ազատություն՝ պայմանավորված ոչ միայն համամարդկային, այլև իր սեռին հատուկ գծերով: Հենց այդ տեսանկյունով էլ մարդը փոխհամագործակցում է իշխանությունների հետ, կատարում է որոշակի քաղաքական պարտականություններ:

Մարդկանց կյանքում քաղաքականությունը պատմական զարգացման գործընթացում միանշանակ չի եղել: Հին աշխարհում մարդը համարվել է քաղաքական էակ, միջին դարերում՝ կրոնական էակ, վերածնության դարաշրջանում՝ բանական էակ, իսկ XX դ. նորից առաջին պլան մղվեց մարդու քաղաքական էակ լինելու որակումը:

Իհարկե, հին աշխարհում մարդու քաղաքական էակ լինելու հասկացությունը չի կարող մույնացվել արդի պայմաններում մարդու քաղաքական էակի որակումներին: Ըստ Պլատոնի և Արիստոտելի, մարդն իր բնությով քաղաքական էակ է, և նա, ով ապրում է պոլիսից (քաղաք-պետությունից) դուրս, չի կարող այդպիսին լինել: Քաղաքական էակ լինելու հանգամանքը անմիջականորեն կապված է պետության (պոլիսի) քաղաքացի լինելու հետ: Իսկ պետությունից դուրս ապրողներին Արիստոտելը համարում էր բարոյական իմաստով թերզարգացած, կամ էլ գերմարդ: Եվ պատահական չէ նրա այն պնդումը, որ երջանիկ է այն քաղաքացին, որն ապրում է երջանիկ պետության մեջ, իսկ երջանիկ է այն պետությունը, որի յուրաքանչյուր քաղաքացին երջանիկ է: Ուրեմն, հին աշխարհում քաղաքական իրավունքներով օժտված էին միայն պոլիսներում ապրող քաղաքացիները, որոնց հիմնական խնդիրն էր պահպանել և պաշտպանել ընդհանուր պետականությունը: Ավելին, քաղաքական արդարություն հնարավոր էր միայն ազատ ու հավասար մարդկանց միջև: Բայց բոլոր մարդիկ և բոլոր ժողովուրդները դեռևս չեն հասել զարգացման այդ մակարդակին (օրինակ՝ բարբարոսները և ստրուկները): Քաղաքականությունը, քաղաքական արդարությունը, պետությունը կանգնած են, ըստ Արիստոտելի, աստվածներից ցածր և բարբարոսներից բարձր: Աստվածների և բարբարոսների ու ստրուկների միջև կանգնած է բարոյապես հասունացած ու զարգացած էլիինը՝ պոլիսի բնակիչները՝ պետության քաղաքացիները: Այստեղից հետևում է,

որ ա) պետությունը, պետական իշխանությունը հաջորդում է մարդուն, բ) պետական իշխանության մեջ է իրականացվում մարդու բանականության և մարդկային հաղորդակցության բարձրագույն նպատակը, գ) պետության շրջանակներում անձը, ընտանիքը գործող կենդանի և ամբողջական քաղաքական օրգանիզմի բաղկացուցիչ տարրեր են: Ուրեմն քաղաքացին նա է, ով կարող է մասնակցել տվյալ պետության օրենսդրա-խորհրդակցական և դատական իշխանություններին: Դա բավարար պայման է ամբողջական քաղաքացու գոյության համար: Միաժամանակ Պլատոնը և Արիստոտելը պետության քաղաքացի չէին համարում հողագործներին, արհեստավորներին և օրավարձով աշխատող մարդկանց:

Հետաքրքրական է Պլատոնի պատկերացումը պետության կառավարման վերաբերյալ: Կառավարող էլիտան ձևավորվում էր բազմաստիճան ընտրությունների միջոցով: Ընտրություններին կարող էին մասնակցել բոլոր այն քաղաքացիները, ովքեր գենք էին կրում կամ մասնակցել էին պատերազմներին: Իշխող էլիտայի տարիքը տատանվում էր 50-70 տարեկանի սահմաններում, և նրանք չէին կարող կառավարել 20 տարուց ավելի: Նախատեսվում էր նաև ընտրել բազմաթիվ քաղաքացիական և զինվորական պաշտոնյաներ:

Պետական իշխանության զգալի մասը գտնվում էր ընտրովի Բարձրագույն խորհրդի ձեռքին՝ կազմված 360 անդամներից: Ընդ որում քաղաքացիները բաժանվում էին առաջին, երկրորդ, երրորդ և չորրորդ դասի, որոնցից յուրաքանչյուրը ընտրում էր Բարձրագույն խորհրդի համար 90 մարդ: Բացի այդ մարմնից Պլատոնը նշում է ընտրովի Ժողովրդական ժողովի մասին, որի կազմում կարող էին լինել միայն առաջին և երկրորդ դասերի ներկայացուցիչները: Իսկ Արիստոտելը հին հույների պետական իշխանության տիպը համարում էր էսիմենտիա (ընտրովի բռնապետություն), իսկ ճշմարիտ ձևը՝ պոլիտիա¹, որտեղ կառավարում է մեծամասնությունը՝ ելնելով ընդհանուրի շահերից: Ուրեմն պոլիտիան մեծամասնության իշխանություն է, որտեղ էական չէ հարստությունը և աղքատությունը:

Հետևությունը միակն է. հին աշխարհում քաղաքական էակ է համարվել այն մարդը, որը պետության (պոլիսի) քաղաքացի էր և հասուն ու զարգացած անհատականություն: Երկրորդ, ակտիվորեն մասնակցում

¹ Պոլիտիա - պետական կառուցվածք ընդհանրապես: Դա օլիգարխիայի և դեմոկրատիայի որոշակի խառնուրդ էր: Այստեղ պետությունը բնութագրվում է որպես քաղաքական շփում, հաղորդակցություն:

էր պետական գործերին, պետական իշխանության մարմինների ընտրություններին:

Միջնադարում մարդը համարվել է կրոնական էակ: Այս դարաշրջանին բնորոշ են տնտեսական, քաղաքական մասնատվածությունը և բնատնտեսությունը: Ֆեոդալ եկեղեցին տիրապետող ուժ էր դարձել և՛ տնտեսական, և՛ քաղաքական բնագավառներում: Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը նշել են, որ...եկեղեցին կրոնով սրբագործում էր աշխարհի ֆեոդալական պետական կարգը...կրոնական դոգման ամեն մի մտածողության ելակետն ու հիմքն էր²: Այս շրջանի տիրապետող գաղափարախոսությունը որոնվում էր կրոնական գրքերում, իսկ բնության իմացությունը դիտվում էր որպես հանցագործություն: Ֆեոդալ եկեղեցին ճնշում էր ամեն մի ազատ միտք և անհատականություն: Ինչպես նկատել է Թ. Աքվինացին, մարդու կյանքի իմաստը երջանկությունն է, որին մարդը հասնում է Աստծու հայեցողության և ճանաչման միջոցով: Սերը, հավատը և հույսը առ Աստված մարդկային կյանքի վերջնական նպատակն է: Այս իմաստով միջնադարյան միտքը բնութագրվում է կրոնական մտածողությամբ, նրա զարգացմամբ ու կախվածությամբ կրոնական գաղափարախոսությունից:

Իրոք, միջնադարում մարդիկ հանդես էին գալիս կրոնական էակի դերում, որովհետև կտրված, օտարված էին քաղաքական կյանքից, պետական իշխանությանը մասնակցելու հնարավորություններից: Շատ երկրներում եկեղեցին կանգնած էր պետության գլուխ, իսկ եկեղեցականները և հոգևորականները վարում էին կառավարման բոլոր օղակների գործունեությունը: Հասարակական-քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային ոլորտները կարգավորվում էին եկեղեցական դոկտրինաներով: Մարդիկ ընտրելու իրավունք չունեին, հավասար ու սոցիալապես ազատ չէին: Իհարկե, եղել են նաև բացառություններ: Այսպես, օրինակ, 12-րդ դարի կեսերին հին ռուսական պետությունը տրոհվում է առանձին իշխանությունների: Դրանցից Նովգորոդյան և Պսկովյան երկրները դառնում են հանրապետություններ: Նովգորոդի հանրապետությունում գերագույն իշխանությունը պատկանում էր ժողովրդական ժողովին՝ Վեչեին: Վերջինս էր ընտրում պետական իշխանության երեք մարմինները՝ պոսադնիկ, որը վարում էր հանրապետության ընդհանուր գործերը, հազարապետ, որը աշխարհագործի պետն էր և քաղաքային բնակչության ղեկավար ու եպիսկոպոս՝ եկեղեցու գլխավորը: Վեչեն էր որոշում նաև իշխանին՝ ծառայության հրավիրելու հարցը, ինչպես նաև հանրապետության վոլոստները կառավարող մարդկանց: Առանց պո-

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 12, ч. 1, стр. 295

սաղմիկի գիտության չէր կարելի հանրապետության տարածքում հողեր բաժանել և գյուղեր ձեռք բերել: Այդպիսին էր նաև Պսկովի հասարակական-քաղաքական կարգը: Ուրեմն միանշանակ չի կարելի պնդել, որ միջնադարում մարդիկ սոսկ կրոնական էակներ են եղել: Եղել են նաև բացառություններ, ինչպես նշվեց վերևում: Այդուհանդերձ, միջնադարում բացարձակ մեծամասնությամբ օտարված լինելով երկրների հասարակական-քաղաքական կյանքից՝ մարդիկ եղել են կրոնական էակի կարգավիճակում:

Կրոնական աշխարհընկալմանը վճռական հարված հասցրեցին Վերածնության դարաշրջանի մտածողները (Ջ. Բրանս, Թ. Կամպանելա, Մ. Մոնտեն և ուրիշներ): Վերջիններս առաջադրեցին այն գաղափարը, որ մարդկային բանականությունը, խառնվածքը տիրապետում են ինքնաբավ արժեքների: Իրենց գաղափարները հիմնավորելու համար դիմում են անտիկ աշխարհի մտածողներին, ընկալում մարդու և բնության գեղեցկության ներդաշնակության վերաբերյալ նրանց տեսակետները, ընդունում, որ պետական իշխանությունն անկախ է կրոնական ու եկեղեցական ազդեցությունից և բոլորովին անկախ հաստատություն է: Վերածնության դարաշրջանում մարդը գնահատվում էր ոչ թե ծագմամբ, կոչումով, աստիճանակարգով, այլ անհատական որակով, ակտիվությամբ, վեհությամբ ու ազնվությամբ, իր գործերով և մտորումներով: Անհատի արժանիքներից մեկը համարվեց քաղաքացիությունը, ընդհանուրի բարօրությանը ծառայելը: Հավասարությունը և ճշմարտությունը դարձան անհատի ազատության երաշխիքը: Ավելին, ընդունվում էին երկրային կյանքի արժանահավատ փաստը, մարդկանց պրակտիկ գործունեությունը, նրանց անօտարելի իրավունքները և ազատությունները: Մարդը կրոնական էակից աստիճանաբար՝ բնագիտության, մաթեմատիկայի և գեղանկարչության զարգացման շնորհիվ ազատվում էր կրոնաիդեալիստական աշխարհընկալումից և դառնում էր բնական անձնավորություն, անհատականություն:

Եվրոպայում և Ամերիկայում կատարված բուրժուական հեղափոխությունները նոր դարաշրջան բացեցին մարդու իրավունքների ու ազատությունների ընդլայնման և խորացման համար: Ժողովրդավարության և քաղաքացիական հասարակության ձևավորման գործընթացներում մարդ-անհատը աստիճանաբար ձեռք է բերում քաղաքական կարգավիճակ, գիտելիքներ և քաղաքական գիտակցություն, քաղաքական շահեր, քաղաքական հոգեբանություն և այլ կողմնորոշիչներ: Ուրեմն, 19-20-րդ դարերի ընթացքում, ինչպես նկատեցինք վերևում, նորից առաջին պլան է մղվում մարդու քաղաքական էակ լինելու հանգամանքը:

Անհատի և քաղաքականության բարդ փոխհարաբերություններում առանձնանում են երկու հիմնական միտումներ. ա) բնակչության լայն շրջանների հետաքրքրության աճը քաղաքականության նկատմամբ և բ) իշխանությունների պաշտոնական ներկայացուցիչների նկատմամբ ոչ բարյացակամ վերաբերմունքը, անտարբերությունը: Առաջինն արտահայտվում է բազմաթիվ ձևերով. մասնակցություն պետական կառավարմանը, ընտրություններին, քաղաքական կուսակցությունների և հասարակական կազմակերպությունների գործունեությանը, քաղաքական տեղեկատվության տարածմանը, հասարակական կարծիքի ձևավորմանը և այլն: Գրականության մեջ տարբերակվում են քաղաքական մասնակցության կոլեկտիվ և անհատական, կամավոր և հարկադրական, ակտիվ և պասիվ, ավանդական և այլընտրանքային, հեղափոխական և այլ ձևեր: Երկրորդ միտումը արտահայտվում է կամ քաղաքականության արարմանը չմասնակցելով, կամ նրա արմատական քննադատությամբ:

Քաղաքական կյանքում առավելապես կարևորվում է մարդ-անհատին քաղաքականության մեջ ներգրավելու հիմնահարցը: Բանն այն է, որ քաղաքականությունն արարում են ոչ թե զանգվածները, այլ անհատ մարդիկ՝ իրենց շահերով, նպատակներով, մտքերով ու զգացումներով, ինչպես նաև՝ կազմակերպությունները, հաստատությունները, պետությունը: Քաղաքական իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին: Այս առնչությամբ ՀՀ Սահմանադրությունում նշվում է, որ «ժողովուրդն իր իշխանությունն իրականացնում է ազատ ընտրությունների, հանրաքվեների, ինչպես նաև ... պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց միջոցով»³:

Որպեսզի մարդ-անհատը դառնա քաղաքական կյանքի ակտիվ մասնակից, անհրաժեշտ է ա) ստեղծել բոլոր անհրաժեշտ պայմանները, հնարավորություն տալ մարդկանց անկաշկանդ դրսևորելու իրենց կարողությունները, ինքնաարտահայտման միջոցով դառնալ հասարակական խնդիրների արդյունավետ լուծման ակտիվ մասնակից, բ) ապահովել անհատի բազմակողմանի զարգացումը, գ) ստեղծել հասարակության ժողովրդավարական համակարգ: Հայտնի է, որ կառավարման ավտորիտար, վարչահիարամայական համակարգը մարդկանց օտարում էր իշխանությունից, առաջ բերում մեկուսացվածություն, կտրում կառավարման ապարատը ժողովրդից: Մինչդեռ ժողովրդավարական կարգերի պայմաններում հնարավոր է դառնում ընդլայնել քաղաքական կյանքին մարդկանց մասնակցության շրջանակը, դ) մարդկանց քաղաքա-

³ ՀՀ Սահմանադրություն, Երևան, 1995, հ. 2, էջ 7:

խմբերի, խավերի բազմությունը, մշակութային ոլորտում՝ զանազան էթնիկական, տարածաշրջանային և այլ մշակույթների, զանգվածային լրատվամիջոցների, կրոնական ուղղությունների գոյությունը, քաղաքական ոլորտում՝ կուսակցությունների, խմբավորումների, ակումբների և այլ կազմակերպությունների ազատ գործունեությունը: Փաստորեն ըստ այդ տեսության ձևավորվում է հասարակությունից ու պետությունից անհատի ինքնավար լինելու գաղափարը, ինչպես նաև բոլոր քաղաքացիների քաղաքական հավասարության սկզբունքը:

2. Մարքսիստական տեսությունը ելնում է նրանից, որ մարդը, անհատը հասարակական հարաբերությունների ամբողջություն է, ըստ որի ապրել հասարակության մեջ և ազատ լինել հասարակությունից հնարավոր չէ: Անհատի քաղաքական մասնակցությունը պատճառաբանվում է գլխավորապես դասակարգային հարաբերությունների որոշակի տիպով, դասակարգային շահերով և պահանջներով: Քանի որ քաղաքականության մեջ գլխավորը սոցիալական ուժերի պայքարն է, ժողովրդական զանգվածների շարժումները, ապա քաղաքականության սուբյեկտը՝ փոփոխելով և վերակառուցելով քաղաքական կյանքը, միաժամանակ ստեղծում է նոր իրավիճակ, որն իր ամբողջությամբ ներկայացնում է մարդկանց կյանքի օբյեկտիվ պայմանները: Հետևաբար, քաղաքականության սուբյեկտի նշանակությունը քաղաքական կյանքում համեմատաբար ինքնուրույն գործոն է, որը կարող է վճռական դառնալ այն ժամանակ, երբ դրա համար հասունանում են օբյեկտիվ նախադրյալները: Միաժամանակ ընդունվում է խոշոր անհատների ազդեցությունը (դրական թե բացասական) քաղաքական գործընթացների վրա:

3. Հասարակության և քաղաքականության մեջ անհատական և կոլեկտիվ շահերի յուրահատուկ համադրությամբ հանդես է գալիս քրիստոնեական հայեցակարգը: Այս հայեցակարգի հիմքում կարելի է առանձնացնել երեք կարևոր կողմ. ա) ընդունել, որ մարդը հոգևոր և աստվածային ծագման հետևանքով եզակի արժեք է, բ) համերաշխություն, որը նշանակում է հոգատարություն մարդկանց, հասարակության և պետության նկատմամբ և գ) պետության կողմից օգնություն կարիքավորներին: Այս հայեցակարգում բացակայում է անհատի, որպես քաղաքականության սուբյեկտի քաղաքական մասնակցության և այլ հիմնա-հարցերի քննարկումը:

4. Ժողովրդավարական տեսությունը ելնում է նրանից, որ հասարակական-քաղաքական կյանքի հիմնական գործոնը ժողովրդի ձեռքով գործի կոչված կառավարությունն է, որի գերագույն իշխանությունը

վստահված է ժողովրդին և ուղղակիորեն իրագործվում է նրա կողմից ազատ ընտրությունների համակարգի շրջանակներում ընտրված գործիչների կողմից: Մարդկանց սոցիալական ակտիվության ձևերից մեկը ուղղված է իշխանության փոփոխմանը, պահպանմանը և ամրապնդմանը: Ժողովրդավարությունը իրականացնում են քաղաքականապես գրագետ և իրազեկ քաղաքացիները, որոնք հնարավորություն ունեն մուտք գործել քաղաքական ու սոցիալական կյանքի ոլորտները և ակտիվորեն մասնակցել հասարակության ընդհանուր կյանքին: Նման կարծիքին են նաև ժամանակակից սոցիալ-դեմոկրատիայի ներկայացուցիչները:

5. Էլիտարիզմի տեսությունը քաղաքական գործընթացները բացատրում է հասարակության լիդերի, քաղաքական էլիտայի, առաջնորդի կամ հատուկ ընտրովի մարդկանց հեղինակությամբ և անհատականությամբ: Ավելին, այս տեսության ներկայացուցիչները գտնում են, որ լայն զանգվածների մասնակցությունը քաղաքականությանը կառուցողական չէ, քանի որ հակասում է աշխատանքի բնականոն բաժանմանը:

6. Անհատի առնչությամբ գոյություն ունի ռուսական կոլեկտիվ-համայնքային տեսությունը, ըստ որի առկա են ռուսական առանձնահատկություններ քաղաքականության աշխարհում մարդու տեղի մասին: Այս գաղափարը մշակվել է 19-րդ դարում Ի. Վ. Կիրիևսկու և Ա. Մ. Խոմյակովի կողմից, իսկ ներկայումս այն ձեռք է բերել նոր հնչեղություն Ռուսաստանի զարգացման ուղիների փնտրտուքում: Այս տեսության մեջ անցկացվում է այն միտքը, որ գոյություն ունեն էական տարբերություններ կյանքի կարգավորման և աշխարհընկալման վերաբերյալ Ռուսաստանում և Արևմուտքի երկրներում: Ավելին, նշվում է, որ Արևմուտքում տիրապետողն անհատականությունն է՝ մասնավոր սեփականության հիմքի վրա, իսկ Ռուսաստանում գերակշռող է եղել համայնքի ոգին, համամարդկային զգացմունքները: Տեսության ներկայացուցիչները հանգում են այն հետևության, որ արևելյան քաղաքականության մեջ ավելի ուժեղ արտահայտված են մարդկային անհատի կոլեկտիվիստական և համայնքային սկզբունքները, իսկ արևմտյան քաղաքականությունը ծնում է անհատականություն՝ հակում ունենալով դեպի ռացիոնալ քաղաքական գործողությունը, նյութական պահանջմունքները և շահերը:

Անհատի քաղաքական մասնակցությունը հասարակական կյանքին պայմանավորված է քաղաքական համակարգի տիպով: Եթե համակարգը բաց է՝ ժողովրդավարական, ապա ստեղծվում են բոլոր պայմանները, որպեսզի ամեն անհատ ինքնուրույն մասնակցի քաղաքական կյան-

քին: Փակ համակարգերում, ոչ ժողովրդավար պետություններում առկա է խիստ հսկողություն քաղաքացիների քաղաքական գործունեության վրա:

Անհատի քաղաքական ակտիվության և քաղաքական մասնակցության իմաստով տարբերակվում են նրա առանձին տիպերը.

1. Անհատը որպես հասարակության անդամ և քաղաքացի, որը օտարված է քաղաքական գործընթացներից և բացասական վերաբերմունք ունի քաղաքականության նկատմամբ: Այս դեպքում նա կարող է լինել միայն քաղաքականության օբյեկտ, և գերիշխողը անտարբերությունն է քաղաքականության նկատմամբ: Վերջինս արտահայտվում է երկու ձևով. մի դեպքում կարող է լինել սոցիալական թերզարգացածության արդյունք, մյուս դեպքում՝ կարող է և կեղծ լինել՝ ընդունելով բողոքի ձև անհեռատես քաղաքականության նկատմամբ:

2. Անհատը որպես հասարակական կազմակերպության, զանգվածային շարժումների և այլ կազմակերպությունների անդամ, որը հետաքրքրվում է քաղաքական հարցերով, ունի իր կարծիքը այս կամ այն իրադարձության նկատմամբ: Առաջանում է միջնորդավորված ներգրավվածությամբ անհատի տիպը:

3. Ավելի ամբողջական անհատի տիպ է քաղաքական կուսակցության անդամը: Ընդունելով կուսակցության ծրագիրը և կանոնադրությունը՝ մարդիկ իրենց ժամանակի զգալի մասը ծառայեցնում են քաղաքական գործունեությանը: Այսպես ձևավորվում է քաղաքական ակտիվ անհատի տիպը:

4. Անհատը որպես հասարակական-քաղաքական գործիչ: Ղրանք են նշանավոր գրողները, գիտության և մշակույթի գործիչները, որոնք իրենց հանրաճանաչությամբ ներգրավվում են պաշտոնական քաղաքականության մեջ որպես ընդդիմախոսներ կամ համախոհներ:

5. Անհատը որպես պրոֆեսիոնալ քաղաքական, հասարակական-քաղաքական գործիչ, որի համար քաղաքական գործունեությունը զբաղմունքներից գլխավորն է:

6. Անհատի բարձրագույն տիպը քաղաքական ղեկավարն է, քաղաքական լիդերը, քաղաքական, գաղափարական, ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կազմակերպությունների ղեկավարները:

Այսպիսով, անհատի ամեն մի մակարդակ ընդգրկում է նախորդ մակարդակները: Այսպես, պրոֆեսիոնալ քաղաքական ղեկավարը, լիդերը չի դադարում հասարակության անդամ կամ քաղաքացի լինելուց, որևէ կազմակերպության կամ որևէ շարժման անդամ լինելուց: Առանձին դեպքերում անհատի ապաքաղաքական և պասիվ տիպերը հանդես են

գալիս որպես քաղաքականության օբյեկտ և այդ հատկությամբ իսկապես, կարող են համդիսանալ բազա տարբեր, այդ թվում՝ հետադիմական, քաղաքական մանիպուլյացիաների համար:

Ուշադրություն դարձնենք անհատի կառուցվածքային առանձնահատկություններին: Այն բաժանվում է երեք խմբի՝ կենսաբանական, հոգեբանական և սոցիալական:

1. Կենսաբանական մակարդակի բաղադրիչներից են՝ ժառանգականությունը, սեռը, տարիքը, առողջական վիճակը և այլն: Տարիքը քաղաքական գործընթացներում էական նշանակություն ունեցող գործոն է, որը հատկապես դրսևորվում է հեղափոխությունների, ճգնաժամային իրավիճակների շրջանակներում, երբ քաղաքականության մեջ ընդգրկվում են երիտասարդ քաղաքական գործիչներ: Տարիքը քաղաքականության մեջ կարող է նաև այլ դեր կատարել: Ավանդույթ ունեցող շատ երկրներում քաղաքական հասունությունը և պատվավոր տարիքը հսկայական նշանակություն ունեն քաղաքական պրակտիկ գործունեությունում: Այնուհանդերձ, տարիքն առաջին հերթին կենսաբանական բնութագիր է, որը քաղաքական նշանակություն չունի: Բայց անհատի տարիքային տվյալները կարող են ձեռք բերել քաղաքական նրբերանգներ քաղաքական մշակույթի, ավանդույթների, հասարակական պահանջմունքների ազդեցության ներքո: Անհատի կենսաբանական մակարդակի բաղադրիչները ենթակա են սոցիալ-քաղաքական միջավայրի ուժային դաշտերի ազդեցությանը, բնության օրենքներին և հատկապես ժառանգականությանը: Իսկ վերջինս ոչ միշտ կարող է կայուն լինել: Գ. Նժդեհը գրել է. «Ամեն անհատ իր մախահայրերի կծիկն է, որով մախահայրերի գորութենականությունը փոխանցվում է անհատին որպես կենսական կարողություն: Սնալով մշտահաղորդ ցեղի գերագույն ուժերին, մա՝ անհատն ապրում ու ապրեցնում է ցեղի հավիտենական արժեքները և հենց դրանով էլ նպաստում է իր հոգեկան ինքնահսկայացումին»⁴:

Քաղաքականության մեջ ոչ պակաս նշանակություն ունի սեռը: Կանայք մեծ դեր են խաղացել և այժմ էլ խաղում են քաղաքականության մեջ և այդ դերն անընդհատ աճում է: Հայտնի է, որ ֆեմինիստական շարժումներն առաջացել են Արևմուտքում⁵: Միայն վերջին տարիներին կանայք կարողացան՝ ազդել քաղաքական գործընթացների վրա և գրավել

⁴ Գ. Նժդեհ, Հավատամք, Երևան, 1991, էջ 86-87:

⁵ Ներկայումս կանանց Սոցիալիստական ինտերնացիոնալը, որը ստեղծվել է 1978 թ., միավորում է աշխարհի 60-ից ավելի երկրների կանանց կազմակերպություններ և մտնում է Սոցիմտեռնի մեջ:

բավական բարձր պաշտոններ: Ներկայումս նրանք զբաղեցնում են տարբեր քաղաքական կուսակցությունների, շարժումների, հասարակական կազմակերպությունների, ոչ ֆորմալ միությունների ղեկավար պաշտոններ. դարձել են խորհրդարանների անդամներ, պետապարատի ղեկավար աշխատողներ: Քաղաքականությունն արարելու գործում էական նշանակություն ունեն մաև ժառանգականությունը, աշխատունակությունը, դիմացկունությունը, առողջությունը և այլ գործոններ:

2. Հոգեբանական մակարդակի բնութագրիչներն են՝ կամքը, հուզականությունը, հիշողությունը, ընդունակությունը, մտածողությունը, բնավորությունը և այլն: Այս տարրերից յուրաքանչյուրը որոշակի ազդեցություն է ունենում մարդու քաղաքական գիտակցության և վարքագծի վրա: Այսպես, հուզականությունը, վախը, ուրախությունը, զարմանքը, թշնամանքը, նախանձը և ուրիշ այլ զգացմունքներ միշտ ուղեկցել և այժմ էլ ուղեկցում են օբյեկտիվ քաղաքական գործընթացներին:

Կամքը անհատի հոգեբանական տարրերից է: Առանց կամքի հնարավոր չէ արդյունքի հասնել ցանկացած գործունեության մեջ: Քաղաքականության մեջ կամքը ենթադրում է բարձր լինել մանր-մունր անհատական շահերից՝ համուն մեծ խնդիրների և նպատակների:

Քաղաքական մտածողությունն արտացոլում է օբյեկտիվ աշխարհի իրական պատկերը անհատական և հասարակական գիտակցության մեջ, հանդիսանում ճանաչողության բարձրագույն աստիճանը: Քաղաքական մտածողության բովանդակությունը արդի քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական, ռազմավարական, համաշխարհային իրականության հատկանիշների, կապերի և հարաբերությունների մասին գիտելիքներն են, որոնց օգնությամբ իրականացվում է անցումը երևույթներից դեպի նրանց էության ճանաչումը: Քաղաքական մտածողությունն ընդգրկում է մարդու բանականության, գիտելիքների և հմտությունների մակարդակը, նրա մտավոր գործունեությունը, ինչպես նաև այն հասկացությունները, որոնց վրա նա հենվում է քաղաքական բնագավառում իր տեսական ու պրակտիկ գործունեությունը իրականացնելիս: Քաղաքագիտության մեջ այդ ամենն իր արտահայտությունն է գտնում քաղաքական մենտալիտետում, որը մեծապես կախված է սոցիալական այս կամ այն խմբին պատկանելուց, կրթության, ընտանեկան դաստիարակության, սոցիալ-մշակութային կոնկրետ միջավայրից, որտեղ իրացվում են նրա պահանջմունքները և շահերը: Ներկայումս քաղաքական գործընթացներում պակաս կարևոր չեն մաև մարդու հիշողությունը, ընդունակությունը և բնավորությունը:

3. Սոցիալական խմբի մեջ մտնում են հոգևոր արժեքները, նպատա-

կը, աշխարհայացքը, դիրքորոշումը և այլն: Ժողովրդավարական արժեքները, ինչպիսիք են՝ քաղաքացիների լայն շրջանների մասնակցությունը քաղաքականությանը, խաղաղ գոյակցությունը, սոցիալական արդարությունն ու հավասարությունը, ինտերնացիոնալիզմը, իրենց ուղղվածությամբ հակադիր են անհատապաշտությանը, շահառությանը, ընչաքաղցությանն ու շովինիզմին, մացիոնալիզմին: Ընդ որում քաղաքական գործընթացներում անհատը պետք է կարողանա տարբերակել և բացահայտել իրական արժեքները ոչ իրական, կեղծ արժեքներից:

Քաղաքական գործունեության մեջ հաճախ առանձնացվում են քաղաքականությանը մասնակցելու դրդպատճառները, որոնք բավարարվում են այդ մասնակցությամբ, նպատակը, արժեքները և իդեալը, որոնց շնորհիվ անհատը դառնում է քաղաքական ամբողջի մի մասը, հուզականությունը և տրամադրությունները, որոնք արտահայտվում են նրա գործունեության մեջ, գիտելիքները, տեղեկացված լինելը, կարծիքները, որոնք նա տարածում է:

4. Մարքսը նկատել է, որ քաղաքագետի համար կարևոր է այն, որ ոչ ոք չի կարող որևէ բան անել, եթե այն չի բխում իր պահանջմունքներից⁶: Ուրեմն մարդիկ, անհատները ակտիվորեն ներգրավվում են քաղաքականության մեջ՝ ելնելով իրենց շահերից ու պահանջմունքներից: Ընդ որում առաջմային, երկրորդական պահանջմունքներ չկան, հատկապես մեր օրերում, երբ քաղաքականությունը հանդես է գալիս կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Աշխարհայացքը սկզբունքների, հայացքների և համոզմունքների ամբողջություն է, որ որոշում է առանձին մարդու, սոցիալական խմբի, դասակարգի կամ, ամբողջությամբ վերցրած՝ հասարակության գործունեության ուղղությունը և վերաբերմունքը իրականության նկատմամբ⁷: Աշխարհայացքը և աշխարհընկալումը նույնական չեն: Անհատական աշխարհայացք չի կարող լինել, որովհետև անհատի աշխարհայացքը ընդհանուր աշխարհայացքի առարկայացումն է, կոնկրետացումը: Անհատական աշխարհըմբռնում, ընկալում կարող է լինել, որովհետև բովանդակության առումով այն կողմնորոշման, գիտելիքների, հարաբերությունների, դիրքորոշման, զգացողության համակարգ է:

Հիմնահարցը քննարկելիս հաճախ սոցիալական միջավայրին և պատմական պայմաններին ենք վերագրում անհատի ձևավորման, նրա գիտակցության, վարքագծի, կանխորոշման միակ դերը: Իրականում

⁶ Տես **Կ. Մարքս և Փ. Էնգելս**, *Տոչ.*, տ. 3, էջ 245:

⁷ Տես Փիլիսոփայական բառարան, Մ. Մ. Ռոզենտալի խմբ., «Հայաստան» հրատ, Երևան, 1975, էջ 28:

մարդը մեկ ամբողջություն է, հետևաբար նա հավասար չափով ենթակա է և՛ սոցիալ-քաղաքական միջավայրի ուժային դաշտերի ազդեցությանը, և՛ բնության օրենքներին՝ մասնավորապես՝ ժառանգականությունը: Իսկ ժառանգականությունը մի քանի սերունդների ընթացքում ձևավորված լինելով՝ ճնշումների, հարձակումների, պատերազմների, ավերմունքների, լճացման պայմաններում ոչ միշտ կարող է կայուն լինել: Ներկայումս անհատը քաղաքականացվում է, բայց քաղաքականությունը ևս պահանջում է նոր տիպի անհատ՝ ակտիվ քաղաքացի, որը կարողանա քաղաքացիական պատասխանատվություն կրել և ընդունել ինքնուրույն որոշումներ: Իրավական պետության ձևավորումը խնդիր է դնում մարդկանց ավելի լայն շրջաններ դարձնել քաղաքական կյանքի սուբյեկտներ: Դա նշանակում է սովորել, գիտակցել, արտահայտել և պաշտպանել սեփական շահերը քաղաքական գործընթացներում:

3. ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՍՔԵՐԸ

ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՍՔԵՐԻ ՀԱՐՑԸ ԶԱՂԱԶԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Քաղաքագիտության հիմնահարցերի շարքում որոշակի տեսական ու գործնական նշանակություն ունի քաղաքական որոշումների ընդունումն ու կենսագործումը պայմանավորող այն հիմքերի բացահայտումը, որոնք դրսևորվում են մարդկանց կյանքի տարբեր ոլորտներում:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ քաղաքականության հիմքերի վերաբերյալ հարցը բավարար ուշադրության առարկա չի դարձել: Ճիշտ է, առանձին ուսումնասիրություններում քննարկվում են քաղաքականության, մասնավորապես քաղաքական որոշումների ընդունման և կենսագործման այս կամ այն կոնկրետ հիմքի վերաբերյալ որոշ հղումներ, ցույց են տրվում քաղաքական ձեռնարկումների և քաղաքական հարաբերությունների էության, ակունքների, քաղաքական կյանքում ունեցած տեղի ու նշանակության հիմնական դետերմինանտները, բայց, քաղաքականության արժատական պատճառների, մասնավորապես քաղաքական որոշումների ընդունումն ու կենսագործումը պայմանավորող իրական հիմքերի համալիր հետազոտման, դրանց կոնկրետ դերակատարության, քաղաքականության մյուս դետերմինանտների հետ փոխհարաբերությունների վերաբերյալ շատ հարցեր տակավին մնում են ոչ խորությամբ ու հանգամանորեն պարզաբանված:

Սոցիալական երևույթների արժևորումն ու որակումը, որպես կանոն, իրականացվում են այս կամ այն որոշակի տեսանկյունով. հիմք են ընդունվում դրանց ծագումը, կառուցվածքը, գործառույթը, սոցիալական կոչումը և այլ երևույթների հետ առնչությունները: Այդ պատճառով էլ միևնույն երևույթը հաճախ բնութագրվում է մի շարք տեսանկյուններով, մատնանշվում են դրա ինքնության տարբեր կողմերը:

Քաղաքականության վերաբերյալ ամբողջական ու ճիշտ պակերացում ունենալու և քաղաքականության տարբեր սահմանումների ու բնութագրությունների իմաստն ու նշանակությունը ճիշտ հասկանալու

համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել քաղաքականությունը պայմանավորող գործոնների որակական առանձնահատկությունները և այն էական հատկանիշներն ու կողմերը, որոնց հիմքով սահմանվում ու բնութագրվում են քաղաքականությունը, քաղաքական որոշումների ընդունումն ու իրականացումը:

Քաղաքականությունը պայմանավորող գործոնները բազմազան ու տարարժեք են: Դրանց շարքում առանձնանում են քաղաքականությունը որոշող տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական-մշակութային, հոգևոր, այդ թվում՝ իմացաբանական, գաղափարախոսական, բարոյական և հոգեբանական հիմքերը:

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ:
ԷԿՈՆՈՄԻԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Հասարակական կյանքի հիմքը նյութական բարիքների արտադրության, փոխանակման ու բաշխման հարաբերություններն են, որոնք անմիջականորեն պայմանավորված են նյութական բարիքների արտադրության հիմնական միջոցների սեփականության ձևերով: Սեփականատիրական հարաբերությունների ամբողջությունը կազմում է հասարակության տնտեսական հարաբերությունների համակարգը, էկոնոմիկան: Դա հենց այն հիմքն է, որով, վերջին հաշվով, պայմանավորված են մարդկանց կենսագործունեության մյուս ոլորտների բնույթը, բազմաշերտ հասարակական հարաբերությունների ձևերը, մարդկանց ապրելակերպը, կենսամակարդակը: Հիմնականում դրանով է բնութագրվում հասարակական կյանքի ինքնությունը յուրաքանչյուր կոնկրետ պատմական իրավիճակում:

Հասարակական կյանքում էկոնոմիկայի դերի ու նշանակության հարցը մարքսիստական ուսմունքում դարձավ պատմության մատերիալիստական ըմբռնման ելակետ: Ընդ որում, ակնհայտորեն բացարձակացվեց տնտեսական դետերմինիզմի սկզբունքի դերը:

Մարքսիզմը գտնում էր, որ հասարակության տնտեսական հարաբերությունների համակարգը, էկոնոմիկան այն իրական հիմքն է, որի վրա ձևավորվում է ողջ քաղաքական վերնաշենքը: Էկոնոմիկայում տեղի ունեցող էական տեղաշարժերը վաղ թե ուշ անհրաժեշտ փոփոխություններ են առաջ բերում ողջ քաղաքական վերնաշենքում: Քաղաքական վերնաշենքի որակական փոփոխությունները թե՛ համակարգային-կառուցվածքային և թե՛ գործառույթային առումներով արտահայտվում են

քաղաքականության մեջ: Հենց այդ նկատառումով է մարքսիզմը քաղաքականությունը որակում որպես էկոնոմիկայի խտացված արտահայտություն և գտնում, որ ինչպիսին էկոնոմիկան է, այնպիսին էլ, վերջին հաշվով, քաղաքականությունն է: Էկոնոմիկայի և քաղաքականության հարաբերակցության մեջ էկոնոմիկայի դերին ու նշանակությանը գերակայություն տալով՝ մարքսիզմը չի ժխտում քաղաքականության հետադարձ ազդեցությունը էկոնոմիկայի վրա: Հենց քաղաքականությունն է դառնում իշխանությանը ձեռնտու տնտեսական ամրապնդման և հետագա զարգացման հզոր լծակ:

Էկոնոմիկայի և քաղաքականության փոխադարձ կապերի և պայմանավորվածության մարքսիստական ըմբռնումը գիտամատերիալիստական բնույթ ունի և, անկասկած, բովանդակում է որոշակի գիտելիքներ քաղաքականության տնտեսական հիմքի էության ու դրսևորման առանձնահատկությունների մասին: Այնպես որ, մերժելի է ոչ թե էկոնոմիկայով քաղաքականության պայմանավորվածության մատերիալիստական դրույթը, այլ այն, որ բացարձակացվում է էկոնոմիկայի դերը և ոչ արժանվույն է գնահատվում քաղաքականությունը պայմանավորող սոցիալական այլ գործոնների դերն ու նշանակությունը:

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ:
ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Քաղաքականության պայմանավորվածությունը էկոնոմիկայով միջնորդավորված է: Էկոնոմիկայի և քաղաքականության միջև կապող օղակ է հանդիսանում հասարակության սոցիալական կառուցվածքը, որն արտահայտելով հասարակության տնտեսական, մասնավորապես սեփականատիրական հարաբերությունների բնույթն ու դրսևորման առանձնահատկությունները՝ իր հերթին, որոշակի սոցիալական շահերի միջոցով, հանդես է գալիս որպես քաղաքականությունը որոշող հիմք:

Քաղաքականության սոցիալական պատճառները և այդ հիմքով քաղաքականության առաջացման մեխանիզմը բացահայտելու նպատակով անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել հասարակության սոցիալական կառուցվածքի էության, տարրերի, դրանց հարաբերակցության, քաղաքականության վրա ազդելու ուղիների ու միջոցների վրա:

Հասարակության սոցիալական կառուցվածքի անմիջական հիմքը էկոնոմիկան է, սեփականատիրական հարաբերությունների բնույթը:

Այդ հիմքով է տեղի ունենում հասարակության շերտավորումը: Դասակարգերը, էթնիկական հանրությունները, սոցիալական այլ շերտեր և մարդկանց զանազան միավորումներ հասարակության սոցիալական կառուցվածքի տարրերն են՝ իրենց դրոշակի շահերով ու պահանջմունքներով: Հենց այդ շահերից ու պահանջմունքներից ելնելով, մարդիկ, նրանց զանազան միավորումներ, պետական և ոչ պետական հաստատություններ ու կազմակերպություններ պարզում են իրենց տեղն ու դերը քաղաքական կյանքում, հստակեցնում նպատակները և դրանց համապատասխան ձեռնարկում անհրաժեշտ գործնական քայլեր:

Շահերն են շարժում ժողովուրդների կյանքը: Հասարակության մեջ ոչինչ չի կատարվում առանց շահերի: Շահերն են պայմանավորում սոցիալական պահանջմունքների բնույթն ու նպատակները: Տարբեր են մարդկանց սոցիալ-տնտեսական պայմանները, սոցիալական կացությունը, ապրելակերպը, տարբեր են նաև նրանց շահերը, պահանջմունքներն ու նպատակները: Բնականաբար, տարբեր են նաև դրանց հիմքով ընդունվող քաղաքական որոշումներն ու գործնական քայլերը:

Սոցիալական շահերի քաղաքական արժեքն ու նշանակությունը ամփօշականորեն պայմանավորված են դրանց բնույթով, այսինքն՝ թե ինչին են վերաբերում, ինչ բովանդակություն ունեն, և ծավալով, այսինքն՝ մարդկանց ընդգրկման շրջանակներով ու մակարդակով: Ըստ բնույթի շահերը լինում են՝ տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, ազգային, էթնիկական, հոգևոր, գաղափարախոսական, բնապահպանական, էկոլոգիական և այլն: Ըստ ծավալի և մակարդակների տարբերում ենք անձնական (անհատական), խմբային (կոլեկտիվ), ընդհանուր և համընդհանուր (համամարդկային) շահեր:

Քաղաքականության արժևորման ու որակման իրական չափանիշներ պետք է լինեն ընդհանուր շահերը: Սակայն իրականում միշտ չէ, որ հեշտությամբ հնարավոր է լինում պարզել, թե ինչ շահեր ու պահանջմունքներ են ընկած այս կամ այն քաղաքական որոշումների ու ձեռնարկումների հիմքում և հիմնականում ինչ նպատակների իրականացման են դրանք միտվում: Դա առավել ևս դյուրին չի լինում, երբ քաղաքական գործընթացներն առնչվում են մի շարք, հաճախ իրարամերժ շահերի ու պահանջմունքների հետ: Ավելին, քաղաքական գործընթացներում հաճախ վկայակոչվում են այնպիսի շահեր, շահարկվում են այնպիսի խնդիրներ (կապված խմբային, երբեմն էլ անձնական շահերի ու նպատակների հետ), որոնք այս կամ այն քաղաքական որոշման և քաղաքական ձեռնարկումների հիմք դառնալով հանդերձ, վերջին հաշվով անհարիր են լինում ընդհանուր շահերին ու պահանջմունքներին: Հենց

այն փաստը, որ պետական և ոչ պետական տարբեր ինստիտուտներ քաղաքական որոշումների ընդունման և կոնկրետ ձեռնարկումների անհրաժեշտության հիմնավորման համար, որպես կանոն, վկայակոչում են ժողովրդի, երկրի, ազգի շահերը, բայց իրականում ոչ միշտ են ձգտում իրականացնելու այդ շահերին համահունչ նպատակներ, ցույց է տալիս քաղաքականության ճիշտ արժևորման ու գնահատման համար իրական շահերի ու նպատակների բացահայտման կարևորությունը:

Սոցիալական շահերի բնույթն ու ծավալը որոշելիս պետք է նկատի ունենալ, որ խմբային և ընդհանուր շահերի տարբերակումը հարաբերական է: Այստեղ չկան բացարձակ չափորոշիչներ: Ցանկացած քաղաքական միավորի շրջանակներում կան ընդհանուր շահեր, բայց դրանք խմբային բնույթ են ստանում ավելի մեծ ծավալի քաղաքական միավորների շրջանակներում: Այդպիսի ընդհանուր-խմբային շահերի հիմքով են ընդունվում պետական և ոչ պետական հաստատությունների ու կազմակերպությունների որոշումները:

Ընդհանուր շահերի դերը կարևորելով հանդերձ՝ ճիշտ չէր լինի անտեսել անհատական, տարբեր ծավալի խմբային և համընդհանուր շահերի դերն ու նշանակությունը քաղաքականության մեջ: Դա պայմանավորված է ոչ միայն նրանով, որ ցանկացած բնույթի ու ծավալի շահեր քաղաքական կյանքին մարդկանց մասնակցության անմիջական հիմքն են հանդիսանում, այլև նրանով, որ սոցիալական շահերը միմյանցից երբեք խստորեն անջատված չեն լինում: Արդարացի անձնական և խմբային շահերը միշտ էլ համահունչ են լինում ընդհանուր շահերին, հանդես են գալիս որպես այդ ընդհանուր շահերի դրսևորման ձևեր, բայց որոնք այդ ընդհանուրից բացի բովանդակում են դրանց չհակասող այնպիսի արժեքներ, որոնք բխում են անհատ անձանց և խմբային շահեր կրող քաղաքական միավորների ինքնությունից: Դա ամենևին չի նշանակում անհատական կամ խմբային շահերի պարտադիր ենթարկում ընդհանուր շահերին:

Անկախ այն բանից, թե տվյալ կոնկրետ հանգամանքներում քաղաքական որոշումների և ձեռնարկումների հիմքում ինչպես են համակցվում անձնական, խմբային և ընդհանուր շահերը, բոլոր դեպքերում հենց ընդհանուր շահերն են քաղաքականության լեգիտիմության հիմնական չափորոշիչը:

Ընդհանուր շահերին անհարկի կամ ոչ լիովին համահունչ անհատական և խմբային շահերի հիմքով ընդունված որոշումներն ու քաղաքական ձեռնարկումները, բնականաբար չեն կարող լեգիտիմ համարվել, թեև բոլոր դեպքերում դրանց հեղինակները և հովանավորողները ամեն

կերպ ձգտում են արդարացնել:

Ինչ վերաբերում է համամարդկային շահերին, որոնք կապված են մարդկանց մեծ զանգվածների կյանքի ու փոխհարաբերությունների, երկրի վրա գոյատևելու ու բարգավաճելու, համընդհանուր խաղաղության և անվտանգության ապահովման հետ, ապա դրանք քաղաքականության հիմք են դառնում ընդհանուր շահերի միջոցով, դրանց տալով որոշակի ուղղություն և երանգ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՅԻՆ ՀԻՍՏՔ

Քաղաքականության հիմքերի շարքում առանձնահատուկ նշանակություն ունեն այն գործոնները, որոնք պայմանավորված են հասարակության քաղաքական համակարգի բնույթով, քաղաքական համակարգում պետության տեղով ու դերով, պետական իշխանության կազմավորման և գործունեության հիմունքներով, երկրի պետական-տարածքային և ազգային պետական կառուցվածքով, քաղաքական-պետական վարչակարգերի բնույթով, քաղաքական համակարգի հիմնական օղակների, մասնավորապես՝ քաղաքական կուսակցությունների, հասարակական - քաղաքական կազմակերպությունների և մարդկանց զանազան այլ միավորումների կազմավորմամբ, սահմանադրական-իրավական կարգավիճակների որոշման, գործառույթների ու փոխհարաբերությունների և ընդհանրապես քաղաքական մասնակցության նորմատիվ-իրավական կարգավորման առանձնահատկություններով:

Գործնական քաղաքականության առանձնահատկությունները էապես պայմանավորված են նաև հասարակության քաղաքական մշակույթով, քաղաքական գիտակցության մակարդակով, քաղաքակրթվածության աստիճանով և ընդհանրապես հասարակության քաղաքական հասունությամբ: Դեռևս այդ քաղաքական-մշակութային բնույթ կրող գործոնների հիմքով է արարվում հանրային քաղաքականությունը, որով բնութագրվում է հասարակության քաղաքական կյանքն իր բազմազան դրսևորումներով:

Քաղաքականության բնույթը և դրսևորման առանձնահատկությունները որոշ առումներով պայմանավորող այդ գործոնների վերաբերյալ շատ հարցեր, մասնավորապես հասարակության քաղաքական համակարգի, դրա առանձին օղակների կազմավորման ու գործունեության, քաղաքական իշխանության, վարչակարգերի, քաղաքական մշակույթի հարցերը քննարկվում են քաղաքագիտության սույն դասագրքի այլ բաժիններում:

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐՄԱՏԻՎ ԳԻՄՔԵՐԸ:
ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Քաղաքականության դետերմինանտների շարքում նորմատիվ հիմքերն անմիջականորեն կապված են քաղաքականության իրականացման և մարդկանց քաղաքական մասնակցության գործընթացների կարգավորման հետ: Մարդկանց վարքագիծն ու փոխհարաբերությունները, այդ թվում քաղաքական կյանքին տարբեր ուղիներով ու ձևերով նրանց մասնակցությունը կարգավորվում են որոշակի կանոններով, վարքագծի այնպիսի նորմերի միջոցով, որոնք սահմանվում են համապատասխան հաստատությունների և կազմակերպությունների կողմից:

«Քաղաքականության նորմատիվ հիմք» հասկացությունը մատնանշում է գործնական քաղաքականության այն օղակը, որն անմիջականորեն վերաբերում է քաղաքականության իրականացման, մարդկանց, զանազան խմբերի ու միավորումների, պետական և ոչ պետական հաստատությունների ու կազմակերպությունների քաղաքական մասնակցության գործընթացների որոշակի հիմունքներով և միջոցներով կարգավորման հարցերին:

Քաղաքականության նորմատիվ հիմքը ընդհանրական բնույթ ունեցող այնպիսի գործոն է, որը քաղաքական արժեք է ստանում քաղաքական որոշումների միջոցով: Քաղաքական որոշումները քաղաքական մասնակցության ելակետ են հանդիսանում և ցույց են տալիս քաղաքական նպատակների իրականացման ուղիներն ու միջոցները, սահմանում քաղաքականության սուբյեկտների կարգավիճակը, քաղաքական գործընթացներում ազատության չափը, արտոնում, երաշխավորում կամ պարտադրում են իրականացնելու որոշակի գործողություններ: Քաղաքական որոշումներն ընդհանուր առմամբ հանդես են գալիս որպես քաղաքականության իրականացման և քաղաքական մասնակցության կարգավորման միջոցներ:

Քաղաքական որոշումները պայմանավորված են սոցիալական շահերի և դրանց հիմքով առաջ քաշված պահանջումներին ու նպատակների բնույթով, ինչպես նաև այն նորմատիվ հիմքերով, որոնք ամրագրված են պետական և ոչ պետական հաստատությունների և մարդկանց զանազան միավորումների նորմատիվ ակտերում:

Քաղաքականության նորմատիվ հիմքերի աղբյուրը այն սոցիալական նորմերն են (իրավական, քաղաքական, կանոնադրական, կրոնական և այլն), որոնք դառնում են քաղաքական հարաբերությունների կարգավորման միջոց: Ըստ որում սոցիալական նորմերը չեն որոշում

քաղաքականության բնույթն ու նպատակները, ինչպես նաև մարդկանց քաղաքական կամքն ու վարքագծի բովանդակությունը: Դրանք կոչված են սահմանելու քաղաքականության սուբյեկտների կարգավիճակը և քաղաքական ազատությունների չափը, որոշելու քաղաքական մասնակցության տիրույթը և այդ շրջանակներում քաղաքական վարքագծի դրսևորման եղանակներն ու ձևերը: Սոցիալական նորմերի կարգավորիչ գործառույթը դրսևորվում է ինչպես անմիջականորեն, այնպես էլ դրանց հիմքով ընդունված որոշումների միջոցով:

Քաղաքական որոշումները միմյանցից տարբերվում են իրենց բնույթով, մակարդակով, որոշում ընդունող անձանց կարգավիճակով ու լիազորություններով, ինչպես նաև՝ քաղաքական արժեքով, քաղաքական մասնակցության կարգավորման առանձնահատկություններով ու նշանակությամբ: Այս առումով լինում են նորմատիվ և ոչ նորմատիվ քաղաքական որոշումներ: Նորմատիվ են այն որոշումները, որոնք ընդհանրական բնույթ ունեն, չեն կոնկրետացված և անձնավորված, որոնցում նկատի չեն առնվում այս կամ այն անձանց կողմից որոշակի խնդիրների իրականացումը սահմանված տեղում ու ժամանակահատվածում: Նորմատիվ բնույթ կրող քաղաքական որոշումներում դեռևս առկա չեն քաղաքական նպատակների իրականացման, որոշակի անձանց և կառույցների միջոցով քաղաքական գործողությունների ու ձեռնարկումների վերաբերյալ կոնկրետ հանձնարարականներ: Մինչդեռ ոչ նորմատիվ քաղաքական որոշումները կոնկրետ և անձնավորված են: Դրանցում, որպես կանոն, մատնանշվում են քաղաքական նպատակների իրականացման համար բոլոր անհրաժեշտ գործոնները՝ անձինք, գործողությունները, ռեսուրսները, քաղաքական մասնակցության արդյունավետության ապահովման երաշխիքները, քաղաքական ձեռնարկումների համար պատասխանատվության հետ կապված հարցերը և այլն:

Քաղաքականության նորմատիվ հիմքերի հարցը բավական ծավալուն է և ընդգրկում է հասարակության քաղաքական կյանքի բոլոր կողմերը, պետական և ոչ պետական, ֆորմալ և ոչ ֆորմալ հաստատությունների ու կազմակերպությունների քաղաքական մասնակցության նպատակների, դրանց իրականացման ուղիների ու միջոցների վերաբերյալ հարցեր, որոնք անմիջականորեն կապված են քաղաքական մասնակցության նորմատիվ կարգավորման հետ:

Քաղաքականության և իրավունքի առնչությունները, փոխադարձ պայմանավորվածությունը և քաղաքական հարաբերությունների իրավական կարգավորման շրջանակները սահմանափակված են սոցիալական երևույթների բնույթով, մարդկանց գործողությունների տիրույթնե-

րով և գործառույթների էությամբ: Իրավունքը սոցիալական կարգավորման միջոցներից մեկն է միայն: Հասարակական հարաբերությունները կարգավորվում են ոչ միայն իրավական, այլև քաղաքական, կանոնադրական, կրոնական, բարոյական և այլ սոցիալական նորմերով: Դա ուսվաստարապես վերաբերում է քաղաքական հարաբերություններին, քանի որ ոչ բոլոր քաղաքական հարաբերություններն են ներառվում իրավունքի տիրույթում և կարգավորվում իրավական միջոցներով: Այստեղից հետևում է, որ իրավունքն ու քաղաքականությունը ոչ բոլոր դեպքերում են առնչվում միմյանց, քանի որ ոչ բոլոր իրավական նորմերն են վերաբերում քաղաքականությանը և ոչ բոլոր քաղաքական հարաբերություններն են կարգավորվում իրավական միջոցներով:

Քաղաքականության իրավական հիմքը թեև հիմնական ու վճռորոշ, բայց և այնպես քաղաքականության նորմատիվ հիմքերից մեկն է միայն: Դրա ստեղծման հիմնական աղբյուրներն են երկրի սահմանադրությունը, պետության օրենսդրությունը և պետական իշխանության համակարգի ինստիտուտների իրավաստեղծ գործունեությունը:

Քաղաքական հարաբերությունների իրավական կարգավորման նորմերը ամրագրվում են համապատասխան նորմատիվ իրավասււսւն ակտերում՝ օրենքներում և ենթաօրենսդրական ակտերում, որոնք ընդունվում են պետական իշխանության համակարգի տարբեր ինստիտուտների կողմից՝ դրանց կարգավիճակի և լիազորությունների շրջանակներում:

Քաղաքականության իրավական կարգավորումը լեգիտիմ քաղաքականության կամ լեգիտիմ սոցիալական նորմերով քաղաքական հարաբերությունների կարգավորման միակ եղանակը չէ:

Անկասկած է, որ քաղաքականության լեգիտիմության անհրաժեշտ պայմանը իրավական հիմքի առկայությունն է: Սակայն դա չի նշանակում, թե միշտ ու բոլոր դեպքերում այդպիսի հիմք կարող է հանդիսանալ բառի բուն իմաստով նորմատիվ իրավական ակտի այս կամ այն կոնկրետ նորմը: Դա պայմանավորված է նրանով, որ քաղաքական լեգիտիմության իրավական հիմքը ձևավորվում է երկու՝ «է» միմյանց հետևերտորեն կապված, բայց տարբեր ուղիներով: Մի դեպքում քաղաքական մասնակցությունը և դրա նորմատիվ կարգավորումն իրականացվում են իրավական նորմերի անմիջական գործառույթներով, մյուս դեպքում քաղաքականության իրավական պայմանավորվածությունը և քաղաքական հարաբերությունների նորմատիվ կարգավորումը միջնորդավորված են լինում, քանի որ քաղաքականության և իրավունքի միջև կապող օղակ են դառնում քաղաքականության արարման և քաղաքա-

կան հարաբերությունների լեգիտիմ կարգավորման այն սոցիալական նորմերը, որոնք օրինականության շրջանակներում սահմանվում են ոչ պետական հաստատությունների ու միավորումների կողմից՝ դրանց իրավական կարգավիճակների և իրավասությունների հիմքով, վերաբերում են քաղաքական մասնակցության միայն իրենց տիրույթին ու դրանում ընդգրկված մարդկանց ու կառույցներին: Այդպիսի սոցիալական նորմերից են քաղաքական կուսակցությունների և հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների կանոնադրական նորմերը, մարդկանց զանազան միավորումների սոցիալական նորմերն ու որոշումները, որոնք օրինականության շրջանակներում կանոնակարգում և կարգավորում են քաղաքական կյանքին նրանց մասնակցությունը:

Մարդկանց քաղաքական գործնեությունը միշտ էլ ունենում է որևէ նորմատիվ հիմք, բայց ոչ միշտ է ունենում իրավական բովանդակություն: Հետևաբար դա չի կալուղ բավարար գործոն հանդիսանալ նրանց քաղաքական որոշումներն ու ձեռնարկումները լեգիտիմ համարելու համար:

Քաղաքական կյանքում բազմաթիվ են զանազան նորմատիվ հիմքերով և որոշումներով քաղաքական մասնակցության այնպիսի գործընթացներ, որոնք չեն համապատասխանում օրինականության պահանջներին, չունեն անհրաժեշտ իրավական հիմք, անհարիր են սոցիալական արդարության սկզբունքներին և մերժվում են հասարակության մեծմասնության կողմից: Այդպիսին են իրավակարգի և հասարակական կարգի դեմ ուղղված քաղաքական ձեռնարկումները, ահաբեկչությունը, քաղաքական հեղաշրջումները, զանգվածային անկարգությունները, մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների ոտնահարումը, երկրում քաղաքական և իրավական անկայունություն ստեղծելու նպատակով զանազան ձեռնարկումների վերաբերյալ որոշումները և այլն:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՈՔԵԿՈՐ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ

Քաղաքականության կարևոր հիմքերից են այն հոգևոր արժեքները, որոնք ստեղծվում են մարդկանց բազմաձյա ռամատեղ կյանքի ընթացքում՝ հասարակական կյանքի ճանաչման և քաղաքական մարդ-եակի կայացման միջոցով: Այս ոլորտում հոգևոր արժեքները՝ քաղաքական գիտակցությունը, աշխարհայացքը, գաղափարախոսությունը, քաղաքական համոզմունքները, բարոյականությունը, ազգային հոգեբանու-

թյունը, ավանդույթներն ու սովորույթները անհրաժեշտ նախադրյալներ են մարդու քաղաքական ինքնության ձևավորման, քաղաքական սոցիալականացման և քաղաքական կյանքին ակտիվ մասնակցության համար:

Քաղաքականության հետ հոգևոր արժեքների առնչությունները բազմազան ու տարաբնույթ են: Տարբեր են նաև դրանց դերն ու նշանակությունը քաղաքական կյանքում: Նկատի ունենալով քննարկման ենթակա հիմնախնդրի բազմաշերտ ու ծավալուն լինելը, անհրաժեշտ է սահմանափակվել հոգևոր արժեքների այն հատկանիշների լուսաբանման շրջանակներով, որոնք այսպես թե այնպես առարկայանում են քաղաքականության մեջ, որոշ երանգ են տալիս դրան և քաղաքականության հիմք հանդիսացող մյուս գործոնների հետ միասին պայմանավորում են քաղաքական որոշումների ընդունումը և առաջադրված նպատակների իրականացմանն ուղղված ձեռնարկումների հիմնական բովանդակությունը:

Քաղաքականության հիմքերի շարքում իմացաբանական գործոնն ունի առանձնահատուկ նշանակություն: Քաղաքագիտական գրականության մեջ տարակարծություններ չկան հասարակական կյանքի ճշմարիտ իմացության, քաղաքական գիտակցության և ընդհանրապես քաղաքական մշակույթի դերի ու նշանակության վերաբերյալ: Սակայն դա ամենևին հիմք չի տալիս բացարձակացնելու կամ գերազնահատելու գիտակցական գործոնի դերը քաղաքականության մեջ և, դրան հակառակ, անտեսելու կամ թերազնահատելու քաղաքականության մյուս հիմքերի դերն ու նշանակությունը:

Հետևաբար անընդունելի են քաղաքականության դետերմինանտների շարքում գիտակցական գործոնի գերազնահատմանը միտված ըմբռնումները: Փաստորեն այդպիսին է այն մտածողների դիրքորոշումը, որոնք քաղաքականությունն անվերապահորեն հանգեցնում են հասարակական գիտակցության ձևի, գիտության կամ արվեստի: Որ քաղաքականության մեջ կան այնպիսի հոգևոր արժեքներ, որոնք բովանդակում են իմացության գործընթացներին, քաղաքական գիտությանն ու արվեստին բնորոշ հատկանիշներ, կասկածից դուրս է: Սակայն դա ամենևին հիմք չի տալիս շփոթելու քաղաքականությունն ու գիտակցությունը, որոնք ունեն իրենց առանձնահատուկ ինքնությունը և սոցիալական կոչումը:

Իմացաբանական գործոնը չի սահմանափակվում քաղաքական կյանքի երևույթների ճանաչման, արժևորման ու գնահատման շրջանակներով: Իմացության միջոցով ձեռք բերված գիտելիքների հիմքով՝

ձևավորվում է նաև այնպիսի հոգևոր արժեք, ինչպիսին քաղաքական գաղափարախոսությունն է, որը հանդես է գալիս որպես աշխարհայացքի գործառույթ: Քաղաքական գիտության հիմքով առաջացած գաղափարախոսությունը, բնական է, պետք է ունենա գիտական բովանդակություն: Այդպիսի գաղափարախոսության իմացաբանական հիմքը քաղաքական կյանքի օրինաչափությունների գիտական իմացության հիմքով ձեռք բերված գիտելիքներն են:

Քաղաքական գիտությունը և քաղաքական գաղափարախոսությունը՝ որպես հոգևոր արժեքներ, միմյանց հետ սերտորեն կապված լինելով և միաբնույթ գիտելիքներ պարունակելով հանդերձ, նույնական չեն: Հասարակական կյանքում դրանք ունեն տարբեր դերեր և կոչված են լուծելու տարբեր խնդիրներ: Ի տարբերություն քաղաքական գիտության, քաղաքական գաղափարախոսության նպատակը ոչ այնքան իմացաբանական է, թեև գաղափարախոսությունն ընդհանուր առմամբ իմացաբանական բովանդակություն ունեցող հոգևոր արժեք է հանդիսանում, որքան գործնական-քաղաքական: Քաղաքական գաղափարախոսությունը ձևավորվելով քաղաքական գիտելիքների հիմքի վրա, դառնում է այդ գիտելիքների առարկայացման, քաղաքականության հետ առնչվելու միջոց: Այլ կերպ ասած՝ քաղաքական գիտության կապը քաղաքականության հետ անմիջական չէ: Դրանց կապող օղակը քաղաքական գաղափարախոսությունն է: Քաղաքական ոլորտի օրինաչափություններն ուսումնասիրող անձինք՝ մտածողները, միշտ չէ, որ միաժամանակ քաղաքական գաղափարախոսներ են և առնչվում են քաղաքականությանը: Նրանց ձեռք բերած գիտելիքները, կատարված եզրահանգումներն ու առաջարկությունները գործնական արժեք են ձեռք բերում միայն այն ժամանակ, երբ ներառվում են գաղափարախոսության մեջ, դառնում քաղաքական նպատակների որոշման, խնդիրների հստակեցման, դրանց իրականացման ուղիների, միջոցների, իրականացման սկզբունքների ու եղանակների ընտրության, ինչպես նաև մարդկանց համոզումներին ձևավորման, քաղաքական կողմնորոշման և քաղաքական կյանքին ակտիվ մասնակցության տրամադրելու գործոններ: Քաղաքական գաղափարախոսության այդ դերակատարությունն իրականացվում է քաղաքական քարոզչության միջոցով:

Քաղաքական գաղափարախոսության և քաղաքականության առնչությունները չեն սահմանափակվում քարոզչական խնդիրների լուծման շրջանակներով: Քաղաքական գաղափարախոսությունը կարևորվում է նաև նրանով, որ բովանդակում է որոշակի քաղաքական իդեալներ:

Քաղաքական գաղափարախոսությունը բովանդակում է ոչ միայն գի-

տելիքներ քաղաքական կյանքի առկա իրադարձությունների, գործընթացների, հարաբերությունների մասին, այլև ապագային վերաբերող, դեռևս չիրականացված, բայց հնարավոր ու ցանկալի գիտելիքներ: Այդպիսի գիտելիքներով են ձևավորվում քաղաքական իդեալները, որպես քաղաքական կյանքի զարգացման օբյեկտիվ օրինաչափությունների ճշմարիտ գիտակցման արտահայտություն: Իրատեսական քաղաքական իդեալները գիտական քաղաքական գաղափարախոսության էական հատկանիշն են: Այդ իդեալների հիմքով են մշակվում իրատեսական բովանդակություն ունեցող քաղաքական ծրագրերը, հստակեցվում նպատակները, ձեռք բերվում անհրաժեշտ ռեսուրսները, որոշվում դրանց իրականացման ռազմավարական և մարտավարական միջոցներն ու հմարները:

Քաղաքականությունը հանրային բնույթ կրող սոցիալական երևույթ է՝ իր առակայական և հոգևոր արժեքներով, որոնք իրենց արտահայտությունն են գտնում մարդկանց համոզմունքներում, հանրային նշանակություն ունեցող սոցիալական երևույթների նկատմամբ վերաբերմունքում, փոխհարաբերություններում, վարքուբարքում: Քաղաքական կյանքում բարոյականության տեղն ու դերը պարզելու և ճիշտ որակելու համար անհրաժեշտ է հստակ զանազանել քաղաքականությանը առնչվող արժեքները:

Բարոյականությունը տարաբնույթ սոցիալական երևույթ է, որ դրսևորվում է որոշակի հասարակական հարաբերությունների, ինչպես նաև դրանք կարգավորող սոցիալական նորմերի ձևով: Բարոյականությունը քաղաքական որոշումների և հասարակական-քաղաքական կյանքի զանազան երևույթների ու իրադարձությունների որակման առանձնահատուկ չափորոշիչ է: Դժվար չէ նկատել, որ բարոյականությունը իր ոչ բոլոր արժեքներով է ներառվում քաղաքականությունը պայմանավորող գործոնի մեջ: Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ է սահմանափակվել բարոյականության և քաղաքականության այն առնչությունների վերլուծության շրջանակներով, որոնք, հիրավի, հիմք են տալիս բարոյականությունը համարելու քաղաքականությունը որոշ առումով պայմանավորող գործոն և որակման չափորոշիչ:

Վաղ քաղաքակրթության ժամանակներից սկսած՝ քաղաքական գործիչներն ու մտածողները քաղաքական կյանքի կարևոր իրադարձությունները գնահատելիս, որպես կանոն, քաղաքականությունը, իրավունքը, բարոյականությունը և սոցիալական արդարության շատ հարցեր դիտարկում էին փոխադարձ կապերի ու պայմանավորվածության մեջ, ձգտում՝ ոչ միայն ցույց տալ դրանց ինքնությունը

որոշող հատկանիշները, այլև գտնել ընդհանուրը:

Դեմոկրիտը գտնում էր, որ պետության գործունեությունը պետք է բովանդակի բարիք և լինի արդար: Սոկրատեսը ուշադրություն էր հրավիրում այն բանի վրա, որ պետությունը և իրավունքը պետք է ունենան իրենց անհրաժեշտ բարոյական հիմքերը: Պլատոնը և Արիստոտելը նույնպես գտնում էին, որ օրինականը, այսինքն՝ օրենքով սահմանվածը պետք է լինի արդար և լիովին ընդունելի: Ցիցերոնի համոզմամբ, օրենքները պետք է լինեն արդարացի և համապատասխանեն ավանդույթներին ու սովորույթներին:

Քաղաքական մտքի հետագա զարգացման ընթացքում քաղաքականության, իրավունքի, բարոյականության և սոցիալական արդարության առնչությունների վերաբերյալ հարցերը շարունակ գտնվել են մարդկանց ուշադրության կենտրոնում, նրանք ձգտել են բացահայտել դրանց միջև կապերի դրսևորման նոր կողմերը՝ դիտարկելով տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական իրողությունների լույսի տակ: Էպիկուրից սկսած մինչև նոր ժամանակների շատ մտածողներ գտնում են, որ պետությունն ու իրավունքն առաջացել են մարդկանց փոխադարձ համաձայնության և հասարակական դաշինքի հիման վրա: Մաքիավելին այնուհետ էր, որ մարդկանց քաղաքական վարքագծի հիմքը ոչ թե քրիստոնեական բարոյականությունն է, այլ օգուտը և ուժը: Դրանով իսկ մատնանշում էր բուրժուական բարոյականության հիմքով քաղաքականության իրականացման անհրաժեշտությունը: Կանտն առավել հստակությամբ էր դնում բարոյականության հետ քաղաքականության և իրավունքի կապի հարցը: Նա գտնում էր, որ իրավունքի հիմքում ընկած է բարոյականության օրենքը, որը տրված է ի վերուստ, փորձից առաջ, ենթակա չէ ոչ մի ազդեցության, հետևաբար հավերժական է՝ պարտադիր բոլոր ժողովուրդների համար բոլոր ժամանակներում:

Քաղաքականության և բարոյականության առնչությունների բազմազանությունն ու տարարժեքությունը պայմանավորված են դրանց՝ բազմաբովանդակ ու բազմաշերտ սոցիալական երևույթները լինելու էական հատկանիշներով: Եթե դրան հավելենք և այն, որ քաղաքականությունը և իրավունքը բավական շարժուն, փոփոխական երևույթներ են, ապա պարզ կլինի, թե որքան դյուրին չէ քաղաքականության և բարոյականության փոխադարձ կապերի իրական պատկերի ստեղծումը:

Բարոյականությունը, որպես մարդկանց կենսագործունեության դրսևորման ոլորտ, վարքուբարք և դրա կարգավորման նորմերի համակարգ, մշտապես զարգանում ու փոփոխվում է: Բարոյականության մեջ մարմնավորվում են ժողովրդի հոգեբանությունը, բնավորությունը,

ավանդույթներն ու սովորույթները: Հասարակության զարգացման զուգընթաց փոխվում են մարդկանց կյանքի պայմանները, փոխվում են բարքերը, բարոյական նորմերն ու քաղաքական կյանքի երևույթների բարոյական չափանիշները: Այնպես որ բոլոր ժամանակների և բոլոր ժողովուրդների համար միարժեք ու պարտադիր բարոյականություն չի եղել ու չի կարող լինել, ինչպես կցանկանար Կանտը: Սակայն դա ամենևին չի բացառում համամարդկային նշանակություն ունեցող նյութական և հոգևոր արժեքների, բարոյական նորմերի և որակման միասնական չափանիշների դրսևորումը տարբեր ժողովուրդների և ազգերի բարոյականության մեջ: Բարոյականությունը միշտ էլ իր մեջ բովանդակում է ինչպես ազգային ինքնությամբ պայմանավորված, այնպես էլ համամարդկային նշանակություն ունեցող հոգևոր արժեքներ: Իրապես բարոյական քաղաքականություն վարելու խնդիրը դժվարագույնն է քաղաքականության հիմնահարցերի շարքում: Դրա արդյունավետ լուծումը կենսական նշանակություն ունի յուրաքանչյուր քաղաքակիրթ երկրի համար:

Քաղաքականության հոգևոր նախադրյալների շարքում կարևոր նշանակություն ունի նաև հոգեբանական գործոնը: Հասարակության քաղաքական կյանքում հոգեբանական գործոնի դերի ու նշանակության վերաբերյալ գաղափարներն առաջ են քաշվել վաղ պատմական ժամանակաշրջաններից սկսած, անգամ փորձեր են արվել հենց դրանով բացատրել պետության, իրավունքի և քաղաքականության առաջացումը, մշակվել են այդ երևույթների ծագումնաբանության վերաբերյալ որոշակի հայեցակարգեր:

Հոգեբանական գործոնն արտահայտվում է մարդկանց քաղաքական գործունեության մեջ: Քաղաքականությունը հանդես է գալիս որպես մարդկանց կամքի և գիտակցված վարքի դրսևորում: Մարդկանց կամքը կարելի է դիտարկել որպես նրանց ապրումների, զգացմունքների, զանազան երևույթների և իրադարձությունների նկատմամբ վերաբերմունքի, երբեմն ենթագիտակցական բնույթ կրող հոգեկան մղումների և ընդհանուր առմամբ հոգեվիճակի հստակ գիտակցման արդյունք, որը իր արտահայտությունն է գտնում նրանց վարքագծում, փոխհարաբերություններում և քաղաքական մասնակցության զանազան ակտերում:

Հոգեբանական գործոնի հիմքը մարդկանց հոգեվիճակն է, որն արտահայտվում է երկու միմյանց հետ սերտորեն կապված ձևերով՝ առանձին անձանց, անհատների և մարդկանց հանրույթների, փոքր ու մեծ սոցիալական խմբերի հոգեվիճակով:

Անհատական հոգեվիճակը առանձին անձանց, անհատների զգաց-

մունքների, ապրումների, հուզմունքի փոխկապակցված դրսևորումն է՝ կապված ինչպես արտաքին աշխարհի երևույթների, այնպես էլ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով ստեղծված իր հոգեկան կացության հետ: Անհատական հոգեվիճակի գիտակցմամբ ձևավորված կամքով քաղաքական մասնակցությունը կարող է սահմանափակվել լոկ անձի անհատական շահերի ու պահանջմունքների շրջանակներում և միտված լինել անձնական բնույթի նպատակների իրականացմանը: Բայց այդ կամքը կարող է համահունչ լինել խմբային կամ ընդհանուր կամքին ու շահերին, և քաղաքական մասնակցությունը դառնա առաջադրված նպատակների իրականացմանն ուղղված գործողություն: Ընդհանրական սոցիալական գործոնը դրսևորվում է խմբային-ընդհանուր հոգեվիճակով, որպես սոցիալական հանրությունների զանգվածային բնույթ կրող ապրումների, տրամադրությունների, հուզումների արտահայտություն: Դրանց անմիջական կրողները առանձին մարդիկ, անհատներն են: Բայց սոցիալական հոգեվիճակը ամենևին էլ այդ առանձին անձանց հոգեվիճակի՝ ապրումների և զգացմունքների մեխանիկական ամբողջությունը չէ, այլ այնպիսի հոգեվիճակ է, որի անմիջական հիմքը տվյալ հանրության մեծամասնության կամ դրա ազդեցիկ մասի ապրումներն ու տրամադրություններն են: Հենց այդ ընդհանուր հոգեվիճակի հիմքով է ձևավորվում տվյալ հանրության կոլեկտիվ կամքը:

Ժողովրդական զանգվածների դիրքորոշումը և ակտիվ քաղաքական մասնակցությունը մարդկանց հոգեվիճակի և կոլեկտիվ կամքի արտահայտությունը լինելով՝ միաժամանակ քաղաքական որոշումների ու ձեռնարկումների արդյունավետության անհրաժեշտ պայման և քաղաքականության լեգիտիմության կարևոր չափորոշիչներ են:

4. ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՈՒԲՅԵԿՏՆԵՐԸ

ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՈՒԲՅԵԿՏՆԵՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԷՆՈԹՅՈՒՆԸ

Քաղաքագիտության հիմնահարցերի շարքում քաղաքականության սուբյեկտների էության, տեղի և դերի պարզաբանումն ունի տեսական և գործնական կարևոր նշանակություն: Դրանով է պայմանավորված քաղաքակրթության ողջ պատմական ժամանակաշրջանում փիլիսոփաների, քաղաքագետների, իրավաբանների, ինչպես նաև օրենսդիրների և քաղաքական գործիչների անդադրում հետաքրքրությունը քաղաքականության արարման և պետական (քաղաքական) իշխանության իրականացման գործընթացների նկատմամբ:

Վաղ քաղաքակրթության շրջանում քաղաքական և իրավական հայացքները շղարշված էին դիցաբանական, իսկ հետո դարեր շարունակ՝ կրոնական քողով: Դրանք պատմական կոնկրետ հանգամանքներով պայմանավորված լինելով հանդերձ՝ այնուամենայնիվ խոչընդոտում էին քաղաքական կյանքի վերաբերյալ դրական գիտելիքների հարստացման և ընդլայնման գործին: Բայց պատմական անհրաժեշտությունն ի վերջո հաղթանակեց: Քաղաքական և իրավական հայացքներն աստիճանաբար մաքրվեցին դիցաբանական և կրոնական այն թուր ըմբռնումներից, որոնք պայմանավորված էին տվյալ ժամանակաշրջանի սոցիալ-պատմական հանգամանքներով:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ քաղաքականության սուբյեկտներին ընդհանուր առմամբ համեմատաբար ավելի քիչ ուշադրություն է դարձվել, քան քաղաքական կյանքի այլ երևույթների վրա: Դա պետք է բացատրել նրանով, որ քաղաքական կյանքի քննական վերլուծությունը կատարվում է քաղաքականության առավել նշանակալի սուբյեկտների, մասնավորապես՝ պետության, հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների, մարդկանց մեծ ու փոքր խմբերի քաղաքական մասնակցության գործընթացների հետազոտման միջոցով:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ քաղաքականության սուբյեկտների հարցը քննարկվում է ինչպես ընդհանուր առմամբ՝ հասարակական կյանքի տարբեր երևույթների ուսումնասիրման հետ կապված,

այնպես էլ կոնկրետ ձևով նպատակ ունենալով հանգամանալից պարզաբանել քաղաքականության սուբյեկտների էությունը, առաջացման հիմքերը, հիմնական խմբերի տեղը ու դերը հասարակական-քաղաքական կյանքում: Ըստ որում տարբեր հեղինակներ տարբեր տեսանկյուններով են քննարկում հարցը և ոչ միշտ միատեսակ մոտեցում ցուցաբերում քաղաքականության սուբյեկտների էության, կարգավիճակի, տնտեսական, քաղաքական կյանքին մասնակցելու եղանակների և նորմատիվ հիմքերի վերաբերյալ խնդիրներին: Չնայած դրան՝ բոլորն էլ այն համոզմանն են, որ քաղաքականության սուբյեկտներ են մարդիկ, նրանց զանազան խմբերն ու միավորումները, էթնիկական ու սոցիալական հանրույթները, պետական ու ոչ պետական հաստատությունները:

Սակայն այդ՝ ընդհանուր առմամբ ճշմարիտ պատկերացումներն ու գնահատումները չեն սպառում քաղաքականության սուբյեկտների հարցը, քանի որ քաղաքականության մի շարք սուբյեկտների, մասնավորապես պետության, քաղաքական կուսակցությունների և քաղաքական այլ հաստատությունների ու միավորումների քաղաքական գործունեության հետ կապված հարցեր պարզաբանելիս միշտ չէ, որ ուշադրություն է դարձվում տեսական ու գործնական նշանակություն ունեցող մի շարք կարևոր հիմնահարցերին:

«Քաղաքականության սուբյեկտ» հասկացությունը մատնանշում է քաղաքական կյանքին մասնակցելու ունակությամբ օժտված, գործունակ և իր քաղաքական մասնակցության համար պատասխանատու լինելու կարող, որոշակի նպատակ ու կամք ունեցող, գիտակցված վարք դրսևորող անձի առկայության փաստը: Քաղաքականության սուբյեկտները քաղաքականապես սոցիալականացված անձինք են, որոնք իրենց քաղաքական կացության ու կարգավիճակի հիմքով, որոշակի շահերից ու նպատակներից ելնելով, մասնակցում են քաղաքական իշխանական հարաբերություններին, ձգտում ձեռք բերել քաղաքական (պետական) իշխանություն, պահպանել և իրականացնել այն՝ որպես հասարակության կառավարման անհրաժեշտ միջոց:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՈՒԲՅԵԿՏՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

Քաղաքականության սուբյեկտների առաջացումը ունի բնապատմական բնույթ: Բնական է այն առումով, որ պայմանավորված է հասարակական կյանքի բնականոն զարգացմամբ. այնպիսի օբյեկտիվ հանգամանքներով, որոնք կապված են քաղաքակրթության առաջացման և հա-

սարակական հարաբերությունների ձևավորման հետ: Քաղաքակրթությունը նոր քաղաքականության սուբյեկտների առաջացման օբյեկտիվ հիմքն է:

Քաղաքականության սուբյեկտների առաջացումը միաժամանակ պատմական բնույթ ունի, քանի որ մարդիկ իրենք են կերտում իրենց պատմությունը՝ ունենալով որոշակի նպատակներ: Քաղաքական նպատակների իրականացմանն ուղղված մարդկանց գիտակցված, կամային գործողությունները քաղաքականության սուբյեկտներ լինելու վկայությունն են:

Քաղաքականության սուբյեկտները բազմազան, տարաբնույթ և տարարժեք են: Դա պայմանավորված է քաղաքականության սուբյեկտների առաջացման (կազմավորման, ստեղծման) առանձնահատկություններով, կարգավիճակով, խնդիրներով, քաղաքական մասնակցության ներուժով և եղանակներով:

Քաղաքականության սուբյեկտները առաջանում են տարբեր ուղիներով ու եղանակներով: Այդ գործընթացներում տարբեր են լինում նաև օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հանգամանքների տեսակարար կշիռն ու նշանակությունը քաղաքականության այս կամ այն սուբյեկտի առաջացման, կարգավիճակի, իրավասությունների և լիազորությունների որոշման կամ իրողության փաստի ընդունման հետ:

Քաղաքականության սուբյեկտները առաջանում են էթնիկական հանրության, սոցիալական հանրության և կազմակերպական հիմունքներով:

Էթնիկական հանրության հիմքով առաջացած սուբյեկտները՝ զանազան փոքր ու մեծ էթնոսները, ժողովուրդները, ազգերը, ազգային փոքրամասնությունները հասարակության բնապատմական զարգացման արդյունք են, որոնք ունեն իրենց որոշակի շահերն ու պահանջմունքները: Նրանց քաղաքական սոցիալականացումը՝ քաղաքական հասունացումը, քաղաքական գիտակցության զարգացումը, քաղաքական շահերի գիտակցումն ու նպատակների առաջադրումը, քաղաքական մասնակցության ուղիների ու ձևերի ընտրությունը միշտ էլ պայմանավորված են լինում սոցիալ-քաղաքական կոնկրետ հանգամանքներով: Էթնիկական հանրության հիմքով առաջացած քաղաքականության սուբյեկտները, անհատ անձիք իրենց ծննդյան օրից ընդգրկված են լինում տվյալ էթնիկական հանրության մեջ: Նրանք ազատ չեն ընտրելու իրենց կարգավիճակը, չեն կարող փոխել իրենց էթնիկական, ազգային պատկանելությունը:

Էթնիկական հանրությունները քաղաքական կյանքին մասնակցում են

որպես որոշակի ինքնուրույն քաղաքական միավորներ, որոնց տեղը, դերը և քաղաքական կշիռը պայմանավորված են նրանց կյանքի օբյեկտիվ պայմաններով, քաղաքական հասունությամբ, նրանց շահերի ու պահանջմունքների ճշմարիտ արտացոլման և դրանց արդյունավետ իրականացման համար անհրաժեշտ կառույցների ստեղծման ու իրատես քաղաքական վարքի դրսևորմամբ:

Դժվար չէ նկատել, որ էթնիկական հանրության հիմքով քաղաքականության սուբյեկտների առաջացման գործում վճռական դեր են խաղում օբյեկտիվ հանգամանքները: Էթնիկական հանրությունը չի ստեղծվում, այլ գոյանում է օբյեկտիվ հանգամանքների ուժով: Մարդկանց էթնիկական հանրության քաղաքական բնույթը, քաղաքական կարգավիճակն ու քաղաքական մասնակցության եղանակները պայմանավորված են դրա քաղաքական հասունությամբ, առանձին դեպքերում՝ արտաքին սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր հանգամանքներով:

Սոցիալական հանրության հիմքով են առաջանում քաղաքականության սուբյեկտները, ինչպիսիք են դասակարգերը, սոցիալական շերտերն ու խավերը: Բայց, ի տարբերություն էթնիկական հանրության հիմքով ձևավորված քաղաքականության սուբյեկտների, այստեղ սոցիալական հանրությանը մարդու պատկանելը պայմանավորված է նրա սոցիալ-տնտեսական կյանքի հանգամանքներով, որոնք վճռական նշանակություն ունենալով հանդերձ՝ չեն սահմանափակում նրա սոցիալական ազատությունը և սոցիալական դրությունը փոխելու կամ սոցիալական որևէ այլ հանրությանն անդամակցելու հնարավորությունը:

Մարդկանց սոցիալ-դասակարգային հանրությունների քաղաքական սոցիալականացումը, հետևաբար՝ քաղաքականության սուբյեկտ դառնալը նույնպես պայմանավորված են նրանց քաղաքական հասունացմամբ և կոլեկտիվ շահերի հիմքով քաղաքական նպատակների ձևավորմամբ ու դրանց իրականացմանն ուղղված գործողություններով:

Քաղաքականության սուբյեկտների ավելի ստվար ու բազմաճյուղ խումբ են **կազմակերպական հիմունքներով** կազմավորված սոցիալական կառույցներն ու միավորումները: Այս խմբի մեջ ընդգրկվում են պետություններն իրենց բազմաթիվ հաստատություններով ու կառույցներով, քաղաքական կուսակցությունները, հասարակական-քաղաքական, ֆորմալ ու ոչ ֆորմալ կազմակերպություններն ու միավորումները, միջազգային քաղաքական հաստատությունները, սոցիոլոգիական և վիճակագրական ծառայությունները, հասարակական կարծիքի ուսումնասիրման կենտրոնները, զանգվածային լրատվական միջոցները:

Քաղաքականության սուբյեկտների հիմնական զանգվածը կազմա-

կերպական հիմունքներով ստեղծված հաստատություններն ու կառույցներն են, որոնք որոշակի խմբային շահեր ու նպատակներ ունենալով հանդերձ, որպես կանոն, հանդես են գալիս էթնիկական և սոցիալական հանրությունների հիմքով առաջ եկած մարդկանց ստվար խմբերի՝ որպես քաղաքականության սուբյեկտների շահերի արտահայտման դիրքերից, ձևավորում են դրանց կամքը, հստակեցնում քաղաքական նպատակներն ու պահանջումները, կազմում են քաղաքական ծրագրեր և ձեռնարկում անհրաժեշտ միջոցներ դրանց իրականացման համար:

Էթնիկական և սոցիալական հանրությունների հիմքով առաջացած սուբյեկտները քաղաքական կյանքին մասնակցում են ինչպես անմիջականորեն, այնպես էլ սոցիալական կառույցների միջոցով: Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեջ, ինչպես նաև ժողովրդավարական այլ պետությունների հիմնական օրենքներում ամրագրված է այն դրույթը, որ ժողովուրդն իր իշխանությունն իրականացնում է ինչպես անմիջականորեն՝ ընտրությունների, հանրաքվեների միջոցով, այնպես էլ սահմանադրությամբ նախատեսված պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց միջոցով:

Քաղաքականության որոշակի սուբյեկտներ են բյուրոկրատիան, քաղաքական էլիտան, զանազան այլ ոչ ֆորմալ ու կիսաֆորմալ միավորումներ, որոնք ինքնուրույն կամ այլ քաղաքական հաստատությունների հովանու տակ մասնակցում են քաղաքական կյանքին: Կրոնական հաստատություններն ու կազմակերպությունները՝ եկեղեցին, զանազան հոգևոր միավորումներ, քարոզչական, ծիսական, արարողակարգային գործառույթներ իրականացնող ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կառույցներ քաղաքականության սուբյեկտ են դառնում այն դեպքերում, երբ այս կամ այն ձևով առնչվում են քաղաքական իրադարձություններին:

Մարդկանց զանգվածային շարժումները, որպես քաղաքականության սուբյեկտներ, ունեն առաջացման իրենց առանձնահատուկ հիմքերն ու նպատակները: Դրանք ձևավորվում են այնպիսի խնդիրների լուծման նպատակով, որոնք կապված են ժողովրդական զանգվածների լայն խավերի՝ ազգերի, երկրների, տարբեր տարածաշրջանների բնակչության և համամարդկային արժեք ներկայացնող շահերի արտահայտման ու պաշտպանության և այդ հիմքով առաջ քաշված որոշակի պահանջումների իրականացման հետ: Ուշադրությամբ դիտարկելով մարդկանց զանգվածային շարժումների առաջացման գործընթացները դժվար չէ նկատել, որ այստեղ որոշակի դեր ունեն ինչպես օբյեկտիվ, այնպես էլ սուբյեկտիվ գործոնները: Ցանկացած զանգվածային շարժման անմիջական հիմքը միշտ էլ մարդկանց մեծ խմբերին հուզող հար-

ցերն են: Ձանգվածային շարժումները երբեմն առաջ են գալիս տարերայնորեն, ընդգրկում մարդկանց մեծ խմբեր: Պետական կամ ոչ պետական հաստատություններն ու կառույցները, համոզվելով զանգվածային շարժումների օգտակարության մեջ, դրանց տալիս են անհրաժեշտ կազմակերպական ձևեր, հստակեցնում նպատակները, ստեղծում իրականացման մեխանիզմներ, որոշում ռեսուրսների և գործունեության հիմունքների հետ կապված հարցերի լուծման կարգը:

Մարդկանց զանգվածային շարժումները միմյանցից տարբերվում են իրենց բնույթով, նպատակներով, մարդկանց ընդգրկման չափերով, տևականությամբ, կազմակերպական հիմունքներով և գործունեության եղանակներով ու ձևերով:

Ձանգվածային շարժումներին մարդկանց մասնակցությունը քաղաքական սոցիալականացման դրսևորման ձևերից է: Այստեղ ավելի, քան սոցիալական հումրույթների մեջ, մարդիկ ազատ են դրսևորելու իրենց կամքը, քաղաքական իրավունքներն ու ազատությունները: Այդ շարժումներին մարդկանց մասնակցությունը չի սահմանափակվում այս կամ այն քաղաքական կուսակցությանը նրանց անդամակցության փաստով:

Ձանգվածային շարժումները կարող են ձևավորվել ու գործել որևէ քաղաքական կուսակցության, հասարակական-քաղաքական կազմակերպության կողմից և դառնալ հզոր սոցիալ-քաղաքական ուժ՝ որոշակի խնդիրների իրականացման համար: Իրենց քաղաքական խնդիրները լուծելուց հետո զանգվածային շարժումները դադարում են գործելուց կամ նոր պայմաններին համապատասխան ենթարկվում են որոշակի փոփոխությունների: Չի բացառված նաև զանգվածային շարժումների հիմքով նոր քաղաքական կուսակցությունների ստեղծումը:

Անկախ այն բանից, թե քաղաքականության սուբյեկտներն ինչպես և ինչ հիմունքներով են առաջանում, միշտ էլ գործում են մարդկանց միջոցով: Հենց այդ հանգամանքն է հիմք տալիս նշելու, որ մարդը քաղաքականության սուբյեկտ է հանդիսանում: Բայց դա ամենևին չի նշանակում, որ մարդը միշտ ու բոլոր դեպքերում քաղաքական էակ է: Քաղաքական կյանքին մարդկանց մասնակցությունը պայմանավորված է օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթի մի շարք հանգամանքներով՝ կապված ինչպես տվյալ երկրի սոցիալ-քաղաքական իրողությունների, այնպես էլ մարդկանց հասունության ու քաղաքական կարգավիճակի հետ: Քաղաքական կյանքին մարդկանց մասնակցությունը տեղի է ունենում ոչ միայն քաղաքականության խմբային սուբյեկտների կազմում, այլև անհատապես՝ իրենց քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների ու ազա-

տությունների հիմքով: Մարդկանց քաղաքական մասնակցության ուղին նրանց քաղաքական սոցիալականացումն է՝ իր օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ դետերմինանտներով, որոնցից առանձնապես կարևորվում են նրանց ֆիզիկական, մտավոր, հոգևոր և քաղաքական հասունացումը, տարիքը, քաղաքական կարգավիճակը, քաղաքական իրավասությունները, լիազորությունները, գործունակությունը, քաղաքական պատասխանատվություն կրելու կարողությունը և այլն:

Քաղաքականության սուբյեկտների առանձնահատուկ խումբ կարելի է համարել **հանրությունը**: Վերջին ժամանակներում քաղաքագիտական գրականության մեջ ավելի ու ավելի հաճախ է հիշատակվում հանրության քաղաքական դերն ու նշանակությունը, փորձեր են արվում բնութագրել այն, բացահայտել էական հատկանիշները, ցույց տալ կազմավորման հիմունքներն ու ուղիները, արժևորել քաղաքական դերն ու նշանակությունն արդի հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Հանրությամբ, որպես սոցիալական երևույթ, սերտորեն կապված է էթնիկական և սոցիալական հանրությունների ու կազմակերպական հիմունքներով կազմավորված սոցիալական կառույցների հետ: Մարդկանց ցանկացած խումբ, կառույց, միավորում կարող է ձևավորվել և ձեռք բերել որոշակի ինքնություն, պահպանվել ու զործել միայն այս կամ այն ընդհանրության հիմքով: Այդպիսի հիմք է հանդիսանում միավորվող, հանրություն կազմող տարրերի շահերի, պահանջմունքների ու նպատակների ընդհանրությունը: Սակայն հանրությամբ իր բովանդակությամբ ու ծավալով միշտ չէ, որ նույնանում է էթնիկական և սոցիալական հանրության կամ կազմակերպական հիմունքներով ստեղծված սոցիալական կառույցների ու միավորումների հետ: Արդի ընթերցումներով, հանրությամբ դուրս է գալիս քաղաքականության հիշյալ սուբյեկտների շրջանակներից և ձեռք է բերում նոր որակի ինքնություն: Ըստ որում հանրության բովանդակությունը, էական հատկանիշները և ընդգրկման շրջանակները պայմանավորված են հանրության սոցիալական շահերի բնությամբ, ծավալով և քաղաքական ուղղվածությամբ:

Տարբեր են մարդկանց միավորող սոցիալական շահերը, տարբեր են նաև հանրության տեսակները: Այս առումով տարբերում ենք ներերկրային՝ սոցիալ-էթնիկական, ազգային, դասակարգային, սոցիալ-մասնագիտական, հասարակական-քաղաքական, տարածաշրջանային և միջազգային հանրություններ: Որքան խորքային, որոշակի և ընդգրկվում են հանրության հիմք հանդիսացող սոցիալական շահերը, այնքան հստակ է հանրության ինքնությունը, այնքան լիարժեք ու կայուն է հանրությամբ: Բայց հանրությամբ, որպես կանոն, ոչ ֆորմալ բնույթ ունի: Ուստի միշտ չէ,

որ հստակ են լինում հանրության ինքնության չափորոշիչները և ընդգրկման շրջանակները: Այդ իսկ պատճառով քաղաքական կյանքում հաճախ ենք նկատում հանրության կարծիքի և հնարավոր վերաբերմունքի չափարկման դեպքեր: Հանրությունը՝ որպես քաղաքականության սուբյեկտ, ոչ ֆորմալ կազմավորում լինելով, ունի սահմանափակ քաղաքական արժեք: Հանրությունը որոշումներ չի ընդունում և, բնական է, ակտիվ քաղաքական մասնակցության դերակատարություն չի իրականացնում: Բայց, թեև սահմանափակ շրջանակներում, այնուամենայնիվ իր քաղաքական արժեքը դրսևորում է քաղաքականության մյուս սուբյեկտների վրա ազդելով և որոշակի ուղղությամբ նրանց տրամադրելով:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՈՒՐՅԵԿՏՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ

Քաղաքականության սուբյեկտների արժևորման ու գնահատման առավել կարևոր հիմքերից է դրանց կարգավիճակը: Հենց կարգավիճակով են պայմանավորված քաղաքականության սուբյեկտների տեղը, դերը, քաղաքական արժեքն ու դերակատարությունը: Դրանով է որոշվում սուբյեկտների գործունեության ոլորտը, գործառնության տիրույթը, լիազորություններն ու իրավասությունները և միմյանց հետ փոխհարաբերությունների հիմունքները: Ընդ որում, պետք է տարբերել քաղաքականության սուբյեկտների հիմքային և ածանցված կարգավիճակները և լիազորությունները, որոնք սահմանվում և փոփոխվում են իրավական, քաղաքական, կանոնադրական, կրոնական, կորպորատիվ և այլ նորմատիվ ակտերով: Դրանք անփոխանցելի են: Այդպիսին են, օրինակ, պետության օրենսդիր, գործադիր, դատական իշխանությունների, հանրապետության նախագահի, վարչապետի, պաշտոնատար այլ անձանց, քաղաքական հաստատությունների ղեկավար մարմինների՝ որպես քաղաքականության սուբյեկտների կարգավիճակն ու լիազորությունները, որոնք սահմանվում են սահմանադրությամբ, օրենքներով և իրավական, քաղաքական, կանոնադրական նորմատիվ այլ ակտերով:

Մինչդեռ ածանցված բնույթ կրող քաղաքական կարգավիճակներն ու լիազորությունները որոշվում և ստորադաս սուբյեկտներին են փոխանցվում վերադաս սուբյեկտների կողմից՝ իրենց ռիմքային կարգավիճակների և լիազորությունների շրջանակներում: Ածանցված լիազորությունների ու կարգավիճակների չափը, գործունեության տիրույթն ու ժամանակահատվածը պայմանավորված են քաղաքականության վե-

րադաս սուբյեկտների կամքով, նախասիրություններով և քաղաքական նպատակահարմարությամբ: Ածանցված կարգավիճակով ստացված լիազորությունների և իրավասությունների հիմքով քաղաքական մասնակցությունն ունի ներկայացուցչական բնույթ, արտահայտում է վերահասի կամքը և ցանկացած ժամանակ կարող է փոփոխությունների ենթարկվել կամ դադարեցվել:

Այդ ամենը հիմք է տալիս նշելու քաղաքականության սուբյեկտների ոչ միայն կարգավիճակի և լիազորությունների, այլև որոշակի նորմատիվ հիմքերով դրանց սահմանման ու փոփոխման կարևորությունը: Սակայն պետք է նկատել, որ քաղաքական կարգավիճակի և լիազորությունների սահմանման խնդիրը չի վերաբերում քաղաքականության բոլոր սուբյեկտներին: Եթնիկական և սոցիալական հանրության հիմքով առաջացած սուբյեկտների կարգավիճակը չի սահմանվում ոչ մեկի կողմից, ոչ մի նորմատիվ հիմքով: Ժողովրդի, ազգի, դասակարգի, զանազան բնույթի ու ծավալի հանրույթների քաղաքական կարգավիճակը կարող է լույ ենթադրվել, հաշվի առնվել և ամրագրվել համապատասխան նորմատիվ ակտերում: Ավելին, ներերկրային հարաբերություններում չի սահմանվում նաև պետության՝ որպես ժողովրդի ինքնիշխանությունն արտահայտող հավաքական սուբյեկտի քաղաքական կարգավիճակը: Սահմանվում են միայն պետական և ոչ պետական հաստատությունների ու կազմակերպությունների կարգավիճակը և դրանով պայմանավորված դրանց լիազորություններն ու իրավասությունները: Այլ կերպ ասած, քաղաքական կարգավիճակի որոշման հարցը վերաբերում է կազմակերպական հիմունքներով կազմավորված քաղաքականության սուբյեկտներին, այդ թվում պետություններին՝ միջազգային քաղաքական հարաբերությունների համատեքստում:

Քաղաքականության սուբյեկտի կարգավիճակ ունենալը միշտ էլ որոշվում է ֆիզիկական, իրավական և այլ անձանց հետ կապված, կոնկրետ հանգամանքներում և կոնկրետ խնդիրների լուծման համար: Այն կապված է ոչ միայն անձի քաղաքական սոցիալականացման փաստի ու գործունակության կամ հասարակության քաղաքական հասունության հետ, այլև դրանց նկատմամբ քաղաքականության այլ սուբյեկտների վերաբերմունքի, որոշակի հաստատություններին ու կառույցներին անդամակցելու համար սահմանված նորմերի ու պահանջների ընդունման ու կատարման հետ:

Քաղաքականության սուբյեկտների գործունեությունը տարարժեք է. ոչ միշտ է դրսևորվում օրինականության շրջանակներում, լինում արդարացի և մարդկանց մեծ խմբերի կողմից ընդունելի: Այլ կերպ ասած՝ ոչ

միշտ է լինում լեզիտիմ: Քաղաքական որոշումների և գործնական քաղաքական կյանքին մասնակցելու լեզիտիմության հարցը որոշվում է կոնկրետ հանգամանքների հաշվառմամբ: Ըստ որում, պետք է դիտարկել երկու տեսանկյունով՝ մի դեպքում նկատի ունենալ քաղաքականության սուբյեկտների կազմավորումը, մյուս դեպքում՝ դրանց գործունեության արժևորումը ու գնահատումը: Բոլոր դեպքերում, քաղաքականության սուբյեկտների լեզիտիմությունն անմիջականորեն պայմանավորված է ինչպես օրինականության շրջանակներում նրանց կազմավորման ու գործունեության հիմունքներով ու բնույթով, այնպես էլ սոցիալական արդարության պահանջներին դրանց համապատասխանությամբ և մարդկանց մեծ զանգվածների կողմից ընդունելի լինելու փաստով:

Քաղաքականության սուբյեկտների կազմավորումը միշտ էլ իրականացվում է որոշակի նորմատիվ հիմքերով: Քաղաքականության լեզիտիմ սուբյեկտները կազմավորվում ու գործում են օրինականության շրջանակներում թույլատրված սոցիալական նորմերով՝ իրավական, քաղաքական, կանոնադրական, կրոնական, կորպորատիվ և այլն: Ի տարբերություն դրա, քաղաքականության ոչ լեզիտիմ սուբյեկտները կազմավորվում ու գործում են օրինականության շրջանակներից դուրս՝ հակաիրավական բնույթ կրող քաղաքական, կանոնադրական, կրոնական, կորպորատիվ և այլ սոցիալական նորմերով կամ էլ գոյություն ունեցող լեզիտիմ նորմերի ու քաղաքական մասնակցության ընդունված հիմունքների խախտումներով:

Քաղաքականության սուբյեկտների հիմնահարցը մշտապես գտնվել է ուշադրության կենտրոնում մի այլ տեսանկյունով ևս: Քաղաքական գործիչներին և տեսաբաններին մտահոգել և այժմ էլ մտահոգում է այն հարցը, թե պետական և ընդհանրապես քաղաքական իշխանության պահպանման ու արդյունավետ իրականացման համար ինչպիսի ապարատ պետք է ստեղծել, ինչպիսի ինստիտուտներ, հաստատություններ և կառավարման ինչ լծակներ պետք է ունենալ:

Ժողովրդավարական պետություններում քաղաքական կյանքի ազատականացումը լայն հնարավորություններ է ստեղծում մարդու քաղաքական մասնակցության համար: Լայն ասպարեզ է տրվում նաև քաղաքական կուսակցությունների, հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների, մարդկանց զանազան այլ միավորումների ազատ գործունեության և տարբեր ուղիներով ու եղանակներով քաղաքական կյանքին մասնակցելու համար: Այդ պայմաններում է ձևավորվում նաև քաղաքական ընդդիմությունը: Քաղաքականության սուբյեկտների ծա-

վալուն, բազմաշերտ համակարգի ձևավորումը պետության ժողովրդավարացման, քաղաքական կյանքի ազատականացման, քաղաքացիական հասարակության ստեղծման էական հատկանիշն է: Միայն այդ կերպ է հնարավոր դառնում քաղաքականության սուբյեկտների բնականոն գործունեությունը, ազատ մրցակցությունը և քաղաքական իշխանության համար պայքարը:

Ոչ ժողովրդավարական քաղաքական համակարգերում, հատկապես ամբողջատիրական և ինքնակալական վարչակարգերի պայմաններում էապես փոխվում են քաղաքականության սուբյեկտների կազմը, քաղաքական կարգավիճակը, իրավասություններն ու քաղաքական մասնակցության եղանակները: Մարդիկ, նրանց զանազան միավորումները, քաղաքական և ոչ քաղաքական հաստատություններն ու կազմակերպությունները զրկվում են որոշակի իրավունքներից և ազատություններից, սահմանափակվում են քաղաքական մասնակցության նրանց հնարավորությունները: Հատկապես տուժում է քաղաքական ընդդիմությունը, եթե, իհարկե, որևէ չափով թույլատրվում են նրա գոյությունը և քաղաքական գործունեությունը:

Քաղաքականության սուբյեկտների կարգավիճակը, լիազորություններն ու քաղաքական մասնակցության հնարավորությունները կարող են փոփոխվել նաև այլ հանգամանքներում: Դա հաճախ պայմանավորված է լինում հասարակական կյանքի ոչ բնականոն զարգացման, արտակարգ իրադարձությունների՝ պատերազմների, երկրաշարժերի, համաճարակների, սոցիալական և բնական այլ արհավիրքների պատճառով: Նման դեպքերում հասարակության կառավարման, բնական է, նաև քաղաքականության սուբյեկտների համակարգում կատարվում են նպատակային փոփոխություններ: Անհրաժեշտության դեպքում այս կամ այն չափով սահմանափակվում են մարդկանց և նրանց զանազան միավորումների իրավունքներն ու ազատությունները, կատարվում է քաղաքական գործառույթների վերաբաշխում, ըստ կարիքի ստեղծվում են կառավարման նոր կառույցներ՝ իրենց որոշակի կարգավիճակով և լիազորություններով, տեղի է ունենում քաղաքական իշխանության նպատակահարմար կենտրոնացում:

Քաղաքականության սուբյեկտների կազմը, դրանց կարգավիճակը, գործունեության բնույթը, քաղաքական կյանքին մասնակցելու ուղիներն ու եղանակները հաճախ էապես փոփոխվում են նաև պաշտոնական քաղաքականության փոփոխության պատճառով: Պատմության փորձը վկայում է, որ քաղաքականության սուբյեկտների կարգավիճակը, քաղաքական վարքագիծը և քաղաքական մասնակցության արժեքն

ու նշանակությունը փոփոխվում են ինչպես քաղաքական (պետական) վարչակարգերի փոփոխման, այնպես էլ քաղաքական ուժերի հարաբերակցության փոփոխման և նորովի տեղաբաշխման, քաղաքական գարգացումների շնորհիվ քաղաքական իրադրության էական բեկման պատճառով:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՈՒՐՅԵԿՏՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԵՎ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԸ

Հիմք ընդունելով քաղաքականության սուբյեկտների կարգավիճակը, հիմքային լիազորություններն ու քաղաքական մասնակցության առանձնահատկությունները՝ կարող ենք դրանք բաժանել երեք խմբի.

1. քաղաքականության հիմնական, հարակից և օժանդակ սուբյեկտներ,
2. քաղաքականության անմիջական և ներկայացուցչական սուբյեկտներ,
3. քաղաքականության անհատական և խմբային (կոլեկտիվ) սուբյեկտներ:

Քաղաքականության հիմնական, հարակից և օժանդակ սուբյեկտների տարբերակումը հնարավորություն է տալիս հստակ որոշելու և գնահատելու դրանց տեղն ու դերը, գործունեության առանձնահատկությունները, որոշումների ընդունման և քաղաքական ձեռնարկումների համար պատասխանատվության հարցը:

Քաղաքականության հիմնական սուբյեկտներ են հանդիսանում այն մարդիկ, նրանց փոքր ու մեծ խմբերը, պետական և ոչ պետական հաստատություններն ու կազմակերպությունները, որոնք, իրենց իրավական կարգավիճակից կամ քաղաքական դրությունից ելնելով, տվյալ հանգամանքներում վճռական դեր են խաղում և պատասխանատու են քաղաքական որոշումների ընդունման, ձեռնարկումների և գործունեության հնարավոր հետևանքների համար:

Քաղաքականության հարակից սուբյեկտները, ի տարբերություն հիմնական սուբյեկտների, տվյալ գործընթացներում վճռական դեր չեն խաղում և պատասխանատու չեն այն հնարավոր հետևանքների համար, որոնք կարող են առաջ գալ քաղաքական որոշումների ընդունման և ձեռնարկումների հետևանքով, եթե տվյալ գործունեությունը կանոնակարգող նորմերում այլ բան չի նախատեսված:

Քաղաքականության սուբյեկտները չեն կարող ընդհանրապես անփոփոխ կերպով հիմնական կամ հարակից լինել: Քաղաքականության միևնույն սուբյեկտները միայն քաղաքական տարբեր գործընթացներում կարող են լինել հիմնական կամ հարակից՝ նայած ինչպիսիք են նրանց կարգավիճակը, խնդիրները և քաղաքական մասնակցության իրավասությունները:

Քաղաքական կյանքում հաճախ լուրջ դժվարություններ են առաջանում՝ կապված վճռական նշանակություն ունեցող որոշումների ընդունման և քաղաքական ձեռնարկումների հեղինակներին պարզելու հետ, հատկապես երբ օրակարգի հարց է դառնում քաղաքական պատասխանատվությունը: Քաղաքական հաջողությունների և հաղթանակների դեպքում, բնական է, հեշտ է լինում պարզել, թե ովքեր են հավակնում և իրականում ովքեր են հիմնական սուբյեկտները, ովքեր են կրելու հաղթանակի դափնիները: Մինչդեռ քաղաքական անհաջողությունների և պարտությունների դեպքում ամենևին դյուրին չի լինում անցավագին լուծելու այդ հարցը, պարզելու քաղաքական որոշումների և ձեռնարկումների հիմնական սուբյեկտներին և անհրաժեշտության դեպքում նրանց նկատմամբ կիրառելու քաղաքական պատասխանատվության միջոցներ: Չի կարելի արդարացնել հաճախ նկատվող այն միտումը, երբ հասարակական-քաղաքական կյանքում հաջողությունները կամ անհաջողությունները վերագրվում են բացառապես պետության առաջին դեմքերին կամ քաղաքական իշխանության որևէ բարձրագույն մարմնի:

Պետական իշխանության տարբեր մարմինները՝ օրենսդիր, գործադիր իշխանությունները կամ դրանց առանձին կառույցներն ու օղակները չեն կարող միևնույն քաղաքական գործընթացներում միաժամանակ հիմնական սուբյեկտներ լինել, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ քաղաքական ձեռնարկումներն իրականացվել են համատեղ որոշմամբ:

Պետական իշխանության օրենսդիր մարմինները քաղաքականության հիմնական սուբյեկտ են այն գործընթացներում, որոնք դրսևորվում են նրանց սահմանադրական-իրավական կարգավիճակի և գործունեության Կանոնակարգի նորմերի շրջանակներում: Դրանք հիմնականում կապված են լինում պետական քաղաքականության առանցքային հիմնահարցերի որոշման, օրենքների, հիմնարար նշանակություն ունեցող որոշումների ընդունման և դրանց կիրարկման կարգի սահմանման հետ: Մինչդեռ գործադիր իշխանության մարմինները միևնույն գործընթացներում կարող են համդես գալ հարակից սուբյեկտների դերում այն բոլոր դեպքերում, երբ իրենց սահմանադրական-իրավական կար-

վիտքվիտեմի յվմաճրկ ճղմկ ովմ յգ ոգնդմ մվգդտիգմսո յմթ
-սդդիմաճմնմ յսմաճն յմթսնհոդդոդ յմիմվդդո յվճդմի յմի
-մաճմնմ : իսվգդճդսդկ յմիմճնսնմիմվգ ճմի յմիմվդդո ճսդ
-գդս չ վնգտ մդսմսգդսդսն վնգդտիգմսո յմթսդդիմաճմնմ

: յմ ղ մնեմիմդդո

յմիմիվդդտ վտմմտո 'մվգդսմթսմտո յմիմիտմ միմի
-գո 'ճդվդդո սսնեմդտ ոս սսնեմն 'մվգդվնեմդ 'մվգդտգնեմոդ
սսնեմն իսվգնմկ յմդեմգիմդ յմիմդմմիմկ ղ յմդսիմդդկ
յմիմդտ ղ յմիմտոմի վնգդսիմդսգ յմիմաճմնմ 'յմդտոմ
-տոմմմո յվգմսն տճգոմկ յմդդ յվգդդիմմմդդդ
'վնգոմմո յվգդդսնսս 'վնգճդս 'մվգդվդմո յմիմիտմիգնգտ
'մվգդնսսմի ճմիմկտոմի 'մվգդտգնեմսի 'մվգդտգնեմգս 'մ
-գդստոմսկսն ղ ճվնգդտիգմսո հոնդո յմթսդդիմաճմնմ

: մվգդնեմկ յմիմիվդդտ

յ յմիմդդդկ 'յմիմթսն սսնեմիմկ յմդդ յմթսգդսդսն
ոս յմդդդդդմ վնգդտիգմսո հոնդո ղոդ յգ վնդ : միմդմմի
վնգդտիգմսո ճվիմկ ղ յմիմդկ յմթսդդիմաճմնմ յգ ճսնդոն
-մգն յգսվմոն ճսնգնմիմդոմ վնգդսմթստոմ յմիմտգն
չս ղ յմիմտգն իսմիմ յվգճդդտոմ 'իսվգդնսսմի ճղմկ մվգ
-տիգմսո հոնդո : մվգդվնդ ճղմկ ոսլգնդդիմկ ղ վնգդտիգ
-մսո ճվիմկ ղ յմիմդկ յմթսդդիմաճմնմ յգ ճսնդոն ղ չդ
դգո յգ ճստոմստոմմո իսնմի գոիմդդդո ճսնգդդդմ
վիտքվիտեմի ճղմկ **յվգդտիգմսո հոնդո յմթսդդիմաճմնմ**

: յգ մվգդտիգմսո ճվիմ

-մկ մ 'յմիմդկ գ ճս ճսնսն յմդդսնդ մվգտիմ մ յմիմիմ
իվտոդսն ղ վնգճդս 'ճնդոմ իսլգնդդո ղ վնգնեմդճսն
յմիմնդգո 'մնդն յմիմսիմդոնտո ղ մվգդսմթսնհոմդ
'մվգդիսնսոդդո մվգդսսվտոդ վնմիմդոմ յմթսդդմկ մկ
-ոդգո ճսնգնեմդճսն յմիմնդգո 'հոդվմ : ղմկ յմթսգդս
-մն վնգդնսսմի ղվնեմիմդոմդդդ ճոմն ղ վնեմիմդոմ յմ
-մնսճդո ոգնս վնգդսմթսդդմ յմիմտոն ղ վնգսն 'սկնդգո
յմի մվգդսմթսդդմ վոկիմոն : մվգդտիգմսո յմիմդկ ոգն
-մս ովմ յգ ոգնդ ճսնգնեմդճսն յմդդդիմկ վնգդսնսս
'վնգճդս գոդսնդ մթսդդմկ մկնդգո հո : յմ ղ մվգդս
-սիմաճմն 'մգոմմո վնգճդս ճսնմիմիմ յգ յմդիմդդ
յմթսդդմկ մկնդգո ղ ճստոմստոմմո 'ճոմթսդգոմմո
յմիմնդգո ովմ յգ ոգնդ 'յվնգնեմդճսն մն յգ ճսիճդո
իսդ յմ ճմ ոմ ճսնգդդդմ մվգդսմթսն վ յմդդիմ

և իրավասությունների շրջանակներում: Դրանք կարող են լինել ինչպես ֆիզիկական և իրավաբանական անձինք, այնպես էլ ոչ ֆորմալ կառույցներն ու միավորումները՝ մաֆիոզ խմբավորումները, հանցավոր կառույցները, մարդկյանց ոչ լեգիտիմ այլ միավորումներ՝ օրինականության պահանջներին չհամապատասխանող իրենց քաղաքական, կանոնադրական, կորպորատիվ, կրոնական և այլ նորմերի շրջանակներում:

Ներկայացուցչական հիմքերով են գործում պատգամավորները, պատվիրակությունները, հանձնաժողովները, հանձնախմբերը, ածանցված կարգավիճակ և լիազորություններ ունեցող անձինք: Դրանց քաղաքական մասնակցությունը կարգավորվում է համապատասխան իրավական, քաղաքական, կանոնադրական, կորպորատիվ, կրոնական և այլ նորմատիվ ակտերով՝ օրենքներով, որոշումներով, պայմանագրերով, համաձայնություններով, պակտերով և այլն:

Միևնույն քաղաքական գործունեությունը դիտարկելով տարբեր տեսանկյուններից, կարող ենք նկատել, որ այն մի կապակցությամբ ունի ներկայացուցչական, մյուսում՝ անմիջական մասնակցություն: Էթնիկական, սոցիալական, երբեմն էլ կազմակերպական հանրության հիմունքներով կազմավորված սուբյեկտները քաղաքական կյանքին մասնակցում են ինչպես անմիջականորեն՝ իրենց կարգավիճակի և իրավասությունների շրջանակներում, այնպես էլ ներկայացուցչական հիմունքներով՝ այդ նպատակով ստեղծված համապատասխան հաստատությունների ու կառույցների միջոցով, որոնք արտահայտում ու պաշտպանում են այդ սուբյեկտների կամքը, արմատական շահերն ու քաղաքական դիրքորոշումը և ձեռնարկում են անհրաժեշտ միջոցներ դրանք իրականացնելու համար: Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության հոդված 2-ում նշված է. «Հայաստանի Հանրապետությունում իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին:

Ժողովուրդն իր իշխանությունն իրականացնում է ազատ ընտրությունների, հանրաքվեների, ինչպես նաև Սահմանադրությամբ նախատեսված պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների և պաշտոնատար անձանց միջոցով»:

Տարբեր հիմունքներով կազմավորված (ընտրված կամ նշանակված) ներկայացուցչական մարմինները, պաշտոնատար կամ լիազորված անձինք իրենց իրավասությունների շրջանակում, սահմանված կարգով, երբեմն ձեռք են բերում հարաբերականորեն ինքնուրույն քաղաքական միավորի արժեք, որը հնարավորություն է տալիս նրանց քաղաքական կյանքին մասնակցելու անմիջական սուբյեկտի կարգավիճակով: ՀՀ Սահմանադրության հոդված 66-ում նշված է. «Պատգամավորը կաշ-

կանդիատ չէ հրամայական մանդատով, առաջնորդվում է իր խղճով և համոզմունքներով»։ Այսինքն՝ ՀՀ Ազգային ժողովի պատգամավորը կարող է հանդես գալ ինչպես ներկայացուցչական հիմունքներով՝ լինելով պետության ներկայացուցչական հաստատության անդամ, արտահայտելով ու պաշտպանելով իր ընտրողների և ընդհանրապես ժողովրդի շահերը, այնպես էլ անմիջական հիմունքներով՝ իր քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների և ազատությունների շրջանակներում։

Քաղաքական կյանքին անմիջական կամ ներկայացուցչական հիմունքներով մասնակցությունը բնորոշ է ինչպես պետության, դրա օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանության մարմիններին, այնպես էլ քաղաքականության սուբյեկտ հանդիսացող ֆորմալ և ոչ ֆորմալ այլ հաստատություններին։

Քաղաքականության սուբյեկտները միմյանցից տարբերվում են նաև քաղաքական կյանքին մասնակցողների քանակով ու կազմով։ Այս առումով լինում են քաղաքականության անհատական և խմբային (կոլեկտիվ, հավաքական) սուբյեկտներ։

Քաղաքականության անհատական սուբյեկտներն առանձին մարդիկ են, քաղաքացիները, ֆիզիկական անձինք, որոնք այս կամ այն երկրում պետության կողմից սահմանված կարգուկանոնի համաձայն ունեն քաղաքական իրավասուբյեկտիվություն. իրավունակ և գործունակ են, տարիքային, ֆիզիկական և մտավոր զարգացմամբ համապատասխանում են քաղաքացու, անձի համար անհրաժեշտ պահանջներին, չունեն քաղաքական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակում և կարող են պատասխանատու լինել քաղաքական կյանքին իրենց մասնակցության հետևանքների համար։ Օտարերկրացիների և քաղաքացիություն չունեցող անձանց քաղաքական իրավունքների և ազատությունների ու դրանց հիմքով քաղաքական մասնակցության հնարավորության հարցերը տարբեր երկրներում որոշվում են տարբեր կերպ։

Քաղաքականության խմբային (կոլեկտիվ, հավաքական) սուբյեկտներ են դառնում պետական և ոչ պետական, ֆորմալ և ոչ ֆորմալ հաստատություններն ու կազմակերպությունները, մարդկանց զանազան միավորումները, լրատվական միջոցները, զանգվածային շարժումները, էթնիկական, սոցիալական և կազմակերպական հանրության հիմքով կազմավորված մարդկանց փոքր ու մեծ խմբերը։

Քաղաքականությունը համատեղ սոցիալական կյանքի արգասիք լինելով հանդերձ՝ միշտ էլ իրականանում է որոշակի կարգավիճակ և լիազորություններ ունեցող անձանց գիտակցված ու կամային գործունեության (գործողությունների) շնորհիվ։ Նայած ինչպիսին են այդ անձինք,

ինչպիսի կարգավիճակ ու լիազորություններ, ինչպիսի համոզմունքներ ու կարողություններ ունեն՝ նրանց քաղաքական գործունեությունը կարող է ավելի կամ պակաս արդյունավետ լինել:

Քաղաքականության սուբյեկտների գործունեության ակտիվացման և արդյունավետության բարձրացման համար կարևոր նշանակություն ունեն նաև անհրաժեշտ պայմանների ստեղծումը, նյութական, ֆինանսական, տեխնիկական միջոցների առկայությունը, իրավական պաշտպանության երաշխիքները և այլն: Այն բոլոր դեպքերում, երբ քաղաքական մասնակցության ակտիվությունը հարկադրական է կամ թելադրված է լոկ պաշտոնական դիրքով ու հանգամանքներով, քաղաքական անձինք, որպես կանոն, կատարում են այն, ինչ հնարավոր չէ չկատարել: Իսկ երբ քաղաքական ակտիվությունը պայմանավորված է այդ սուբյեկտների համոզմունքներով ու քաղաքական դիրքորոշումներով, կատարվում է շահագրգիռ ձևով ու կամովին, նրանք միշտ էլ ձգտում են օգտագործել բոլոր հնարավորությունները, գտնել քաղաքական խնդիրների լուծման առավել արդյունավետ ուղիներ ու միջոցներ:

Հասարակությունը, ժողովուրդը, ազգերը, էթնիկական խմբերը, դասակարգերը, սոցիալական շերտերը, մարդկանց զանգվածային շարժումները ինչպես նաև տարբեր մակարդակների սոցիալական հանրույթները քաղաքականության սուբյեկտ լինելով հանդերձ՝ ինքնուրույն իրավաբանական անձ չեն և չեն կարող պատասխանատվության ենթարկվել իրենց քաղաքական մասնակցության հնարավոր հետևանքների համար: Բայց նկատի ունենալով այն փաստը, որ քաղաքական կյանքին այդպիսի սուբյեկտների անմիջական և ներկայացուցչական հիմունքներով մասնակցությունը միշտ էլ ուղեկցվում է համապատասխան ներկայացուցչական կառույցների ստեղծմամբ, որոնք արտահայտում ու պաշտպանում են նրանց շահերը, մշակում գաղափարախոսությունը, հստակեցնում նպատակներն ու պահանջումները, ուղղորդում գործողությունները, այսինքն դառնում անձնավորված սուբյեկտներ, հենց իրենք էլ հանդես են գալիս որպես էթնիկական, սոցիալական և կազմակերպական հանրությունների հիմքով կազմավորված սուբյեկտների քաղաքական մասնակցության հետևանքների համար պատասխանատու անձինք:

Կարևոր է պարզել, թե ովքեր, ինչ հաստատություններ ու կազմակերպություններ են այս կամ այն գործողության, իրադարձության իրական սուբյեկտներ: Հեշտ չէ այդ խնդրի լուծումը, երբ քաղաքական գործողությունների հետևանքների համար անհրաժեշտ է լինում պատասխանատու լինել: Քաղաքականության իրական սուբյեկտները միշտ չէ, որ

ցանկանում են հայտնի լինել կամ գործում են այլ անձանց միջոցով, որոնք փաստորեն հարակից կամ ձևական բնույթ են կրում:

Ձևական սուբյեկտներն իրավունակ լինելով հանդերձ, քաղաքական մասնակցության համար կարող են գործունակ չլինել: Նման դեպքերում սահմանված կարգով նրանց անունից հանդես են գալիս այլ սուբյեկտներ: Քիչ չեն նաև այն դեպքերը, երբ քաղաքականության սուբյեկտները իրավունակ և գործունակ լինելով հանդերձ և ունենալով համապատասխան կարգավիճակ՝ ձևական դեր են խաղում քաղաքական կյանքում: Այդպիսին են տիկնիկային (մարիոնետային) իշխանություններն ու պաշտոնատար անձինք, որոնք քաղաքական նպատակներով կաշառարության, շանտաժի, զանազան միջնորդությունների և ազդեցությունների միջոցով գրավվում և գործում են ի շահ այլ անձանց և քաղաքական ուժերի:

Քաղաքականության սուբյեկտների շարքում քիչ չեն նաև այնպիսիք, որոնք չունենալով համապատասխան լիազորություններ, ներկայանում են որպես պաշտոնատար կամ լիազորված անձինք, զբաղվում քաղաքական գործունեությամբ, օգտվում արտոնություններից ու ծառայություններից: Դրանք փաստորեն **կեղծ սուբյեկտներ** են: Դրանց շարքին կարելի է դասել նաև այն մարդկանց ու հաստատությունները, որոնց գործողությունները ոչ թե պատահականորեն, այլ գիտակցված ձևով դուրս են գալիս նրանց կարգավիճակի և լիազորությունների շրջանակներից:

Քաղաքական կյանքում լինում են այնպիսի դեպքեր, երբ առանձին պաշտոնատար անձինք և քաղաքական կառույցներ ձգտում են անհայտ մնալ որպես սուբյեկտներ, դրանով իսկ ապակողմնորոշել հասարակական կարծիքն ու համապատասխան հաստատությունները: Նման փորձեր կատարվում են քաղաքական ահաբեկչությունների, սպանությունների, շանտաժի, խռովությունների, քաղաքական հեղաշրջման փորձերի հետքերը թաքցնելու և քաղաքական պատասխանատվությունից խուսափելու համար:

Հասարակության քաղաքական կյանքի բնականոն ընթացքի դեպքում քաղաքականության սուբյեկտներն ունենում են իրավական կամ օրինականության շրջանակներում թույլատրված սոցիալական կարգավորման այլ լեգիտիմ հիմքեր: Այդ սուբյեկտները **իրավական** (դե յուրե) կարգավիճակ ունեն, և նրանց գործունեությունը դուրս չի գալիս օրինականության շրջանակներից: Իրավական սուբյեկտները, որպես կանոն, միաժամանակ հանդես են գալիս իբրև **փաստական** (դե ֆակտո) սուբյեկտներ: Սակայն քաղաքական կյանքին մասնակցում են նաև իրավական և ընդհանրապես լեգիտիմ հիմք չունեցող անձինք, հաստատու-

թյուններ ու կազմակերպություններ, որոնց գործողությունները օրինական չեն, հետևաբար դրանք փաստական (դե ֆակտո) սուբյեկտներ լինելով՝ իրավական (դե յուրե) սուբյեկտներ չեն:

Քաղաքականության ոչ իրավական, բայց փաստական սուբյեկտների շարքը ծավալուն է: Դրանք միմյանցից տարբերվում են գործունեության ոլորտներով, նպատակներով, գործառույթներով, քաղաքական կշռով և ազդեցությամբ: Քաղաքականության փաստական սուբյեկտների շարքում լինում են ինչպես առանձին մարդիկ, պաշտոնատար անձինք, անյապես էլ իրավաբանական անձանց կարգավիճակ ունեցող պետական և ոչ պետական հաստատություններ ու կազմակերպություններ, որոնց քաղաքական գործունեությունը արտոնված չէ կամ արտոնված լինելով հանդերձ, դուրս է գալիս նրանց իրավասությունների և լիազորությունների շրջանակներից:

Քաղաքականության ոչ իրավական, բայց փաստական սուբյեկտների դերում, որպես կանոն, հանդես են գալիս ոչ ֆորմալ հաստատություններն ու կառույցները՝ մաֆիոզ միավորումներ, կազմակերպված հանցավոր խմբավորումներ, լոբբիստական (չարտոնված) կազմավորումներ, մասոնական ակումբներ, շահերի ու ճնշման զանազան ոչ լեգիտիմ խմբեր:

Պետական իշխանությունները, ընդհանուր առմամբ, ամեն կերպ ձգտում են քաղաքական կյանքը գերծ պահել սոցիալ-քաղաքական այդպիսի ուժերի ու կառույցների ազդեցություններից ու քաղաքական հետևանքներից, բայց միաժամանակ, պատեհ առիթով, օգտվում են այդ ուժերի ու կառույցների ծառայություններից:

Քաղաքականության սուբյեկտների գործունեությունը բազմազան է մի այլ տեսանկյունով ևս: Այն դրսևորվում է ինչպես սոցիալ-քաղաքական համակարգերի շրջանակներում, այնպես էլ միջհամակարգային փոխհարաբերություններում: Ներհամակարգային սուբյեկտների գործունեությունը և փոխհարաբերությունները կազմակերպվում են ենթակարգության (ստորակարգության) և համադասության (իրավահավասարության) հիմունքներով:

Քաղաքականության սուբյեկտների ենթակարգությունը համակարգի կառուցվածքային առանձնահատկության դրսևորումն է՝ կապված դրանց տարբեր կարգավիճակների և համակարգի հիերարխիկ սանդղակի տարբեր աստիճաններում իրենց գրաված տեղի հետ: Այդպիսի սուբյեկտների գործունեությունը համակարգի բնականոն կացության պայմաններում միշտ էլ կազմակերպվում է սոցիալական նորմերով սահմանված ենթակարգության հիմունքներով, որոնք ամրագրված են

լինում ինչպես նորմատիվ իրավական ակտերում, այնպես էլ սոցիալական կարգավորման այլ նորմատիվ ակտերում՝ քաղաքական կուսակցությունների, հասարակական - քաղաքական կազմակերպությունների, մարդկանց ֆորմալ և ոչ ֆորմալ զանազան միավորումների ծրագրերում, կանոնադրություններում և որոշումներում:

Ներհամակարգային սուբյեկտները հասարակական-քաղաքական կյանքի միևնույն հարթության վրա գտնվելու դեպքում համադաս են, միմյանց նկատմամբ գերակայություն չունեն, քաղաքական կյանքին մասնակցում են որպես հավասարազոր քաղաքական միավորներ, թեև ունենում են իրենց որոշակի կարգավիճակը, լիազորություններն ու գործունեության առանձնահատկությունները:

Քաղաքականության սուբյեկտների համադասության սկզբունքը միջազգային քաղաքական հարաբերությունների կառուցման, պետությունների փոխհարաբերությունների կազմակերպման, զանազան քաղաքական հաստատությունների ու միավորումների շրջանակում տարբեր երկրների ներկայացուցչությունների, պատվիրակությունների, հանձնախմբերի համագործակցության կանոնակարգման մեջ ելակետային քաղաքական արժեք է ներկայացնում:

Համադասության հիմունքներով քաղաքականության սուբյեկտների փոխհարաբերությունների կազմակերպումը դրսևորում է լոկ իրավահավասարության փաստը, ամենևին նկատի չունենալով դրանց սոցիալտնտեսական կշիռը, քաղաքական արժեքը, ռազմական հզորությունը, քաղաքական ազդեցության շրջանակները և այլն:

Միջհամակարգային փոխհարաբերություններում քաղաքականության սուբյեկտների ինտեգրացումը, փոխադարձ կապերի և համագործակցության ընդլայնումը, փոխհամաձայնությամբ ենթակարգված զանազան կառույցների ստեղծումը (օրինակ, Եվրամիությունը, Եվրոպայի խորհուրդը, ԵԱՀԿ-ն, ԱՊՀ-ն, ՆԱՏՕ-ն և այլն) փաստորեն հիմք են դառնում նոր համակարգերի առաջացման համար, որտեղ քաղաքականության սուբյեկտների կարգավիճակը և իրավասությունները սահմանվում են համապատասխան կանոնադրություններով, համաձայնություններով, որոշումներով, պայմանագրերով և պարտավորություններով: Այդ նոր համակարգերում նույնպես քաղաքականության սուբյեկտների գործունեությունն ու փոխհարաբերությունները իրականանում են ենթակարգության և համադասության սկզբունքների պահանջներին համապատասխան: Սակայն չի բացառված, որ տարբեր պատճառներով և հատկապես քաղաքական ազդեցությունների, սոցիալ-քաղաքական ուժերի հարաբերակցության փոփոխման և քաղաքական նոր կողմնորո-

շումների պատճառով դրանք ենթարկվեն այնպիսի էական փոփոխությունների, որոնց համար բնորոշ է դառնում ոչ այնքան իրավական կարգավիճակով պայմանավորված համադասության սկզբունքը, որքան սոցիալ-քաղաքական իրադրությամբ թելադրված ենթակարգության սկզբունքը:

Քաղաքականության սուբյեկտների համակարգումն ու արժեքումը կատարվում են մի շարք այլ հիմքերով ևս՝ նայած թե դրանց որ կողմերն են կարևորվում տեսական կամ գործնական նշանակություն ունեցող որոշակի խնդիրների լուծման համար: Քաղաքականության սուբյեկտների գործունեությունը հաճախ դիտարկվում է, հաշվի առնելով դրանց քաղաքական դիրքը, զբաղեցրած պաշտոնը, իրավասություններն ու գործառույթները: Քաղաքականության սուբյեկտների այդ հիերարխիան քաղաքական իշխանության տարբեր մակարդակներում գործող հաստատությունների և պաշտոնատար անձանց ենթակարգության հիմունքներով քաղաքական մասնակցության արտահայտություն է:

Տարբեր մակարդակներով քաղաքական հարցերի քննարկումն ու լուծումը դրսևորվում են ինչպես ներհամակարգային շրջանակներում, այնպես էլ միջհամակարգային փոխհարաբերություններում: Բարձր մակարդակի հանդիպումներում (զագաթաժողովներում, խորհրդակցություններում, բանակցություններում) զանազան հիմնահարցերի քննարկումներն ու որոշումների ընդունումը իրականանում են պետությունների կամ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների և շարժումների ղեկավար առաջին դեմքերի մասնակցությամբ:

Տարբեր կարևորության հարցերի քննարկումներն ու լուծումները կամ ավելի բարձր մակարդակի սուբյեկտներին ներկայացվելիք հարցերի նախապատրաստումը (որոշումների, պայմանագրերի, համաձայնությունների, առաջարկությունների նախագծերի կազմումը) իրականացվում են ամենատարբեր մակարդակներում, այդ թվում խորհրդատուների, փորձագետների, բաժինների վարիչների, վարչակազմի կամ էլ նախարարների, հատուկ ծառայությունների ղեկավար անձանց, վարչապետների մակարդակով և այլն:

Միջհամակարգային փոխհարաբերություններում քաղաքական գործունեությունն իրականացվում է համադասության հիմունքով, քանի որ սուբյեկտները, որպես կանոն, լինում են միևնույն մակարդակի անձինք կամ նրանց լիիրավ ներկայացուցիչները, որոնք օժտված են լինում միատեսակ իրավունքներով և լիազորություններով:

Քաղաքականության սուբյեկտների տարբերակումը կատարվում է մի շարք այլ հիմքերով ևս. մասնավորապես երբ նկատի են առնվում

դրանց գործունեության ոլորտները, տարբեր սոցիալ-քաղաքական համակարգերում և կառույցներում մասնակցության առանձնահատկությունները, գործառնությունները, քաղաքական ակտիվության չափանիշները, ներգործական կամ կրավորական դերը, քաղաքական իշխանությունների բնույթը, քաղաքական առաջնորդների տիպերը, նրանց գործունեության արդյունավետությունը և այլն:

Այսպիսով, քաղաքականության սուբյեկտների բազմազանությունը և գործունեության առանձնահատկությունները պայմանավորված են հասարակական կյանքի տվյալ ժամակաշրջանի քաղաքական խնդիրների բնույթով: Միայն կոնկրետ իրադրության հանգամանալից վերլուծության ու գնահատման միջոցով է հնարավոր հստակորեն որոշել դրանց տեղը, դերը և քաղաքական արժեքն ու նշանակությունը մարդկանց կյանքում:

5. ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԷՆՈԹՅՈՒՆԸ

Միջազգային հարաբերությունների ճանաչված տեսաբանները պնդում են, որ միջազգային և համաշխարհային հարաբերությունների համակարգում քաղաքականության տեսական ընդհանրացումները հիմնականում կատարվել են ազգային ասպարեզում: Դարեր շարունակ, գրում են նրանք, քաղաքականության շուրջ խորհրդածություններում ազգայինը ակնհայտորեն եղել է ամենահարուստն ու ազդեցիկը¹:

Քաղաքականության այս երեք՝ համաշխարհային, միջազգային և ազգային մակարդակների կողքին, վերջին շրջանում բուռն հետաքրքրություն է առաջացել նաև էթնիկական քաղաքականության նկատմամբ: Երբեմն, սակայն, որոշ հետազոտողներ ճիշտ չեն սահմանազատում էթնիկական ու ազգային հարաբերությունների շրջանակները, հատկապես էթնիկական ու ազգային զանազան հակամարտություններին առնչվող հիմնախնդիրները: Արևմտյան ժամանակակից որոշ հասարակագետներ ազգային գաղափարը նույնացնում են էթնիկական կամ ցեղային գաղափարի հետ և, ինչպես իրավացիորեն նշում է Դ. Գևորգյանը, կողք-կողքի դնում հույների, հայերի, սերբերի, բուլղարների ազգային-ազատագրական պայքարը ասենք Սոմալիի երկու ցեղերի հակամարտությունների հետ²: Սահմանազատելով էթնիկական, ազգային, միջազգային և համաշխարհային քաղաքականության շրջանակները՝ այժմ տեսնենք, թե այս մակարդակներից յուրաքանչյուրում որքանով են շոշափվում ազգային շահերը:

Էթնիկական քաղաքականությունը լայն իմաստով հասարակական հարաբերությունների այն ոլորտն է, որում, անկախ կողմերի թվաքանակից ու հանրության մակարդակից, նրանց շահերը արտահայտվում են ըստ էթնիկական գործոնի: Նեղ իմաստով էթնիկական քաղաքականությունը ներառում է այն հարաբերությունները, որոնցում, անկախ հարա-

¹ Տե՛ս «Միջազգային հարաբերությունների արդի տեսություն», Եր., 2001, էջ 3:

² Տե՛ս Դ. Ա. Գևորգյան, Ազգ, ազգային պետություն, ազգային մշակույթ, Եր., 1997, էջ

բերությունների հիմքում ընկած հիմնահարցի բնույթից, բովանդակությունից ու ծավալից, հանդես են գալիս էթնոսները:

Եթնոսը սահմանելիս առանձին ուսումնասիրողներ շեշտում են դրա որոշ հատկանիշները՝ լեզուն, տարածքը, կրոնը, վարքը, տվյալ էթնոսին պատկանելու զգացումը և այլն³: Եթնիկական հանրությը սահմանվում է նաև որպես հարաբերականորեն ինքնուրույն սոցիում՝ իր առանձնահատուկ տնտեսական ու սոցիալական մակարդակով, պատմական ավանդույթներով, լեզվով ու սովորույթներով, տարածքային ու թվային ամբողջականությամբ, քաղաքական ինստիտուտներով⁴:

Եթնոսը պատմականորեն ձևավորված կայուն հանրույթ է, որն ունի տարածքի, ծագման, լեզվի և հոգեկան կերտվածքի ընդհանրություն⁵: Եթնիկական քաղաքականություն ասելով ընկալում ենք էթնիկական այն փոքրամասնությունների վարած քաղաքականությունը, որոնք իրենց պատմական հայրենիքում ապրում են այս կամ այն պետության կազմում և բացի վարչատարածքայինից չունեն իրենց ինքնավար քաղաքական այլ կազմավորումները: Եթնիկական խմբեր են՝ ցեղերը, ժողովուրդները, ազգերը, սակայն ամեն մի էթնիկական խումբ չէ, որ հասնում է ազգի մակարդակին: Այսինքն ամեն ազգ էթնոս է, բայց ամեն էթնոս դեռևս ազգ չէ: Մասնագետները տարբերակում են միջէթնիկական հարաբերությունների երկու մակարդակ. ա) ուղղահայաց հարաբերություններ, որոնք կարելի է անվանել աստիճանակարգության, այսինքն՝ ենթակայի և տիրապետողի հարաբերություններ և բ) հորիզոնական հարաբերություններ⁶: Սա այն դեպքն է, երբ էթնիկական խմբերն ապրում են կողք-կողքի և հավասար կարգավիճակ ունեն միմյանց նկատմամբ:

Ուղղահայաց հարաբերությունների առկայության դեպքում էթնոսներից հզորը տիրապետող դիրք է գրավում մյուսների նկատմամբ: Նման միջէթնիկական հարաբերությունները կարգավորվում են բրգածև համակարգով: Օրինակ, ԽՍՀՄ սահմանադրության մեջ ամրագրված էին ազգային-պետական այնպիսի կառուցվածքներ, ինչպիսիք էին ողջ Միությունը, միութենական հանրապետությունները, սրանց կազմում՝ ինքնավար հանրապետությունները, ինքնավար մարզերը և օկրուգները: Դա էթնիկ-պետական բուրգ էր, որի ստորոտուս գտնվողները մար-

³ Стн Этнос, нация, общество, Этнологическая словарь, М., 1966, էջ 260:

⁴ Стн Духовцев А. В. Этнический конфликт. М., 1998, էջ 97:

⁵ Стн Գ. Մանուչարյան, Սոցիալիստական հայ ազգի էթնոտարբերիչ հատկանիշները, Եր., 1988, էջ 15:

⁶ Стн Ա. Նալչաքյան, էթնիկական հոգեբանություն, Եր., 2001, էջ 26:

գերն ու օկրուգներն են, իսկ դրանց կազմում էլ ավելի փոքրաթիվ էթնոսները: Այսպիսով, էթնիկական քաղաքականությունը հարաբերությունն է մի կողմից՝ երկու կամ ավելի էթնիկական փոքրամասնությունների և, մյուս կողմից, էթնիկական փոքրամասնության ու գերիշխող ազգային պետության միջև: Այս այն հարաբերությունն է, երբ էթնոսը հասարակության մեջ ունի որոշակի կշիռ, բայց ոչ այնքան, որ կարողանա քաղաքականության ինքնուրույն սուբյեկտ հանդիսանալ: Նա կարող է հետապնդել ընդամենը երեք նպատակ՝ ներքին ինքնավարության ապահովում, էթնիկական տարածքի իրավունքի ապահովում և իր մշակույթի կարգավիճակի ճանաչման ապահովում: էթնիկական քաղաքականությունը մշակվում և իրականացվում է էթնոսի էլիտայի կողմից:

Շատ կարևոր է էթնոսի և ազգի միջև եղած տարբերությունների բացահայտման ու սահմանման հիմնախնդիրը:

Ազգային քաղաքականությունը ծավալվում է յուրաքանչյուր ժողովրդի ազգային տարածքի սահմաններում և, որպես որոշակի կազմավորված կայուն ընդհանրություն, պատմական ասպարեզ է դուրս գալիս այլ ազգերի ու պետությունների հետ փոխհարաբերությունների մեջ մտնելու ժամանակներից: Ազգային քաղաքականությունը զուգորդվում է ազգային պետության գաղափարի հետ, ի տարբերություն էթնիկականի, որը զուրկ է սեփական պետականությունից:

Ազգը բաց համակարգ է, որ մշտապես հաղորդակցվում է արտաքին աշխարհի հետ: Հենց դրանում է ազգի զարգացման երաշխիքը: Արտաքին աշխարհի հետ թույլ կապերը չնայած պահպանում են իրենց էթնիկական մշակույթի յուրահատկությունները, սակայն մի դեպքում իրենց մեկուսացվածությամբ լճանում են, դուրս մնում մարդկության առաջընթացի մայրուղուց, մյուս դեպքում, արտաքին միջավայրի կտրուկ փոփոխությունների պայմաններում կանգնում ծուլման եզրին, իսկ ավելի բաց շփումները վտանգում են ազգերի ինքնության ապագան:

Առաջադրվել են ազգի սահմանման տարբեր ելակետեր՝ իրավաքաղաքական, սոցիոմշակութային, կենսաբանական և այլն: Իրավաքաղաքական մոտեցման դեպքում ազգը դիտվում է որպես այս կամ այն պետության քաղաքացիների ընդհանրություն: Սոցիոմշակութային մոտեցման դեպքում շեշտը դրվում է լեզվի, մշակույթի, կրոնի, ավանդույթների ու սովորույթների ընդհանրության վրա:

Ըստ ազգի բնական-կենսաբանական ծագումնաբանական մոտեցման ազգը պատմականորեն կազմավորված կայուն ընդհանրություն է՝ խարսխված տոհմերի ու ցեղերի, էթնիկական խմբերի մերձեցման ու միավորման վրա: Այս սկզբունքները գրեթե համընկնում են ազգի սահ-

մանման խորհրդային դոկտրինային, որով ազգը մարդկանց պատմականորեն կազմավորված կայուն ընդհանրություն է, որ ծագել է լեզվի, տարածքի, տնտեսական կյանքի և կուլտուրայի մեջ դրսևորվող հոգեկան կերտվածքի ընդհանրության բազայի վրա: Հետևելով այս սկզբունքին՝ այնուամենայնիվ պետք է սահմանազատել ազգի էթնիկական կողմը բնորոշող հատկանիշները նրա սոցիալական կողմը բնորոշող հատկանիշներից: Տոհմն ու ցեղը, ազգույթն ու ազգը մարդկային միևնույն խմբի հանրության տարբեր մակարդակներն են: Տոհմացեղային մակարդակը բնորոշ էր նախնադարյան-համայնական հասարակությանը, ազգույթը՝ ագրարային, իսկ ազգը՝ արդյունաբերական հասարակությանը:

Ցանկացած հանրության ուսումնասիրության ընթացքում անհրաժեշտ է նախ պարզել, թե ինչ էթնիկական, այսինքն՝ բնական-կենսաբանական հիմքի վրա է նա խարսխված և, ապա, մեզ ծանոթ հանրույթներից ո՞րն է նա ներկայացնում՝ տոհմը, ցեղը, ազգույթը, թե՞ ազգը: Էթնիկական կողմը բնութագրողը էթնոտարբերիչ հատկանիշների համակարգն է՝ տարածքի, ծագման, լեզվի և հոգեկան կերտվածքի ընդհանրությունն է: Սոցիալական կողմը բնութագրողը, հանրության մակարդակը որոշող հատկանիշների համակարգն է. տնտեսական կյանքի, սոցիալական կառուցվածքի, քաղաքական համակարգի և գաղափարախոսության ընդհանրությունն է:

Տարածքի ընդհանրությունը ոչ թե վերացական հասկացություն է, տարածք, որը գտնվում է այս կամ այն պետության գերիշխանության ներքո, այլ յուրաքանչյուր ժողովրդի պատմական հայրենիքն է, նրան պատկանող բնատարածքը՝ իր բնակչությամբ, բնությամբ, լեզվով, մշակույթով, բարքերով, նվիրական վայրերով ու նրա ստեղծած արժեքների ողջ համակարգով: Բուրժուական հարաբերությունների ձևավորման արշալույսին կազմավորվող պետությունների սահմանները համապատասխանեցվում էին ազգի էթնիկական սահմաններին: Այդ սահմաններից դուրս մնացող տարածքները մնացին որպես ազգատարածքային հակամարտություններ ծնող պատճառներ:

Ծագման ընդհանրությունը արտահայտվում է որոշակի էթնոսի պատկանելու՝ մարդկանց զգացումով: Ծագման ընդհանրության հիմքով է ձևավորվում էթնիկական և ազգային պատկանելության ինքնագիտակցությունը: Մեկ ընդհանուր նախահորից ծագած լինելու լեզունը առկա է բոլոր ժողովուրդների ֆոլկլորում: Ծագման ընդհանրությունը ավելի հստակ է դրսևորվում մարդաբանական տիպի միատեսակության մեջ: Ազգային ինքնագիտակցությունը՝ սեփական գոյի գիտակցությունը

հզոր գործոն է: Տվյալ ազգին պատկանելու զգացումն իր գոյությունը շարունակում է պահպանել անգամ այն դեպքում, երբ ազգը բնութագրող այլ հատկանիշները բացակայում են:

Լեզվի ընդհանրության միջոցով էթնոսի բոլոր մակարդակների հանրությունը հաղորդակցվում են միմյանց հետ: Լեզուն այն հիմնակա՝ հատկանիշն է, որով ազգերը տարբերվում են միմյանցից: Սակայն գոյություն ունեն տարբեր ազգեր, որոնք խոսում են միևնույն լեզվով: Այս դեպքում լեզուն նրանց ոչ թե բաժանում, այլ միավորում է: Միևնույն լեզուն մի քանի ազգերի համար դառնում է հատկանիշ: Լեզվի այս առանձնահատուկ դերը բացատրվում է կապիտալիզմի զարգացումով, որն առաջ բերեց ժողովուրդների մեծ տեղաշարժեր: Արդեն ձևավորված ազգերի հոծ զանգվածներ տեղափոխվեցին այլ վայրեր: Գերիշխող ազգի լեզուն պարտադրվեց նվաճվածներին: Անգլիացիներից և իսպանացիներից բացի մինչև 16-17-րդ դարերը ոչ մի այլ ազգ անգլերեն կամ իսպաներեն չի խոսել: Եվրոպական որոշ լեզուների տարածումը և յուրացումը ուրիշ ազգերի կողմից կապված էր այդ լեզուները կրող պետությունների, ժողովուրդների զաղութացման հետ⁷: Տիրապետող ազգի լեզուն բավարարում է բնակչության բոլոր պահանջները: Այս պայմաններում մյուս ենթակա ազգերի հատվածները հանդես են գալիս թույլ ընդհանրությունների ձևով, և նրանց լեզուն դուրս գալով գործառնության շատ ոլորտներից՝ անկում է ապրում:

Հոգեկան կերտվածքի ընդհանրությունը ազգերին տարբերում է հոգևոր նկարագրով: Շատ կարևոր դեր է խաղում այն յուրահատուկ կերտվածքը, որ սերնդեսերունդ մշակվում է տարբեր ազգերի մեջ գոյության ոչ միատեսակ պայմանների հետևանքով: Ազգային բնավորությունը ամենից առաջ արտահայտվում է տվյալ ազգի անդամներին հատուկ մտածողության և գործունեության յուրահատկության մեջ: Ազգի հոգեկան կերտվածքի ուսումնասիրությունը ամմիջականորեն առնչվում է մարդագիտության, ազգագրության, մշակույթի պատմության, էթնոհոգեբանության և այլ մասնագիտությունների հետ:

Մի ազգը մյուս ազգերից տարբերող այս չորս հատկանիշները աչքի են ընկնում հարաբերական կայունությամբ: Տոհմացեղային հանրության առաջացման ժամանակներից մինչև ժամանակակից ազգերի առաջացումը այդ հատկանիշները անընդհատ զարգացել, ամբողջացել ու կատարելագործվել են, բայց արմատական փոփոխությունների չեն ենթարկվել: Իսկ ազգը նախազգային հանրություններից զանազանող հատ-

⁷ Տես **Ռ. Գ. Գաբրիելյան**, Ազգերի և ազգային կուլտուրաների զարգացման օրինաչափությունները, Եր., 1973, էջ 59:

կանիշները յուրաքանչյուր հանրություն արմատական որակական փոփոխման են ենթարկվել:

Առաջին հանրորոշ հատկանիշը **տնտեսական կյանքի ընդհանրությունն** է: Տնտեսական կապի ձևերն ու եղանակները զարգացման առանձինից ընդհանուրին անցնելու ընդգծված միտում ունեն: Տոհմացեղային հանրություն տնտեսությունը հանդես է գալիս խիստ մասնատված ձևով: Գնալով, սակայն, առանձին համայնքի էկոնոմիկան աստիճանաբար կորցնում է իր ինքնամփոփ բնույթը: Առաջանում է միջհամայնական արտադրական մասնագիտացում, որը պահանջում է համայնքների մշտական տնտեսական կապերի հաստատում: Ազգակից ցեղերից ու ցեղային միություններից աստիճանաբար առաջանում են ազգություններ, և կազմավորվող ազգույթը հանդես է գալիս որպես տնտեսական կյանքի նոր ընդհանրություն: Սակայն այդ ընդհանրությունը այնքան ուժեղ չէր, որ տնտեսապես միավորներ ազգույթի բոլոր հատվածներին, կապակցեր նրանց միասնական շուկայով: Սակայն երբ ագրարային տնտեսությունը ներքաշվեց շուկայական շրջապատույտի մեջ, ապրանքադրամական հարաբերությունները զարգացան և նպաստեցին համազգային ու միջազգային շուկայի ստեղծմանը: Սաղմնավորվող բուրժուական տնտեսության հիմքի վրա ձևավորվում է մարդկանց հանրույթի բարձրագույն ձևը՝ ազգը:

Սոցիալական կառուցվածքը մարդկանց սոցիալական գործունեության կազմակերպման օբյեկտիվ ձև է, հասարակական խմբերի և անհատների միջև փոխհարաբերությունների համակարգ, որն իր մեջ ընդգրկում է հանրույթի սոցիալական կազմը, որոշում նրանցից յուրաքանչյուրի տեղը և դերը հասարակական կյանքում: Աշխատանքի հասարակական բաժանման հետևանքով մախնադարյան հասարակարգի եզրափակիչ փուլում սաղմնավորվում են սոցիալական խմբեր: Ազգույթների ձևավորմանը զուգընթաց հանդես են գալիս հիմնական դասակարգերը, դասերն ու սոցիալական խմբերը: Կապիտալիստական արտադրանքի հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ ավելի է պարզեցվում ազգի սոցիալական կառուցվածքը, առաջանում են նոր դասակարգեր ու սոցիալական խմբեր:

Քաղաքական համակարգը հանրության մակարդակը որոշող երրորդ հատկանիշն է: Տոհմացեղային հասարակության մեջ սոցիալական հարաբերությունները կարգավորվում էին սովորույթներով: Ազգույթների ձևավորման հետ բարդանում են հասարակության ինքնակառավարման կառույցները: Առաջ է գալիս պետությունը իր կողիֆիկացված օրենքներով: Հասարակության քաղաքական համակարգը բարձրագույն զար-

գացման է հասնում կուլիտալիզմի ժամանակ: Ազգային պետությունը ժողովրդավարացվում է, մեծանում են քաղաքական կուսակցությունների ու կազմակերպությունների գործունեության շրջանակները:

Գաղափարախոսության ընդհանրությունը որոշակի համակարգ է, որն արտացոլում է մտորդկանց վերաբերմունքը արտաքին աշխարհի և միմյանց նկատմամբ: Գաղափարախոսության ուսիմանական տարրերը ծագել են դեռևս տոհմատիրական հասարակարգում՝ տոտեմական հավատալիքների ձևով: Ցեղի կրոնական գաղափարախոսությունը ավելի է համակարգվում: Ազգության առաջացման հետ ձևավորվում են համագալին գաղափարները՝ համագալին կրոնական հավատալիքների տեսքով: Ավատուտիրական հասարակարգի ընդհանուր ճգնաժամի և բուրժուական հարաբերությունների սաղմնավորմանը զուգընթաց՝ ճգնաժամ է ապրում նաև կրոնական գաղափարախոսությունը, ծնունդ են առնում քաղաքական հոսանքներն ու կուսակցությունները և առաջադրում ազգային գաղափարախոսության նոր հիմնադրույթներ:

Այսպիսով, ազգը սահմանվում է որպես ավատուտիրական հասարակարգի վերացման և բուրժուական հասարակական հարաբերությունների ձևավորման ընթացքում ազգության առաջացած մարդկանց սոցիալական այն մոտ ընդհանրությունը, որն ունի տարածքի, ժազման, լեզվի, հոգեկան կերտվածքի ընդհանրության և նրա բարձրագույն պահանջներին համապատասխան՝ տնտեսական կյանքի, սոցիալական կառուցվածքի, քաղաքական համակարգի և գաղափարախոսության ընդհանրություն⁸: Ազգային քաղաքականությունն ասելով նկատի ունենք պատմական մեծ ու հերոսական ճանապարհ անցած այն ազգերին, որոնք միջազգային քաղաքականության թույլ սուբյեկտներ են: Նրանց վարած արտաքին քաղաքականությունը հիմնականում ընդգրկում է 1. սուրտաքին քաղաքական կողմնորոշման ու 2. ինքնորոշման հիմնախնդիրները: Ժողովրդավարական այս ճանապարհով վտանգված ազգի ազատագրության հարցի չլուծվելու դեպքում ազգը դիմում է ծայրահեղ միջոցի՝ 3. ազգային-ազատագրական զինված պայքարի: Սրանցով են պայմանավորվում յուրաքանչյուր ազգի տեղը ու դերը տարածաշրջանում և ժողովուրդների պատմության մեջ:

Միջազգային քաղաքականության սուբյեկտները գերտերություններն են, որոնք իրենց գերիշխող դիրքը պահպանում են համադաշնությունների ստեղծման միջոցով: Հարույժ Նիկոլսոնը եվրոպական մայրցամաքում Անգլիայի վարած քաղաքականության մասին գրում է. «Բրիտանական քաղաքականությունը մշտապես կոչված է կռալիցիաներ

⁸ Տե՛ս Գ. Գ. Մանուչարյան, նշվ. աշխ., էջ 31:

կազմակերպելու ընդդեմ ամեն մի երկրի, որը տվյալ ժամանակամիջոցում ուժեղագույն պետությունն էր Եվրոպայում: Այդ նշանակում է, որ քաղաքականության ընդհանուր միտումն այն է, որ մի պետություն կամ պետությունների խումբ կարողանա օգտագործել իր ուժերը մյուս երկրներին ազատությունից ու անկախությունից զրկելու համար»⁹: Այս ճանապարհով, զրեթե առանց ռազմական ուժ գործադրելու, Անգլիան Նապոլեոնի դեմ տարավ կարևոր հաղթանակ: Համադաշնությունների ստեղծման դասական օրինակներ են Առաջին և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմների նախօրեին ստեղծված խմբավորումները՝ Անտանտը և Եռյակ միությունը՝ Առաջին համաշխարհայինում և Գերմանական խմբավորումն ընդդեմ ԽՍՀՄ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի՝ Երկրորդում: Այդ հակամարտ ռազմաքաղաքական խմբավորումներից յուրաքանչյուրի ակնհայտ նպատակն էր հասնել համաշխարհային տիրապետության:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմն ապահովեց ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի համաշխարհային տիրապետությունը, սկսվեց ուժերի հարաբերակցության նախընթացը չունեցող ժամանակաշրջան: Մշակվեցին և ասպարեզ նետվեցին մոր պայմաններին համարժեք՝ «երկու թշնամական հասարակարգերի», «սառը պատերազմի սպառնալիքի», «կոմունիստական վտանգի», «նեոգաղութատիրության», «ազգային-ազատագրական հեղափոխությունների», «զարգացման ոչ կապիտալիստական ուղու» մասին դոկտրինաները: Այս գերտերություններից որևէ մեկի տիրապետության ոլորտի նեղացումը առաջացնում է բոլոր միջոցներով կորցրածը վերականգնելու բուռն ձգտում: Չամազան տիպի օգնություն ցույց տալու պատրվակով նրանք իրենց ոլորտից դուրս եկող ժողովուրդներին խճողում են ստրկացնող պայմանագրերով, կազմակերպում դավադրություններ ու հեղաշրջումներ, բորբոքում ազգային երկպառակություններ, տարածքային վեճեր հրահրում նրանց միջև, կազմակերպում անցանկալի ղեկավարների սպանություններ, ազգային ու էթնիկական գծություններ, լայնամասշտաբ ահաբեկչություններ և այլն: Ինչպես նշում է Վ. Կուլսկին, «Օտարերկրյա պետության գերակշռող զինված ուժը կարող է ցանկացած երկրում հաստատել ցանկացած վարչակարգ»¹⁰:

Միջազգայնագետները գտնում են, որ միջազգային համակարգը սառը պատերազմի ավարտից հետո գտնվում է կառուցվածքային փոփոխությունների երկունքի մեջ, և երկբևեռության դարաշրջանի միջազգա-

⁹ Никольсон Г., Дипломатия, М., 1941, т. 9:

¹⁰ W. Kulsky, International politics in a Revolutionary Age, New York, 1964, 336.

յին քաղաքականությունը վերլուծելու նախընթաց միջոցներն ու եղանակները այժմ արդեն հնացել են:

Համաշխարհային քաղաքականության սուբյեկտները վերազգային հզոր կառույցներն են՝ արտադրական, տեխնոլոգիական, առևտրական, բնապահպանական կազմակերպությունները: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ առկա զուբալ էկոնոմիկան նպաստում է շրջակա միջավայրի դեգրադացիայի խորացմանը, հետևաբար և շրջակա միջավայրի գոյապահպանությանն ուղղված ջանքերի տարածմանը: Այս վտանգից խուսափելու համար առաջնահերթ է դառնում որոշել համաշխարհային համագործակցության էական կողմերը, ընդլայնել գիտության նվաճումները, լուծել բնապահպանական պրոբլեմներ, հետազոտել էներգիայի և նրա նոր աղբյուրների համաշխարհային պաշարները, ջրային ռեսուրսները: Համաշխարհային մասշտաբով կազմակերպել վիճակագրական ինֆորմացիա և այլն: Համաշխարհային քաղաքականության սուբյեկտները միտում ունեն արագորեն ընդլայնելու այնպիսի համակարգերի, քաղաքական ու տնտեսական կազմակերպությունների դերը, որոնք տնտեսական զարգացումը կհավասարակշռեն մոլորակի պոտենցիալ հնարավորությունների հետ: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ համաշխարհային կայուն զարգացումները ունեն բազմաթիվ չափանիշներ, որոնք ուղղված են կենսոլորտի ամբողջականության պահպանմանը:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՂՄՈՐՈՇՈՒՄ (ՕՐԻԵՆՏԱՑԻԱ)

Քաղաքականության թույլ սուբյեկտ հանդիսացող ազգերի արտաքին քաղաքականությունը ծավալվում է հիմնականում կողմնորոշման և ինքնորոշման շրջանակներում, որով և այս երևույթները դառնում են քաղաքական գիտության կարևորագույն կատեգորիաներ:

«Արտաքին քաղաքական կողմնորոշում» հասկացության միջազգային ճանաչված տերմինը «օրիենտացիան» է, որը ծագել է ֆրանսերեն «orientation» բառից: Այն նշանակում է կողմնորոշում դեպի Արևելք, որը հավանաբար ծագել է միջնադարում, Երուսաղեմի՝ դեպի Արևելք կատարած մեծ տեղաշարժերի՝ խաչակրաց արշավանքների ժամանակ, որի նպատակը արևմտաեվրոպական ֆեոդալների զավթումներն էին Արևելքում՝ քողարկված «քրիստոնեական սրբավայրերի ազատագրումը մահմեդականներից» կարգախոսի տակ: Օրիենտացիային զուգահեռ օգտագործվում է նաև **կողմնորոշում** տերմինը, որը գերծ է օրիենտացիայի նվաճողական ծագումնաբանական իմաստից և նշանակում է

հովանավորվել, այսինքն կողմնորոշվել դեպի այն մեծ տերությունը կամ տերությունների խումբը, որի շահերը տվյալ պատմական պահին համընկնում են կողմնորոշվող ազգի շահերին, որի ազդեցության ոլորտում է գտնվում կամ կգտնվի մոտ ապագայում: Հատկապես արդի աշխարհում տեղի ունեցող աշխարհաքաղաքական ցնցումները ստիպում են ցանկացած վտանգված ազգի իր անվտանգության ապահովման համար ցուցաբերել զգույշ մոտեցում: Միջազգային ուժերի այս խաբափոփոխ իրավիճակում քաղաքականության թույլ սուբյեկտ հանդիսացող ազգերի ինքնիշխանությունը պահպանելու հիմնական երաշխիքը անսխալ կողմնորոշումն է:

Աշխարհաքաղաքական աննախադեպ զարգացումները ստիպում են, որ փոքր ազգերը սեփական արտաքին քաղաքականության կերտման ժամանակ հաշվի առնեն ոչ միայն համաշխարհային ուժային բևեռների, այլև շահագրգիռ բոլոր մյուս երկրների շահերն ու դիրքորոշումները: Ուժն հետ դաշնակցել, ո՞ր ճամբարին հարել, ինչպիսի՞ փոխհարաբերություններ հաստատել դաշնակիցների ու մրցակիցների հետ:

Կողմնորոշումը արտաքին տարաբնույթ վտանգներից ազգի կենսական շահերի պաշտպանության իրական ուղիների հայտնագործումն է: Այն համակարգային հասկացություն է և հիմնված է կայունության, ինքնակազմակերպման սկզբունքի վրա, միտված է պաշտպանելու ազգի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային հիմքերը, քանի որ դրանցից յուրաքանչյուրի վերացումը կհանգեցնի ողջ համակարգի կործանմանը:

Առանձնապես բարդ է այն ժողովուրդների վիճակը, որոնք իրենց պատմական հայրենիքով տրոհված են երկու կամ ավելի պետությունների միջև և յուրաքանչյուրում հանդիսանում են որպես ազգային փոքրամասնություն: Պարզ է, որ այդպիսի հատվածներից յուրաքանչյուրի նպատակը միավորվելն է, թեկուզ և իշխողներից մեկի հովանու տակ, սակայն քաղաքական գերբարդ պայմանների թելադրանքով նրանք կարող են ոչ միասնական, համազգային կողմնորոշում ունենալ և ստիպված առաջադրել հատվածական կամ տարածաշրջանային կողմնորոշումներ: Տիպական օրինակը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագիրն է, որը այնպես է դասավորվել, որ նա դարեր շարունակ բաժանված է եղել երկու և ավելի տերությունների միջև: Տարբեր էթնիկական, մշակութային ու քաղաքակրթական ազդեցությունները ունեցել են իրենց դերը նման հախուռն միջավայրում ապրող հայ ժողովրդի կողմնորոշման վրա: Հատվածականությունը լինելով օբյեկտիվ պատմական զարգացման արդյունք՝ ստեղծված ռազմաքաղաքական որոշակի իրավի-

ճակում տեղական անկախ պետությունների ու իշխանությունների կերտման իրագործելի տարբերակ էր և հնարավորություն: Հատվածական կողմնորոշումը տվյալ դեպքում ոչ թե քաղաքական անհամաձայնության արդյունք էր, այլ օրինաչափ դրսևորում, քանի որ ազգի տարբեր հատվածների շահերից էր բխում, և համազգային տեսակետից ճիշտ լինելու դեպքում կարող էր տալ որոշակի արդյունք:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին արևելահայերի արտաքին կողմնորոշումը մի շարք բնական պատճառներով ուղղված էր դեպի Ռուսաստան, իսկ արևմտահայերինը՝ Թուրքիա և Եվրոպա: Այսօր, հաշվի առնելով միջազգային անորոշ զարգացումները, Հայաստանի Հանրապետությունը վարում է ասիմետրիկ կոմպլիմենտար քաղաքական կուրս՝ նպատակ ունենալով համաշխարհային հնարավոր ցնցումների ու տեղաշարժերի դեպքում դուրս գալ նվազագույն կորուստներով:

Արտաքին քաղաքական կողմնորոշման հաջողությունները մեծապես պայմանավորված են տնտեսական ու մշակութային ճիշտ կողմնորոշումներով: Ազգի տնտեսական ճիշտ կողմնորոշումը ապահովում է այնպիսի իրավիճակ, որի պայմաններում նա կարող է որոշել սեփական տնտեսական զարգացման հեռանկարները, ուղիներն ու ձևերը: Տնտեսական կողմնորոշման նպատակը ազգի տնտեսական կայուն զարգացման իսկապատկան է, որը բխում է ազգաբնակչության սոցիալ-տնտեսական պահանջմունքների բավարարման անհրաժեշտությունից և հենվում է աշխարհաքաղաքական ռեսուրսների ու ազգի բնական ռեսուրսների զուգորդման, ռացիոնալ օգտագործման վրա: Տնտեսական կողմնորոշումը ազգի գոյապահպանության այն կարևոր բնագավառն է, որը հնարավորություն է տալիս գոյապահպանության մյուս համակարգերը արդյունավետ գործառնել և ձգտում է կայուն տնտեսական աճի ապահովման համար ստեղծել նպաստավոր պայմաններ:

Արտաքին քաղաքական կողմնորոշման կարևոր կողմերից է հոգևոր-մշակութային կողմնորոշումը: Այս ասպարեզի կարևորությունը հատկապես աչքի զարնվեց ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո, երբ տարածաշրջանը դարձավ տարբեր մշակութային արժեքների բախման ու մրցակցության թատերաբեմ, խայտաբղետ արժեքների՝ քաղաքական, հոգևոր-բարոյական, կրոնաաղանդավորական ուսմունքների տարածման ազատ դաշտ: Արևմտյան քաղաքակրթության արժեքների հետ ներխուժեցին օտար ու մերժված, ապակողմնորոշող ու ապակայունացնող տարրեր, որոնք նույնքան աղետաբեր են, որքան քաղաքական ու տնտեսական սխալ կողմնորոշումները: Ուսումնասիրողների մի մասը վկայակոչելով

ԱՐՄ-ի կենտրոնական հետախուզության վարչության նախկին ղեկավար Ալեն Դալեսին՝ պնդում են, որ ԽՍՀՄ-ի փլուզման գլխավոր պատճառներից մեկը հոգևոր-մշակութային դիվերսիան էր, որի նպատակը Ռուսաստանում քաոս առաջացնելն էր: «Մենք հենց Ռուսաստանում կգտնենք մեր համախոհներին,-ծրագրում էր նա,- դաշնակիցներին ու օգնականներին: Դրվագ առ դրվագ կհաղարկվի աշխարհի ամենահեղափոխական ժողովրդի կործանման, նրա ինքնագիտակցության անհաղադարձելի և վերջնական մարման լայնածավալ ողբերգությունը: Գրականությունից ու արվեստից մենք աստիճանաբար դուրս կնղենք նրա հասարակական էությունը: Պետության ղեկավարումն մեջ մենք քաոս և անկարգություն կստեղծենք: Աննկատ, բայց ակտիվ և մշտապես կօժանդակենք չինովնիկների հիմարությանը, կաշառակերությանն ու անսկզբունքայնությանը: Բյուրոկրատիզմն ու քաջքշուկը կհամարվի բարիք: Ազնվությունն ու օրինապահությունը կծուղրվի, կդառնա անցյալի մնացուկ և ոչ մեկին պետք չի լինի՝ Առաքելությունն ու հանդգնությունը, սուտն ու կեղծիքը, միմյանց նկատմամբ անսահման վախն ու ամամոթությունը, դավաճանությունն ու ժողովրդի թնամամքը մենք կսերմանենք ճարպկորեն ու աննկատ: Էլ միայն քչերը, շատ քչերը կենթադրեն կամ կհուսկանան, թե ինչ է կատարվում: Բայց մմաններին մենք կդնենք անօգնական վիճակում, կդարձնենք իռեզկատու»¹¹:

Դժբախտաբար այս մոտեցումները նկատելիորեն իրագործվում են Հայաստանում:

Պետականություն ունեցող ազգերի համար արտաքին կողմնորոշման հիմնական սուբյեկտը պետությունն է, պետությունագուրկ ազգի համար՝ քաղաքական կուսակցություններն ու հոսանքները, կրոնական հաստատությունները, զանգվածային շարժումները, զրակում, մշակութային ու քաղաքական անվանի գործիչները:

ԻՆՔՆՈՐՈՇՈՒՄ

Ինքնորոշման իրավունքը մասնատված ու տարանջատված ազգերի ազգաստարածքային հիմնահարցի լուծման ժողովրդավարական եղանակն է՝ հակամարտող ժողովուրդների իրավունքների փոխադարձ հարգման միջոցով:

Ազգատարածքային հակամարտությունները առաջացել են տարբեր դարաշրջաններում ու տարբեր ճանապարհներով և ըստ իրենց ծագ-

¹¹ В. Тихонов, Безопасность и сотрудничество, М., 2001, էջ 201.

ման, բնույթի, տիպաբանության ու լուծման միջոցների, բազմազան են: Այդ իսկ պատճառով նրանց բոլորի լուծման ընդունելի միանշանակ տարբերակ տեսաբանները դժվարանում են առաջարկել: Այդ հակամարտությունները կապված են մի կողմից անցյալում մասնատված ազգերի առանձին հատվածների միավորման հետ, մյուս կողմից՝ գերիշխող պետությունների ներքին վարչատարածքային բաժանումների հետ, երբ անտեսելով իրենց ենթակա ժողովուրդների պատմական սահմանները, այնպես էին անում, որ որևէ փոքր ազգ գերիշխող տերության ոչ մի մարզում մեծամասնություն չկազմի: Այս ճանապարհով ստեղծվում է եթնիկական խճանկար, դարերով ամրագրվում խճողված սահմանները և գրեթե անլուծելի խնդիրների առաջ կանգնեցնում ազատություն տենչացող ազգերին: Հատկապես սուր են ազգատարածքային այն հակամարտությունները, երբ նոր կազմավորված պետությունները գերիշխում են ազգային այնպիսի փոքրամասնությունների վրա, որոնք իրենց պատմական հայրենիքից պոկված մի հատվածում ապրում են հարևան պետության կազմում: Այս ճանապարհով են առաջացել Լեռնային Ղարաբաղի, Նախիջևանի և Ջավախքի հիմնախնդիրները՝ իրենց ողջ բովանդակությամբ:

Դեռևս պարսկա-թուրքական տիրապետության ժամանակներում ձևավորված հարավկովկասյան ներքին վարչատարածքային սահմանները գրեթե չփոխվեցին ո՛չ ցարական, ո՛չ էլ խորհրդային Ռուսաստանի ամբողջատիրության վարչակարգերում: Պարսկաստանից Ռուսաստանին անցած Անդրկովկասում 1840 թ. ապրիլի 10-ի օրենքով ցարիզմը ստեղծեց Վիրա-իմերեթյան նահանգը և Կասպիական մարզը: Վիրա-իմերեթյան նահանգի մեջ մտան Թիֆլիսի, Գորիի, Թելավի, Բելոկանի, Քութաիսի, Ելիզավետպոլի, Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Նախիջևանի, Աբխազիայի և Գուրիայի գավառները, իսկ Կասպիականի մեջ՝ Շիրվանի, Շաքիի, Ղարաբաղի, Թալիշի, Դերբենդի և Ղուբայի գավառները: 1874 թ. ստեղծված Երևանի նահանգի մեջ ցարիզմը նույնիսկ չմտցրեց Ջանգեզուրի, Լոռիի, Շամշադինի և Ղարաբաղի գավառները: Դրանք կցվեցին Թիֆլիսի և Ելիզավետպոլի նահանգներին:

Ռուսաստանի ճնշված ազգերը խանդավառված հակամարտության հեղափոխության հաղթանակով, հույսով էին, որ կվերացվի ազգային անհավասարությունը և կկիրառվի ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը: Սակայն համընդհանուր ձևախեղումները արտահայտվեցին մահազգային քաղաքականության բնագավառում: 1921 թ. հուլիսի 2-7-ը տեղի ունեցած Կովկասյան բյուրոյի արտակարգ պլենումը որոշեց՝ «...հաշվի առնելով Ղարաբաղի տնտեսական սերտ կապերը Ադրբեյջան-

նի հետ... թողնել այն Ադրբեջանի կազմում»¹²։ Նույն թվականի հոկտեմբերի 13-ին Կարսում մի կողմից Հայաստանի, Ադրբեջանի և Կրաստանի հանրապետությունների, մյուս կողմից՝ քեմալական թուրքիայի միջև կնքվում է պայմանագիր, որը, ելնելով նույն թվականի մարտի 16-ի Մոսկվայում կնքված սովետա-թուրքական պայմանագրի պահանջներից, թուրքիայի պահանջով Նախիջևանի մարզը բռնակցեց Ադրբեջանին, իսկ նոյեմբերի 6-ի համաձայնագրով՝ Կրաստանին հանձնվեց Ջավախքը։ Այսպիսով, ստեղծվում է մի իրավիճակ, որում ազգային հակամարտությունները ոչ թե շահերի սովորական բախումներ են, որ կարող են թույլ տալ փոխզիջումային համաձայնություն, այլ ընկալվում են իբրև տարբեր պետությունների, տարբերվող բարքերի, սեփական լեզվի, հասարակական-քաղաքական ու ազգային նպատակների արմատական ամբողջություն, լինել-չլինելու հարց, հատկապես՝ Արևելքում, որտեղ տիրապետող ազգերը տհաճությամբ են ընդունում, որ իրենց պետությունը նաև այլ ազգերի և նրանց առանձին հատվածների պետությունն է։

Հարևան ազգերի հարաբերությունների այսօրինակ պայմաններում է, որ լավագույն ելքը երաշխավորում է ինքնորոշումը, որը ենթադրում է ժողովրդին իրավունք տալ լուծել իր բախտի հարցը, դրանով իսկ լուծել իր բնակեցրած տարածքի՝ իր պատմական հայրենիքից խլված այդ հատվածի կարգավիճակի հարցը։

Յուրաքանչյուր ազգի ինքնուրույն պետություն ստեղծելու գաղափարը առաջնային դարձավ 18-րդ դարի լուսավորչական գաղափարախոսության մեջ։ Հետագայում, որպես քաղաքական հնչեղություն ունեցող հարց, ազգերի ինքնորոշման իրավունքը շահարկեցին գրեթե բոլոր անցումային դարաշրջանների պետական ու քաղաքական գործիչները։ Ուշագրավ են հատկապես 1917 թ. դեկտեմբերին ՌՍՖՍՀ նորաստեղծ կառավարության՝ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի՝ Վ. Ի. Լենինի դեկավարությամբ ընդունած «Թուրքահայաստանի» մասին դեկրետը և 1918 թ. ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնի հանձնարարությամբ կազմված միջպետական-քաղաքական սահմանների էքնիկական-լեզվական սահմաններին համապատասխանեցման մասին 14 կետից բաղկացած փաստաթուղթը։ Այս իրավունքը հետագայում ամրագրվեց թե՛ հորիզոնային Միության սահմանադրության մեջ, թե՛ ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի բանաձևերում¹³, որոնցում ժողովուրդների ինքնորոշման

¹² Хармандарян С., В. Ленин и становление Закавказской федерации 1921-1923, Ер., 1969, стр. 104.

¹³ Տե՛ս նաև. Բարսեղով, նշվ. աշխ., էջ 33-50։ Տե՛ս նաև Мовчан А. П., Права человека в международных отношениях, М., 1977, էջ 43.

իրավունքը ճանաչվում է իբրև մարդու հիմնական իրավունք: Իրուք, մասնատված ու տարանջատված ազգերի ազգատարածքային հակամարտությունների լուծման ամենաժողովրդական եղանակը, ինչպես նշում է Յու. Բարսեղովը, ազգերի ինքնորոշման իրավունքն է քաղաքակրթության բարձրագույն նվաճումը, բոլոր ժողովուրդների իրավունքների փոխադարձ հարգման վրա հիմնված, միջազգային հարաբերությունների քաղաքակիրթ ձևերը տանող երկարատև վերելքի արդյունք, որը կբացառի հողի համար նախնադարյան վայրենի, արյունահեղ ընդհարումները, երբ գերակշռում էին տարածքային զավթումների, ավելի թույլ ժողովուրդների ստրկացման, արտաքսման կամ ոչնչացման անասնական բնազդներն ու կրքերը¹⁴:

Այսուհանդերձ, ինքնորոշման պահանջը հաճախ դիտվում է որպես վտանգավոր անջատողականություն: Հիմնահարցը այդպես են որակում ոչ միայն գերիշխող պետությունների կառավարող շրջանները, այլև արևմտյան որոշ քաղաքագետ-հասարակագետներ՝ պատճառաբանելով, թե որևէ ժողովրդի ինքնորոշվելու և ազգային պետություն կազմելու գաղափարը անխուսափելիորեն կհանգեցնի ավերիչ հետևանքների, քանի որ պետությունների սահմանները չեն համապատասխանում էթնիկական-լեզվական սահմաններին: Այս փաստարկը, նշում է Դ. Գևորգյանը, որպես վճռական, բերում են թե՛ պատմաբան Ա. Թոյնբին, թե՛ քաղաքագետ Է. Հոբսբաունը, թե՛ փիլիսոփա Կ. Պոպերը: Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում, նրանց կարծիքով, «ազգայնականության այդ ավերիչ հետևանքները մեղմացվեցին այն հանգամանքի բերումով, որ այդ երկրներում ազգայնականությունը փաստորեն սրբագործում էր քաղաքական սահմանաբաժանման գոյություն ունեցող վիճակը՝ քարտեզագրական իրողությունը», քանի որ 18-րդ դարի վերջին Արևմտյան Եվրոպայում ժողովուրդները կազմում էին «տարածքային միասեռ զանգվածներ», որոնք էլ դառնում էին ազգային պետություններ: Բայց երբ «ազգայնականության մոլուցքը» շարժվեց դեպի Արևելք, պարզվեց, որ ազգայնական իդեալը տարբերվում է «ժամանակակից քարտեզագրական փաստերից»: Եվ սա է, որ աղետներ բերեց, ասում է Թոյնբին և դիմում հայերի ցեղասպանության օրինակին¹⁵:

Մի ժողովրդի կողմից մյուսներին գերիշխելու վրա հիմնված հարաբերությունների վերացմանը ընդդիմադիր ուժերը, ինչպես տեսնում ենք, փորձեր են անում արդարացնելու զավթողական քաղաքականությունը, ժխտելու բռնակցված մարզերի ժողովուրդների ինքնորոշման

¹⁴ Տե՛ս Յու. Բարսեղով, նշվ. աշխ., էջ 15:

¹⁵ Տե՛ս Դ. Գևորգյան, նշվ. աշխ., էջ 7-8:

իրավունքը՝ պատճառաբանելով, որ դա կարող է խախտել պետության միասնականությունն ու տարածքային ամբողջականությունը: Մինչդեռ խաղաղության ու կայունության շահերը պահանջում են ոչ թե տարածքային վեճերի անտեսում, այլ այն ծնող պատճառների վերացում:

Ժամանակակից քաղաքագիտական գրականության մեջ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի՝ Հոբսբաունի ու Պոպերի քննադատությունը ուղղակիորեն հակասում է միջազգային իրավունքի ելակետային սկզբունքների այն համակարգին, որն ընկած է ՄԱԿ-ի կանոնադրության և գործունեության հիմքում: Այդ տեսաբանների այն պատճառաբանությունը, թե Արևմուտքում ազգային միատարր պետությունների առկայությունը նպաստում է ինքնորոշմանը, իսկ արևելյան բռնակալական պայմաններում դա անհնար է, չի արդարացվում: Չէ՞ որ հպատակ ժողովուրդները հենց Արևելքում են ենթարկվում բռնի ուժացման, հավատափոխության ու բնաջնջման: Հետևաբար, հենց այստեղ է պահանջվում բռնակցված ազգերի ու նրա առանձին հատվածների՝ իրենց հայրենիքում շարունակաբար ապրելու, գոյատևելու իրավունքի պաշտպանություն: Բռնակցված ազգերի ինքնորոշումը չի խաթարում պետությունների պատմական սահմանները այն պարզ պատճառով, որ բռնակցման հետևանքով նվաճված տարածքային ոչ մի ձեռքբերում չի կարող հայրենիք ճանաչվել, իսկ ինքնորոշումը՝ տարածքային ամբողջականության խախտում: Տարածքի պետական պատկանելության յուրաքանչյուր փոփոխություն պետք է հիմնվի այն բնակեցնող ժողովրդի ազատ ինքնորոշման վրա:

Իհարկե, պետության տարածքային ամբողջականության և նրա սահմանների անձեռնմխելիության հիմնախնդիրը նույնպես արդի միջազգային իրավունքի կարևորագույն սկզբունքներից է, որը կոչված է ապահովել խաղաղությունն ու կայունությունը միջպետական հարաբերություններում: Նրա գործողությունն ամենից առաջ ուղղված է միջպետական հարաբերությունների ոլորտին և նպատակ ունի պաշտպանելու պետության տարածքն արտաքին ոտնձգություններից՝ միակողմանի տարածքային պահանջներից, որոնք հիմնված չեն միջազգային իրավունքի վրա և չեն խախտում միջազգային վեճերի խաղաղ կարգավորման համար սահմանված կարգը:

Ինքնորոշման հարցի քննարկումը վերաբերում է ոչ թե տարբեր պետությունների միջև տարածքային վեճերին, այլև բռնակցված և բռնությանը պահվող տարածքների մարզերի ինքնորոշման իրավունքին: Ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, որպես միջազգային իրավունքի չափորոշիչ, պետք է ճանաչվի միշտ, անկախ այն բանից, թե ե՞րբ, ի՞նչ հան-

զամանքներում է տեղի ունեցել տարածքի բռնակցումը: Հենց այդ հիմքով է ժողովուրդը դնում ինքնորոշման հարցը:

Ինքնորոշման իրավունքը շոշափում է ոչ միայն ժողովուրդների իրավունքները, այլև պետության ու անձի հարաբերությունները: Մարդու իրավունքներն ու ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը սերտորեն կապված են և փոխալայմանավորված: Այդ փոխադարձ կապն ու պայմանավորվածությունը նշված է ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 1952 թ. դեկտեմբերի 16-ի 637 (7-րդ) բանաձևում, ըստ որի ժողովուրդների ու ազգերի ինքնորոշման իրավունքը նախադրյալ է մարդու հիմնական բոլոր իրավունքներից օգտվելու համար: Ուստի մարդու իրավունքների մասին բոլոր ակտերը ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը դասում են մարդու հիմնական իրավունքների թվին: Քանի որ ինքնորոշման իրավունքը դասվում է մարդու կոլեկտիվ իրավունքների թվին, ապա նրա ժխտումը նշանակում է մարդու իրավունքների զանգվածային խախտում:

ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐ

Իր տեսակի ազատության համար մղվող պայքարը սկզբնավորվել է մարդկային հասարակության առաջացման արշալույսին: Պատմության վաղ շրջանում թույլ էքնոսները հեռանում էին ներազդման աղբյուրից՝ ավելի հզոր հարևաններից: Հետագայում, սակայն, երկրագնդի բնակեցման խտացմանը զուգընթաց, մեծ լուծումները անհնարին էին դառնում: Դա ստիպում էր գտնել ներազդմանը հակադրվող կենսական մոր միջոցներ: Այդպիսի միջոցներ էին՝ ազգային լեզուն, գիրն ու գրականությունը, ազգապահպան գաղափարախոսությունը, ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների ամրապնդումը և հատկապես՝ ազգի հուսալի ինքնապաշտպանության համակարգված մեխանիզմների ստեղծումը:

Ժողովուրդների մղած անթիվ ու անհամար պատերազմների զարդն ու գոհարները ոչ թե Զինգիզխանի, Լենկթեմուրի կամ Հիտլերի աշխարհակործան պատերազմներն են, այլ փոքրաթիվ ժողովուրդների մղած ազատագրական մեծ պատերազմներն են՝ բալկանյան ժողովուրդների մղած պատերազմները օսմանյան կայսրության դեմ, լեհերի ու չեխերի պայքարը գերմանական ու ավստրիական նվաճողների դեմ, հայ ժողովրդի դարավոր պատերազմները պարսկական, արաբական, սելջուկյան ու թուրքական անագորույն լծի դեմ: Ազատագրության համար

մղված հավերժական պատերազմները, որպես երկարատև, մասշտաբային ու փոխակերպող գործընթացներ, նոր փուլ են թևակոխում 17-18-րդ դարերում, բուրժուական մեծ հեղափոխությունների դարաշրջանում: Դրանք իրենց արտացոլումը գտան եվրոպական լուսավորական, կրթական, պատմամշակութային, իրավական գաղափարախոսության մեջ: Անկախություն, անկախ հայրենիք ունենալու իրավունքը միաժամանակ պարտականություն է, որից խուսափող ժողովուրդը կորցնում է իր բարոյական գոյության իրավունքը:

Այս հուժկու շարժումները նոր փուլ թևակոխեցին ու նոր թափով ծավալեցին 19-րդ դարում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ազգային-ազատագրական շարժումները թևակոխում են երրորդ փուլ: Ճնշված ժողովուրդների պայքարը ընդգրկում է ամբողջ գաղութային աշխարհը: Նախկին գաղութների, կիսագաղութների և կախյալ տարածքների վրա ստեղծվում են մոտ 100 ինքնիշխան պետություններ: Գաղութային համակարգի խորտակումը և քաղաքական անկախության նվաճումը արմատական հեղաբեկում առաջացրին երկրագնդի բնակչության երկու երրորդը կազմող ժողովուրդների կյանքում:

Ճնշված ազգերը ազգային-ազատագրական անհավասար պայքարին նախապատրաստվում են երկար ժամանակ, մշակում ազատագրության տեսություն, ռազմավարություն, մարտավարություն և դրոշ բարձրացնում միջազգային բարենպաստ պայմանների առկայության դեպքում: Հասարակական գիտակցություն թափանցած սեփական ազգային իրավունքների պաշտպանության գաղափարը հետզհետե իշխող է դառնում հանրային կյանքի բոլոր ոլորտներում: Եթե ազգային-ազատագրական պայքարը ծավալվում է այնպիսի տարածքում, որտեղ խաչաձևվում են մեկից ավելի պետությունների շահերը, նրա միջազգայնացումը դառնում է անխուսափելի: Խաղի մեջ մտած գերտերությունները բացահայտ կամ քողարկված ձգտում են ազդել հակամարտությունների ընթացքի վրա: Այս տեսակետից տիպական է հատկապես հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի օրինակը: Դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը գտնվել է ոչ միայն երկու մեծ տերությունների՝ Թուրքիայի և Ռուսաստանի հակամարտությունների ոլորտում, այլև երկու խոշոր համաշխարհային խմբավորումների՝ հակամարտությունների գոտում. որովհետև միշտ էլ Ռուսաստանը և Թուրքիան տարբեր խմբավորումների կազմի մեջ են եղել: Կյանքը ցույց է տալիս, որ Հայաստանը մերօրյա իրարամերժ հակասությունների խաչաձևման վայր է մակայում, ու հայության հարցը սոսկ հայ-թուրքական կամ հայ-ռուս-թուր-

քական հակամարտությունների հարց չէ, այլ ռուս-թուրքական և Արևմուտքի մեծ տերությունների հարաբերությունների ու Մերձավոր Արևելքում նրանցից յուրաքանչյուրի գերիշխանության հասնելու հարց:

Պետականությունից ու անկախությունից զուրկ ժողովուրդների ազատագրության գործում կարևորվում է հատկապես նրա ծոցից դուրս եկած տաղանդավոր առաջնորդների, անվեհեր մարտիկների, կուսակցական ու քաղաքական անհատ գործիչների դերը, որոնք մշտապես մաքառել են իրենց ժողովրդի ազատության համար մղված անհավասար մարտերում: Սպանության ու կոլոդպուտի ելած բանակը, ինչպես նշում է Գարեգին Նժդեհը, կարող է քաջ ավազակներ ու մարդասպաններ տալ, բայց ոչ հերոսներ: Անհավասար կռվում բարոյական ուժն է գոտեպնդում հայրենիքի համար մարտնչող հերոսին: Նա է կարողանում անպարտելիության ոգով ներշնչել իր ժողովրդին: Ռազմատենչ ժողովուրդների վտանգավոր հարևանությամբ ապրող խաղաղասեր ժողովուրդներին սթափ ու մարտունակ պահելու գործում է, որ կարևորվում է առաջնորդի դերը: Ի վերջո, պայքարում տեղի է տալիս այն կողմը, որի առաջնորդը առաջինն է հուսահատվում¹⁶:

Աշխարհի առաջավոր մարդկությունը խանդավառությամբ է վերաբերվել ճնշված ազգերի ազատագրական կռիվների ու ազատագրության համար հերոսացած հերոս-նահատակներին: Սակայն, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո որոշակի բեկում է նկատվում ազգային-ազատագրական շարժումների գնահատման և ազգային պետություն ստեղծելու՝ ճնշված ժողովուրդների ձգտման նկատմամբ: Կոսմոպոլիտիզմն այսօր էլ գերտերությունների ձեռքին ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ պայքարելու փորձված զենքերից է: Երբ մի ժողովրդի ազգային անկախության դեմ ոտնձգությունները որևէ կերպ հնարավոր չէ արդարացնել, նրանք հանդես են գալիս ճնշվածների ազատագրական ձգտումների դեմ՝ հայտարարելով դրանք ազգամոլության, անջատողականության, մարդկության առաջընթացի դեմ ուղղված շարժումներ: Որևէ ժողովրդի ազատագրության գաղափարը Ա. Թոյնբին անվանում է աղետաբեր: Է. Զոքսբաումը, առանց պատմական մանրամասների մեջ մտնելու, հայերի, սերբերի, խորվաթների մասին ասում է, որ նրանց ազգային-ազատագրական շարժումները ազգայնական վերնախավն է դրդել, և մասնավորապես, հայերը չպետք է հավակնեն անկախ պետականության իրենց պատմական որոշակի տարածքի վրա, քանի որ «նրանց վերջին փոքրիշատե կարևոր թագավորությունը կարելի է գտնել ոչ ավելի ուշ, քան առաջին դարում Զ. ա... և դուրս է

¹⁶ Տե՛ս Գ.Նժդեհ, Զատընտիր, 2001:

գտնվում նրանց ներկա պատմական հիշողությունից»¹⁷: Քննադատվում է ազգային պետության ոչ միայն գաղափարը, այլև նրա իրողությունը: Որևէ պետություն ազգային չէ թեկուզև այն պատճառով, որ միատարր չէ՝ իր ժողովրդի լեզվով, էթնիկական ծագմամբ և կազմով, մշակույթով, ընդհանուր պատմությամբ, այնպես որ «ազգային պետության սկզբունքը ոչ միայն կիրառելի չէ ամենևին, այլև երբեք էլ չի էլ եղել հստակորեն ձևակերպված», -գրում է Կարլ Պոպերը¹⁸:

Այսպիսով, մերժվում են ազգային ինքնությունը, հայրենիքի, հայրենասիրության ու ազգային պետության գաղափարը: Տեսաբանների մի մասը գտնում է, որ դրանք պատմական իրողություններ են, և պահանջում են իրենց բացատրությունները: Այս առիթով Ջին Բեթքեն էլշտեյնը գրում է, որ ազգ-պետություն մոդելը պատմականորեն կարող է ի հայտ եկած լինել որպես արևմտյան մոդամոդություն, Վեստֆալյան 1648 թ. դաշնագրի արդյունք, բայց այն հետագայում տարածվել է աշխարհով մեկ: Այսօր նրանք կան և վաղ թե ուշ ազգայնական հարցեր են առաջադրելու: Նրանք հոգնել են արհամարհանքից, վերադաս ազգի կողմից հրմշտվելուց: Այդ ամենից վշտացած փոքր ազգերը ցանկանում են ոչ թե ազգ-պետության, անկախության կամ ազգային ինքնավարության վերացում, այլ իրենց պատմության, լեզուների, մշակույթների և կոլեկտիվ ինքնության վիրավորված զգացմունքների հանդեպ արևմտյան գաղութային, կամ խորհրդային, կամ այլ արտաքին գերակայության ավարտ¹⁹: Ազգային ինքնության ընդգծված միտումներ են սրանք, որ առկայծում են պատմականորեն տեսանելի ապագայի հորիզոններում, որքան էլ փորձեն հակառակը պնդել գերտերությունների տեսաբանները:

¹⁷ Մեքբերումն ըստ Դ. Գևորգյանի, տես Դ. Գևորգյան, նշվ. աշխ., էջ 31:

¹⁸ Տես Դ. Գևորգյան, նշվ. աշխ., էջ 39:

¹⁹ Տես Միջազգային հարաբերությունների արդի տեսությունը, Եր., 2001, էջ 199-209:

6. ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

Ազգային քաղաքականության հիմնարար խնդիրներից է ազգային անվտանգության ապահովումը, որը ոչ միայն ազգի գոյապահպանության, նրա պետականության, հասարակական-քաղաքական կյանքի ամրապնդման, զարգացման դեմ ուղղված առկա սպառնալիքներից պաշտպանություն է, այլև դրանք կանխարգելող մեխանիզմ:

Ազգային անվտանգության գաղափարը առաջ է քաշվել դեռևս հին աշխարհի մտածողների կողմից: Հին Չինաստանում ազգային անվտանգության հարցերը դիտարկվում էին թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին սպառնալիքներից պաշտպանվելու տեսանկյունով: Ավելին, մշակվում էին անվտանգության ապահովման հայեցակարգեր, ստեղծվում դրանց իրականացման համար անհրաժեշտ միջոցներ: Արիստոտելը հասարակության կառավարման մեթոդների վերաբերյալ իր գաղափարների հիմքում դնում էր քաղաքացիների անվտանգության չափանիշը¹: Բ. Սպինոզան քաղաքացիական վիճակի հիմնական նպատակը համարում էր «խաղաղության և կյանքի անվտանգության» ապահովումը: Թ. Ջոքսի աշխատություններում հստակորեն հիմնավորվում է այն գաղափարը, որ պետությունը կոչված է պաշտպանելու իր քաղաքացիների շահերը, ապահովելու նրանց անվտանգությունը՝ օգտագործելով տրամադրության տակ եղած ռեսուրսները: Ըստ Ժան-ժակ Ռուսոյի՝ ինքնապաշտպանության նկատմամբ հոգատարությունը պետք է լինի պետության կարևորագույն հոգատարությունը²:

Ակնհայտ է, որ մարդու և հասարակության անվտանգության վերաբերյալ գաղափարները գալիս են դարերի խորքից: Բայց ազգային անվտանգության տեսությունը մշակվեց ազգային պետությունների ստեղծման ու զարգացման ժամանակաշրջանում և տակավին շարունակվում են դրա առանձին կողմերի ու հատկանիշների, մասնավորապես անվտանգության ապահովման մեխանիզմների կատարելագոր-

¹ St'u Лесков М. А., Гомеостатические процессы и теория безопасности, «Безопасность», № 4, М., 1994, էջ 66:

² NSC 68 The special collections. File Presidential Directives on National Security from Truman to Clinton. us National Security Archive:

ծուընդ օրինաչափությունների հետազոտությունը և գործնական կիրառման ձեռնարկումները:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ ազգային անվտանգության հարցերը քննարկում են տարբեր տեսանկյունով ու տարբեր մակարդակներով: Նեղ առումով անվտանգության ապահովման հարցերը, որպես կանոն, վերաբերում են հասարակական-քաղաքական կյանքի առանձին կողմերին ու գործընթացներին՝ պայմանավորված տվյալ ժամանակաշրջանի կոնկրետ հանգամանքներով և սոցիալ-քաղաքական ուժերի հարաբերակցության առանձնահատկություններով: Լայն առումով ազգային անվտանգության խնդիրն ընդգրկում է մարդկանց կենսագործունեության բոլոր կողմերը, առնչվում ինչպես մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության, նրանց անվտանգության ապահովման, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական կարգի պահպանման ու ամրապնդման հետ:

Ազգային անվտանգությունն ունի մի շարք բաղկացուցիչներ՝ կապված մարդկանց կենսագործունեության տարբեր կողմերի և առաջին հերթին մարդկության գոյապահպանության համար անհրաժեշտ պայմանների ապահովման հետ: Մի շարք մասնագետների համոզմամբ առաջնայինը Նոոսֆերայի անվտանգության խնդիրն է, որ ենթադրում է պահպանել կյանքի համաշխարհային մտքի մակարդակը, միաժամանակ ապահովել բնական և կենդանական աշխարհի գոյապահպանության ու զարգացման անհրաժեշտ պայմանները: Ազգային անվտանգության բաղկացուցիչների առանձնացումն անհրաժեշտ է իրականացնել մարդ-հասարակություն-պետություն-միջազգային հանրություն քառամիասնական մեխանիզմի հիման վրա՝ չնայած մինչ այժմ առանձնացվում էր մարդ-հասարակություն-պետություն եռամիասնական համակարգը, ինչը, սակայն, գլոբալացման գնացող աշխարհում չի կարող արտացոլել ազգային անվտանգության բոլոր կողմերը:

Ազգային անվտանգության բաղկացուցիչների շարքում կարող ենք առանձնացնել հատկապես ռազմական, քաղաքական, տնտեսական, ժողովրդագրական, սոցիալական, մշակութային, տեխնոլոգիական, բնապահպանական, տեղեկատվական անվտանգության ապահովման խնդիրները:

Ազգային անվտանգության հիմնախնդիրը դիտարկելիս անհրաժեշտ է առանձնացնել աշխարհաքաղաքական, աշխարհառազմավարական, աշխարհատնտեսական, տարածաշրջանային, պետական, տարածքային, խմբային, անհատական մակարդակները: Ըստ որում, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ յուրաքանչյուր մակարդակին կարող են համապա-

տասխանել ազգային անվտանգության որոշակի ոլորտներ, որոնք կապված լինեն այս կամ այն կոնկրետ խնդիրների իրականացման հետ: Վերջին տարիներին տեխնածին գործոնների զարգացումը և գլոբալացման գործընթացները լուրջ հիմնախնդիրներ են ստեղծում մարդուն անհրաժեշտ նոսսֆերայի գոյության համար: Նոսսֆերայի անվտանգությունը փաստորեն հարակից է գլոբալ անվտանգության հիմնախնդրին:

Աշխարհաքաղաքական և աշխարհառազմավարական անվտանգությունը ենթադրում է աշխարհում ուժերի հարաբերակցության և համաշխարհային մակարդակով ընդհանուր խաղաղության պահպանում, համաշխարհային ուժային կենտրոնների հզորության հավասարակշռման ապահովում, սեփական տարածքներում էթնիկ միավորների կողմից սեփական բարձրագույն իշխանության կազմակերպման ձևերի ազատ ընտրություն, ազգերի կողմից սեփական շահերի պաշտպանության լեգիտիմ մեխանիզմներ, ազատ համագործակցություն, փոխադարձ հարգանքի հիման վրա աշխարհառազմավարական խաղի կանոններ և այլն:

Աշխարհատնտեսական տեսանկյունից անվտանգությունը ենթադրում է համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամների հնարավորության նվազեցում, հումանիտական գլոբալ շուկայի առաջացում, ֆինանսական, նյութական և մտավոր հոսքերի կանոնակարգում, տարբեր ազգերի տնտեսական զարգացման միջև հնարավոր համամասնության ապահովում, համաշխարհային ֆինանսատնտեսական կազմակերպությունների (Չամաշխարհային բանկ, Արժույթի միջազգային հիմնադրամ) գործունեության ձևերի և խնդիրների փոփոխություն ու դրանց համապատասխանեցում և այլն:

Տարածաշրջանային անվտանգությունը ենթադրում է տարածաշրջանում բնակվող ազգերի և ժողովուրդների, գործող միջազգային կազմակերպությունների կենսական շահերի նկատմամբ սպառնալիքի բացակայություն: Տարածաշրջանային անվտանգությունը պայմանավորված է ուժերի հարաբերակցության պահպանմամբ, տարածաշրջանի բոլոր երկրներում խաղաղության համաչափ արմատավորմամբ, աշխարհաքաղաքական կենտրոնների կողմից տարածաշրջանային կայունության ապահովմամբ, տարածաշրջանային քաղաքական դինամիկայով և այլն:

Տարածաշրջանային անվտանգության համակարգի գործող անձինք են՝ տարածաշրջանային պետությունները, էթնիկ խմբերը, տարածաշրջանային և միջազգային կազմակերպությունները, աշխարհի ուժային կենտրոնները:

Վերջին տարիներին մեծ պետությունների ազգային անվտանգու-

թյան հայեցակարգերում գերակայվում է տարածաշրջանային մոտեցումը, քանզի տարածաշրջանային անվտանգության համակարգերի դերն ու նշանակությունը գլոբալ անվտանգության և առանձին պետությունների անվտանգության ապահովման գործում անհամեմատ բարձրացել են: Անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության համակարգն ստեղծելու ընթացքում:

Պետական անվտանգությունը անվտանգության կարևորագույն բաղկացուցիչներից մեկն է, որ ներառում է այնպիսի ոլորտներ, ինչպիսիք են տնտեսությունը, քաղաքականությունը, մշակույթը, սոցիալական ոլորտը, ընդերքը, բնությունը և գյուղատնտեսությունը, ինֆորմացիոն և էներգետիկ դաշտերը և այլն:

Պետության անվտանգության մասին խոսելիս անհրաժեշտ է առանձնացնել անվտանգությունը նեղ և լայն առումներով: Լայն առումով պետական անվտանգությունը նշանակում է տարածքի, ազգաբնակչության և կառավարաման համակարգի նկատմամբ սպառնալիքի ու վտանգի բացակայություն: Տվյալ դեպքում մենք կարող ենք խոսել նաև պետության, որպես քաղաքական համակարգի անվտանգության մասին: Նեղ առումով պետական անվտանգությունը ենթադրում է պետական կառավարման համակարգի նկատմամբ սպառնալիքին դիմակայելու կարողություն:

Պետական համակարգի անվտանգությունը նշանակում է պետական ինստիտուտների հստակ գործունեություն, այդ ինստիտուտների գործունեության կոորդինացում, տեղեկատվության հստակ շրջապտույտ և որոշումների ընդունման հստակ մեխանիզմ, կազմակերպչական գործընթացների գերակայության ֆլուկտուացիոն գործընթացների նկատմամբ, իշխանության մարմինների կողմից ռազմավարական կառավարում և իշխանության բալանս, պետական կառավարման համակարգի արդիականացման ունակություն, պետական կառավարում-ժողովուրդ կապի առկայություն:

Քաղաքական համակարգի անվտանգությունը անհրաժեշտ է դիտարկել հասարակական կյանքի ոլորտների անվտանգության պրիզմայով: Քաղաքական անվտանգություն առաջին հերթին նշանակում է քաղաքական ռեժիմի անվտանգություն՝ կախված նրանից, թե տվյալ պետությունը քաղաքական ինչպիսի ռեժիմ ունի, քաղաքական ռեժիմի լեգիտիմություն, կոնֆլիկտների լուծման ու կանխարգելման արդյունավետ մեխանիզմ, կայուն ինստիտուտներ, նպատակային փոփոխությունների այնպիսի մեխանիզմի առկայություն, որը միաժամանակ ապահովում է համակարգի զարգացող գործառնությունն ու արդիակա-

նացումը: Քաղաքական անվտանգության խնդիրը առավել քան կարևոր է, քանի որ, ինչպես նշում են բազմաթիվ հեղինակներ (Ն. Մաքիավելի, Պ. Սորոկին և այլն), ազգային անվտանգությունը քաղաքական բնույթ է կրում և հանդիսանում է ազգային քաղաքականության միջուկը:

Ռազմական անվտանգությունը պետության տարածքի, ազգաբնակչության պաշտպանության ունակությունն է արտաքին ռազմական սպառնալիքներից և վտանգներից: Ռազմական անվտանգությունը ենթադրում է պետության սահմանների անխախտելիություն, հարձակման դեպքում արագ և հաղթականորեն դիմակայելու ներուժ, սեփական պետության սահմաններից դուրս ռազմական գործողությունների իրականացում և այլն: Գերակայողը, իհարկե, պետության ազգաբնակչության և տարածքի պաշտպանությունն է: Մինչև անցյալ դարի 50-ական թվականները անվտանգությունը և պաշտպանությունը նույնացվում էին: Ահաբեկչության, թմրադեղերի համաշխարհային առևտրի սահմանների բացման հետ միաժամանակ ռազմական անվտանգությունը և պաշտպանությունը նոր բովանդակություն են ստանում: Սա կապված է զինված ուժերի հաճախակի կիրառման հետ, վերջիններիս համար ոչ սովորական գործառույթներ իրականացնելիս՝ պայքարը թմրադեղերի, ներգաղթի, համաշխարհային հանցագործ խմբերի դեմ և այլն: Ներկայումս արևմուտքում լուրջ տեսական և կիրառական բնույթի տարածայնություններ կան պաշտպանության և անվտանգության հարաբերակցության շուրջ: Կա ևս մեկ խնդիր. արդյո՞ք ռազմական անվտանգությունը կարելի է նույնացնել պաշտպանության հետ, թե՛ ոչ:

Տնտեսական անվտանգությունը ենթադրում է տնտեսական համակարգի անխափան գործունեություն, ռեսուրսների մատակարարման և կոմունիկացիայի հստակ գործառնություն, հավասարակշռություն շուկայի ազատականացման և տնտեսական խաղի կանոնների կանոնակարգման միջև, պետության դերի և նշանակության հստակեցում, տնտեսական դինամիզմի գերակայություն ազգային մշակութային:

90-ական թվականներից հետո գլոբալ անվտանգության ապահովման նպատակով ավելի ու ավելի հաճախակի է դառնում միջազգային հանրության կողմից ծնշման ոչ ռազմական միջոցների կիրառումը: Այդ միջոցներից առավել կարևոր են տնտեսական լծակները: Տնտեսական հիմնական միջոցներ են առևտրային քաղաքականությունը և ֆինանսական ու մակրոտնտեսական քաղաքականությունը:

Սոցիալական անվտանգությունը ենթադրում է քաղաքացիական և սոցիալական խաղաղություն, հասարակության ներսում սոցիալական բեռնացման և խիստ շերտավորման բացակայություն, սոցիալական

միայն «կառուցողական» հակամարտությունների առկայություն, սոցիալական համաձայնություն ու գործընկերություն, մշակույթի առկայություն և միջին խավի գոյություն:

Սոցիալական անվտանգության կարևորագույն խնդիրներից մեկը սոցիալական հակամարտությունների կտրուկ քաղաքականացման, քաղաքական հակամարտությունների վերաճման դեմ պայքարելն է: Պետք է հաշվի առնել, որ ինչպես արևմտյան, այնպես էլ անցումային հասարակություններում սոցիալական հակամարտությունների լուծման հնարավորությունը պայմանավորված է, այսպես կոչված, համաձայնողական «փափուկ» տեխնոլոգիաներ կիրառելու միջոցով պետական իշխանության իրականացմամբ:

Տեղեկատվական անվտանգության հիմնախնդիրը վերջին տարիներին առավել մեծ չափով քննարկման առարկա է դարձել գլոբալացման, ինտերնետի զարգացման, նաև գլոբալ ինֆորմացիոն հասարակության ձևավորման պայմաններում: Այն իր նշանակությամբ հավասարվում է ռազմական, տնտեսական և քաղաքական ոլորտների անվտանգության խնդիրներին: Ինֆորմացիոն և կոմունիկացիոն տեխնոլոգիաների զարգացումը ստեղծում է այնպիսի նոր իրադրություն, որի գործունեության և անվտանգության համակարգի ստեղծման խնդիրները տակավին մնում են ոչ լիովին լուծված: Տարբեր երկրներ և համաշխարհային հանրությունը ներկայումս փորձում են ստեղծել ինչպես պետական, այնպես էլ գլոբալ անվտանգության այնպիսի համակարգեր, որոնք ընդունակ են լուծելու տեղեկատվական հանցագործության, տեղեկատվական պատերազմի և հակամարտության, տեղեկատվական տարածքի, տեղեկատվական ազդեցության, տեղեկատվական զենքի և այլ նոր երևույթների զանազան հարցեր:

Տեղեկատվական անվտանգությունը ենթադրում է տեղեկատվական տարածքի պաշտպանվածություն, տեղեկատվության կիրառում միայն վերջինիս հասցեատերերի կողմից և, միայն նպատակային կերպով, տեղեկատվության գաղտնիության ամբողջության և հասանելիության պաշտպանվածություն, ռազմական, քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, ժողովրդագրական և տեղեկատվական ու հեռահաղորդակցման կառավարման համակարգերի պաշտպանվածություն: Ներկայումս տեղեկատվական անվտանգությունը սերտորեն առնչվում է հեռահաղորդակցման ոլորտի հետ: Այն ենթադրում է համակարգիչների աշխատանքի հուսալիություն ու պաշտպանվածություն, արժեքավոր տվյալների պահպանվածություն, տեղեկատվության պաշտպանվածությունը՝ էլեկտրոնային փոստի միջոցով նամակագրության

գաղտնիության ապահովում և այլն:

Գլոբալ գործընթացների զարգացմանը համընթաց՝ առավել հրատապ է դառնում ազգային անվտանգության հիմնախնդիրը Հայաստանի Հանրապետության զարգացման արդի փուլում: Այն կապված է ոչ միայն Հայաստանի ներքին կյանքի բազմազան խնդիրների լուծման, այլև Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի արդար լուծման, հայության գոյապահպանման, հայոց ազգի ու պետականության առաջընթացի ապահովման հետ: Այդ խնդիրները առնչվում են տեսական ու գործնական նշանակություն ունեցող մի շարք հարցադրումների ու դրանց իրականացման հետ: Դրանցից են՝

ա) Ինչպիսի՞ն է լինելու ռազմական անվտանգությունը Հայաստանի, Ղարաբաղի և սփյուռքի համար.

բ) Որո՞նք են սոցիալական անվտանգության և խաղաղության արդյունավետ մեխանիզմները Հայաստանի և Ղարաբաղի համար.

գ) Ինչպե՞ս դիմագրավել ազգային ինքնության սպառնալիքներին Սփյուռքում.

դ) Ի՞նչ նշանակություն է ունենալու համաշխարհային ինֆորմացիոն տարածքը հայ էթնոսի ապագա զարգացման համար և ինչպե՞ս պաշտպանվել՝ ու դիմակայել այդ տարածքում ներկա սպառնալիքներին և այլն:

Այդ ամենը, վերջին հաշվով, օրակարգ են բերում հետևյալ հիմնախնդիրները.

1. Ստեղծել անվտանգության ընդհանուր հայեցակարգ:

2. Մշակել անհրաժեշտ մեխանիզմներ՝ առանձին ոլորտներում ու մակարդակներում ազգային անվտանգության արդյունավետ ապահովման համար:

3. Ստեղծել այդ մեխանիզմների իրականացման գործուն, փոխապայմանավորված և հուսալի միջոցների ու ռեսուրսների ամբողջական համակարգեր:

Ազգային անվտանգության ապահովման համար կարևորվում են հատկապես հետևյալ հիմնարար ուղղությունները՝ ազգային անվտանգության հայեցակարգի մշակում, ազգային անվտանգության գաղափարախոսության մշակում, ազգային անվտանգության քաղաքականության կերտում, ազգային անվտանգության ռազմավարության մշակում և իրացում:

1. Ազգային անվտանգության հայեցակարգը կարող է հանդես գալ որպես ազգային շահերի և նպատակների, անվտանգության ապահովման համալիր և ամբողջական մոտեցումների ու ձեռնարկումների հա-

մակարգ՝ իրականացման իրատեսական ուղիների ընտրության, անհրաժեշտ ռեսուրսների ստեղծման և արդյունավետ միջոցների կիրառման հստակ մեխանիզմներով:

2. Ազգային անվտանգության գաղափարախոսությունը մշակվում է՝ հիմք ունենալով ազգային անվտանգության հայեցակարգը և, որպես նորմատիվային իրավական ակտ, ընդունվում օրենսդիր իշխանության կողմից:

3. Ազգային անվտանգության ռազմավարությունը նախանշում է պատերազմական պայմաններում ընտրված նպատակների իրականացման համար բոլոր հնարավոր միջոցների և ռեսուրսների (քաղաքական, տնտեսական, ռազմական, հոգեբանական, տեղեկատվական և այլն) համադրված օգտագործման ուղիները:

Ներկայումս Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովում շրջանառության մեջ է դրված «Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության հիմնադրույթների մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծը: Օրինագծի հեղինակները նպատակ ունեն ստեղծել իրավական հիմք՝ մշակելով այն ուղենիշները, որոնք պետք է օգտագործվեն հետագայում Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության հայեցակարգի, գաղափարախոսության ռազմավարության մշակման և քաղաքականության կերտման համար:

Ժամանակակից աշխարհում ազգային անվտանգության հայեցակարգը պետական կառավարման հայեցակարգային դրույթ է և պարտադիր է ազգային զարգացման ծրագրերի ստեղծման համար: Ազգային անվտանգության հայեցակարգը պետք է ընդունելի լինի պետական կառավարման մոտեցումների հիմքում: Եթե մենք դիտարկում ենք կառավարումը որպես ազգային նպատակների իրականացման և շահերի պաշտպանության համար ազգային ռեսուրսների համախմբմանը և կոորդինացմանը ուղղորդված կենտրոնացված գործունեություն, ապա ազգային շահերը, որոնք անմիջականորեն կապված են յուրաքանչյուր էթնիկ խմբի գոյապահպանության և զարգացման հետ, մշակվում ու ներկայացվում են ազգային անվտանգության հայեցակարգում, դոկտրինայում և ռազմավարության մեջ:

Չափազանց կարևոր է ազգային զարգացման և ազգային անվտանգության բնականոն հարաբերակցությունը, որը կախված է պետության չափերից, տնտեսական զարգացման մակարդակից, ազգային ռեսուրսներից: Ազգային անվտանգության և զարգացման բնականոն հարաբերակցության հարցերը ներկայումս մշակվում են հանրային կյանքի ներքին և արտաքին քաղաքականության, տնտեսության ու սոցիալական

ուլորտներում: Տնտեսական զարգացումը և սոցիալական խաղաղությունը պայմանավորում են ազգային անվտանգության ռազմական, քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական կողմերը: Մի շարք երկրներում ազգային անվտանգության խորհուրդներին, պաշտպանության խորհուրդներին զուգահեռ ստեղծվում են տնտեսական անվտանգության ինֆորմացիոն և հեռահաղորդակցման անվտանգության խորհուրդներ, որոնք փաստորեն կատարում են միևնույն դերը, ինչ և ազգային անվտանգության ու պաշտպանության խորհուրդները իրենց ուլորտներում: Եթե վերցնենք ազգային անվտանգության նեղ սահմանումը, այսինքն՝ անվտանգությունը որպես սպառնալիքներից և հարձակումներից պաշտպանություն, ապա ըստ ֆրանսիական մոտեցման ազգային անվտանգության բաղկացուցիչ հանդիսացող ազգային պաշտպանությունը ստանում է եռակողմ կառուցվածք՝ ռազմական պաշտպանություն, քաղաքացիական պաշտպանություն և տնտեսական պաշտպանություն: Այսինքն ազգային անվտանգությունն ունի երեք կարևորագույն բաղկացուցիչ՝ ռազմական անվտանգություն, քաղաքացիական անվտանգություն և տնտեսական անվտանգություն:

**ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ՈԱԶՄԱԿԱՐՈՒԹՅՈՒՆ**

Պետության կառավարման և ազգային զարգացման քաղաքականության կերտման տեսանկյունից անհրաժեշտ է ազգային անվտանգության և ազգային զարգացման հայեցակարգերը դիտարկել գործառության կտրվածքով: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է ազգային անվտանգության հայեցակարգը, գաղափարախոսությունը և ռազմավարությունը համապատասխանեցնել ազգային զարգացման ռազմավարությանը և ծրագրին, ստեղծել քաղաքական ու հասարակական կոալիցիաներ՝ համապատասխանեցված ծրագրերի իրականացման քաղաքական և հանրային ապահովման համար:

Հայաստանի Հանրապետության համար այս հիմնախնդիրը դառնում է առավել կարևոր, քանի որ փոքր երկիր է, տնտեսական վիճակը և զարգացման տեմպերը միշտ չէ, որ լինում են կայուն: Հայ ժողովուրդը ըստ էության բաժանված է երեք խոշոր հատվածների՝ Հայաստանի բնակիչներ, Ղարաբաղի բնակիչներ և սփյուռքահայեր, հայ կառավարող էլիտան չունի բավականաչափ փորձառություն ազգային անվտանգության հայեցակարգի և ազգային զարգացման հայեցակարգի մշակման և

իրականացման գործընթացում: Հայաստանի զարգացման գործընթացում առկա է անհավասարակշռություն՝ քաղաքական, տնտեսական, քաղաքացիական, սոցիալական, ռազմական բաղկացուցիչների միջև, որի պատճառով կարող են ստեղծվել պայմաններ հայ ժողովրդի անվտանգության սպառնալիքների առաջացման համար:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԻՐԱՎԱՆԱՅՄԱՆ ՄԵՐՈՂՆԵՐԸ

Ազգային շահերը, դրանց իրականացման հնարավորությունները, ինչպես նաև պաշտպանության համար անհրաժեշտ մեխանիզմները բնորոշելու համար կարևորագույն խնդիր է ազգային շահերը հստակ ձևակերպելու՝ պետական կառավարման մարմինների ունակությունը: Անհրաժեշտ է, այդ ձևակերպումը լինի լեգիտիմ ինչպես քաղաքական և ռազմական էլիտաների, այնպես էլ ժողովրդական լայն զանգվածների շրջանակներում: Որպես կանոն, արտաքին քաղաքականությունը և ազգային անվտանգության համակարգը գլոբալ տեսանկյունից հիմնականում քաղաքական և ռազմական էլիտաների ուշադրության առարկա են: Սակայն այն երկրներում, որտեղ ժողովուրդն ապրում է պարբերական սպառնալիքի պայմաններում, ազգային անվտանգության խնդիրը դառնում է ժողովրդական զանգվածների մշտական հետաքրքրության առարկան:

Եթե ազգային շահերն առավել մեծ չափով վերաբերում են ազգային անվտանգության ռազմավարությանը և հայեցակարգին, ապա ազգային գերակայությունները, որոնք մշակվում են ազգային շահերի հիման վրա ու ձևակերպվում են որպես ազգային նպատակներ՝ հետազայում, պետական կառավարման ռազմավարական պլանավորման ընթացքում, իրականացվելու համար առավել մեծ չափով վերաբերում են ազգային զարգացման հիմնախնդիրներին: Փոքր երկրների համար ազգային անվտանգության ապահովումը հստակորեն պայմանավորված է ազգային անընդհատ զարգացմամբ և առաջընթացով:

Հաշվի առնելով վերը նշվածը՝ կարելի է առաջադրել ազգային անվտանգություն-զարգացում համակարգի ստեղծման հետևյալ մեխանիզմը՝ ա) ազգային շահերի հիերարխիայի մշակում՝ տարբերելով կենսական, կարևոր և սահմանային շահերը, բ) մշակծի հիման վրա ազգային անվտանգության ռազմավարության մշակում, գ) անվտանգության ռազմավարության հիման վրա ազգային զարգացման հայեցակարգի մշակում:

Շահերի հիերարխիայի հաշվառումը, նպատակների և գերակայությունների հստակեցումը առաջին քայլերն են ռազմավարության մշակման և պլանավորման գործընթացում: Հայաստանում կան բոլոր նախադրյալները ազգային անվտանգության հայեցակարգի ստեղծման համար, որն, անկասկած, կներառի ազգային անվտանգության և պլանավորման հետ կապված բոլոր հարցերը:

-սույզ վազքվի դ ւսմգնգտոս սգտոհ տգտոսմոնսի տգս վսգտոսմոստգտ
ոսւնր դուո 'դոտնդտոսմոս ոս դոտնստոտնոհ դոմմոստոնզվ դվոտոտոտ
-տսվ դոմվր Յս իգնգ դգ գոտնսոս դսզոմ գով դվճոսոս վսգտոսմոստգ
:մսզոմսոս դոմմոստոտոմոմոմ դվոտնոմզվր դգ իգտնտոտդ ոմճոմնոսն
մոտոնոմոտոս վճոստոտվ ոս դոմմոստգտ դ դոտնստոտնզ դվոտնոտ
-ոտոտ դոմմոստոտոտոս իսճոզվ դոմմոստոտոտգո մտոտոտոտ :նվճոսոս
վսզոտոս դգ ովոտ մսզոմոստոտ դոմմոստոտոմոմոմ դվոտնոմզվ

ՂԱՍՔՍԻՍԴՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԴԿՔՈՒՇՈՇԿՎՈՒՄ 7.

Երկրորդը կապված է հասարակական կյանքի բուռն զարգացման և քաղաքականության զլորալացման պայմաններում ծնունդ առնող նոր դժվարությունների ու հիմնահարցերի հետ: Սոցիալական տարբեր համակարգերի առճակատման վերացումը, որը պայմանավորված էր մախկին ԽՍՀՄ-ի փլուզմամբ և միջազգային քաղաքական ուժերի հարաբերակցության մեջ տեղի ունեցած արմատական փոփոխություններով, նպաստավոր իրավիճակ հանդիսացավ աշխարհի երկբևեռ համակարգից միաբևեռ համակարգին անցնելու համար: Բնական է, համաշխարհային միաբևեռ համակարգի ստեղծման ամերիկյան մոդելը չի կարող պաշտպանություն գտնել աշխարհի մյուս խոշոր տերությունների կողմից: Եթե նկատի ունենանք աշխարհի համարյա բոլոր պետությունների քաղաքական ակտիվությունը միջազգային հարաբերություններում, ապա դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչ խորության ու ծավալի հակամարտությունների ու կոնֆլիկտների օջախներ են ստեղծվում աշխարհի բազում տարածաշրջաններում:

Այդ ամենը իր որոշակի կնիքն է դնում միջազգային քաղաքական հարաբերությունների վրա: Առաջ եկած նոր իրադրության և միջազգային քաղաքական իրադարձությունների քննական վերլուծության խնդիրն է պարզաբանել միջազգային քաղաքականության, որպես սոցիալական առանձնահատուկ երևույթի էությունը, կառուցվածքը, սկզբունքները, խնդիրները և դրանց լուծման միջոցներն ու եղանակները:

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ` ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Միջազգային քաղաքականությունը միշտ էլ ունի իր որոշակի օբյեկտը, որը ներառվում է քաղաքական հարաբերությունների մեջ, և սուբյեկտը, որի գործունեությունը կազմում է այդ հարաբերությունների բովանդակությունը: Միջազգային քաղաքականությունը ունի նաև իր նորմատիվ հիմքերը, որոնք ամրագրված են պետությունների ազգային օրենքներում և միջազգային իրավունքի ակտերում` կոնվենցիաներում, պայմանագրերում, համաձայնագրերում, դաշնագրերում, ինչպես նաև տարածաշրջանային ու միջազգային զանազան կազմակերպությունների և միավորումների նորմատիվ իրավական ակտերում և որոշումներում:

Միջազգային քաղաքականության օբյեկտ կարող են դառնալ նյութական ու հոգևոր արժեք ունեցող այն բոլոր սոցիալական երևույթները,

որոնք այս կամ այն ձևով դրսևորվում են պետությունների, միջպետական և ոչ կառավարական հաստատությունների ու կազմակերպությունների, ինչպես նաև դրանց ներկայացուցչական կազմավորումների և լիազորված անձանց փոխհարաբերություններում: Հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներում պետությունների և միջազգային հաստատությունների համագործակցությունը, համատեղ ձեռնարկումները, տարբեր հիմնահարցերի շուրջ ծագած տարաձայնությունները, հակասությունները, կոնֆլիկտները, պատերազմները, սոցիալական արհավիրքները, մարդկանց զանգվածային հուզումները և այլն, ներառվելով միջազգային քաղաքականության ոլորտում, դառնում են նրա օբյեկտը:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ քաղաքականության օբյեկտ համարվում է այն, ինչին ուղղվում է քաղաքականության սուբյեկտի գործողությունը: Դա, ընդհանուր առմամբ ճիշտ լինելով, միայն մատնանշում է քաղաքականության սուբյեկտների գործողության ուղղվածությունը և բնականաբար չի սպառում հարցը: Բավական չէ պարզել, թե որոնք են միջազգային քաղաքականության օբյեկտները, ինչ խնդիրների լուծմանն են ուղղվում քաղաքական ձեռնարկումները կամ որոնք են միջազգային քաղաքականության սուբյեկտները, ինչ կոնկրետ նպատակներ են հետապնդում նրանք իրենց ընդունած որոշումներով ու գործողություններով: Անհրաժեշտ է նաև պարզել, թե ինչպես, ինչ հիմքերով, ինչ կոնկրետ հանգամանքներում են ձևավորվում միջազգային քաղաքականության այդ գործոնները, ինչպիսին են քաղաքական կյանքի այդ ոլորտում հիմնահարցերի լուծման մեխանիզմը, նորմատիվ հիմքերը, քաղաքական ձեռնարկումների հնարավոր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական հետևանքները:

Միջազգային քաղաքականությունը բարդ, բազմաճյուղ և բազմադեմ, հարահուս երևույթ է: Միշտ չէ, որ հնարավոր է միջազգային քաղաքականության ոլորտում ընդունված քաղաքական որոշումներն ու ձեռնարկումները բացատրել տեսանելի պատճառական կապերով կամ քաղաքական գործիչների ու տեսաբանների պատճառաբանություններով: Միջազգային քաղաքականության իրավական հիմքերն ու նպատակները ավելի խորքային բնույթ ունեն, քան արտաքուստ թվում է: Ամփստելի է այն փաստը, որ սոցիալական շատ երևույթներ ակնառու և նշանակալի լինելով հանդերձ, երկար ժամանակ «չեն նկատվում» ու դուրս են մնում միջազգային քաղաքականության շրջանակներից կամ էլ ընդհանրապես չեն դառնում միջազգային քաղաքականության օբյեկտ: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության և Ադրբեջանի հակամարտության հիմնահարցի միջազգայնացումը և Հայաստանի Հանրապետու-

թյան շրջափակման փաստի միջազգային ճանաչումը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ դրանց փոխարկումը միջազգային քաղաքականության օբյեկտի: Մինչդեռ 1915-1923 թթ. հայերի ցեղասպանությունը թուրքերի կողմից դեռևս չի դարձել միջազգային քաղաքականության, միջազգային հանրության կողմից ընդունված օբյեկտ, թեև օրըստօրե ընդլայնվում է ցեղասպանության փաստն ընդունող պետությունների, զանազան տարածաշրջանային և միջազգային կազմակերպությունների շարքը: Քաղաքական կյանքի զարգացման արդի միտումը հիմք է տալիս նշելու, որ հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և հիմնախնդրի իրավաքաղաքական աղոթար լուծման հարցադրումն աստիճանաբար օրակարգ կմտնի լուծման համար, բնականաբար, կծեակվորվեն միջազգային նոր կառույցներ կամ էլ դրանով կզբաղվի արդեն գոյություն ունեցող որևէ կառույց:

Տեսական և գործնական առումով միշտ էլ կարևոր է իմանալ, թե ինչպես, ինչ հիմունքներով են առաջանում միջազգային քաղաքականության համար հետաքրքրություն ներկայացնող խնդիրներն ու հիմնահարցերը: Դրանք բազմազան ու տարարժեք են: Դրանցից միայն այն երևույթներն ու իրադարձություններն են դառնում միջազգային քաղաքականության օբյեկտ, որոնք դրսևորվում են միջպետական հարաբերություններում կամ էլ իրենց արժեքով ու նշանակությամբ դուրս են գալիս այս կամ երկրի ու տարածաշրջանի սահմաններից, կապվում միջազգային խաղաղության և անվտանգության խնդիրների հետ, դրանով իսկ դառնում միջազգային քաղաքականության օբյեկտ:

Միջազգային քաղաքականության օբյեկտ դարձած երևույթները, իրադարձություններն ու հիմնահարցերը բազմազան են ինչպես իրենց առաջացման հիմքերով, այնպես էլ քաղաքական արժեքով ու նշանակությամբ: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, նպատակահարմար է դրանք խմբավորել, հիմք ընդունելով դրանց առաջացման և դրսևորման առանձնահատկությունները:

1. Խնդիրներ և հիմնահարցեր, որոնք առաջանում են հասարակական կյանքի բնականոն զարգացման, արդի քաղաքակրթության առաջընթացի, մասնավորապես համընդգրկող, ինտեգրացիոն գործընթացների շնորհիվ: Դրանք գլխավորապես գլոբալ նշանակության հիմնահարցեր են. համաշխարհային օվկիանոսի և տիեզերքի հետազոտումն ու խաղաղ նպատակներով օգտագործումը, ջերմամիջուկային էներգիայի խաղաղ նպատակներով օգտագործումը, աշխարհի նյութական, էներգետիկ և աշխատանքային ներուժի խելացի և արդյունավետ օգտագործումը, համաշխարհային մասշտաբով զանգվածային լրատվու-

թյան կազմակերպումը, գիտատեխնիկական նորագույն նվաճումների կիրառումը հանուն սոցիալական առաջադիմության և մարդկանց բա-րեկեցության:

2. Հիմնահարցեր, որոնք առաջանում են հասարակական կյանքի ոչ բնականոն զարգացման պատճառով: Դրանցից են պատերազմները, միջազգային խաղաղության և անվտանգության համար լուրջ վտանգ ներկայացնող միջպետական տարածայնություններն ու կոնֆլիկտները, մարդկանց զանգվածային հակաօրինական շարժումները, ամբոխավա-րական վարքուբարքը և այլն:

3. Հիմնահարցեր, որոնք առաջանում են ներպետական և միջազգա-յին իրավունքի նորմերի զանգվածային խախտումների, հասարակա-կան-քաղաքական կարգերը, ժողովուրդների շահերը, մարդկանց իրա-վունքներն ու ազատությունները կոպտորեն ոտնահարելու պատճա-ռով: Դրանք են խռովությունները, միջազգային ահաբեկչությունը, մի-ջազգային մասշտաբներ ընդունած կազմակերպված հանցագործու-թյունները, թմրաբիզնեսը և այլն:

4. Հիմնահարցեր, որոնք առաջանում են բնակլիմայական և, առան-ձին դեպքերում, սոցիալական այնպիսի պատճառներով, որոնք մեծ մասշտաբներ ընդունելով, լուրջ վտանգ են դառնում երկրների, ազգե-րի, ժողովուրդների, առանձին տարածաշրջանների բնակչության և նույնիսկ ամբողջ աշխարհի համար: Դրանցից են՝ երկրաշարժերը, ջրհեղեղները, փոթորիկները, մեծ շտարածքներ ընդգրկող երաշտը, հրդեհները, ցրտահարությունները, տարափոխիկ հիվանդությունների տարածումը և այլն:

5. Հիմնահարցեր, որոնք առաջանում են մարդու սոցիալականաց-ման, նրա կենսապայմանների փոփոխման հիմքով: Դրանք են՝ մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը, էկոլոգիական հիմնախնդիրների լուծումը, միջավայրի աղտոտման դեմ պայքարը, բնության խելացի, արդյունավետ օգտագործումը և վերարտադրությու-նը, բնակչության շրջանում տեղի ունեցող զանգվածային աղետների, թունավորումների, ճառագայթումների հետևանքների վերացումը, դե-մոգրաֆիական և այլ բնույթի այնպիսի խնդիրների լուծումը, ինչպիսիք են՝ բնակչության բնական աճի կարգավորման, մանկական մահացու-թյունների և արտադրության ոլորտում, տրանսպորտում, կենցաղում զանազան պատահարների, սպանությունների, ահաբեկչության պատ-ճառով մահացության դեպքերի նվազեցումը, պատերազմների, կոնֆ-լիկտների, կյանքի համար խիստ անբարենպաստ պայմանների պատ-ճառով մարդկանց զանգվածային տեղաշարժերի կարգավորումը,

փախստականների հիմնահարցերի լուծումը և այլն:

6. Հիմնահարցեր, որոնք պայմանավորված են հասարակական կյանքի առաջընթացի, մասնավորապես մարդկանց կենսագործունեության համար անհրաժեշտ պայմանների ստեղծման, նյութական բարիքների արտադրության, առողջապահության, կապի, տրանսպորտի, զանգվածային լրատվության, տեղեկատվության և այլ ոլորտներում համընդհանուր նշանակություն ունեցող ինտեգրացիոն գործընթացների կոորդինացման ու կարգավորման հետ: Այդ կարգի հիմնահարցերից են նաև մարդու սոցիալական զարգացման, երկրի վրա նրա ապրելու կենսապայմանների հնարավոր փոփոխությունների հիմնական ուղղությունների ու միտումների բացահայտումը և անհրաժեշտության դեպքում համապատասխան միջոցների ձեռնարկումը՝ երկրի վրա քաղաքակրթության գոյատևման և մարդկանց կենսագործունեության նպաստավոր պայմանների պահպանման համար:

Միջազգային քաղաքականության համակարգի մյուս էական տարրը միջազգային քաղաքականության սուբյեկտն է: Գործնական կյանքում և քաղաքագիտական գրականության մեջ միջազգային քաղաքականության սուբյեկտ են համարվում պետությունները, միջպետական (միջազգային) և ոչ կառավարական հաստատություններն ու կազմակերպությունները:

Միջազգային քաղաքականության սուբյեկտների շարքում պետությունները առանձնահատուկ դեր ունեն: Ըստ որում, դրանք ոչ միայն հիմնական կամ գլխավոր են, այլև բացառիկ սուբյեկտներ են: Մյուս բոլոր հաստատություններն ու կազմակերպությունները ածանցված են, ստեղծվում ու գործում են պետությունների փոխադարձ համաձայնությամբ, որոշակի իրավասությունների ու լիազորությունների շրջանակներում, ներկայացնում ու պաշտպանում են դրանց շահերը, կատարում հանձնարարություններ, իրականացնում պատվիրաններ և այլն:

Միջազգային քաղաքականության բացառիկ սուբյեկտ լինելը պայմանավորված է նրանով, որ պետություններն ինքնիշխան են, ազատ են կազմակերպելու և տնօրինելու իրենց երկրների թե՛ ներքին կյանքը, ներերկրային ինքնիշխանության իրականացման ձևով և թե՛ արտաքին՝ այլ պետությունների ու երկրների հետ համագործակցելու ձևով: Ըստ որում պետությունների ինքնիշխանությունը չպետք է բացարձակ իմաստով հասկանալ: Ինքնիշխանության հիմնական սուբյեկտները միշտ էլ ժողովուրդներն են: Պետությունները միջազգային հարաբերություններում փաստորեն հանդես են գալիս որպես ժողովուրդների ինքնիշխանությունը ներկայացնող, որոշակի շահերի ու նպատակների շրջանակ-

ներում գործող քաղաքական հաստատություններ:

Տեսական և գործնական առումով կարևոր նշանակություն ունեն միջազգային քաղաքականության սուբյեկտի կարգավիճակ ձեռք բերելու հետ կապված հարցերը: Քաղաքագիտական գրականության մեջ չկա այդ հարցի միատեսակ ըմբռնում: Ոմանք այն կարծիքին են, որ պետության կայացումն արդեն իսկ հիմք է դառնում նրա՝ միջազգային քաղաքականության սուբյեկտ դառնալու հարցը դրականորեն լուծելու համար: Ոմանք էլ այն կարծիքին են, որ պետության կայացումն անհրաժեշտ հիմք լինելով հանդերձ՝ բավարար չէ միջազգային քաղաքականության սուբյեկտի կարգավիճակ ստանալու համար: Դրա հետ միասին անհրաժեշտ է տվյալ պետության ճանաչումը, նրա կայացման փաստի՝ միջազգային իրավունքի նորմերում ամրագրված ձևերով ու կարգով ընդունումն այլ պետությունների կողմից:

Դիտարկելով այդ երկու՝ միմյանց հետ սերտորեն կապված, բայց և տարբեր հայեցակետերը, դժվար չէ նկատել, որ նրանց մեջ առկա են և՛ խելացի, ճշմարիտ կողմեր և՛ վիճելի, ոչ լիովին անվերապահորեն ընդունելի կողմեր: Քաղաքագետների և քաղաքական գործիչների այն միտքը, որ պետության կայացումը բավարար հիմք է միջազգային քաղաքականության սուբյեկտի կարգավիճակ ստանալու համար, ըստ էության, արդարացի է: Նրանք ելնում են պետության ինքնիշխանության, բացարձակ ինքնուրույն և անկախ լինելու փաստից, որը թե՛ երկրի ներքին կյանքում և թե՛ արտաքին հարաբերությունների բնագավառում չպետք է պայմանավորված լինի նրա նկատմամբ այլ պետությունների և միջազգային կազմակերպությունների կողմից ճանաչված կամ չճանաչված լինելով:

Սակայն իրականում, ինչպես ցույց է տալիս միջազգային քաղաքականության փորձը, պետությունների փոխհարաբերություններում միշտ չէ, որ խստորեն հաշվի են առնվում օբյեկտիվ փաստերը: Շատ հաճախ ինքնիշխան պետությունները չեն կարողանում դառնալ միջազգային հարաբերությունների մասնակից, քանի որ ոչ մի պետություն հաշվի չի նստում նրանց հետ, կապեր չի հաստատում, չի համագործակցում: Իսկ երբեմն էլ առանձին պետությունների՝ այդ ուղղությամբ ձեռնարկվող փորձերը դատապարտվում, արգելակվում կամ բողոքարկվում են այլ շահագրգիռ պետությունների կողմից: Դարձյալ դիմենք Լեոնային Ղարաբաղի Զանրապետության օրինակին, որն այսօր գոյություն ունի որպես ինքնիշխան, ինքնուրույն և անկախ պետություն: Երկրի ներսում ժողովրդի և պետության ինքնիշխանությունը լիակատար է, ոչնչով չի սահմանափակված: Մինչդեռ ԼՂՀ-ն դեռևս չի դարձել միջազգային քա-

ղաքականության սուբյեկտ, թեև ինքնիշխանության իրականացման հիմնական խնդիրների շարքում կարևորներից է համարվում միջազգային քաղաքականության սուբյեկտի կարգավիճակի ձեռքբերումը: Այդ նպատակին են ուղղված Միավորված Ազգերի Կազմակերպության, միջազգային այլ կազմակերպությունների ու հաստատությունների, միջազգային նշանակության մի շարք իրավական ակտերի ճանաչման, ՄԱԿ-ի կանոնադրության պահանջների կատարման, ժողովրդավարական հիմունքներով պետության և քաղաքացիական հասարակության ստեղծման ուղղությամբ հավաստիացումները և բազմաթիվ գործնական քայլերը, այդ թվում՝ պետությունների ու կազմակերպությունների ուշադրության հրավիրումը օրինական ճանապարհով ԼՂՀ-ի կայացման փաստի վրա, պետությունը ճանաչելու, դիվանագիտական կապեր հաստատելու և համագործակցելու վերաբերյալ կոչերը և այլն:

ԼՂՀ-ի աստիճանական ամրապնդումը, տարածաշրջանում քաղաքական կայունության ստեղծման ուղղությամբ կատարվող դրական տեղաշարժերը, որոշ երկրների վերաբերմունքի մեջ նկատվող բարի կամքի դրսևորումները հիմք են տալիս հուսալու, որ Արցախի բնակչության հիրավի տրամաբանական և արդար ձգտումը, պայքարն ու ձեռնարկումները մոտ ապագայում կպսակվեն հաջողությամբ, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը կդառնա միջազգային քաղաքականության լիիրավ սուբյեկտ:

Ինչ վերաբերում է քաղաքագետների և քաղաքական գործիչների որոշ մասի այն կարծիքին, թե միջազգային քաղաքականության սուբյեկտ դառնալու համար անհրաժեշտ հիմք ու պայման են հանդիսանում այլ պետությունների կողմից տվյալ պետության ընդունումն ու ճանաչումը, տեսականորեն ոչ ճիշտ և անարդար լինելով հանդերձ՝ գործնականում դառնում է միակը, որը հնարավոր է իրականացնել միջազգային քաղաքականության պրակտիկայում:

Սակայն այստեղ ևս հանդիպում ենք լուրջ դժվարությունների՝ կապված այն բանի հետ, թե քանի երկիր, ինչ կազմակերպություններ ու հաստատություններ պետք է ճանաչեն տվյալ պետությունը, որպեսզի նա ձեռք բերի միջազգային քաղաքականության սուբյեկտի կարգավիճակ: Միջազգային հանրության կողմից ընդունված լինելու մասին միտքը նույնպես անորոշ է, հստակ չեն երևում դրա հիմքերն ու շրջանակները: Մի խոսքով, խնդիրը վերաբերում է սուբյեկտի կարգավիճակի չափորոշիչների հստակեցմանը:

Հիմնահարցի լուծման ուղիներն ու ձևերը տարբեր են: Նկատի ունենալով այն փաստը, որ միջազգային հարաբերությունները որպես ինք-

միջխան, ինքնուրույն ու անկախ պետությունների հարաբերություններ, յուրաքանչյուր տվյալ դեպքում իրականանում են նրանց ազատ կամքի դրսևորմամբ, միջազգային քաղաքականության մոր սուբյեկտների կայացումը գործնականում տեղի է ունենում աստիճանաբար՝ պետությունների կողմից նրանց ճանաչմանը, դիվանագիտական և այլ կապերի հաստատմանը զուգընթաց: Թեկուզ սահմանափակ թվով պետությունների կողմից որևէ պետության ճանաչումը, կապերի հաստատումն ու համագործակցությունն արդեն իսկ վկայում են, որ պետությունը դառնում է սկզբում սահմանափակ, բայց աստիճանաբար ընդլայնվող միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտ:

Ինչ վերաբերում է միջազգային կազմակերպություններին, մասնավորապես ՄԱԿ-ին և նրա մասնագիտացված հաստատությունների անդամակցությանը, ապա դա իրականանում է ՄԱԿ-ի և համապատասխան կազմակերպությունների կանոնադրությունների պահանջներին համապատասխան: ՄԱԿ-ին 193 պետությունների անդամակցությունը միջազգային քաղաքականության լիիրավ սուբյեկտների, նրանց բարձր կարգավիճակի հավաստումն է:

Միջազգային քաղաքականությունն իրականացվում է ինչպես ներպետական հաստատությունների պաշտոնատար անձանց և այլ պետությունների տարածքում գտնվող դիվանագիտական ու հյուպատոսական հաստատությունների, այնպես էլ ոչ պաշտոնական հիմունքներով գործող զանազան հաստատությունների ու կազմակերպությունների, մարդկանց մասնագիտացված միավորումների միջոցով: Նրանց իրավասությունները և գործունեության շրջանակները որոշվում են յուրաքանչյուր պետության ներքին օրենքներով՝ պահպանելով միջազգային իրավունքի նորմերը¹:

Միջազգային քաղաքականության սուբյեկտների համակարգում կարևոր դեր են խաղում միջազգային կազմակերպություններն ու հաստատությունները: Գոյություն ունի միջազգային կազմակերպությունների և հաստատությունների երկու հիմնական խումբ, որոնք միմյանցից տարբերվում են իրենց խնդիրներով և պետությունների, երկրների ընդգրկման շրջանակներով: Մի խումբը կազմում են տարածաշրջանային կազմակերպություններն ու հաստատությունները: Դրանցից են Արաբական պետությունների լիգան, Ամերիկյան պետությունների կազմակերպությունը, Աֆրիկյան միասնության կազմակերպությունը, Եվրոպական խորհուրդը, ՆԱՏՕ-ն, Եռյակ համձնաժողովը, նավթ արտահանող երկրների կազմակերպությունը և այլն:

¹ Տե՛ս **А. А. Капустяк**, Европейский Союз, Интеграция и право, М., 2000, էջ 32.

Մյուս խումբը կազմում են միջպետական և ոչ կառավարական այնպիսի կազմակերպություններն ու հաստատությունները, ինչպիսիք են ՄԱԿ-ը, Աշխատանքի համաշխարհային կոնֆեդերացիան, Ազատ արհմիությունների կոնֆեդերացիան, Արհմիությունների համաշխարհային ֆեդերացիան, Դեմոկրատական երիտասարդության համաշխարհային ֆեդերացիան, Խաղաղության համաշխարհային խորհուրդը, Կանանց Միջազգային դեմոկրատական ֆեդերացիան, ՄԱԿ-ին Օժանդակող միավորումների համաշխարհային ֆեդերացիան և այլն:

Միջազգային կազմակերպություններից առավել նշանակալի քաղաքական արժեք ունեն միջպետական կազմակերպությունները, որոնք ներկայացուցչական հիմունքով միավորում են պետությունների մեծ խմբեր՝ խնդիր ունենալով ծավալել երկրների միջև համագործակցությունը, կարգավորել միջպետական հարաբերությունները, հնարավորության շրջանակներում, խաղաղ միջոցներով լուծել պետությունների միջև առաջացած հակասությունները և կոնֆլիկտները:

Միավորված Ազգերի Կազմակերպությունը միջպետական առավել զանգվածային և բազմաժյուղ այն եզակի հաստատությունն է, որի գերազույն նպատակն է միջազգային անվտանգության ապահովումը և երկրների համագործակցության ծավալումը: ՄԱԿ-ը այդ խնդիրներն իրականացնում է իր հիմնական հաստատությունների՝ Գլխավոր ասամբլեայի, Անվտանգության խորհուրդի, Տնտեսական և Սոցիալական խորհուրդի, Խնամակալության խորհուրդի, Միջազգային դատարանի, Քարտուղարության, ինչպես նաև մասնագիտացված խորհուրդների և զանազան օժանդակ կազմակերպությունների միջոցով:

ՄԱԿ-ի գործունեությունը հստակորեն կանոնակարգված է: Ստեղծված կուռ համակարգը հնարավորություն է տալիս տաքեր մակարդակներով կոնկրետ քայլեր ձեռնարկելու միջազգային քաղաքականության տարաբնույթ հիմնահարցերի լուծման համար:

Ոչ պետական միջազգային կազմակերպությունների և հաստատությունների տեղն ու դերը միջազգային քաղաքականության սուբյեկտների համակարգում տարարժեք են՝ նայած ինչպիսին է նրանց գործունեության բնույթը, ծավալը, սոցիալ-քաղաքական նշանակությունը, միջազգային քաղաքականության հիմնական սուբյեկտների գործունեությանն աջակցելու, միջազգային նշանակության հիմնահարցերի լուծման աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցելու նրանց պատրաստականությունը, կարողությունները և գործնական քաղաքականությունը:

Միջազգային քաղաքականության սուբյեկտի դերում կրոնի և եկեղե-

ցու գործունեությունն իրականացվում է թե՛ գաղափարախոսական-քաղաքական միջոցներով և թե՛ աշխարհիկ-քաղաքական կյանքին տարբեր ձևերով մասնակցությամբ: Բավական է նշել, որ կաթոլիկ եկեղեցու կենտրոնատեղին՝ Չռոմի պապի նստավայր Վատիկանը 1984թ. Իտալիայի և «Սուրբ Աթոռի»² միջև կայացած համաձայնությամբ, ճանաչվել է «Պետություն-քաղաք» կարգավիճակ ունեցող սուբյեկտ: Վատիկանը կապեր և ներկայացուցչական հաստատություններ ունի եվրոպական մի շարք պետություններում, մասնակցում է միջազգային կոնֆերանսների և ՄԱԿ-ի զանազան հաստատությունների աշխատանքներին:

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ ԵՎ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Միջազգային քաղաքականությունը գոյանում է այնպիսի հիմքերի վրա, որոնք առնչվում են առնվազն երկու պետությունների կյանքին ու գործունեությանը: Իսկ երբ հարաբերությունների մեջ են մտնում տասնյակ և ավելի պետություններ, միջազգային քաղաքականության հիմքերը էլ ավելի բազմազան են դառնում:

Միջազգային քաղաքականության սոցիալ-քաղաքական հիմքերի շարքում առավել վճռական նշանակություն ունեն այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են աշխարհի քաղաքական իրավիճակը, քաղաքակրթության զարգացման մակարդակը, սոցիալ-քաղաքական ուժերի հարաբերակցությունը, համաերկրային հիմնահարցերի բնույթը, առավել հզոր պետությունների և քաղաքական խմբավորումների շահերը, ազդեցության ոլորտների ընդլայնման ու ամրապնդման նրանց ձգտումները, համաշխարհային քաղաքակրթության զարգացման հիմնական միտումները և այլն:

Ահա թե ինչու արդի պայմաններում ամենեկին պատահական չէ, որ առանձին պետությունների և նրանց խմբերի ձգտումները միջազգային քաղաքականության մեջ, որպես կանոն, միշտ չէ, որ իրականանում են: Համաշխարհային քաղաքական շարժումը ձևավորվում ու ծավալվում է հիմնականում մեծ պետությունների և սրանց խմբավորումների շահերի հիմքի վրա: Քանի դեռ փոքր պետությունների ու տարածաշրջանային կազմակերպությունների սոցիալ-քաղաքական ձեռնարկումները լրջորեն չեն շոշափում այդ շահերը, թվում է, թե դրանք ընթանում են իրենց նախանշած ուղիով և առանձնապես ոչ մեկին չեն խանգարում: Բայց բավական է, որ այդ ձեռնարկումները այս կամ այն չափով շոշափեն մեծ

² Միջազգային փաստաթղթերում Վատիկանը անվանվում է «Սուրբ Աթոռ»:

պետությունների և քաղաքական խմբավորումների շահերը, նրանք ամ-միջապես զգացնել են տալիս իրենց գոյության մասին. մեծ քաղաքա-կանության թափանիվը սկսում է իր հարաճուն պտույտները: Առանձին պետությունների մինչ այդ աննշան թվացող ձեռնարկումները, նե-րառնվելով միջազգային քաղաքականության ոլորապտույտի մեջ, նոր երանգ են ստանում, լրացվում ու վերափոխվում են առավել հզոր պե-տությունների ու քաղաքական ուժերի ազդեցությամբ համապատաս-խան: Հենց դրանով է պայմանավորված միջազգային քաղաքականու-թյան մեջ առանձին պետությունների դիրքորոշումների, մեծ պետու-թյունների նկատմամբ վերաբերմունքի՝ արտաքուստ տարօրինակ թվա-ցող փոփոխությունները:

Միջազգային քաղաքականության հիմքերի շարքում առանձնահա-տուկ է միջազգային իրավունքի դերը: Իրավունքը որպես պարտադիր նորմերի համակարգ, կոչված է կարգավորելու մարդկանց, նրանց խմբերի, պետական և ոչ պետական հաստատությունների ու կազմա-կերպությունների հարաբերությունները: Միջազգային իրավունքը կար-գավորում է միջազգային քաղաքականության սուբյեկտների գործու-նեությունը և փոխհարաբերությունները:

Արդի միջազգային իրավունքը, ընդհանուր առմամբ, միջազգային հարաբերությունները կարգավորող նորմերի հիմնական համակարգ է, ունի համընդհանուր նշանակություն: Նրա սկզբունքները և նորմերը հա-վասարապես վերաբերում են բոլոր երկրներին ու պետություններին, միջպետական և ոչ պետական բոլոր հաստատություններին ու կազմա-կերպություններին, որոնք այս կամ այն ձևով հանդես են գալիս միջազ-գային քաղաքականության սուբյեկտների դերում³:

Միջազգային քաղաքականության և միջազգային իրավունքի օրգա-նական կապը ամենից առաջ դրսևորվում է միջազգային քաղաքակա-նության սկզբունքների մշակման, ընդունման և կիրառման գործընթաց-ներում: Միջազգային քաղաքականության սկզբունքները և միջազգա-յին իրավունքի սկզբունքները սերտորեն կապված են միմյանց հետ, բայց նույնական չեն, տարբերվում են թե՛ իրենց բնույթով և թե՛ գործա-ռույթներով: Միջազգային քաղաքականության սկզբունքները պետու-թյունների, միջպետական և ոչ կառավարական հաստատությունների ու կազմակերպությունների գործունեության այն ելակետային հիմքերն են, որոնք ամրագրված են միջազգային իրավունքի նորմերում⁴:

Միջազգային քաղաքականության սկզբունքները սահմանվում են

³ Տե՛ս "Международное право", էջ 88-113:

⁴ Նույն տեղում:

մարդկանց կողմից՝ ելնելով տվյալ պատմական ժամանակաշրջանի կոնկրետ հանգամանքներից ու պահանջներից: Կյանքի պայմանների փոփոխմանը զուգընթաց սկզբունքները նույնպես փոփոխվում, լրացվում ու հստակեցվում են: Միջազգային քաղաքականության սկզբունքները պետությունների, միջպետական և ոչ կառավարական հաստատությունների ու կազմակերպությունների գործունեության վճռական նշանակություն ունեցող ելակետային հիմքեր են, որոնք մատնանշում են քաղաքական դիրքորոշումը, գործունեության հիմնական ուղղությունը, գլխավոր նպատակը և նրա իրականացման միջոցներն ու եղանակները:

Արդի միջազգային իրավունքը ընդգրկում է այն ամեն լավագույնը, ինչ քաղաքակրթության ողջ պատմության ընթացքում ստեղծվել է միջազգային կյանքի արժեքավոր փորձի, ավանդույթների ու սովորույթների հիմքի վրա, ինչ բովանդակվել է քաղաքական գործիչների ու մտածողների հայացքներում և ինչ թելադրվել է միջազգային կյանքի արդի իրավիճակով ու քաղաքակրթության զարգացման հեռանկարների հստակ ըմբռնմամբ, դարձել միջազգային հարաբերությունների կանոնակարգման ու կարգավորման հիմնական սկզբունքների ու նորմերի ամբողջական, կուռ համակարգ:

Հիմնական սկզբունքներից յուրաքանչյուրն ունի իր կոնկրետ արժեքն ու նշանակությունը արդի ժամանակաշրջանի գլխավոր նպատակի՝ միջազգային խաղաղության, անվտանգության ապահովման և պետությունների համագործակցության զարգացման հիմնահարցերի լուծման գործում:

Տարբեր ժամանակաշրջաններում պետությունների կողմից առաջ են քաշվել և վարքագծի նորմա դարձվել զանազան սկզբունքներ, որոնք վերաբերել են միջազգային կյանքի տարբեր կողմերին, հետապնդել առանձին հիմնահարցերի լուծման նպատակ: Դրանց հիմքի վրա մշակվել և միջազգային իրավունքի մեջ ամրագրվել են առավել կարևոր և ընդհանրական բնույթ կրող մի շարք հիմնարար սկզբունքներ:

Միջազգային քաղաքականության սկզբունքները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբերի՝ նկատի ունենալով դրանց բնույթը և ընդհանրության մակարդակը: Սկզբունքների մի մասը վերաբերում է միջազգային քաղաքականության սուբյեկտների կարգավիճակի և գործունեության տարբեր կողմերին: Այդպիսիներից են՝ պետությունների ինքնիշխանության և հաստատված հասարակական-քաղաքական կարգի ճանաչման, պետության տարածքային ամբողջականության հարգման, սահմանների անձեռնմխելիության, պետության ներքին գործերին չմի-

ջամտելու, միջազգային իրավունքի նորմերը և պարտավորությունները ինքնակամ և ժամանակին կատարելու, այլ պետությունների և երկրների հետ իրավահավասարության և փոխշահավետության հիմունքներով համագործակցելու սկզբունքները և այլն:

Մյուս խմբի սկզբունքներն ավելի ընդհանրական են և հիմնականում վերաբերում են միջազգային քաղաքականության բնույթին, որոշումների կենսագործման հիմունքներին և մեխանիզմին: Դրանք են՝ միջազգային խաղաղության և անվտանգության ապահովման, իրավահավասարության, մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության, ժողովուրդների և ազգերի իրավահավասարության և ազատ ինքնորոշման, քաղաքականության սուբյեկտների միջև տարածայնությունները, հակասություններն ու կոնֆլիկտները խաղաղ, ոչ բռնի միջոցներով լուծելու, խաղաղ գոյակցության և համագործակցության ընդլայնման, համերկրային հիմնահարցերի համատեղ ջանքերով լուծելու, միջազգային քաղաքականության մարդասիրական սկզբունքները և այլն:

Հասարակական կյանքի հարաճուն զարգացմանն ու փոփոխմանը զուգընթաց, զարգանում ու կատարելագործվում են միջազգային հարաբերությունների կազմակերպման ձևերն ու եղանակները, լրացվում ու կոնկրետացվում են միջազգային քաղաքականության սկզբունքները: Բացի դրանից, հաշվի առնելով քաղաքակրթության առաջընթացի, համաշխարհային մակարդակով հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում ժողովրդական հիմունքների լայնորեն կիրառման և պետությունների ու երկրների միջև օրըստօրե ընդլայնվող ու խորացող ինտեգրացիոն գործընթացների հետ կապված նոր պահանջները, ստեղծվում և միջազգային քաղաքականության վարքագծի նորմա են դառնում նոր սկզբունքներ ու եղանակներ: Այդ գործընթացը տակավին շարունակվում է արդի ժամանակաշրջանում:

Միջազգային քաղաքականության սկզբունքները միջազգային հարաբերությունների կարգավորման ելակետ են հանդիսանում, մատնանշում են կազավորման հիմնական նպատակը և դրան հասնելու ուղիները: Միջազգային հարաբերությունների կարգավորումը, խնդիրների լուծումը, հակասությունների ու կոնֆլիկտների հաղթահարումը իրականանում են միջազգային իրավունքի կոնկրետ նորմերով, որոնք մշակվում և ընդունվում են համապատասխան սկզբունքների հիմքով:

Միջազգային իրավունքը միջազգային քաղաքականության իրավական կարգավորման նորմերի համակարգ է, որ ստեղծվում է միջազգային քաղաքականության սուբյեկտների, հատկապես պետությունների կողմից համատեղ կայացրած համաձայնությունների ու պայմանավոր-

վածության միջոցով: Այն բոլոր դեպքերում, երբ պետությունների հիմնական շահերն ու նպատակները համընկնում են կամ բավական մոտ են լինում, փոխադարձ համաձայնությունների հիմքով իրավական նորմերի ընդունումը դյուրին է լինում:

Միջազգային իրավունքի հիմնական աղբյուրը պետությունների միջև փոխհամաձայնությամբ կնքված պայմանագրերն են: Միջազգային իրավունքի աղբյուր են հանդիսանում նաև միջազգային սովորույթները: Սակայն, վերջին հաշվով, ցանկացած միջազգային սովորույթ կարող է միջազգային իրավունքի նորմայի արժեք ստանալ միայն այն դեպքում, երբ պետությունները այս կամ այն ձևով ընդունեն տվյալ սովորույթի հիմքով որոշակի հարաբերություններ կարգավորելու օգտակարությունը և համաձայնվեն միջազգային իրավունքի համակարգում ունենալ դրան համապատասխանող իրավական նորմեր:

Միջազգային իրավունքում չկան պայմանագրերի ստեղծման, դրա կառուցվածքի, ձևավորման, ընդունման ու կիրառման պարտադիր կարգ ու մեխանիզմներ: Չնայած դրան, հիմնական սուբյեկտները պետությունների ինքնիշխան, անկախ և ինքնուրույն լինելու և միմյանց հետ համագործակցելու, զանազան հիմնահարցեր լուծելու պահանջը նրանց ստիպում է հաշվի առնել միջազգային իրավունքի սկզբունքները, պահպանել միջազգային կյանքի փորձով ստեղծված կարգը, կիրառել այն մեխանիզմներն ու ձևերը, որոնք առավել դյուրին և արդյունավետ են դարձնում միջազգային քաղաքականության ոլորտում այդ ձեռնարկումները:

Միջազգային քաղաքականության փորձից ելնելով՝ մշակվել և համընդհանուր ճանաչում են գտել պետությունների փոխհարաբերությունները կարգավորող այնպիսի ձևեր, ինչպիսիք են պայմանագիրը, համաձայնությունը, հայտարարությունը, հրովարտակը /խարտիա/, կոնվենցիան, պակտը, դաշնագիրը, կանոնադրությունը, ծրագիրը, ակտը:

Միջազգային պայմանագրերի կնքման, ստորագրման, ընդունման, վավերացման և կիրարկման մեխանիզմը սահմանվում է միջազգային իրավունքի նորմերով և ազգային (ներպետական) օրենքներով:

Միջազգային քաղաքականության իրավական հիմքերը շարունակ ընդլայնվում ու կատարելագործվում են: Ավելի վաղ կնքված առավել հիմնարար իրավական փաստաթղթերը, անկախ այն բանից, թե ինչ կոնկրետ հանգամանքների թելադրանքով են ստեղծվել և ովքեր, ինչ պետություններ ու հաստատություններ են եղել դրանց նախաձեռնողները և ընդունողները, շարունակում են պահպանել իրենց քաղաքական արժեքը և իրավական ուժը:

Միջազգային իրավունքի սկզբունքների և նորմերի համաձայն, ցանկացած պետություն, սահմանված կարգով, կարող է միանալ այն իրավական ակտերին, որոնք բաց են, նախատեսում են այդ հնարավորությունը: Դրանից հետո պետությունը ձեռք է բերում տվյալ իրավական ակտի լիիրավ սուբյեկտի կարգավիճակ՝ համապատասխան իրավունքներով ու պարտականություններով:

Զի բացառված նաև տարբեր պատճառներով առանձին պետությունների մասնակցության պայմանագրերի դադարեցումը: Դա կարող է սահմանված կարգով կատարվել ինչպես տվյալ պետության ինքնակամ որոշմամբ, այնպես էլ միջազգային իրավունքի համապատասխան նորմերի ուժով, եթե պետությունը չի կատարում պայմանագրով նախատեսված իր պարտականությունները:

Միջազգային քաղաքականության իրավական հիմքերի հետ կապված հարցերի շարքում միշտ էլ կարևորվել է միջազգային իրավունքի և ազգային (ներպետական) իրավունքի հարաբերակցության հստակեցման խնդիրը: Բոլոր նրանք, ովքեր պետության ինքնիշխանությունը համարում են բացարձակ, ոչ մի դեպքում ոչնչով չսահմանափակված, դժվարությամբ են հաշտվում այն մտքի հետ, որ միջազգային իրավունքը կարող է գերակայություն ունենալ ազգային (ներպետական) իրավունքի նկատմամբ: Տեսության և միջազգային գործնական քաղաքականության բնագավառում այդ հիմնահարցի լուծումը կարևոր նշանակություն ունի միջպետական հարաբերությունների կազմակերպման և արդյունավետ կարգավորման համար:

Արդի ժամանակաշրջանում միջազգային իրավունքի գերակայության ընդունումը դարձել է միջպետական հարաբերությունների կարգավորման հիմնական սկզբունքներից մեկը: Միջազգային հարաբերությունների մեջ մտնող ցանկացած երկիր անխուսափելիորեն առնչվում է այդ հիմնահարցի հետ և այսպես թե այնպես դրսևորում իր դիրքորոշումը: Միջազգային իրավունքի և ազգային (ներպետական) իրավունքի հարաբերակցության վերաբերյալ այդ դիրքորոշումը, որպես կանոն, ամրագրվում է պետությունների սահմանադրությունների և հիմնական այլ օրենքների մեջ: Այսպես, Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության 6-րդ հոդվածում նշված է. եթե վավերացված պայմանագրերում «...սահմանված են այլ նորմեր, քան նախատեսված են օրենքներով, ապա կիրառվում են պայմանագրի նորմերը»:

Միջազգային կյանքում քիչ չեն նաև առանձին պետությունների փորձերը վիճարկելու կամ ժխտելու միջազգային իրավունքի այս կամ այն սկզբունքի կամ առանձին իրավական ակտերի գերակայությունը: Նման

դեպքերում նրանք պարզապես չեն միանում, չեն ընդունում կամ չեն վավերացնում այդ իրավական ակտերը, նկատի ունենալով այն, որ դրանք չեն համապատասխանում իրենց երկրի շահերին ու նպատակներին, և օգտակար չեն գտնում միջազգային իրավունքի այդ նորմերին համապատասխան վերափոխել ազգային (ներպետական) օրենքներն ու իրավական ակտերը:

Միջազգային իրավունքի որևէ սկզբունքի կամ առանձին իրավական ակտերի նկատմամբ մեծ վերաբերմունքը ունենում է իր հիմնավոր պատճառները: Բանն այն է, որ շատ հաճախ միջազգային պայմանագրերի մշակման և իրավական նորմերի ձևակերպման ժամանակ մեծ պետությունները և առավել ուժեղ ու ազդեցիկ քաղաքական խմբավորումները, օգտագործելով իրենց դիրքը, տնտեսական, քաղաքական և գաղափարախոսական ազդեցության լծակները, ամեն կերպ ձգտում են պայմանագրերում ամրագրել իրենց շահերին ու նպատակներին համապատասխանող նորմեր: Նման դեպքերում, բնական է, ոչ միշտ են հաշվի առնվում մյուս, հատկապես փոքր, էական քաղաքական կշիռ չունեցող պետությունների շահերը: Թերևս հենց դրանով պետք է բացատրել մեծ պետությունների և առանձին ազդեցիկ քաղաքական շրջանների անվերապահ դիրքորոշումը հօգուտ միջազգային իրավունքի գերակայության ընդունման: Այսպես, պետությունների տարածքային ամբողջականության հարգման և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հանրահայտ սկզբունքների արժեքն ու նշանակությունը տարբեր կերպ են ընդունում մեծ պետությունները և ինքնորոշման իրավունքից օգտվել ցանկացող ազգերն ու ժողովուրդները: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության օրինական և արդար պայքարը, փաստորեն, չի հարգվում մեծ տերությունների կողմից, որոնք անվերապահորեն կանգնած են պետությունների տարածքային ամբողջականության պահպանման դիրքերում: Դրանով իսկ թերազնահատվում է ազգերի ինքնորոշման իրավունքի դերը:

Այսպիսով, միջազգային իրավունքի գերակայության սկզբունքը թեև ավելի ու ավելի լայն ճանաչում է գտնում միջազգային քաղաքական կյանքում և բնորոշ դառնում հատկապես ժողովրդավարական պետությունների համար, այնուամենայնիվ միջազգային իրավունքի և ազգային (ներպետական) օրենքների հարաբերակցության նկատմամբ վերաբերմունքը պետք է բացատրել կոնկրետ պատմական հանգամանքներից ելնելով:

**ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԴՐԱԵՎՈՐՄԱՆ ՉԵՎԵՐԸ**

Միջազգային քաղաքականության հիմնական բովանդակությունը ընդունած որոշումների և քաղաքական ձեռնարկումների արդյունավետ կենսագործումն է կյանքում: Արդի աշխարհում դրսևորվող մի շարք գործոններ, մասնավորապես պետությունների փոխհարաբերությունների կազմակերպման նոր, առավել քաղաքակիրթ ձևերն ու եղանակները, միջազգային միջպետական հաստատությունների ու կազմակերպությունների գործունեության բարձր մակարդակը, միջազգային իրավունքի կուռ համակարգի ձևավորումը բավարար հիմք են հանդիսանում միջազգային հարաբերությունների կարգավորման, միջպետական հակասությունների ու տարածայնությունների լուծման և միջազգային խաղաղության ու կոլեկտիվ անվտանգության ապահովման համար:

Աշխարհի տարբեր տարածաշրջաններում առանձին պետությունների և երկրների միջև ծագող տարածայնությունները, երբեմն կոնֆլիկտների բերող հակասությունները, փոքրածավալ ռազմական գործողություններն ու պատերազմները ներկա պայմաններում, ընդհանուր առմամբ, չեն խախտում համաշխարհային նոր կարգի և քաղաքակիրթ հարաբերությունների կայացման բնականոն ընթացքը:

Միջազգային քաղաքականությունը, պայմանավորված լինելով առանձին երկրների ու տարածաշրջանների տարաբնույթ խնդիրներով և դրանց իրականացման համար պետությունների ու միջպետական կազմակերպությունների գործունեության առանձնահատկություններով, դրսևորվում է տարբեր ձևերով ու մակարդակներով: Այս առումով, միջազգային քաղաքականության մեջ կարող ենք առանձնացնել չորս հիմնական մակարդակներ.

1. Համաշխարհային նշանակության քաղաքականություն, որը հավասարապես վերաբերում է բոլոր պետություններին և միջպետական ու ոչ կառավարական հաստատություններին ու կազմակերպություններին և հետապնդում է համընդհանուր արժեք ունեցող հարաբերությունների կարգավորման և հիմնահարցերի լուծման նպատակ:

2. Առանձին տարածաշրջաններին վերաբերող քաղաքականություն, որի նպատակն է կարգավորել տվյալ տարածաշրջանի կացությամբ պայմանավորված հարաբերությունները և լուծել տարածայնությունները կամ օժանդակել, նպաստել կատարելու այդ խնդիրը, ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցներ կոնֆլիկտներն ու պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու, տարածաշրջանում խաղաղությունը և մարդ-

կանց անվտանգությունն ապահովելու համար:

3. Քաղաքականություն, որն ամփօշականորեն վերաբերում է առանձին պետություններին և հետապնդում է նրանց միջև նորմալ հարաբերությունների վերականգնման նպատակ: Դա, որպես կանոն, իրականացվում է միջնորդությունների, քաղաքական ազդեցությունների, խորհրդատվությունների և ոչ բռնի այլ միջոցներով, եթե քաղաքական իրադրությունը չի ստիպում կիրառելու քաղաքական ճնշման, լեգիտիմ բնույթ կրող հարկադրանքի և բռնության համապատասխան միջոցներ:

4. Քաղաքականություն, որը վերաբերում է այս կամ այն առանձին պետությանը, նկատի ունենալով նրա ներմատական կյանքի այնպիսի իրավիճակ, որը, ըստ էության, հանդիսանում է միջազգային իրավունքի հիմնական սկզբունքների ու նորմերի կոպիտ խախտման հետևանք: Դրանք սովորաբար դրսևորվում են պետական ու հասարակական կյանքում ժողովրդավարական հիմունքների այնպիսի խախտումների ձևով, որոնք, վերջին հաշվով, ուղղվում են մարդկանց, ազգերի ու ժողովուրդների իրավունքների և ազատությունների դեմ: Պետության ներքին գործերին միջամտելու հիմք կարող են հանդիսանալ մաս տվյալ երկրի տարածքում առկա այն հանգամանքները, որոնք լուրջ վտանգ են ներկայացնում տարածաշրջանում և աշխարհում խաղաղության և անվտանգության ապահովման համար: Դրանք կարող են իրականացվել միջազգային իրավունքի համապատասխան նորմերով նախատեսված պատժամիջոցների կիրառման ձևով: Նկատենք, որ քիչ չեն դեպքերը, երբ առանձին պետություններ կամ դրանց խմբավորումներ իրենց տնտեսական-քաղաքական, ռազմական շահերից ելնելով՝ միջազգային իրավունքների շրջանակներում լեգիտիմ հիմունքներով, կամ տնտեսական, քաղաքական, ռազմական առանձին հատատությունների ու կառույցների նորմատիվ հիմքերով և կամ վկայակոչելով իրենց ազգային իրավունքն ու ազգային շահերի պաշտպանության իրենց պարտականությունը, միջամտում են այլ պետությունների ներքին գործերին: Այդպիսի քաղաքական ձեռնարկումները, որոնք չեն համապատասխանում միջազգային իրավունքի նորմերին, բնականաբար, չեն կարող արդարացվել և միջազգային համրության կողմից ընդունելի լինել:

Անկախ այն բանից, թե միջազգային քաղաքականությունը ինչ մակարդակներով է դրսևորվում, միշտ էլ առնչվում է միջազգային կյանքի այնպիսի կողմերի ու երևույթների հետ, ինչպիսիք են իշխանությունը, գործընթացները, քաղաքականության սուբյեկտների գործողությունները, սոցիալ-քաղաքական իրադարձություններն ու հարաբերությունները:

Դիտարկելով միջազգային քաղաքականության սուբյեկտների կարգավիճակը և միջազգային իրավունքով սահմանված իրավասությունները՝ համոզվում ենք, որ նրանք օժտված են որոշակի իշխանությամբ՝ որոշումներ ընդունելու և սահմանված միջոցներով ու եղանակներով դրանք իրականացնելու կարողությամբ: Ճիշտ է, միջազգային քաղաքականության սուբյեկտների կարգավիճակը միատեսակ չէ, և տարբեր են նրանց իրավասություններն ու ընդունած որոշումների քաղաքական արժեքները, այնուամենայնիվ փաստ է, որ նրանք, թեև տարբեր մակարդակների ու ծավալի, բայց և այնպես, քաղաքական իշխանության որոշակի սուբյեկտներ են: Թե որքանով է այդ իշխանությունը լիակատար, ունի՞ արդյոք ինքնիշխանության, ինքնուրույնության և անկախության հատկություն, այլ հարց է:

Քաղաքագիտական և իրավագիտական գրականության մեջ տարբեր տեսանկյուններով են քննարկվում ժողովուրդների, ազգերի, պետությունների ինքնիշխանության և միջազգային քաղաքականության սուբյեկտների իշխանության ու ինքնիշխանության հարաբերակցության հարցերը: Չի վիճարկվում, որ պետությունը ինքնիշխան է, և այդ ինքնիշխանությունը ժողովրդի, ազգի ինքնիշխանության դրսևորումն է: Բայց տարբեր մտածողներ տարբեր արժեք են վերագրում պետության ինքնիշխանությանը: Ոմանք գտնում են, որ այն բացարձակ է և ոչնչով չսահմանափակված, իսկ ոմանք էլ այն կարծիքին են, որ երբեք չի եղել ու չի կարող բացարձակ, ոչնչով չսահմանափակված ինքնիշխանություն լինել⁵:

Նրանք, ովքեր բացարձակ, անսահմանափակ են համարում պետության ինքնիշխանությունը, նկատի են ունենում երկրի ներսում և միջազգային հարաբերություններում պետության ինքնիշխան, անկախ լինելու փաստը և այն, որ պայմանագրային հարաբերությունների մեջ մտնելով այլ պետությունների հետ, դառնալով միջազգային քաղաքականության սուբյեկտ՝ ամենևին չեն դադարում ինքնիշխան լինելուց և ազատ են ցանկացած ժամանակ սահմանված կարգով դադարեցնելու իրենց մասնակցությունն այդ հարաբերություններին: Իսկ նրանք, ովքեր գտնում են, որ պետությունների ինքնիշխանությունը երբեք չի կարող բացարձակ, անսահմանափակ լինել, մատնանշում են նրանց կարգավիճակի այլ կողմը, այն, որ մյուս պետությունների հետ ցանկացած պայմանագրային հարաբերություն, ցանկացած փոխադարձ պարտավորություններ այսպես թե այնպես տվյալ պայմանագրի գործողության շրջանակներում ու ժամանակահատվածում սահմանա-

⁵ Stü Международное право в современном мире, М., 1991, էջ 60-65:

փակում են նրանց ինքնիշխանությունը:

Դժվար չէ նկատել, որ պետությունների ինքնիշխանության, ինքնուրույնության և անկախության վերոհիշյալ ըմբռնումներն ու մեկնաբանությունները ամենևին էլ իրարամերձ չեն: Դրանցում ընդգծվում են ինքնիշխանության կարգավիճակի տարբեր տեսանկյունները: Ինչ վերաբերում է միջազգային քաղաքականության սուբյեկտների կարգավիճակին, ապա այստեղ միանշանակ չենք կարող հավաստել կամ ժխտել ինքնիշխանության փաստը, քանի որ պետությունները, մտնելով պայմանագրային հարաբերությունների մեջ, անդամագրվելով միջազգային կազմակերպություններին, միանալով միջազգային իրավունքի հիմնարար նշանակություն ունեցող ակտերին, տարբեր չափով են իրենց իրավունքների մի մասը փոխանցում միջազգային կազմակերպություններին և կամովին սահմանափակում իրենց ինքնիշխանությունը: Ա. Յու. Կապուստինը նշում է, որ եվրոպական բոլոր երկրների սահմանադրությունները, փաստորեն, թույլատրում են պետության ինքնիշխանության սահմանափակ փոխանցումը միջպետական կազմավորումներին⁶:

Նույն միտքն է արտահայտված Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրության (1993 թ.) հոդ. 79-ում: Հետևաբար, պետությունների միջազգային միությունները և կազմակերպությունները, տարբեր բնույթի ու ծավալի լիազորություններ ստանալով՝ տարբեր կարգավիճակ են ունենում: Բնական է, տարբեր է լինում նաև նրանց ինքնիշխանությունը:

Յու. Ն. Մալեևը նկատում է, որ պետության կողմից ինքնիշխանության սահմանափակ փոխանցումը միջպետական կազմավորումներին էապես չի փոխում այդ պետությունների ինքնիշխան կարգավիճակը՝ փաստորեն հիմք դառնալով նոր որակի կոլեկտիվ իշխանության:

Նախկին խորհրդային Միության փլուզումից հետո Անկախ պետությունների համագործակցության (ԱՊՀ) ստեղծումը հետապնդում է ինքնիշխան, անկախ և ինքնուրույն դարձած պետությունների միջև այնպիսի նոր կապեր, որոնք հիմք կդառնան այդ երկրների փոխհարաբերությունների լայնահուն ինտեգրացման համար: ԱՊՀ-ի համակարգում նոր մեխանիզմների ձևավորումը, համապատասխան կառույցների ստեղծումը վերջին հաշվով ուղղված են համատեղ իշխանության կազմավորման խնդրի իրականացմանը, իշխանություն, որն անպայման կունենա ԱՊՀ-ի անդամ-պետությունների կամքով սահմանված որոշակի ինքնիշխանություն: Այն չի ունենա բացարձակ նշանակություն, չի խաթարի պետությունների ինքնուրույնության և անկախության կարգավիճակը, բայց, այսպես թե այնպես, կսահմանափակի նրանց ինքնիշխանության

⁶ См. А. Л. Капустин, Европейский Союз, Интеграция и право. М., 2000, т. 17:

շրջանակը: Այլ կերպ ասած, բացարձակ, անսահմանափակ ինքնիշխանության մասին խոսք լինել չի կարող:

Նույնը կարող ենք ասել միջազգային կազմակերպությունների, հատկապես Միավորված Ազգերի Կազմակերպության, նրա հիմնական մարմինների և մասնագիտացված հաստատությունների մասին: ՄԱԿ-ի համակարգի կառուցվածքը և հիմնական ու օժանդակ մարմինների, մասնագիտացված հաստատությունների գործունեությունը խստորեն կանոնակարգված են և ամրագրված ՄԱԿ-ի Կանոնադրության մեջ, միջազգային իրավունքի համապատասխան նորմերում: ՄԱԿ-ի Կանոնադրության համաձայն Գլխավոր ասամբլեայի որոշումները, հանձնարարականներն ու միջնորդությունները ունեն խորհրդատվական նշանակության իրավական արժեք: Հետևաբար, նրա իշխանությունը իրականացվում է սահմանափակ ինքնիշխանության շրջանակներում՝ որոշված ՄԱԿ-ի կանոնադրությամբ:

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կարգավիճակը, իրավասություններն ու լիազորությունները այլ են: Այլ է նաև նրա իշխանությունը: Կանոնադրության համաձայն միջազգային խաղաղության և կոլեկտիվ անվտանգության ապահովման, պետությունների համագործակցության կազմակերպման մպատակին ուղղված խնդիրների իրականացման համար Անվտանգության խորհրդին տրված իշխանությունը բովանդակում է ավելի լայն ինքնիշխանության իրավասություններ, քան թե ունեն ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան և մյուս հաստատությունները:

Անվտանգության խորհուրդը կարող է իր իրավասության շրջանակներում ընդունել որոշումներ և ձեռնարկել դրանց իրականացման համար անհրաժեշտ քայլեր, այդ թվում՝ առանձին պետությունների փոխհարաբերություններին և ներպետական իրադարձություններին միջամտելու, ընդհուպ ռազմական ուժ գործադրելու հետ կապված միջոցներ: Նման դեպքերում Անվտանգության խորհրդի ինքնիշխանության փաստն առկա է: Չասենք, թե դրանով վերացվում է տվյալ պետությունների ինքնիշխանության կարգավիճակը, բայց էապես սահմանափակվում է:

Միջազգային քաղաքականության սուբյեկտների իշխանության և ինքնիշխանության չափն ու ծավալը որոշվում են միջազգային իրավունքի նորմերով, պետությունների համաձայնագրերով ու պայմանագրերով: Հենց այն փաստը, որ ըստ պետությունների սահմանադրությունների և համապատասխան օրենքների միջազգային իրավունքի նորմերը (դրանք ընդունված, վավերացված լինելու դեպքում)՝ գերակայություն ունեն ազգային (ներպետական) օրենքների նկատմամբ,

վկայում է միջազգային քաղաքականության սուբյեկտների՝ ինքնիշխանության տարր պարունակող իշխանության մասին:

Սիջազգային քաղաքականության հիմնական կողմերից են **գործընթացները**: Դրանք այն կոնկրետ ձեռնարկումներն ու քայլերն են, որ անմիջականորեն կապված են միջազգային քաղաքականության սուբյեկտների գործունեության հիմնական ուղղությունների ընտրության, որոշումների մշակման և ընդունման, դրանց իրականացման համար համապատասխան կառույցների ստեղծման, իրավասությունների սահմանման, գործունեության մեխանիզմի հստակեցման, նյութական, տեխնիկական, ֆինանսական, մարդկային և անհրաժեշտության դեպքում ռազմական միջոցների առանձնացման, դրանց կիրառման եղանակների ու ձևերի հարցերը լուծելու հետ:

Սիջազգային քաղաքական գործընթացները դրսևորվում են հետևյալ հիմնական ուղղություններով.

1. Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կենտրոնական մարմինների և մասնագիտացված հաստատությունների գործունեության մեխանիզմների մշակում և իրավական դաշտի ձևավորում, միջազգային կազմակերպությունները նպատակների ու խնդիրների հստակեցում, դրանց կենսագործման համար անհրաժեշտ հիմքերի ստեղծում:

2. Պետությունների միջև կապերի ու բազմակողմանի համագործակցության ծավալում, տարածաշրջաններում կայուն իրավիճակի ստեղծում և գոյություն ունեցող օրինական հասարակական-քաղաքական հարցերի լուծման համար միջպետական հարաբերություններում ինտեգրացիոն գործընթացների սատարում:

3. Պետությունների և միջպետական կազմակերպությունների միջազգային գործունեության կոորդինացում, ՄԱԿ-ի կենտրոնական մարմինների և մասնագիտացված հաստատությունների գործունեության հետ, միջպետական հարաբերությունների և տարածաշրջանային կազմակերպությունների գործունեության արդյունավետության մեծացում և հեղինակության բարձրացում:

4. Սիջազգային քաղաքականության գործընթացների մյուս հիմնական ուղղությունը քաղաքականության սուբյեկտների փոխադարձ առաջնություն կայուն հիմքերի ստեղծումն է:

Սիջազգային հարաբերությունների պատմության մեջ քիչ չեն եղել պետությունների, նրանց առանձին հաստատությունների ու պաշտոնատար անձանց կողմից փոխադարձ պայմանավորվածությունների, համաձայնագրերի ու պայմանագրերի ոչ լրիվ կատարման կամ պարտավորություններից հրաժարվելու դեպքեր: «Պարտավորությունները

պետք է կատարվեն» միջազգային իրավունքի հանրահայտ սկզբունքի անտեսումը կամ կոպտորեն խախտումը ոչ միայն խաթարում են միջազգային հարաբերությունների բնականոն ընթացքը, այլև ստեղծում են անվստահության մթնոլորտ, առաջ բերում կասկածամտություն այն պետությունների ու պաշտոնատար անձանց նկատմամբ, որոնց խոսքը և գործը, պարտավորություններն ու գործնական քայլերը միշտ չէ, որ համընկնում են:

Փոխադարձ վստահության խնդիրը միշտ էլ դժվարագույնն է եղել և այժմ էլ հանդիսանում է միջազգային քաղաքականության այն հիմնահարցերից մեկը, որի լուծումը պետությունների և միջպետական կազմակերպությունների միջև շատ կարևոր է: Փոխադարձ կայուն վստահության ստեղծումը լոկ խոսքերով ու խոստումներով չի լինում: Այն ձևավորվում է աստիճանաբար, միջազգային գործնական քաղաքականության փորձի և ավանդույթների հիմքով: Առանձին պետությունների և պաշտոնատար անձանց անօրինական գործունեությունն ու վարքը հիմնովին խախտում են պետությունների, ազգերի և ժողովուրդների բարիդրացիական հարաբերությունների և համագործակցության տևական ժամանակաշրջանում ստեղծված, կյանքի փորձով ստուգված վստահությունը, ոտնահարվում միջազգային իրավունքի սկզբունքներն ու ավանդույթները:

Վստահության վերահաստատումը շատ ավելի դժվար գործ է, քան առանձին մարդկանց ու նրանց խմբերի համոզմունքների, քաղաքական դիրքորոշումների և գործունեության ուղղությունների փոփոխումը: Թերևս հենց դրանով է պայմանավորված միջպետական հարաբերությունների կատարման համար անհրաժեշտ երաշխիքների սահմանումը և միջազգային իրավունքի նորմերով պատասխանատվության ինստիտուտի ստեղծումը:

Միջազգային կյանքի կարևորագույն տարրերից են **քաղաքականության սուբյեկտների գործողությունները**, այն կոնկրետ քայլերը և ձեռնարկումները, որոնք անմիջականորեն ուղղված են պետությունների փոխադարձ պարտավորությունների, համաձայնագրերի, պայմանագրերի, միջազգային միջպետական կազմակերպությունների որոշումների ու հանձնարարականների կատարմանը: Միջազգային կյանքի հենց այս կողմն է գործնական բնույթ տալիս քաղաքականությանը, գործողության մեջ դնում որոշումները, առարկայացնում քաղաքականությունը:

Միջազգային քաղաքականության մեջ հատկապես կարևորվում են միջազգային խաղաղության և կոլեկտիվ անվտանգության ապահով-

ման խնդիրները: Պետությունների միջև լուրջ տարածայնությունների և կոնֆլիկտների դեպքում առաջին հերթին կիրառվում են հիմնահարցերի կարգավորման ոչ բռնի այնպիսի միջոցներ, ինչպիսիք են խորհրդատվությունները, միջնորդությունները, փաստափափաք ծառայությունների կազմակերպումը, դիտորդների ուղարկումը, առավել լարված տարածքներում խաղաղարար զինված կազմավորումների տեղաբաշխումը, իսկ ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում արդեն՝ զինված ուժերի գործադրումը: Դրանք որոշակիորեն մատնանշված են ՄԱԿ-ի Կանոնադրության 37-րդ հոդվածում: Միջպետական հարաբերությունների կարգավորման և պայմանագրերի անվերապահ կատարումն ապահովելու համար պետությունները միշտ էլ փոխադարձ համաձայնությամբ նախատեսում են նաև այնպիսի միջոցներ, ինչպիսիք են վճատների փոխհատուցումը, զանազան ծառայություններ կատարելու պատրաստակամությունը, տարածքային զիջումները և այլն:

Միջազգային քաղաքականության դրսևորման ձևերից են տարբեր բնույթի ու ծավալի և տարբեր մակարդակներով իրականացվող **հարաբերությունները** պետությունների, միջպետական և ոչ կառավարական հաստատությունների ու կազմակերպությունների միջև: Դրանք ընդգրկում են մարդկանց կենսագործունեության բոլոր ոլորտները՝ տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, մշակութային, գիտատեխնիկական, զանգվածային լրատվության բնագավառները և այլն:

Միջազգային հարաբերությունները դրսևորվում են ամենատարբեր ձևերով: Դրանցից առանձնապես կարևորվում են բանակցությունները, խորհրդակցությունները, խորհրդատվությունները, դիվանագիտական կապերի հաստատումը, պայմանագրի ու համաձայնագրերի կնքումը, միջազգային քաղաքականության սուբյեկտների ներկայացուցչական խմբերի, պաշտոնատար անձանց տարբեր մակարդակներով հանդիպումները, կոնֆերանսները և այլն:

Միջազգային հարաբերությունները կարող են ունենալ տարբեր կարգավիճակ, պաշտոնական կամ ոչ պաշտոնական բնույթ կրել: Պաշտոնական բնույթ կրող միջազգային հարաբերությունները տեղի են ունենում միջազգային քաղաքականության սուբյեկտների՝ մասնավորապես պետությունների և միջպետական կազմակերպությունների միջև: Դրանք, որպես կանոն, իրականացվում են որոշակի լիազորություններ ունեցող հաստատությունների ու պաշտոնատար անձանց միջոցով: Ոչ պաշտոնական հարաբերությունները, անկախ նրանց կարևորությունից և սուբյեկտների կարգավիճակից, իրականացվում են պաշտոնական լիազորություններ չունեցող անձանց կողմից, թեև չի բացառված, որ

:ՎԳՊԵՆԱԲԱՆԻ

[illegible]

:ռիվաթառ ցոմժուսմժմոտպ
 ցոմժուցոհոմժոնոմժ ցվոտտոմժվր ւոցսոն ցզ նսմոհ ցոսմցցոցոցոնո
 ցոմժուսնիոսմցմոսպ վիոշսսս վմգրս ցոհոմժոնոմժ-ւոպնոտ դ ցոսմց
 -ժցոցոտոցոպ տզվիցսի ժցսսս 'մնցցցոսմժսզմոնոսմվ ցու ուրսսս 3ս դ
 ուրսսս 'ըվոպնզլ 3ս դ ըվոպնզլ ցոհոմժոնոմժ-ւոպնոտ ցոսիոսմտ ցզ նզտ
 վիոշսսս ցոսժմոշ վմցցժոսզմ վժցոմի ցոհոհոմոոոու ցզնցոոոս
 -զզ հոտոոոց ցոցոոոոսոոոոոոպոց վմցցցոսմժսզմոսպ ցոհոց
 -ստշոո դ ժոցմոստվն վմցցոցոմշ ցոհոոցստշոո ցզիմոտոհ ժցոմն

8. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԼՈՐԱԼԱՑՄԱՆ ԷՆԻՅՅՈՒՆՆ ՈՒ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Գլոբալացումը համաշխարհային գործընթաց է, որն արդյունք է տարբեր երկրների ու տարածաշրջանների փոխազդեցության խորացման և փոխկապակցության: Այն միտված է աշխարհի միատարրացման, միասնական տնտեսական, քաղաքական կենտրոնների և իրավական դաշտի ստեղծման:

Գլոբալացումը միջազգային հանրության զարգացման պատմության մեջ նոր ուղղություն է, նոր իրողություն, որը նոր խնդիրներ է բարձրացնում և՛ միջազգային անվտանգության, և՛ տարբեր երկրների մերքին սոցիալ-տնտեսական զարգացման բնագավառում: Դա, որպես երևույթ, առավել «թափանցիկ» է դարձնում ազգային սահմանները. աշխարհը դառնում է ավելի ամբողջական, միասնական ու միատարր:

Բազմաթիվ հետազոտողներ գտնում են, որ որոշ «շահագրգռված» ուժեր միտումնավոր կերպով գերազնահատում են գլոբալացման նշանակությունը՝ այն բնութագրելով միայն դրական հատկանիշներով (միջազգային ֆինանսական հաստատությունների, անդրազգային ընկերությունների ներկայացուցիչներ): Գլոբալացման հակառակորդները (հիմնականում զարգացող երկրներից) գտնում են, որ այդ ճանապարհով հարուստ երկրները նոր ձևով են գաղութացնում մոլորակի մնացած հատվածը և ստանում գերշահույթներ¹: Վիճակագրությունը փաստում է, որ հարուստ և աղքատ երկրների միջև հարաբերակցությունը 65:1 է, այսինքն աշխարհի զարգացած երկրներին բաժին ընկած յուրաքանչյուր ամերիկյան 65 դոլարի դիմաց աղքատ երկրները ստանում են 1 դոլար²:

Գլոբալացում տերմինն առաջացել է ֆրանսերեն «global»-համընդհանուր, լատիներեն globus (terrae)-երկրագունդ բառից: Գլոբալացում հասկացության հոմանիշն է մոնդիալացումը (ֆրանսերեն monde-աշխարհ):

¹ Stb առավել մանրամասն. Rigged, rules and double standards. Trade, globalisation, and the fight against roverty. Oxfam international 2002, Практика глобализации: игри и правила Новой эпохи. М., 2000: С. А. Удовик. Глобализация: семиотические подходы, М., 2002, Панарин А. С. Искушение глобализмом, М., 2003. Альтерглобализм: Теория и практика «антиглобалистского» движения. М., 2003 և այլն:

² Тураев В. А. Глобальные вызовы человечеству, М., 2002, էջ 37:

Գլոբալացման սահմանումը մի շարք հեղինակների մոտ տարբեր է, սակայն բոլոր հետազոտողները միասնական են այն հարցում, որ այդ գործընթացը համաշխարհային բնույթ ունի և վերաբերում է բոլոր մայրցամաքներին, երկրներին ու ժողովուրդներին: Գլոբալացումը վերաբերում է ոչ միայն (ինչպես ավելի հաճախ ընդունված է համարել) ֆինանսական ու ինֆորմացիոն բնագավառներին, այլև հասարակության առավել լայն շերտերին. դրա հիմքում ընկած է առանձին երկրների՝ համաարդկային հիմնախնդիրներ լուծելու «անկարողությունը»:

Շատ կարճ ժամանակահատվածում գլոբալացման գործընթացը համաշխարհային մասշտաբով բավական մեծ փոփոխություններ մտցրեց: Աշխարհը դարձավ միաբևեռ, զարգացման ազատական մոդելը գերիշխող դարձավ: Ֆինանսական ու տնտեսական տեսանկյունից աշխարհի տարբեր երկրների փոխադարձ կախվածությունը իրարից մեծացավ: Նոր ինֆորմացիոն տեխնոլոգիաները զարգանում են ոչ միայն արտադրությունում, այլև կենցաղում՝ ստեղծելով անհատի զարգացման համար միանգամայն նոր հնարավորություններ: Ավելի մեծացավ միջազգային կազմակերպությունների դերն ու նշանակությունը:

Սինոլյն ժամանակ գլոբալացման գործընթացը միանգամայն նոր խնդիրներ բարձրացրեց մարդկության առջև, որոնք առավել շոշափելի դարձան եվրոպայում «թավշյա» հեղափոխություններից հետո: Հարուստ և աղքատ երկրների միջև զարգացման մակարդակների տարբերությունը հասավ ծայրահեղ սահմանի, մարդկության պատմության ընթացքում առաջին անգամ սկսվեց քննարկվել ազգային պետությունների «նպատակահարմարության» հարցը, գլոբալ բնույթ ստացան ծայրահեղականության տարբեր ձևերը, բռնությունը, հանցագործությունը և թմրամյութերի տարածումը:

20-րդ դարի վերջին քառորդում գլոբալացումը դրսևորվեց ժողովրդագրական-բնապահպանական, տեխնոսֆերայի, տնտեսության, սոցիոմշակութային և այլ բնագավառներում:

Այսօր աշխարհում նկատվող տնտեսական ինտեգրմանը զուգընթաց նկատվում է նաև քաղաքական գործընթացների գլոբալացում, որ նախ և առաջ արտահայտվում է միջազգային միջպետական և հասարակական կազմակերպությունների ստեղծմամբ: Եթե մինչև Առաջին աշխարհամարտը ստեղծվել էր մոտ 50 միջկառավարական կազմակերպություն, ապա 80-ական թվականների կեսերին աշխարհում գործում էին ավելի քան 1000 միջկառավարական կազմակերպություններ: Աշխարհի առաջատար երկրները ներկայացված են ավելի քան 100 կազմակերպություններում: Օրինակ՝ Դանիան անդամ է միջազգային ավելի քան

164, Ֆրանսիան՝ 155, Մեծ Բրիտանիան՝ 140, ԱՄՆ-ը՝ 122, Կանադան՝ 110, Ճապոնիան՝ 106, Բրազիլիան՝ 100 կազմակերպությունների³: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, բավական կարճ ժամանակահատվածում, ստեղծվեցին մի շարք միջազգային կազմակերպություններ՝ ՄԱԿ, ՆԱՏՕ, ԳՍՏՏ, ԱՄՆ, ՉԲ, ԵՄ և ներկայումս արդեն ինքնավարված ՏՓԽ-ն, Վարշավյան պայմանագրի կազմակերպությունը⁴: Համաշխարհային քաղաքական դաշտում ոչ պակաս դեր ունեն Ամերիկյան պետություններ, Նավթ արդյունահանող երկրներ (ՕՊԵԿ), Աֆրիկյան միասնություն, «Իսլամական կոնֆերանս», Արաբական երկրների լիգա և մի շարք այլ կազմակերպությունները: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ միջազգային կազմակերպությունների թիվը և լիազորությունները մեծանալու միտում ունեն: ԱՄՆ-ը, Կանադան և Մեքսիկան ստեղծել են Ազատ առևտրի հյուսիս-ամերիկյան գոտի (ՆԱՖՏԱ), Ասիա-խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում գործում են Հարավարևելյան Ասիայի պետությունների ասոցիացիան (ԱՍԵԱՆ), Ասիական-խաղաղօվկիանոսյան խորհուրդը, Ջարգացման ասիական բանկը և այլ միություններ ու կազմակերպություններ: Գլոբալացման գործում հատկապես մեծ է հյուսիսամերիկյան, եվրոպական և ասիական որոշ երկրների մասնակցությունը: Այսպես, անդրազգային կորպորացիաներից 162-ը գրանցված են ԱՄՆ-ում, ԵՄ-ում՝ 155-ը, Ճապոնիայում՝ 126-ը, Շվեյցարիայում ու Հարավային Կորեայում՝ 13-ը, Կանադայում՝ 6-ը, Բրազիլիայում և Ավստրալիայում՝ 5-ը: Տնտեսական հզորությամբ ԱՄԿ-ը կարող է մրցակցել բազմաթիվ պետությունների հետ: Օրինակ, ճապոնական «Միցուբիսի» կորպորացիան իր արտադրանքի ծավալով աշխարհում զիջում է միայն 21 պետության, իսկ համաշխարհային առևտրի 70 տոկոսը և ներդրումների մոտ 50 տոկոսը բաժին է ընկնում՝ համապատասխանաբար 500 և 400, ԱՄԿ-ին⁵:

Վերը թվարկված փաստերը վկայում են, որ գլոբալացման շրջանում բացի ինքնիշխան պետություններից միջազգային հարաբերություններում կարևոր դեր են խաղում նաև անդրազգային կառույցները (կազմակերպություններ, հաստատություններ, կորպորացիաներ և այլն): Պատահական չէ, որ ԱՄԿ-ում ընդունված որոշ որոշումներ տարբեր երկրների քաղաքացիների կենսամակարդակի վրա ավելի մեծ ներգործություն են ունենում, քան այդ երկրների կառավարությունների որոշումները:

³ Տե՛ս **Тузиков А. Р.**, Основы геополитики, М., 2004, էջ 100:

⁴ Տե՛ս **Тузиков А. Р.**, Основы геополитики, էջ 100, **Тураев В. А.**, Глобальные вызовы человечеству, М., 2002, էջ 31:

⁵ Տե՛ս **Тураев В. А.**, Глобальные вызовы человечеству, էջ 30:

Նրանք երբեմն խախտելով բազմաթիվ երկրների ինքնիշխանությունը՝ միջամտում են նրանց ներքին գործերին՝ ուղղակի ազդելով և «որոշելով» դրանց զարգացման տեմպերը: Դա նշանակում է, որ գլոբալ մակարդակով առաջացել են իրական իշխանության Ընդ կենտրոններ, որոնք կարող են խաղի «նոր կանոններ» մշակել: Էլեկտրոնային, ֆինանսական ենթակառուցվածքների առկայությունը, երբ մի քանի րոպեների ընթացքում հնարավոր է միլիոնավոր գումարներ աշխարհի մի շրջանից դեպի մյուսը ուղարկել, ևս վկայում է բազմաթիվ երկրների խաթարված ինքնիշխանության մասին: Յուրաքանչյուր ամիս ավելի քան 3 տրիլիոն դոլար տեղափոխվում է մի երկրից մյուսը, ընդ որում այդ գումարի 2/3-ը չի վերահսկվում ոչ մի կազմակերպության կողմից⁶: Այսինքն ֆինանսական այս հոսքերը չեն վերահսկվում ազգային կառավարությունների կողմից:

Գլոբալացման գաղափարախոսները (Կ. Օմաէ, Ռ. Օ'Բրայեն, Ա. Թոֆլեր) գտնում են, որ ինքնիշխան պետությունները և ընդհանրապես պետականությունը զնում են դեպի «մահացում» (վերացում): Եթե նախկինում ներքին և արտաքին քաղաքականության մշակումը դիտվում էր որպես ցանկացած ազգային պետության կարևոր ֆունկցիաներից մեկը, ապա ներկայումս որոշումների ընդունումն ու իրականացումը իրագործվում է ոչ այնքան տարբեր երկրների ներսում, որքան «դրսում»՝ հաշվի առնելով ստեղծված միջազգային դրությունն ու իրավիճակը: Տարբեր պետություններում մշակված քաղաքականության վրա էական ազդեցություն է թողնում համաշխարհային և տարածաշրջանային տարբեր կազմակերպությունների որոշումները: Օրինակ, սննդամթերքի որոշ տեսակների և նավթամթերքի գները որոշվում են ոչ թե առանձին երկրներում, այլ մի շարք միջազգային կազմակերպություններում (ԵՄ, ՕՊԵԿ և այլն): Գլոբալացումը, իրոք, թուլացնում է պետական կառույցները, որոնք ճնշման են ենթարկվում «վերևից», «դրսից» և «ներքևից»:

«Վերևից» պետության ինքնիշխանությունը թուլացնում են վերագային հաստատություններն ու կազմակերպությունները, որոնք երբեմն խախտում են իրենց իրավասությունների շրջանակները: ՄԱԿ-ի խաղաղասիրական մի շարք օպերացիաներ, ՆԱՏՕ-ի «հումանիտար» ինտերվենցիաները, Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության, Արժույթի միջազգային հիմնադրամի, Հաագայի միջազգային դատարանի գործունեությունը վկայում են այդ մասին: «Ներքևից» այդ ճնշումը իրականացվում է քաղաքացիական հասարակության կողմից. թուլանում է կենտրոնի ազդեցությունը և դաշնային պետության որոշ նախարարու-

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39:

թյուններ ու շրջաններ սկսում են վարել ուրույն արտաքին քաղաքականություն: «Դրսից» ինքնիշխանությունը թուլացվում է ոչ պետական մի շարք խմբերի ու կառույցների գործունեությամբ (Միջազգային ամնիստիա, Human watch, իրավապաշտպան և բնապահպանական կազմակերպություններ): Միջազգային և ներքին խնդիրներում պետությունն իր ինքնիշխանությունը ավելի է կորցնում վերազգային ընկերությունների և բանկերի գործունեության հետևանքով:

Գլոբալացման մասին խոսելիս պետք է նկատի ունենալ ևս երկու միտում: Առաջինը գլոբալացման դիալեկտիկական հակազդեցության տենդենցն է՝ ռեգիոնալիզմը (ԵՄ, ԱՄԵԱՆ և այլն), իսկ երկրորդը՝ ապագալոբալացումը և համաշխարհային քաղաքականությունում ավանդական աշխարհաքաղաքական գործոնների պահպանման խնդիրը: Երբեմն ռեգիոնալիզմը և տարածաշրջանային ինտեգրացումը առավել «փոքր» և «թույլ» երկրները փորձում են օգտագործել որպես հակազդեցության միջոց ընդդեմ ԱՄԿ-ի ճնշումների և գլոբալացման մարտահրավերների: Որոշ ուսումնասիրողներ դա ավելի արդյունավետ են համարում, քան ավանդական ազգայնականությունը: Քաղաքագետները այն երբեմն անվանում են «Ժողովրդավարական ազգայնականություն»: Մի շարք հետազոտողներ, մասնավորապես Գ. Շահմազարովը գտնում է, որ ռեգիոնալացումը չի հակասում գլոբալացմանը⁷: Նշենք նաև, որ Մ. Դանտինգտոնի մշակած «Քաղաքակրթությունների բախումը» կոնցեպցիան ևս գլոբալացմանը հակադրվող գործընթացների փաստն է նշում:

Գլոբալացումը հանգեցնում է սահմանների ջնջմանը, պետությունների էրոզիային և արտաքին շուկաների նվաճմանը «ոսկե միլիարդի» կողմից: Նրա իդեալը՝ հումքի, արտադրանքի, աշխատանքի ու կապիտալի անսահմանափակ տեղափոխման դյուրացումն է, որը իր հերթին ապահովում է գերշահույթ նվազագույն «կորուստների» գնով: Այստեղից ծագում են լուրջ խնդիրներ՝ կապված ժողովրդավարության, մշակույթի և մարդու իրավունքների հետ, որոնց պաշտպանության երաշխիքը հենց ազգային-պետական միավորումներն են: Պետության բացակայությունը ենթադրում է կապիտալի բացարձակ թելադրանք, իսկ դա ըստ էության մերժում է ուղիղ ընտրությունների ճանապարհով իշխանության ձևավորման գործընթացը, որի հետևանքով մարդկության հիմնական հատվածը զրկվում է իր ճակատագիրը տնօրինելուն մասնակցելու իրավունքից: Գլոբալացումը ենթադրում է մշակութափոփոխական և սոցիալ-իրավական ընդհանուր միջավայր, որտեղ կապիտալի հոսքը

⁷ Sbiu Шатазаров Г., Глобализация и глобалистика - феномен и теория. Pro et Contra. 2000, т. 5, № 5, էջ 187:

և շրջանառությունը ընդհանրության եզրեր ունեն միջավայրի հետ: Ֆինանսական և նյութական գլոբալ կուտակումներն արդեն սկսված են: Ինչ վերաբերում է մշակութային, սոցիալական, իրավական, կրոնական, հոգևոր ընդհանուր միջավայրին, ապա դա բացակայում է: Դարերի ընթացքում ձևավորված մշակութայինը մոր պայմաններին հարմարվելու համար որոշակի շրջան պետք է անցնեն: Այնինչ գլոբալ վերափոխումների գործընթացները ժամանակային հապաղումներ չեն համոզուժում: Դրանց արհեստական դանդաղեցումը կհանգեցնի սոցիալական լայնամասշտաբ աղետների⁸:

Գլոբալացման արդյունք է նաև այն հանգամանքը, որ տարբեր խոշոր քաղաքական շարժումներ միջազգային թատերաբեմում աշխատում են կոորդինացնել իրենց գործունեությունը: Օրինակ, Միջազգային դեմոկրատական միությունում, որը ստեղծվել է 1983 թ., ներկայումս ընդգրկված են Արևմտյան Եվրոպայի բոլոր պահպանողական կուսակցությունները, ԱՄՆ-ի համրապետական, ճապոնիայի ազատական-ժողովրդավարական և Ավստրալիայի պահպանողական կուսակցությունները: Քաղաքական մերձեցման արդյունք է այնպիսի կուսակցությունների առաջացումը, ինչպիսիք են Եվրոպական սոցիալիստական միությունը, Եվրոպական ժողովրդական կուսակցությունը, Եվրոմիության ազատական և ժողովրդավարական կուսակցությունների ֆեդերացիան, Առաջընթացի եվրոպական ժողովրդավարները և այլն⁹:

Գլոբալացումը ուղեկցվում է նաև «համամոլորակային մոր գաղափարների» ներդրմամբ, որն իրականում հանդիսանում է արևմտյան ազատականության ամերիկյան տարբերակը: Այս համամոլորակային արժեքների թիկունքում երևում են գերտերությունների շահերը, որոնք այդ արժեքները աշխատում են պարտադրել իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար: Միասնական չէ նաև այն երկրների քաղաքացիների կարծիքը, որոնք առավել զգալի չափով են օգտվում գլոբալացման բարիքներից: Այսպես, գլոբալացումը դրական գործոն են համարում ԱՄՆ-ի քաղաքական և տնտեսական էլիտայի 87 տոկոսը, իսկ քաղաքացիների միայն 54 տոկոսը¹⁰: Անդրադառնալով այս հարցին՝ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բ. Անանը նշում է, որ «Միլիոնավոր մարդիկ ամբողջ աշխարհում գլոբալացումը ընկալում են ոչ թե որպես առաջընթացի գործիք, այլ որպես կործանարար ուժ, ինչպես փոթորիկը, որը ի վիճակի է

⁸ Տես Գլոբալիզացիայի հակասությունները, Երևան, 2003, էջ 13-14:

⁹ Տես **Турев В. А.**, Глобальные вызовы человечеству, էջ 34, **Тузиков А. Р.**, Основы геополитики, էջ 100:

¹⁰ Տես նույնը, էջ 43:

կործանել կյանքը, աշխատանքը, ավանդույթները: Բազմաթիվ մարդկանց բնորոշ է այդ գործընթացին հակադրվելու բուռն ցանկությունը և երևակայականորեն հանդարտվելու միջոց ընտրել ազգայնականությունը, արմատականությունը»¹¹: Բնակչության իմիգրացիան (1990-ական թվականների կեսերին ՄԱԿ-ի տվյալների համաձայն՝ 125 մլն մարդ ապրում էր իր երկրների սահմաններից դուրս, իսկ ոչ օրինական տեղափոխվածների թիվը կազմում է 30 մլն) հեղինդուկ է դարձնում տարբեր «հասարակությունների» սահմանները: Եթե առաջ դրանք դիտարկվում էին որոշ պետությունների սահմանների ներսում, ապա այժմ ո՞վ կարող է ճշգրտել, թե թուրքական հասարակությունը որտեղ է ավարտվում՝ Թուրքիայի սահմաններում, թե Բեռլինի մերձակայքում, կամ էլ ԱՄՆ տեղափոխվող մեքսիկացիների և այլ լատինաամերիկացիների հասարակության ճշգրիտ սահմանները:

Գլոբալացումը նպաստում է նաև կոնֆլիկտների աճին և բռնության՝ վերազգային բնույթ ստանալուն: Գլոբալացման գործընթացները ծնում են էթնիկ ինքնագիտակցության աճ: Ազգային պետությունները իրենց ինքնիշխանությունը պաշտպանելու համար աշխատում են մեկուսանալ գաղափարական, մաքսային պատնեշներով: Նույնիսկ առավել հզոր և հարուստ երկրները դիմում են նման քայլերի՝ իրենց քաղաքացիների բարօրությունը պաշտպանելու համար: Վերազգային բնույթ են ստացել նաև հանցագործությունը և ահաբեկչությունը: Ստեղծվել է նաև վերազգային իրավակարգ, որը հիմնված է ոչ թե ազգային պետությունների միջև կնքված պայմանագրերով, այլ միջազգային հաստատությունների կողմից մշակված օրենքներով: Այդպիսի հաստատություններ են, օրինակ, Զաազայի միջազգային դատարանը, Միջազգային միջնորդ դատարանը և այլն: Զատկապես բավական շատ են նման վերազգային կառույցներ եվրամիությունում:

Գլոբալացման ընթացքում ընդունված է տարբերակել նոր աշխարհակարգի կառուցման երկու մոդել: Առաջինը կիրեռնետիկ ձևն է, որը ենթադրում է, որ կառավարման սուբյեկտները (համաաշխարհային) հնարավորին չափ պետք է նվազեցնեն կառավարվող օբյեկտների բազմաձևությունը և հնարավորին չափ պարզեցնեն դրանք: Սույն մոդելից է բխում միաբևեռ աշխարհի հայեցակարգը: Այս պարագայում ինտեգրացումը կառուցվում է վերևից՝ հեգեմոն երկրների մակարդակով:

Սիներգետիկ մոդելը ենթադրում է «ուղղահայաց» կառավարումից անցնել «հորիզոնականի», այսինքն՝ ինքնակազմակերպման: Այս դեպքում աշխարհը գլոբալացվում է ներքևից և փակ չէ նոր մասնակիցների

¹¹ Նույնը:

համար: Առաջին դեպքում գլոբալացումը թուլացնում է մյուսների ստեղծագործական պոտենցիալը և առաջ է բերում դիմադրություն, իսկ երկրորդ դեպքում՝ ռեսուրսների կոոպերացիա և ինտեգրացում¹²:

Իսկ ի՞նչ մարտահրավերներ է նետում գլոբալացումը Հայաստանին: Գլոբալացման դրական կամ բացասական հետևանքների մասին խոսելիս պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ այն օբյեկտիվ իրողություն է: Եվ քանի որ գլոբալացումը օբյեկտիվ պրոցես է, ապա ՀՀ իշխանությունների գլխավոր խնդիրն է՝ օգտվել գլոբալացման դրական արդյունքներից և նվազագույնի հասցնել նրա բացասական հետևանքները: Օբյեկտիվ իրողությունն այն է, որ Հայաստանը գլոբալացման պրոցեսում չունի հակադրման այլընտրանք: Ավելի շուտ գլոբալացման հետևանքով են առաջադրվել մի շարք խնդիրներ՝ տնտեսական հիմնահարցեր, արտաքին շուկաներ ապրանքներ արտահանելու դժվարություններ, հոգեբանական պայքարի, մտավոր գեներացիայի շուկայական գործընթաց (ամեն տարի 20-27 տարեկան ավելի շատ մասնագետներ ենք արտահանում տարբեր մրցակցային տարածաշրջաններ, քան ԱՊՀ երկրներից որևէ մեկը)¹³:

Գլոբալացման գործընթացները վերաբերում են արագ զարգացող երկրների սահմանափակ փոքր խմբի և շրջանցում են բազմաթիվ երկրների, հետևաբար վերջիններս լիովին չեն օգտվում գլոբալացման «բարիքներից», այլ հակառակը՝ մեծ չափով զգում են դրա բացասական հետևանքները:

Հայաստանի համար գլոբալացման վտանգը եռաձիասնական է և սպառնում է. ա) տնտեսական ինքնուրույնությանը՝ վերածելով նրան տնտեսական կցորդի, «մետրոպոլիա-գաղութի» ժամանակակից ընկալման օբյեկտի, բ) մշակութային ինքնությանը՝ խաթարելով ազգային կերպարն ու ինքնատիպությունը, գ) քաղաքական ինքնիշխանությանը¹⁴:

Այս պայմաններում առաջնահերթ խնդիր է ժողովրդի՝ ընտրություն կատարելու իրավունքի ապահովումը, որի հետևանքով կծանվորվի քաղաքացիական հասարակություն՝ իր շահերի գիտակցումով և իր իրավունքների պաշտպանության նախանձախնդրությամբ: Երկրորդը. իշխանությունների երեք ճյուղերի անկախության և ֆունկցիոնալ վերակազմավորման խնդիրն է: Երրորդ կարևոր խնդիրը մեր մտավոր և գի-

¹² Տե՛ս **Панарин А. С.** Глобальное политическое прогнозирование, М, 2000, էջ 330:

¹³ Տե՛ս Գլոբալիզացիայի հակասությունները, էջ 14:

¹⁴ Տե՛ս Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց, Հայաստան, 2001, էջ 123:

տական գենոֆոնդի պահպանությանն ու զարգացմանը ուղղված աշխատանքներն են: Դա հնարավոր է իրականացնել միայն պետական նախաձեռնությամբ և դիվանագիտական խողովակներով¹⁵:

Գլոբալացման բացասական ներգործությունը նվազագույնի հասցնելու համար ՀՀ պետք է իրականացնի հետևյալ քայլերը. 1. մշակութային ներխուժման վտանգի, մշակութային տարբերությունների և ինքնատիպության հնարավոր կորստյանը հակազդի առավել արդյունավետ միջոցը՝ «ֆիլտրի» համակարգը, որը հնարավորություն կընձեռնի ընտրողաբար օգտվել գլոբալացման արդյունքներից, 2. գլոբալացմանն ուղղված իր նախաձեռնություններում Հայաստանը օգտագործի տարածաշրջանային համագործակցությունը, որը գլոբալացման ներկա փուլի կարևոր առանձնահատկությունն է:

Զարգացման հայեցակարգում տարածաշրջանային խնդիրները դիտվում են առնվազն երեք հարթություններում.

ա) Հակամարտությունների լուծում, անվտանգության համակարգի ձևավորում, փոխհամագործակցություն և ինտեգրացման գործընթացների ծավալում,

բ) Հասարակական գիտակցության մեջ փոխհամագործակցության արժեքային հիմքերի ամրապնդում, փոխադարձ վստահության ինստիտուցիոնալ միջավայրի ձևավորում,

գ) Հարավային Կովկասի տեղի ու դերի որոշակիացում գլոբալացվող աշխարհում¹⁶:

Անցումային շրջանում պետության (կառավարության) գլխավոր խնդիրը պետք է դառնա հասարակության միավորմանն ու իր պոտենցիալի բավականին բարձր մակարդակի ապահովմանն ուղղված արդյունավետ գործունեությունը: Տնտեսական համակարգի կառուցումը անհրաժեշտ է կապել համաշխարհային աշխատանքի բաժանման և տարածաշրջանային տնտեսական համագործակցության հեռանկարներին երկրի մասնակցության օպտիմալացման հետ: Ժամանակակից պայմաններում մեկուսացվելը փաստորեն անհնար է: Պետությանը անհրաժեշտ է արդյունավետ կայունացնող միջոցների՝ յուրատեսակ ֆինանսատնտեսական «ալեկործանների» ստեղծման մոդել գտնել, որոնք ունակ կլինեն մարել ֆինանսական ճգնաժամերի բացասական ազդեցությունը երկրի տնտեսության և ֆինանսների վրա¹⁷:

¹⁵ Տե՛ս Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց, Հայաստան, 2001, էջ 123-133:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Տե՛ս Տնտեսություն և տնտեսական տեղեկատվություն, «Թիմ» ուսումնասիրությունների կենտրոնում, Երևան, 2002, էջ 148:

Համամոլորակային առումով Հայաստանի դիրքը յուրահատուկ է հինգ ուժային կենտրոնների նկատմամբ: Ռուսաստանի Դաշնության և Արևմտյան Եվրոպայի մերձավորությունը, մյուս երեք կենտրոնների (ԱՄՆ, Չինաստան, մահմեդական աշխարհ) հարաճուն հետաքրքրությունն առաջին հերթին չափվում է տնտեսական նկատառումներով: ՀՀ աշխարհաքաղաքական դիրքի էական առանձնահատկությունը պետք է համարել նաև այն, որ Հայաստանը գտնվում է եվրոպական, սլավոնական և արևելյան քաղաքակրթությունների խաչմերուկում: Այդ քաղաքակրթությունների շփումը միշտ չէ, որ կրում է խաղաղ բնույթ, ինչը բացասաբար է անդրադառնում մեր երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման վրա¹⁸:

Միանգամայն համաձայն ենք քաղաքագետ Մ. Մարգարյանի այն տեսակետի հետ, որ գլոբալ քաղաքակրթության և դրա օրգանական մասը հանդիսացող ՀՀ բնականոն արդիականացումն ապահովելու համար անհրաժեշտ է առաջնորդվել նոր աշխարհակարգի տրամաբանությամբ և մշակել Հայաստանի Հանրապետության զարգացման ռազմավարական հայեցակարգ, որի հիմքում պետք է ընկած լինեն «Հոգևոր Հայաստանի» գաղափարախոսությունը, «համամարդկային բարոյականության» սկզբունքները, ազգային անվտանգության նոր համակարգը: Այս ամենը հնարավորություն կտա ոչ թե կողմնորոշվել դեպի այս կամ այն կողմը (Եվրոպա, Ռուսաստան, ԱՄՆ և այլն), այլ ինքնորոշվել՝ ստանալով ինքնաիրացման և ինքնադրսևորման լայն հնարավորություններ¹⁹: Նման քաղաքակրթական մարտավարությունների հաջողված փորձեր կարելի է անվանել Ճապոնականը, չինականը, կորեականը և այլն, որոնք փոխառելով արևմտյան ժողովրդավարությունը, տեխնոլոգիաները՝ շարունակում են պահպանել ազգային ու մշակութային առանձնահատկությունները:

¹⁸ Տե՛ս «Կառավարում», № 1, 2002, էջ 13-14:

¹⁹ Մ. Մարգարյան, Քաղաքական արդիականացման և զարգացման հիմնահարցեր, Երևան, 2004, էջ 49:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏՆԵՐ

1. ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԷՆԹԵՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾԸ

Հասարակության քաղաքական համակարգը քաղաքագիտության հիմնական օբյեկտներից է, որը հնարավորություն է ընձեռում բացահայտել քաղաքական իշխանության իրականացման մեխանիզմը, պայմանները, օգտագործել քաղաքական հիմնահարցերի համակարգային վերլուծությունը, ստանալ ավելի ամբողջական պատկերացումներ համակարգի բնույթի և փոխադարձ կապերի մասին:

Համակարգ (սիստեմ) տերմինը հունական ծագում ունի և նշանակում է ամբողջ, ամբողջություն, մասերից կազմված: Ավելի լայն իմաստով համակարգը մեկը մյուսի հետ սերտ կապերով և հարաբերություններով կապված տարրերի համախումբ է, որոնք կազմում են որոշակի ամբողջություն և միասնություն: Քաղաքական համակարգը բնութագրվում է ամբողջականությամբ, միջավայրի հետ փոխկապվածությամբ, կառուցվածքայնությամբ, ստորակարգությամբ և այլ հատկանիշներով:

Քաղաքական գիտության մեջ միասնական կարծիք չկա «քաղաքական համակարգ»-ի նահանգնման վերաբերյալ: Այսպես, Արևմուտքում, հատկապես Գերմանիայում, մինչև 20-րդ դ. 60-ական թվականների վերջը գերակշռող էին «կառավարման տիպ» կամ «կառավարման համակարգ» հասկացությունները, որոնց կիրառումը համակարգը հանգեցնում էր պետական կառույցների գործունեությանը: 70-ական թվականներից հետո վճռական բեկումն կատարեց այս հարցում: Քաղաքագետները համոզվեցին, որ հասարակության մեջ ոչ մի հիմնախնդիր, այդ թվում գերմանական մտածողներին հուզող շրջակա միջավայրի հիմնահարցը, հնարավոր չէ լուծել առանց քաղաքական համակարգի:

Քաղաքագիտության մեջ քաղաքական համակարգը բնութագրվում է

որպես տարբեր քաղաքական ինստիտուտների, սոցիալ-քաղաքական ընդհանրությունների բարդ և ճյուղավորված ամբողջություն, որպես փոխհարաբերությունների և փոխգործողությունների ձև, որոնցում իրականացվում է քաղաքական իշխանությունը¹։ Այլ կերպ ասած՝ քաղաքական համակարգը պետական և ոչ պետական ինստիտուտների, քաղաքական, հասարակական միավորումների ամբողջություն է, որտեղ գլխավոր քաղաքական ինստիտուտը պետությունն է։

Ամերիկյան քաղաքագետ Թալկոտ Պարսոնսն առաջիններից էր, որ հասարակությունը դիտեց որպես կառավարման բարդ համակարգ՝ բաղկացած հարաբերականորեն ինքնավար տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր համակարգերից։ Հեղինակի կարծիքով քաղաքական համակարգի նպատակն է ինտեգրացումը, ընդհանուր նպատակների մշակումը և իրականացումը։ Այդ գործընթացի շրջանակներում նա առանձնացնում է հարաբերականորեն ինքնուրույն փուլեր՝ հարմարվողականությունը (էկոնոմիկա), նպատակահասանելիությունը (քաղաքականություն), լատենտությունը (սոցիալականացման ինստիտուտ) և ինտեգրացիան։ Ամեն մի համակարգ, որը հսկում է այս կամ այն փուլը, ըստ Թ. Պարսոնսի, ինքնուրույն է, ունի իր դերը և գործառույթները, բայց քաղաքական համակարգի նպատակը դրանց ինտեգրացման ապահովումն է։

Ամերիկյան մեկ ուրիշ քաղաքագետ Դ. Իստոնը, որին իրավամբ շատ մասնագետներ համարում են քաղաքական համակարգի տեսության հիմնադիր, 1953-1965 թթ. ընթացքում հրատարակեց երկու ուսումնասիրություն՝ նշված հիմնահարցի վերաբերյալ²։ Հեղինակը քաղաքական համակարգը բնութագրում է որպես արժեքների և ռեսուրսների կամային բաշխում, փոխազդեցություն, որոնց միջոցով հասարակության մեջ բաշխվում են հոգևոր և նյութական արժեքները։ Ավելին, քաղաքական համակարգը բնութագրվում է որպես ինքնազարգացող և ինքնակարգավորվող օրգանիզմ, արտաքին ազդակներին ակտիվորեն հակազդող ուժ։

Քաղաքական համակարգի մասին ուրույն կարծիք ունի ամերիկյան հայտնի քաղաքագետ Գ. Ալմոնդը։ Նա գտնում է, որ անհրաժեշտ է առաջին պլանում առաջադրել տարբեր կառուցվածքների նպատակային, վարքագծային կերպեր, որոնք մտնում են քաղաքական համակարգի մեջ։ Ըստ հեղինակի քաղաքական համակարգը ընդգրկում է քաղաքա-

¹ Տե՛ս Ե. В. Макаренков, Сушков В. И. «Политология, альбом схем», М., Юрист, 1998, էջ 81։

² Տե՛ս Դ. Истон, Политическая система, М., 1953. Предел политического анализа, М., 1965։

կան վարքագծի տարբեր ձևեր, պետական և ոչ պետական կառույցներ, որոնց վերլուծության համար առանձնացվում են ինստիտուտային և կողմնորոշման մակարդակները: Եթե առաջինը բացառապես վերաբերում է պետական և ոչ պետական քաղաքական ինստիտուտներին, ապա երկրորդը՝ քաղաքական կառույցներին և, ամբողջությամբ վերցրած, քաղաքական մշակույթին:

Գ. Ալմոնդն ընդգծում է, որ, ի տարբերություն բոլոր այլ հասարակական համակարգերի և կազմակերպությունների, քաղաքական՝ համակարգը օժտված է քիչ թե շատ լեգիտիմ հարկադրանք կիրառելու կամ կիրառման վտանգի իրավունքով: «Դա օրինականացված ուժ է, - գրում է նա, - որն անցնում է հասարակության «մուտքի» և «ելքի» գործառույթներով՝ տալով նրան հատուկ իմաստ ու հատկություն, ապահովելով նրա համախմբվածությունը որպես համակարգ»³:

Քաղաքական համակարգի մասին մեկ այլ բնութագրում հանդիպում ենք հնդիկ քաղաքագետ Պ. Շարանի մոտ: Նա գրում է. - «Քաղաքական համակարգ հասկացությունը ավելի տարողունակ է, քան պետական կառավարում հասկացությունը, քանի որ ընդգրկում է բոլոր մարդկանց և բոլոր ինստիտուտները, որոնք մասնակցում են քաղաքական գործընթացներին»⁴:

Խորհրդային քաղաքական գրականության մեջ ԽՍՀՄ քաղաքական համակարգը բնութագրվում էր կառավարող կոմունիստական կուսակցության ղեկավար և ուղղություն տվող դերով: ՍՄԿԿ մենաշնորհային դիրք ուներ և հասարակության քաղաքական կյանքում բազմաթիվ առումներով փոխարինում էր պետությանը, ճնշում էր քաղաքականության և այլ սուբյեկտների նախաձեռնությունը:

Ի մի բերելով քաղաքական համակարգի վերաբերյալ եղած բնութագրումներն ու բնորոշումները՝ հարկ ենք համարում անել մի քանի հետևություններ: Առաջին, ցանկացած հասարակության քաղաքական համակարգ բնութագրվում է որոշակի մեխանիզմների առկայությամբ, որոնք երաշխավորում են նրա կայունությունն ու կենսունակությունը և որոնց միջոցով իրականացվում է նրա գործունեությունը: Երկրորդ, քաղաքական համակարգն ապահովում է հասարակության ինտեգրացումը և ընդհանուր նպատակների իրականացմանն ուղղված նրա գործունեության արդյունավետությունը: Երրորդ, քաղաքական համակարգն այս կամ այն հասարակությամբ բնորոշ հարաբերությունների, պետական և ոչ պետական ինստիտուտների համակարգ է, որի օգնությամբ

³ Шаран П., Сравнительная политология, М., 1992 часть 1, стр. 47.

⁴ Նույնը, էջ 49.

իրականացվում է քաղաքական կյանքը: Չորրորդ, քաղաքական համակարգի կարևորագույն գործոնները ունեն միավորիչ և համախմբող միտումներ: Այդ գործընթացում առաջնակարգ նշանակություն է ձեռք բերում հատկապես քաղաքական իշխանությունը, որը հանդես է գալիս որպես քաղաքական համակարգի առանցք և, իբրև այդպիսին, որոշում է քաղաքական համակարգի էությունը, բնույթը, կառուցվածքն ու սահմանները: Այս կապակցությամբ Դ. Իստոնը գտնում է, որ ամեն մի քաղաքական համակարգ ամենից առաջ բնութագրվում է իշխանության որոշումներով, որը ընդհանրապես կոչվում է քաղաքականություն⁵: Ավելին, քաղաքական համակարգի կառուցվածքային տարրերի համախմբման գլխավոր գործոնը նույնպես քաղաքական իշխանությունն է, որը, ըստ Մ. Վեբերի, ամենից առաջ մարդկանց նկատմամբ լեգիտիմ ճնշման վրա հենված տիրապետության հարաբերություն է:

Հասարակության քաղաքական համակարգը բարդ կառուցվածք ունի: Կազմված է երկու բաղադրամասերից՝ կառուցվածքային տարրերից և համակարգ կազմող տարրերի կապերից: Այդ տարրերը փոխադարձաբար կապված են և կազմում են կայուն միասնություն: Քաղաքական համակարգը և այն կազմող տարրերը հարաբերականորեն փոփոխական մեծություններ են, որոնք ունեն շարժման, զարգացման և փոփոխման տարբեր արագություններ:

Հասարակության մեջ քաղաքական համակարգերին զուգահեռ գործում են նաև տնտեսական, սոցիալական, իրավական, հոգևոր-գաղափարախոսական և այլ համակարգեր:

Տնտեսական համակարգն ընդգրկում է հասարակության տնտեսական բոլոր հարաբերությունները: Միանգամայն ճիշտ է, որ գիտական գրականության մեջ քաղաքականությունը բնութագրվում է որպես էկոնոմիկայի, տնտեսության խտացված արտահայտություն: Տնտեսական հարաբերությունները, տնտեսական շահերը անմիջականորեն չեն կարող արտացոլվել քաղաքականության մեջ. դրանք անցնում են հասարակության սոցիալական կառուցվածքի, ինչպես նաև սոցիալական խմբերի միջև գոյություն ունեցող ընդհանուր և տարբերիչ շահերի միջով, այսինքն միջնորդավորված ձևով հասնում են քաղաքականությանը: Էկոնոմիկան և քաղաքականությունը կապված են դիալեկտիկական կապերով և կախված են մեկը մյուսից: Այս հարաբերության մեջ էկոնոմիկան քաղաքականության նկատմամբ հանդես է գալիս որպես բազիս, որը վերջիվերջո դետերմինացվում է քաղաքականության մեջ: Քաղաքականությունն իր հերթին անընդհատ ազդեցություն է գործում և՛ էկո-

⁵ Տե՛ս Easton D., Analyse du systeme politique, Paris, 1974, p. 18.

նոմիկայի, և հասարակության սոցիալական կառուցվածքի, և սոցիալական խմբերի, խավերի շահերի դիմանիկայի, նրանց հարաբերակցության վրա:

Ցանկացած հասարակության մեջ գործում են մարդկանց սոցիալական, ազգային, պրոֆեսիոնալ խմբեր, որոնք ունեն քաղաքական մշակույթի տարբեր մակարդակներ և իրականացնում են տարբեր գործառույթներ: Տրամաբանական է, որ տարբեր մարդիկ, սոցիալական տարբեր խմբեր տարբեր կերպ են վերաբերվում և քաղաքական համակարգին, նրա ծրագրերին, և քաղաքական լիդերների գործունեությանը, և իշխանություններին ընդհանրապես: Ուրեմն, քաղաքական համակարգի արդյունավետ գործառնության համար սոցիալական համակարգն ունի խիստ էական նշանակություն:

Մյուսը իրավական համակարգն է, առանց որի հնարավոր չէ պատկերացնել քաղաքական համակարգը և նրա ամբողջ գործունեությունը: Դա օրենքների, ենթաօրենսդրական ակտերի և նորմերի մի մեխանիզմ է, որը կարգավորում է հասարակության գործունեությունը:

Հոգևոր-գաղափարախոսական համակարգն արտահայտում է այս կամ այն սոցիալական խմբի, քաղաքական կուսակցության կամ հասարակական-քաղաքական շարժման գաղափարները և հայացքները, որոնք ապահովում են քաղաքական համակարգի կայունությունը, հասարակության միասնությունը և այլն: Քաղաքական համակարգի առնչությունները մյուս համակարգերի նկատմամբ արտահայտվում են. 1) Քաղաքական համակարգի գերակայությամբ. մշակած ռազմավարությունը, քաղաքականությունը, որոշումները մյուս համակարգերի համար պարտադիր պայման են: Պարզ է մահ, որ քաղաքական համակարգին զուգահեռ գործող մյուս համակարգերի որոշումները կարող են իրագործվել միայն իրենց շրջանակներում և ոչ ավելին: 2) Քաղաքական համակարգի գործունեությամբ. որը որոշվում է մահ շրջակա սոցիալական միջավայրով, մասնավորապես տնտեսական համակարգի բովանդակությամբ ու զարգացման մակարդակով: 3) Քաղաքական համակարգի ավելի կազմավորված լինելով, որ առավելապես պայմանավորված է իրավական և քաղաքական նորմերի կարգավորմամբ: Դրանով իսկ քաղաքական համակարգը դառնում է ինքնավար և անկախ, որոշում համակարգերի գործառնության ուղղվածությունը:

Այժմ անդրադառնանք քաղաքական համակարգին կից ենթահամակարգերի և դրանցից բխող կառուցվածքային տարրերի վերլուծությանը:

Հասարակության քաղաքական համակարգը				
Ենթահամակարգեր				
Նորմատիվային քաղաքականորմեր, բարոյական գրքեր, և ավանդույթներ	Ինստիտուցիոն քաղաքական հասարակական ինստիտուտներ	Գործառնական-հաղորդակցական քաղաքական հարաբերություններ	Գաղափարական քաղաքական գիտակցություն	Մշակութային արժեքային կոդմուրոշիչներ և քաղաքական վարքագիծ

Նշված աղյուսակից ելնելով՝ կարելի է ընդգծել, որ ենթահամակարգերը և կառուցվածքային տարրերը կարևոր դեր են խաղում քաղաքական համակարգի զարգացման և գործառնության մեջ և սերտորեն փոխկապված են միմյանց:

Այսպես, **Նորմատիվային ենթահամակարգը** որպես քաղաքական, բարոյական և իրավական նորմերի ամբողջություն, կարգավորում է հասարակության քաղաքական կյանքը: Դրանք են՝ ա) քաղաքական նորմերը, որոնք, որպես կանոն, ձևավորում են քաղաքական կյանքում մարդկանց վարքագիծը կարգավորող զանազան նորմերը, որոնք էլ որոշում են քաղաքական կյանքին մարդկանց մասնակցության հիմնական կանոնները. բ) իրավական նորմերը (երկրի հիմնական օրենքը՝ Սահմանադրությունը, օրենքների փաթեթը և նորմատիվային ակտերը). գ) էթիկական-բարոյական սկզբունքներն ու նորմերը (հումանիզմ, ազնվություն, անկեղծ վերաբերմունք իրավական նորմերի, օրենքների նկատմամբ և այլն). դ) հասարակական կազմակերպությունների գործունեության նորմերը (կազմակերպությունների կանոնադրությունները, ծրագրերը և այլ նորմատիվային փաստաթղթեր). ե) սովորույթները և ավանդույթները, որոնք ըստ էության շատ ավելի մեծ դեր են ունեցել մինչպետական, մինչքաղաքական հասարակություններում: Դրանք չգրված օրենքների տեսքով անփոխարինելի են նաև ժամանակակից քաղաքակիրթ երկրներում:

Ինստիտուցիոն ենթահամակարգը քաղաքագիտության մեջ ներկայացվում է որպես ինստիտուտների (հիմնարկներ, կազմակերպություններ) ամբողջություն՝ կապված քաղաքական իշխանության գործառույթների հետ: Այս ենթահամակարգը բաղկացած է քաղաքական և հասարակական-քաղաքական տարբեր ինստիտուտներից՝ պետություն (օրենսդիր, գործադիր, դատական իշխանություններ), քաղաքական կուսակցություններ, հասարակական կազմակերպություններ, զանգվածային տեղեկատվական միջոցներ, լոբբիստական խմբեր և եկեղեցին իր կառուցվածքով: Հասարակության քաղաքական համակարգում պետությունն ունի մենաշնորհային իրավասություններ, որ իր տարածքում՝

ամբողջ հասարակության անունից իրականացնում է երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, օրենքների և նորմատիվ ակտերի ընդունումը, հարկերի հավաքումը, ընդունված օրենքների նկատմամբ վերահսկողությունը, ընդհուպ մինչև ֆիզիկական հարկադրանքի կիրառումը:

Գործառնական-հաղորդակցական ենթահամակարգը բնութագրվում է, առաջին հերթին, որպես դասակարգերի, խմբերի, խավերի, ազգերի, անհատների փոխգործողության ձևերի ու հարաբերությունների ամբողջություն՝ կապված քաղաքականության մշակման և իրականացման հետ: Սոցիալական ուղղվածության առումով այս ենթահամակարգն արտահայտվում է երկակի ձևով. մի կողմից՝ քաղաքական հարաբերություններով, որոնք ուղղված են գործող քաղաքական կարգի կայունությանը և ամրապնդմանը, իսկ մյուս կողմից՝ այնպիսի քաղաքական հարաբերություններով, որոնք արտահայտում են ընդդիմադիր և հեղափոխական ուժերի շահերը:

Գաղափարական ենթահամակարգը հասարակության քաղաքական կյանքի մասնակիցների՝ բովանդակությամբ տարբեր հայացքների, զգացմունքների, գաղափարների, պատկերացումների ամբողջությունն է: Ունի երկու չափորոշիչներ՝ կառուցվածքային և մակարդակային: Ենթահամակարգի կառուցվածքը ներառում է անհատական գաղափարներ և հայացքներ, դասակարգային և խմբակային հայացքներ, համամարդկային գաղափարներ: Մակարդակային կողմը բնութագրվում է նրա տեսական և էմպիրիկ մակարդակներով: Տեսականը կարող ենք անվանել քաղաքական գաղափարախոսություն, իսկ էմպիրիկը՝ քաղաքական հոգեբանություն:

Մշակութային ենթահամակարգը քաղաքական համակարգն ինտեգրացնող գորեղ գործոն է և ներկայացնում է տվյալ հասարակությանը հատուկ, տիպական, արմատավորված կարծիքների, արժեքների, կողմնորոշման քաղաքական վարքագիծը ամբողջությամբ: Ենթահամակարգն ապահովում է հասարակության տարբեր սոցիալական խմբերի միասնությունը, կառավարող քաղաքական էլիտայի սոցիալական բազայի կայունությունը և այլն: Ենթահամակարգը բնութագրվում է նաև քաղաքական կյանքին քաղաքացիների մասնակցության մակարդակով, քաղաքական որոշումների նախապատրաստմամբ և ընդունմամբ, իշխանության մարմինների ընտրություններին մարդկանց մասնակցությամբ, հասարակական հանրաքվեների և օրենքների նախագծերի քննարկման կազմակերպմամբ և այլն:

Ենթահամակարգերից բխում են համակարգի կառուցվածքային

տարրերը: Արևմուտքի քաղաքագետները միասնական կարծիք չունեն կառուցվածքային տարրերի վերաբերյալ, դեռ ավելին, նրանց առաջադրած հայեցակարգերը հեռու են գիտական լինելուց: Այսպես, Դ. Իստոնը քաղաքական համակարգի կառուցվածքում առանձնացնում է քաղաքականության սուբյեկտները (անհատներ, խմբեր, կազմակերպություններ) և նրանց փոխադարձ կապը: Գ. Ալմոնդը, բիհևիորիստական տեսության դիրքերից, կառուցվածքային տարրեր է համարում մարդկանց վարքագիծը, գործողությունն ու փոխգործողությունը, տիպերը և կերպարները: Իսկ Ռ. Գոլդմենի կարծիքով համակարգի կառուցվածքային տարրերն են ուղղակի և հակադարձ կապերը, որոշումների ընդունման գործընթացը և տարբեր «փոփոխական մեծություններ», ինչպես քաղաքական ակտիվությունը, ինֆորմացիոն հոսքը և այլն⁶:

Ռուսական քաղաքագիտական գրականության մեջ այս հիմնահարցը բավականին հաջողությամբ է քննարկվում: Նշվում են համակարգի կառուցվածքային հետևյալ տարրերը. քաղաքական իշխանությունը, քաղաքականության սուբյեկտները, հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները, շարժումները, զանգվածային տեղեկատվական միջոցները, քաղաքական հարաբերությունները, քաղաքական գիտակցությունն ու քաղաքական կուլտուրան, լոբբիզմը կամ ճնշման խմբերի գործունեությունը:

Քաղաքական համակարգում առանձնահատուկ դեր ունեն կրոնական հաստատությունները: Նրանց ազդեցությունը քաղաքականության վրա իրականացվում է քաղաքական կյանքին տվյալ երկրի հավատացյալների մասնակցությամբ: Շատ երկրների պատմությունը վկայում է, որ եկեղեցու և պետության միջև ընթացել է երկարատև պայքար: Երկրների մի մասում այդ պայքարն ավարտվել է իշխանության աշխարհիկ և հոգևոր թևերի բաժանմամբ: Ժողովրդավարական երկրներում տեսնում ենք կրոնի և քաղաքականության փոխհամագործակցության միտումներ, որոնք արտահայտվում են կրոնական քաղաքականությամբ և կրոնի քաղաքականացմամբ: Իսկ ավտորիտար քաղաքական համակարգ ունեցող երկրներում (Լատինական Ամերիկայի մի շարք երկրներ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և այլն) եկեղեցին գերակշռող դեր ունի հասարակության քաղաքական կյանքում:

Քաղաքական իշխանության գործունեության հետ անմիջականորեն կապված են քաղաքական իմստիտուտները: Իշխանության իրականացումը կամ պայքարն իշխանության համար գլխավորն է նրանց գործու-

⁶ См. А. В. Махеев, Политология, М., 2000, т. 2 145:

նեության համար: Քաղաքական համակարգի կառուցվածքային տարրերի վերլուծություն չենք կատարում, քանի որ դրանք հիմնականում քննարկվելու են դասագրքի հաջորդ գլուխներում: Միայն նշենք, որ ցանկացած քաղաքական համակարգ, նրա մեջ մտնող ցանկացած տարր ունի սոցիալական բովանդակություն և հանդիսանում է որոշակի սոցիալական խմբերի, խավերի, շերտերի շահերի արտահայտիչը: Աշխարհում չի եղել, չկա ոչ մի քաղաքական համակարգ, որը գործի մեկուսացված դասակարգերի և այլ սոցիալական խմբերի շահերից:

Քաղաքական համակարգերն իրենց կառուցվածքով կարող են լինել ամբողջական (օրգանական) և գումարային (սումատիվային): Այնտեղ, որտեղ համակարգի կառուցվածքային տարրերի միջև գոյություն ունեն փոխհամագործակցության հարաբերություններ, ձևավորվում է ամբողջական-օրգանական համակարգը, իսկ այնտեղ, որտեղ համակարգի տարրերի միջև տեղի է ունենում նրանց որակների պարզ միացում, ձևավորվում է գումարային-սումատիվային համակարգը:

Ուրեմն, քաղաքական համակարգը հանդես է գալիս որպես շարժունակ ու ամբողջական համակարգ, որպես հասարակության միասնական, ինքնակարգավորվող մեխանիզմ, որն ընդգրկում է քաղաքական գործունեության ողջ ոլորտը, անձանց և ինստիտուտները: Համակարգի գործառնությունն արդյունավետ կարող է լինել միայն այն ժամանակ, երբ նա կատարում է հասարակության զարգացման պահանջներով թելադրված իր դերը:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ (ՖՈՒՆԿՑԻԱՆԵՐԸ)

Քաղաքական համակարգի բնույթը, էությունը արտահայտվում է առաջին հերթին նրա գործառնություններում՝ ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին:

Քաղաքագիտության մեջ մինչև օրս միասնական կարծիք չկա համակարգի գործառնությունների մասին: Հատկապես արևմտաեվրոպական և ռուսական գիտական դպրոցների մոտեցումները այս հիմնահարցում բավականին տարբեր են: Ռուսական քաղաքական գիտության մեջ առանձնացվում են ներքին հետևյալ գործառնությունները. հասարակության զարգացման նպատակների, խնդիրների և ուղիների որոշումը, հասարակության մեջ մարդկանց, սոցիալական խմբերի, խավերի, վարքագծի նորմերի ու օրենքների մշակումը, հասարակության կենսագործունեության կազմակերպումը այնպես, որ իրականացվի քաղաքական համա-

կարգի կողմից ընդունված խնդիրները և ռազմավարությունը, ապահովվի հասարակության քաղաքական կարգի ներքին անվտանգությունը և կայունությունը, բավարարվի քաղաքական տարբեր սուբյեկտների շահերը՝ մյուսական և հոգևոր արժեքների բաժանման միջոցով, քաղաքական սոցիալականացումը, որի միջոցով ձևավորվում է մարդկանց քաղաքական գիտակցությունը և նրանց ներգրավումը հասարակության քաղաքական մեխանիզմների աշխատանքում, քաղաքական իշխանության օրինականության ապահովումը և այլն⁷:

Արտաքին գործառույթներն ապահովում են հետևյալ խնդիրների լուծումը. պաշտպանել երկրի, պետության ինքնիշխանությունը, պետական շահերը, արտաքին անվտանգությունը, զարգացնել փոխշահավետ համագործակցություն աշխարհի մյուս պետությունների հետ, ակտիվ մասնակցություն արդիականության համընդհանուր (գլոբալ) հիմնախնդիրների լուծմանը:

Արևմտաեվրոպական և ամերիկյան գիտական շրջանակներում քաղաքական համակարգի գործառույթները քննարկվում են այլ տեսանկյունից ու բովանդակությամբ: Ընդ որում գործառույթների տեսական հայեցակարգերի հիմքում ընկած են Գ. Ալմոնդի, Դ. Իստոմի, Ս. Պաուելի հայացքները:

Հասարակության քաղաքական համակարգը, լինելով «բաց», իր վրա կրում է շրջակա սոցիալական միջավայրի ազդեցությունը: Միաժամանակ, ինքնակարգավորվող մեխանիզմների օգնությամբ համակարգը մշակում է պատասխան ռեակցիա՝ հարմարվելով արտաքին պայմաններին: Այդ մեխանիզմների միջոցով քաղաքական համակարգը կարգավորում է իր վարքագիծը, փոփոխում, վերափոխում է իր ներքին կառուցվածքը: Ավելին, քաղաքական համակարգը սոցիալական միջավայրի հետ փոխգործողությունը իրականացնում է «մուտք», «ելք» սկզբունքով: «Մուտք» նշանակում է ցանկացած իրադարձություն, որը համակարգի հետ հարաբերություններում հանդիսանում է արտաքին պայման և ազդում է նրա վրա ցանկացած եղանակով: «Ելք»-ը քաղաքական համակարգի պատասխան ռեակցիան է այդ ներգործության նկատմամբ քաղաքական որոշումների, հայտարարությունների, օրենքների, տարբեր միջոցառումների, խորհրդանշական ակտերի ձևերով: Տվյալ քաղաքական համակարգի «ելքը» կարող է պատմական զար-

⁷ Տե՛ս **А. И. Демидов, А. В. Малько**, Политология, М., 1998, էջ 65-66, **Е. В. Макаренков, В. И. Сутков**, Политология, М., 1998, էջ 88, **Краснов Б. И.** Полоитология, М., 1995, էջ 65, **Политология**, отв. редактор, А. А. Радутин, М., 1999, էջ 85, Политологический словарь, ч. 1, М., 1994, էջ 199:

զացման գործընթացում դառնալ այլ քաղաքական համակարգի համար «մուտք» և՛ հակառակը:

Քննարկենք կոնկրետ այդ գործառույթները.

Գ. Ալմոնդը գտնում է, որ «Ինֆորմացիոն մուտքի» գործառույթները չորսն են. ա) քաղաքական սոցիալականացում և հավաքագրում, բ) շահերի բացահայտում և ներկայացում, գ) շահերի միավորում և դ) քաղաքական հաղորդակցում: «Ինֆորմացիոն ելքի» համար հեղինակը կարևորում է՝ ա) կանոնաստեղծ գործառույթը, բ) կանոնների և նորմերի օգտագործման գործառույթը և գ) կանոնների ու նորմերի պահպանման նկատմամբ հսկողության գործառույթը⁸:

Այժմ ավելի մանրամասնորեն: Քաղաքական սոցիալականացման և հավաքագրման գործառույթի նպատակն է հասարակության անդամներին մասնակից դարձնել քաղաքական կյանքին, քաղաքական գործընթացներին: Շահերի բացահայտումը և ներկայացումը, իբրև գործառույթ, արտահայտվում է պահանջների, առաջարկների, աջակցության ձևերով, որ ուղղված են հասարակության քաղաքական համակարգի այն ինստիտուտներին, որոնք մշակում և ընդունում են որոշումներ և իրականացնում կյանքում: Շահերի միավորման գործառույթը ներկայացնում է բազմազան պահանջների ու հավակնությունների վերլուծություն և ընդհանրացում: Քաղաքական հաղորդակցության կամ կոմունիկացիոն գործառույթն ապահովվում է փոխազդեցությունների ու փոխներգործության միջոցով. այն հատկապես տեղի է ունենում քաղաքական համակարգի կառուցվածքային տարբեր տարրերի միջև:

«Ինֆորմացիոն ելքի» գործառույթները համընկնում են իշխանությունների օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմինների գործառույթների դասական վերլուծությանը:

Քաղաքական համակարգի տարբեր ինստիտուտների գործառույթները, օրենքները, ենթաօրենսդրական ակտերը մշակվում և ընդունվում են պետության ներկայացուցչական և օրենսդիր մարմինների կողմից: Այս գործառույթների իրականացմամբ որոշվում են հասարակության մեջ մարդկանց ու սոցիալական խմբերի վարքագծի իրավական ձևերը:

Համակարգի կանոնների և նորմերի օգտագործման գործառույթը ենթադրում է ընդունված օրենքների, նորմերի ու կանոնների կիրառում, որոնցով շահագրգռված են գործադիր և օրենսդիր մարմինները: Համակարգի կանոնների և նորմերի պահպանման հսկողության գործառույթն ընդգրկում է օրենքների և նորմատիվային ակտերի մեկնաբանություն՝

⁸ См. Политология, Краткий тематический словарь, выпуск 1-ый, М., 1992, т. 37:

նպատակ ունենալով որոշել տվյալ օրենքի, կանոնի, նորմի խախտման փաստը: Մեծամասամբ դրանով որոշվում է իշխանության դատական մարմնի գործունեությունը՝ չնայած իշխանության մյուս մարմինները ևս մասնակցում են հսկողության իրականացմանը:

Գ. Ալմոնդը քաղաքական համակարգի համար առաջադրած գործառույթները քննարկում է երեք մակարդակներով: Առաջինը համակարգի հնարավորություններն են, ընդ որում այստեղ հեղինակը նկատի ուներ կառավարության ազդեցությունը հասարակական գործընթացների, ինչպես նաև մարդկանց քաղաքական գիտակցության և վարքագծի վրա: Նա գտնում է, որ գոյություն ունեն հնարավորությունների հինգ տարբեր տիպեր. մոբիլիզացնող, կարգավորող, բաշխման, հակազդեցության, խորհրդանշական: Վերլուծության տվյալ մակարդակում բացահայտվում են քաղաքական համակարգի ակտիվ բնույթը և այլն:

Երկրորդ մակարդակն արտացոլում է այն, ինչ կատարվում է համակարգի ներսում: Դա նշանակում է, որ տեղի է ունենում փոխակերպման գործընթաց, երբ «մուտքի» գործառույթը կարող է վերաճել «ելքի» գործառույթի և այլն: Այս դեպքում քաղաքական համակարգերի գործառույթները քննարկվում են այս կամ այն խնդրի ապահովման տեխնոլոգիաների միջոցով:

Երրորդ մակարդակը սխեմաների և հարմարվողականության պահպանման գործառույթն է, որին հեղինակը վերագրում է քաղաքական հավաքագրումը և սոցիալականացումը⁹:

Քաղաքական համակարգի գործառույթների մեկ այլ տարբերակ առաջադրում է Դ. Իստոնը: Նա համակարգի «ինֆորմացիոն մուտքի» գործառույթը բաժանում է երկու մասի. ա) պահանջներ, որոնք ներկայացվում են համակարգին, և բ) ծառայություններ, աջակցություն՝ նրան օգնություն ցույց տալու համար: Դրանք կազմում են քաղաքական համակարգի շրջակա միջավայրը և դառնում նրա պահպանման ու գոյատևման համար փոփոխական մեծություն:

Քաղաքական համակարգին ուղղված պահանջներն արտահայտվում են ա) բարիքների և ծառայությունների բաշխման բնագավառում (աշխատավարձի բարձրացում, աշխատօրվա մասին օրենքի ընդունում, կրթության հնարավորությունների ընդլայնում և այլն), բ) մարդկանց վարքագծի կարգավորման գործընթացներում (հասարակության անվտանգության ապահովում, ամուսնություն, առողջապահության, սանիտարական պայմանների բարելավման և այլ հարցերի վերաբերյալ օրենսդրության ընդունում և այլն), գ) հաղորդակցության և ինֆոր-

⁹ Sten Васильяк М. А., Вершинин М. С., Политология, М., 2001, тг 53-54:

մատիկայի բնագավառներում (ընդունել համապատասխան նորմ ինֆորմատիկայի վերաբերյալ և այլն):

Աջակցությունն ու ծառայությունները խմբավորվում են հետևյալ ուղղություններով՝ ա) նյութական աջակցություն (հարկերի և այլ տուրքերի վճարում, ծառայություն ցուցաբերել համակարգին, զինվորական ծառայություն, հանրօգուտ աշխատանք և այլն), բ) պահպանել օրենքները և օրենսդրական ակտերը, դիրեկտիվները, գ) մասնակցություն քաղաքական կյանքին (ընտրություններ, քաղաքական սեմինարներ, բանավեճեր), դ) ուշադրություն պաշտոնական լրատվության նկատմամբ, հարգանք իշխանությունների պետական խորհրդանիշի և պաշտոնական արարողությունների նկատմամբ:

Քաղաքական համակարգն այս արտաքին ազդակները վերամշակում և «ինֆորմացիոն ելքի» համար ընդունում է ա) քաղաքական որոշումներ, բ) ձեռնարկում քաղաքական գործողություններ, գ) հակադարձ կապի ազդակներ՝ քաղաքական արարքներ, որոնք անմիջականորեն ընդունվում են համակարգի մեջ:

Մենք նշեցինք Դ. Իստոնի և Գ.Ալմոնդի հիմնարար դրույթները քննարկվող հիմնահարցի առնչությամբ, որոնք տարբերվում են ռուսական քաղաքական գիտության ներկայացուցիչների տեսակետներից: Բայց Դ. Իստոնի հայեցակարգն անառարկելի չէ: Այն քննադատվեց գերմանական քաղաքագետներ Դ. Յոլենի և Ռ. Վայելի կողմից¹⁰: Նրանք գտնում են, որ Դ. Իստոնի «ինֆորմացիոն մոտեքի» և «ինֆորմացիոն ելքի» հայեցակարգը վերացական է և ի վերջո ուղղված է քաղաքական համակարգի գոյատևմանը և չի վերլուծում քաղաքական իշխանության գործընթացները, ազդեցությունը, քաղաքական համակարգի փոփոխությունները: Այդ պատճառով էլ քաղաքական համակարգերը չեն բացահայտվում կոնկրետ պատմական պլանով և չեն համեմատվում մեկը մյուսի հետ: Գերմանացի քաղաքագետները գտնում են նաև, որ Դ. Իստոնը չի կարողացել մինչև վերջ մշակել իր մոտեցումները քաղաքական համակարգերի գործառույթների տեսության վերաբերյալ:

Այսպիսով, քաղաքական համակարգն անընդհատ զարգանում է ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին գործոնների ազդեցությամբ և կարող է փոխել իր գործունեությունը տարածության մեջ ու ժամանակի ընթացքում: Նա արդյունավետ կարող է լինել այն ժամանակ, երբ կառավարող էլիտայի գործողությունները համընկնում են քաղաքական համակարգի և հասարակության շահերի ու պահանջումների հետ՝ դրանով իսկ

¹⁰ Стів Полицтология, Краткий тематический словарь, выпуск 1-ый, М., 1992, стр. 37-38:

սահմանափակելով սուբյեկտիվիզմի և անարխիզմի ճանապարհը: Քաղաքականության և հասարակության միջև կապը իրականացվում է հասարակական կարծիքի միջոցով, իսկ հասարակության և կառավարման միջև՝ իրավունքի միջոցով:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հիմնահարցը ներկայումս դարձել է գիտական քննարկումների և բանավեճերի առարկա, քանի որ միասնական կարծիք դեռևս չի ստեղծվել: Տարբեր քաղաքագետներ, քաղաքական գիտության ներկայացուցիչներ, ելնելով տարբեր չափորոշիչներից, առաջադրում են հասարակության քաղաքական համակարգերի տիպաբանության իրենց մոդելները, տարբերակները: Առաջադրվում են մի շարք չափանիշներ: Այսպես, հասարակության քաղաքական համակարգերի և սոցիալական միջավայրի փոխհարաբերությունների հիման վրա համակարգերը լինում են բաց և փակ:

Բաց քաղաքական համակարգերին բնորոշ են. ա) քաղաքական կուսակցությունների, խմբակցությունների, խմբերի, առանձին կազմակերպությունների գործունեությունը, որոնք ընդունակ են սոցիալական տարբեր խմբերի պահանջները դարձնել պաշտոնական քաղաքականության առարկա, բ) օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների տարանջատումը: Քանի որ օրենսդիր իշխանությունն անմիջականորեն հաշվետու է ընտրողներին, ապա այն ավելի զգայուն է բնակչության տարբեր խմբերի շահերի նկատմամբ. գ) գործադիր իշխանության և կազմակերպված խմբերի շահերի փոխհամագործակցությունը: Այնտեղ, որտեղ այդ սոցիալական ինստիտուտների միջև ձևավորվում են հարաբերականորեն ազատ, ոչ ձևական կապեր, հնարավորություն է ընձեռնվում աշխատավորների պահանջների ներթափանցումը որոշումների ընդունման կենտրոններ. դ) սոցիալական ու քաղաքական տարբեր ուժերի կողմից առաջադրված պահանջների ընդունման մեխանիզմները: Եթե բացակայում են քաղաքական փոխզիջումները և կոնսենսուսը, ապա քաղաքական համակարգերի բաց լինելը դրվում է հարցականի տակ:

Փակ քաղաքական համակարգը թույլ կապեր ունի արտաքին միջավայրի հետ, ընդունակ չէ ընկալելու այլ համակարգերի արժեքները: Բնութագրվում է նախաձեռնությունների, օրենքով չթույլատրված կոլեկտիվ գործողությունների նկատմամբ բռնատիրական միջոցառումներ:

րով, քաղաքական գործընթացների ուղղվածության բնույթով, ինչպես նաև քաղաքական կյանքի հակասությունների լուծման և կառավարման եղանակով: Այսպիսով, բաց քաղաքական համակարգերը բնորոշ են ժողովրդավարական համակարգերին, իսկ փակ համակարգերը՝ ոչ ժողովրդավարական՝ ավտորիտար և ամբողջատիրական համակարգերին:

Այլ հեղինակներ ներկայացնում են քաղաքական համակարգերի հետևյալ բաժանումը՝ հրամանատարական, մրցակցային և սոցիո-հաշտվողական: Ընդ որում հրամանատարական նշանակում է կողմնորոշվել դեպի կառավարման հարկադրական մեթոդները, մրցակցային, որտեղ կառավարման խնդիրները լուծվում են տարբեր քաղաքական ուժերի հակամարտության ընթացքում, և սոցիոհաշտվողական, որը նպատակամղված է սոցիալական համաձայնության և կոնֆլիկտների հաղթահարմանը:

20-րդ հարյուրամյակի ընթացքում քաղաքական համակարգերի տիպաբանության մեջ առաջացան երկու հակադիր հայեցակարգեր՝ մարքսիստական և վերերյան: ԽՍՀՄ-ում քաղաքագիտական և փիլիսոփայական գրականության մեջ իշխող էր դասակարգային գործոնի բացարձակացումը, հատկապես ֆորմացիոն տեսակետը՝ հիմնված հասարակության տնտեսական բազիսի վրա: Դա նշանակում է, որ բացի նախնադարից, հասարակության յուրաքանչյուր ֆորմացիային համապատասխանել է որոշակի քաղաքական համակարգ: Սա անընդունելի է, որովհետև միևնույն ֆորմացիայում, միևնույն տնտեսական բազիսի պայմաններում կարող են ձևավորվել տարբեր քաղաքական համակարգեր: Պատմության մեջ այդպիսի օրինակները շատ են: Ս. Վերբերի քաղաքական հայեցակարգը այս հարցում այն էր, որ չի կարելի քաղաքական համակարգերի տիպաբանությունը բխեցնել տնտեսական դետերմինիզմից, քանի որ միևնույն տնտեսական բազիս ունեցող երկրներում կարող են ձևավորվել տարբեր քաղաքական համակարգեր: Հակառակը, նա տիպաբանության չափանիշներ համարում էր տվյալ երկրում իշխանավարման եղանակը, քաղաքացիական հասարակության զարգացման մակարդակը, զանգվածների պահանջները և սպասումները, քաղաքական էլիտայի ընդունակությունը և այլն: Մեկնելով այս չափանիշներից՝ Ս. Վերբերը առանձնացնում է ավանդական, հարիզմատիկ և ռացիոնալ քաղաքական համակարգերը: Քաղաքական զարգացման գործընթացը նա պատկերացնում էր այսպես. անցում ավանդական-խարիզմատիկ համակարգերից դեպի լեգալ-ռացիոնալ համակարգեր:

Եվրոպայում բավականին հայտնի ֆրանսիական սոցիոլոգ և քաղա-

քաղետ ժ. Բլոնդելը տիպաբանության չափանիշ ընդունելով քաղաքական վարչակարգերը՝ տարբերակում է քաղաքական համակարգերի հինգ հիմնական տիպեր. լիբերալ-դեմոկրատական, ռադիկալ-ավտորիտար կամ կոմունիստական (բնութագրվում է սոցիալական բարիքների բաշխման հավասարությամբ՝ արհամարհելով նրան հասնելու ազատական միջոցները), պոպուլիստական (ձգտում է հասնել հավասարության կառավարման ավտորիտար մեթոդներով), ավտորիտար-պահպանողական (պահպանում է կայացած անհավասարությունը «կոշտ» միջոցներով): Սա ընդունելի տարբերակ է:

Արևմուտքի քաղաքական գիտության ներկայացուցիչներից Գ. Էքստայնն առաջարկում է քաղաքական համակարգերի երեք տիպ. ազգային քաղաքական համակարգեր (դաշնային պետություններ, ունիտար պետություններ և այլն), վերազգային քաղաքական համակարգեր (կայսրություններ, դաշնությունների և համադաշնությունների ձևեր), գերազգային քաղաքական համակարգեր (գլոբալական համայնքներ, հանրույթներ, ցեղային միություններ և այլն): Այս պարբերացման մեջ հեղինակը քաղաքական համակարգերի տիպաբանության չափանիշ է ընտրել այս կամ այն երկրի, տարածաշրջանի պետությունների կառուցվածքն ըստ ազգային, էթնիկական կազմի և այլ գործոնների: Նույն չափանիշներով է առաջնորդվել Ս. Սանիստեբանը՝ քաղաքական համակարգի տիպեր համարելով կայսրությունները, ժամանակակից ազգային պետությունները և համադաշնությունները¹¹:

Գ. Ալմոնդի կարծիքով տարբեր մշակույթներն այն հիմքերն են, որոնցով տիպաբանվում են քաղաքական համակարգերը: Գլխավորը հեղինակը համարում է արժեքների բացահայտումը, որոնք ընկած են քաղաքական համակարգերի ձևավորման և գործունեության հիմքում: Նա առաջադրում է համակարգերի չորս տիպեր. անգլո-ամերիկյան, մայրցամաքային եվրոպական, մինչինդոստրիալ կամ մասամբ ինդուստրիալ և ամբողջատիրական: Այս քաղաքական համակարգերի համար բնութագրական են հին և նոր մշակույթների տարրերի, քաղաքական ավանդույթների և քաղաքական գործունեության ձևերի գոյությունն ու փոխազդեցությունը: Այժմ քննարկենք դրանք:

Անգլո-ամերիկյան տիպի համակարգերին բնորոշ են որոշակի քաղաքական մշակույթի գերակայությունը, ռացիոնալ հաշվարկները, քաղաքացիների և քաղաքական էլիտայի հանդուրժողականությունը: Այս-

¹¹ См. А. Сяльва Санхстебан, Основы политической науки, М., 1992, էջ 117-120:

պիսի քաղաքական համակարգերը կայուն են, արդյունավետ և ընդունակ ինքնակարգավորման:

Եվրոպական-մայրացամաքային յուրաքանչյուր համակարգերը ձևավորվել են Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Իտալիայում, Իսպանիայում և այլուր: Սկանդինավյան պետությունները դիտվում են որպես միջանկյալ օղակ եվրոպական մայրցամաքային և անգլո-ամերիկյան քաղաքական համակարգերի միջև: Այս տիպի քաղաքական համակարգերին բնորոշ են հիմ և նոր մշակույթների տարրերը, քաղաքական ավանդույթները և քաղաքական գործունեության բազմազան ձևերի գոյությունն ու փոխազդեցությունը:

Միջինդուստրիալ կամ մասամբ ինդուստրիալ քաղաքական համակարգերն ունեն խառը քաղաքական մշակույթ, հաղորդակցման դժվարություններ, իրարից խիստ տարբերվող քաղաքական կողմնորոշումներ և բռնության գործադրման անհրաժեշտություն:

Ամբողջատիրական տիպի քաղաքական համակարգերում իշխանությունը կենտրոնացած է փոքրաքանակ քաղաքական բյուրոկրատիայի ձեռքին: Զանգվածային լրատվությունը, ինչպես նաև հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառները գտնվում են պետության վերահսկողության ներքո: Այսպիսի համակարգ ունեցող երկրներում ընդլայնված են ճնշում և հարկադրանք կիրառող պետական մարմինների գործառույթները:

Գրականության մեջ կան նաև քաղաքական համակարգերի այլ տիպեր՝ պահպանողական, ռեֆորմիստական, առաջադիմական, հետադիմական, արդիական և այլն:

Որքան էլ շատ լինեն տիպաբանության չափանիշները, այնուհանդերձ ամենից ընդունված չափանիշը քաղաքական վարչակարգն է և համակարգի կառուցվածքային տարրերի միջև գոյություն ունեցող կապերի բնույթը: Այս չափանիշների հիման վրա, մեր կարծիքով, քաղաքական համակարգերը կարելի է բաժանել ժողովրդավարականի և ոչ ժողովրդավարականի: Ոչ ժողովրդավարական քաղաքական համակարգերի օրինակ են միապետությունները, որոնք այսօր էլ գոյություն ունեն Ասիայի և Աֆրիկայի, Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներում, ինչպես նաև ավտորիտար և ամբողջատիրական համակարգեր ունեցող երկրները¹²:

Ժողովրդավարական քաղաքական համակարգ ունեն աշխարհի 186 ինքնիշխան պետություններից 65-ը, կիսաժողովրդավարական կար-

¹² Այս հիմնախնդիրը ավելի հանգամանալից քննարկվում է «Քաղաքական վարչակարգը» բաժնում:

գեր՝ 50-ը: Ուրեմն ներկայումս ժողովրդավարական և կիսաժողովրդավարական պետությունների քանակը հասնում է 115-ի՝ ընդգրկելով աշխարհի բնակչության 67 տոկոսը¹³: Ինչպես նշվում է ամերիկյան գրականության մեջ, առաջին անգամն է, որ ազատ երկրների և ազատ հասարակությունների բնակչության թիվը գերազանցում է անազատ երկրների թվին:

Իրոք, աշխարհում փոփոխություններն զգալի են: Արևելյան Եվրոպան թոթափել է կեսդարյա ամբողջատիրության լուծը, նախկին խորհրդային Միության հանրապետություններն սկսել են ժողովրդավարական փոխակերպման գործընթացը: Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայի երկրները փաստորեն ժողովրդավարական են, Աֆրիկյան մայրցամաքն ապրում է ժողովրդավարական բարեփոխումների աննախադեպ մի շրջան, իսկ Ասիայում արմատավորվում են մոր ու շարժունակ ժողովրդավարական կարգեր:

Ժողովրդավարական կառավարման համակարգը ներկայումս հայտնի է նախագահական, խորհրդարանական և կիսանախագահական կամ խառը կառավարման քաղաքական համակարգերով: Ամերիկացի քաղաքագետ Ռ. Դալը նախագահական կառավարման քաղաքական համակարգը բաժանում է երկու մասի՝ նախագահական-խորհրդարանական և ուղղակի նախագահական: Առաջինը հայտնի է եվրոպական երկրներում, նախկին խորհրդային հանրապետություններում, Լատինական Ամերիկայում, իսկ երկրորդը՝ միայն ԱՄՆ-ում, որովհետև ամերիկյան քաղաքական համակարգը մեկ մարդու մեջ միավորում է և՛ երկրի քաղաքական լիդերին, և՛ պետության ղեկավարին: Ընդ որում ժողովրդի կողմից ընտրված նախագահն ամերիկյան «հայտնագործություն» է: Ամերիկյան ներկայիս համակարգը եզակի է իր մեծ ուժի և թուլության տարրերով: Դրա համար էլ ԱՄՆ-ում մարդիկ խոսում են այն մասին, թե մենք ունենք «կայսերական քաղաքական համակարգ»: Ահա թե ինչու Ռ. Դալը ամերիկյան քաղաքական համակարգն անվանում է զուտ նախագահական:

Խորհրդարանական քաղաքական համակարգերը ևս կարելի է բաժանել երկու մասի. համակարգեր, որոնք ունեն նախագահներ, և համակարգեր, որտեղ այդպիսի պաշտոն գոյություն չունի: Բոլոր դեպքերում խորհրդարանական համակարգերում (Իտալիա, Գերմանիա և այլն) նախագահները ընտրվում են խորհրդարանների կողմից և

¹³ Տես Ի՞նչ է ժողովրդավարությունը, Միացյալ Նահանգների տեղեկատվության ընկերություն, հուլիս 1992, էջ 2-3: **И. Н. Гомеров**, Государство и государственная власть, М., 2002, էջ 388:

օժտված են ոչ մեծ լիազորություններով:

Այսպիսով, հասարակության քաղաքական համակարգերի բնույթը և տիպը պայմանավորված է տվյալ երկրի քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և մշակութային կյանքի առանձնահատկություններով, պատմական արժեքներով, բնակչության ազգային կազմով ու նկարագրով, հոգևոր կերտվածքով, իրականացվող քաղաքական իշխանության էությամբ, որոնք կանխորոշում են նրա բնույթն ու սոցիալական զարգացման ուղղությունը¹⁴: Պետական կառավարման այս կամ այն համակարգը ինքն իրեն ժողովրդաիշխանություն կամ բռնապետություն չի ծնում, բայց նրանցից յուրաքանչյուրը միահյուսվելով հասարակական կյանքի այլ օբյեկտիվ գործոնների հետ՝ կարող է հիմք հանդիսանալ մի դեպքում իսկական ժողովրդաիշխանության ձևավորման, մեկ այլ դեպքում քաղաքական տարբեր վարչակարգերի հաստատման համար:

¹⁴ Stü, М. А. Василас, М. С Вершанин, Политология, М., 2001, էջ 54:

2. ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՈՐՊԵՍ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պետությունը քաղաքական համակարգի գլխավոր ինստիտուտն է: Պետության տեղը, դերը և նշանակությունը որոշվում են պետության ծեռքում քաղաքականության միջուկը կազմող իշխանական լիազորությունների և ռեսուրսների բաշխվելագույն կենտրոնացմամբ, որը նրան հնարավորություն է տալիս արդյունավետ իրականացնել հասարակության կառավարման հիմնական գործառույթները: **Պետությունը քաղաքական մարտչություն է, որը ստեղծվում է էթնիկական կամ քաղաքական ընդհանրությամբ, հաստատված է որոշակի տարածքի վրա, որտեղ գործում է քաղաքական էլիտայի կողմից սահմանված իրավական կանոնակարգը՝ իր մենաշնորհը ուսուցնելով ինստիտուցիոնալացված իշխանությունը և հարկադրանք տիրառելու օրինական իրավունքը:** «Պետություն» հասկացությունը օգտագործվում է լայն և նեղ իմաստով: Լայն իմաստով պետությունը պետականորեն ձևավորված քաղաքացիների միություն է, բնկերակցություն: Այն իր մեջ ընդգրկում է պետությունը և հասարակությունը: Նեղ իմաստով պետությունը հասարակությունից տարբերվող, նրան դիմակայող բարձրագույն իշխանության կազմակերպություն է, ինստիտուտների համակարգ:

Պետության վերաբերյալ հորինողային Միությունում հրատարակված աշխատությունների մեծ մասում նրա էությունը քննարկվել է դասակարգային դիրքերից, որոնք տնտեսաֆունդիալ իշխանության միջոց, տիրապետող զուգակցության դիկտատուրա: Դասակարգային մոտեցումը լայն հնարավորություններ է բնօրինում որոշելու իշխանության բնույթը, պետության էությունը, պարզելու, թե ով է իրականացնում և ում է պատկանում քաղաքական իշխանությունը: Սակայն պետական իշխանության դասակարգային բնույթի հաստատումը չի սպառնում պետության էության հիմնախնդիրները: Դեռ ավելին, դասակարգային մոտեցման օգտագործումը նականորեն սահմանափակում է պետության էությունը բացահայտելու հնարավորությունը: Արևմտյան տեսություններում պե-

տությունը դիտվում է որպես վերդասակարգային կազմավորում, ամբողջ հասարակության շահերը ներկայացնող դասակարգային, սոցիալական հակասությունների մեղմացման գործիք: Հիմնավորվում է, որ պետական իշխանության խնդիրը հասարակական կյանքի կազմակերպումն է, կանոնակարգի պահպանումը: Կարևոր նշանակություն ունեն մարդկանց կենսամակարդակի բարձրացումը, իրավունքների ու ազատությունների ներքին ու արտաքին ունեցություններից նրանց անվտանգության ապահովումը:

Իշխանության այդ իմաստիտուտի բնույթը, ձևավորման ուղիների բազմազանությունն ու նշանակությունը արտացոլվել են պետության ծագման տեսություններում:

Աստվածաբանական տեսություն: Պետության ծագման ամենահին տեսություններից է: Նրա ներկայացուցիչներն են Հին Արևելքի, միջնադարյան Եվրոպայի, իսլամի և ժամանակակից կաթոլիկ եկեղեցու կրոնական գործիչները (Մ. Ավգուստին, Թ. Աքվինացի, Ժակ Մարիտե և ուրիշներ): Աստվածաբանական տեսության մեջ պետությունը դիտվում է որպես Աստծո գործողության արգասիք, որ ամբողջ իշխանությունը սկսվում է նրանից: Նա է ընտրում իշխանավորներին, նրանց տալիս բացարձակ լիազորություններ: Մարդկանց ենթարկումը Աստծո կամքին, աստվածային բանականության սկզբունքներին ապահովում է կարգ ու կանոն հասարակության մեջ:

Նահապետական տեսություն: Այս տեսությունը նույնպես ծագել է հին ժամանակներում: Ատեղծել են Արիստոտելը, Ռ. Ֆիլմերը և ուրիշներ: Ըստ նահապետական տեսության պետությունը ծագել է տոհմերը ցեղերի, ցեղերը մեծ ընդհանրությունների վերածվելով, մեխանիկական միավորումներ կազմելով: Ցեղապետը դառնում է ձևավորվող պետության գլուխ՝ միապետ: Նրա իշխանությունը դառնում է տոհմապետի կամ ցեղապետի իշխանության շարունակությունը: Հետևաբար, պետությունը նահապետական իշխանության զարգացած ձևն է, որը հանդես է գալիս բոլորի անունից և ընդհանուրի օգտին:

Հասարակական դաշինքի տեսություն: Այդ տեսության ակունքները գալիս են հին դարերից, ստեղծել են XVII-XVIII դարերի մտածողներ Հ. Գրոտիոսը, Թ. Հոբսը, Ջ. Լոկը, Ժ. Ժ. Ռուսոն և ուրիշներ: Այդ տեսության համաձայն պետությանը նախորդել է բնական «վայրենի» վիճակը, ընդհանուր բարոությունը, ոսկե դարը: Սակայն մարդկության զարգացման ընթացքում խախտվում է այդ կարգ ու կանոնը, առաջանում է լիակատար անարխիա, բռնատիրություն: Բնական վիճակից քաղաքացիական վիճակին, կառավարման պետական ձևին անցնելու, մարդ-

կանց փոխադարձ ազդեցիվությունը սանձելու, իրենց աշխատանքի արդյունքով ստեղծված սեփականությունը, իրավունքներն ու ազատությունները պաշտպանելու և ընդհանրապես նորմալ կյանք ապահովելու համար մարդիկ միմյանց հետ պայմանավորվում են պետության ստեղծման մասին՝ նրան կամավոր տալով իրենց իրավունքների մի մասը:

Բնության տեսություն: Այդ տեսությունը ծագել է XIX դարում, որի ներկայացուցիչներն են Լ. Յունպլովիչը, Կ. Կաուցկին, Ե. Ղյուրինգը և ուրիշներ: Նրանք պետության ծագումը մեկնաբանում են ուժեղ և կազմակերպված տոհմերի, ցեղերի կողմից թույլ և անկազմակերպ տոհմերին, ցեղերին նվաճելու և ստրկացնելու ռազմաքաղաքական բնույթի գործոններով: Ստրկացված ցեղերի ճնշման համար էլ ստեղծվել է պետական ապարատը, ընդունվել են օրենքներ: Բնության տեսության կողմնակիցներն իրենց դատողություններում հենվում են պատմական հայտնի փաստերի վրա, երբ մի շարք պետություններ երևան եկան հենց մի ժողովրդի կողմից մյուսին նվաճելու հետևանքով:

Ժողովրդագրական տեսություն: Ժողովրդագրական տեսությունը ձևավորվել է XX դարի 2-րդ կեսին, որի ներկայացուցիչներն են Մ. Սոսան, Ե. Վյատրը, Լ. Վասիլևը և ուրիշներ: Այդ տեսության իմաստն այն է, որ պետության ծագումը կապված է բնակչության թվաքանակի և խտության աճի, քոչվորությունից նստակյաց կյանքի անցման, ինչպես նաև մերձավոր ազգականների միջև արյունապղծության արգելման և ամուսնական հարաբերությունների կարգավորման հետ: Դա պահանջում էր ստեղծել այնպիսի մեխանիզմներ, որոնք արգելեին սեռական հարաբերությունները մոտիկ հարազատների միջև, կապեր հաստատեին մյուս համայնքների հետ և այլն: Իսկ դա կարող էր կատարել միայն մի կազմակերպություն, ինչպիսին պետությունն է¹:

Պատմական-մատերիալիստական տեսություն: Այդ տեսությունը առավել հաջող զարգացում ստացավ Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի երկերում: Տեսության իմաստն այն է, որ պետությունը ծագել է մախնադարյան հասարակության բնական և ամենից առաջ տնտեսական զարգացման հետևանքով, որը ոչ միայն ապահովում է պետության ծագման նյութական պայմանները, այլև որոշում է հասարակության սոցիալական փոփոխությունները: Պատմական-մատերիալիստական տեսությունը պետության ծագման վճռական դերը բացատրում է մի կողմից՝ դասակարգերի, նրանց միջև հակասությունների, դասակարգային անհաշտ

¹ См. **Васильев В. С.**, Становление политической администрации: от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству. Мифаом, Народы Азии и Африки. М., 1980:

պայքարի առաջացման, սեփականագուրկ դասակարգերի ճնշման, մյուս կողմից՝ հասարակության տնտեսական զարգացման և բաշխման հարաբերությունների կատարելագործման անհրաժեշտությունից ելնելով: Այսպիսով, պետության ծագման և զարգացման տեսություններից երևում է, որ այդ գործընթացների վրա ազդել են. աշխատանքի հասարակական բաժանումը և կառավարչական զբաղմունքի առանձնացումը, մասնավոր սեփականության, սոցիալական խմբերի և շահագործման առաջացումը, հավելյալ արդյունքի և ազգաբնակչության աճը, պատերազմներն ու նվաճումները, աշխարհագրական-կլիմայական պայմանները և ներքին ու արտաքին զանազան գործոններ:

Ժամանակակից պետությունը, որպես քաղաքական համակարգի գլխավոր ինստիտուտ, հասարակության վրա էական ազդեցություն ունեցող կազմակերպություն, հասարակական, քաղաքական մյուս ինստիտուտներից տարբերվում է մի քանի հատկանիշներով:

1. Տարածք: Դա պետության տարածությունն է, որն առաջացել է ոչ միայն պատմականորեն ազգային-էթնիկական, տնտեսական, մշակութային և այլ ձևերի կապերի հիման վրա, այլև արձանագրված և ամրագրված է միջազգային իրավունքով, միջպետական պայմանագրերով և իրավական այլ նորմերով: Դա այն տարածքն է, այն վայրը, որտեղ գործառնում է պետությունը, գործում են մարդկանց վարքագիծը սահմանափակող և կարգավորող օրենքները, հրամանագրերը և իրավական մյուս նորմերը: Հետևաբար, տարածքը՝ մարդկանց բազմության գտնվելու վայրը, պետության կարևորագույն հատկանիշներից մեկն է: Ընդ որում պետության տարածքը կարող է մեծ կամ փոքր լինել, բայց դա նշանակություն չունի: Մեծ ու փոքր տարածք ունեցող բոլոր պետությունները միջազգային հարաբերությունների իրավահավասար սուբյեկտներ են: Իշխանության գլխավոր խնդիրներից մեկը պետության սահմանների, նրա տարածքային ամբողջականության պաշտպանումն է: Հենց տարածքի հսկողությունից են սկսվում զարգանալ ներքին ու արտաքին վեճերը, քաղաքական կոնֆլիկտները: Դրանք վտանգավոր ազդեցություն են ունենում ոչ միայն պետությունների տնտեսական կյանքի վրա՝ սպառազինությունների համար կլանելով նյութական ու ֆինանսական հսկայական միջոցներ, այլև ամբողջ միջազգային հարաբերությունների վրա:

2. Բնակչություն: Բնակչությունը մարդկանց զանազան միավորումների, էթնիկական խմբերի, ազգերի ընդհանրությունն է, որը բնակվում է բոլորի համար ընդհանուր և միասնական պետության տարածքում և ենթարկվում պետական իշխանությանը: Բնակչությունը պետության առա-

շացման, գոյության անհրաժեշտ և էական պայման է, բայց ոչ բավարար տարր: Որպեսզի պետությունը ստեղծվի, պետք է որ սոցիալ-տնտեսական և հոգևոր յուրահատուկ շահեր ունեցող մարդկանց բոլոր խմբերը կապված լինեն միմյանց հետ: Այդ կապը առաջանում է բնական և մարդկային մի շարք գործոնների շնորհիվ: Սակայն վճռական դերը պատկանում է պետությանը, որը ապահովում է ամբողջ տարածքի և նրա վրա բնակվող մարդկանց փոխադարձ կապը: Այս կամ այն տարածքը և նրանում բնակվող մարդկանց բազմությունը պետություն են դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրանց միջև հաստատվում է պետական իշխանություն: Մարդկանց այդ բազմության ընդհանուր ենթարկումն իշխանությանը պետության ամբողջականության կարևոր պայմանն է: Հակառակ դեպքում սոցիալ-տնտեսական, ազգային-էթնիկական և այլ կարգի կոնֆլիկտների հիման վրա բնակչության պառակտումը կարող է մեծ վտանգ ներկայացնել քաղաքական կայունությանը, պետության գոյությանը:

3. *Իշխանություն:* Պետությունը ստեղծելու և պահպանելու համար տարածքի ու բնակչության հետ միասին պետք է լինի նաև իշխանություն, որը պետության կարևորագույն տարրն է, հատկանիշը: Առանց իշխանության չի կարող լինել պետություն: Դրա հետ միասին պետության գոյության համար անհրաժեշտ է նաև, որ տարածքը, բնակչությունը և իշխանությունը ոչ միայն փոխադարձաբար կապված լինեն իրար, այլև լ՛երջինս ունենա այնպիսի յուրահատուկ հատկանիշներ, ինչպիսիք են հրապարակայնությունը, ինքնիշխանությունը, լեգիտիմությունը, ինստիտուցիոնալացումը և այլն:

Պետությունը *հրապարակային իշխանության* հատուկ կազմակերպություն է, որը հասարակության բոլոր անդամների համար ավելի բաց է և շատ թափանցիկ, քան նրա մնացած մասերը: Այն ունի հատուկ կառուցվածքներ, մարմինների և հիմնարկների համակարգ, պրոֆեսիոնալ կադրեր և այլ գծեր, որոնք իրականացնում են հասարակության տնտեսական, սոցիալական, մշակութային, պաշտպանության և այլ կարգի գործընթացների կառավարումը:

Պետությունը *ինքնիշխան կազմակերպություն* է, հասարակության այն մասը, որը տիրապետում է էական, մեծ ինքնիշխանության, քան նրա մյուս բոլոր մասերը, և իրեն դրսևորում է ոչ միայն որպես իրավունքի սուբյեկտ, այլ նաև որպես սուբյեկտ, իր սեփական ինքնիշխանության աղբյուր և կրող: Ցանկացած պետության ինքնիշխանության աղբյուրը և կրողը նրա բոլոր քաղաքացիներն են, որոնք, որպես կանոն, որոշակի ժամանակաշրջանում, որոշակի պայմաններում ինքնիշխա-

նությունը՝ համձնում են իրենց ներկայացուցիչներին, որպեսզի իրենց անունից ընդունեն օրենքներ, որոշումներ: Պետության ինքնիշխանությունն նշանակում է, որ տվյալ տարածքում բարձրագույն իշխանությունը պատկանում է պետությանը. իրավունքի տեսանկյունից նա բարձր է կանգնած տվյալ պետության տարածքում գտնվող այլ հիմնարկների իշխանությունից: Պետության որոշումները պարտադիր են բոլոր քաղաքացիների, կազմակերպությունների և հիմնարկների համար: Միայն պետությանն է պատկանում ամբողջ հասարակության կյանքը նորմավորելու, նրա համար պարտադիր օրենքներ, հրամանագրեր, կարգադրություններ և իրավական այլ ակտեր հրապարակելու իրավունքը:

Պետության ինքնիշխանությունը ենթադրում է նաև, որ մյուս պետությունները իրավունք չունեն միջամտելու նրա ներքին ու արտաքին գործերին: Չմիջամտելու սկզբունքը ամրագրված է միջազգային կազմակերպությունների միջպետական պայմանագրերով և մի շարք պետությունների ներքին իրավական ակտերով:

Մարդկանց համակեցության կանոնների կիրառումը հսկելու շրջանակներում պետությունն իր տարածքի առանձին քաղաքացիների, խմբերի և կազմակերպությունների նկատմամբ ունի *իշխանական լիազորությունների և օրենքով սահմանված հարկադրանքի մենաշնորհ*: Դրա համար պետությունը ստեղծում է հասարակական կառույցի պաշտպանության մարմիններ ու հիմնարկներ ոստիկանություն, դատախազություն, դատարան, բանտեր և այլն:

Բնակչության բոլոր խավերի համար պարտադիր է *հարկեր, տուրքեր սահմանելու, զանձելու, փոխառություններ թողարկելու, դրամական և բյուջետային քաղաքականություն իրականացնելու իրավունքը*: Հարկերը, տուրքերն անհրաժեշտ են պետական ծառայողների աշխատանքի վարձատրության, ինչպես նաև տնտեսական, սոցիալական, հոգևոր և այլ ոլորտների հետագա զարգացման համար:

Իշխանությունը պետության մեջ ունի *ինստիտուցիոնալ բնույթ*: Ուրեմն չպետք է շփոթել այդ իշխանությունը ժամանակավոր իրականացնող անձանց և հենց պետությանը պատկանող իշխանությունը, որը կոնկրետ իրադրության մեջ, սահմանադրության հիման վրա, իրականացնում է իր գերիշխանությունը: Պետությունը կառավարում է քաղաքական ընտրախավը, սակայն իր ինստիտուցիոնալացման պատճառով պետությունն ունի հարաբերական ինքնուրույնություն, որը դուրս է գալիս առանձին մարդկանց շրջանակներից և ձեռք բերում նոր որակ, նոր կարգավիճակ, նոր գործառույթներ: Հենց նրա ինստիտուցիոնալ բնույթն է թույլ տալիս ասել, որ փոխվում են կառավարողները, բայց

մնում են հիմնարկները, քաղաքական, պետական, սոցիալական կառուցվածքների պաշտպանությամբ զբաղվող, նրանց կառավարումն իրականացնող ինստիտուտները: Պետության ընդհանուր հատկանիշների սահմանումն ունի ոչ միայն գիտական, այլև գործնական նշանակություն: Քանի որ պետության այդ բոլոր հատկանիշների առկայության դեպքում են միայն պետությունը և մյուս կազմակերպությունները ճանաչվում որպես միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտներ:

Պետությունը կատարում է քաղաքական համակարգի մյուս ինստիտուտների գործունեությունից տարբերվող մի շարք գործառույթներ: Պետության գործառույթները նրա գործունեության հիմնական ուղղություններն են, որոնց միջոցով իրականացվում է պետության սոցիալական դերը, բացահայտվում է նրա գործունեության ներքին հակասական և փոխզիջումային բնույթը: Մեր քաղաքագիտական գրականության մեջ պետության գործառույթները դասակարգվում են ներքին ու արտաքին, իսկ երբեմն էլ ըստ գործունեության ոլորտների (տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, հոգևոր և այլն):

Պետության ներքին գործառույթները կենսագործվում են հասարակության ներքին կյանքում: Դրանք լուծում են տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, իրավական, կազմակերպչական, կրթական, մշակութային-դաստիարակչական խնդիրներ: Պետության ներքին գործառույթներում կարևոր տեղ ունեն նաև առողջապահության, ազգագրական, էկոլոգիական և զանազան այլ խնդիրների կարգավորումը, բնության տարերային աղետների հետևանքները վերացնելու ժամանակ բնակչության օգնության կազմակերպումը և այլն:

Պետության արտաքին գործառույթը վերաբերում է նրա միջազգային գործունեությանը, մյուս պետությունների ու ժողովուրդների հետ փոխհարաբերություններին: Պետական իշխանությունը պատասխանատու է այլ երկրների հետ տնտեսական, տեխնիկական, մշակութային, սոցիալական և այլ ոլորտներում փոխշահավետ համագործակցության և դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման ու զարգացման համար: Կարևոր տեղ ունեն երկրի սահմանների, տարածքային ամբողջականության պահպանումը, նրա շահերի ու ինքնիշխանության պաշտպանությունը, բնակչության անվտանգության ապահովումը և այլն:

Պետության արտաքին գործառույթներն օրինաչափորեն բխում են ներքին գործառույթներից և հանդիսանում են դրանց շարունակությունը: Միաժամանակ արտաքին գործառույթները հակադարձ ներգործություն են ունենում ներքին գործառույթների վրա: Այսպես, օրինակ, երկ-

րի ներսում տնտեսության, քաղաքականության և մշակույթի ոլորտներում պետության գործունեությունը հաճախակի և զգալիորեն կախված է արտաքին պայմաններից, արտաքին տնտեսական և մշակութային կապերից: Դա հատկապես երևում է ներկա պայմաններում, երբ ի հայտ են եկել այնպիսի կազմավորումներ, ինչպիսիք են Եվրոպական միությունը, Եվրոպայի խորհուրդը, Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպությունը, ԱՆկախ պետությունների համագործակցությունը:

Այսպիսով, պետությունը, ինտեգրացնելով սոցիալական բոլոր խմբերի շահերը, կոորդինացնելով բոլոր քաղաքական ուժերի գործողությունները և լինելով քաղաքական գործունեության, քաղաքական որոշումների մշակման և իրականացման կենտրոն, ապահովում է հասարակական ուժերի համաձայնությունը, համագործակցությունը, քաղաքական կայունությունը, սոցիալական առաջադիմությունը և դրանով իսկ դառնում քաղաքական համակարգի հիմքը, գլխավոր ինստիտուտը:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒԹՎԱԾՔԻ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՉԵՎԵՐԸ

Պետական կառուցվածք հասկացությունը օգտագործվում է լայն և նեղ իմաստով: Լայն իմաստով այն ընդգրկում է պետական կարգին ամբողջությամբ վերաբերող հարցերը (պետության սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր հիմքերը, պետական մարմինների համակարգը և այլն): Նեղ իմաստով պետական կառուցվածքը վերաբերում է պետական իշխանության տարածքային (ազգային-տարածքային) կազմակերպմանը, պետության ներքին տարածքային բաժանմանը, ամբողջ պետության և նրա բաղկացուցիչ մասերի փոխհարաբերություններին: Այս առումով պետական կառուցվածք հասկացությունը օգտագործվում է այն դեպքում, երբ պետությունը ստորաբաժանվում է ունիտար և դաշնային ձևերի: Հետևաբար, պետական կառուցվածքը (կարգը) պետության ազգային, վարչատարածքային և իշխանության կենտրոնական ու տեղական մարմինների փոխհարաբերությունների կազմակերպումն ու իրականացումն է:

Պետության վարչատարածքային կառուցվածքի ձևերն են՝ ունիտար պետությունը, դաշնությունը և համադաշնությունը:

Ունիտար (պարզ, միացյալ, ազգային) ձևը մի ամբողջություն կազմող պետություն է, որը բնութագրվում է իշխանության և կառավարման

մարմինների միասնական համակարգով, միասնական սահմանադրությամբ, ընդհանուր քաղաքացիությամբ և այլն: Ունիտար պետությունները լինում են կենտրոնացված և ապակենտրոնացված: Կենտրոնացված պետություններում (Մեծ Բրիտանիա, Շվեդիա, Դանիա, Հայաստան և այլն) ազգային փոքրամասնությունները չունեն իրենց ինքնավարությունները. կան միայն վարչատարածքային կազմավորումներ (համայնք, շրջան, մարզ և այլն): Ապակենտրոնացված պետություններում (Ֆրանսիա, Իսպանիա, Վրաստան և այլն) առանձին ազգեր ունեն ինքնավարություններ (հանրապետություն, նահանգ, պրովինցիա, մարզ և այլն)՝ իրենց սեփական օրենսդիր, գործադիր և դատական կառուցվածքներով:

Դաշնային (բարդ, միութենական, բազմազգ) ձևը հարաբերական ինքնուրույնություն ունեցող պետությունների միություն է, երբ պետական մի շարք կազմավորումներ (հանրապետություն, նահանգ, հոդեր և այլն) միավորվում են և կազմում մի ամբողջական պետություն: Դաշնային պետությունները կարող են լինել *սահմանադրական* (ԱՄՆ, Կանադա, Բրազիլիա), *սահմանադրական-պայմանագրային* (Ռուսաստան), *պայմանագրային* (Շվեյցարիա, Տանզանիա, Արաբական Միացյալ Եմիրություններ), *կենտրոնացված* (Հնդկաստան, որտեղ նահանգները չունեն իրենց սահմանադրությունն ու քաղաքացիությունը) և *ապակենտրոնացված* (ԱՄՆ, Գերմանիա, Շվեյցարիա):

Դաշնությունը ստեղծվում է նաև տարածքային հատկանիշներով (ԱՄՆ, Ավստրալիա, Ավստրիա, Գերմանիա, Մեքսիկա, Բրազիլիա և այլն), կամ ազգային (Հնդկաստան, Պակիստան, Բելգիա, Նիգերիա), կամ էլ խառը հատկանիշներով (Ռուսաստան, Շվեյցարիա, Կանադա), որոնք որոշում են պետական կարգի բնույթը, բովանդակությունը և կառուցվածքը:

Դաշնային պետություններն ունեն ընդհանուր տարածք, ընդհանուր քաղաքացիություն և օրենսդրություն, իշխանության և կառավարման ընդհանուր մարմիններ, բանակ, ոստիկանություն, պետական անվտանգության ծառայություն, հարկային, մաքսային հիմնարկներ, պետական դրոշ, պետական զինանշան, պետական օրհներգ, պետական լեզու և այլն: Դաշնության մեջ մտնող պետական-քաղաքական կազմավորումները նույնպես ունեն իրենց տարածքը, քաղաքացիությունը, օրենսդրությունը՝ ներառյալ սահմանադրությունը, սեփական իշխանությունը, կառավարման և դատական մարմինները, հարկային համակարգը, բյուջեն, խորհրդանիշները և այլն:

Դաշնային պետության կենտրոնի (միության) և առանձին սուբյեկտ-

ների իշխանության մարմինների միջև կառավարչական գործառնությունների բաշխումը կատարվում է յուրաքանչյուր երկրի օրենսդրության համաձայն: Որպես կանոն, կենտրոնական մարմինների իրավասություններին են վերաբերում միջազգային հարաբերությունների, արտաքին քաղաքականության, երկրի պաշտպանության, դրամական թողարկման ու կարգավորման, մաքսային գործառնությունների հարցերը և այլն: Մի շարք հարցեր էլ օրինակ, մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանությունը, կանոնակարգի և հասարակական անվտանգության ապահովումը, հողի, ընդերքի, ջրային և բնական այլ ռեսուրսների օգտագործումը, կրթության, մշակույթի, դաստիարակության, առողջապահության ընդհանուր հարցերը և այլն վերաբերում են կենտրոնի և դաշնության սուբյեկտների համատեղ տնօրինությամբ: Իսկ որոշ հարցեր էլ (օրինակ, հարկային, բյուջետային, սոցիալական քաղաքականության և այլն) համարվում են միայն դաշնության սուբյեկտների առանձնաշնորհը:

Դաշնության սուբյեկտների ինքնավարության աստիճանը երբեմն շատ բարձր է լինում: Դրա հետ միասին կենտրոնը կարող է միջամտել սուբյեկտների գործերին, երբ այնտեղ ծագում են արտակարգ դեպքեր: Այժմյան դաշնության զարգացման հիմնախնդիրներից շատերը կապված են այն բանի հետ, որ կենտրոնը միշտ ծագում է կառավարման կենտրոնացման, իսկ դաշնության սուբյեկտները շահագրգռված են ընդլայնելու իրենց ինքնուրույնությունը: Այդ պատճառով էլ հարկային, բյուջետային, սոցիալական քաղաքականության իրականացման ժամանակ ազգային, մարզային իրավասությունների ընդլայնման կամ սահմանափակման համար դաշնային պետություններում երբեմն վեճեր են լինում: Նախաձեռնող պետական կառուցվածքի դաշնային ձևը առավել ժողովրդավարական է, քան մյուս ձևերը, քանի որ այն նպաստում է ոչ միայն հորիզոնական և ուղղաձիգ գծով իշխանությունների բաժանմանը, այլև նրանց միջև ծագող հակասությունների լուծմանը:

Պատմությամբ հայտնի է մաս պետական կառուցվածքի այնպիսի ձև, ինչպիսին **համադաշնությունն** է, որը մի քանի ինքնիշխան պետությունների միություն է և ստեղծվում է դրսից պաշտպանվելու, որոշակի նպատակներ համատեղ իրականացնելու համար: Համադաշնությունը սովորաբար ստեղծվում է համապատասխան պետությունների ներկայացուցիչների կողմից ստորագրված միջպետական պայմանագրերի հիման վրա: Այդ պայմանագրերում հաստատվում են միության կողմից նախատեսվող նպատակները, քաղաքական-վարչական մարմինները, պատասխանատու պաշտոնները, միությանը տրվող լիազորությունները և այլն:

Համադաշնությունը չունի միասնական սահմանադրություն, միասնական քաղաքացիություն, միասնական հարկային, դրամական, իրավական համակարգ և այլն: Ֆինանսական միջոցներն ստեղծվում են համադաշնության անդամ պետությունների վճարումներից: Ձինված ուժերը պատկանում են յուրաքանչյուրին, թեև ձևականորեն նրանք գտնվում են ընդհանուր հրամանատարության տակ: Օրենսդիր մարմնի կազմի մեջ հավասար թվով և միատեսակ լիազորություններով մտնում են համադաշնության անդամ պետությունների ներկայացուցիչները, որոնց որոշումներն ընդունվում են կոնսենսուսի հիման վրա և սովորաբար ուժի մեջ են մտնում համադաշնության անդամ պետությունների կողմից վավերացվելուց հետո: Միջազգային քաղաքականությունն իրականացվում է համաձայնեցված, թեև բացառված չէ այս կամ այն հարցի վերաբերյալ ինքնուրույն դիրքորոշումը:

Համադաշնային պետական կառուցվածքի ձև են ունեցել Շվեյցարիան՝ 1291-1798 և 1815-1848, ԱՄՆ-ը 1776-1787 և Գերմանիան 1815-1867 թվականներին: Սակայն նրանց պատմական փորձը ցույց է տալիս, որ համադաշնությունները հավիտենական չեն, խիստ անկայուն են: Առաջադրված խնդիրների լուծումից հետո կամ բաժանվում են մասերի, կամ վերածվում են դաշնային պետությունների:

Պետության ձևի տարրերից է կառավարման ձևը: Կառավարման ձևը պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների և բնակչության փոխհարաբերությունների կազմակերպման կարգն է, նրանց իրավասությունները: Այժմ կա կառավարման երկու ձև՝ **միապետություն և հանրապետություն**:

Միապետությունը կառավարման այնպիսի ձև է, որը բարձրագույն պետական իշխանությունը իրականացնում է միանձնյա և, որպես կանոն, փոխանցում է ժառանգորդին: Առանձին պետություններում (Վատիկան) իշխանությունը օգտագործվում է ցմահ, իսկ մի քանի երկրներում (Արաբական Միացյալ էմիրություններ, Մալազիա) սահմանվում են իշխելու ժամկետներ: Միապետությունները լինում են բացարձակ (անսահմանափակ) և սահմանադրական (սահմանափակ): **Բացարձակ միապետությունը** բնորոշ է հին աշխարհին և ուշ միջնադարին: Կառավարման այդ ձևը պահպանվել է Հարավ-Արևելյան Ասիայի և Մերձավոր Արևելքի մի քանի երկրներում (Բութան, Բրունեյ, Օման, Կատար): Բացարձակ միապետություններում օրենսդիր մարմինը մեկուսացված է գործադիր իշխանությունից, կառավարությունը կազմվում է միապետի կողմից և հաշվետու ու պատասխանատու է նրա առջև:

Սահմանադրական միապետությունը բնորոշ է քաղաքակրթության

շրջանին, մեր օրերին: Դրա օրինակ կարող են լինել Մեծ Բրիտանիան, Բելգիան, Հոլանդիան, Դանիան, Շվեդիան, Նորվեգիան և այլն: Սահմանադրական միապետությունների բնորոշ առանձնահատկությունն այն է, որ միապետի իշխանությունը սահմանափակվում է խորհրդարանի կողմից: Սահմանափակման աստիճանից էլ կախված՝ առանձնացվում են խորհրդարանական և դուալիստական միապետություններ: Խորհրդարանական միապետություններում միապետի իշխանությունը սահմանափակվում է ինչպես օրենսդիր, այնպես էլ գործադիր իշխանության ոլորտում: Այստեղ «միապետը թագավորում է, բայց չի կառավարում», քանի որ օրենսդիր իշխանությունը պատկանում է խորհրդարանին, իսկ գործադիր իշխանությունը՝ կառավարությանը: Կառավարությունը կազմավորվում է խորհրդարանի կողմից, հաշվետու և պատասխանատու է նրա առջև: Դուալիստական միապետություններում (Արաբական Միացյալ Եմիրություններ, Հորդանան, Մալազիա և այլն) միապետի լիազորությունները սահմանափակվում են օրենսդրության ոլորտում, բայց գործադիր իշխանության ոլորտում՝ բավական շատ են: Միապետը կազմավորում է կառավարությունը, որը հաշվետու և պատասխանատու է նրա առջև:

Հանրապետությունը կառավարման այնպիսի ձև է, որի պետական իշխանության բարձրագույն մարմինները ձևավորվում են ընտրությունների միջոցով, քաղաքացիներն ունեն լայն իրավունքներ ու ազատություններ: Այժմ առանձնացվում են հանրապետական կառավարման երեք հիմնական տարատեսակներ՝ նախագահական, խորհրդարանական և խառը (նախագահական-խորհրդարանական կամ կիսանախագահական):

Նախագահական հանրապետություններում (ԱՄՆ, Արգենտինա, Բրազիլիա և այլն) նախագահը միաժամանակ միացնում է պետության գլխի, կառավարության գլխի և զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարի լիազորությունները, բացակայում է վարչապետի պաշտոնը, տարանջատված են իշխանության օրենսդիր, գործադիր և դատական ճյուղերը: Կառավարությունը նախագահի կողմից կազմավորվում է արտախորհրդարանական մեթոդներով: Նախագահն անմիջականորեն ղեկավարում է գործադիր ապարատը, իրականացնում է պետության ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: Նա ընտրվում է ընտրական իրավունք ունեցող ամբողջ ժողովրդի կողմից՝ ուղղակի կամ անուղղակի ընտրությունների միջոցով, այդ պատճառով էլ իր գործունեության համար քաղաքական պատասխանատվություն չի կրում խորհրդարանի առջև: Խորհրդարանը չի կարող անվստահություն

հայտնել կառավարությանը, նախագահին էլ, իր հերթին, իրավունք չունի արձակել խորհրդարանը: Սակայն նա ունի խորհրդարանի վրա ազդելու բավական շատ միջոցներ, մասնավորապես՝ վետոյի, խորհրդարանին ուղերձներ հղելու իրավունք, որ նախագահին հնարավորություն են ընձեռում ազդել օրենսդրության իրականացման վրա: Կառավարման այդպիսի ձևը, զսպումների և հակակշիռների կայուն համակարգի առկայությամբ, ճիշտ փոխհարաբերություններ է ստեղծում նախագահի և խորհրդարանի միջև:

խորհրդարանական հանրապետությունում (Իտալիա, Գերմանիա և այլն) գերակայում է խորհրդարանի իշխանությունը, որը կազմավորվում է կառավարություն, նշանակում վարչապետին, հրապարակում օրենքներ, հաստատում բյուջեն և այլն: Հանրապետության նախագահը համարվում է պետության գլուխը: Նա ընտրվում է խորհրդարանի կողմից, նրա լիազորություններն ավելի նեղ են, քան նախագահական հանրապետություններում: Նա հիմնականում ունի ներկայացուցչական գործառույթներ: Հետևաբար, նախագահին իր գործողությունների համար քաղաքական պատասխանատվություն չի կրում խորհրդարանի առջև: Խորհրդարանի կողմից կառավարությունը կազմավորվում է կուսակցական սկզբունքով այն կուսակցություններից, որոնք ընտրություններում հաղթել են և մեծամասնություն կազմել խորհրդարանում կամ նրա ստորին պալատում: Վարչապետի գլխավորությամբ կառավարությունն առաջնակարգ դեր է խաղում երկրի քաղաքական կյանքում: Հետևաբար, իրականացվող կուրսի և իր գործունեության համար նա քաղաքական պատասխանատվություն է կրում խորհրդարանի առջև:

խառը կամ կիսանախագահական հանրապետություններում (Ֆրանսիա, Ռուսաստան, Հայաստան) կառավարման այս ձևը ուժեղ նախագահական իշխանությունը զուգակցում է կառավարության գործունեության վրա խորհրդարանի արդյունավետ հսկողությանը: Նախագահը համարվում է պետության առանձին երկրներում նաև գործադիր իշխանության գլուխը, զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարը: Նա իր հայեցողությամբ, բայց խորհրդարանի համաձայնությամբ կարող է նշանակել վարչապետին, վերջինիս առաջարկությամբ նշանակել և ազատել կառավարության անդամներին, որոշ դեպքերում արձակել խորհրդարանը և նշանակել նոր ընտրություններ: Կարող է նաև որոշել պետության ներքին ու արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղությունները, պետությունը ներկայացնել արտաքին հարաբերություններում և այլն: Հետևաբար, կառավարությունն իր գործունեության համար առաջին հերթին պատասխանատվություն է կրում նախագահի

առջև, իսկ այնուհետև պատասխանատու է մաև խորհրդարանի առջև: Պետբյուջեի հաստատմամբ խորհրդարանը հսկում է նախագահի կողմից կազմավորված կառավարության գործունեությանը: Բացի դրանից կառավարությունը նորընտիր խորհրդարանի հավանությանն է ներկայացնում իր գործունեության ծրագիրը՝ խորհրդարանում դնելով իր վստահության հարցը: Այսպիսով, խառը կամ կիսանախագահական հանրապետության գլխավոր առանձնահատկությունը կառավարության երկակի պատասխանատվությունն է նախագահի և խորհրդարանի առջև:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԻՇխԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ

Պետությունը կարող է արդյունավետ գործառնել, եթե նրա գործունեությունը դրված է պետական ապարատի ճիշտ կազմակերպման վրա: Պետական ապարատում վճռականը իշխանությունների կազմակերպումն է, դրանց կենտրոնացումը մեկ անձի ձեռքում կամ տարանջատումը երեք ճյուղերի (օրենսդիր, գործադիր, դատական):

Բավական երկար ժամանակ մեր գիտական գրականության մեջ իշխանությունների տարանջատման տեսությունը դիտվում էր հակադիտական, բուրժուական: Այժմ լայն տարածում ստացած իշխանությունների տարանջատման հիմքում ընկած են Ջ. Լոկի և Շ. Մոնտեսքիոյի գաղափարները: Այդ տեսության համաձայն իշխանության երեք ճյուղերը պետք է փոխադարձաբար լրացնեն, համագործակցեն, հակակշռեն, հավասարակշռեն, սահմանափակեն և վերահսկեն միմյանց, որպեսզի իշխանությունը չափից դուրս չկենտրոնացվի մեկ անձի կամ ինստիտուտի ձեռքում, սահմանափակվեն պետական իշխանության հնարավոր անօրինականությունները, պաշտպանվեն մարդու և քաղաքացու իրավունքներն ու ազատությունները:

Այս դասական դրույթները մինչև այժմ կազմում են քաղաքակիրթ երկրների պետական ապարատի կազմավորման ելակետային սկզբունքներ: Ահա թե ինչու իշխանության գլուխ անցած քաղաքական բոլոր գործիչների առջև առաջին հերթին հարց է ծագում՝ ինպե՞ս կազմակերպել պետական ապարատի աշխատանքը: Քաղաքական ղեկավարները նշում են պետության նպատակները, գործունեության մայրուղին, իսկ պետական ապարատի վրա են դրվում այդ խնդիրների կենսագործման համար անհրաժեշտ տեղեկատվության ստացումը, վերլուծումը, համակարգումը, սոցիալական տարբեր խմբերի շահերի կարգավո-

րումը և այլն: Առանց պետական ապարատի քաղաքական գործիչների կամքը կարող է մնալ որպես հասարակ մտադրություն:

Հայաստանի Հանրապետության պետական իշխանության մեխանիզմում առանձնահատուկ տեղ ունի հանրապետության նախագահը: Նա հանդիսանում է պետության գլուխը, պետության զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարը: Հայաստանի Հանրապետության նախագահը համաժողովրդական քվեարկությամբ ՀՀ քաղաքացիների կողմից ընտրվում է հինգ տարի ժամկետով և ոչ ավելի, քան երկու անգամ անընդմեջ:

Հանրապետության նախագահը հասարակության ընդհանուր գործերի ղեկավարման, պետական կառավարման, օրենսդրական գործունեության և արտաքին քաղաքականության բնագավառներում ունի լայն լիազորություններ, որոնք ամրագրված են ՀՀ Սահմանադրության մեջ²:

- Նախագահը ազգային ժողովում պատգամավորական տեղերի բաշխման և պատգամավորական խմբակցությունների հետ խորհրդակցությունների հիման վրա վարչապետ է նշանակում պատգամավորների մեծամասնության վստահությունը վայելող անձին, իսկ եթե դա հնարավոր չէ, ապա առավել թվով պատգամավորների վստահությունը վայելող անձին: Հանրապետության նախագահը վարչապետի առաջարկությամբ նշանակում և ազատում է կառավարության անդամներին:

- Հանրապետության նախագահը օրենքով նախատեսված դեպքերում նշանակում է կատարում պետական պաշտոններում: Նախագահը ազգային ժողովին առաջարկում է գլխավոր դատախազի, կենտրոնական բանկի նախագահի և վերահսկիչ պալատի նախագահի թեկնածությունները: Գլխավոր դատախազի առաջարկությամբ նշանակում և ազատում է գլխավոր դատախազի տեղակալներին:

- Հանրապետության նախագահի իրավասության մեջ են մտնում Սահմանադրական դատարանի ինն անդամներից չորս անդամի, իսկ Ազգային ժողովի կողմից Սահմանադրական դատարանի նախագահ չնշանակելու դեպքում Սահմանադրական դատարանի կազմից սահմանադրական դատարանի նախագահի նշանակումը:

- Հանրապետության նախագահը արդարադատության խորհրդի առաջարկությամբ նշանակում է վճռաբեկ դատարանի և նրա պալատների նախագահներին և դատավորներին, առաջին ատյա-

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն, եր. 1995, գլուխ 3:

նի և մասնագիտացված դատարանների մախազահներին, ինչպես նաև նշանակում է արդարադատության խորհրդի երկու իրավաբան-գիտնական անդամներ:

- Հանրապետության մախազահը ակտիվորեն մասնակցում է օրենսդրական գործընթացներին: Ազգային ժողովի ընդունած օրենքն ստանալուց հետո ստորագրում և հրապարակում է այն կամ առարկություններով, առաջարկություններով վերադարձնում Ազգային ժողով՝ պահանջելով նոր քննարկում:

- Հանրապետության մախազահը կարող է հրապարակել հրամանագրեր և կարգադրություններ, վերակառուցողական ակտեր, հրավիրել խորհրդարանի արտահերթ նիստեր կամ նստաշրջաններ: Հանրապետության մախազահը առանձին դեպքերում Ազգային ժողովի մախազահի կամ վարչապետի առաջարկությամբ կարող է արձակել Ազգային ժողովը և նշանակել արտահերթ ընտրություն: Նախազահը կարող է պարզևատրել Հայաստանի Հանրապետության շքանշաններով և մեդալներով, շնորհել բարձրագույն զինվորական և պատվավոր կոչումներ, բարձրագույն դիվանագիտական և այլ դասային աստիճաններ: Գործնականում բարձրագույն պետական մարմիններին մախազահը ներկայացնում է զեկուցումներ երկրի դրության, պետության ներքին ու արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղությունների մասին: Հանրապետության մախազահը կարող է ուղերձով դիմել ժողովրդին և Ազգային ժողովին: Նա զլխավորում է հանրապետության անվտանգության խորհուրդը, հաստատում է ռազմական դոկտրինան, որոշում ընդունում զինված ուժերի օգտագործման մասին: Նա հանրապետության վրա զինված հարձակման, դրա անմիջական վտանգի առկայության դեպքում կարող է հայտարարել նաև ռազմական դրություն, որոշում և լուծում է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության և քաղաքական ապաստան տալու հարցերը:

- Հանրապետության մախազահի արտաքին քաղաքական լիազորությունները բավականին շատ են: Նա պետությունը ներկայացնում է միջազգային հարաբերություններում, իրականացնում է արտաքին քաղաքականության ընդհանուր ղեկավարումը, կնքում է միջազգային պայմանագրեր, Ազգային ժողովի վավերացմանն է ներկայացնում միջազգային պայմանագրեր և ստորագրում դրանց վավերագրերը, նշանակում և ետ է կանչում օտարերկրյա պետություններում և միջազգային կազմակերպություններում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչներին և այլն: Դրանով իսկ մախազահը միջոցներ է ձեռնարկում պետության ինքնուրույնության, նրա անկախության, տա-

րածքային ամբողջականության պաշտպանության համար³:

Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն պետական իշխանության օրենսդիր և ներկայացուցչական մարմինը Ազգային ժողովն է, որը կազմավորվում է ընտրությունների միջոցով, որի հիման վրա ժողովուրդն իշխանությունը տալիս է իր ներկայացուցիչներին և դրանով իսկ նրանց լիազորում իրականացնելու պետական իշխանությունը: Այդ իմաստով ներկայացուցչական մարմինը մյուս իշխանությունների նկատմամբ առաջնային է, գերակայում է պետական իշխանության մեխանիզմում: Ներկայացուցչական մարմնի գերակայությունը չի նշանակում, որ նա ամբողջ իշխանության տերն է: Ամբողջ իշխանությունը պատկանում է միայն ժողովրդին:

Ազգային ժողովն ունի մի շարք գործառույթներ:

- Հանրապետության տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական և մշակութային զարգացման հիմնական ուղղությունների, սոցիալական տարբեր խմբերի, կազմակերպությունների շահերի կոորդինացման, քաղաքացիների իրավունքների ու ազատությունների վերաբերյալ համապատասխան օրենքների, որոշումների մշակում և ընդունում:

- Կառավարության ներկայացմամբ հաստատում է ֆինանսատնտեսական կարևորագույն փաստաթուղթ հանդիսացող պետական բյուջեն:

- Վերահսկողություն է իրականացնում պետական բյուջեի կատարման, կառավարության և գործադիր իշխանության պաշտոնատար անձանց աշխատանքի, ինչպես նաև օտարերկյա պետություններից և միջազգային կազմակերպություններից ստացված փոխառությունների և վարկերի օգտագործման նկատմամբ:

- Ազգային ժողովի իրավասության մեջ են մտնում սահմանադրական դատարանի հինգ անդամի նշանակումը, մարդու իրավունքների պաշտպանի ընտրությունը:

- Հանրապետության նախագահի առաջարկությամբ ազգային ժողովը կարող է հայտարարել համամերում, վավերացնել կամ չեղյալ հայտարարել Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պալմանագրերը, որոշում ընդունել պատերազմ հայտարարելու և խաղաղություն հաստատելու համար:

- Ազգային ժողովի արտահերթ նստաշրջան կամ նիստ գումարում է Ազգային ժողովի նախագահը՝ Հանրապետության նախագահի, պատգամավորների ընդհանուր թվի առնվազն մեկ երրորդի կամ կառավարության նախաձեռնությամբ, ընդ որում նախաձեռնողի սահմանած օրակարգով և ժամկետում:

³ Տե՛ս նույն տեղը, հոդվ. 55::

- Ազգային ժողովը պատգամավորների ընդհանուր թվի ծայների մեծամասնությամբ կարող է նաև անվստահություն հայտնել կառավարությանը: Սակայն կառավարությանը անվստահություն հայտնելու խորհրդարանական լիազորությունները գործնականում սահմանափակ են: Այսպես, կառավարությանն անվստահություն հայտնելու դեպքում Հանրապետության նախագահը կարող է որոշում ընդունել կամ կառավարության հրաժարականի, կամ Ազգային ժողովի արձակման մասին⁴: Ամեն մի պետությունում այդ գործառույթների ծավալը և բնույթը կարող են տարբեր լինել:

Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն գործադիր իշխանությունը իրականացնում է Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, որը կազմված է վարչապետից և նախարարներից: Նախարարներից մեկը Հանրապետության նախագահի կողմից՝ վարչապետի առաջարկությամբ կարող է նշանակվել փոխվարչապետ: Կառավարության նիստերը հրավիրում և վարում է վարչապետը: Արտաքին քաղաքականության, պաշտպանության և ազգային անվտանգության հարցերով կառավարության նիստ կարող է հրավիրել և վարել Հանրապետության նախագահը: Կառավարության որոշումները ստորագրում է վարչապետը: Ի տարբերություն օրենսդիր իշխանության, որը առաջնային, գերակայող է, գործադիր իշխանությունն ածանցված է, երկրորդային: Գործադիր իշխանության գործողությունները հիմնված են սահմանադրության և օրենսդիր իշխանության կողմից ընդունված օրենքների վրա:

Գործադիր իշխանությունն ունի իշխանության մյուս ճյուղերից տարբերվող մի շարք հատկանիշներ: Գործադիր իշխանությունը, նրա մարմինները գործում են բոլոր տեղերում, պետության ամբողջ տարածքում: Այն հենվում է մարդկային, նյութական, ֆինանսական և այլ ռեսուրսների վրա, ծառայության ընթացքում կիրառում է առաջըջանալի և խրախուսման համակարգ: Նրա ձեռքին կա հսկայական ուժ (պաշտոնատարներ, վարչակազմի աշխատողներ, ոստիկաններ, դատավորներ, բանակ և այլն):

Գործադիր իշխանության առարկայական, ուժային հատկանիշները օբյեկտիվ հիմք են դառնում նրա կողմից պետական իշխանության հնարավոր բռնատիրության համար: Այստեղ շատ կարևոր են նրա քաղաքական պատասխանատվությունը, օրենսդիր և դատական իշխանությունների կողմից կիրառվող հակակշիռները, սահմանափակումները և մյուս լծակները:

⁴ Տես նույն տեղը, հոդվ. 74:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը կատարում է հատկապես գործառույթները.

- Ազգային ժողովի հավանությանն է ներկայացնում իր գործունեության ծրագիրը:

- Մշակում և Ազգային ժողովի հաստատմանն է ներկայացնում պետական բյուջեի մախագիծը և ապահովում դրա կատարումը:

- Կառավարում է պետական սեփականությունը:

- Իրականացնում է ֆինանսատնտեսական, վարկային և հարկային միասնական պետական քաղաքականություն:

- Իրականացնում է պետական քաղաքականությունը գիտության, կրթության, մշակույթի, առողջապահության, սոցիալական ապահովության և բնության պահպանության բնագավառներում:

- Ապահովում է հանրապետության պաշտպանության, ազգային անվտանգության և արտաքին քաղաքականության իրականացումը:

- Ապահովում է հասարակական կարգի պահպանությունը, միջոցներ է ձեռնարկում օրինականության ամրապնդման, քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների ապահովման ուղղությամբ և այլն:

Կառավարությունն ունի օրենսդրական մախաձեռնության իրավունք, կարող է հրավիրել Ազգային ժողովի արտահերթ նիստեր կամ նստաշրջաններ, սահմանել Ազգային ժողովում իր ներկայացրած օրենքների մախագծերի քննարկման հաջորդականությունը և դրանով իսկ վճռական ներգործություն ունենալ օրենսդրության մշակման ընթացքի վրա⁵:

Կառավարությունը քաղաքական պատասխանատվություն է կրում վարվող կուրսի և իրականացվող կառավարչական գործունեության համար: Նրան անվստահություն հայտնելու դեպքում, ընդհանուր կարգի համաձայն, նա կարող է հրաժարական տալ, որից հետո ստեղծվում է նոր կառավարություն: Սակայն անվստահություն ստացած կառավարությունը իշխանությունների հավասարակշռման նպատակով կարող է հրաժարական չտալ և դիմել խորհրդարանը անժամկետ ցրելու և արտահերթ ընտրություն անցկացնելու միջոցին:

Հանրապետության մարզերում գործադիր իշխանությունն իրականացվում է կառավարության կողմից տեղական գործադիր իշխանության մարմիններ նշանակելու միջոցով: Մարզպետների նշանակման որոշումները վավերացվում են Հանրապետության մախագահի կողմից: Մարզային գործերի կառավարումը հանձնարարվում է կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչ մարզպետին: Նա գլխավորում է պետա-

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, գլուխ 5:

կան կառավարման ապարատի մի մասը կազմող մարզային կառավարման ապարատը:

Իշխանության կազմակերպման և կառավարման համակարգում կարևոր դեր ունեն մաս տեղական ինքնակառավարման մարմինները: Տեղական ինքնակառավարման մարմինները պետական իշխանության մարմիններ չեն: Բայց տեղական ինքնակառավարումը և պետական իշխանությունը կազմում են ժողովրդավարական հիմունքներով-կառավարման միասնական համակարգ, ունեն միասնական հիմք՝ ի դեմս ժողովրդի: Տեղական ինքնակառավարման մարմինները, որպես ընտրովի մարմիններ, կենտրոնական գործադիր իշխանության նկատմամբ ունեն որոշակի ինքնուրույնություն, ինքնակառավարման իրավունք: Տեղական ինքնակառավարման մարմինների համակարգը, տեղական բյուջեները, ֆինանսական ռեսուրսների օգտագործումը սահմանվում է ինքնուրույն:

Հայաստանի Հանրապետության պետական իշխանության համակարգում հատուկ տեղ ունի դատական իշխանությունը: Հայաստանի Հանրապետությունում գործում են ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի, վերաքննիչ դատարանները և վճռաբեկ դատարանը, իսկ օրենքով նախատեսված դեպքերում մաս մասագիտացված դատարաններ: Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն դատական ատյանը, բացի Սահմանադրական դատարանից, վճռաբեկ դատարանն է: Բոլոր դատարանները իրականացնում են արդարադատությունը, որոշում են մարդկանց՝ օրենքով սահմանված գործողությունները, միջոցներ են ձեռնարկում վերացնելու անօրինական գործունեությունը, հետևում են իշխանության մյուս երկու ճյուղերի գործունեությանը: Դատական իշխանությունը, դատավորները և Սահմանադրական դատարանի անդամները անկախ են, նրանց անկախության երաշխավորը Սահմանադրությունը և օրենքներն են: Դատարանների լիազորությունների, կազմավորման ու գործունեության կարգը սահմանվում է Սահմանադրությամբ ու օրենքներով: Դրանց հիման վրա կազմավորվում և գործում է արդարադատության խորհուրդը, որի կազմի մեջ մտնում են Հայաստանի Հանրապետության դատավորների ընդհանուր խորհրդի կողմից գաղտնի քվեարկությամբ հինգ տարի ժամկետով ընտրված ինը դատավորներ, Հանրապետության նախագահի և Ազգային ժողովի կողմից նշանակված երկուական իրավաբան-գիտնականներ: Արդարադատության խորհրդի նիստերը վարում է վճռաբեկ դատարանի նախագահը՝ առանց քվեարկության իրավունքի: Արդարադատության խորհուրդը սահմանված կարգով կազմում և Հանրապետության նախա-

գահի հաստատմանն է ներկայացնում դատավորների թեկնածությունների և դատավորների ծառայողական առաջխաղացման ցուցակները, որոնց հիման վրա կատարվում են նշանակումները: Արդարադատության խորհուրդը առաջարկում է նաև վճռաբեկ դատարանի, նրա պալատների նախագահների և դատավորների, վերաքննիչ, առաջին ատյանի և մասնագիտացված դատարանների նախագահների թեկնածությունները:

Արդարադատության խորհուրդը դատավորներին ենթարկում է կարգապահական պատասխանատվության, առաջարկ է ներկայացնում Հանրապետության նախագահին դատավորի լիազորությունները դադարեցնելու մասին, դատավորին կալանավորելու, նրան որպես մեղադրյալ ներգրավելու կամ նրա նկատմամբ դատական կարգով վարչական պատասխանատվության ենթարկելու համաձայնություն տալու մասին: Հայաստանի Հանրապետության բոլոր դատարաններում դատավորը և Սահմանադրական դատարանի անդամը պաշտոնավարում են մինչև 65 տարին լրանալը⁶:

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրական դատարանը, որը կազմված է 9 անդամից, համարվում է հանրապետության սահմանադրական հսկողության բարձրագույն դատական մարմինը, որը ստեղծվել է սահմանադրական կարգի հիմքերի, մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության, պետության ամբողջ տարածքում սահմանադրության գերակայությունը և անմիջական գործողությունը ապահովելու համար: Սահմանադրական դատարանը որոշում է օրենքների, Ազգային ժողովի կողմից ընդունված որոշումների, Հանրապետության նախագահի հրամանագրերի, կառավարության, վարչապետի, տեղական ինքնակառավարման մարմինների որոշումների համապատասխանությունը Սահմանադրությանը, լուծում է հանրաքվեների, Հանրապետության նախագահի և պատգամավորների ընտրությունների արդյունքներով ընդունված որոշումների հետ կապված վեճերը, եզրակացություն է տալիս միջազգային պայմանագրերին սահմանադրության համապատասխանության, Հանրապետության նախագահին պետական դավաճանության կամ այլ ծանր հանցագործություն կատարելու մեջ մեղադրելու և պաշտոնանկ անելու հիմքերի առկայության մասին և այլն: Սահմանադրական դատարան կարող են դիմել Հանրապետության նախագահը, Ազգային ժողովը, պատգամավորների առնվազն մեկ հինգերորդը, կառավարությունը, տեղական ինքնակառավարման մարմինները, գլխավոր դատախազը, մարդու

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, հոդվ. 96:

՝ձգը յոմժստգլ, :ոսի յոըրվկ վնգըստը իոմ դ վտոհոյ 'վնգըմնսնդոհոմ
'յոմժստդոՂՂվ հոպոտդոդոդոդոմ ոմըդդոկը սն ըոսիճոդոհոմսվ ըոսդոհ
-ոդդոսն ըրոսմոհոսոհ ըոսդոճՆՆ ոմի յոմժսնսն վնգըդրոմժստգլ

ԴԱՏԵԹԿԱՏԳԼ ՂՈԿՈՂՈՎՑՍՈՒ ԻՉ ՂՈԿՈՒՈՅԿ

:նվնգըճոդոդոդոդոմ իոմ դ նվյոմժսնհոմսվճոմսոյ վնգըոս յոհոմճոմնոմճ
'նվյոմսվոոո յոընոմնոմն սոդնսկ ոս յոհոմոդտոտ-ոմվնո տգսիդսի
դգ քոհոկոհ ճոյսն 'դգ ըոսիճոսնոկզմոտոհ դ ըոսիոկսի վիոկոդոդոմ
նվնգը յոընոդոհոմսվ 'նոհոմք վնգըդրոմժսոհոմսվ 'վնգըմնսոմքսն
վնսնճոմճոմսնսն նվնգոմսկ :դգ քոհոմնոմն ոդոմոդոհոմոճնգի դ հոտոկ
նվնգըդրոմժսոհոմսվ ոս յնգըմնսոմքսն դճկը ճոյոմը սն 'ըոսիոդոմն վն
նրոստոմճոմսոտ վնգըդկըմոը յոմժստդոՂՂվ յոհոտգի 'իսոկոնոկ

:դիոմ դ ըրոմժսնդոհոտնոմն վնգըոմն յոհոտգի
'նրոմժսնսնիոկ յոմժստդոհոդվնո յոմժստդոճոկոդ դ յոմժստդոճոտ
-գկ 'նրոսնդոհոտգկ յոընոդոհոմսվ դ ըրոմժսոմ կքսն յոհոմզս

:նվնգըմնսոմքսն ոմոդտգկ չ ըոսմոտոհ ըրոմժ
-ոսնոկոտոկ :ննոկոտոն սսիոկվն չ ըոսմոհոհնսն նսն 'չ ճոմոդոդոմ
յոհոդոդոմկը դի :նրոմժսնոկոտոն վրոս յնգտ դրոսն սկ ըոսնոհ
-ոդոկ յոմժստդոՂՂվ յոհոտոն յոմժստգիոմսոդկ վոտոոմոկ

:նվնգոմն յոըդոմոմոմսկ ըոսդոդ
դգ ձգը վրոս ըոմճքոմսոտ ճնսճրո յոմժստգի դ դգն ոհոմճոդ յոըրոմ
-ոմզի ճոյոմկ :մոդոկ վնգըդրոսսիոկը ճոյոմը դ վնգըվճոմնոմճ 'ճոդ
-դո մոտոդոստնոմ 'վնգըդրոմժսնոկոդոնոհ իոմ 'վնգըդիմոդդկ 'վնգ
-դրոմժսնիմոդսգը 'յոըմոհոսոհոմոդճոկ յոհոնգտ 'վնգըդկըմոը մնսճ
յոհոտոն դ մկնոքսն 'մկնոդգնո յոմժստդոՂՂվ յոհոտգի դգ մկնոտ
-մոմ դ յոհոմոճնգի նվնգըրոսնսն վոմսոտոն յոհոմնոդոդոկ

:նրոմժստդոհոմնոդոդ
-կոո վմնսն վճոդգնո քոհոսմվի ճոդոտոհիդ սկ իսրոսնսն նոմ չ ըոսի
-հմոդքի դ նվնգընսճկը մնսճ յոմժստդոհոտնոմն յոհոտոն դգ իզիսոո
'նրոսնսն յոհոմոճնգի վոմսոտոն չ ոհոս ճնգ 'իսքսն տգսիդսի ,ճս
մնսճոմճոմսնսն իզքնսն չ նսմոհ յոմսոտոն յոհոմնոդոդոկ :մոդոկ
ոնգիմոդքի ըրոմժստդոկոտոմոդոկ վնգըրոսնսն վնգըդկըմոը դոդ
-մոհոսոդոդոճոկ յոհոնգտ 'վոդոմճոմի 'յոմժսմոհոսոհ 'վնգնոդ
-ոդոմսկ կքոնոկոդ յոմժստգիոմսոդկ 'վնգըճոդգնո քոդրոնոմ 'վնգ
-րոսնսն կիսնսք դվոննը ,նվնգըոսքոդիզ յոմժսնսնոդոմնոմն դ վկ
-ոնոկոդ յոմժստգիոմսոդկ դոդ ոդոնոկ 'նրոտնոմն վնգըճոյոմսկ

Նրա տարածքում բացակայում էր մարդկանց իրավունքների հավասարության հնարավորությունը: Որպես միանձնյա կառավարմանը և կամայականությանը հակակշիռ՝ ժողովրդի մեջ ծագել է օրենքի իշխանության մասին միտքը: Դեռևս հին աշխարհի մտածող Պլատոնն ասում էր. «Ես տեսնում եմ այն պետության մոտալուտ կործանումը, որտեղ օրենքն ուժ չունի և գտնվում է ինչ-որ մեկի իշխանության տակ, իսկ այնտեղ, ուր օրենքը կառավարողների տիրակալն է, իսկ նրանք նրա ստրուկները, ես տեսնում եմ այդ պետության փրկությունը և բոլոր բարիքները, որոնք կարող են աստվածների կողմից շնորհվել պետություններին»⁷: Հետագայում այդ գաղափարները զարգացրել են Արիստոտելը, Ջ. Լոկը, Շ. Մոնտեսքիոն, Ժ. Ժ. Ռուսոն, Ի. Կանտը, Գ. Դեգելը և քաղաքական մտքի նրանց մյուս ժամանակակիցները: Պետության մեջ, նշում էին նրանք, պետք է գերակայի օրենքը, որը համապատասխանում է բնական իրավունքին, ճանաչվեն մարդու անօտարելի բնական իրավունքներն ու ազատությունները: Այդ դրույթներից շատերը կազմել են 1787 թ. ընդունված՝ ԱՄՆ-ի Սահմանադրության և 1789 թ. Մարդու և քաղաքացու իրավունքների ֆրանսիական հռչակագրի հիմքը: Դրանցում և քաղաքակիրթ այլ երկրների սահմանադրություններում արձանագրված են պետական կարգը, իշխանության ձևավորման նպատակներն ու եղանակները, քաղաքացիների համատեղ կյանքը, պետության և քաղաքացիական հասարակության հարգալից փոխհարաբերությունները կարգավորող սկզբունքները:

Այսպիսով, իրավական պետությունը պետական իշխանության կազմակերպման և գործառնության այնպիսի տիպ է, որի դեպքում պետությունը, սոցիալական ընդհանրությունները և առանձին անհատը գտնվում են միևնույն հարաբերության մեջ: Այս դեպքում իրավունքը հանդես է գալիս որպես պետության, հասարակության և անձի փոխադարձ կապի միջոց:

Իրավական պետությունը բնութագրվում է մի շարք հատկանիշներով, որոնցից կարևորագույններն են.

Իրավունքի և օրենքի գերակայությունը: Գերակայությունը նշանակում է այնպիսի պետական կարգ, որի դեպքում պետական գործունեության համար օրենքը ճանաչվում է որպես բարձրագույն նորմ: Օրենքի գերակայության դեպքում քաղաքացիները, ինչպիսի սոցիալական կարգավիճակ էլ ունենան, ենթարկվում են միայն օրենքին: Դրա հետ մեկտեղ օրենքն էլ պետք է բխի բնական իրավունքից: Բնական իրավունքը բնությունից կամ աստծո կողմից տրված իրավունք է, որը փո-

⁷ Платон, Государство. Соч. том 3, ч. 2, М., 1972, стр. 188-189:

փոխության չի ենթարկվում, անփոփոխ է, ինչպես բնությունը: Այն պայմանավորված է մարդու բնությով, նրա էությամբ և կախված չէ օրենսդիրների կամքից, պետության կողմից սահմանված իրավունքից:

Անձի իրավունքների ու ազատությունների ճանաչումը: Անձի իրավունքների և ազատությունների երաշխավորվածությունը պետք է ոչ միայն հռչակվի կամ հռչակված լինի, այլև ապահովվի պետական իշխանության կողմից:

Բոլոր քաղաքացիների իրավահավասարությունը, պետության օրենքների նկատմամբ մարդու իրավունքների առաջնությունը: Իրավական պետության մեջ բացառվում է տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, կրթական, ազգային-էթնիկական, սեռահասակային, կրոնական և զանազան այլ հատկանիշներով ցանկացած խտրականություն: Հետևաբար, ամեն մի պետության մեջ, մասնավորապես իրավական պետությունում, իշխանությունը պետք է այնպես կազմակերպել, որ այն չճնշի մարդկանց, որպեսզի վերջիններս լինեն ոչ միայն իշխանության օբյեկտ, այլ նաև՝ սուբյեկտ:

Իշխանությունների տարանջատումը: Իշխանության կենտրոնացումը մեկ անձի կամ ինստիտուտի ձեռքում բացառելու, անձի նկատմամբ պետական իշխանության և պաշտոնատար անձանց հնարավոր կամայականությունները սահմանափակելու, նրա իրավունքներն ու ազատությունները պաշտպանելու նպատակով իշխանությունները տարանջատվում են, հակակշռում, հավասարակշռում, համագործակցում և վերահսկում են միմյանց:

Պետության և անձի փոխադարձ պատասխանատվությունը: Պետության և անձի փոխադարձ պատասխանատվությունը կապված է մարդու բնածին, բնական իրավունքի և ընդհանուր հռչակագրերում ու միջազգային պայմանագրերում արձանագրված՝ նրա իրավունքների հետ: Իրավական պետությունում իրենց պարտավորությունների համար ոչ միայն քաղաքացիներն են պարտավոր պետության առջև, այլև պետությունն է օրենքով պատասխանատվություն կրում քաղաքացիների առջև:

Քաղաքական քաղաքականությունը: Իրավական պետության մեջ գործում են բազմաթիվ քաղաքական կուսակցություններ, հասարակական միավորումներ ու շարժումներ, կատարվում է մտքերի, հայացքների և հոգևոր պահանջմունքների ազատ փոխանակություն: Անցկացվում են ազատ, ուղղակի, գաղտնի և հավասար սկզբունքներով ընտրություններ. քաղաքացիները մասնակցում են պետական և հասարակական գործերի կառավարմանը: Մարդն իրեն զգում է ազատ և ինքնու-

րույն տեղեկություններ, գաղափարներ փնտրելու, ստանալու և տարածելու մեջ:

Օրենքների իրականացման համար հսկողության և վերասկզբային արդյունավետությունը: Իրավական պետությունում մարդու իրավունքների և ազատությունների երաշխավորվածության շնորհիվ պետական իշխանությունը ոչ միայն սահմանափակված է զանազան կամայականություններից, այլև խիստ օրինականացված է: Այստեղ միջազգային իրավունքի նորմերի մակարդակով իշխանությունների կողմից ապահովվում են քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքներն ու ազատությունները և այլն:

Իրավական պետության ստեղծումը կարևոր փուլ է մարդկանց իրավահավասարության, նրանց իրավունքների ու ազատությունների ընդլայնման գործում: Այդ խնդրի լուծումը պահանջում է օրենքը դարձնել հասարակական կյանքի բոլոր կողմերի կառավարման վճռական միջոցը, հասցնել հասարակությունը այնպիսի վիճակի, երբ օրենքին հետևելը ավելի շահավետ լինի, քան այն խախտելը: Անհրաժեշտ է նաև հզորացնել տնտեսությունը, ընդլայնել սոցիալական քաղաքականությունը, այն դարձնել պետության գործունեության հիմնական ուղղություններից մեկը:

Սոցիալական պետության ձևավորումը սկսվեց XX դարի 60-ական թվականներից: Սոցիալական է համարվում այն պետությունը, որը հոգ է տանում մաքուր բարեկեցության, բոլորի համար մատչելի կրթության, առողջապահության ժամանակակից համակարգերի ստեղծման, արժանապատիվ ապրելու համար պայմանների ապահովման մասին: Այդպիսի պետությունը մարդկանց միջև ձևավորում է աշխատանքային զբաղվածության, արտադրության կառավարմանը նրանց մասնակցության, սոցիալական պաշտպանվածության և սոցիալական արդարության վրա հիմնված նոր կապեր, նոր հարաբերություններ: Հետևաբար, սոցիալական պետությունը պետքայնության վերաբաշխումը կողմնորոշելով բնակչության քիչ ապահովված խավերի օգտին՝ հարթում է գույքային և սոցիալական անհավասարությունները, հաստատում է նոր հարաբերություններ մասնավոր հատվածի հետ և դրանով իսկ օգնում հաշմանդամներին, գործազուրկներին և նման շատ շատերին: Դրա հետ միասին սոցիալական պետությունը հոգ է տանում սոցիալական բախումների մեղմացման, հասարակության մեջ սոցիալական խաղաղության հաստատման համար:

Սոցիալական պետությունը և իրավական պետությունը փոխադարձաբար կապված են. սոցիալական պետությունն իր նպատակներն ու

:Ազդեցություն ունի նաև զբաղմունքը՝ «համաժամանակ»-ում տեղեկացվող համայնք-համայնքի միջև ընկած հեռավորությունը, ինչպես նաև համայնքի մեջ առկա ծախսերի և եկամուտների հարաբերակցությունը։ Այսպիսով, համայնքի զարգացման համար կարևորագույն դեր է խաղում համայնքի տեղագրությունը, ինչպես նաև համայնքի մեջ առկա ծախսերի և եկամուտների հարաբերակցությունը։ Այսպիսով, համայնքի զարգացման համար կարևորագույն դեր է խաղում համայնքի տեղագրությունը, ինչպես նաև համայնքի մեջ առկա ծախսերի և եկամուտների հարաբերակցությունը։

:Այսպիսով, համայնքի զարգացման համար կարևորագույն դեր է խաղում համայնքի տեղագրությունը, ինչպես նաև համայնքի մեջ առկա ծախսերի և եկամուտների հարաբերակցությունը։ Այսպիսով, համայնքի զարգացման համար կարևորագույն դեր է խաղում համայնքի տեղագրությունը, ինչպես նաև համայնքի մեջ առկա ծախսերի և եկամուտների հարաբերակցությունը։

3. ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՉԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ

Ժամանակակից հասարակության քաղաքական կյանքի ոլորտում գործող ուժերից առավել ազդեցիկը քաղաքական կուսակցություններն են: Թափանցելով իշխանության կառուցվածքի գրեթե բոլոր օղակները՝ կուսակցությունները վճռական ազդեցություն են թողնում դրանց ձևավորման ու գործունեության վրա:

Այս հիմնահարցով զբաղվող մի շարք մասնագետներ իրավացիորեն նշում են, որ առանց քաղաքական կուսակցությունների հնարավոր չէ ազգային քաղաքականության մշակումն ու ձևավորումը, ռեսուրսների հավաքագրումն այդ քաղաքականության իրականացման համար: Առանց քաղաքական կուսակցությունների հնարավոր չէ ժողովրդավարության ապահովումը, որքանով որ քաղաքական կուսակցությունների գործունեության ազատությունը ժողովրդավարության գրավականն է:

Կուսակցություն հասկացությունը սերվել է լատիներեն «pars» բառից, որ նշանակում է «մաս» և օգտագործվել է մարդկանց մի որոշակի խումբ՝ մաս մատնանշելու համար: Դեռևս Արիստոտելի ժամանակ տարերայնորեն ձևավորվում էին քաղաքական խմբեր, որոնց անվանում էին կուսակցություններ (παῖσις): Դրանք ժամանակավոր միություններ էին, որ, ծագում, ձևավորվում և անհետանում էին իրենց կազմակերպիչների հետ միասին: Ըստ էության, դրանք եղել են զինակիցների, գործընկերների ոչ մեծ խմբեր, որոնք միավորվել են առանձին ազդեցիկ քաղաքական լիդերների ու պետական գործիչների շուրջը: Մարդիկ կազմակերպվել են իրենց շահերը պաշտպանելու, իրենց կամքը ուրիշների թելադրելու համար: Այս իմաստով կուսակցություններ գոյություն են ունեցել դեռևս հին Հունաստանում և Հռոմում, ինչպես նաև՝ միջնադարյան Եվրոպայում:

Կուսակցությունները անցել են ձևավորման ու զարգացման բավականին երկար ճանապարհ և համդիսանում են յուրաքանչյուր առանձին երկրի սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական-պատմական զարգաց-

ման արդյունք: Քաղաքական կուսակցությունների երևան գալը պայմանավորված էր որոշակի գործոնների առկայությամբ: Հիմնահարցով զբաղվող մասնագետները առաջին հերթին ընդգծում են տվյալ երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման որոշակի մակարդակի առկայությունը: Կուսակցությունները, որպես քաղաքական ռեալություն, հանդես են գալիս այն ժամանակ, երբ հասարակությունը ձեռք է բերում հասունության որոշակի մակարդակ: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը՝ որոշ քաղաքագետներ նշում են, թե ժամանակակից կուսակցությունները արդյունաբերական հեղափոխության «զավակներն» են¹: Մասնագիտական գրականության մեջ առավել ընդունված է այն տեսակետը, համաձայն որի քաղաքական կուսակցությունների ծնավորման պատմության մեջ առանձնացվում են հետևյալ փուլերը:

ա) Արիստոկրատական կուտերիաներ (ֆրանս. Coterie—խմբակ, մարդկանց համախմբված խումբ, որոնք հետապնդում են ինչ-որ խմբակային նպատակներ):

բ) Քաղաքական ակումբներ (անգլ. Club-ակումբ): 1. Հասարակական կազմակերպություն, որը գործնական ու քաղաքական նպատակներով միավորում է որոշակի շրջապատի, մասնագիտության մարդկանց, 2. XIII դարի Ֆրանսիական հեղափոխության շրջանում քաղաքական կուսակցությունների անվանում (օրինակ՝ Յակոբինների ակումբ):

գ) Ձանգվածային կուսակցություններ: Իրականում նշված փուլերը անցել են միայն անգլիական երկու կուսակցությունները՝ լիբերալները (վիգերը) և պահպանողականները (թորինները):

Ձանգվածային կուսակցությունները սկսում են հանդես գալ XIX դարի 2-րդ կեսին: Առաջին զանգվածային կուսակցությունը հիմնադրվել է Անգլիայում 1861 թ. (լիբերալ կուսակցություն), իսկ 1863 թ. ծնավորվել է առաջին զանգվածային բանվորական կուսակցությունը՝ Գերմանական համընդհանուր բանվորական կուսակցությունը:

Քաղաքական կուսակցությունների ծնավորմանը զուգընթաց երևան են գալիս նաև առաջին գիտական պատկերացումները քաղաքական կուսակցությունների մասին, որոնց հեղինակներն էին այնպիսի մտածողներ ու քաղաքական գործիչներ, ինչպիսիք էին Մոնտեսքյոն, Ռուսոն, Վաշինգտոնը, Մեդիսոնը և ուրիշներ: Իսկ XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին երևան են գալիս քաղաքական կուսակցություններին նվիրված ուսումնասիրություններ, որտեղ տրված է ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատական և այլ երկրների քաղաքական կուսակցությունների փորձի վերլուծությունը: Նշված ուսումնասիրու-

¹ См. Современный политологический словарь, Липецк, 2000, с. 615:

թյունների հեղինակներն էին քաղաքագետներ Մ. Վեբերը, Մ. Օստրոգորսկին, Ռ. Միխելսը, Ջ. Բրայսը: XX դարի վերջին տասնամյակներում և XXI դարի սկզբներին քաղաքական կուսակցությունների հիմնահարցերի ուսումնասիրության բնագավառում կարևոր ներդրում ունեցան Կլաուս Ֆոն Բոյմեն, Ժ. Բլոնդելը, Ֆ. Բրոն, Կ. Լոուսոնը, Ռ. Մակրիդիսը, Մ. Դյուվերթեն, Սարտորին, Ռ. Շվարցենբերգը և ուրիշներ:

Անդրադառնալով քաղաքական կուսակցությունների ծագման հարցին, Դյուվերթեն այն կապում է ընտրական կոմիտեների և պառլամենտական խմբավորումների առաջացման հետ: Այդ կուսակցություններին անվանում է էլեկտորալ (ընտրազանգվածային) և պառլամենտական: Դյուվերթեն առանձնացնում է նաև կուսակցությունների երկրորդ խումբը, որոնց անվանում է արտաքին ծագման կուսակցություններ, այսինքն՝ ձևավորվում են արտաքին գործոնի ազդեցությամբ²:

Հիմնահարցով զբաղվող բոլոր հեղինակները տարբեր առիթներով փորձել են պատասխանել հետևյալ հարցին: Ի՞նչ է քաղաքական կուսակցությունը: Կուսակցություն հասկացությունն ընդգրկում է այն բոլոր էական հատկանիշները, որոնք բնորոշ են ցանկացած քաղաքական կուսակցության: Նման մոտեցման դեպքում այնքան էլ հեշտ չէ կոնկրետ և հիմնավոր պատասխանել այն հարցին, թե ի՞նչ է քաղաքական կուսակցությունը, որպես քաղաքական ինստիտուտ, ի՞նչ տեղ է զբաղեցնում և ի՞նչ դեր է խաղում հասարակական կյանքում ընդհանրապես և, հասարակության քաղաքական համակարգում՝ մասնավորապես: Հայտնի է, որ այսօր աշխարհում գործում են հազարավոր քաղաքական կուսակցություններ, որոնք իրարից տարբերվում են սոցիալական հիմքով, գաղափարախոսությամբ, գործունեությամբ, ծրագրերով, կազմակերպչական սկզբունքներով ու ձևերով, գործառույթներով, քաղաքականությամբ և այլն:

Մասնագիտական գրականության մեջ առկա բազմաթիվ սահմանումներից կարելի է վկայակոչել մի քանիսը: Օրինակ՝ քաղաքական կուսակցությունը հասարակության քաղաքական համակարգի կարևորագույն տարրերից մեկն է. կամավոր և ամուր կազմակերպություն, որը միավորում է իրենց ընդհանուր սոցիալ-դասակարգային, քաղաքական, տնտեսական, կուլտուր-ազգային կամ այլ կարգի շահերով և իդեալներով կապված մարդկանց: Քաղաքական կուսակցությունը սոցիալական խմբի կամ մի քանի խմբերի առավել ակտիվ, գիտակից և կազմակերպված մասն է³: Քաղաքական կուսակցությունների տարբեր սահ-

² Տե՛ս **Дюверже М.**, Политические партии, М., 2000, стр. 22-29:

³ Տե՛ս Политический словарь, в двух частях, ч. 1, М., 1994, стр. 189:

մանուկներ տեսնում ենք Ա. Թոքվիլի, Ռ. Միխելսի, Ս. Վեբերի, Ս. Օստրոգորսկու, Վ. Ի. Լենինի, ինչպես նաև քաղաքական մտքի ժամանակակից նշանավոր ներկայացուցիչներ Ս. Դյուվերթեի, Ջ. Սարտորեի, Ռ. Շվարցենբերգի, Ու. Կրոտտիի և ուրիշների երկերում: Առանձին հեղինակներ նշում են, թե քաղաքական կուսակցությունները ստեղծվում և գործում են համուն միակ կարևորագույն նպատակի՝ իշխանության լծակների ուղղակի և բացահայտ վերահսկողության նվաճման, չորպեսզի պետական մեխանիզմը օգտագործվի սեփական ծրագրային դրույթների իրականացման համար⁴:

Ժամանակակից քաղաքագիտական և սոցիոլոգիական գրականության մեջ առավել տարածված է մի սահմանում, որը կապված է հասարակության քաղաքական համակարգում կուսակցությունների տեղի ու դերի հիմնահարցի հետ: Այս պարագայում կուսակցությունները գերազանցապես քննարկվում են գործառույթային առանձնահատկությունների տեսակետից և սահմանման ժամանակ շեշտը դրվում է կուսակցությունների հիմնական խնդիրների ու դրանց իրականացման գործառույթների վրա:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ

Ժամանակակից պայմաններում նշանակալից ուշադրություն է դարձվում քաղաքական գործընթացների մասնակիցների և հատկապես հասարակական-քաղաքական ինստիտուտների կողմից իրականացվող գործառույթներին: Աստիճանաբար ձևավորվելով և հանդես գալով քաղաքական ասպարեզում՝ կուսակցությունները դառնում են հասարակական զարգացման վճռական գործոն: Գործառույթները պայմանավորված են քաղաքական կուսակցությունների հիմնական խնդիրներով ու նպատակներով: Գործառույթների իրականացման միջոցով բացահայտվում են նաև քաղաքական գործընթացներին կուսակցությունների մասնակցության աստիճանը և արդյունավետությունը՝ սկսած որոշումների ընդունումից մինչև դրանց գործնական իրականացումը:

Ըստ առանձին երկրների՝ գործառույթները կարող են տարատեսակ լինել՝ կախված հասարակության տնտեսական, սոցիալական, մշակութային և քաղաքական հասունության աստիճանից:

Ինչպես քաղաքական կուսակցությունների սահմանման, այնպես էլ

⁴ Shtu Конституционное право зарубежных стран, М., 2002, стр. 151:

դրանց գործառույթների որոշման հարցում գրականության մեջ կան տարբեր տեսակետներ: Օրինակ, ամերիկյան հայտնի քաղաքագետ Կ. Լոուսոնի վկայությամբ կուսակցության գործունեության տիրույթը հենց քաղաքականության ոլորտն է: Ցանկացած գործառույթներ, որոնք իրականացնում են քաղաքական համակարգերը, կարող են իրականացվել նաև կուսակցությունների կողմից⁵: Որոշ հեղինակների կարծիքով այդ գործառույթներից հիմնական ու գլխավոր կարելի է համարել.

- ա) պայքարը իշխանության համար
- բ) հասարակության կապը պետության հետ
- գ) քաղաքական լիդերների ընտրություն
- դ) շահերի համաձայնեցումը
- ե) քաղաքական սոցիալականացումը⁶:

Գերմանացի նշանավոր քաղաքականագետ Կլաուս Ֆոն Բոյմենի կարծիքով քաղաքական համակարգերում կուսակցությունները իրականացնում են հետևյալ հիմնական գործառույթները.

- ա) նպատակի որոշումը, մշակելով դրան համապատասխան գաղափարախոսություն և ծրագիր,
- բ) հասարակական շահերի միավորումը և արտահայտումը,
- գ) քաղաքացիների ակտիվացումը և սոցիալականացումը տվյալ համակարգի շրջանակներում, հատկապես ընտրությունների ժամանակ,
- դ) քաղաքական ընտրախավի հավաքագրումը և կառավարության ձևավորումը⁷:

Տարբեր հեղինակների կողմից առաջարկվող կամ առանձնացվող գործառույթները կարելի է խմբավորել ըստ ընդհանուր հատկանիշների՝ նպատակ ունենալով տալ դրանց ընդհանուր սոցիալ-քաղաքական և համակարգային բնութագրությունը: Այսպես, այն գործառույթները, որոնք բնութագրում են կուսակցության կապը սոցիալական խավերի ու խմբերի, հասարակության հետ ամբողջությամբ վերցրած, պայմանականորեն կարելի է անվանել գործառույթների առաջին խումբ: Այս խմբում կարելի է առանձնացնել ներկայացուցչական, սոցիալական ինտեգրացման, գաղափարական գործառույթները: Անդրադառնալով ներկայացուցչական գործառույթի էության և նշանակության բացահայտմանը՝ նշենք, որ ցանկացած քաղաքական կուսակցություն հանդիսա-

⁵ Տես Քաղաքագիտության ներածություն, Երևան, 1996, էջ 115:

⁶ Տես **Фоменко С. А.**, Политология, М., 2000, էջ 185:

⁷ Տես **П. К. Гончаров, Ю. В. Ирхин, В. В. Карацкая**, Начало политической науки, М., 1994, էջ 161:

նում է որոշակի սոցիալական շահերի արտահայտող, իր գործունեության ընթացքում հենվում է սոցիալական խավերի ու խմբերի վրա, նրանց ներկայացուցիչն է քաղաքական ոլորտում: Նշված գործառույթի բովանդակությունը սոցիալական ուժերի շահերի բացահայտումն է, ձևակերպումը, հիմնավորումը, ինչպես նաև՝ այդ ուժերի ինտեգրացումը և քաղաքական ակտիվության բարձրացումը:

Վերջին տասնամյակները նշանավորվել են լուրջ փոփոխություններով ներկայացուցչական գործառույթի բովանդակության մեջ: Որոշ քաղաքագետների կարծիքով, սկսած XX դարի կեսերից, դասակարգային կուսակցություններին փոխարինելու են գալիս այսպես կոչված «համաժողովրդական կուսակցությունները», կամ «կուսակցություններ բոլորի համար»: Նման տիպի (եթե իրականում այդպիսին կա) կուսակցությունը սովորաբար ձգտում է իր հետապնդած իդեալներն ու նպատակները նույնացնել որևէ դասակարգի կամ սոցիալական խավի ու խմբի շահերի հետ և համղես է գալիս որպես ընդհանուրի շահերի արտահայտիչ: Որպեսզի հասնի հաջողության, առաջին հերթին ընտրություններում, կուսակցությունները պետք է հաշվի առնեն նաև միասնական բլոկ կազմած ուժերի շահերը: Կուսակցությունները ձգտում են նվաճել որքան հնարավոր է շատ ծայրեր և դրան համապատասխան կառուցել իրենց ռազմավարությունն ու մարտավարությունը: Այդ նպատակով յուրաքանչյուր կուսակցություն ձգտում է հնարավորության սահմաններում միավորել հասարակության լայն խավեր և ներկայացնել տարբեր սոցիալական խմբեր՝ իրեն իրավունք վերապահելով հանդես գալ նրանց անունից: Այսպես, օրինակ, Արևմտյան Եվրոպայի մի շարք սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություններ իրենց հայտարարում են ամբողջ ժողովրդի կուսակցություններ (օրինակ, Քրիստոնյա-դեմոկրատական միությունը՝ Իտալիայում, Քրիստոնական-դեմոկրատական միությունը և Քրիստոնեական-սոցիալիստական միությունը՝ Գերմանիայում և այլն):

Քաղաքական կյանքի փորձը ապացուցում է, որ ժամանակակից պայմաններում հաջողությունն ապահովված է այն կուսակցություններին, որոնք գործնականում արտահայտում են ոչ թե նեղ խմբակային, այլ համազգային շահեր, որոնք արտացոլված են քաղաքակիրթ երկրներում գործող կուսակցությունների անվանումներում՝ ժողովրդական, ազգային և այլն: Միաժամանակ միշտ չէ, որ այդ կարգի անվանումները համապատասխանում են կուսակցության գործունեությանը ու նպատակներին: Այսպես, «կուսակցություն բոլորի համար» անվանումը չպետք է հասկանալ բառացիորեն: Մյուս կողմից՝ ռեալ

իրականության մեջ առ այսօր ոչ մի կուսակցություն չի կարողացել հավասարապես բավարարել բոլորին:

Շահերի ներկայացման գործառույթը իրականացվում է, նախ՝ սոցիալական ընդհանուր շահերի կենտրոնացման ճանապարհով՝ հիմնված տարբեր շերտերի ու խմբերի առանձնահատուկ շահերի համաձայնեցման վրա: Ընդհանրացված շահերը ձևակերպվում են ծրագրերում, պահանջներում, կարգախոսներում ու ներկայացվում իշխանության կառույցներին: Երկրորդ՝ պետական իշխանության նվաճման և դրա վրա հսկողություն սահմանելու միջոցով, կամ էլ քաղաքական որոշումների ընդունման և գործնականում իշխանության իրականացման գործընթացների ժամանակ պետական մարմինների վրա տարբեր միջոցներով ճնշում գործադրելով:

Քաղաքական և սոցիալական ինտեգրացման գործառույթը ծառայում է կուսակցության կողմից այն սոցիալ-քաղաքական ուժերի համախմբմանը, որոնց սոցիալական էներգիայով կուսակցությունը սնվում է: Ըստ էության, հարցը վերաբերում է գործող համակարգի հետ համաձայնության հասնելուն, սոցիալական հարմարվողականությանը, բխման մեջ գտնվող սոցիալական խմբերի շահերի հաշտեցմանը, նպատակ ունենալով հնարավորության սահմաններում թույլ չտալ առկա կոնֆլիկտների խորացում ու ընդլայնում: Հիմնահարցով զբաղվող Ռ. Մակրիդիսի կարծիքով սոցիալական ինտեգրացման գործառույթը պետք է կատարի հակահեղափոխական դեր, որի հիմնական խնդիրը և նպատակն է մեղմացնել դասակարգային և այլ բնույթի սոցիալական հակասությունները և պահպանել ու ամրորջացնել այն քաղաքական համակարգը, որի շրջանակներում կուսակցությունը գործում է⁸:

Գրականության մեջ առանձնացվում է նաև քաղաքական սոցիալականացման գործառույթը, որը նույնպես արտահայտում է կուսակցության, հասարակության և սոցիալական ընդհանրությունների հետ ունեցած առնչությունները: Նշված գործառույթի նպատակն է անձի ներգրավումը քաղաքական աշխարհի, ազդեցությունը անձի արժեքային կողմնորոշումների, սոցիալական ու քաղաքական դիրքորոշումների ձևավորման վրա, ձգտումը ապահովել կայունությունը և ժառանգականությունը:

Քաղաքական կուսակցությունների կյանքում կարևոր նշանակություն ունի գաղափարախոսական գործառույթը, որն իր արտահայտությունն է գտնում քաղաքական գործունեության մեջ՝ ուղղված, մի կող-

⁸ Տե՛ս **М. Н. Марченко, М. Х. Фарукшиев**, Буржуазные политические партии, М., 1987, էջ 47:

մից, գաղափարների ստեղծմանը և տարածմանը, մյուս կողմից՝ «մարդկանց արտադրությանը», որը հիմնականում բնորոշ է ամբողջատիրական տիպի կուսակցություններին և իրականացվում է բնակչության գաղափարական մշակման օգնությամբ, հասարակական գիտակցության մանիպուլյացիա կատարելու միջոցով, այնպիսի կարգախոսների առաջադրմամբ, որոնք համապատասխանում են զանգվածների սպասելիքներին: Հիմնահարցով զբաղվող որոշ հեղինակներ հաճախ են մտքեր արտահայտում, թե կուսակցությունները հեռու են գաղափարական ըմբռնումներից և այդ իսկ պատճառով նման գործառույթ չեն իրականացնում: Իրենց մտքերը հիմնավորելու համար հաճախ վկայակոչում են ԱՄՆ-ի երկու կուսակցությունների փորձը: Օրինակ, քաղաքագետ Կ. Ռոսսիտերը դեռևս XX դարի 60-ական թվականներին նշում էր, թե ամերիկյան այդ երկու կուսակցությունների ղեկավարությունը, նաև շարքային անդամները չունեն գաղափարական կամ ծրագրային նվիրվածություն, հակվածություն...⁹: Քաղաքական կուսակցությունների ապագա գաղափարական բնույթը փորձում են հիմնավորել նրանով, որ դրանց անդամներին կամ կողմնակիցներին չեն պարտադրում որևէ գաղափարական պահանջներ և իբր թե չունեն իրենց գաղափարական «կրեդո»-ով (լատ. Credo-դավանանք, հավատի խորհրդանիշ) շարադրված ծրագրեր: Կան կուսակցություններ, որոնք չունեն այնպիսի կանոնադրություններ, որոնցում որոշակիորեն սահմանված լինի կուսակցության շարքերը համալրելու արարողակարգը, նախատեսված լինեն այն պահանջները՝ ներառյալ գաղափարական, որոնք ներկայացվում են կուսակցության շարքերն ընդունվողներին: Կան նաև քաղաքագետներ, որոնք ընդունում են կուսակցությունների գաղափարական բնույթը, խոսում կուսակցությունների գաղափարական գործունեության անհրաժեշտության մասին: Օրինակ, Ժ. Բլոնդելը նշում է, թե ...ժամանակակից կուսակցությունների մեծամասնության համար գաղափարախոսությունը հանդիսանում է էական զենք, որ բոլոր դեպքերում գաղափարախոսությունը կազմում է կուսակցության ինքնորոշման կարևորագույն մասը¹⁰:

Ժամանակակից պայմաններում էլ կուսակցությունները շարունակում են հանդես գալ որպես ռազմավարական ու մարտավարական տեսությունների մշակման նախաձեռնողներ ու կենտրոններ: Գաղափարական գործողությունները ուղղված են այդ տեսությունների լայն տարածմանը, որոնք համապատասխանում են իրենց նպատակներին:

⁹ Տե՛ս նույնը, էջ 57:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 58.

Ցանկացած կուսակցություն շահագրգռված է, որ իր քաղաքական գիծը ճանաչվի ու աջակցություն ստանա հասարակական կարծիքի կողմից և, ամենակարևորը, պահպանի ընտրագանգվածի աջակցությունը: Վերոհիշյալ խնդիրների իրականացմանը պետք է ծառայեն կուսակցական նյութերի հրապարակումը, կուսակցական լիդերների հանդես գալը մամուլում, ռադիոյով ու հեռուստատեսությամբ, ժողովներում ու հանրահավաքներում և այլն:

Երկրորդ խումբը կազմում են այն գործառույթները, որոնք հիմնականում բնորոշում են կուսակցության տեղը և դերը քաղաքական համակարգում: Իշխանության համար պայքարը կուսակցական գործունեության առաջնահերթ խնդիր է: Այն, որպես կանոն, իրականացվում է ընտրությունների միջոցով: Ընտրությունների ընթացքում կուսակցությունները իրենց թեկնածուներն են առաջադրում օրենսդիր մարմինների, ինչպես նաև թեկնածուներ բարձրագույն վարչական պաշտոններ (օրինակ՝ նախագահի) զբաղեցնելու համար: Ընտրական գործընթացների ավարտից հետո այն կուսակցությունները, որոնք կարողացել են հավաքել անհրաժեշտ քանակությամբ ձայներ և իրենց թեկնածուները ունենալ իշխանության օրենսդիր մարմիններում, ռեալ հնարավորություն են ստանում մասնակցելու քաղաքական ընտրախաղի կազմավորմանը, ինչպես նաև պետական կառավարման ապարատում հիմնական պաշտոնների բաշխմանը: Կարևոր քաղաքական դիրք գրաված անդամների միջոցով կուսակցությունները հնարավորություն են ստանում մասնակցելու քաղաքական որոշումների ընդունման գործընթացին՝ ձգտելով դրանք ծառայեցնել իրենց ծրագրային նպատակներին: Ընտրություններում հաղթանակ տարած կուսակցությունները հաճախ ստեղծում են կոալիցիա և համատեղ պառլամենտական խմբակցություններ՝ նպատակ ունենալով ձեռք բերել ամուր և հաստատուն մեծամասնություն օրենսդիր մարմնում, որը նրանց հնարավորություն է տալիս ծավալելու արդյունավետ գործունեություն՝ կառավարությանն աջակցելու կամ ընդդիմանալու:

Իշխանության օրենսդիր ու գործադիր մարմիններում գործունեություն ծավալելով՝ կուսակցությունները շարունակում են ակտիվ աշխատանքը ընտրողների հետ՝ նպատակ ունենալով զալիք ընտրություններում նույնպես ապահովել աջակցությունը իրենց ծրագրային կողմնորոշումներին: Իհարկե, կան նաև կուսակցություններ, որոնք նշված աշխատանքների կարևորության մասին հիշում են միայն հերթական ընտրությունների շեմին: Ինչ վերաբերում է ընտրություններում անհաջողության մատնված կուսակցություններին, ապա նրանք ձգտում են քննա-

դատության ենթարկել հաղթանակ տարած կուսակցությունների գործունեությունը և նպաստել սոցիալական դժգոհության աճին ընդդեմ պառլամենտի և կառավարության ոչ ժողովրդական (ընդդիմության կարծիքով) գործողություններին: Այս կարգի գործողությունները նպատակ ունեն ընդլայնելու կուսակցության սոցիալական բազան: Քաղաքական կուսակցությունների այս ուրվագիծը, ամբողջությամբ վերցրած, կարող է իրականացվել միայն ժողովրդավարական ամուր-հիմքեր ունեցող հասարակություններում, քանի որ ընտրություններում պարտություն կրած կուսակցությունների հետագա հաջող գործունեության համար անհրաժեշտ է, որ իշխանության եկած կուսակցությունները պահպանեն նշված կարգի գործունեություն ծավալելու համար անհրաժեշտ հնարավորությունները:

Քաղաքական համակարգի շրջանակներում իրականացվող գործողություններում նշանակալից դեր է հատկացվում կադրային գործառնություն: Այս առումով մասնագետները ավելի շատ խոսում են քաղաքական հավաքագրման, զինվորագրման գործառնության մասին, որը համընդհանուր ճանաչում է ստացել քաղաքական գրականության մեջ: Քաղաքական հավաքագրում կամ զինվորագրում ասելով նկատի է առնվում կադրերի պատրաստումը, ընտրությունը և առաջ քաշումը, ինչպես կուսակցության, այնպես էլ քաղաքական համակարգի կառուցվածքի մեջ մտնող մյուս ինստիտուտների համար: Սերտորեն փոխգործակցելով զանգվածային կազմակերպությունների և պետական կառույցների հետ, պայքարելով իրենց ազդեցության ընդլայնման համար՝ քաղաքական կուսակցությունները իրենց մարդկանց առաջ են մղում բոլոր ուղղություններով՝ կատարելով յուրահատուկ «կադրերի բաժնի» դեր պետական ապարատի և հասարակական կազմակերպությունների համար¹¹:

Հաջորդը քաղաքականության մշակման և քաղաքական կուրսի իրականացման գործառնություն է: Այս գործառնության արդյունավետությունը և ծավալը գլխավորապես կախված է այն բանից, թե քաղաքական համակարգում տվյալ կուսակցությունն ինչ տեղ է զբաղեցնում և ինչ դեր է խաղում: Քաղաքական համակարգում առավել մեծ հնարավորություններով օժտված են կառավարող կուսակցությունները, որոնք էլ իրենց հերթին որոշում են ողջ սոցիալական համակարգի շարժման ուղղությունը: Ասվածը հիմք է տալիս նշելու, որ քաղաքականության մշակումը և կենսագործումը կուսակցության գործունեության արդյունավետության ցուցանիշն է տվյալ քաղաքական համակարգում:

¹¹ Стн Конституционное право зарубежных стран, М., 2002, т. 162:

Գործառույթների երրորդ խումբը վերաբերում է ներկուսակցական կյանքի կարգավորմանը, կուսակցության շարքերի միասնության ու համաձայնության ապահովմանը, քաղաքական արժեքների ու նորմերի մշակմանը, որոնք մերժեցնում են կուսակցության անդամներին ու կողմնակիցներին: Այս գործառույթի շրջանակներում է տեղի ունենում կուսակցության գործունեության ֆինանսավորումը, սկզբնական կազմակերպությունների գործունեության ղեկավարումը, կուսակցական ընտրախափի և շարքային անդամների հարաբերությունների կարգավորումը: Առանձին քաղաքագետների կարծիքով նշված գործառույթի խնդիրն է պահպանել «կուսակցական օրգանիզմի առողջությունը»¹²:

Քաղաքական կուսակցությունների գործառույթների միջոցով է դրսևորվում քաղաքական կուսակցությունների էությունը և, որ ամենագլխավորն է, կուսակցությունների ռեալ դերն ու նշանակությունը հասարակական կյանքում:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քաղաքական կուսակցությունների ժամանակակից աշխարհը բավականին բազմակերպ է ու փոփոխական: Որոշ կուսակցություններ տիրապետող են կյանքում, մյուսները կարծես թե նշանավորում են իրենց մուտքը դեպի այդ աշխարհը: Որոշ կուսակցություններ իրենց շարքերում ունեն միլիոնավոր քաղաքացիներ, մյուսները բավարարվում են մի քանի հազար անդամներով: Մասնագիտական գրականության մեջ բավականին տարածված է այն տեսակետը, համաձայն որի կուսակցության տիպ ասելով հասկանում են կուսակցությունների էական հատկանիշների համակարգը, որում արտահայտվում են նրա սոցիալական բնույթը, գաղափարական հիմքը, սոցիալական նշանակության գլխավոր գործառույթը, ներքին կառուցվածքի առանձնահատկությունները և գործունեության գերակշռող մեթոդների բնույթը¹³: Այս դեպքում, ըստ էության, նկատի են առնվում հետևյալ հատկանիշները՝ սոցիալական բնույթը, գաղափարախոսությունը, կազմակերպչական կառուցվածքը, գործառույթները: Ելակետ ունենալով կուսակցությունների գործառույթային և կազմակերպական հատկանիշները՝ առանձին հետազոտողներ առանձնացնում են կուսակցությունների հետևյալ տիպերը.

¹² Տե՛ս **Фоменко С. А.**, Политология, М., 2000, էջ 184:

¹³ Տե՛ս **Политология. Словарь справочник, М. А. Васильев, М. С. Верещагин** и др., М., 2000, էջ 206:

ա) Ավանգարդային տիպի կուսակցություններ: Այս դեպքում առաջին հերթին նկատի ունեն բուլշևիկյան կուսակցությունը: Գրականության մեջ որոշակիորեն նշվում է (իսկ նախկին սոցիալիստական երկրների փորձը հաստատում է), որ երբ այս տիպի կուսակցությունները գալիս են իշխանության գլուխ, ապա արագ կերպով դառնում են վարչական համակարգի տիրապետող իմստիտուտը:

բ) Կուսակցություններ, որոնք գլխավորապես կյանքի են կոչվում ընտրարշավ կազմակերպելու համար՝ նպատակ ունենալով ընտրությունների համար միջոցներ հավաքելը, թեկնածուներ առաջադրելը, նրանց աջակցելու նպատակով քարոզչություն կազմակերպելը և այլն: Այդ կուսակցությունները գործում են կամավոր նվիրատվությունների և պետությունից հատկացումների հաշվին (գրականության մեջ որպես օրինակ նշվում են ԱՄՆ-ի երկու կուսակցությունները): Որպես կուսակցություններ իրենց զգացնել են տալիս հատկապես իշխանության կենտրոնական ու տեղական մարմինների ընտրությունների ժամանակ:

գ) Պառլամենտական կուսակցություններ, որոնց առջև ծառացած հիմնական խնդիրներից կարելի է առանձնացնել ընտրարշավների ռազմավարական կուրսի մշակումը, առկա իրադրության վերաբերյալ հասարակական կարծիքի ուսումնասիրումը, թեկնածուների ընտրությունը և առաջաջումը, նրանց նախապատրաստումը ընտրարշավներին մասնակցելու համար: Այնուհետև՝ իշխանության մեխանիզմներում գործունեություն ծավալելը, մրցակից կուսակցությունների գործունեությանը հակազդել կարողանալը, հսկողության իրականացումը պառլամենտում ընտրված պատգամավորների գործունեության վրա: Այս կարգի կուսակցությունների ներքին կյանքի սկզբունքներից մեկը տարբեր հոսանքների ու ֆրակցիաների գործունեության թույլատրելիությունն է:

Քաղաքագիտական և սոցիոլոգիական գրականության մեջ առավել արդյունավետ է համարվում և համընդհանուր ճանաչում է ստացել Մ. Դյուվերթեի դասակարգումը, որը հիմնված է կուսակցությունների կառուցվածքում եղած տարբերությունների և նրանց ներքին կյանքի կազմակերպման առանձնահատկությունների հաշվառման վրա¹⁴: Այդ կառուցվածքը առավել ամբողջական, ընդհանրացնող բաղադրամաս է, որը կրում է մեծ թվով գործոնների՝ գաղափարախոսության, սոցիալական բազայի, նպատակների ազդեցությունը: Նկատենք, որ հենց կա-

¹⁴ Կուսակցությունների մասին ընդհանուր տեսություն ստեղծելու ուղղությամբ բավականին լուրջ հետազոտություններ է կատարել Մ. Դյուվերթեն, որը դեռևս 1951 թ. հրատարակեց (ֆրանսերեն լեզվով) իր նշանավոր «Քաղաքական կուսակցություններ» աշխատությունը (2000 թ. լույս է տեսել ռուսերեն լեզվով):

ռուցվածքն է նպաստում կուսակցություններին հարմարվելու փոփոխվող պայմաններին և պահպանելու իրենց գոյությունը: Կառուցվածքային բնութագրերից Մ. Դյուվերթեն առանձնացրել է ընդհանուր կազմակերպչական կառույցները՝ անդամության համակարգը, ղեկավարման մարմինները: Այս հիմքի վրա էլ նա տարբերում է զանգվածային ու կադրային կուսակցությունները: Ձանգվածային կուսակցությունների օրինակ է նա համարում 1905 թ. հիմնադրված ֆրանսիական սոցիալիստական կուսակցությունը: Ձանգվածային կուսակցությունների համար բնորոշ են՝

Նախ, այդ կուսակցությունների սկզբնական կազմակերպությունները, որոնք կառուցվում են ինչպես տարածքային, այնպես էլ արտադրական սկզբունքներով:

Երկրորդ, իրենց շարքերում ընդգրկում են ավելի շատ անդամներ: Կուսակցության շարքերի անընդհատ համալրումը կապված է այն բանի հետ, որ այդ տիպի կուսակցությունները գոյություն ունեն անդամավճարների գանձման հաշվին, որը նրանց ֆինանսավորման հիմնական աղբյուրն է: Նկատենք, որ այստեղ գործում է անդամության անհատական սկզբունքը:

Երրորդ, կուսակցության անդամների միջև գոյություն ունի ամուր և մշտական կապ: Առկա է կուսակցական խիստ կարգապահություն, որը կոչված է ամրապնդելու կուսակցության միասնությունը: Կարգապահության կանոնները տարածվում են ոչ միայն շարքային անդամների, այլ նաև՝ պառլամենտականների վրա:

Չորրորդ, այդ կուսակցությունների հիմնական գործունեությունը առավելապես գաղափարական ու դաստիարակչական բնույթ ունի:

Հինգերորդ, կուսակցությունները ունեն կառավարման ճյուղավորված և խիստ բյուրոկրատական համակարգ, որը հնարավորություն է տալիս հսկելու սկզբնական կազմակերպությունների գործունեությունը: Կուսակցական բյուրոկրատիան վճռական ազդեցություն է գործում շարքային անդամների և պառլամենտականների վրա: Ի տարբերություն կադրային կուսակցությունների, այստեղ գործում է սկզբունք, համաձայն որի պատգամավորները ենթարկվում են կուսակցության ղեկավարությանը: Ձանգվածային կուսակցություններում գերակշռում են ղեկավարության և սկզբնական կազմակերպությունների «ուղղաձիգ կապերը»:

Ժամանակին Մ. Դյուվերթեն առանձնացնում էր զանգվածային կուսակցությունների հետևյալ տիպերը՝ սոցիալիստական, կոմունիստական և ֆաշիստական:

Անդրադառնալով կադրային կուսակցությունների բնորոշ հատկանիշներին՝ նշենք, որ այդ տիպի կուսակցությունները սկսել են ձևավորվել ժողովրդավարության սաղմնավորման ժամանակաշրջանում, երբ ընտրական իրավունքը դեռևս սահմանափակ էր: Այդ փակ (ինքնամփոփ) քաղաքական տարածության մեջ կադրային կուսակցությունները ծառայել են որպես միջոց արտահայտելու իշխող խմբերի քաղաքական շահերը: Ի տարբերություն զանգվածային կուսակցությունների, կադրային կուսակցությունների կառուցվածքային հիմնական օղակներ են կոմիտեները, որոնք ստեղծվում են տարածքային սկզբունքով: Կադրային կուսակցությունները հիմնականում գործում են նախընտրական արշավների ժամանակ, իսկ կոմիտեների գործունեությունը ունի «սեզոնային բնույթ», որը կտրուկ աշխուժանում է ընտրարշավների շեմին և «հանգչում» դրանց ավարտից հետո: Կադրային կուսակցությունները՝ ա) սակավաթիվ են. առկա է կոլեկտիվ անդամության սկզբունքը, բ) տարբերվում են (զանգվածային կուսակցություններից) «անդամների անջատվածությամբ»: Գաղափարական հարցերն էլ հուզում են այնքանով, որքանով դրանք կարող է օգնել իրենց թեկնածուներին, գ) կուսակցության շարքերի պաշտոնական համալրման, մեխանիզմի, ինչպես նաև կուսակցության անդամների համար խիստ սահմանված կարգավիճակի բացակայություն: Այսինքն գոյություն ունի ազատ անդամության փաստը, որի կարգավիճակը կանոնադրությամբ հստակ որոշված չէ, դ) այդ կուսակցությունները չունեն անդամավճարների գանձման ինստիտուտ և այլն:

Առանձին հեղինակներ ամերիկյան երկու հայտնի կուսակցությունները, նաև եվրոպական մի շարք լիբերալ ու պահպանողական կուսակցությունները համարում են կադրային: Կադրային կուսակցությունները, ըստ Ղյուվերթեի, հայտնի մարդկանց խմբավորումներ են՝ ընտրությունների նախապատրաստման, անցկացման և թեկնածուների հետ շփումներ պահելու համար: Իսկ ովքե՞ր են այդ մարդիկ: Դրանք, նշում է Ղյուվերթեն, նախևառաջ ազդեցիկ մարդիկ են, որոնք հեղինակությունը և կապերը կարող են նշանակալից աջակցություն լինել թեկնածուներին և ապահովել ձայներով: Երկրորդ, նրանք փորձագետներ են, որոնք գիտեն, թե ինչպես վարվել ընտրողների հետ և ինչպես կազմակերպել ընտրարշավը: Երրորդ, նրանք դրամատերեր են, որոնք կարող են տրամադրել փող և նյութական միջոցներ¹⁵: Ստացվում է, որ հեղինակությունը, կազմակերպչական կարողություններն ու մեծ ունեցվածքը կուսակ-

¹⁵ Տե՛ս **Duverger M.** Political Parties Their Organization and Activity in Modern State L. 1954. էջ 64:

ցական աշխատանքին նպաստող կարևորագույն պայմաններ են և մեծ դեր են խաղում հատկապես ընտրարշավների ժամանակ:

Մասնագիտական գրականության մեջ լայն ճանաչում է գտել նաև քաղաքական կուսակցությունների՝ ժողովրդավարականի և ամբողջատիրականի տարբերակման խնդիրը: Առանձնացվում են մի խումբ հատկանիշներ, ա) որոնք վերաբերում են ներկուսակցական կյանքին, բ) որոնք բնորոշում են կուսակցության վերաբերմունքը հասարակության նկատմամբ, գ) որոնք արտահայտում են կուսակցության վերաբերմունքը քաղաքական կյանքի այս կամ այն կողմի, տարրի նկատմամբ և այլն: Նման տիպավորման ժամանակ ամբողջատիրական բնույթի կուսակցություն են դիտվում ինչպես կոմունիստական ու բանվորական, այնպես էլ ֆաշիստական կուսակցությունները: Ներկուսակցական կյանքը բնորոշող հատկանիշներից են համարում խիստ կանոնակարգը, կուսակցության շարքերի ընդունման կարգավորումը, այնպիսի պայմանների սահմանումը (կանոնադրությամբ), որի ճանաչմամբ և ընդունմամբ է միայն պայմանավորված կուսակցությանն անդամագրվելը: Ամբողջատիրական կուսակցությունների ներքին կյանքի առանձնահատկություններից է համարվում նաև խիստ կարգապահությունը, անջատ խմբերի բացակայությունը և այլն, որոնց առկայությունը դիտվում է որպես դեմոկրատիայի անտեսում, ժխտում: Այդ կարգի կուսակցությունների (օրինակ, մարքս-լենինյան) կողմից ընդունված որոշումները պարտադիր օրենք են կուսակցության բոլոր անդամների համար, նաև նրանց համար, ովքեր քննարկման ժամանակ ունեցել են այլ կարծիք, տեսակետ, տարբեր մոտեցում:

Ամբողջատիրական կուսակցությունների առանձնահատկություններից է նաև գաղափարական գործոնը, որը մեծ տեսակարար կշիռ ունի կուսակցության գործունեության մեջ: Ժողովրդավարական կուսակցությունների համար նշված գործոնն ունի երկրորդական նշանակություն: Ժողովրդավարական համակարգի պայմաններում քաղաքական կուսակցությունները պահպանում են, այսպես կոչված, «խաղի կանոնները»: Նրանք ընտրական պայքարում հավատարիմ են մնում ժողովրդավարության և օրինականության նորմերին, հաստատված պառլամենտական կանոնակարգերին, ինչպես նաև՝ միջկուսակցական մրցակցության կանոններին: Ժողովրդավարական կուսակցությունները կարելի է բնորոշել նաև որպես սահմանադրական կուսակցություններ, որքանով որ դրանց գործունեությունը սահմանափակված է սահմանադրական և սոցիալական նորմերով: Մինչդեռ ամբողջատիրական կուսակցությունները կարգ ու կանոնը ճանաչում և ընդունում են միայն հարկադրանք-

քով: Եվ երբ նման կուսակցությունն սկսում է վերահսկել կառավարությանը, ապա սահմանադրությունն էլ ծառայեցնում է կուսակցության նպատակներին և շատ շուտով իրեն է ենթարկում նաև պետությունը:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ ամբողջատիրական կուսակցությունները երբեմն անվանվում են «մոնոպոլիստական», քանի որ ծգտում են մյուս կուսակցություններին հեռացնել քաղաքական-ասպարեզից: Գալով իշխանության գլուխ՝ այդ կուսակցություններն ամեն կերպ փորձում են իրենց նպատակներին ծառայեցնել և ենթարկել բոլոր սոցիալական խավերն ու խմբերը: Իրենց նպատակներին հասնելու համար դրանք (օրինակ՝ նախկին խորհրդային երկրի կոմունիստական կուսակցությունը, Գերմանիայի նացիոնալ-սոցիալիստական կուսակցությունը) ոչնչացնում են քաղաքական բոլոր մրցակիցներին:

Իրականում բավականին լայն է այն հատկանիշների շրջանակը, որոնցով կարելի է բնորոշել կուսակցությունների տիպավորումը: Դա կարելի է անել ըստ այնպիսի չափանիշ-հատկանիշների, ինչպիսիք են՝ կուսակցությունների ծագումը, ներքին կառուցվածքը, անդամների կարգավիճակի կարգավորման առանձնահատկությունները, կուսակցությունների դասակարգային էությունն ու նպատակները, վերաբերմունքն առկա քաղաքական համակարգերի նկատմամբ և այլն:

ԿՈՄՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐ

Կուսակցական համակարգերը ժամանակակից հասարակությունների քաղաքական համակարգի, նաև իշխանության մեխանիզմի կարևորագույն մասն են, որ ստեղծվում են քաղաքական գործընթացի շարժունակության շնորհիվ, կազմավորվում այնպիսի բաղադրամասերից, ինչպիսիք են՝ քաղաքական կուսակցությունների դրվածքի յուրահատկությունը հասարակության պետական և քաղաքական կառուցվածքներում, տվյալ հասարակությունում գործող քաղաքական կուսակցությունների փոխազդեցության բնույթը, կուսակցությունների քաղաքականությունը երիտասարդական, արհեստակցական, կանանց, սպորտային, մշակութային և այլ կազմակերպությունների նկատմամբ, որոնք հանդիսանում են կուսակցությունների զանգվածային հիմքը և կուսակցության շարքերի համալրման հիմնական աղբյուրը¹⁶:

Հասարակական-քաղաքական կյանքի փորձից հայտնի է, որ իրենց գործունեության ընթացքում քաղաքական կուսակցությունները որոշա-

¹⁶ St'u Современный политологический словарь, Липецк, 2000, т. 614.

կի հարաբերությունների մեջ են մտնում ոչ միայն միմյանց, այլ նաև պետական իշխանության մարմինների և ուրիշ քաղաքական ինստիտուտների ու կազմակերպությունների հետ: Այս կարգի փոխգործողությունների ժամանակ էլ կազմավորվում են կուսակցական համակարգերը: Կուսակցական համակարգերի բնույթը և առանձնահատկությունները պայմանավորված են բազմաթիվ գործոններով՝ սոցիալական ուժերի դասավորվածությամբ, հասարակության քաղաքական հասունության աստիճանով, քաղաքական գիտակցության ու մշակույթի մակարդակով, պատմական ավանդույթներով, ազգային կազմով, կրոնի ազդեցությամբ և այլն: Հավելենք, որ կուսակցական համակարգերի ձևավորման վրա էական ազդեցություն է թողնում տվյալ երկրում գործող օրենսդրությունը և, առաջին հերթին, ընտրական օրենսդրությունը: Անկասկած, նշված գործոնների դերն ու ազդեցությունը կուսակցական համակարգերի ձևավորման ու գործունեության վրա նույնը չէ:

Կուսակցական համակարգերի բնույթն էլ, իր հերթին, նշանակալից դրոշմ է թողնում հասարակության քաղաքական կյանքի բոլոր կողմերի վրա: Այս իմաստով ճշմարիտ է այն տեսակետը, ըստ որի կուսակցական համակարգը, սոցիալական հիմքը, կառավարող ու ընդդիմադիր կուսակցությունների գործունեությունը մեր ժամանակներում առավել ամբողջական պատկերացում են տալիս հասարակության քաղաքական կերպարանքի մասին, քան սահմանադրական ինստիտուտները:

Ժամանակակից պայմաններում գործող կուսակցական համակարգերի բնույթը գլխավորապես որոշվում է նրանով, թե լեզալ գոյություն ունեցող կուսակցությունները ինչ հնարավորություններ ունեն պետական մարմինների և առաջին հերթին կառավարության ձևավորման, ինչպես նաև պետության ներքին ու արտաքին քաղաքական ծրագրի մշակման և իրականացման վրա:

Որքանով որ ցանկացած հասարակության կուսակցական համակարգը որոշվում է ըստ քանակական (համակարգի կազմում ընդգրկված կուսակցությունների թվով) և որակական (ըստ ազդեցության մակարդակի ու չափերի) չափանիշների, այդքանով էլ հնարավոր է դառնում առանձնացնելու կուսակցական համակարգերի հետևյալ տարատեսակները՝ երկկուսակցական, բազմակուսակցական և միակուսակցական:

Պատմական-ժամանակագրական առումով ամենահինը երկկուսակցական համակարգն է: Այն հաստատվել է Անգլիայում 17-րդ դարի վերջերին, երբ թորիների և զիգերի կուսակցությունները սկսեցին տնօրինել երկրի ներքաղաքական կյանքը: Հետագայում այդ համակարգն ընդօ-

րինակեցին ԱՄՆ-ը և ուրիշ պետություններ:

Հայտնի քաղաքագետ Լ. Ս. Սանիստեբանի կարծիքով՝ երկկուսակցություն գոյություն ունի այնտեղ, որտեղ երկու կուսակցություններ պարբերաբար փոխարինում են իրար բարձրագույն իշխանության ղեկի մոտ, կամ էլ ընտրությունների ժամանակ ստանալով ծայրերի բացարձակ մեծամասնություն¹⁷, սահմանում են քաղաքական որոշումների ընդունման գործընթացը¹⁸: Օրինակ, Անգլիայում պետական իշխանության ղեկի մոտ շատ տասնամյակներ շարունակ, այլ կուսակցությունների առկայության պայմաններում, իրար են փոխարինում պահպանողական ու լեյբորիստական կուսակցությունները:

Երկկուսակցական համակարգի էությունը այն է, որ քաղաքական դաշտում հաստատուն ձևով գերակշռում են երկու խոշոր կուսակցություններ, որոնք պարբերաբար հերթափոխում են կառավարությունում: Դրանցից մեկը ձևավորում է կառավարություն, իսկ մյուսը հանդիսանում ընդդիմություն: Եվ երբ հերթական ընտրություններում հաղթում է ընդդիմադիր կուսակցությունը, ապա նա է ձևավորում կառավարություն, իսկ իշխանության մոտ գտնվող միակից կուսակցությունը դառնում է ընդդիմադիր: Երկկուսակցական համակարգը ամենևին չի ենթադրում, որ այս կամ այն երկրում պարտադիր պետք է գործեն միայն երկու կուսակցություններ: Այսպես, ժամանակին Դյուվերթեն մշում էր, թե այնքան էլ հեշտ չէ տարբերել երկկուսակցական համակարգը և բազմակուսակցությունը, քանի որ խոշոր կուսակցությունների հետ միասին սովորաբար գոյություն ունեն մեկ փոքր միավորումներ: Օրինակ, ԱՄՆ-ում, - գրում է Դյուվերթեն, բացի երկու հսկա կուսակցություններից (դեմոկրատական ու հանրապետական) կարելի է տեսնել մեկ մի քանի «պիզմեններ»¹⁹, այսինքն՝ լեյբորիստական ու սոցիալիստական կուսակցությունները, ֆերմերների կուսակցությունը, սյուրբեսիստների կուսակցությունը¹⁹ և այլն: Եվ չնայած մահամզների շրենսդրական ժողովներում կամ տեղական կազմավորումներում «զաճաճ» կուսակցությունները կարող են առավելություն ստանալ, բայց և այնպես ամերիկյան քաղաքական համակարգը մնում է որպես տիպիկ երկկուսակցական համակարգ: Դասական երկկուսակցական համակարգով երկիր է մեկ Մեծ Բրիտանիան, չնայած այնտեղ նույնպես գոյություն ունեն մի քանի քաղաքական կուսակցություններ (պահպանողական, լեյբորիս-

¹⁷ Տե՛ս **Санистебан Л. С.**, Основы политической науки, М., 1992, էջ 77:

¹⁸ Պիզմեն – հուն. pygmaios- բոունցքի մեծությամբ. 1) ի՞նչ հույների պատկերացմամբ զաճաճ, թզուկ ժողովուրդ, 2) մանր, չնչին, աննշան մարդիկ:

¹⁹ Տե՛ս **М. Дюверже**, Политические партии, М., 200, էջ 268.

տական, լիբերալ, սոցիալ-դեմոկրատական, կոմունիստական) և ուրիշ քաղաքական կազմակերպություններ: Դրանց առկայությամբ հանդերձ, միայն երկու կուսակցությունները՝ պահպանողական ու լեյբորիստական, փոխարինելով իրար, կազմավորում են կառավարությունը և որոշում երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքական հիմնական ուղղությունները:

Մասնագիտական գրականության մեջ որպես երկկուսակցական համակարգի առավելություն է դիտվում այն, որ նա նպաստում է արդյունավետ ու կայուն կառավարության ստեղծմանը, որը հենվում է ընտրություններում հաղթանակ տարած կուսակցության պառլամենտական մեծամասնություն կազմող պատգամավորների աջակցության վրա: Պառլամենտական մեծամասնությունը հնարավորություն է ընձեռում, որ կառավարությունը գործի իր լիազորությունների ողջ ժամանակահատվածի ընթացքում: Նշված համակարգը որոշակի դժվարություններ է ստեղծում երրորդ կուսակցությունների համար՝ դրանց հեռու պահելով իշխանությունից: Դժվար չէ նկատել, որ այդ ձևով երկկուսակցական համակարգը որոշակի արգելքներ է դնում արմատականորեն տրամադրված ուժերի (աջ և ձախ) ճանապարհին և միաժամանակ լուծում երկու կարևոր խնդիր: Մի կողմից՝ գործող քաղաքական ռեժիմի սկզբունքային հակառակորդները կարող են գործել ազատ (քանի դեռ աշխատում են օրենքի շրջանակներում), կարող են իրենց գովազդել, իրենց թեկնածուները առաջադրել ընտրողներին և այլն, այլ կերպ ասած՝ կարծես թե ապահովվում է ժողովրդավարությունը: Մյուս կողմից՝ այդ ուժերը իշխանության համար ռեալ վտանգ չեն ներկայացնում, որքանով որ գործնականում մոտեք չունեն իշխանություն:

Անդրադառնալով երկկուսակցական համակարգի առավելություններին՝ կարևոր ու անհրաժեշտ է նաև նշել, որ այդ առավելությունը հիմք չի տալիս միանշանակ պնդելու, թե երկկուսակցական համակարգը ամենաիդեալականն է, զերծ է ամեն տեսակի թերություններից, ավտոմատ ձևով լուծվում են բոլոր քաղաքական հիմնահարցերը:

Ժամանակակից հասարակություններում ամենատարածվածը բազմակուսակցական համակարգն է, որը բնորոշվում է երկրում առկա մի քանի քաղաքական կուսակցությունների առկայությամբ, որոնք մրցակցում են իշխանության համար մղվող պայքարում: Կարծում ենք՝ նպատակահարմար է (գուցե և պարտադիր) տարբերություն դնել բազմակուսակցական համակարգ և կուսակցությունների բազմաքանակություն հասկացությունների միջև: Ինչո՞ւ: Որովհետև իշխանության համար պայքարող մի քանի կուսակցությունների փաստից սխալ եզրակացու-

թյուն է կատարվում բազմակուսակցական համակարգի առկայության մասին: Գրականության մեջ իրավացիորեն նշվում է, թե կուսակցությունների բազմաքանակությունը բնորոշ է ցանկացած ժողովրդավարական երկրին: Ավելին, ընդգծում են, որ դա միաժամանակ քաղաքացիական հասարակության բնորոշ գիծն է: Հարցն այն է, որ քաղաքացիական հասարակությունում գոյություն ունի շահերի բազմազանություն, որն էլ իր հերթին կանխորոշում է այդ շահերը արտահայտող ու պաշտպանող բազմազան հասարակական կազմակերպությունների, այդ թվում նաև քաղաքական կուսակցությունների առկայությունը: Բազմակուսակցականությունն ապահովում է տարբեր սոցիալական խմբերի շահերի առավել ամբողջական ներկայացուցչությունը, նպաստում քաղաքական գործընթացների մրցակցությանն ու հրապարակայնությանը, հասարակության քաղաքական էլիտայի անընդհատ թարմացմանը:

Դասական բազմակուսակցական համակարգը (Դանիա, Բելգիա, Ավստրիա, Նիդեռլանդներ և այլն) հիմնականում բնութագրվում է մի քանի կուսակցությունների մրցակցությամբ, որոնցից ոչ մեկը ի վիճակի չէ մեծամասնություն նվաճել պառլամենտում և ինքնուրույն իշխանություն ձևավորել: Հետևապես կառավարության ձևավորման ժամանակ անխուսափելի են միություններն ու համաձայնությունները, որոնց նպատակն է ստեղծել կոալիցիոն կառավարություն, որի կազմավորումն ամենևին էլ դյուրին չէ՝ կապված նշանակալի դժվարությունների հետ:

Այսօրվա Հայաստանի Հանրապետությունում նույնպես գործում է բազմակուսակցական համակարգ՝ կոալիցիոն կառավարությամբ: Կուսակցական կոալիցիան քաղաքական կուսակցությունների միավորում է, որի սպատակն է գոտեմետություն, համաձայնությունների և շահերի հաշվեկշռի հիմքի վրա հասնել ընդհանուր քաղաքական նպատակների: Բազմակուսակցական համակարգի նշված տիպը ժամանակակից մասնագիտական գրականության մեջ անվանվում է բազմակուսակցական համակարգ՝ առանց տիրապետող (կամ իշխող) կուսակցության:

Մյուս տիպը ընդունված է անվանել բազմակուսակցական համակարգ՝ տիրապետող կուսակցությամբ: Այս տիպի ամենաբնորոշ գիծն այն է, որ գործող կուսակցություններից որևէ մեկը ունի բացահայտ առավելություն մյուսների նկատմամբ և երկար ժամանակ իշխանությունը պահում է իր ձեռքում (կազմավորվում է միակուսակցական կառավարություն): Դա պայմանավորված է ոչ միայն տվյալ կուսակցության ազդեցությամբ ու հեղինակությամբ, այլև մրցակից կուսակցությունների թուլությամբ ու ցրվածությամբ, որոնց հակասությունները հնարավորու-

թյուն չեն տալիս կազմակերպելու ամուր, ընդդիմադիր միություն: Բազմակուսակցական համակարգը ակնհայտորեն նախապատվելի է կառավարող շրջանների համար: Որպես օրինակ կարելի է նշել Ճապոնիան, որտեղ 1955-1993 թվականներին իշխանության ղեկի մոտ է գտնվել լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցությունը, կամ Հնդկաստանի օրինակը: Այստեղ նույնպես երկար ժամանակ իշխանությունն իր ձեռքում է պահել հնդկական Ազգային կոնգրես կուսակցությունը:

Առանձին դեպքերում գրականության մեջ խոսք է գնում բազմակուսակցական համակարգի այնպիսի տարատեսակի մասին, ինչպիսին «բլոկային» կամ բևեռացած բազմակուսակցական համակարգն է: Այս դեպքում քաղաքական ասպարեզում գործում են մի քանի կուսակցություններ, որոնք միավորված են երկու կամ ավելի քաղաքական բլոկներում: Բլոկները նպաստում են քաղաքական ուժերի համախմբմանը, քաղաքական գործընթացների մասնատվածության հաղթահարմանը: «Բլոկային» համակարգը հիմնականում ձևավորվել է 20-րդ դարի 60-70-ական թվականներին և սովորական պայմաններում քիչ բանով է տարբերվում դասական բազմակուսակցական համակարգից: Կուսակցություններն իրենց նախընտրական ռազմավարությունն ու մարտավարությունը որոշում են՝ ելնելով բլոկներից որևէ մեկին պատկանելով: Ստեղծվում է այնպիսի իրավիճակ, երբ բլոկների շրջանակներից դուրս մնացած կուսակցություններն ու թեկնածուները գործնականում կորցնում են հաջողության հասնելու հնարավորությունները:

Անդրադառնալով բազմակուսակցական համակարգի էությանը, բնորոշ գծերին՝ ավելացնենք, որ մասնագիտական գրականության մեջ առանձնացվում են բազմակուսակցական համակարգին հատուկ հետևյալ առավելությունները: Նախ, որ այն առավել ամբողջությամբ է ներկայացնում քաղաքացիական հասարակության զարգացման ու ինքնակարգավորման ներուժը: Երկրորդ, բազմակուսակցական համակարգը քաղաքականությունը դարձնում է ավելի բաց, քանի որ ներառում է միջկուսակցական մրցակցության ու փոխադարձ քննադատության մեխանիզմ, իսկ ընդդիմությունն էլ ձեռքից բաց չի թողնում շանսը՝ հասարակության սեփականությունը դարձնելու այն, ինչի մասին կառավարող կուսակցությունը կգերադասեր լռել: Երրորդ, համակարգը բարձրացնում է որոշումների ընդունման գործընթացների արդյունավետությունը, որքանով որ ենթադրում է բազմազան գաղափարներ ու կոնցեպցիաներ: Չորրորդ, ապահովում է անհրաժեշտ ճկուն իշխանություն տազնապալից, ճգնաժամային իրավիճակներում: Նշված առավելություններով հանդերձ, չպետք է անտեսել այն կարևոր հանգամանքը, որ

այդ համակարգը հնարավոր է դարձնում այնպիսի կուսակցությունների լեգալ գործունեությունը, որոնք ժողովրդավարության սկզբունքային հակառակորդներ են: Դա, իր հերթին, հանգամանքների որոշակի զուգադիպման ժամանակ, կարող է ռեալ սպառնալիք ստեղծել ժողովրդավարության ու բազմակուսակցականության համար: Օրինակ, XX դարի 30-ական թվականներին Գերմանիայում ընտրությունների ճանապարհով իշխանության եկավ մացիոնալ-սոցիալիստական կուսակցությունը՝ հենվելով հենց բազմակուսակցական սկզբունքի վրա: Հաշվի առնելով պատմության դասերը՝ եթե մեր ժամանակներում մնան հնարավորություն է ներկայանում, ապա կառավարող էլիտան ձգտում է արդիականացնել, ժամանակի պահանջներին հարմարեցնել բազմակուսակցական համակարգը՝ նախապատվությունը տալով առավել հուսալի տարբերակին:

Միակուսակցական համակարգը բնորոշվում է իշխանության նկատմամբ մենաշնորհի ունեցող մեկ կուսակցությամբ: Դա նշանակում է, որ տվյալ երկրում միայն մեկ քաղաքական կուսակցություն ունի լեգալ կարգավիճակ և իրավունք՝ ձևավորելու կառավարություն (ամբողջատիրական ռեժիմի ժամանակ): Այստեղ բացակայում է քաղաքական մրցակցությունը:

Զնայած ավտորիտար ռեժիմի ժամանակ գերիշխող կուսակցության կողքին հնարավոր է այլ կուսակցությունների լեգալ առկայությունը, սակայն դրանք զրկված են փաստացի ինքնուրույնությունից, ունեն գործունեություն ծավալելու բավականին սահմանափակ դաշտ և ընդունում են կառավարող կուսակցության ղեկավար դերը: Այդ կարգի համակարգ ձևավորվել էր երկրորդ աշխարհամարտից հետո Բուլղարիայում, Լեհաստանում, Չեխոսլովակիայում ու Գերմանիայի Դեմոկրատական Հանրապետությունում:

Միակուսակցական համակարգի փորձի վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս ասելու, որ այդ համակարգը, որպես կանոն, բնորոշ է այնպիսի հասարակության քաղաքական կյանքին, որում քաղաքական որոշումների ընդունման կենտրոն է դառնում կառավարող կուսակցությունը, որը պետությունը դիտում է որպես վարչական մեխանիզմ իր որոշումների իրականացման համար: Այդ հիմքով է ծնվում կուսակցություն-պետություն իրավիճակը, որը ապահովում է կուսակցության ամբողջական միանձնյա գերիշխանություն հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների վրա: Միակուսակցական համակարգի պայմաններում ձևականորեն գործում են որոշ հասարակական կազմակերպություններ: Բայց գործնականում կորցնում են իրենց ինքնուրույնությունը, պետա-

կանացվում են՝ դառնալով գործիք իշխանությունների ձեռքին քաղաքացիների վրա հսկողություն սահմանելու համար: Քաղաքական, ամբողջ հասարակական կյանքը չափից ավելի զաղափարայնացվում է: Պաշտոնական զաղափարախոսությունը պարտադիր է դառնում բոլորի համար: Ամբողջությամբ բացառվում է մտքի ազատությունը: Դադարում է գործելուց կամ ամբողջովին փլուզվում է մարդու իրավունքների ու ազատությունների ինստիտուտը:

Միանշանակ կարելի է ասել, որ նշված համակարգի թերություններն ու արատները արգելակում են հասարակության բնական զարգացումը: Համակարգի վերուժությունը հիմք է տալիս հաստատելու, որ միակուսակցականությունն իր էությամբ այնպիսին է, որն անխուսափելիորեն տանում է դեպի բռնատիրության հաստատում:

4. ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԱՀՄԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏՆԵՐԸ

Քաղաքացիական հասարակությունն ինքնակառավարվող ցիվիլիզարիսիկ ինստիտուտների ու հարաբերությունների այն-պիսի միասնություն է, որը գործառնելով հասարակության համակարգի մյուս տարրերի հետ՝ ապահովում է մարդու իրավունքների ու ազատությունների գերակայությունը:

Ցիվիլիզարիսիայի արդի դարաշրջանում հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում էլ առանցքային դերակատարում ունեն քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտները, որոնցով մեծապես պայմանավորված է դեմոկրատիայի որակը, քաղաքական կայունությունը, քաղաքական ու քաղաքացիական մշակույթը, հանրային կառավարման հրապարակայնության աստիճանը:

Քաղաքացիական հասարակության համակարգը ներառում է ինքնակառավարվող և ինքնակազմակերպվող հասարակական ինստիտուտների այնպիսի ամբողջություն, որոնցում առանցքային տեղ է հատկացվում մարդու իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանությանը: Քաղաքացիահասարակական ինստիտուտներից են՝ հասարակական կազմակերպությունները, արհմիությունները, մասնավոր զանգվածային լրատվության միջոցները, պետական իշխանության մաս չկազմող կուսակցությունները, ինչպես նաև հասարակական այլ միավորումներ, որոնք համապատասխանում են վերոհիշյալ մոտեցման պահանջներին:

Քաղաքացիական հասարակության համակարգում ինստիտուտներից բացի ներառված են նաև *հարաբերություններ, արժեքներ և նորմեր*: Դրանք քաղաքակրթակենտրոն (*ցիվիլիզենտրիստական*) ուղղվածություն ունեն, եթե նպաստում են մարդու՝ որպես «*homo civilicus*»-ի քաղաքակիրթ գոյության պայմանների ստեղծմանն ու զարգացմանը: Այդ է պատճառը, որ հասարակական կյանքի ոլորտների հարաբերու-

թյամբ քաղաքացիական հասարակության ինստիտուցիոնալ առանցքը համարվում է ցիվիլիարիսիկ այլընտրանքայնությունն ու բազմիշխանությունը:

Մարդու և քաղաքացիական հասարակության փոխհարաբերությունն ըստ հասարակական կյանքի ոլորտների

Տնտեսական	Սոցիալական	Քաղաքական	Հոգևոր-մշակութային
մարդը տնտեսական էակ	մարդը սոցիալական էակ	մարդը քաղաքական էակ	մարդը ստեղծագործող և քաղաքակիրթ էակ
իրավունքներ, ազատություններ, պարտականություններ	իրավունքներ, ազատություններ, պարտականություններ	իրավունքներ, ազատություններ, պարտականություններ	իրավունքներ, ազատություններ, պարտականություններ
չարժառիթներ, շահեր, նպատակներ, պահանջություններ	չարժառիթներ, շահեր, նպատակներ, պահանջություններ	չարժառիթներ, շահեր, նպատակներ, պահանջություններ	չարժառիթներ, շահեր, նպատակներ, պահանջություններ
տնտեսական պլուրալիզմ, մասնավոր սեփականություն, ազատ շուկայական տնտեսություն	միջին խավ, սոցիալական արդարությունն ու պաշտպանվածություն	քաղաքական պլուրալիզմ, ցիվիլիարիսիկ դեմոկրատիա, որոշումների ընդունման հրապարակայնություն	բազմակարծություն, խոսքի, հաղորդակցման և տեղեկատվության ազատություն
արհմիություններ, գործարարների և արդյունաբերողների միավորումներ	արհմիություններ, հասարակական կազմակերպություններ, հիմնադրամներ, ֆոնդեր, բարեգործական միություններ	հասարակական կազմակերպություններ, զանգվածային հաղորդակցման և լրատվության միջոցներ, կուսակցություններ	մշակութային և ստեղծագործական միություններ, մասնագիտական միավորումներ, ազգային փոքրամասնությունների միություններ, կրոնական կազմակերպություններ

Քաղաքացիական հասարակություն հասկացությունը «առաջին անգամ եվրոպական լեզուներով...օգտագործվել է 16-րդ դարում»¹, սակայն որպես հասարակագիտական կատեգորիա հանդես է եկել միայն 18-րդ դարում (Հեգել):

¹ Новейший философский словарь (сост. А. А. Грицанов). М., 1998, с. 181.

Քաղաքացիական հասարակություն հասկացության ստուգաբանությունից ելնելով՝ մի շարք վերլուծաբաններ նշում են, որ «քաղաքացիական հասարակություն» և «քաղաքակիրթ հասարակություն» («քաղաքացիա-քաղաքակիրթ» հասարակություն) հասկացությունները բովանդակային առումով բավականին մոտ են, որովհետև ««քաղաքացիական» և «քաղաքակրթված» (ցիվիլ) տերմինները բառացի նշանակում են կառավարում, քաղաքացիություն, պետություն, քաղաքացիական հասարակություն»²: Այսպես, օրինակ, ըստ Ի. Կրավչենկոյի «քաղաքացիական հասարակությունը քաղաքակիրթ հասարակությունն է, ինչպես նաև քաղաքակիրթ քաղաքացիների հասարակությունը»³: Դա քաղաքացիների մեխանիկական ամբողջություն չէ և «վկայում է մարդկային համակեցության այդ ձևում անձի գոյության որակական ինքնատիպության մասին»⁴:

Բազմաթիվ վերլուծաբանների կարծիքով (Ն. Բոբիո, Ջ. Սարտորի, Յու. Չաբերմաս, Ռ. Դարենդորֆ, Ֆ. Շմիտեր, Ռ. Սակվա, Ք. Լեմկե, Յ. Դախս, Ա. Արատո, Ջ. Լ. Կոհեն, Լ. Դայմոնդ, Ե. Շացկի, Ա. Սոլովյով, Ա. Կոչետկով, Կ. Գաջիև, Ի. Կրավչենկո և ուրիշներ) «քաղաքացիական հասարակության» մասին սկզբնական պատկերացումներն արդեն իսկ ամրագրված էին Պլատոնի «օրենքների», Արիստոտելի «պոլիթեիայի» և Ցիցերոնի «societas civilis»-ի մասին հայեցակարգերում: Սակայն այստեղ քաղաքացիական համայնությունը, քաղաքացիական համակեցությունը, հասարակությունը և պետությունը հանդես էին գալիս որպես հոմանիշ հասկացություններ: Այդ մոտեցումը պահպանվեց նաև Թ. Յոբսի, Ջ. Լոկի, Բ. Սպինոզայի, Շ. Լ. Մոնտեսքիոյի և Ժ.-Ժ. Ռուսոյի «հասարակական դաշինքի», ինչպես նաև Ի. Կանտի «համաշխարհային քաղաքացիական իրավիճակի» մասին տեսություններում, որոնք տարբերակելով «բնական» և «քաղաքացիական» իրավիճակները՝ քաղաքացիական հասարակությունը նույնացնում էին պետության կամ քաղաքական հասարակության հետ:

² Ю. М. Резник, Введение в социальную теорию. Социальная онтология. М., 1999, с. 304.

³ И. И. Кравченко, *Նշվ. աշխ.*, էջ 130:

⁴ А. И. Соловьев, Три облика государства-три стратегии гражданского общества, // *Полис*, 1996, N 6, с. 30.

Հեղինակներ	Օգտագործված տերմիններ	Հոմանիշներ	Թարգմանություն
Արիստոտել	Koinonia politike	Polis	քաղաքացիական հասարակություն, պետություն
Ավգուստին Երանելի	Societas terrestre	Civitas res-publica	քաղաքացիական հասարակություն
Էգիդիի Կոլոնա	Societas civilis	Civitas	մարդկանց հանրույթ
Լյութեր, Մելանխտոն	Societas civilis	Civitas	քաղաքացիական հասարակություն
Թոմա Արվինացի	Communicatio politike	S o c i e t a s Communitas	քաղաքացիական հանրույթ
Հոբս	Civil Society	Commonwealth	քաղաքացիական հասարակություն
Սպինոզա	Societas civilis	Imperium	քաղաքացիական հասարակություն
Ռուսո	Societe civile	Etat	քաղաքացիական հասարակություն
Ֆերգյուսոն	Civil Society		քաղաքացիական հասարակություն
Հեգել	Bürgerliche Gesellschaft		քաղաքացիական հասարակություն
Մարքս	Bürgerliche Gesellschaft		քաղաքացիական հասարակություն, քաղաքացիական բուրժուական հասարակություն
Դյուրկհեյմ	Societe civile	Peuple, nation	

Հետագայում քաղաքացիական հասարակության դասական հայեցակարգը վերահիմաստավորվեց Հեգելի և Հոմբոլդտի կողմից⁶, որոնք լրացրեցին և արմատապես փոխակերպեցին քաղաքացիական հասարակության մասին սկզբնական պատկերացումները: Եթե Հեգելն առաջին անգամ միմյանց հակադրեց քաղաքացիական հասարակության և պետության համակարգերը, ապա Հոմբոլդտը սահմանազատեց դրանց գործառնական ուղղվածությունն ու խնդիրները:

⁵ **Д. Кола**, Политическая социология. М., 2001, с. 284.

⁶ **Steu G. B. Ф. Гегель**, Философия-права. М., 1990, էջ 227-278, **В. фон Гумбольт**, Язык и философия культуры. М., 1985, էջ 46:

Քաղաքացիական հասարակության և պետության միջև երեք հիմնական տարբերություններն ըստ Յունիդղտի⁷

Քաղաքացիական հասարակություն	Պետություն
1. Ինքնակառավարում, որն իրականացվում է «ներքևից»՝ անհատների կողմից ստեղծված հասարակական միավորումների միջոցով	1. Կառավարում, որն իրականացվում է «վերևից»՝ պետական ինստիտուտների համակարգի կողմից
2. «Բնական և ընդհանուր իրավունք»	2. Պետության կողմից ընդունված «պոզիտիվ իրավունք»
3. Մարդ	3. Քաղաքացի

Քաղաքացիական բառարաններից մեկում նշվում է, որ քաղաքացիական հասարակության էությունը կայանում է նրա ոչ-պետական և ոչ-քաղաքական բնույթի, ինչպես նաև քաղաքական պետությանն այլընտրանքայնության ու հակադրվածության մեջ⁸։ Մեկ այլ քաղաքացիական բառարանում «քաղաքացիական հասարակություն» հասկացությունը սահմանվում է դեմոկրատիայի, ինքնակառավարման և ինքնակազմակերպման ինստիտուտների ու հարաբերությունների միջոցով⁹, որի բաղկացուցիչ տարրեր են *շուկայական տնտեսությունը, մասնավոր սեփականությունն ու ազատականությունը*¹⁰։

Քաղաքացիական հասարակությունը, համաձայն նմանատիպ սահմանումների, «արտապետական հասարակական հարաբերությունների ու ինստիտուտների համակարգ է, որը մարդուն հնարավորություն է տալիս իրականացնել իր քաղաքացիական իրավունքները՝ արտահայտելով հասարակության անդամների բազմատեսակ պահանջմունքները, շահերն ու արժեքները»¹¹։

Սակայն արդյո՞ք քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտ-

⁷ Մյո մաիւն տէս **В. фон Гумбольдт**, նշվ. աշխ., էջ 46։

⁸ Стёс Человек и общество: (Политология) краткий энциклопедический словарь-справочник (отв. ред. **Ю. С. Борцов**). Р. на/Д., 1997, էջ 114։

⁹ Стёс Политологический словарь (под. ред. **В. Ю. Халипова**). М., 1995, էջ 36-37։

¹⁰ Մյո մաիւն տէս **Ф. А. Хайек**. Дорога к рабству, // Вопросы философии, 1990, N 11, **Р. Сакса**. Режимная система и гражданское общество в России, // Полис, 1997, N 1, **С. Перегудов**. Гражданское общество в политическом измерении, // МЭ и МО, 1995, N 12, Социологический энциклопедический словарь (ред.-корд. **Г. В. Осипов**). М., 1998, էջ 212, Российская социологическая энциклопедия (под. общ. ред. **Г. В. Осипова**). М., 1998, էջ 331 և ուրիշներ։

¹¹ **А. П. Кочетков**. Гражданское общество: проблемы исследования и перспективы развития, // Вестник Моск. Ун-та. Сер.12. Полит. Науки, 1998, N 4, с. 89.

մերի ու հարաբերությունների համար այդքան կարևոր է միայն ոչ-պետական լինելու հանգամանքը: Չէ որ պետությունը զխավորապես հասարակական շահերից և խնդիրներից ելնելով է կանոնակարգում իր գործառնությունները, որովհետև «պետական կարգը ինքնապատակ չէ, այն միայն միջոց է մարդու զարգացման համար»¹²: Այդ իսկ պատճառով էլ թերի են այն մոտեցումները, որոնք քաղաքացիական հասարակությունը նույնացնում են սոցիումի այն ոլորտի հետ, որը դուրս է գտնվում պետությունից, որովհետև դա նույնպես նշանակում է «արհեստականորեն սեղմել նրա (քաղաքացիական հասարակության – Ա. Ա.) կենսագործունեության ոլորտը, զրկել նրան (քաղաքացիական հասարակությանը – Ա. Ա.) հասարակական գործերի վրա ազդելու իրական լծակներից, որոնց տրապետում է պետական իշխանությունը»¹³:

Նշենք նաև, որ վերոհիշյալ համատեքստում քաղաքացիական հասարակության սուբյեկտների տիպաբանության համար կարևորվում են «օբյեկտիվ խմբերի» (հարաբերականորեն կայուն, հավասարակշռված) ու սոցիալական հենքի առկայությունը, որոնք կա՛մ «բնականորեն տրված» են, կա՛մ էլ ձևավորվում են:

Ինքնակառավարումը և ինքնակազմակերպումն անհրաժեշտ են, բայց բավարար չեն քաղաքացիական հասարակության ինստիտուցիոնալ համակարգի համար: Դրանք պետք է նպատակաուղղված լինեն մարդու իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանությանը: Այս համատեքստում օգտագործում են նաև քաղաքացիական հասարակության առանցքային, հարակից, օժանդակ և այլ սուբյեկտներ: Այսպես, օրինակ, քաղաքացիական հասարակության առանցքային սուբյեկտներն այն սուբյեկտներն են, որոնք կազմում են քաղաքացիական հասարակության ինստիտուցիոնալ առանցքը և վճռորոշ նշանակություն ունեն մյուս սուբյեկտների գործունեության համար:

ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ժամանակակից Հայաստանում քաղաքացիական հասարակության ինստիտուցիոնալացումը տեղի է ունենում եվրոպական ցիվիլիտետին¹⁴ բնորոշ օրինաչափություններով:

¹² В. фон Гумбольдт, *Աշխ.*, էջ 46:

¹³ Ю. М. Резник, *Идея гражданского общества: история и современность*, в кн.: «Общая и прикладная политология». М., 1997, с. 440.

¹⁴ Ցիվիլիտետ (լատ. civilis-քաղաքացիական) – քաղաքացիական ինքնություն:

Ետխորհրդային ինքնահաստատվող քաղաքացիական հասարակության համակարգում ընթացող ցիվիլիզարիկ սոցիալ-քաղաքական գործընթացները ձևավորում են ժողովրդավարական նոր ինստիտուտների ու դրանց փոխհարաբերությունների, մարդու իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության մեխանիզմների գործառնական հնարավորությունները:

Դրանք պայմանավորված են ազգային քաղաքակրթական ներուժով, համաշխարհային քաղաքակրթ հանրությանն ինտեգրման ու՝ քաղաքացիական հասարակության առանցքային ինստիտուտների կայացման գործընթացներով, ինչպես նաև՝ արդի աշխարհաքաղաքականության մեջ հասարակական միավորումների ազդեցիկ դերակատարությամբ ու ակտիվ համագործակցությամբ, որոնց արդյունքում ազգային և վերազգային քաղաքացիական հասարակությունների ինստիտուտների միջև ստեղծվում է միջնորդավորված-հրապարակային հարաբերությունների համապարզ:

Հաշվի առնելով հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառներում տեղի ունեցող գործընթացները՝ կարելի է սահմանել քաղաքացիական հասարակության կայացման հետևյալ մախադրյալները՝ քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և հոգևոր-մշակութային:

Քաղաքական մախադրյալներ: 1985-89 թթ. ԽՍՀՄ-ի ամբողջատիրական քաղաքական համակարգում ԽՄԿԿ-ի կողմից իրականացված բարեփոխումները՝ «նոր մտածողություն», «վերակառուցում» և «հրապարակախոսություն» կարգախոսներով¹⁵, ավարտվեցին ԽՍՀՄ-ի փլուզմամբ:

Դեռևս 50-60-ական թվականներին Արևելյան Եվրոպայում սկիզբ առած տարերային ազգային ինքնավարական շարժումները 80-ական թվականներին առավել զանգվածային ձևով դրսևորվեցին նաև Մերձբալթյան, Հայաստանի և Խորհրդային Սիության մյուս հանրապետություններում: Դրանցից էին, օրինակ, «Սոլիդարնոշչը» (Լեհաստանում), «Խարտիա 77»-ը, «Քաղաքացիական ֆորումը» և «Հասարակայնությունն ընդդեմ բռնության» (Չեխոսլովակիայում), «Նոր ֆորումը» (ԳՂՀ-ում), «Հունգարական դեմոկրատական ֆորումը» և «Ազատ դեմոկրատների միությունը» (Հունգարիայում), «Դեմոկրատական ուժերի միությունը» (Բուլղարիայում), «Սայուդիսը» (Լիտվայում), «Ժողովրդական ճակատները» (Լատվիայում, Էստոնիայում), «Դեմոկրատական Ռուսաս-

¹⁵ Стів М. С. Горбачев, Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. М., 1987, Национальный вопрос и новое мышление (Редкол. Л. А. Абрамян и др.). Ер., 1989, тp 5-85:

տանը» (Ռուսաստանում)¹⁶, «Ղարաբաղ կոմիտեն» և «Հայոց համազգային շարժումը» (Հայաստանում):

Խորհրդային Հայաստանում 1988 թ. Ղարաբաղյան շարժման և ազատական ժողովրդավարական քաղաքացիական անհնազանդությունների կազմակերպիչը սկզբում Ղարաբաղ կոմիտեն էր, որը, որպես կայացած համաժողովրդական ընդդիմություն, վերակազմակերպվեց ու դարձավ Հայոց համազգային շարժում: Քաղաքացիական անհնազանդություններ, որոնք պայմանավորված էին հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում քաղաքակիրթ հարաբերությունների կայացման գործընթացներով:

ԽՍՀՄ-ի և Հայկական ԽՍՀ-ի օրենսդրական համակարգի վրա հիմնվելով ու Գերագույն խորհրդի ընտրություններում հաղթելով՝ ազատական-ժողովրդավարներն անցան պետական իշխանության գլուխ: Առաջնորդվելով միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ սկզբունքներով՝ Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «Հայաստանի անկախության մասին» Հռչակագիրը (1990) և «Հայկական ԽՍՀ-ի վերանվանման մասին» օրենքը (1990)¹⁷: Այդպիսով, Հայաստանում ազգային անկախության ձեռքբերման շնորհիվ, պետությունը և ազգը դադարեցին լինել «երկու սկզբունքորեն տարբեր տիպի սոցիալական կազմակերպություններ»¹⁸:

Հայկական ազատական ժողովրդավարության հաղթանակը, ի տարբերություն Խորհրդային Միության այլ երկրների, «առանց արյունահեղության» էր, որը նախ և առաջ քաղաքացիական հանդուրժողականության ու փոխհամաձայնության դրսևորման արդյունք էր: Այստեղ կարևոր է հաշվի առնել հետևյալ հանգամանքները. առաջինը՝ Հայոց համազգային շարժման համաքաղաքացիականորեն կազմակերպված ընդդիմության հաղթանակն էր, երկրորդը՝ լեգիտիմ ընտրություններն էին (Չպետք է մոռանալ, որ այդ ընտրությունները տեղի էին ունենում Խորհրդային Միության գոյության տարիներին, իսկ ընտրությունները Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրություններ էին, որոնց մասնակցում էր նաև Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը), երրորդը՝ ազատական ժողովրդավարության հաղթանակն էր ու քաղա-

¹⁶ Стів С. Л. Соколовский. От гражданских движений к политическим партиям, // МЭ и МО, 1996, N 4, էջ 117-127:

¹⁷ Стів ՀՀ գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990-1995), եր., 1995, էջ 9-10:

¹⁸ Е. Шапиро. Проталиберализм: автономия личности и гражданского общества, // Полис, 1997, N 6, с. 16.

քաղաքական ուղղվածություն ունեցող քաղաքական համակարգի ձևավորումը, և չորրորդը՝ «ուղղակի» ժողովրդավարական մեխանիզմների փոխակերպումը «ներկայացուցչական» ժողովրդավարական մեխանիզմների:

Քաղաքացիական հասարակության ինստիտուցիոնալ կայացման տեսանկյունից կարևոր էին պետության կողմից իրականացվող ազատական ընտրական համակարգի ու հասարակական ինքնակառավարման խորացման, կուսակցությունների ու հասարակական տարբեր միավորումների, զանգվածային լրատվության միջոցների գործունեությունը կարգավորող օրենքների ընդունումը¹⁹ ու հրապարակային այլ մեխանիզմների ամրագրումը: Վերջիններիս կայացման ուղղությամբ իրականացված կարևորագույն քայլերից էին, օրինակ, 1990 թ. խորհրդարանական ընտրություններին համաժողովրդական գործուն մասնակցությունն ու նոր ընտրական օրենսդրության ընդունումը, անկախության համաժողովրդական հանրաքվեն (1991), առաջին նախագահական ընտրությունները (1991) և ՀՀ Սահմանադրության ընդունումը (1995): Սակայն ժողովրդավարական նոր գործընթացներում պետական ու «ձևական-քանական» ոչ պետական կառույցները բնականաբար կարիք էին զգում «բովանդակային-որակական» քաղաքական փոխակերպումների ինչպես պետական կառավարման, այնպես էլ հասարակական ինքնակառավարման ոլորտներում: Խոսքը քաղաքական ժողովրդավարության ու բազմակարծության, բազմակուսակցական համակարգի, պետական մենիշխանության նվազեցման, հասարակական ինքնակառավարման ու ինտեգրացիոն մեխանիզմների խորացման, արդյունավետ քաղաքացիական ծառայության ու նոր դատախիզական համակարգի ներդրման մասին է:

Հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում պետության և քաղաքացիական հասարակության միջև ձևավորվող հարաբերությունները սկիզբ էին դնում նոր քաղաքական ու քաղաքացիական մշակույթի, ավանդույթների ու սոցիալականացման:

Ազատական սկզբունքների ու «հրատապ ժողովրդավարության»²⁰ ամրագրումը նոր նախապայման էր պետության և քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների միջև հրապարակային ու իրավահավասար քաղաքական մրցակցության համար: Սակայն անհարաժեշտ էր նաև կայացած քաղաքացիական հասարակություն, որն էլ իր հերթին

¹⁹ Տես ՀՀ գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990-1995), Եր., 1995:

²⁰ A. Polinka, Politik und moderne Demokratie. Kronberg/Ts., 1976, S. 22-26.

երաշխիքներ ստեղծել արդյունավետ ժողովրդավարական կառավարման համար:

Անկախացումից հետո քաղաքացիական հասարակության կողմից ժողովրդավարության առաջին լեգիտիմության ճգնաժամն ու «նոր քաղաքական ինստիտուտների լեգիտիմության պակասը»²¹ հրապարակայնորեն դրսևորվեցին 1996 թ. կայացած նախագահական ընտրություններից առաջ և հետո, երբ տեղի ունեցան նոր զանգվածային քաղաքացիական անհնազանդություններ նախագահի հրաժարականի պահանջով: Ցիվիլիարխիկ լեգիտիմության պակասը մասամբ հաղթահարվեց 1998 թ. կայացած արտահերթ նախագահական ընտրություններով, բազմակուսակցական կառավարության ձևավորմամբ, Դ. Յ. Դաշնակցության կուսակցության գործունեության թույլտվությամբ, ՀՀ նախագահին առընթեր Քաղաքական խորհրդի ու Մարդու իրավունքների հարցերով հանձնաժողովների ստեղծմամբ, նոր օրենսդրության ընդունմամբ²² և իրավական համակարգի բարեփոխմամբ: Իսկ հասարակական միավորումների կողմից քաղաքացիական վստահության վերականգնման ու լեգիտիմության ճգնաժամի հաղթահարման օրինակ էր մաս 1999 թ. կայացած խորհրդարանական և 2003 թ. նախագահական ու խորհրդարանական ընտրական գործընթացներին քաղաքացիական ակտիվ մասնակցությունը:

Սակայն հասկանալի է, որ Սահմանադրությունն ու օրենսդրական բազան համարժեքորեն չեն կարող ամբողջապես «ձևայնացնել» (իրավաբանորեն ամրագրել) դինամիկ քաղաքական կյանքը, քանի որ անընդհատ գործ ունենք զարգացած օրենսդրական բազայի և չկայացած քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների հետ: Այս կապակցությամբ Վ. Վասուվիչը նշում է, որ ետկոմունիստական երկրները, դատելով նրանց սահմանադրություններից, դեմոկրատիայի և մարդու իրավունքների «ձևակերպման» մեջ նույնիսկ հեռու քայլեցին զարգացած արևմտյան երկրներից²³: Այդ նախադրյալների ձևավորումը ենթադրում է. ա) մարդկանց քաղաքական իրավունքների ու ազատությունների իրավահավասարություն, բ) քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների անկախություն պետական իշխանության մարմինների անօրինական միջամտություններից, գ) պետության (կառավարման, կենտրոնացման) և քաղաքացիական հասարակության (ինք-

21 C. Lemke. Protestverhalten in Transformationsgesellschaften, // Politische Vierteljahresschrift, 1997, H 1, 38. Jg., S. 51.

22 Տե՛ս ՀՀ Ազգային ժողովի <http://www.parliament.am> ինտերնետային էջում:

23 Տե՛ս В. Васович. Переход к демократии в посткоммунистических странах, // Вестн. Моск. Ун-та, сер. 18, N 2, 1998, էջ 34:

նակառավարման, ապակենտրոնացման) մեխանիզմների միջև հավասարակշռված ժողովրդավարական հարաբերությունների ու «փոխհամաձայնեցնող մեխանիզմների» առկայություն:

Սոցիալ-տնտեսական նախադրյալներ: Սրանց ձևավորման համար առանցքային նշանակություն ունեն անցումն ազատ շուկայական տնտեսության, մասնավոր սեփականության, մարդկանց սոցիալական պաշտպանվածության, «միջին խավի» և բնակչության զբաղվածության ստեղծմանը նպատակաուղղված գործընթացները: Հատկապես սկզբնական շրջանում կարևոր էր «ՀՀ-ում սեփականաշնորհման հիմունքների մասին» ծրագրի (1991), «Հողային օրենսգրքի» (1991) և «ՀՀ-ում սեփականության մասին» (1990) ու այլ օրենքների ընդունումը²⁴: Սակայն ինչպես քաղաքացիական հասարակության քաղաքական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական նախադրյալների ձևավորման տեսանկյունից օրենսդրական բազան²⁵ անհրաժեշտ է, բայց բավարար չէ, քանի որ հասարակական կյանքի սոցիալ-տնտեսական ոլորտում գործում էին բազմաթիվ չկայացած ոչ-պետական կազմակերպություններ, որոնք չունեին ձևավորված «օբյեկտիվ խմբեր ու սոցիալական հենքեր»: Դրա համար էլ կայացած փոքրաթիվ ոչ պետական կազմակերպությունները չկարողացան հասարակական լայն խավերի ու խմբերի մասնակցության միջոցով ազդել նախապատրաստվող, ընդունվող և իրականացվող քաղաքական որոշումների վրա: Այսպես, օրինակ, մի կողմից տնտեսական ոլորտի ազատականացմանն ու «հասարակական ունեցվածքի» սեփականաշնորհմանը զուգընթաց տեղի ունեցավ նաև սոցիալական մոր ստրատիֆիկացիա²⁶ ու շերտավորում, սոցիալական կեսամակարդակի ու պաշտպանվածության կտրուկ անկում, աղքատություն ու գործազրկության առաջացում, աշխատանքային կոլետիվների իրավունքների սահմանափակումներ: Իսկ հասարակության անդամների աշխատանքային ու սոցիալ-տնտեսական մյուս իրավունքների պաշտպանության բնագավառում բացակայում է «գործընկեր-հակառակորդ» կապը քաղաքացիական հասարակության այնպիսի կազմակերպությունների միջև, ինչպիսիք են արհմիություններն ու արդյունաբերողների և գործարարների միությունը:

²⁴ Տես ՀՀ գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990-1995), Եր., 1995:

²⁵ Տես ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (1999-2000), Գիրք Գ, Եր., 2001, ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (2001), Գիրք Դ, Եր., 2001, ինչպես նաև՝ ՀՀ Ազգային ժողովի <http://www.parliament.am> ինտերնետային էջում:

²⁶ Ստրատիֆիկացիա (լատ. stratum-խավ և լատ. facere-անել):

Հոգևոր-մշակութային նախադրյալներ: Հայ հասարակության զարգացման ամբողջ պատմության ընթացքում առանցքային դերակատարություն են ունեցել ոչ այնքան պետական, որքան ոչ պետական ինստիտուտները: Սակայն չնայած դրան, այնուամենայնիվ, հայկական մշակույթը պահպանել է պատմական զարգացման իր անընդմեջությունը՝ ծավալելով «իր ներքին հարստությունը քաղաքակրթության տարբեր դարաշրջաններում»²⁷: Հետաքրքրական է նաև այն հանգամանքը, որ նույնիսկ ազգային անկախ պետականության բացակայության ու հայ առաքելական եկեղեցու գերակայող դիրքի պայմաններում էլ «հայ հասարակությունը թեոկրատական չդարձավ»²⁸: Դեռ ավելին, զարգացրեց համաշխարհային քաղաքակրթության մարդասիրական սկզբունքները՝ ստեղծելով համամարդկային բազմաթիվ արժեքներ:

Հոգևոր-մշակութային նախադրյալների ձևավորման առումով հրատապ նշանակություն ունի հասարակության մշակութային կյանքին ազատորեն մասնակցելու իրավունքի և մտքի, խղճի ու դավանանքի ազատության իրավունքի պաշտպանվածությունը, ինչպես նաև՝ կրոնական և ստեղծագործական բազմաբնույթ ուղղվածություն ունեցող կազմակերպությունների գործունեությունը: Այստեղ կարևորվում է այն հանգամանքը, որ պետական իշխանության մարմինները, բացառությամբ ՀՀ Սահմանադրությամբ, օրենսդրությամբ ու միջազգային պայմանագրերով նախատեսված դեպքերի, չեն կարող միջամտել հասարակության անդամների ու հասարակական միավորումների հոգևոր-մշակութային գործունեությանը: Այսպես, օրինակ, համաձայն «խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքի (1991) յուրաքանչյուր քաղաքացի «իրավունք ունի դավանելու ցանկացած կրոն կամ չդավանելու ոչ մի կրոն,...» (հոդված 1): Այդ իրավունքն ամրագրված է նաև ՀՀ Սահմանադրությամբ (հոդված 26) ու «Այլընտրանքային ծառայության մասին» օրենքով (հոդված 3), որոնք նմանապես պաշտպանում են յուրաքանչյուրի մտքի, խղճի և դավանանքի ազատության իրավունքը:

Արդի պայմաններում զգալի է քաղաքացիական հասարակության և քաղաքական ինստիտուտների «ցիվիլիարիսիկ մշակույթի»²⁹ պակասը, այսինքն քաղաքացիական հասարակության մեջ առկա են ազատու-

²⁷ Գ. Վերդյան, Ազգ. ազգային պետություն, ազգային մշակույթ, Եր., 1997, էջ 23:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 32:

²⁹ Տե՛ս **А. С. Алексаян**. Постсоветское пространство: глобализация и цивилиархия, // Евразийство-будущее России: Диалог культур и цивилизаций (под ред. **А.-В. Никсзова, К. Х. Калайдрова**). М., 2001, էջ 227-240:

»յուններ ու իրավունքներ, սակայն դրանցից օգտվողները քիչ են: Նայտնի է, որ քաղաքացիական հասարակությունը չի առաջանում այն-
տեղ, որտեղ փոքրաթիվ են զանգվածային հասարակական միավորում-
ները, որտեղ չկա դինամիկ քաղաքական սոցիալականացում և որտեղ
«մարդիկ չեն պայքարում իրենց իրավունքների ու ազատությունների
համար»³⁰: Իհարկե, հասարակությունը չի կարող անընդհատ և ամբող-
ջապես գտնվել ակտիվ վիճակում, որովհետև հասարակական կյանքում
աճխուսափելի են պասսիվ և ակտիվ իրավիճակների փոխակերպումնե-
րը: Սակայն համեմատաբար կայացած հասարակական միավորումնե-
րը պարտավոր են ակտիվորեն մասնակցել քաղաքացիական հասարա-
կության կենսագործունության համար կարևորագույն նշանակություն
ունեցող քաղաքական որոշումների ընդունման, իրականացման ու վե-
րահսկման գործընթացներին: Այս առումով կարևոր են, օրինակ, ՀՀ կա-
ռավարության կողմից մշակվող և «Մարդու իրավունքներ և ժողովրդա-
կարության ինստիտուտ» (ՄԻԺԻ) հասարակական կազմակերպության
կողմից իրականացված «Աղքատության հաղթահարման ռազմավարա-
կան ծրագրի»³¹ իրապարակային քննարկումներն ու մասնակցային
գործընթացը: Հատկանշական է նաև «Երևանի մամուլի ակումբ» և «Հե-
տաքննող լրագրողների ընկերակցություն» հասարակական կազմա-
կերպությունների իրապարակային գործունեությունը զանգվածային
լրատվական միջոցների ու լրագրողների իրավունքների պաշտպանու-
թյան բնագավառում: Կամ էլ, օրինակ, «Հայկական երիտասարդական
կազմակերպությունների ցանց»³² հասարակական և բուհական ուսա-
նողական կազմակերպությունների ակտիվ մասնակցությունը միջազ-
գային, եվրոպական ու ներպետական կառույցների կողմից երիտասար-
դական քաղաքականության իրականացմանը:

Ամփոփելով նշենք, որ ժամանակակից Հայաստանում հաշվվում են
բազմաթիվ հասարակական միավորումներ, ազգային փոքրամասնու-
թյունների ու կրոնական կազմակերպություններ, մասնավոր հեռուստա-
ռադիոընկերություններ, զանգվածային տեղեկատվության ու հաղոր-
դակցության միջոցներ, առանց որոնց անհնար է պատկերացնել քաղա-
քացիական հասարակության կայացման ներինստիտուցիոնալ և մի-

30 А. И. Соловьев. Политология: Политическая теория, политические технологии, М., 2000, с. 280.

31 Տես Աղքատության ու գոյատևման պատկերը. հասարակության շերտավորման
գործընթացները ՀՀ-ում, Եր., ՄԻԺԻ, 2003, ինչպես նաև՝ ՀՀ Կառավարության
<http://www.gov.am> ու ՄԻԺԻ-ի <http://www.idhr.am> ինտերնետային էջերում:

32 Տես <http://www.youth.am/arm> ինտերնետային էջում:

ջինստիտուցիոնալ ինտեգրման գործընթացը: Սակայն քաղաքացիական հասարակության կայացումը ցիվիլիարխիկ այնպիսի գործընթաց է, որում «միաժամանակ քաղաքակրթվում են և՛ քաղաքացին, և՛ հասարակության անդամների միջև քաղաքացիական հարաբերությունները, և՛ հասարակությունը..., և պետությունը, և՛ դրանց միջև հարաբերությունները»³³:

³³ Общая и прикладная политология. Учебное пособие (под. общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова). М., 1997, с. 447.

5. ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԱՅԱՑՈՒՄԸ

Նուրջ վեց հարյուրամյակ շարունակ հայ ժողովուրդը ուղիներ է փնտրել իր կորցրած անկախությունը վերականգնելու համար: Հայ ժողովրդի վերջին պետականությունը հաստատվել է 1080 թ. Կիլիկիայում, որի գոյությունը տևել է մոտ 300 տարի՝ մինչև 1375 թվականը: Այդ հարյուրամյակների ընթացքում Հայաստանում եղել են փոքր և մեծ իշխանություններ: Փորձեր են կատարվել վերականգնելու կորցրած պետականությունը: Այնուհանդերձ, հայկական պետականությունն ունեցել է պատմական զարգացման մի քանի փուլեր: Հին դարերում ձևավորվել են հզոր միապետություններ, միջին դարերում՝ նա արդեն կիսանկախ թագավորական իշխանություն էր, որի անկումից հետո՝ մինչև 20-րդ դարը, Հայաստանը չունեցավ ինքնուրույն պետականություն և քաղաքական համակարգ: Միայն XX դարում ձևավորվեցին խորհրդարանական կառավարման երեք հանրապետություններ, իսկ 1991 թ. երկրորդ կեսից՝ նախագահական կառավարման հանրապետություն, որն այսօր էլ գործում է:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

1918 թ. մայիսի 26-ին ցրվեց Անդրկովկասի սեյմը՝ երեք պետությունների օրենսդիր ու գործադիր իշխանությունները: Դրանից անմիջապես հետո վրաց Ազգային խորհուրդը որոշեց Վրաստանը հայտարարել անկախ հանրապետություն: Հաջորդ օրը Ադրբեջանի Ազգային խորհուրդն էլ որոշեց հայտարարել Ադրբեջանի անկախությունը: Իրադարձություններից կարծես թե դուրս էր մնում Հայաստանը: Հայ պետական և քաղաքական գործիչների մեջ համաձայնություն չկար այդ ծանր օրերին:

1918 թ. մայիսի 28-ին հայոց Ազգային խորհուրդը Թիֆլիսում լսելով Հոփի. Քաջազնունու և Ալ. Խատիսյանի զեկուցումները երկար վիճաբանություններից հետո ձայների ճնշող մեծամասնությամբ ընդունեց

հետևյալ բանաձևը. «Նկատի ունենալով այն, որ Անդրկովկասի Սեյմի ինքնացրումից և Վրաստանի անկախությունը հայտարարելուց հետո լուծարվելու է Անդրկովկասի կառավարությունը, և հայ ժողովուրդը մնալու է բախտի բերմունքին՝ ներկայացուցչական ժողովը անհրաժշտ է գտնում, որ հայոց Ազգային խորհուրդը ուժեղացնելով իր կազմը, անցնի գործելու հայության կենտրոնում՝ ստանձնելով կառավարական գործառույթները, օժտված դիկտատորական իրավունքներով հայ կյանքի բոլոր երևույթների և գործերի նկատմամբ»¹:

Հայոց Ազգային խորհուրդը 1918 թ. մայիսի 28-ը հայտարարեց հայոց պետականության վերականգնման և ազգային անկախ պետության ստեղծման օր՝ իրեն հայտարարելով հայկական գավառների պետական միակ իշխանությունը, ստանձնելով կառավարական բոլոր գործառույթները²: Նորաստեղծ պետականության կերտումը պետք է սկսվեր նրա օրենսդիր և գործադիր իշխանության մարմինների ստեղծումից: Եվ ահա Թիֆլիսի և Երևանի հայոց ազգային խորհուրդների բազմաթիվ խորհրդակցությունների և միջկուսակցական բանակցությունների արդյունքում ձևավորվեց հանրապետության օրենսդիր բարձրագույն մարմինը՝ Հայաստանի խորհուրդը (խորհրդարանը), որն ուներ 46 անդամ: Այն կազմավորվեց համամասնական սկզբունքով՝ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի անդամների թիվը եռապատկելու և Հայաստանում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների ներգրավման ճանապարհով: Խորհրդարանը նշանակովի էր և նրանում ներկայացված չէր հանրապետությունում բնակվող արևմտահայ գաղթականությունը:

Կուսակցական համամասնությունը պահպանելու սկզբունքով ձևավորվեցին 15 մշտական հանձնաժողովներ, որոնցում գերիշխում էին սոցիալ-տնտեսական բնույթի խնդիրներով զբաղվող հանձնաժողովները: Պետք է նկատել, որ Հայաստանի խորհուրդը միայն բարձրագույն օրենսդիր մարմին չէր, այլև ուներ գործադիր իշխանության գործառույթներ: Խորհուրդն իր հանձնաժողովների միջոցով տնօրինում էր կառավարչական բնույթի գործեր և օրենքների անվան տակ հրապարակում էր վարչական հրահանգներ ու որոշումներ: Ավելին, խորհրդարանին կից գործում էր պետական վերահսկողության մարմին, որը հիշեցնում է մերօրյա Ազգային ժողովի վերահսկիչ պալատը: Ձևավորվեց նաև անկախ հանրապետության կառավարությունը: Հայոց Ազգային խոր-

¹ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան» իրատ., 1993 թ., էջ 160:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 161:

հուրդը վարչապետի պաշտոնում առաջադրեց Յովհ. Քաջազնունուն (նախարար-նախագահ), Արամ Մանուկյանին (ներքին գործեր), Ալ. Խատիսյանին (արտաքին գործեր), Խաչատուր Կարճիկյանին (ֆինանսներ), Յովհ. Հախվերդյանին (զինվորական), Գրիգոր Տեր-Պետրոսյանին (արդարադատություն): Վերջին երկուսը անկուսակցականներ էին, մնացածները՝ հայ հեղափոխական դաշնակցության ճանաչված գործիչներ: Փաստորեն ձևավորված գործադիր մարմինը մեծամասամբ միակուսակցական էր:

Հայաստանի խորհրդի և կառավարության անդամների երևան ժամանելուց հետո, օգոստոսի 1-ին, տեղի ունեցավ խորհրդարանի առաջին նիստը, որտեղ կառավարության գործունեության ծրագրային ելույթով հանդես եկավ վարչապետ Յովհ. Քաջազնունին: Նա հանրապետության ներքին կյանքում անհետաձգելի, հրատապ լուծում պահանջող խնդիրներ համարեց տարրական իրավակարգի, կյանքի և գույքի ապահովության հաստատումը, հաղորդակցության ուղիների վերաբացումը, պարենային ճգնաժամի հաղթահարումը, որբերի և գաղթականության խնդիրների լուծումը, դրամական համակարգի կարգավորումը, դատական մոր համակարգի արմատավորումը, ոչ մեծ, բայց ուժեղ և կարգապահ բանակի ստեղծումը, իսկ արտաքին քաղաքականության ասպարեզում՝ հարևանների հետ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատումը, խաղաղ միջոցներով սահմանային հարցերի լուծումը և այլ խնդիրներ: Կառավարությունը համոզված էր, որ իր առաջադրած ծրագիրը առավելագույնն է այսօրվա հնարավորության, որ այդ ծրագիրը կարելի է անվանել պետության գոյությունն ապահովող ամենաանհրաժեշտ գրավականների ծրագիր³:

Ժողովրդավարական սկզբունքներով 1919 թ. հունիսի 21-23-ը տեղի ունեցան խորհրդարանական մոր ընտրություններ՝ ընդհանուր, գաղտնի և համամասնական՝ կուսակցական սկզբունքներով: Նախատեսված 80 պատգամավորական տեղերից 72-ը զբաղեցրեց ՀՀ Դաշնակցության կուսակցությունը, 4-ը՝ սոցիալ-հեղափոխականները, 3-ը՝ թուրքերը, 1-ը՝ անկուսակցական գյուղացիական միությունը: Խորհրդարանում տեղեր չստացան ասորիները, ժողովրդավարականները և քրդերը:

Խորհրդարանի անդրամիկ նիստում ձևավորվեց մոր կառավարություն՝ Ալ. Խատիսյանի գլխավորությամբ: Ընդհանրապես Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը ունեցել է երկու խորհրդարան, չորս կառավարություն: 1920 թ. մայիսյան իրադարձություններից հետո ձևավորվում է երրորդ կառավարությունը՝ Համո Օհանջանյանի գլխավորու-

³ Տես նույն տեղում, էջ 195, 197:

թյամբ, իսկ համրապետության մայրամուտին՝ Ս. Վրացյանի կաբինետը:

Միանգամից նշենք, որ 1920 թ. կեսերին Հայաստանը կազմակերպված պետություն էր, ուներ ազատ ու արդար ընտրություններով կազմված խորհրդարան և կառավարություն: Երկրում սահմանված էին քաղաքական ու կրոնական համոզմունքների, խոսքի, մամուլի, ժողովների և ցույցերի ազատություններ: Ազատորեն գործում էին ավանդական կուսակցությունները, և կազմվում էին նաև նորերը: Օրինակ, ՀՀ-ում հաշվում էին շուրջ մեկ տասնյակի հասնող քաղաքական կուսակցություններ, սակայն խորհրդարանում պաշտոնապես գործել են չորս կուսակցական խմբակցություններ՝ ՀՀԴ, որը սկզբից մինչև վերջ եղել է կառավարող, և երեք ընդդիմադիր կուսակցությունների խմբակցություններ՝ ՀԺԿ, Սոցիալ-դեմոկրատական (մենչևիկ և բոլշևիկ) և սոցիալիստ-հեղափոխական (չեռն): Քաղաքներում և գավառներում հաստատված էր ինքնավարություն, կազմակերպված էին երկրի վարչությունն ու պահակազորը: Կատարվել էին տնտեսական և սոցիալական բնույթի կարևոր փոփոխություններ: Գործածության մեջ էր դրված հայկական ռուբլին, և հիմնվել էր դրամատուն: Ստեղծվում էր միջնակարգ, ոչ լրիվ միջնակարգ և բարձրագույն մասնագիտական դպրոցների լայն ցանց: Բացված էր ազգային համալսարանը, որոշված էր բացել բարձրագույն երաժշտանոց, պետական թատրոն, ազգային գրադարան: Վերակազմվեց դատական գործը, ստեղծվեց բանակը, մտցվեց պարտադիր զինվորագրություն: Հայաստանն արտաքին աշխարհում ճանաչված պետություն էր, դարձել էր միջազգային իրավունքի սուբյեկտ: Նա դիվանագիտական ներկայացուցչություններ ուներ Թիֆլիսում, Բաքվում, Թեհրանում, Վաշինգտոնում, Լոնդոնում, Փարիզում, Հռոմում, Աթենքում, Ռոստովում, Սևաստոպոլում, Բեռլինում, Տոկիոյում, Բելգրադում և այլուր:

Հանրազումարի բերելով Հայաստանի Հանրապետության երկու խորհրդարանների օրենսդրական աշխատանքի արդյունքները կարելի է ասել, որ առաջին խորհրդարանը քննարկել և ընդունել է 116 օրենք, իսկ երկրորդը՝ շուրջ 200, եթե ի նկատի ունենանք, որ երկրորդ խորհրդարանը 1920 թ. մայիսյան դեպքերից հետո ուղարկվում է հարկադիր և տևական արձակուրդի, իսկ ՀՀԴ-ն իր ձեռքն է վերցնում օրենսդիր և գործադիր իշխանությունը ստեղծելով բյուրո-կառավարության դիկտատուրա: Երկրում կատարվեցին ժողովրդավարական սկզբունքների մի շարք խախտումներ, որոնք թուլացրին պետականության հիմքերը:

Այսպիսով, 1918-1920 թթ. Հայաստանը խորհրդարանական կառավարման հանրապետություն էր, քանի որ պետական իշխանության

բարձրագույն մարմինը խորհրդարանն էր: Վերջինիս կողմից էր ձևավորվում նաև գործադիր իշխանությունը՝ կառավարությունը, որը անմիջականորեն հաշվետու էր Հայաստանի խորհրդին: ՀՀ խորհրդարանն ընդունեց «Հայաստանի խորհրդարանի ընտրությունների մասին», «Հայաստանի քաղաքացիության մասին», «Վարչատարածքային բաժանման մասին», «Արդարադատության և դատական իշխանության մասին» և այլ կարևոր օրենքներ: ՀՀ-ն չունեցավ իր հիմնական օրենքը՝ Սահմանադրությունը, որի ընդունումը վերապահված էր ապագա Սահմանադիր ժողովին, որը ներքին ու արտաքին բարդ հանգամանքների պատճառով այդպես էլ չգումարվեց:

ՀՀ-ում խորհրդարանական կառավարման համակարգի ընտրությունը պատահական չէր. նախ՝ խորհրդարանական համակարգը տարածված էր աշխարհում: Եվրոպայի համարյա բոլոր երկրները ընտրել էին քաղաքական համակարգի այդ ձևը: Երկրորդ՝ խորհրդարանական համակարգի ընտրությունը խթանում էր տարբեր քաղաքական ինստիտուտների զարգացումը, տնտեսական բարեփոխումները և ժողովրդավարության սկզբունքների նյութականացումը: Երրորդ՝ խորհրդարանական համակարգը կոլեկտիվ կառավարման յուրահատուկ օրինակ էր, որտեղ աշխատում էր կոլեկտիվ միտքը և բանականությունը: Ահա հենց այս հանգամանքներով էր պայմանավորված պետական իշխանության խորհրդարանական ձևի ընտրությունը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում: Բայց ՀՀ-ին վիճակված չէր երկարակյաց լինելու: Թուրքերի և բուլղարիկների համագործակցությամբ խորտակվեց Հայաստանի անկախությունը, քաղաքական համակարգը: Ինչպես բնութագրել է Ս. Վրացյանը. «Ոչ հայ ժողովրդի հոժար կամքով, այլ արտաքին ուժերի ճնշման տակ, 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանում տեղի ունեցավ վարչաձևի փոփոխություն, ժողովրդավար իրավակարգի տեղը բիրտ ուժով բռնապետական իշխանություն հաստատվեց: Խորհրդարանական կառավարությանը հաջորդեց Հայաստանի Հեղկոմը՝ ռուսական սվինների պաշտպանության տակ»⁴: Այնուհանդերձ, խորհրդային Հայաստանը դարձավ հայ պետականության միակ կրողը, համայն հայության հայրենիքը, նրա ֆիզիկական, հոգևոր և մշակութային վերընձյուղման միակ հուսալի երաշխավորը:

⁴ Տես նույն տեղում, էջ 540:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ**

Հայաստանի երկրորդ հանրապետությունը 1920-1990 թթ. ձևավորվեց բոլշևիկյան տիրապետության և ստալինյան ամբողջատիրության պայմաններում: Հասկանալի է, որ այդ ժամանակահատվածի քաղաքական համակարգն ուսումնասիրելու համար, թեկուզ և համառոտակի, անհրաժեշտ է ծանոթանալ խորհրդային Հայաստանի ընդունած երեք սահմանադրություններին:

Առաջին սահմանադրությունն ընդունվեց 1922թ. փետրվարին խորհուրդների առաջին համագումարում: Այն ընդունվեց ՌԽՖՍՍ Սահմանադրության դրույթների հիման վրա, բայց միաժամանակ հաշվի էին առնված Հայաստանի հանրապետության առանձնահատկությունները: Սահմանադրությամբ շարադրված էին խորհրդային իշխանության հիմնական սկզբունքները: Ամբողջ իշխանությունը կենտրոնում և տեղերում պատկանում էր բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայինների պատգամավորական խորհուրդներին, հռչակվում էր բոլոր ազգերի և ազգությունների իրավահավասարությունը: Եկեղեցին անջատվում էր պետությունից, իսկ դպրոցը՝ եկեղեցուց: Սահմանվում էր ծրի կրթություն, խոսքի և մամուլի ազատություն:

Սահմանադրության երկրորդ մասում ասված էր, որ ՀԽՍՀ-ում պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայինների պատգամավորների խորհուրդների համագումարն է, որը գումարվում է տարեկան մեկ անգամ: Համագումարն ընտրում էր ՀԽՍՀ կենտգործկոմ, որը համագումարների միջև ընկած ժամանակաշրջանում հանդիսանում էր իշխանության օրենսդիր, կարգադիր և ղեկավար մարմին և հաշվետու էր համագումարի առաջ: Չորս ամիսը մեկ հրավիրվում էր կենտգործկոմի հերթական նստաշրջան: Կենտգործկոմը կազմում էր կառավարություն՝ գործադիր իշխանություն՝ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ: Հետագայում, երբ ձևավորվում է Անդրֆեդերացիան, ապա պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը, երեք հանրապետությունների համար, դառնում է Անդրկենտգործկոմը, իսկ կառավարությունը՝ Անդրժողկոմխորհը: 1922 թ. դեկտեմբերին ձևավորվում է նաև ԽՍՀՄ-ը, որի առաջին սահմանադրության մեջ նշվում էր, որ ԽՍՀՄ-ը հանրապետությունների կամավոր միություն է, որտեղ ցանկացած միութենական հանրապետություն կարող է մտնել և ցանկացած ժամանակ դուրս գալ միությունից: Ավելին, Հայաստանի 1937 թ. Սահմանադրության մեջ նշված է, որ Հայկական

ԽՍՀ-ն պետական իշխանությունը իրագործում է ինքնուրույն կերպով՝ լիովին պահպանելով իր գերիշխան իրավունքները, որ Հայկական ԽՍՀ-ն իրավունք ունի ազատ կերպով դուրս գալու ԽՍՀՄ-ի կազմից⁵։ Դե-յուրե այդպես էր, բայց իրականում այդպես չէր։ Սահմանադրության շատ դրույթներ, հոդվածներ կյանքի կոչել հնարավոր չէր, որովհետև գործում էր գերիզոր ամբողջատիրական քաղաքական համակարգը, որի հիմնական սկզբունքն էր. «Թույլատրվում է այն ամենը, ինչ հրամայված է վերևից»։ Հետագայում՝ 1937 և 1978 թվականներին ընդունվեցին նաև Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության երկրորդ և երրորդ սահմանադրությունները՝ ԽՍՀՄ-ի 1936 և 1977 թթ. սահմանադրությունների հիման վրա։

Ըստ ընդունված սահմանադրությունների ԽՍՀՄ Միութենական բուլոր Հանրապետությունները, այդ թվում և ՀԽՍՀ-ն, ունեին խորհրդարանական կառավարման համակարգեր, որովհետև պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը խորհրդարանն էր։ Նա էր կազմում և հաստատում կառավարության կազմը, նրա ղեկավարին՝ վարչապետին, ընտրում Խորհրդարանի նախագահ, տեղակալներ, պատգամավորական հանձնաժողովներ, նախագահություն, գերագույն դատարան և այլ մարմիններ։ Միութենական հանրապետություններում նախագահի պաշտոն գոյություն չուներ, բայց իրականության դեմ չմեղանչելու համար նշենք, որ հանրապետության նախագահի գործառույթները փաստորեն կատարում էին կառավարող կոմկուսների առաջին քարտուղարները, իսկ օրենսդիր և գործադիր մարմինների դերը՝ կոմկուսների բյուրոները՝ վերևից ներքև։

Խորհրդային քարոզչության բուլոր միջոցները պրոպագանդում էին այն մասին, որ Խորհրդային Միությունը և նրա մեջ մտնող Միութենական հանրապետություններն ամենաժողովրդավարական երկրներն են աշխարհում, ունեն ժողովրդի կողմից ընտրված օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանություններ, որ ընտրությունները հավասար են, ընդհանուր, իրականացվում են գաղտնիության սկզբունքով, որ բուլոր քաղաքացիների իրավունքները և ազատությունները պաշտպանված են օրենքով և այլն։ Բայց ռեալ իրականության մեջ պատկերը բոլորովին այլ էր։ Այսպես, ընդունված բուլոր սահմանադրությունները կյանքի կոչվեցին ոչ թե ժողովրդի կողմից, այլ նրանց, այսպես կոչված, «ընտրյալների» միջոցով, այսինքն խորհուրդների համագումարներում, Գերագույն խորհրդի նստաշրջաններում։

⁵ Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Սահմանադրությունը (Հիմնական օրենքը), Հայկուսիրատ, 1937, Երևան, էջ 14։

Երկրորդ, ընտրությունները ձևական էին, չկար մրցակցություն: Կառավարող միակ կուսակցությունն ինքն էր որոշում պատգամավորների քանակական կազմը, ցուցակը, ընտրական կարգը և ընտրական տեղամասերը: Պետական իշխանության բարձրագույն և տեղական իշխանությունների մարմինները միայն կառավարող կուսակցության որոշումները կատարողներ էին:

Երրորդ, օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների բոլոր նորմատիվ իրավական ակտերը նախօրոք քննարկվում էին կառավարող քաղաքական կուսակցության ամենավերին ատյաններում, իսկ այնուհետև հաստատման էին դրվում այդ մարմիններում: Դա արվում էր վերից վար, նույնիսկ տեղական իշխանությունների մակարդակով:

Չորրորդ, տնտեսության արդյունավետ կառավարում իրականացնելու նպատակով յուրաքանչյուր Միութենական հանրապետությունում գործում էին հանրապետական, հանրապետական-միութենական և միութենական նախարարություններին ենթակա ձեռնարկություններ, տնտեսության ճյուղեր: Այսպես, օրինակ, հանրապետական-միութենական նախարարություններին (սննդի, թեթև արդյունաբերության, ֆինանսների, ներքին առևտրի, առողջապահության, ներքին գործերի և այլն) պատկանող տնտեսական կառույցները, գործարանները, ֆաբրիկաները և այլն ունեին երկակի ենթակայություն: Նրանք հաշվետու էին և՛ հանրապետության կառավարությանը, և՛ ԽՍՀՄ-ի կառավարությանը:

Հինգերորդ, խորհրդային Հայաստանում, ըստ ընդունված երեք սահմանադրությունների, հաստատված էր կառավարման խորհրդարանական համակարգ, չնայած այդ մասին չէր ընդգծվում: Առաջին Սահմանադրությամբ պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը համարվում էր խորհուրդների համագումարը և նրա կողմից ընտրված կենտգործկոմը, իսկ մյուս երկու սահմանադրություններով՝ 1937, 1978, Գերագույն խորհուրդը և նրա նախագահությունը: Բոլոր դեպքերում էլ, ըստ սահմանադրությունների, գործադիր իշխանությունը՝ կառավարությունը, կազմավորում էր ժողովրդավարական հիմունքներով: Դատական իշխանությունը նույնպես ընտրովի էր՝ 1937 թ. Սահմանադրությամբ ընտրվում էր երեք տարի ժամանակով, իսկ 1978 թ. Սահմանադրությամբ՝ հինգ տարի ժամանակով, առանց մրցակցության, իշխանությունների ցուցումներով:

Վեցերորդ, արգելված էր կառավարող կոմկուսակցությունից բացի այլ կուսակցությունների գործունեությունը: Սա նշանակում էր, որ խորհրդային քաղաքական համակարգը չէր ընդունում քաղաքական բազմակարծությունը, բազմակուսակցական ժողովրդավարական

սկզբունքը, իսկ հասարակական կազմակերպությունների (արհմիություններ, կոմերիտական, պիոներական, կոոպերատիվ և այլն) գործունեությունը թուլատրված էր միայն այն պայմանով, որ նրանք պարտավոր էին իրականացնել կառավարող կուսակցության քաղաքականությունը և երկրի քաղաքական կյանքում ինքնուրույն հանդես գալ չէին կարող:

Յոթերորդ, սահմանադրություններով խորհրդային Չայաստանի քաղաքացիներին տրված էին օրենքով ապահովվող լայն իրավունքներ և ազատություններ՝ ընդհուպ մինչև խոսքի, ժողովների և միտինգների, փողոցային երթերի ու ցույցերի ազատություն: Բայց դրանք ձևական օրենքներ էին, որոնք 70-տարիների ընթացքում չկիրառվեցին: Հիշենք թերևս 1965 թ. Եղեռնի 50-ամյակի պահանջատիրական ցույցը Երևան քաղաքում և դրա հետևանքները: Կարելի է նշել նաև այլ առանձնահատկություններ, բայց բավարարվենք սրանցով:

Եթե ընդհանրացնելու լինենք, ապա խորհրդային իշխանության տարիներին բոլոր միութենական հանրապետություններում խորհրդարանական համակարգերի փոխարեն հաստատված էր բյուրոկրատական-ամբողջատիրական համակարգ, որտեղ կոմկուսը հանդիսանում էր գլխավոր ինստիտուտը: Ամբողջատիրական իշխանությունն իրեն էր ենթարկել հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները: Ամբողջ հասարակությունը շարքային և ղեկավար անհատները գտնվում էին համընդհանուր վախի պայմաններում, որի վրա էլ հենվում էր ամբողջատիրական համակարգը: Բայց այդ քաղաքական համակարգի պայմաններում անժխտելի են խորհրդային Չայաստանի նվաճումները հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Խորհրդային Չայաստանը դարձավ ինդուստրիալ երկիր զարգացած գիտությամբ ու մշակույթով, արդյունաբերությամբ և գյուղատնտեսությամբ: Մի քանի տասնամյակների ընթացքում ստեղծվեց այնպիսի մշակույթ, արվեստ և գիտություն, որ անցյալում չէին ստեղծվել և չէին կարող ստեղծվել: Բայց այդ բոլորը ձեռք բերվեց հայ ժողովրդի համառությամբ, աշխատասիրությամբ, հայրենասիրությամբ և, ինչու չէ, տասնյակ հազարավոր մարդկանց արյան գնով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Չայաստանում իշխանափոխություն տեղի ունեցավ 1990 թ., երբ գարնանը կայացած խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրվեց Լ. Տեր-Պետրոսյանը: Գերագույն խորհրդի նոր ընտրությունների հետևանքով Չայաստանում աս-

տիճանաբար ձևավորվեց երրորդ խորհրդարանական կառավարման համակարգը՝ միակուսակցական ղեկավարությամբ: «Ղարաբաղ» կոմիտեն 1989 թ. համագումարում ձևավորեց նոր կուսակցություն՝ ՀՀԸ-ն:

Հայաստանի երրորդ հանրապետության քաղաքական զարգացումը, պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք փուլերի՝ 1990-95, 1995-98 և 1998 թ. հետո ընկած ժամանակաշրջան:

Առաջին փուլին բնորոշ էր հանրապետության օրենսդիր և գործադիր մարմիններում ՀՀԸ-ի բացարձակ գերակայությունը: Այնուհանդերձ այդ տարիներին կատարվեցին տնտեսական և քաղաքական բնույթի մի շարք կարևոր փոփոխություններ: Գերագույն խորհուրդը 1990 թ. օգոստոսի 23-ին ընդունեց «Անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբն» ազդարարող՝ Հայաստանի անկախության հռչակագիրը, որոշակիացրեց Հայաստանի պետական ու հասարակական կառուցվածքի հիմնական սկզբունքները՝ իշխանությունների տարանջատում, սեփականության ձևերի հավասարություն, խոսքի, խղճի, մամուլի, ժողովների, միտինգների, ցույցերի ազատություններ, քաղաքական բազմակարծություն, բազմակուսակցականություն, կուսակցությունների հավասարություն, զինված ուժերի և իրավապահ մարմինների ապաքաղաքականացում: Հռչակագիրը հիմք ընդունեց մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրին, որդեգրեց 1918 թ. մայիսի 28-ին ստեղծված Հայաստանի անկախ հանրապետության ժողովրդավարական ավանդույթները, Հայկական ՀՍՀ-ն վերանվանեց Հայաստանի Հանրապետություն, ի լուր աշխարհի հայտարարեց, որ ՀՀ ամբողջ տարածքում գործում են միայն ՀՀ Սահմանադրությունը և օրենքները, հռչակեց «Հայաստանի Հանրապետությունը որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, որը վարելու է անկախ արտաքին քաղաքականություն»⁶: Սա խիզախ քայլ էր դեռևս գոյություն ունեցող ՀՍՀՄ-ի պայմաններում և հակասում էր ՀՍՀՄ-ի գործող 1977 թ. Սահմանադրությանը: Հռչակագիրը հիմք հանդիսացավ ՀՀ նոր Սահմանադրության:

ՀՀԸ-ի իշխանության տարիներին (խոսքը առաջին փուլի մասին է) ծանրագույն հիմնախնդիրներ կային, որոնք ունեին առարկայական հիմքեր: Ինքնուրույն պետական իշխանության կառույցներից և քաղաքական ավանդույթներից զուրկ Հայաստանում իշխանությունները կանգնած էին, մի կողմից՝ պետականության ստեղծման, մյուս կողմից՝ ամբողջատիրական, վարչաիրամայական սոցիալիստական համակարգից ժողովրդավարական-իրավական համակարգին անցնելու մարտահրավերների առջև: Չկար պատմական փորձ. փլուզված սոցիալիստական

⁶ Տե՛ս 1990 թ. օգոստոսի 23-ի հռչակագիրը:

ճամբարի՝ երկրները խարխափելով հարթում էին ազատության իրենց ճանապարհը: Դա վերաբերում էր և՛ օրենսդրությանը, և՛ գործնական քաղաքականությանը, և՛ կառուցվածքային բարեփոխումներին: ՀՀ-ում այդ ամենից զատ կային լրացուցիչ դժվարություններ՝ պատերազմ, աղետի գոտի, փախստականներ: Բայց և այնպես ՀՀ-ական վերնախավը մերժելով նախորդ հասարակության նվաճումները սոցիալական ապահովության, առողջապահության, կրթության և գիտության զարգացման ոլորտներում՝ ամբողջությամբ կրկնօրինակեց այդ հասարակարգի մայրամուտի շրջանում ամբողջատիրական վերնախավին հատուկ բարքերը՝ կաշառակերությունը, հովանավորչությունը, ցինիզմը:

Այս փուլում կառավարող կուսակցությանը՝ ՀՀ-ին, առավել հետաքրքրում էր իր իշխանությունը ամրապնդելու խնդիրը: Այդ նպատակով նախապատրաստեց հանրապետության նախագահի մասին օրենքի նախագիծ և ներկայացրեց Գերագույն խորհրդի քննարկմանը: Փաստորեն ՀՀ-ն իրականացնում էր խաղաղ ճանապարհով պետական հեղաշրջում՝ խորհրդարանական կառավարման համակարգից անցում կատարելով նախագահականին: Այդպես էլ եղավ: Առանց ժողովրդի կամքը հարցնելու Գերագույն խորհուրդը 1991 թ. օգոստոսի 1-ին ընդունեց այդ օրենքը: Մինչ այդ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը 1991 թ. հունիսին ընդունել էր որոշում ՀՀ-ում նախագահի պաշտոն հիմնելու մասին, ինչպես նաև ՀՀ առաջին նախագահի ընտրություններն անցկացնել 1991 թ. հոկտեմբերի 16-ին: Այնուհետև Գերագույն խորհուրդն ընդունեց օրենք ՀՀ ամբողջ տարածքում հանրաքվե անցկացնելու մասին, որը նշանակվեց 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին: Այս հանրաքվեով ՀՀ-ը, ամբողջ ժողովրդի կամքը արտահայտելով, դուրս եկավ ԽՍՀՄ-ի կազմից: Այդ օրն էլ համարվեց ՀՀ անկախության օր:

1990-1991 թթ. խորհրդարանի ընդունած օրենքներով և որոշումներով աստիճանաբար ձևավորվում էին պետական իշխանության մարմինները, կարգավորվում էր հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտների կառավարման համակարգը: Հանրապետությունում պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը դարձավ Գերագույն խորհուրդը: Վերջինս ձևավորեց նաև անկախ հանրապետության կառավարություն՝ վարչապետի գլխավորությամբ, նաև՝ նոր դատական իշխանություն: Երկրի պետական և միջպետական հարաբերություններին առնչվող բոլոր հիմնահարցերը քննարկվում և լուծվում էին խորհրդարանի միջոցով: Խորհրդարանը մշակեց իր գործունեության կանոնակարգը: Ստեղծվեցին 15 մշտական գործող պատգամավորական հանձնաժողովներ, որոնց կազմում աշխատում էին 112 պատգամավորներ: Փաս-

տորեն ձևավորվում էր Հայաստանում երրորդ խորհրդարանական կառավարման համակարգը, որը գործեց մինչև 1991 թ. հոկտեմբերը, այսինքն՝ հանրապետության նախագահի և փոխնախագահի ընտրությունները: Ընտրություններում ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ հաղթանակ տարան ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը և փոխնախագահ Գ. Հարությունյանը: Սկսեց ձևավորվել նախագահական ինստիտուտը, որը շարունակում է գործել առ այսօր:

«Հանրապետության նախագահի մասին» 1991 թ. օրենքով խորհրդարանի շատ լիազորություններ անցան նախագահին: Օրենքում ասվում էր, որ ՀՀ նախագահը հանրապետության բարձրագույն պաշտոնատար անձն է և գլխավորում է գործադիր իշխանությունը: Նա ներկայացնում է ՀՀ-ն երկրի ներսում և միջազգային հարաբերություններում, ընտրվում է հինգ տարին մեկ անգամ, չի կարող երկու անգամ անընդմեջ ընտրվել ՀՀ նախագահի պաշտոնում: Օրենքում ամրագրված էր շատ հետաքրքիր և մեր կարծիքով ժողովրդավարության չափանիշներից բխող մի հոդված, որտեղ ասվում էր, որ ՀՀ նախագահը ներկայացնում է խորհրդարանին ամենամյա հաղորդումներ՝ հանրապետության քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի, ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված օրենքների և որոշումների կատարման ընթացքի մասին (այդ հոդվածը տեղ չգտավ 1995 թ. Սահմանադրությունում): Օրենքի 1-8 հոդվածների 19 կետերում շարադրված են ՀՀ նախագահի իրավասությունները և լիազորությունները⁷:

Նախագահական կառավարման քաղաքական համակարգի ձևավորումը ենթադրում էր ընդունել նաև օրենք Գերագույն խորհրդի մասին: Եվ դա չուշացավ: 1991 թ. նոյեմբերի 19-ին խորհրդարանն ընդունեց օրենք «ՀՀ Գերագույն խորհրդի մասին»: Օրենքում ասված է, որ Գերագույն խորհուրդը օրենսդրորեն կարգավորում է երկրի ներքին կյանքի բոլոր բնագավառները՝ սեփականության, բյուջետաֆինանսական համակարգի կառավարումից մինչև քաղաքացիների իրավունքների, ազատությունների և պարտականությունների իրացման օրենսդրական կարգավորումը: Օրենքը սահմանում էր պետական իշխանության, պետական կառավարման և դատական իշխանության մարմինների իրավասությունը, կազմակերպման և գործունեության օրենսդրական կարգը: Ավելին, օրենսդիր մարմինն էր հաստատում ՀՀ տնտեսական ու սոցիալական զարգացման ծրագրերը, ՀՀ պետական բյուջեն, վերահսկողություն էր իրականացնում իր կողմից հաստատված ծրագրերի և բյուջեի կատարման ընթացքի նկատմամբ: Մանրամասների մեջ չմտնելու հա-

⁷ Տե՛ս ՀՀ ԳԽ տեղեկագիր, № 15, 1991 թ.:

մար նշենք, որ օրենսդիր մարմնի իրավասությունները վավերագրված են օրենքի 10 հոդվածների 35 կետերում⁸: Ուշադրության են արժանի օրենքի հետևյալ հոդվածները. 33-ն նախագահի ներկայացմամբ Գերագույն խորհուրդը ընտրում է Սահմանադրական դատարանի անդամներին, Գերագույն դատարանի նախագահին, տեղակալներին, անդամներին, գլխավոր պետական արքիտրին, նշանակում է գլխավոր դատախազին, հաստատում է Գերագույն դատարանի նախագահության կազմը, ընտրում է քաղաքային և շրջանային ժողովրդական դատարանների դատավորներին, լուծում է նաև հետևանքի կամ ազատման հետ կապված հարցերը: Այնուհետև օրենքում ամրագրված է, որ Օրենսդիր մարմինը, 33-ն նախագահի առաջարկությամբ, վերանայում և հաստատում է 33 կառավարության կառուցվածքը, ինչպես նաև առաջարկում է նախագահին՝ վերանայելու կառավարության, նրա նախագահի կամ որևէ անդամի նշանակման հարցը: Հետագայում վերոհիշյալ հոդվածները հիմնվեցին Սահմանադրությունից և շատ իրավասություններ անցան հանրապետության նախագահին:

Քաղաքական զարգացման այս փուլում Գերագույն խորհուրդը ընդունեց օրենք «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին», և 33-ում սկսեցին ձևավորվել և՛ քաղաքական կուսակցություններ, և՛ հասարակական կազմակերպություններ: 1991-95 թթ. արդեն գործում էին շուրջ 50 քաղաքական կուսակցություններ և 1000-ից ավելի հասարակական կազմակերպություններ:

Հանրապետության անկախացումից հետո ժողովուրդն ընտրեց ժողովրդավարական ուղին, որի պայմաններից մեկը տնտեսության բազմակացութաձևությունն էր: Որպես ժողովրդավարական հանրապետություն, Հայաստանը որդեգրել է ազատ շուկայական տնտեսության համակարգը, որի սյուներն են մասնավոր սեփականությունը, գնադրյացման համակարգը և մրցակցությունը: Հայաստանում գործում է առաջարկի և պահանջարկի շուկայական օրենքը: Մասնավոր սեփականությանն անցնելու հետ միաժամանակ սկսվեց սեփականաշնորհման գործընթացը՝ ընդգրկելով և՛ ագրարային հատվածը, և՛ արդյունաբերությունը:

Արտաքին հարաբերությունների բնագավառում ձեռք բերվեցին երկու շատ կարևոր հաջողություններ: Նախ 33-ն հաղթանակ տարավ Ղարաբաղյան պատերազմում և, երկրորդ, 33-ն ճանաչվեց աշխարհի շատ պետությունների կողմից:

Ուրեմն, 33-ն 1990-95 թթ. ունեցել է կառավարման երկու համակարգ՝ սկզբում խորհրդարանական, իսկ հետո՝ նախագահական: Փաս-

⁸ Տե՛ս 33 ԳԽ տեղեկագիր, № 22, 1991 թ.:

տորեն ստեղծվել է երկմանդատ կառավարման համակարգ, իսկ դա նշանակում է, որ ժողովուրդն անմիջականորեն ընտրում է և՛ խորհրդարան, և՛ հանրապետության նախագահ: Ճիշտ չէ ՀՀ նախագահական կառավարման համակարգն անվանել զուտ նախագահական, ինչպիսին ԱՄՆ-ինն է: Ճշմարիտն այն է, որ ՀՀ քաղաքական համակարգն ունի և խորհրդարանական, և՛ նախագահական համակարգերին բնորոշ գծեր: ՀՀ-ում կառավարման խորհրդարանականից անցումը նախագահական համակարգին անհրաժեշտություն էր և ուներ օբյեկտիվ հիմքեր: ՀՀ-ն գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններում, պատերազմի մեջ, ցամաքային և երկաթուղային ճանապարհները շրջափակված էին: Երկրի սոցիալական, տնտեսական, մշակութային ոլորտներում պետք է կատարվեին արմատական փոփոխություններ: Այդ բոլոր խնդիրները լուծելու համար պահանջվում էր ուժեղ, կենտրոնացած իշխանություն, ավելի ճիշտ՝ նոր պետական իշխանության ինստիտուտ՝ նախագահական կառավարման համակարգի տեսքով: Ուրեմն, նախագահական իշխանության ինստիտուտի ձևավորումը անհրաժեշտություն էր տվյալ պայմաններում: Բայց հանրապետության նախկին որոշ ղեկավարներ ի չարն օգտագործեցին իրենց լիազորությունները և Հայաստանի տնտեսությունը դարձրեցին թալանի ու կողոպուտի առարկա: Հայաստանի կառավարությունը, պետական բոլոր կառույցները միակուսակցականացվեցին, և ՀՀ-ը սահեց դեպի ավտորիտարիզմ՝ դրան հատուկ բնորոշ գծերով հանդերձ: Այս փուլում Գերագույն խորհրդում ձևավորվել էին ՀՀԴ, ՀԿԿ, ՀՈԱԿ-ի, ԱԻՄ-ի ընդդիմադիր խմբակցությունները:

ՀՀ քաղաքական զարգացման երկրորդ փուլն սկսվում է ՀՀ Սահմանադրության ընդունմամբ և նոր խորհրդարանական ընտրություններով: Խորհրդարանը կոչվեց Ազգային ժողով, որի 190 պատգամավորներից 150-ը ընտրվել էին մեծամասնական, իսկ 40-ը՝ համամասնական ընտրակարգերով: Այս փուլը շարունակվեց մինչև 1998 թ.: Նախագահական կառավարման քաղաքական համակարգում պահպանվեց ՀՀԸ-ի մենաշնորհի իշխանությունը, որպես գլխավոր և ուղղություն տվող ուժ:

1995 թ. գարնանը ՀՀԸ-ն ստեղծեց վեց կուսակցությունների դաշինք, որը ստացավ «Հանրապետություն» անունը: Սա հետապնդում էր երկու նպատակ. նախ ցույց տալ հանրությանը, որ ՀՀԸ-ն միայնակ չի կառավարում երկիրը, ստեղծել է կոլեգիալ բանականությամբ մի մարմին, և երկրորդ՝ նախապատրաստական այնպիսի աշխատանք կատարել, որպեսզի եկող՝ 1996 թ. նախագահական ընտրություններում ապահովվի Լ. Տեր-Պետրոսյանի հաղթանակը:

ՀՀԸ-ի օրոք ստեղծված կառավարման համակարգը իր կառուցված-

կան վարչակարգի քայքայման արգասիք: ԶՅԸ-ն նախագահական կառավարման համակարգի հաստատման անվան տակ փաստորեն վերականգնեց կոմկուսի առաջին քարտուղարի պաշտոնը, ձևավորեց նոր վերնախավ գրեթե հին, բայց ավելի այլասերված խաղի կանոններով: Սա թվացյալ նախագահության ետխորհրդային տարբերակն էր: Ամբողջատիրության և ԶՅԸ-ական անվանացուցակների սերտաճումը անհնարին է դարձնում ժողովրդավարական քաղաքական համակարգի ձևավորումը ԶԴ-ում:

1998 թ. ԶԴ-ում տեղի է ունենում նախագահական արտակարգ ընտրություններ, որի արդյունքում նախագահ է ընտրվում Ռ. Քոչարյանը: Սկսվում է ԶԴ քաղաքական զարգացման երրորդ փուլը:

1998 թվականից մինչև օրս որոշակի տեղաշարժեր եղան երկրի տնտեսության, մշակութային, քաղաքական կյանքի և սյռ ռլորտներում, փոխվեց իշխանությունների վերաբերմունքը քաղաքական կուսակցությունների նկատմամբ, դադարեցվեց այլախոհության հալածանքը, ընդունվեց ընտրական նոր օրենսգիրք, տեղի ունեցան տնտեսության կառուցվածքային փոփոխություններ, սեփականաշնորհման գործընթացը դրվեց օրինականության հիմքի վրա, որոշ չափով կարգավորվեցին ազատ-շուկայական հարաբերությունները: Արտաքին հարաբերություններում ևս կատարվեցին որակական տեղաշարժեր. ԶԴ դերը զգալիորեն աճեց աշխարհի եվրոպական մասում: ԶԴ-ը դարձավ Եվրախորհրդի անդամ: ՄԱԿ-ի ամբիոնից առաջին անգամ հնչեց հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը: Այլ կերպ ասած եվրոպական ինտեգրացման խնդիրը դարձավ ԶԴ արտաքին քաղաքականության անկյունաքարը: Այս բոլորը զուգորդվում է երկրում ժողովրդավարության զարգացմամբ, տնտեսական, դատաիրաւական ռլորտներում իրականացվող բարեփոխություններով: Ներկայումս ԶԴ-ը «Միջխորհրդարանական միության», «Անձովյան տնտեսական համագործակցության», «ԱՊԶ անդամ պետությունների միջխորհրդարանական վեհաժողով» միջազգային կազմակերպությունների անդամ է, իսկ Եվրախորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովում ԶԴ-ն ունի հրավիրյալի կարգավիճակ: Եթե 1991-1998 թթ. ԶԴ-ն վարում էր հավասարակշռության քաղաքականություն միջազգային ասպարեզում, ապա 1998 թ. հետո այն փոխարինվեց կոմպլիմենտար-փոխլրացման քաղաքականությամբ, որը, կարծես թե, արդարացնում է իրեն:

1999 թ. խորհրդարանական ընտրություններից հետո Կ. Դեմիրճյանը դարձավ Ազգային ժողովի նախագահ, իսկ Վ. Սարգսյանը՝ վարչապետ: Երկրում հաստատվեց փխրուն, բայց կայունաճալու միտումներ ունեցող հավասարակշռություն: Սկսեց ձևավորվել այսօրվա գործող իշխա-

նության համակարգը: Դրան նպաստեցին խորհրդարանական ընտրությունները, երբ համամասնական ընտրակարգով Ազգային ժողովում իրենց խմբակցություններն ունեցան վեց քաղաքական կազմակերպություններ՝ ԱԺՄ-ն, Իրավունք և միաբանությունը, ՀԿԿ-ը, ՀՀ Դաշնակցությունը, Միասնությունն Կաշինքը և Օրինաց երկիրը: Փաստորեն 1999 թ. խորհրդարանի ընտրություններից հետո Միասնություն դաշինքի հաղթանակով ձևավորվում է դաշնակցային ձևի քաղաքական համակարգ:

1999 թ. հոկտեմբերի 27-ի ողբերգական իրադարձություններից հետո վարչապետ նշանակվեց ՀՀԿ ներկայացուցիչ Ա. Զ. Սարգսյանը: Ավելի ուշ տեղի ունեցած քաղաքական վերադասավորումների հետևանքով ՀՀԿ-ն մնաց քաղաքական պատասխանատվությունը ստանձնած միակ կուսակցությունը, և 2000 թ. մայիսի 12-ին ՀՀ վարչապետ նշանակվեց ՀՀԿ խորհրդի նախագահ, Միասնություն խմբակցության ղեկավար Ա. Սարգսյանը: Վարչապետի գործունեության հինգ տարիների ընթացքում գրանցվեցին տնտեսական աճի բարձր տեմպեր, դրվեցին պետական կառավարման համակարգի բարեփոխումների հիմքերը: Կառավարությանը հաջողվեց ոչ միայն կասեցնել տնտեսական ամկումը, այլև մեծ դժվարությունների պայմաններում առաջընթաց ապահովել, որն այսօր պահպանելու և ամրապնդելու միտում ունի:

2003 թ. տեղի ունեցած նախագահական և խորհրդարանական նոր ընտրություններ: Խորհրդարանական ընտրություններին համամասնական ընտրակարգով մասնակցեցին 17 կուսակցություններ և 4 կուսակցական դաշինքներ: Ընտրությունների արդյունքում ՀՀԿ-ն, ՀՀԴ-ն, Ազգային միաբանությունը, Օրինաց երկիրը, Միավորված աշխատանքային կուսակցությունը, Արդարություն դաշինքը կարողացան հաղթահարել 5%-անոց արգելքը և դարձան խորհրդարանական կուսակցություններ՝ ունենալով իրենց խմբակցությունները խորհրդարանում:

Հանրապետության նախագահ ընտրվեց Լ. Զեֆարյանը՝ Ազգային ժողովի նախագահ՝ Ա. Բաղդասարյանը, իսկ վարչապետ նշանակվեց Ա. Սարգսյանը: 2003 թ. ընտրություններից հետո ձևավորվեցին հաղթանակ տարած երեք կուսակցությունների դաշինք, որոնք և իրենց միջև բաժանեցին կառավարական պաշտոնները: Սովորաբար մյուս կուսակցական կոալիցիաների ձևավորումը հատուկ է խորհրդարանական կառավարման համակարգ ունեցող պետություններին: 2003 թ. ընտրությունների հետևանքով ձևավորվեց կոալիցիոս կառավարություն, սակայն դա դասական կոալիցիա չէ: Եթե այդպես լիներ՝ ապա միանում պետք է մասնակցություն ունենար նաև ընդդիմությունը: Այդպես եղավ 1999 թ. հոկտեմբերի 27-ից հետո, երբ ձևավորվեց ազգային համաձայ-

նության կառավարություն և որին մասնակցեցին ընդդիմության ներկայացուցիչները: Բայց ՀՀ պարագայում այն ձևավորվեց նախագահական կառավարում ունեցող երկրում:

Այժմ անդրադառնանք ՀՀ քաղաքական համակարգի առանձնահատկություններին:

1. ՀՀ քաղաքական համակարգը զարգանում է ազատական դեմոկրատական ուղղվածությամբ, ազատականության և ազատ շուկայական տնտեսության գերակայությամբ:

2. ՀՀ քաղաքական համակարգի հիմքում դրված են այնպիսի քաղաքական-իրավական սկզբունքներ, որոնք կողմնորոշված են դեպի միջազգային ժողովրդավարության տիպոթինակները: ՀՀ Ասիմանադրությունը սահմանում է, որ Հայաստանը իրավական-սոցիալական, ժողովրդավարական և ինքնիշխան պետություն է, որ պետական իշխանության մարմինների գործունեությունը կառուցված է իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի վրա: Բայց միջազգային ժողովրդավարական նորմերը, տիպոթինակները, ինչպես նաև սահմանադրության նշված դրույթները Հայաստանում դեռևս չեն գործում:

3. ՀՀ գործում է բազմակուսակցական համակարգ: Վերագրանցված են 60-ից ավելի քաղաքական կուսակցություններ, բայց ՀՀ-ում քաղաքական կուսակցությունների ինստիտուտը դեռևս կայացած չէ, և այդ կուսակցությունների մեծամասնությունը միմյանցից տարբերվում է միայն առաջնորդների ազգանուններով: Գործող կուսակցությունները բաժանվում են արևմտամետների (ինչպես ՀՀԸ և այլն) և ռուսամետների (ինչպես ՀԿԿ և այլն): Ժողովրդավարական բազմաթիվ կուսակցություններ մեծամասամբ ռուսամետ են: Չնայած դրան, կուսակցությունների զգալի մասը մասնակցում է խորհրդարանական և նախագահական ընտրություններին: Բայց ներկայիս իշխանությունների քաղաքականությունը հանգեցրեց առանձին կուսակցությունների մասնատմանը: Դրա պատճառները, մեր կարծիքով, հետևյալներն են. ա) այդ մասնատմանը նպաստում են քաղաքական լիդերների ամբիցիաները, գրպանային կուսակցություններ ունենալու իշխանական ձգտումները. բ) մասնատմանն էականորեն նպաստում է տնտեսական և քաղաքական ոլորտների խիստ միաձուլվածությունը, ձևավորված կլանային համակարգը. գ) կլանային համակարգի մեջ գտնվող անձիք, խոշոր գործարարները հաճախ իրենց նեղ կլանային շահերին քաղաքական բովանդակություն կամ երանգ հաղորդելու, սեփական բիզնեսի լոբինգի նպատակով ստեղծում են սեփական կուսակցություններ կամ ֆինանսավորում եղածները:

4. ՀՀ քաղաքական համակարգում գործադիր իշխանության գործա-

ռութները շատ ավելին են, քան օրենսդիր իշխանությանը: ՀՀ նախագահի իշխանությունը այնքան հզոր է, որ նրան են ենթարկվում օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունները: Փաստորեն հանրապետությունում առկա են և՛ ամբողջատիրական, և՛ ավտորիտար, և՛ ժողովրդավարական վարչակարգերին բնորոշ հատկանիշներ:

5. ՀՀ քաղաքական համակարգը գտնվում է անցման շրջանի բարդ պայմաններում: Համակարգին բնորոշ հիմնական հատկանիշները՝ պետականությունը, քաղաքական կուսակցությունները և կուսակցական համակարգը, քաղաքացիական հասարակության հիմնական տարրերը, ժողովրդավարության հիմնարար սկզբունքները դեռևս ձևավորված չեն: Հայտնի չեն նաև քաղաքական համակարգի փոխհարաբերությունները հասարակության հետ և այլն:

6. Ժողովրդավարական համակարգի ձևավորման հիմքը սեփականատիրական հարաբերությունների կերպափոխումն է և այդ ճանապարհով հարաբերականորեն ինքնուրույն տնտեսական համակարգի ձևավորումը՝ իբրև քաղաքական համակարգի հակակշիռ: Բայց սեփականաշնորհման անցյալի և ներկայի ընթացքը ցույց է տալիս, որ գնալով ավելի է խորանում քաղաքական համակարգին տնտեսական համակարգի կցորդ լինելու գործընթացը:

7. ՀՀ-ում ձևավորվել և այժմ էլ շարունակվում է գործել կենտրոնացած վարչակառավարչական համակարգ, իսկ տնտեսական ղեկավարումը իրականացնում են մի խումբ մարդիկ նման համակարգին բնորոշ մեթոդներով՝ ծրագրային գործելակերպի բացակայությամբ, տնտեսական խնդիրների լուծման գործում վարչարարության մախապատվելիությամբ, տնտեսավարման և կառավարման ասպարեզում կենտրոնացած անհարկի միջամտության ուժեղացմամբ:

Այսպիսով, ՀՀ քաղաքական համակարգը ըստ գործող սահմանադրության կոչված է ապահովելու պետական իշխանության միասնականությունը և կայունությունը, պետական մարմինների փոխհամաձայնեցված գործունեությունը դրանով իսկ բացառելով հասարակության համար ամենավտանգավոր աղետը՝ անիշխանությունը և պետաիրավական քաոսը: Քաղաքական համակարգը ըստ էության իշխանության իրականացման մեխանիզմն է: Եվ պատահական չէ, որ ՀՀ քաղաքական համակարգի գործունեությունը ուղղված է հասարակության մեջ քաղաքական հարաբերությունների և քաղաքական գործընթացների կարգավորմանը, երկրի տնտեսական զարգացմանն ու անվտանգության ապահովմանը:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳ

1. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Իշխանությունը քաղաքագիտության առանցքային և հիմնարար հասկացություններից է: Այն այսօր սոցիալական գիտությունների կողմից առավել հաճախ օգտագործվող և սոցիալական հարաբերությունների բնության ու ընթացքը որոշող կարևորագույն գործոն է: Քաղաքագիտության ոլորտում իշխանությունն այն օղակն է, որին առնչվում են քաղաքական գրեթե բոլոր երևույթներն ու գործընթացները: Քաղաքական իշխանության հետ են կապված պետական կառույցների գործառնությունը, որոշումների ընդունման ու իրականացման գործընթացը, քաղաքականության ձևավորումը, քաղաքական իրադարձությունները և դրանցում մարդկային գործունեությանը տրվող գնահատականները, բազմաթիվ այլ երևույթներ: Իշխանությունը քաղաքականության իրականացման միջոց է: «Իշխանությունը այն կրող անձի, հաստատության կարողությունն է՝ իրականացնելու իր կամքը, ազդելու մարդկանց վարքագծի և գործունեության վրա հարկադրանքի, հոգեբանական, իրավական ու տնտեսական միջոցներով»¹: Իշխանության դերը հատկապես կարևորվում է սոցիալական հեղափոխությունների իրականացման, հասարակության բարենորոգման և առաջընթացի ժամանակ: Իշխանությունը նաև մարդկային հանրության սոցիալ-մշակութային կյանքին ներհատուկ երևույթ է:

«Իշխանությունը սոցիալական փոխգործունեության կարևոր ձևերից մեկն է, երկու սուբյեկտների միջև յուրահատուկ հարաբերություններ, երբ նրանցից մեկը ենթարկվում է մյուսին, որի շնորհիվ իշխող սուբյեկտն իրականացնում է իր կամքն ու շահերը»²: Իր ծագումով ու բնույթով իշխանությունը սոցիալական երևույթ է և, բնականաբար, մարդկային հասարակության զարգացման հետ երկարատև ճանապարհ է անցել՝ փոխվելով ու համապատասխանելով հասարակության պահանջներին ու շահերին: Վաղ նախնադարում գոյատևելու համար

¹ Տես **Д. В. Олшанский**, Политико-психологический словарь, М., 2002, стр. 61:

² Словарь-справочник Политология, М. 2000, стр. 34.

համատեղ գործելու պահանջը միավորել է մարդկանց: Այդպիսի համարության մեջ դեռևս ձևավորված չէր անհատը, և գերիշխում էր չտարբերակված գիտակցությունը: Ընդհանուր իշխանությունը ցեղի անդամների միջև հավասարաչափ էր բաշխված: Բնական է, որ այս շրջանում իշխանությունը չէր կարող քաղաքական բնույթ կրել: Մարդկանց փոխհարաբերությունները կարգավորվել են սովորույթների, ծեսերի, ավանդույթների միջոցով: Հասարակական հարաբերությունների հետագա զարգացումը հանգեցրել է սոցիալական անհավասարության, հարստության բևեռացումը տոհմի ավագանու ու նրա մերձավորների ձեռքում նպաստել է նրանց հեղինակության բարձրացմանը: Երիտ է. նրանք դեռ համայնքի ունեցվածքի սեփականատերերը չէին և իրենց դիրքն էլ ժառանգաբար փոխանցելու իրավունք չունեին, բայց տոհմի ավագն արդեն հանդես էր գալիս որպես իշխանության սուբյեկտ, իշխանությունն անձնավորվում, ձեռք էր բերում վարչական ու կազմակերպական գործառույթներ. նրան էր վերապահվում համայնքի ունեցվածքի բաշխման, սոցիալական, տնտեսական խնդիրների լուծման իրավունքը, ինչն էլ վկայում է քաղաքական իշխանության առանձին տարրերի երևան գալու մասին:

Հասարակության հետագա զարգացումը, կյանքի անընդհատ բարդացումը անհրաժեշտություն էր դարձնում հասարակական կյանքի կազմակերպման նոր կառույցների ստեղծումը: Առաջացավ պետությունը՝ որպես հասարակական կյանքի կազմակերպման առավել բարձր ձև: Իշխանությունը ինստիտուցիոնալացվեց և ձեռք բերեց քաղաքական բնույթ: Առաջին խնդիրը, որ հենց սկզբից լուծեց քաղաքական իշխանությունը, դա մարդկանց համախմբումն էր ոչ միայն ազգակցական, այլև տարածքային սկզբունքով: Առաջին պետությունները ծագեցին այնտեղ, ուր պահանջվում էր մարդկային հոծ բազմության միասնական գործունեության կարգավորում, և քաղաքական իշխանության առկայությունը դառնում է օբյեկտիվ անհրաժեշտություն: Ստեղծվում է նաև հասարակության արդյունավետ կառավարման և մարդկանց վարքն ու փոխհարաբերությունները կարգավորող անհրաժեշտ նորմերի համակարգ՝ իրավունքը:

Քաղաքական իշխանությունն է, որ կարգավորում, համախմբում է հասարակության մեջ առկա տարաբնույթ շահերը, պահանջումները: Առանց իշխանության հասարակությունը կքայքայվեր ներքին հակասություններից ու կոնֆլիկտներից: Ի դեպ, հույները իշխանությունը կոչում էին *arxe*, որը նշանակում էր կարգ, իսկ *anarxe* կարգ ու կանոնի բացակայություն:

Իշխանության բազմաքանակ սահմանումները (մոտ 300) ցույց են տալիս, որ մենք գործ ունենք բարդ, բազմաչափ, բազմաշերտ ու բազմաբնույթ մի երևույթի հետ, որը գտնվում է անընդհատ զարգացման ու փոփոխման մեջ: Տարաբնույթ սահմանումների առկայությունը բերում է այն հետևության, որ իշխանություն հասկացությունը վիճարկելի է իր բովանդակության և օգտագործման առումով: Լինելով քաղաքագիտության բազային հասկացություն՝ իշխանությունը կարիք ունի գիտական խոր վերլուծության: Ներկայումս ԱՄՆ-ում և եվրոպական երկրներում քաղաքական գիտության մեջ առանձնացվել ու ստեղծվել է իշխանությունն ուսումնասիրող առանձին առարկա՝ կրատալոգիա³:

Գիտական գրականության մեջ քաղաքական իշխանության սահմանումները և մեկնաբանությունները կարելի է դասակարգել երկու հիմնական խմբի՝

1. Իշխանության խմբային հայեցակարգ, որի սկզբնավորողներն էին Թ.Յոքսը և Մ. Վեբերը: Ըստ այս հայեցակարգի իշխանությունը անհատների միջև անհամաչափ հարաբերություն է, որը ընդգրկում է պոտենցիալ կոնֆլիկտ: Իշխանությունը ծագում է սոցիալական փոխգործողությունների ընթացքում, երբ սուբյեկտներից մեկը կարողանում է ներգործել մյուսի վրա՝ հաղթահարելով նրա դիմադրությունը: Այստեղ իշխանությունը մեկնաբանվում է որպես հարաբերություն երկու սուբյեկտների միջև, որոնցից մեկը որոշակի ազդեցություն է գործում մյուսի վրա: Իշխանության էությունը բխեցվում է մարդկանց գործունեությունից, և ըստ էության իշխանությունը դիտարկվում է անհատի կամային, ուժային, հոգեբանական և այլ դրսևորումների տեսանկյունից: Այս ուղղության ներսում էական դեր են խաղում ա) դիմադրության, բ) ռեսուրսների փոխանակության և գ) ազդեցության գոտիների բաժանման տեսությունները: «Դիմադրության տեսության» (Դ. Կարտրայտ, Գ. Ֆրենչ, Բ. Ռեյվեն և այլոք) մեջ մշակվում և դասակարգվում են դիմադրության տարբեր ձևեր և աստիճաններ: «Փոխանակման

³ Կրատալոգիա - հուն. - kratos-ուժ, իշխանություն+logos-ուսմունք, գիտություն իշխանության մասին, իշխանագիտություն: Վերջինս ընդգրկում է գիտելիքների մի ամբողջ համակարգ, ընդհանուր իշխանագիտություն, իշխանության պատմություն, տեսական, կիրառական, համեմատական քաղաքագիտություն, իշխանության հոգեբանություն, ավելի քան 70 ճյուղ ու բնագավառ: Ռուսաստանում նույնպես փորձեր են արվում քաղաքական գիտության մեջ առանձին գիտական ճյուղի ստեղծման ուղղությամբ: Հրատարակվել են իշխանագիտությանը նվիրված մենագրություններ, հոդվածներ և բառարաններ: 2000 թ. Իվանովիչի մշակույթի և տնտեսագիտության ինստիտուտում բացվել է կրատալոգիայի ամբիոն, ուր ուսումնասիրություններ են կատարվում ձևավորելու և հստակեցնելու գիտության այդ նոր ճյուղի ուսումնասիրման շրջանակները:

տեսությունում» իշխանությունը քննարկվում է տնտեսական տեսանկյունով: Ըստ այդ տեսության իշխանության հիմքը և պարտադիր պայմանը կախվածության հարաբերությունն է սուբյեկտի օբյեկտի միջև: Կան հեղինակներ, որոնք այլ շեշտադրումներ են անում: Բ. Բերրի կարծիքով իշխանության արդյունքը չի հանգում միայն օբյեկտի վարքի հսկողության: Նրա կարծիքով իշխանություն կարելի է համարել սուբյեկտի և օբյեկտի միջև միայն այն հարաբերությունները, որոնցից ստացված օգուտը հավասար չէ. եթե հավասար լինեին, ապա դա ոչ թե իշխանություն, այլ փոխանակություն կլիներ:

«Ազդեցության գոտիների բաժանման» տեսությունը (Դ. Ռոնզը և այլոք) իշխանությունը մեկնաբանում է որպես սոցիալական գոտիների միջև շփման հետևանք: Ուշադրություն է դարձվում մասնակիցների փոխգործունեության դերերի փոփոխման վրա: Եթե առանձին իրադրության մեջ իշխանությանը տիրում է մեկ անհատ՝ մյուսի հետ հարաբերություններում, ապա ազդեցության ոլորտի փոփոխության հետ մասնակիցների դիրքը փոփոխվում է:

2. Իշխանության ոչ խմբային ուղղության ակունքում են Պլատոնն ու Արիստոտելը: Նրանք իշխանությունը դիտում են որպես կոլեկտիվ ռեսուրս, որպես ունակություն՝ հասնելու հասարակական բարօրության: Մատնանշվում է իշխանության լեգիտիմ բնույթը, նրա պատկանելիությունը ոչ թե առանձին անհատներին, այլ մարդկանց խմբերին կամ ողջ հասարակությանը: Ժամանակակից քաղաքական տեսության մեջ առավել տարածվածը իշխանության ֆունկցիոնալ-կառուցվածքային հայեցակարգն է (Տ. Պարսոնս, Դ. Իստոն, Գ. Ալմոնդ, Մ. Կրոզե), ըստ որի իշխանությունը դիտվում է որպես մարդկային հանրության ինքնակազմակերպման, ինքնակառավարման միջոց: Իշխանությունը, ըստ Պարսոնսի, ոչ թե անհատների հատկանիշ կամ հարաբերություն է, այլ համակարգի հատկություն, որը քաղաքական գործընթացում կատարում է ընդհանրացնող միջնորդի դեր, ինչպես փողը՝ տնտեսության մեջ: Նա իշխանությանը վերագրում է միայն ընդհանրացնող, լեգիտիմացնող, ինստիտուցիոնալացնող, խորհրդանշող ձևերը՝ խիստ նեղացնելով իշխանության շրջանակը: Հպատակեցումը միայն ուժի կիրառման սպառնալիքի միջոցով, ըստ Պարսոնսի, իշխանություն չէ: Նման մոտեցում ուներ նաև Դ. Արենդտը՝ իշխանական հարաբերություններում բացառելով բռնությունը: Նա գտնում էր, որ «իշխանությունը չի կարող հենվել բռնության վրա, ավելին, բռնությունը կարող է կործանել իշխանությունը, բայց երբեք ի վիճակի չէ ստեղծել իշխանություն»⁴: Դ. Արենդտը

⁴ Stiu **Arentt H.** Communicative Power. Oxford Blackwell, 1986, r. 59.

մեծ ուշադրություն է դարձնում կողմերի փոխներգործությանը, որպես իշխանության կարևոր լծակ: Գերմանացի քաղաքագետ Ն. Լուժանը իշխանությունը մեկնաբանում է որպես հաղորդակցման միջոց և գտնում՝ քանի որ «բոլոր սոցիալական համակարգերը պոստեմպիալ կոնֆլիկտ են պարունակում»⁵, ապա հենց հաղորդակցությունն է ժամանակակից հասարակության մեջ դրսևորվող տարաբնույթ շահերի հաշտեցման, կոնֆլիկտների հաղթահարման, հասարակության ինտեգրման հուսալի միջոց: Համակարգային մոտեցման էությունը առավել վառ դրսևորվեց հետկառուցվածքային տեսություններում (Մ. Ֆուկո, Պ. Բուրդյե): Այս ուղղության տեսաբանները իշխանությունը մեկնաբանում են որպես շփում, սերտ կապ, հաղորդակցում (հարաբերությունների հարաբերություն), որը չի պատկանում սուբյեկտներից որևէ մեկին. «...երբեք չի գտնվում ինչ-որ մեկի ձեռքում, երբեք չի յուրացվում որպես ապրանք, կամ էլ հարստության մաս»: Իշխանությունը հանրային, հրապարակային բնույթ ունի և յուրահատուկ է ամբողջ սոցիալականին և չի տեղայնացվում տարածության մեջ: Այն ցանկացած սոցիալական համակարգի (հասարակություն, խումբ, կազմակերպություն, ընտանիք) ներուժակ հատկություն է: Նշենք, որ իշխանության մատնանշած մեկնաբանություններն ամենևին էլ չեն բացառում իրար, այլ վկայում են, որ գործ ունենք բարդ, բազմաշերտ, բազմիմաստ մի այնպիսի քաղաքական երևույթի հետ. ինչպիսին իշխանությունն է: Թերևս այստեղ կարելի է համաձայնել ֆրանսիացի գիտնական Միշել Ֆուկույի այն մտքի հետ, որ մինչև այժմ իշխանության տեսությունը դեռ չի ստեղծված:

Քաղաքական իշխանությունը իշխանության առանցքային տարատեսակ է: Սա նշանակում է, որ իշխանության ոչ բոլոր տեսակները ունեն քաղաքական բնույթ, հետևաբար, կարևորը քաղաքական իշխանության չափումների սահմանումն է, այսինքն նրա յուրահատկությունների առանձնացումը, տարբերակումը, որոնք հնարավորություն են տալիս իշխանությունը տարբերել մարդկանց միջև (ծնողի իշխանությունը իր զավակի, ուսուցչուհու իշխանությունը իր աշակերտի և այլն) իշխանական հարաբերությունների մյուս ձևերից:

Քաղաքական իշխանությունը լինելով իշխանության ինքնատիպ տարատեսակ՝ ընդգրկում է քաղաքական ոլորտում իշխանական հարաբերությունների գրեթե բոլոր ձևերն ու տեսակները՝ կապված պետության կառավարչական գործունեության հետ, որը էական ազդեցություն ունի ոչ միայն հասարակական կյանքի, այլև մարդկանց մեծ խմբերի շահերի դրսևորման վրա:

⁵ Н. Луман, Власть, М. 2001, стр. 13.

Քաղաքական իշխանությունը ոչ մի դեպքում չի կարելի նույնացնել պետական իշխանության հետ: Վերջինս քաղաքական իշխանությանն բարձրագույն ձևն է: Քաղաքական իշխանությունը իրականացվում է ոչ միայն պետության շրջանակներում, այլև քաղաքական կուսակցությունների, զանազան հասարակական կազմակերպությունների, մանուկի վրա ճնշում գործադրելու, հասարակական կարծիքի ձևավորման և այլ միջոցներով:

Քաղաքական իշխանությունը ինստիտուցիոնալորեն ամրագրված սոցիալական հարաբերությունների համակարգ է՝ ձևավորված այս կամ այն խմբի ռեալ տիրապետման հիմքերի վրա, օգտագործելու պետության առանձնաշնորհը, բաշխելու տարատեսակ ռեսուրսներ՝ հաշվի առնելով հր խմբի անդամների կանջն ու շահերը:

Քաղաքագիտական գոականության մեջ առանձնացվում են իշխանության երեք չափումներ. ա) դիռեկտիվ (ցուցում, հրահանգավորում) երբ իշխանությունը հասկացվում է որպես գերիշխանություն, որն ապահովում է բարձրագույն իշխանավորի (լինի մարդ, թե ինստիտուտ) հրահանգների կատարումը, բ) իշխանության գործառության կողմ, որը իշխանության կարողությունն ու ունակությունն է պրակտիկայում՝ իրականացնելու հասարակության կառավարման գործառույթը, գ) իշխանության (կոմունիկատիվ) հաղորդակցման կողմ, երբ իշխանությունը այս կամ այն կերպ իրականանում է շփման, որոշակի «լեզվի» միջոցով, որը հասկանալի է իշխանական հարաբերությունների բոլոր կողմերի մասնակիցներին:

ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ (ՍՈՒՔՅԵԿՏ, ՕՔՅԵԿՏ)

Իշխանությունը կազմված է հետևյալ բաղադրամասերից. սուբյեկտ, օբյեկտ, ռեսուրսներ և իշխանության իրականացման գործընթաց: Իշխանության սուբյեկտներն ունեն բարդ, բազմամակարդակ բնույթ, դրանք են՝ անհատները, սոցիալական խմբերը, քաղաքական կազմակերպությունները, միջազգային ընկերակցությունները (ՄԱԿ, Եվրամիություն) և այլն:

Իշխանությունը երկու կողմերի՝ սուբյեկտի և օբյեկտի անհամաչափ փոխհարաբերությունն է, ուր սուբյեկտը ակտիվ, թելադրող և օբյեկտի վարքը, գործունեությունը ուղղորդող կողմ է, մինչդեռ օբյեկտը՝ պասսիվն է ու հպատակվողը: Իշխանություն իրականացնելու համար սուբյեկտը պետք է ունենա իշխելու մեծ ցանկություն, կամք և ուժ, լինի

հեղինակավոր, տիրապետի իրադրությանը, կարողանա ճիշտ կողմնորոշվել և այլն: Այստեղ բարձր են գնահատվում ու կարևորվում իշխանության սուբյեկտի անձնական կարողությունները՝ կամքը, գիտելիքները, ունակությունները, կազմակերպչական ծիրքը, ֆիզիկական ունակությունները, հեղինակությունը և այլն: Օբյեկտի վրա իշխանության սուբյեկտի ներգործման եղանակները տարբեր են, և չկա համընդհանուր մի բանաձև: Սուբյեկտը իր դերի պասսիվ կրողը չէ. նա պետք է ազատ լինի իր գործողությունների մեջ, պահի թելադրանքով հնարավորություն ունենա այլ ձևով գործելու, իրադրությանը համապատասխան օգտագործի անհրաժեշտ ռեսուրսները: Իշխանությունը, միաժամանակ օբյեկտի և սուբյեկտի միասնությունն է: Իշխանական ցանկացած հարաբերություններում և՛ սուբյեկտը, և՛ օբյեկտը ներկայացված են:

Իշխանությունը սուբյեկտի հատկանիշը չէ: Դա հարաբերություն է երկու կողմերի՝ օբյեկտի և սուբյեկտի միջև: Օբյեկտը իշխանական փոխհարաբերությունների անհրաժեշտ բաղադրամասն է: Օբյեկտ կարող է լինել անհատը, սոցիալական խումբը, ողջ հասարակությունը: Իշխանությունը երկկողմանի, անհամաչափ, իշխողի կամքի առաջնայնությունն ապահովող փոխհարաբերություն է սուբյեկտի և օբյեկտի միջև: Զաղաքագիտական գրականության մեջ այդ պրոբլեմը լայնորեն քննարկվել է 1960-70-ական թվականներին բիհևիորիստական ուղղության շրջանակներում ձևավորված «սոցիալական փոխանակության» տեսաբաններ Պ. Բլաուի, Ջ. Յարսանիի, Բ. Բերիի, էմերսոնի կողմից: Նրանց կարծիքով իշխանության իրականացման պարտադիր տարր է կախվածության հարաբերությունը, որը ծագում է սուբյեկտի ու օբյեկտի միջև և պայմանավորված է նյութական, սոցիալական, հոգևոր ու քաղաքական ռեսուրսների անհավասար բաշխվածությամբ: Ռեսուրսների անհավասարաչափ բաշխումը պայմանավորում է մարդկանց մի մասի միակողմանի կախվածությունը ռեսուրսներ ունեցողներից: Վերջիններիս ռեսուրսներին տիրելու հանգամանքը թույլատրում է փոխանակել այդ ռեսուրսները իրենց ցանկալի վարքի հետ:

Իշխանության կայացումն անհմար է առանց օբյեկտի հպատակեցման: Առանց այդպիսի հպատակեցման չկա իշխանություն, չնայած իշխանության ձգտող սուբյեկտն ունի իշխելու արտահայտված կամք և հարկադրման միջոցներ կիրառելու ռեալ հնարավորություն: Միշտ չէ, որ սուբյեկտը կարողանում է հպատակեցնել օբյեկտին, եթե անգամ նա օբյեկտին պատժում է անհնազանդության համար. դա նշանակում է, որ իշխանություն չի իրականացվել, քանի որ «իշխանությունը սուբյեկտի

ունակությունն է իր մտադրությանը համապատասխան ապահովել օբյեկտի հպատակեցումը»⁶: Սուբյեկտի և օբյեկտի փոխհարաբերությունները իշխանության ոլորտում մեծ ընդգրկում ունեն՝ «կատաղի դիմադրությունից մինչև ցնծագին ընկալում»: Այս իմաստով թե՛ հպատակվելը և թե՛ իշխելը բնորոշ են մարդկային հասարակության գոյատևմանը:

Օբյեկտի հպատակեցումը կատարվում է հետևյալ գործողություններով. «...Իշխանություն իրականացնողը (սուբյեկտը) հրաման է արձակում, որը ուղեկցվում է սանկցիայի կիրառման սպառնալիքով՝ ուղղված չհնազանդվողին: Հաստատված հասարակական նորմերը վկայում են, որ հրաման արձակողը ունի այդ իրավունքը և, հետևաբար, ում որ վերաբերում է հրամանը, պարտավոր է ենթարկվել իշխանություն իրականացնողի հրամանին»⁷:

Հպատակվելու պատրաստականությունը մեծամասամբ կախված է սուբյեկտի հեղինակությունից, օբյեկտին ներկայացվող պահանջներից, իշխանության միջոցների ծավալից, քանակից և այլ գործոններից: Շատ բան այստեղ պայմանավորված է օբյեկտի քաղաքական կուլտուրայով, որը նրա որակի կարևոր ցուցանիշն է: Որպես կանոն, հպատակության պատրաստական են միապետության և ամբողջատիրական քաղաքական ռեժիմների բնակչության մեծամասնությունը, որոնք «ավանդույթի բերումով սովոր են ենթարկվել ուժեղ տիրակալին, ուժեղ ձեռքի իշխանությանը»⁸: Միաժամանակ ուզում ենք նշել, որ տիրոջ և ստրուկի փոխհարաբերությունները չի կարելի իշխանություն համարել, քանի որ մարդը գտնվում է շղթաների մեջ, մինչդեռ իշխանությունը իր մեջ կամավորության տարր է պարունակում, քանի որ օբյեկտը կարող է գերադասել պատիժը հնազանդվելուց: Իշխանությունը իրականացվում է միայն ազատ օբյեկտների նկատմամբ, որոնք ունեն ընտրելու դաշտ, վարքի դրսևորման ու գործունեության զանազան տարբերակներ:

Իշխանության սուբյեկտ-օբյեկտ հարաբերությունները իրականացվում են մեզա, մակրո, մեզո, միկրո մակարդակներում:

Մեզա մակարդակում իշխանական իրավասությանը են օժտված միջազգային կազմակերպությունները՝ ՄԱԿ-ը, ՆԱՏՈ-ն, Եվրախորհուրդը և այլն: Մակրո մակարդակում՝ պետության կենտրոնական մարմինները: Մեզո մակարդակում՝ կենտրոնին ենթակա մարզային, շրջանային կազմակերպությունները: Միկրո մակարդակում՝ փոքր

⁶ В. Г. Ледяев, Власть, концептуальный анализ, М., 2000, стр. 58.

⁷ Е. Вятр, «Социология политических отношения», стр. 108.

⁸ Пугачов В. П., Соловьев А. И., Введение в политологию, М., 1996, стр. 107.

խմբերը և սկզբնական կազմակերպությունները:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ իշխանության տեսակները ղապակարգվում են տարբեր հիմքերով՝

1. Ըստ իրականացման ոլորտի իշխանությունը լինում է՝ քաղաքական⁹, տնտեսական, գաղափարական և այլն:

2. Ըստ հասարակական հարաբերությունների բնույթի՝ ստրկատիրական, ֆեոդալական, կապիտալիստական, սոցիալիստական:

3. Ըստ իշխանության սուբյեկտի ու օբյեկտի առանձնահատկությունների՝ անհատական ու կոլեկտիվ, պետական և ոչ պետական:

4. Ըստ սուբյեկտի կողմից օբյեկտին հպատակեցնելու աղբյուրների ու շարժառիթների՝ հարկադրական, համոզմունքով և այլն:

ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԸ ԵՎ ԱՂԲՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ի՞նչ է ընկած սուբյեկտի իշխանության հիմքում, ինչպե՞ս է նա կարողանում հարկադրել օբյեկտին անել այն, ինչ նա այլ դեպքում չէր անի և, վերջապես, ինչո՞ւ որոշ մարդիկ հպատակվում են մյուսներին: Այս հարցերի պատասխանները մեզ պարզ կդառնան իշխանության ռեսուրսների հարցի քննարկման ժամանակ: Քաղաքագետների մեծամասնության կողմից ընդունված՝ իշխանության ռեսուրսներ հասկացությունը հաճախ օգտագործվում է համարժեք այլ տեռմիններով՝ իշխանության հիմքեր, իշխանության աղբյուրներ, իշխանության միջոցներ և այլն: Այսպիսով, ի՞նչ է իշխանության ռեսուրսը, կարո՞ղ ենք մենք օբյեկտի վրա ազդող ցանկացած իր, ունակություն անվանել ռեսուրս: Քաղաքագիտական գրականության մեջ կան ռեսուրսների բազմաթիվ սահմանումներ: Ըստ իշխանության ուսումնասիրման համակարգային տեսության՝ ռեսուրսը դա հատկանիշ, բարիք է, որին տիրելը մեծացնում է նրա կրողի ունակությունը՝ ազդելու ուրիշ անհատների կամ խմբերի վրա: Իշխանություն ձեռք բերելու համար պարտադիր է ունենալ տեղեկատվության ռեսուրս, որովհետև տեղեկատվության բա-

⁹ Քաղաքական իշխանությունը իշխանության մյուս ձևերից տարբերվում է իրեն բնորոշ առանձնահատուկ գծերով՝ գերակայություն. ընդունած որոշումները պարտադիր են ինչպես ողջ հասարակության, այնպես էլ իշխանության մյուս տեսակների համար, հրապարակություն. սա նշանակում է, որ քաղաքական իշխանությունը գործում է իրավունքի հիմքի վրա ողջ հասարակության անունից, միակենտրոնություն. համաերկրային կենտրոնում իշխանական կառույցների կողմից որոշումների ընդունում, իշխանության նվաճման, պահպանման և իրականացման տարաբնույթ միջոցների օգտագործում, երկրի սահմաններում ուժի և այլ միջոցների կիրառման լեգալություն:

ցակայությունը նշանակում է ոչ լիակատար իշխանություն:

Ռեսուրսների թվին են դասվում՝ հարստությունը, սոցիալական դիրքը, լրատվության վրա հսկողությունը, այլ մարդկանցից աջակցություն ստանալու ունակությունը և այլն: Քաղաքագետների մեծամասնության համաձայն, ռեսուրսները կարող են լինել բազմաթիվ, և չկա իշխանության միասնական, համապարփակ ռեսուրս: Ռեսուրսների այսպեան լայն ընդգրկման մեջ դժվար է տարբերակել ռեսուրսները ոչ ռեսուրսներից: Կան հեղինակներ, որոնք կարևորում են մարդկանց անձնական ռեսուրսները՝ գիտելիքը, կարողությունը, ուժը, ինչպես նաև կոլեկտիվ ռեսուրսները՝ կազմակերպությունը, համերաշխությունը և այլն: Իշխանություն իրականացնողը կարող է սրանք օգտագործել այնպես, ինչպես օգտագործում է դրանք և զանազան նյութական ռեսուրսները: Սուբյեկտի թե՛ «ներքին» և թե՛ «արտաքին» ռեսուրսները իշխանական հարաբերություններում զրեթե հավասար են: Որոշ դեպքերում իշխանությունը հենվում է «ներքին» ռեսուրսների վրա՝ ֆիզիկական ուժ, կարևոր տեղեկատվության տիրապետում և կամ՝ մտավոր գերազանցություն: Այս իմաստով իշխանության ռեսուրսներ հասկացության մեջ պետք է ընդգրկել այն միջոցները, որոնք օգտագործում է սուբյեկտը օբյեկտին հպատակեցնելու համար: Միաժամանակ սա չի խանգարում ռեսուրսների միջև տարբերություններ տեսնել: Այստեղ մենք կարող ենք անհրաժեշտ վերապահումներ անել: Սուբյեկտի իշխանության ռեսուրսները այն միջոցներն են, որոնք սուբյեկտի կողմից վերահսկվում են և կարող են անհրաժեշտ դեպքում օգտագործվել օբյեկտին հպատակեցնելու համար: Այս ցանկից դուրս են մնում բոլոր հնարավոր միջոցները, որոնք չեն վերահսկվում սուբյեկտի կողմից կամ մատչելի չեն նրան: Բացի այդ, պետք է նկատի ունենալ, որ ցանկացած ռեսուրս կարող է օգտագործվել որպես իշխանության ռեսուրս, բայց ոչ ցանկացած օբյեկտի նկատմամբ: Ցանկացած ռեսուրսի տեսակ ունի իր իրականացման պայմանները, արդյունավետության սահմանները, իրեն առավել հարմար օբյեկտները, իր գործունեության ժամանակը:

Շատ հետազոտողներ գտնում են, որ ռեսուրսները կարող են հիմք հանդիսանալ իշխանական հարաբերությունների համար միայն այն դեպքում, եթե սուբյեկտն ունի համապատասխան գիտելիքներ, դրանք օգտագործելու հմտություն: Եթե սուբյեկտը չի կարող իր տրամադրության տակ եղած ռեսուրսները օգտագործել, ուրեմն նա ունի լոկ պոտենցիալ իշխանություն և բնականաբար չի կարող հպատակեցնել օբյեկտին: Կարող են լինել բացառություններ, երբ՝ սուբյեկտն ունի և ռեսուրսներ, և՛ ունակություններ, բայց ինչ-ինչ բարոյական, կրոնական,

իրավական, քաղաքական և այլ սահմանափակումների պատճառով չկարողանա օգտագործել այդ ռեսուրսները:

Իշխանության իրականացման համար խիստ կարևորվում է ևս մեկ պայման. դա ռեսուրսների հավաքագրումն է, որը կապված է խմբերի, միությունների ու կազմակերպությունների ձևավորման գործընթացի հետ՝ կոլեկտիվ նպատակների հասնելու համար:

Իշխանության ռեսուրսները բազմաքանակ ու բազմաբնույթ են: Դրանք են՝ նյութական արժեքները (դրամ, հող, տեխնիկա և այլն), ուտիլիտար (օգտապաշտական) միջոցները (սոցիալական բարիքներ մարդու կարիքների ապահովման համար), իրավական նորմերը և օրենքները, կազմակերպական, հարկադրական միջոցները (ռազմական, ֆիզիկական ուժ), դրանք կիրառելու սպառնալիքը, դեմոգրաֆիան (մարդիկ իրենց որոշակի որակներով, գիտելիք, լրատվություն և այլն): Մարդկային հասարակության զարգացման տարբեր ժամանակաշրջաններում իշխանության այս կամ այն ռեսուրսն առավել ադյունավետ է օգտագործվել: Մինչևիդուստրիալ հասարակություններում առաջնորդի հեղինակությունը առավել գնահատելի ռեսուրս է համարվել, հետագայում դրան փոխարինեցին հարստությունը և ուժը: Ինդուստրիալ հասարակությունում ռեսուրս է դառնում կազմակերպությունը, բյուրոկրատիան, կուսակցությունը: Ժամանակակից հասարակություններում այլ ռեսուրսների կողքին գերիշխող է դառնում լրատվական ռեսուրսը:

Իշխանության ռեսուրսները տիպավորվում են տարբեր չափանիշներով: Ամենավաղը՝ մարդաբանականն է, որտեղ իշխանությունը կառուցվում է սուբյեկտի և օբյեկտի փոխըմբռնման, փոխադարձ վստահության, մարդասիրության վրա: Ըստ Կոնֆուցիոսի՝ տիրակալի բարոյական բարձր հատկանիշները իշխանության ռեսուրսներ են, «կառավարել հանուն ժողովրդի բարօրության» նշանակում է գիտակցել ժողովրդի հանդեպ ունեցած պարտավորությունները: Իսկ ժողովուրդը պետք է հմարգի ու հնազանդվի տիրակալին, վերջինիս էլ հորդորում է. «Եթե բարձրացնեք արդարներին, իսկ անազնիվներից հեռու մնաք, ժողովուրդը հնազանդ կլինի»¹⁰:

Մաքիավելին ռեսուրսների դասակարգման հիմքում դրեց մարդկային վարքաբանության երկու շարժառիթները՝ սերը և վախը: Նա գտնում էր, որ հպատակության հասնելու արդյունավետ միջոցն այն է, «երբ վախենում և միաժամանակ սիրում են, սակայն սերը վատ է հարմարվում վախի հետ, դրա համար եթե պետք է ընտրություն կատարել, ապա հու-

¹⁰ Կոնֆուցիոս, Զրույցներ, Երևան, էջ 19:

սալի է ընտրել վախը»¹¹:

Ռեսուրսների դասակարգման մեկ այլ տարբերակ է առաջադրել Ա. Ետցիոնին, որը դրանք բաժանել է երեք տեսակի՝ օգտապաշտական (ուտիլիտար), հարկադրական և կանոնակարգային (նորմատիվային):

Օգտապաշտական ռեսուրսները նյութական և սոցիալական այն բարիքներն են, որոնք բավարարում են մարդկանց առօրյա պահանջները: Դրանք օգնությամբ իշխանությունը, հատկապես պետական իշխանությունը, կարող է գնել և՛ առանձին անձանց, և՛ բնակչության ամբողջ խմբեր: Այս ռեսուրսները կիրառվում են ինչպես խրախուսման, այնպես էլ պատժի համար:

Հարկադրական ռեսուրսները վարչական միջոցներն են, որոնք կիրառվում են այն դեպքում, երբ չեն գործում կիրառական ռեսուրսները:

Նորմատիվային ռեսուրսները ընդգրկում են մարդու ներքին աշխարհի վրա ազդելու վարքաբանական նորմերը, արժեքային կոդմնորոշումները: Դրանք կոչված են հպատակներին հանձնելու, որ կառավարողներն ու կառավարվողները ունեն ընդհանուր շահեր:

Իշխանության ռեսուրսների դասակարգումը կատարվում է՝ հիմք ընդունելով մարդկային գործունեության կարևորագույն ոլորտները՝ տնտեսական, սոցիալական, հարկադրական, հոգևոր-տեղեկատվական: Առանձնահատուկ ռեսուրս է համարվում մարդը. «Մարդը համընդհանուր, բազմագործառույթ ռեսուրս է, որը արտադրում է մյուս ռեսուրսները, մարդը նյութական բարիքների (տնտեսական ռեսուրսներ) ստեղծողն է, գինվոր և կուսակցության անդամ է (ուժային-քաղաքական ռեսուրսներ), գիտելիքների ու լրատվության կրողն ու տարածողն է (մշակութային-լրատվական ռեսուրսներ) և այլն»¹²: Մարդը հանդես է գալիս որպես իշխանության ռեսուրս, երբ օգտագործվում է իբրև ուրիշի կանքի իրականացման միջոց: Ամբողջությամբ վերցրած՝ մարդը ոչ միայն իշխանության ռեսուրս է, այլև իշխանության օբյեկտ և սուբյեկտ:

Ռեսուրսների ուշագրավ դասակարգում է կատարել ամերիկացի սոցիոլոգ Էլվին Թոֆլերը՝ գտնելով, որ արդեն 20-րդ դարի վերջին «Գիտելիքը, լրատվությունը դարձել են իշխանության գործառնությունը որոշող գործոններ»¹³:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ իշխանության ռեսուրսները

¹¹ **Максавель**, История политических и правовых учений, учебник для вузов, М., 1996, стр. 168-169.

¹² **В. Б. Путаев, А. И. Соловьев**, Введение в политологию, М., 2000, стр. 112.

¹³ **Тофлер** О. Проблема власти на пороге 21 века, Свободная мысль, 1962, № 2, стр. 16.

և աղբյուրները դիտարկվում են միևնույն հարթության վրա, դրանք բազմաթիվ և բազմաբնույթ են: Դրանցից են՝ ուժը, հարստությունը, հարկադրանքը, համոզմունքը, հեղինակությունը, մանիպուլյացիան և այլն:

ա) Ուժը սուբյեկտի հնարավորությունն է՝ ազդելու օբյեկտի կամ նրա շրջապատի վրա: Սովորաբար ուժ հասկացությունը օգտագործվում է ոչ միայն ֆիզիկական իմաստով՝ ուժը կարող է ներգործել նաև օբյեկտի հոգեբանության վրա:

բ) Հանրատությունը տվյալ երկրի նյութական, հոգևոր, մարդկային այն արժեքների ամբողջությունն է, որը օգտագործվում է իշխանությունների կողմից իրենց որդեգրած քաղաքական կուրսը իրականացնելու համար:

գ) Հարկադրանքը կիրառվում է այն դեպքում, երբ օբյեկտի և սուբյեկտի շահերը չեն համընկնում և այստեղ հպատակման միջոց է դառնում հարկադրանքը: Սակայն հարկադրանքի կիրառումն ունի իր սահմանները. լեգիտիմ հարկադրանքից դուրս հարկադրանքը յուրահատուկ է ոչ ժողովրդավարական իշխանություններին:

դ) Դրդել, թելադրելը որպես իշխանության աղբյուր հանդես է գալիս վարձառատուցման ձևով, որը օբյեկտը կատարած սուբյեկտից ենթարկման փոխարեն: Հաճախ հարկադրանքը և թելադրանքը նույնացնում են, որը ճիշտ չէ, քանի որ հարկադրանքի ժամանակ օգտագործվում է անօրինական պատժամիջոցների կիրառման սպառնալիք, իսկ թելադրանքի դեպքում՝ օրինական պատժամիջոցներ և խրախուսում: Հպատակեցումը իրականացնելու համար օգտագործվող ռեսուրսները նույնպես տարբեր են. եթե թելադրանքի դեպքում իշխանությունը հենվում է տնտեսական, սոցիալական ռեսուրսների վրա, ապա հարկադրանքի ժամանակ՝ ուժային ռեսուրսների վրա: Սրանք իրարից տարբերվում են իրենց ինտենսիվությամբ, էքստենսիվությամբ, հաջողության հավանականությամբ: Մարդիկ տարբեր ձևով են ընկալում վերը նշված հասկացությունները, քանզի դրական և բացասական պատժամիջոցները տարբերվում են իրենց վերջնական արդյունքով: Եթե հարկադրման անմիջական արձագանքը լինում է վախը, անհանգստությունը, ապա թելադրանքը սովորաբար ընկալվում է հույսով և աջակցությամբ: Իշխանության իրականացումը հարկադրման միջոցով, որպես կանոն, ուժեղացնում է սուբյեկտի և օբյեկտի միջև լարվածությունը: Այդ պատճառով ավելի հեշտ է ապահովել հարկադրանքի լեգիտիմությունը դրական, այլ ոչ թե բացասական պատժամիջոցների միջոցով:

Եվ, վերջապես, հարկադրանքը և թելադրանքը, որպես իշխանության աղբյուրներ, տարբերվում են իրենց բարոյական գնահատականով:

հարկադրանքի կիրառումը քննադատվում է ավելի հաճախ, քան թելադրանքինը, քանզի հարկադրանքը շատ դեպքերում զուգորդվում է բռնության հետ, իսկ թելադրանքը՝ ոչ:

Բ) Համոզմունք: Իշխանության աղբյուր են ծառայում այն փաստարկները, որոնց տիրապետում է սուբյեկտը և կարող է օգտագործել դրանք օբյեկտի վրա ազդելու համար: Համոզմունքը սուբյեկտի ունակությունն է՝ հասնելու օբյեկտի հպատակեցմանը բանական փափտարկների միջոցով: Իշխանությունը իրականացվում է համոզմունքով միայն այն դեպքում, եթե որոշակի գործողությունների հիմքում ընկած է հիմնավորված փաստարկը, երբ օբյեկտը ազատ է գործելու իր հայեցողությամբ: Համոզմունքը դիտվում է որպես իշխանության աղբյուր, քանզի այն սուբյեկտի համար օբյեկտի հետ ունեցած հարաբերություններում ցանկալի արդյունքի հասնելու կարևոր գործոն է: Համոզմունքը կախված է ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետությունից, որոնք անհավասար են բաշխված հասարակության մեջ:

Գ) Մանիպուլյացիան օբյեկտի վրա սուբյեկտի թաքնված ազդեցությունն է, որը վերջինիս կողմից չի գիտակցվում: Ի տարբերություն ազդեցության այլ ձևերի, երբ սուբյեկտը հստակ արտահայտում է իր նտադրությունը՝ հարկադրման և կամ ուժի անմիջական կիրառման ձևով, մանիպուլյացիայի դեպքում սուբյեկտն ազդում է օբյեկտի վրա՝ առանց արտահայտելու իր ցանկությունները: Մանիպուլյացիան կարող է գոյություն ունենալ անգամ այն դեպքում, երբ օբյեկտը չգիտի նույնիսկ սուբյեկտի գոյության մասին: Մանիպուլյացիան երկու հիմնական ձևով է իրականացվում: Առաջինը՝ օբյեկտի վրա թաքնված վերահսկողություն է իրականացնում: Երկրորդը սուբյեկտի ունակությունն է՝ փոխելու օբյեկտի շրջապատը:

Իշխանության իրականացման բոլոր ձևերից մանիպուլյացիան ունի ամենավատ համբավը, քանի որ օբյեկտը չի գիտակցում իր վրա իրականացվող ազդեցության իմաստը: Մանիպուլյացիան իշխանության իրականացման բոլոր ձևերից ամենաանարդարացին է, նույնիսկ առավել անմարդկայինը, քան ֆիզիկական հարկադրանքը:

Դ) Հեղինակություն: Հպատակեցման աղբյուր են սուբյեկտի որոշ բնութագրումներն ու հատկանիշները կամ նրա կարգավիճակը, որոնք օբյեկտին պարտավորեցնում են ընդունելու սուբյեկտի հրամանը՝ անկախ դրա պարունակությունից: Հեղինակության և իշխանության փոխհարաբերությունների հարցը կարևոր նշանակություն ունի իշխանությունների գործառույթները արդյունավետ կերպով իրականացնելու համար: Որոշ հեղինակներ գտնում են, որ հեղինակությունը և իշխանու-

թյունը հարաբերվում են, ինչպես ընդհանուրը և յուրահատուկը. առանց անհատի հեղինակության անհնար է իշխանության իրականացումը: Հեղինակության հիմնախնդրի հետ կապված՝ գոյություն ունեն երկու հիմնական մոտեցումներ: Առաջին մոտեցումը հեղինակությունը մեկնաբանում է որպես հրամայելու իրավունք, որպես օրենքի, իրավիճակի, հասարակության մեջ դիրքի հատկանիշ: Մարդիկ հեղինակություն ունեն, քանի որ քաղաքական համակարգում զբաղեցնում են որոշակի դիրք: Ըստ մյուս մոտեցման՝ հեղինակությունը գիտելիքից, կարողությունից և այլ հատկանիշներից բխող հասկացություն է, որը ձեռք է բերվում ամհատական, ավանդական և լեզալ ճանապարհներով: Վերջապես, իշխանությունների արդյունավետ գործունեության համար կարևոր նշանակություն ունեն ռեսուրսների հաշվառման, տեղաբաշխման և իրացման վերահսկողության սահմանումը, քաղաքական գործընթացների կարգավորումն ու կազմակերպումը:

Իշխանության իրականացումը ենթադրում է նրա բազմաթիվ բաղադրիչ տարրերի փոխգործունեություն: Ընդհանուր առմամբ, իշխանությունը իրականացվում է քաղաքական որոշումների ընդունմամբ և դրանց հասնելու միջոցների ու նպատակների ընտրությամբ, այդ որոշումները կյանքում կենսագործելու հետևողական գործողություններով և անհրաժեշտ ռեսուրսների հավաքագրմամբ:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ իշխելու մեթոդները բաժանվում են 3 խմբի՝ հարկադրանք, համոզումը և խրախուսում: Յուրաքանչյուր մեթոդի հիմքում կարող են դրված լինել իշխանության իրականացման զանազան միջոցներ ու մեխանիզմներ:

Ըստ իրականացման միջոցների՝ քաղաքական իշխանությունը լինում է. ա) պաշտոնական, լեզալ, ձևավորված կառուցվածքով, որ այլ կերպ կոչում են նաև տեսանելի կամ ակնհայտ կառավարում, բ) ոչ ֆորմալ, ոչ լեզալ իշխանություն: Իշխանության այս դրսևորումը բաժանվում է երկու տեսակի. ա) կիսագաղտնի (ստվերային) կառավարում, բ) գաղտնի կառավարում: Ակնհայտ կամ տեսանելի կառավարումը հրապարակավ կողմնորոշված է դեպի կառավարողների ու կառավարվողների համագործակցություն և փոխըմբռնում: Ընդունված քաղաքական որոշումները բխում են ժողովրդի շահերից, առկա են որոշակի փոխադարձ պարտավորություններ՝ համատեղ մշակված նորմերի ու կանոնների պահպանման համար:

Իշխանությունը իրականացվում է բազմազան միջոցներով ու եղանակներով, հարկադրման տարբեր ձևերով՝ ընդհուպ մինչև ֆիզիկական բռնությունը, նաև՝ կոմունիկատիվ ներգործության խթանմամբ, համա-

գործակցությամբ, համաձայնությամբ, լրատվական ներգործությամբ, հակադրմամբ, զաղափարական ու հոգեբանական ներգործությամբ: Իշխում են կոպիտ ուժով, ուժի սպառնալիքով, հարստությամբ, հեղինակությամբ, անձնական հմայքով, հաջողություններով, համբավով, հարիզմայով, այլ խոսքով՝ ներգործման ողջ զինանոցը գործի է դրվում:

Ինչ վերաբերում է հասարակության անդամների վերաբերմունքին քաղաքական իշխանության նկատմամբ, ապա այն ամենևին էլ միանշանակ չէ. լիակատար ընդունելուց մինչև լիակատար մերժում, լոյալությամբ, իշխանությունից օտարվածությամբ և այլն: Իշխելու միջոցները, եղանակները էականորեն իրարից տարբերվում են՝ կախված քաղաքական ռեժիմի տիպերից (դեմոկրատական, ավտորիտար, տոտալիտար և այլն):

Ժամանակակից պայմաններում իշխանության իրականացման ոլորտում մեծ տեղաշարժեր են նկատվում, ի հայտ են գալիս նոր միտումներ. դեմոկրատական վարչակարգերի ձևավորման արդյունքում հասարակության մեջ պայմանագրային հարաբերությունները զնալով ընդլայնվում են և, հետևաբար, իշխանության «տեխնոլոգիայում» մեծանում է խրախուսման, զնման, ինչպես նաև լոբբիստական կառույցների «համձնարարականների» դերը:

Ինչքան բարձր է իշխանության հեղինակությունը, այնքան լայն ու ամուր է նրա դեմոկրատական հիմքն ու գործունեության արդյունավետությունը:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼԵԳԻՏԻՄՈՒԹՅՈՒՆ

Իշխանության լեգիտիմության հիմնախնդիրը եղել է միշտ քաղաքագետների ու պետական գործիչների ուշադրության կենտրոնում: Քաղաքացիների կողմից օրինական իշխանության և իշխողների կառավարելու իրավունքի ճանաչումը, ընդունումը և դրանց հպատակվելու համաձայնությունը կոչվում է լեգիտիմություն: Լեգիտիմությունը քաղաքական իշխանության գոյության իմաստն է, նրա իրավասության հաստատումն ու վճռական հիմնավորումը: Ըստ ամերիկացի գիտնական Ս. Լիպսեթի, լեգիտիմությունը նշանակում է «համակարգի ունակություն ստեղծել ու մարդկանց մեջ պահպանել համոզմունք այն մասին, որ հասարակության համար գոյություն ունեցող քաղաքական ինստիտուտները հնարավորներից լավագույններն են»¹⁴: Այս իմաստով

¹⁴ «Социологические исследования», 1994, № 6, стр. 157.

լեզվատիրությունը բնակչության մեծամասնության հավատի յուրօրինակ դրսևորում է, որը համապատասխանում է իրավունքի և արդարության մասին նրանց պատկերացումներին, դրանց հիմքում ընկած արժեքներին ու նորմերին: Լեզվատիրություն հասկացությունը գիտական շրջանառության մեջ է դրել գերմանացի Մ. Վեբերը՝ նշելով, որ ցանկացած իշխանություն կարիք ունի ճանաչման, ինքնաարդարացման և աջակցման: Լեզվատիրություն և լեզալություն հասկացությունները չի կարելի նույնացնել՝ չնայած նույն (legalis) լատինական արմատից են ծագել, բայց ունեն տարբեր բովանդակություն: Լեզալությունը պետական իշխանության իրավական հիմքն է, կայուն, օրինական ճանապարհով հաստատված իշխանություն, իսկ լեզվատիրությունը՝ սոցիալ-հոգեբանական հիմքը, որը չունի հստակ իրավական բովանդակություն, ավելի զգացմունքային, հոգեբանական երևույթ է և անմիջականորեն կապված է բնակչության ընկալումների ու պատկերացումների հետ:

Իշխանության լեզվատիրությունը սոցիալ-հոգեբանական տեսակետից բնորոշվում է որպես սուբյեկտիվ օրինականություն, երբ քաղաքացիները ընդունում են տվյալ իշխանության կառավարման իրավունքը: Հաճախ է պատահում, որ իրավական տեսակետից իշխանությունը բավական օրինական (լեզալ) է և ամրագրված ազգային ու միջազգային փաստաթղթերում, սակայն մարդիկ չեն աջակցում իշխանություններին և հետևաբար չեն ընդունում նրա լեզվատիրությունը: Իշխանությունը գոյություն ունի անձի ընկալումների ու ապրումների մակարդակում, որը ձևավորվում է ոչ միայն հասարակության տնտեսական – մշակութային արժեքների հիման վրա, այլև պայմանավորված է անհատի անձնական հատկանիշներով ու պահանջներով և կապված է մարդկանց գիտակցական գործունեության հետ: Լեզվատիրությունը արտահայտում է մարդկանց նվիրվածությունը գործող իշխանություններին: Սրա հիմքում ընկած է մարդկանց այն հավատը, որ իրենց բարօրությունը պայմանավորված է իշխանությունների վարած քաղաքականությամբ: Այս իմաստով լեզվատիրությունը ուղղակիորեն կապված է մարդկանց շահերի հետ: Եվ քանի որ բնակչության տարբեր խավերի շահերը նույնը չեն, լեզվատիրությունը չի կարող ունենալ համընդհանուր բնույթ: Այն ամենը, ինչ լեզվատիր կարող է լինել բնակչության որևէ խավի համար, մյուսների համար կարող է լեզվատիր չլինել: Լեզվատիրությունը ունենում է ոչ լրիվ, մասնակի բնույթ, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ իշխանությանը աջակցում և պաշտպանում է բնակչության մեծամասնությունը: Աշխարհում չկա ոչ մի երկիր, ուր լեզվատիրությունը 100 տոկոսով ընդունվի բնակչության կողմից:

Մեծառիկ դուրսդուր Նանգիւ

դրամեսնաբան և ռուսագիտական գիտությունների ակադեմիկոս Պյոտր Գրիգորովի անունի վերանվանումը՝ իրականացվելու է 2023 թվականի օգոստոսի 1-ին՝ Պյոտր Գրիգորովի ծննդյան 100-ամյակի կապակցությամբ։

նության, նրա գործունեության արդարության, օրինականության նկատմամբ, հավատ, որ նա չի անցնի օրենքի սահմանը և չի ոտնահարի մարդկանց ազատությունը: Միայն լեգիտիմության առկայությամբ կա ազատություն, քանի որ այն կանոնակարգում, թույլատրելի սահմանների մեջ է դնում իշխանությունների գործունեությունը: Միանշանակ կարելի է ասել, որ այնտեղ, որտեղ չկա լեգիտիմություն, չկա նաև ազատություն: Լեգիտիմությունն արժեք է, քաղաքակրթության մակարդակ. չի կարող երկիրը կոչվել դեմոկրատական, եթե իշխանությունը լեգիտիմ չէ: Լեգիտիմությունը քաղաքակրթ հասարակության ու իշխանության պարտադիր պայմանն է:

Լեգիտիմության հիմնահարցը մշակել է Մ. Վեբերը՝ բաժանելով այն երեք տեսակների.

1. Ավանդական լեգիտիմությունը ըստ Վեբերի՝ «հավերժ արժեքի հեղինակության» ձևը, հիմնվում է դարերով սրբագործված ավանդույթների, ծեսերի անսասանության ու ժառանգաբար փոխանցման կարգի վրա: Ավանդական ձևը բնորոշ է միապետություններին, ուր պահպանվել է դարերով գոյություն ունեցող կարգերին անվերապահորեն ենթարկվելու սովորույթը:

2. Հարիզմատիկ լեգիտիմությունը հենվում է սոցիալական գործողության գերզգայական ընկալման վրա: Սա անձնավորված իշխանություն է, ուր հարիզմատիկ առաջնորդին վերագրվում են գերբնական հատկանիշներ և ունակություններ: Վեբերը նրանց անվանում է «մարդիկ աշխարհի վրա», որոնք կարծես գտնվում են հասարակությունից դուրս և գալիս են ճիշտ ժամանակին ու պահին, հեղափոխական փոփոխությունների իրավիճակներում՝ առանձնահատուկ առաքելությամբ: Հարիզման ազդեցություն է ունենում ամենից առաջ մարդկանց զգացմունքների վրա՝ ստեղծելով առաջնորդ փրկչի կերպար, որը եկել է փրկելու խռովահույզ ժամանակներից և առաջնորդելու լավագույն ապագա: «Հարիզմատիկ գերիշխանությունը իռացիոնալ է, քանի որ իր անադարտ ձևով կախված է առաջնորդի բացառիկության հանդեպ ունեցած հավատից»¹⁶: Հարիզմատիկ առաջնորդի ողջ գործունեությունը, կառավարման մեթոդներն ու ձևերը անվերապահորեն ընդունվում են ժողովրդի կողմից. դրանք ենթակա չեն քննարկման ու քննադատության: Հարիզմատիկ գերիշխանությունը իր էությանը ավտորիտար է, քանի որ առաջնորդը ցանկացած ժամանակ կարող է փոխել օրենքը կամ դրա կիրառման ձևը: Կառավարման մարմինը կառուցված է առաջնորդին անձնական նվիր-

¹⁶ Психология и психоанализ власти. Том 1, Самара, 1999, стр. 205.

վածության ակզբունքով: Ժամանակակից պայմաններում հարիզմատիկ լեզվիտիմությունը պահպանվում է աֆրիկյան ավանդական մի շարք պետություններում, ուր «...հարիզման դարձել է կազմակերպված քաղաքական երկրպագություն, ասես մի տեսակ «քաղաքական կրոն»¹⁷:

Լեզալ-ռացիոնալ լեզիտիմության հպատակեցման շարժառիթը գիտակցված շահն ու նպատակահարմարությունն է, քաղաքացիների հավատը, վստահությունը, իշխանության մարմինների ձևավորման օրինականության և իշխելու իրավասության ընդունումը: Լեզալ, ռացիոնալ լեզիտիմությունը մեծ մասամբ իրավանորմ լեզիտիմություն է, քանզի այն վստահություն է պետության, նրա ինստիտուտների, կառույցների նկատմամբ: Լեզիտիմության այս տեսակն առավելապես բնորոշ է զարգացած ժողովրդավարական երկրներին, որտեղ հասարակական հարաբերությունները կարգավորվում, օրինականացվում են օրենքով: Քաղաքացիները հպատակվում են ոչ թե իշխանություն անձնավորող անհատներին, այլ՝ օրենքներին, որոնց ենթարկվում են ոչ միայն կառավարվողները, այլև՝ կառավարողները: Կառավարողների դերը Մ.Վեբերը վերապահում է նույնամբ ռացիոնալ բյուրոկրատիային, որի ուժը նա տեսնում է կրթվածության ու ձեռնհասության մեջ: «Բյուրոկրատական կառավարումը,- նշում է նա,- գերիշխանություն է գիտելիքի միջոցով և հենց դրանում է նրա ռացիոնալ բնույթը»: Նա համոզված էր, որ ռացիոնալ կազմակերպված հասարակության մեջ պետք է «իշխանություն մուտք գործեն» ու կառավարեն հատուկ կրթված և մասնագիտական պատրաստություն ունեցող մարդիկ, քանի որ նրանցից պահանջվում է ձեռնհասություն»¹⁸: Միայն այդ դեպքում նրանցից կարելի է սպասել նպատակասլաց, արդյունավետ, կանխատեսելի ու հսկվող կառավարում: Մ.Վեբերի տեսական վերլուծությամբ առանձնացված լեզիտիմության դասական երեք տեսակները իրականության մեջ մաքուր ձևով չեն հանդիպում: Որպես կանոն, դրանք փոխադարձաբար իրար լրացնում և դրսևորվում են խառը ձևերով:

Բացի Մ. Վեբերի նշած լեզիտիմության տեսակներից, ամերիկացի քաղաքագետ Դ.Խստոնը ստեղծեց լեզիտիմության նոր, առավել ֆունկցիոնալ տեսություն, ըստ որի իշխանության և անհատի միջև հաստատվում են սոցիալ-հոգեբանական հարաբերություններ, որոնց հիմքում ընկած է որոշակի արժեքային համաձայնություն: Անհատը իշխանու-

¹⁷ «Социологические исследования», 1994, № 6, стр. 149.

¹⁸ Социология политики (сравнительный анализ российских и американских политических реалий), М., 2001. стр. 67.

թյունը ընկալում է որպես իրենը, որը գործում է կամ մտադիր է գործելու՝ ելնելով նրա շահերից: Այս հանգամանքը նպաստում է, որ նրա գիտակցության մեջ վերանա բացասական վերաբերմունքը իշխանության նկատմամբ և ամրապնդվի իշխանությանն աջակցելու համոզմունք: Ելնելով այս կանխադրյալից՝ Իստոնը նշեց լեզվատիրության երկու տեսակ՝ դիֆուզ և առանձնահատուկ: Դիֆուզ լեզվատիրությունը երկարաժամկետ, գլխավորապես աֆեկտային (զգացմունքային) աջակցություն, վստահություն է քաղաքական համակարգի նկատմամբ՝ անկախ նրա գործունեության արդյունքից: Առանձնահատուկ լեզվատիրությունը կարճաժամկետ, գլխավորապես գիտակցված աջակցություն է իշխանությանը՝ արդյունավետ գործունեության համար: Ըստ լեզվատիրության հիմնական աղբյուրների՝ Իստոնը առանձնացնում է լեզվատիրության գաղափարական, կառուցվածքային և անձնական տեսակները:

1. Գաղափարական լեզվատիրությունը հենվում է այն արժեքների ու նորմերի վրա, որոնք վերարտադրվում են քաղաքական վարչակարգի կողմից: Գաղափարական լեզվատիրության հիմնավորման համար Իստոնը կարևոր է համարում իշխանության ու հասարակության միջև համաձայնությունը: Եթե հասարակությունը բևեռացված է, և բացակայում է նվազագույն արժեքային համաձայնությունը, ապա հազիվ թե կարելի է ձեռք բերել գաղափարական լեզվատիրություն: Իսկ եթե քաղաքացիները հավատ են տածում գաղափարական արժեքներին, ընդունում են դրանք, որոնցով առաջնորդվում են կառավարողները, ապա աջակցում են իշխանությանը: Ինչքան շատ քաղաքացիներ ընդունեն այդ արժեքները, այնքան բարձր կլինի լեզվատիրության աստիճանը:

2. Կառուցվածքային լեզվատիրությունը քաղաքացիների վերաբերմունքն է իշխանության կառուցվածքի, նրանում իշխանական դերերի բաժանման օրինականության նկատմամբ: Քաղաքացիները պետք է համոզված լինեն, որ քաղաքական կառույցներում իշխանական դերերի բաժանումն արդյունավետ է և ոչ մի արգելք չի ստեղծի իրենց բարօրության համար ընդունված որոշումների իրականացման ճանապարհին:

3. Անձնական լեզվատիրությունը խարսխված է իշխողի անհատական դերի գնահատման վրա ոչ միայն նրա կողմից այդ դերի օրինական, իրավական կատարման, այլև նրա, որպես քաղաքական գործչի կոչմանը անձնական հատկանիշների համապատասխանության առումով:

Մասնագիտական գրականության մեջ նշվում են նաև դեմոկրատական և տեխնոկրատական լեզվատիրություններ: Դեմոկրատական լեզվատիրությունը անհատի՝ վճիռներ ընդունելու մեխանիզմը ողջ ժողովրդին փոխանցելն է, այսինքն՝ ազատ կամքի այնպիսի դրսևորում, երբ

տվյալ կոլեկտիվ ազատ կամքը առաջնորդվում է անձի ազատության սկզբունքներով:

Տեխնոկրատական լեզվատիրությունը պայմանավորված է գիտելիքի պաշարով, իշխանությանը հասու լինելու եղանակով և նրա իրականացման ընթացքի բովանդակությամբ. այսինքն կառավարողների և կառավարվողների փոխհամաձայնության ու փոխըմբռնման չափանիշ է դառնում գիտելիքը:

Բացի լեզվատիրության նշված տեսակներից, կա նաև պրագմատիկ լեզվատիրություն, երբ իշխանությունների կողմից խոստացվող նյութական ու սոցիալական բարիքների դիմաց ժողովուրդը աջակցում է նրան: Կան նաև վախի, սպառնալիքի միջոցով իրականացվող լեզվատիրություն, անտարբերության վրա հենված լեզվատիրություն և այլն:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ լեզվատիրության աղբյուրներ են համարվում երեք սուբյեկտներ՝ բնակչությունը, պետությունը և արտաքին քաղաքական կառույցները:

Լեզվատիրությունը մեկընդմիջտ ձեռք բերված հաստատուն որակ չէ. կարող է փոփոխվել՝ կապված բնակչության կողմից իշխանությանը աջակցելու աստիճանի բարձրացման կամ չափից ավելի նվազման հետ, որից հետո վրա է հասնում լեզվատիր ճգնաժամը՝ որակապես փոխելով իշխանության կարգավիճակն ու գործառույթները: Քաղաքագիտական գրականության մեջ մի շարք հեղինակներ մատնանշում են լեզվատիր ճգնաժամի բնորոշման տարբեր ցուցանիշներ. սահմանադրական կարգի քայքայում, իշխանությունների կողմից իրենց գործառույթների իրականացման անհնարիություն, քաղաքական դաշտում ոչ լեզվատիր բռնության կիրառում: Լեզվատիր ճգնաժամերը որպես քաղաքական գործընթացների հետևանք բնորոշող հեղինակները իշխանությանը էլեկտորատի աջակցման ամենացածր ցուցանիշ են համարում 25-20 տոկոսը, որից հետո անխուսափելի է լեզվատիրության ճգնաժամը: Գնահատման յուրօրինակ չափանիշ է առաջարկում Դ. Իստոնը. օրենքի խախտման հաճախականությունը և այլախոհական շարժումների մեծ թափը, մի բան, որ փորձարարական հետազոտություններով դժվար է հաշվել: Տեսականորեն, սակայն, ճիշտ է. որքան ուժեղանում է իշխանությունների կողմից հարկադրանքը, այնքան ցածրանում է լեզվատիրության աստիճանը: Ժողովրդավարական երկրներում լեզվատիրության աստիճանի անկմանը կարող են նպաստել իշխանության տարբեր մարմիններում տարածված կաշառակերությունը, սրանց սերտաճումը քրեածին կառույցների հետ, տնտեսական զարգացման ցածր մակարդակը, անհատի ազատությունների ու իրավունքների սահմանափա-

կումը, քաղաքական կուսակցությունների ու շարժումների արգելումը, ընդդիմադիր ուժերի գործունեության ուժեղացումը, իշխանության տապալմանն ուղղված բնակչության քաղաքական բողոքի ուժգնացումը, ընտրակեղծիքները, քրեածին տարրերի ուժեղացումը, զանազան հարցումների արդյունքների ցածր ցուցանիշները, որոնք անթաքույց վկայում են բնակչության անվստահությունը իշխանության նկատմամբ:

Լեզիտիմ ճգնաժամերը տարբեր դրսևորումներ են ունենում և, հետևաբար, դրանց պատճառների վերհանումն ու կոնկրետ միջոցառումների մշակումը պահանջում են առանձնահատուկ մոտեցումներ: Լեզիտիմ ճգնաժամի հաղթահարման ուղիները պայմանավորված են իշխանությունների կողմից օգտագործվող միջոցներից և կազմակերպչական կառույցների զարգացումից, գաղափարների մշակումից և այլն: Գլխավոր խնդիրն այստեղ կառավարողների գործունեության նկատմամբ հավատի վերականգնումն է, իշխանության լեգիտիմացման նորացումը, որպեսզի մարդիկ կամովին նորից սկսեն ենթարկվել իշխանության հրամաններին ու ղեկավարվեն նրա ցուցումներով:

Այսպիսով, ինչքան բարձր է իշխանությունների հեղինակությունը, նրանց լեգիտիմության աստիճանը, այնքան լայն և ամուր է նրանց ժողովրդավարական հիմքերը, այնքան արդյունավետ է կառավարումը:

2. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՌԵԺԻՄՆԵՐ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՌԵԺԻՄԻ ԷՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քաղաքական ռեժիմը¹ միջոցների, մեթոդների ամբողջություն է, որոնց օգնությամբ իրականացվում է պետական իշխանությունը: Քաղաքական ռեժիմը ստեղծվում է հասարակական-քաղաքական համակարգի սահմաններում՝ մի շարք գործոնների ազդեցությամբ: Այդ գործոններն են. կառավարող քաղաքական վերնախավի կողմից առաջադրված խնդիրները, նպատակները ու դրանց լուծման եղանակները, հասարակական-քաղաքական ուժերի հարաբերակցության վիճակը, տվյալ երկրի ազգային-պետական ավանդույթները, ժողովրդավարության և քաղաքական մշակույթի մակարդակը և այլն: Քաղաքագետների մեծամասնության կարծիքով քաղաքական ռեժիմը բնութագրվում է մի շարք չափանիշներով, որոնք արտացոլում են հասարակության քաղաքական կյանքի, ժողովրդավարության, քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների վիճակը: Հատկապես կարևոր նշանակություն ունեն պետության առաջին դեմքերի դերը և գործառույթները քաղաքական կառավարման համակարգում, ներկայացուցչական հասարակությունների գործունեության կազմակերպման ուղիները և եղանակները, քաղաքական կուսակցությունների և զանազան հասարակական կազմակերպությունների դիրքը, քաղաքացիների իրավական կարգավիճակը, լրատվության օբյեկտիվ աղբյուրների գոյությունը և այլն: Քաղաքական ռեժիմի կառուցվածքում էական դեր են խաղում սահմանադրական կարգը, իրավական նորմերի համակարգը և դրանց կոնկրետ իրականացումը գործնական կյանքում: Միաժամանակ քաղաքական ռեժիմը որոշում է ինչպես պետական մարմինների, այնպես էլ հասարակական, քաղաքական կազմակերպությունների գործունեության պայմանները, ապահովում է քաղաքական համակարգի բոլոր տարրերի նորմալ կենսագործունեությունը:

¹ Ռեժիմ - լատ. *regimen*, ֆրանս. *régime* – կառավարում, կառավարման պատկեր: Հայերն այն ավելի դիպուկ, ճիշտ են անվանել վարչածն:

Եվ այսպես, քաղաքական ռեժիմի էությունը ճիշտ հասկանալու համար անհրաժեշտ է պաշտոնական, սահմանադրական և զանազան իրավական նորմեր համադրել պետության կողմից իրականացվող քաղաքականության, հասարակության իրական քաղաքական կյանքի հետ: Քաղաքագիտության տեսանկյունից սահմանադրական կարգը, իրավական նորմերը անշուշտ էական դեր են խաղում քաղաքական ռեժիմի բնութագրման հարցում և պատահական չէ, որ դրանք նաև իրավագիտության հետազոտության օբյեկտ են:

Սակայն սահմանադրական կարգը, իրավական նորմերն անհրաժեշտ, բայց բավարար չեն քաղաքական ռեժիմի կառուցվածքն ու գործառույթներն ուսումնասիրելու համար: Բանն այն է, որ սահմանադրական կարգը, իրավական նորմերը և այլ կանոններ չեն կարող լրիվ ընդգրկել քաղաքական ամբողջ իրականությունը: Գործնական կյանքում կառավարման իրականացումը բազմաթիվ կողմերով կապված է քաղաքականության սուբյեկտների գործունեության, նրանց վարքագծի հետ, որոնք հանդիսանում են քաղաքագիտության հետազոտության առանձին հիմնահարցեր: Բացի դրանից, քաղաքական ռեժիմը նաև քաղաքական հարաբերությունների բարդ համակարգ է, որի իրականացումը պարունակում է ոչ միայն իմստիտուցիոնալ մեխանիզմներ, այլև չափումների չենթարկվող երևույթներ ու գործընթացներ: Պատճառն այն է, որ բուն քաղաքական կյանքը, իրականությունը ավելի հարուստ ու բազմազան են, քան նրա սահմանադրական, իրավական մոդելները: Պետական իշխանությունները հասարակության հետ, բացի վերը նշված նորմերից, շփվում, հաղորդակցվում են նաև տարբեր միջոցներով, խողովակներով, իրենց որոշումներով՝ որպես արձագանք քաղաքական իրադարձությունների: Այստեղ գործում է հետադարձ կապի օրենքը, որը որոշում է ռեժիմի լեգիտիմության և կայունության աստիճանը: Հետևաբար եթե ռեժիմը իրականացվում է միայն սահմանադրական և իրավական նորմերով, ապա կառավարումը կարող է կարծրանալ և զրկվել ճկունությունից: Այսօր թե՛ տեսության մեջ և թե՛ պրակտիկայում շատ է խոսվում իշխանությունների տարանջատման մասին, հատկապես շեշտը դրվում է հակակշռության վրա, որը շատ ճիշտ է: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ պետական իշխանությունների երեք ճյուղերը միևնույն կենդանի համակարգի տարրերն են, որտեղ, Ռուսոյի դիպուկ բնորոշմամբ, գործադիր իշխանությունը նրա ուղեղն է, օրենսդիր իշխանությունը՝ սիրտը: Այսինքն նրանք գործում են փոխկապակցված, մեկը լրացնում է մյուսին՝ կենդանի օրգանիզմի նորմալ կենսագործունեությունն ու ամբողջությունն ապահովելու համար:

Այսպիսով, քաղաքական ռեժիմի բնույթը, նրա մի ձևից մյուսին անցման գործընթացը ճիշտ հասկանալու համար պետք է կարողանալ ճիշտ գուգակցել սահմանադրական, իրավական մեխանիզմները և քաղաքական իրականությունը: Քաղաքական ռեժիմները հետազոտության օբյեկտ են ինչպես քաղաքագիտության, այնպես էլ պետականագիտության և իշխանագիտության համար: Քաղաքական ռեժիմը քաղաքագիտական գրականության մեջ սահմանվում է իբրև «պետական կարգ, կանոնների համակարգ, իշխանության իրականացման ձևերի, մեթոդների ամբողջություն: Այն դիտարկվում է որպես պետական ինստիտուտների, իշխանության տարբեր ճյուղերի կազմակերպման սկզբունք, ընդգծում է քաղաքական համակարգի ֆունկցիոնալ կողմը²:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՌԵՇԻՄՆԵՐԻ ՊԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Այսօր աշխարհում գործում են 100-ից ավելի քաղաքական ռեժիմներ, որոնք շատ գծերով նման են իրար և կրկնվում են: Ուստի դրանց բնույթը ճիշտ հասկանալու համար անհրաժեշտ է դասակարգել: Ռեժիմների դասակարգման փորձը գալիս է Պլատոնի և Արիստոտելի ժամանակներից: Ընդհանրապես պատմական յուրաքանչյուր ժամանակաշրջան ունի քաղաքական ռեժիմի իր ձևը կամ ձևերը:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ քաղաքական ռեժիմների դասակարգման տարբեր մոտեցումներ կան: Հետազոտողները ռեժիմների դասակարգման ժամանակ հիմք են ընդունում զանազան չափանիշներ. քաղաքական կուսակցությունների քանակը, քաղաքական ընդդիմության առկայությունը պետական մարմինների սահմանադրական փոխհարաբերությունները, քաղաքական ազատությունների և ազատ ընտրությունների գոյությունը և այլն: Քաղաքագետների մի մասն էլ ռեժիմների դասակարգման ժամանակ շեշտը դնում են քաղաքական ժողովրդավարության զարգացման աստիճանի և քաղաքացիների ռեալ իրավաքաղաքական կարգավիճակի վրա: Այս բոլոր տեսակների մեջ կա մեկ ընդհանուր գիծ՝ ժողովրդավարության զարգացման աստիճանը: Իսկապես, երբեք ժողովրդավարության կողմնակիցները և նրա հակառակորդները, որոնք երբեմն փոխում են իրենց տեղերը, այդքան սուր հակամարտության մեջ չեն եղել, ինչպես այժմ: Ժամանակակից քաղաքական կյանքի հիմնական հակասություններից մեկն էլ ժողովրդավարական և հակաժողովրդավարական ուժերի միջև պայքարն է հանուն

² См. Словарь справочник политология, М., 2000, т. 242:

արժեքների գնահատման, վերագնահատման և վերաբաժանման:

Քաղաքական առաջադեմ շատ մտածողների կարծիքով վաղ թե ուշ ժողովրդավարական կարգերի հաղթանակը անխուսափելի է: Հիմք ընդունելով հասարակության մեջ ժողովրդավարության զարգացման աստիճանը՝ ժամանակակից քաղաքական ռեժիմները լայն կտրվածքով լինում են ժողովրդավարական, որի մեջ մտնում են նախագահական ու խորհրդարանական ռեժիմները, և ոչ ժողովրդավարական՝ տոտալիտար (ամբողջատիրական) և ավտորիտար ռեժիմները, կամ ուղղակի՝ տոտալիտար, ավտորիտար և ժողովրդավարական: Միաժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ այս դասակարգումը պայմանական բնույթ է կրում. դրանց միջև կան որոշակի ընդհանրություններ, անցողիկ և խառը ձևեր:

Քննարկվող հիմնահարցը պարզ դարձնելու համար համառոտ նշենք վերոհիշյալ ձևերի բնորոշ գծերը:

Տոտալիտարիզմի³ (լատ. *totalis* - ամբողջ, լրիվ) արմատները գալիս են շատ հին ժամանակներից: Նրա գաղափարական որոշ սկզբունքներ արտահայտված են Պլատոնի, Հոբսի, Հեգելի և Սարքսի աշխատություններում: Սակայն այն քաղաքական իրականություն է դարձել 20-րդ դարում՝ կապված հասարակության զարգացման ինդուստրիալ փուլ մտնելու հետ: Քաղաքական բառապաշարի մեջ առաջին անգամ մտցրել են իտալացի լիբերալ մտածողներ Ջովանի Ամենդոլան և Պիեռո Հոբբետին: Այդ հասկացության գիտական հիմնավորումը սկսվել է 20-րդ դարի 40-50-ականներին. առաջին հետազոտությունը լույս է տեսել 1944 թ.⁴ ավստրիացի հեղինակ Ֆ. Ա. Հայեկի կողմից, որը կոչվում էր «Ճանապարհ դեպի ստրկություն»:

Հեղինակը տոտալիտարիզմի երևան գալու պատճառը համարում էր 19-րդ դ. վերջին դասական լիբերալիզմի գաղափարների, սկզբունքների ճգնաժամը և սոցիալիստական զանգվածային շարժումները: Սակայն տոտալիտարիզմի հիմնարար հետազոտություններն սկսվեցին 50-ականներին ամերիկյան քաղաքագետների կողմից, մասնավորապես, երբ լույս տեսան Հ. Արենդտի «Տոտալիտարիզմի ծագումը» և Կ. Ֆրիդրիխի ու Ջ. Բեգինսկու «Տոտալիտար դիկտատուրա և ավտոկրատիա» աշխատությունները: Տոտալիտար ռեժիմի երկրների շարքին են դասում նացիստական Գերմանիան; ֆաշիստական Իտալիան և ԽՍՀՄ-ը՝ Ստալինի կառավարման ժամանակ: Տոտալիտարիզմը դարձավ քաղաքական իրականություն, որի պատճառները հետազոտողնե-

³ Տե՛ս **Помпер Карл**, Открытое общество и его враги, т. 1, 2, М., 1992:

⁴ Տե՛ս **F. A. Hayek**, The Road to Serfdom, London, 1944:

իլ համարում են հաշվառակցության զանգվածային համակարգերի ստեղծումը, հասարակական կապերի բարդացումը, սոցիալ-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հին կառուցվածքների վերացումը և այլն: Հատկապես 19-րդ դ. վերջին առաջացան միազաղափար զանգվածային շարժումներ, մարգինալ խմբեր, որոնք հեշտությամբ ընկալեցին տոտալիտարիզմի գաղափարախոսությունը: Ստեղծվեց գաղափարական այն մոդելը, որից հեշտությամբ օգտվեցին իշխանության ձգտող ոչ դեմոկրատական քաղաքական ուժերը: Եվ այսպես, ի՞նչ է տոտալիտար ռեժիմը:

Քաղաքական բնագավառում: Իշխանության և առաջնորդի պաշտամունք, երբ իշխանությունը վերածվում է մարդկային գոյի բարձրագույն և ռեզի: Սրբալուսակցական իմաստկարգ, օրենքով գործող միակ կուսակցությունը որ ծնւնւմ է վերցնում պետական կառավարման բոլոր իրավները, զեղչւմ է ռեմսնում կուսակցական և պետական ապարատի սերտամում: Քաղաքացիների փաստացի օտարումը քաղաքական գործաջացից, քաղաքական ազատությունների և ընդդիմության արգելում: Զանգվածային ահաբեկչություն սեփական բնակչության նկատմամբ, հեռալանդում ռեժիմի ներքին և արտաքին թշնամիների նկատմամբ: Բռնությունը, իբրև քաղաքական պայքարի միակ եղանակ, ուժային մախարարությունների անմիջական ենթակայությունը առաջնորդին:

Տնտեսական քննադավառում: Հսկողության տակ են վերցվում տնտեսության բոլոր ճյուղերը, գործում է գերեկենտրոնացված պլանային համակարգը:

Հոգևոր քննազավառում: Տիրապետում է պաշտոնական գաղափարա-
խոսությունը, որը պետք է արտահայտի միայն կառավարող խափի շա-
հեռը. նույն ուղղությունը հաճախ որոշում է առաջնորդը: Լրատվությունը,
վերաբերյալ, մշակույթը գտնվում են խիստ պահեսկողության ու
զուսբնության տակ:

Աստվածով, տոսալիտար ռեժիմը ջնջում է անձնականի և հասարակականի ստիմուսը և բացառում անձնական նախաձեռնությունը: ձգտում է բոլոր քաղաքացիներին եկթարկել իրեն, դարձնել կամակատարներ: Տոտալիտար ռեժիմի տեսության ոլորտը չէ, ղեղինակների,

Էնափոռապե Ֆրիդրիխսի և Բեթսինսկու շուքագումների մեջ, մի
 օրը ըստիշխագետսուրի կոտորածով մի քանի քանդակներն այն է, որ
 զգալի ինդիմակների կարծիքով տոսալիտուր ռեժիմները չեն վերա-
 փոխվում, այլ կործանվում են պատերազմի կոտորածի արտաքին ուժերի
 ներգործությամբ: Սակայն քաղաքական պրակտիկան ցույց տվեց, որ
 այդ ռեժիմները կարող են աստիճանական փոփոխությունների ենթարկ-

վել: Ըստ լեհ քաղաքագետ Վյատրի, օրինակ, ԽՍՀՄ-ը Ստալինի, Խրուշչևի և Բրեժնևի ժամանակ բավականին փոփոխությունների ենթարկվեց: Խրուշչևին ազատեցին պաշտոնից քաղբյուրոյի ձայների մեծամասնությամբ, Ստալինի ժամանակ այդպիսի դեպքում բոլորին կգնդակահարեին: Բրեժնևի ժամանակաշրջանը կարելի է քննադատել, բայց նա բռնապետ չէր, ինչպես Ստալինը: Եվ Վյատրի կարծիքով տոտալիտար ռեժիմը կարելի է բաժանել դասական տոտալիտարիզմի և հետտոտալիտար շրջանների⁵, երբ տոտալիտարիզմը կորցնում է իր որոշ հատկանիշները, կուսակցությունը վերածվում է օլիգարխիայի, պաշտոնական գաղափարախոսությունն աստիճանաբար կորցնում է իր մենաշնորհը, հանդես են գալիս ռեպրեսիվի տարրեր, որոնց համար քննադատում, բայց չէին գնդակահարում, անգամ բանտ չէին նստեցնում:

Ավտորիտար ռեժիմ⁶: Բավականին դժվար է հստակ սահմանումը, որովհետև այդ ռեժիմն իր կառուցվածքով և բովանդակությամբ ընդգրկում է ոչ միայն տոտալիտարացման, այլև որոշ չափով դեմոկրատիայի տարրեր և ամենատարածված ռեժիմներից է: Ավտորիտար ռեժիմների ժամանակ գործադիր իշխանության լիազորությունները անհամեմատ շատ են օրենսդիր իշխանության լիազորություններից: Իշխանության կրողը մեկ կամ մի խումբ մարդիկ են, որոնց գործողությունները չեն հսկվում ու չեն ենթարկվում պետական այլ մարմինների: Ընտրությունների համակարգը սահմանափակ է, մարդիկ օտարված են իշխանությունից, փաստորեն չի գործում իշխանությունների տարանջաման սկզբունքը: Ավտորիտար ռեժիմները սովորաբար հենվում են ուժի վրա, կարող են զանգվածային ճնշումների չդիմել, բայց և տիրապետում են բավականաչափ ուժի, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում մարդկանց ստիպեն ենթարկվել: Լրիվ արգելված կամ սահմանափակված է օրինական ընդդիմությունը, մրցակցությունը քաղաքական բնագավառում բացակայում է:

Սիաժամանակ, ի տարբերություն տոտալիտարացման, ավտորիտար ռեժիմները հասարակության վրա տոտալ հսկողություն չեն սահմանում: Քաղաքական իշխանությունները առաջին հերթին զբաղված են սեփական անվտանգությունն ապահովելու, հասարակական կարգ ու կանոնի, երկրի պաշտպանության և արտաքին քաղաքականության հարցերով: Ամենահիմնական տարբերությունն այն է, որ իշխանությունը չունի տոտալիտար պատվամոլություն և հասարակության մեջ վայելում

⁵ Стів Лекции по политологии, Таллин, 1991, էջ 61:

⁶ Ավտորիտար – ֆրանս. autoritaire — իշխանություն, ազդեցություն:

է որոշակի հեղինակություն: Տոտալիտար ռեժիմները իրենց անփոփոխ և մշտական են համարում, իսկ ավտորիտար իշխանություններն այդպիսի նպատակ չեն հետապնդում: Ավտորիտար ռեժիմների պայմաններում սովորաբար արգելվում կամ սահմանափակվում է մարդկանց քաղաքական գործունեությունը. այլ պարագայում, մասնավորապես ազատ վարվելակերպի և մտավոր աշխատանքի ժամանակ, նրանք հիմնականում ազատ են: Այդ ռեժիմները չունեն ամբողջատիրական զաղափարախոսություն և շատ դեպքերում հենվում են ազգային շահերի վրա և բավականաչափ կառուցողական խնդիրներ են իրականացնում անցումային փուլերում, արտակարգ իրադրությունների ժամանակ: Մեծ հնարավորություններ ունեն ապահովելու հասարակության քաղաքական կայունությունը, իրականացնելու կառուցվածքային վերափոխումներ, կոորդինացնելու ռեսուրսները, նպաստելու ազգային շուկայի, քաղաքացիական հասարակության և իրավական պետության ձևավորմանը, հաղթահարելու հասարակության մեջ տիրող քաոսը: Այս բոլորը այն նախադրյալներն են, որոնք հնարավորություն են ստեղծում արմատական դեմոկրատական վերափոխումներ իրականացնելու համար: Նկատի ունենալով վերը նշված դրական հատկանիշները՝ շատ քաղաքագետներ այդ ռեժիմները անվանում են պրագմատիկ դիկտատուրա:

Գոյություն ունեն ավտորիտար ռեժիմի մի շարք ձևեր. թեոկրատական, որտեղ իշխանությունը պատկանում է հոգևոր դասին, նեոտոտալիտար, երբ թույլատրվում է քաղաքական ընդդիմության գոյությունը, անցկացվում են ընտրություններ:

Ավտորիտար են համարվում նաև ռազմական ռեժիմները, օրինակ՝ Լատինական Ամերիկայի երկրներում, անձնավորված ռեժիմներ՝ աֆրիկյան երկրներում, վերջապես անհետացող միապետությունները, որոնց մի մասը սիմվոլիկ է. Անգլիան, Նորվեգիան, Եվեդիան, Դանիան, Բելգիան, Լյուքսեմբուրգը, Իսպանիան, որտեղ միապետները փաստորեն խորհրդարանական դեմոկրատներ են և այլն:

Հետաքրքրությունը ավտորիտար ռեժիմի նկատմամբ մեծացավ հատկապես 80-ականների վերջերին՝ կապված սոցիալիզմի փլուզման հետ: Քանի որ այդ երկրներում բացակայում են դեմոկրատական պայմանները, ապա կարծում ենք, որ բացառված չէ նախկին խորհրդային և Արևելյան Եվրոպայի որոշ երկրներում ավտորիտար ռեժիմի հաստատումը, որպես դեմոկրատական կարգերի անցմանը նախորդող փուլ:

Ժողովրդավարական ռեժիմ: Ժողովրդավարություն հասկացությունը քաղաքագիտության, իրավագիտության, փիլիսոփայության, սոցիոլո-

գիայի և այլ գիտությունների կարևոր կատեգորիաներից է: Դեմոկրատական կարգերի հաստատումը եղել է, կա և մնում է առաջադեմ հասարակական ուժերի հիմնական մպատույզը, քաղաքագիտության մեջ բոլորով չափ քննարկվող հարցերից մեկը: Դեմոկրատիայի մասին շատ է գրվել, գրվում է և դեռ կգրվի, քանզի դեռ արդյունք ունի մարդկային հասարակությունը: Այն շահարկում են աշտական, քաղաքական գործընթացները հասարակական, քաղաքական կազմակերպությունների դեկավարները, սովորական մարդիկ և անգամ նրա հակառակորդները: Առաջին հայացքից պարզ թվացող այդ հասկացության մասնագիտական վերլուծությունը գուցե է տալիս, որ գոյություն ունի դեմոկրատիայի բնական մաթիվ հայեցակետը, որոնք արտահայտում են նրա բովանդակությունը տարբեր կողմերը, կան պաշտոնապես դեմոկրատական կոչմաներ կրողներ, որոնք իրականում նրա էության հետ կապ չունեն: Դեմոկրատիա բառը ծագել է հունարեն *demos*—ժողովուրդ + *kratos* - իշխանություն բառերից՝ ժողովրդաիշխանություն: Այս գաղափարն առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրել Ֆեյոդոտը (մ.թ.ա. 5-րդ դար), ըստ որի այն հավասարության վրա հիմնված պետություն է, որտեղ պաշտոնները զբաղեցնում են վրձակահասության կարգով: Անտիկ շրջանի դեմոկրատիայի գաղափարը ձևակերպել է Արիստոտելը, ըստ որի, քաղաքացիներն ազատ են ու հավասար և մասնակցում են պետական կառավարման գործերին, սեփականության պատճիքը վաճառական նշանակություն ունի: Ի տարբերություն Արոստոտելի, Պլատոնը դեմոկրատիան համարում էր ամբոխի իշխանություն՝ օխոնոքատիա և չէր թաքցնում իր բացասական վերաբերմունքը նրա նանդայ, որովհետև ժողովրդասիրությունը, ըստ նրա, հավասարեցնում է ուսման մեթոդներին և անհավասարներին: Հետագայում դեմոկրատիայի դասական, շունպետերյան, պլուրալիստական, էլիտար, մարքսիստական, ներկայացուցչական և այլ տեսությունները հենվում էին այդ մտածողների հայացքների ու իրենց ժամանակի սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական իրադարձությունների վերլուծության վրա⁷: Պատահական չէ, որ անհոկագրներն իրենց քաղաքական համակարգի ստեղծման ժամանակ նոր մակարդակով վերականգնեցին հռոմեական քաղաքական համակարգի սկզբունքները: Օրինակ, նախագահի իշխանությունն իր մեջ ներառում է կոնսուլի, քաղաքական իշխանության տարրեր, սենատը՝ արիստոկրատիայի, ներկայացուցիչների պալատը՝ ժողովրդական տրիբունալի, ձերագույն ուս-

⁷ Տե՛ս **А. Митрашев** История теории демократии, Таллин, 1991, тг 30-35:

A. M. Western political theory in the face of the future. Cambridge university Press 1993, тг 1-29:

տարանը՝ ցենզորների (բարձր պաշտոնյաների) հատկանիշներ:

Այսօր թե՛ տնտեսական և թե՛ գործնական առումով ժողովրդավարությունը օգտագործվում է տարբեր իմաստներով. որպես պետական կառուցվածքի բնութագրություն, կուսակցությունների, արհմիությունների և տարբեր հասարակական կազմակերպությունների կազմակերպման ձև, պետական կառավարմանը ժողովրդի մասնակցության որակական և քանակական չափանիշ, քաղաքական աշխարհայացք և հասարակական շարժում, քաղաքական, սոցիալական արժեք: Բոլոր առումներով էլ ժողովրդավարությունը իշխանության, քաղաքական ռեժիմի կազմակերպման և իրականացման եղանակ է:

Ժողովրդավարական քաղաքական ռեժիմները բնորոշվում են մի շարք հատկանիշներով: Նշենք դրանցից առավել ընդհանուրները և էականները: Նախ՝ անհրաժեշտ է կանոնավոր, մրցութային և մաքուր ընտրություններ: Ընտրությունները մրցութային են համարվում այն ժամանակ, երբ տարբեր կուսակցություններ, խմբեր, անհատներ ազատ կարող են դնել իրենց թեկնածությունը: Հակառակ պարագայում դրանք կորցնում են իրենց այդ հատկանիշը և ձևական բնույթ են ստանում: Ընտրությունները մաքուր են համարվում, երբ չկան օրինախախտումներ, գործում է ազնիվ խաղի հատուկ մեխանիզմ: Եթե բյուրոկրատական մեքենան պատկանում է մի կուսակցության, որը կարող է օգտագործել զանգվածային լրատվության միջոցներն այն աստիճան, որ ազդի հասարակական կարծիքի վրա, ապա ընտրությունները մաքուր, ազնիվ չեն կարող լինել: Ել չենք խոսում այն մասին, որ ժողովրդավարական ավանդույթներ չունեցող երկրում, որտեղ շատ ցածր է նաև քաղաքական մշակույթը, կարող են կեղծվել ընտրությունների արդյունքները:

Ժողովրդավարական ռեժիմի մյուս բնորոշ հատկանիշն այն է, որ կառավարությունը ծնվում է ընտրության միջոցով: Բավարար չէ, որ ընտրություններն անցկացվեն պարբերաբար. անհրաժեշտ է, որ ռեժիմը հենվի ընտրովի կառավարության վրա, որովհետև ժողովրդավարության անհրաժեշտ պայմանը կառավարության հերթափոխությունն է ընտրությունների միջոցով և ոչ այլ ճանապարհով: Ընտրությունների դերը քաղաքական գործընթացներում կախված է հասարակության քաղաքական համակարգից, ռեժիմի ձևից: Եթե դեմոկրատական երկրներում ընտրությունները որոշիչ դեր են խաղում քաղաքական համակարգի կայուն գործառնության համար, ապա ոչ ժողովրդավարական երկրներում այնքան էլ որոշիչ չէ դրանց դերը: Միակուսակցական համակարգ ունեցող երկրներում ընտրությունները իշխանության չեն բերում քաղաքական նոր ուժերի: Նույնը նաև բազմակուսակցական այն

երկրներում, որտեղ պետական ապարատը կենտրոնացված է մեկ կուսակցության ձեռքում: Ընտրություններն էական դեր չեն խաղում նաև այնպիսի պետություններում, որտեղ ներկայացուցչական մարմինների անդամների մեծ մասը ոչ թե ընտրվում, այլ նշանակվում է: Քաղաքացիների մի մասը գտնում է, որ ընտրություններն ընդամենը յուրահատուկ քաղաքական ծիսակատարություն են և էական դեր չունեն քաղաքական գործընթացներում. դրանք ընդամենը արտաքին տեսք են ստեղծում՝ քաղաքական որոշումների ընդունմանը քաղաքացիների մասնակցության մասին: Նման կարծիքը բխում է այն հիմքից, որ ընտրովի պաշտոնների համար թեկնածուների առաջադրումը քաղաքական կուսակցությունների բացառիկ իրավունքն է: Այսինքն ազատ ընտրությունը սահմանափակված է ինչ-որ նորմերով, և մարդկանց իրավունք է տրվում ընտրություն կատարել ընդամենը մրցակից կուսակցությունների կողմից առաջադրած թեկնածուների միջև: Ինչպես տեսնում ենք, ընտրությունները ժողովրդավարական քաղաքական ռեժիմի բնութագրման գործում էական դեր են խաղում, ուստի ընտրական համակարգի, ձևերի, իրականացման եղանակների, ընտրությունների մասին օրենքների ուսումնասիրությունն անհրաժեշտություն է: Քանի որ ընտրությունը կարևոր քաղաքական իրադարձություն է, ապա քաղաքագիտության տեսակետից կարևորվում են նրա հետևյալ գործառույթները.

1. Իշխանության խաղաղ անցման ապահովումը մի խմբից մյուսին:

2. Ժողովրդավարական սկզբունքով գործող ներկայացուցչական համակարգի ձևավորում:

3. Քաղաքական լիդերների, գործիչների անձնական ու գործնական հատկանիշների նկատմամբ վստահության արտահայտություն և այլն:

Ինչպես ժողովրդավարության, այնպես էլ ժողովրդավարական քաղաքական ռեժիմի բնորոշ հատկանիշներից մեկն էլ հասարակության մեջ փոքրամասնության և առանձին անհատների շահերի երաշխավորված ձևով պաշտպանությունն է: Ընտրությունների միջոցով արտահայտված մեծամասնության կարծիքը ժողովրդավարության անհրաժեշտ, բայց ոչ բավարար պայմանն է: Առանց փոքրամասնության իրավունքների պաշտպանության, նրանց նկատմամբ խտրականության քաղաքականության իրականացմամբ ռեժիմը կորցնում է իր ժողովրդավարական բնույթը անկախ ընտրությունների մաքրությունից, ազնվությունից և կառավարությունների փոփոխման հաճախականությունից: Վերջապես, ժողովրդավարական քաղաքական ռեժիմի բնորոշ գծերից մեկն էլ տնտեսության ազատականացումն ու ազատ շուկայական հարաբերություններն են: Շուկան սահմանափակում է այն հարցերի շրջա-

նակները, որոնք որոշվում են քաղաքական եղանակներով՝ դրանով նվազագույնի հասցնելով տնտեսական իշխանության ենթակայությունը քաղաքական իշխանությանը:

Շուկան ստեղծում է ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական բազմազանություն. ընդարձակում է տնտեսական ու քաղաքական ազատությունների շրջանակները: Այստեղ յուրաքանչյուրը, քաղաքական լեզվով ասած, քվեարկում է իր ապրանքի համար: Քաղաքական ազատություն նշանակում է մարդկանց մի խմբի կողմից մյուսի վրա հարկադրանքի վերացում: Հարկադրանքը ամենամեծ վտանգն է ազատության համար, անկախ նրանից, թե ով է այն գործադրում՝ բռնապետը, թե՞ դեմոկրատը: Ուստի տնտեսական գործունեության դուրսբերումը քաղաքական իշխանության հսկողությունից զգալիորեն վերացնում է հարկադրանքի այդ աղբյուրը: Տնտեսական հզորությունը դառնում է քաղաքական իշխանությանը ոչ թե նպաստող, այլ՝ սահմանափակող գործոն:

Քաղաքական ռեժիմների ժողովրդավարական ձևը ենթադրում է օրինական ընդդիմության առկայություն, իրական գործող բազմակուսակցական համակարգ, իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի պահպանում, օրենքի գերակայություն, քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների իրականացման երաշխիքներ և այլն: Սակայն աշխարհում չի եղել և առայժմ չկա մի երկիր, որ վերը նշված պահանջներն իրականացնի ամբողջությամբ:

Ժողովրդավարությունը, ժողովրդական կարգերը, բացի վերը նշված առավելություններից, պարունակում են նաև խոցելի կողմեր, որոնք հաճախ են քննադատվում նրա հակառակորդների կողմից: Ակամայից հիշում ենք Ու. Չերչիլի միտքը՝ «Դեմոկրատիան սարսափելի ուղեբեռ է, բայց նրանից լավը մարդկությունը դեռ ոչինչ չի հնարել»: Նույնիսկ կան քաղաքացիներ, որոնց կարծիքով ժողովրդավարության «առատությունը» կամ, ինչպես ասում են, «ավելորդ» ժողովրդավարությունը վկայում է պետական կառավարման թուլության մասին: Ամերիկյան հայտնի քաղաքագետ Լիփսեթի կարծիքով ժողովրդի չափից ավելի մասնակցությունը քաղաքական գործընթացներին բոլորովին չի նպաստում ժողովրդավարական վերափոխումների հաջողություններին: Առանձնապես վտանգավոր է զանգվածային շարժումների ժամանակ մարդկանց մղել ժողովրդավարության վերափոխումների՝ առանց համապատասխան գիտելիքների, նյութական և հոգևոր նախադրյալների ստեղծման: Ժողովրդավարական գաղափարները, ազատությունները մարդկանց մեջ արթնացնում են ակտիվություն, որը կարող է ունենալ ինչպես կա-

ռուցողական, այնպես էլ ոչ կառուցողական բնույթ: Այդպիսի պայմաններում դժվար է որոշել, թե ինչքա՞ն և ինչպիսի՞ ուժ պետք է գործադրել ժողովրդավարությունը պաշտպանելու համար: Հաճախ հասարակության սոցիալական, գաղափարաքաղաքական շերտավորումն ստեղծում է այնպիսի խայտաբղետություն, դժվար է որոշել այն մեծամասնությունը, որի կամքը արտահայտի իշխանությունը: Այդպիսի իրավիճակները թուլացնում են իշխանությունների կայունությունը, կառավարման արդյունավետությունը և ընդհանուր վնաս հասցնում հասարակությանը: Թույլ սոցիալ-տնտեսական հիմքեր ունեցող հասարակության մեջ, հատկապես քաղաքական ու իրավական ցածր կուլտուրայի պայմաններում, բավականին դժվար է լավագույն կապ հաստատել պետության և հասարակության միջև, արդյունավետ ժողովրդավարական կարգեր հաստատել: Մինչդեռ լուսավորված ժողովրդին, ինչ խոսք, ավելի հեշտ է վարել, քան՝ քշել, և ավելի հեշտ է կառավարել, քան ստրկացնել: Այս բոլորը չի նշանակում, որ պետք է հրաժարվել ժողովրդավարությունից, ժողովրդավարական վերափոխումների կայուն քաղաքականությունից:

Ժողովրդավարական քաղաքական ռեժիմների տարբերն արտահայտվում են նախագահական և խորհրդարանական կառավարման ձևերի մեջ: Կառավարման այդ ձևերի կառուցվածքին, էությանը, գործառույթներին վերաբերող հարցերը լայնորեն լուսաբանվում են իրավաբանական գրականության մեջ:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ առանձնացվում են խորհրդարանական ռեժիմի երեք հիմնական ձևեր: Առաջին. միակուսակցական մեծամասնության խորհրդարանական ռեժիմ, երբ մեկ կուսակցություն այնքան ուժեղ է, որ մշտապես կազմավորում է կառավարություն՝ խորհրդարանում ունենալով ձայների 50 տոկոսը: Երկրորդ. կոալիցիոն խորհրդարանական համակարգ, երբ կառավարությունը ձևավորվում է տարբեր կուսակցությունների միավորման հիմքի վրա, այսինքն այդ կուսակցություններից յուրաքանչյուրն առանձին վերցրած բացարձակ մեծամասնություն չի կազմում խորհրդարանում: Երրորդ՝ կոնսենսուալ խորհրդարանական ռեժիմ, որը գործում է տեղական կամ էթնիկական մեծամասնության հաշվին:

Այսպիսով, քաղաքական ռեժիմների էության, նրանց տիպաբանության հիմնահարցերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ստեղծում ավելի խորը տեսնել հասարակության քաղաքական կյանքի բնորոշ կողմերը, ճիշտ կողմնորոշվել քաղաքական ընտրության ժամանակ:

**ՈՉ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ՌԵԺԻՄԻՑ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆԻ
ԱՆՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ**

Այսօր քաղաքական կյանքը քաղաքագիտության առջև հարցեր է բարձրացրել. ինչպե՞ս բացահայտել ժողովրդավարական մեխանիզմների բնույթը, ինչպե՞ս ստեղծել անհրաժեշտ նախադրյալներ ժողովրդավարական քաղաքական համակարգի՝ ձևավորման համար, հատկապես այն երկրներում, որոնք նոր են սկսում այդ գործընթացը: Ըստ էության արևմտյան քաղաքագիտությունն սկզբունքորեն լուծել է այդ հարցերը, այժմ փորձենք դրանք բացատրել: Քաղաքական փակ համակարգից ժողովրդավարական բաց կարգերին անցման փուլի տևողությունը, բարդությունը և հաջողությունը պայմանավորված են մի շարք գործոններով: Այդ գործոնների մեջ էական դեր են խաղում տվյալ երկրի տնտեսական ու հոգևոր զարգացման մակարդակը, ազգային առանձնահատկությունները, քաղաքական, իրավական հաստատությունների առկայությունը, ներքին և արտաքին սոցիալ-քաղաքական պայմանները և այլն: Քաղաքական պրակտիկայում չի եղել մի դեպք, որ անցումը հասարակական մի համակարգից մյուսին իրականացվի առանց մեծ կամ փոքր ցնցումների: Այս տեսակետից հաջողություններ են ունեցել Մեծ Բրիտանիայի, Յուգոսլավիայի և Յուսոսիային Եվրոպայի երկրները՝ այն էլ բավականին երկար պատմական ժամանակաշրջանում: Ժողովրդավարական կարգերի ստեղծումը հաջող է իրականացվում այն ժամանակ, երբ անցումը կատարվում է խաղաղ ճանապարհով: Ինչպես վկայում է պատմական փորձը, քաղաքական առումով՝ զինված հեղափոխությունները չեն հանգեցնում ժողովրդավարական կարգերի հաստատման: Գործող ռեժիմի ուժային տապալումը ճանապարհ է բացում մեկ այլ՝ ոչ դեմոկրատական ռեժիմի համար: Գուցե որոշ հեղափոխություններ պատմության մեջ մեծ դեր են խաղացել սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար նոր պայմաններ ստեղծելու առումով, բայց ժողովրդավարություն չեն հաստատել: Այդ են ապացուցում ինչպես 18-19-րդ դդ. ֆրանսիական, այնպես էլ 20-րդ դարի ռուսական, չինական ու կուբայական հեղափոխությունները:

Դասական ամբողջատիրական համակարգից անցումը ժողովրդավարականին հնարավոր չէ իրականացնել կարճ ժամկետում, մեկ թռիչքով: Օրինակ, Անգլիայում ժողովրդավարության համար պայքարը սկսվել է դեռևս 12-րդ դ., սակայն միայն 18-րդ դ. վերջին (1688-1689), «փառավոր հեղափոխության» հաղթանակից հետո, հաստատվեցին քաղաքացիական հասարակություն և ազատական-ժողովրդավարու-

թյան սկզբունքները: Ֆրանսիայի փորձը նույնպես ցույց է տալիս, որ կարճ ժամանակաշրջանում դեմոկրատական ազատության հասնելը հնարավոր չէ: Դեռևս 19-րդ դ. սկզբներին Ալ. Թոքվիլը զգուշացնում էր ֆրանսիական քաղաքական մտածողներին և հեղափոխական գործիչներին, որ ձգտել շատ արագ հասնել ազատության, նշանակում է կանգնել ուղիղ դեպի ստրկություն տանող ճանապարհի վրա: Շատ քաղաքագետների կարծիքով Ֆրանսիայում ժողովրդավարական ռեժիմ հաստատելու համար պետք եղավ համարյա 200 տարի՝ սկսած 1789 թ. հեղափոխությունից մինչև 20-րդ դ. 70-ականների վերջը: Այդ ժամանակաշրջանում տեղի ունեցան հեղափոխություններ, հաստատվեցին բռնապետություններ, միապետություններ և ավտորիտար ռեժիմներ: Եվրոպական մի շարք քաղաքակիրթ ժողովուրդներ չկարողացան ինքնուրույն հաստատել կայուն դեմոկրատական քաղաքական ռեժիմներ: Եթե քաղաքական պրակտիկայում չի եղել տոտալիտարիզմից ժողովրդավարության անցման մի դեպք, ապա կան ավտորիտարիզմից ժողովրդավարության անցնելու բազմաթիվ օրինակներ: Դրա եղանակներից մեկը վերևից իրականացվող վերափոխումներն են, որոնք, սակայն, շատ հազվադեպ են հաջողություն բերում, բայց այդպիսի օրինակներ կան: Նման վերափոխումներ իրականացվում են այն ժամանակ, երբ տվյալ երկիրը գտնվում է տնտեսական ու քաղաքական խոր ու երկարատև ճգնաժամի մեջ: Այս դեպքում ավտորիտար ղեկավարությունն իր կամքով, և ոչ միայն ընդդիմության ճնշմամբ, ցուցաբերում է բավականաչափ ողջամտություն, իմաստություն, սկսում է ժողովրդավարական վերափոխումների գործընթացը: Այդ ուղու դժվարությունն այն է, որ վերափոխումներ իրականացնող ավտորիտար ղեկավարությունն ուզում է մի կողմից ռեժիմը դարձնել ժողովրդավարական և՛ միաժամանակ մնալ իշխանության գլուխ: Իսկ հին պահպանողական ուժերը, որ բավականաչափ հսկողություն ունեն պետական մեքենայի վրա, խանգարում են այդ գործընթացին: Բացի այդ, վերափոխումները ոգևորում են ժողովրդին, առավելապես՝ ծախ ուժերին. ծնվում է շարժում, քաղաքական իրադրությունը բարդանում է: Այսպիսի պայմաններում ղեկավարությունը կարող է ոչ բավարար հետևողական լինել. նահանջել դիրքերից, ընկնել երկու ուժերի քաղաքական ծուղակի մեջ:

Ավտորիտար ռեժիմները դեմոկրատականի վերածելու մյուս ուղին էլ այն է, որ ստեղծված քաղաքական, ռազմական սուր ճգնաժամի կամ անձնական այլ շարժառիթների պատճառով իշխանությունները հրաժարական են տալիս, կապիտուլացվում են: Դա վերաբերում է հատկապես ռազմական ռեժիմներին:

վերջապես ամենակայուն ու հիմնարար ճանապարհը աստիճանա-
յալ վերափոխումներն են, որոնց պետք է մասնակցեն հասարակության
ուղոր առողջ ուժերը: Այստեղ գլխավորն այն է, որ իշխանության գլուխ
լանգնած ավտորիտար ուժերը համաձայնեցված եղանակով աշխա-
ռեն ընդդիմության հետ, հնարավորություններ ստեղծեն կառուցողա-
յան ուժերի ակտիվացման համար: Այս տևական ժամանակաշրջանի
չեկավարման դժվարությունների մեծ մասը պայմանավորված է նախ-
ինն ռեժիմից ժառանգություն ստացած չլուծված խնդիրներով, որոնց
մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում ազգային հարցը: Եթե վերափո-
խումների ժամանակ քաղաքական գործիչներն առաջնորդվում են ազ-
գային շահերի պաշտպանության մղումով, ապա նրանք պետք է պատ-
աստ լինեն փոխզիջումների, նրանց վարքագծի մեջ իշխողը պետք է
ինի համագործակցության և կառուցողական սկզբունքը: Աշխարհի քա-
ղաքական բազմազանությունը շատ դեպքերում մարդկանց ներկայա-
նում է սև և սպիտակ գույներով: Այդպես ներկայացնողները ձգտում են
իջ թե կառուցողական գործողությունների, այլ՝ պայքարի, ոչ թե համա-
դործակցության, այլ՝ հաղթանակի:

Ժողովրդավարական վերափոխումների գործընթացի հաջողությու-
նը պայմանավորված է նաև տվյալ հասարակության քաղաքական մշա-
խության, մարդկանց քաղաքական գիտակցության զարգացման աստի-
ճանով: Այս առումով կարևոր է, որ հասարակության մեջ քաղաքական
տարբեր կուսակցությունների և խմբավորումների միջև վերափոխում-
ների իրականացման մեթոդների, եղանակների վերաբերյալ գործի
«համաձայնության» և «անհամաձայնության» կուլտուրան: Անցման
ըջանի այս գործընթացների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ վերա-
փոխումների ընդհանուր օրինաչափությունների հետ միասին յուրա-
շանջյուր երկիր ունի իր առանձնահատկությունները: Կոնկրետ դեպ-
քում մեր հանրապետության համար անցումային այդ փուլը պարտա-
լիր չէ, որ այնքան երկար լինի, որքան եղել է այլ երկրների համար: Այս-
տեղ ազգային մի շարք առանձնահատկությունների հետ միասին էա-
յան նշանակություն ունի այն հանգամանքը, որ նախ՝ իշխանություննե-
րի փոփոխությունը մեզ մոտ տեղի ունեցավ խաղաղ ճանապարհով,
շրկորդ՝ այդ անցումը կատարվեց 20-րդ դ. վերջին, քաղաքակրթու-
յան ավելի բարձր մակարդակում: Պատմական փորձը ցույց է տալիս,
որ դեմոկրատական վերափոխումների սկզբնական փուլում հաջողու-
յունն ուղեկցում է այն երկրներին, որտեղ գործում են ուժեղ գործադիր
իշխանություններ: Բանն այն է, որ տնտեսական ու հոգևոր կյանքի
սպապետականացման սկզբնական փուլում, ոչ պետական սեփակա-

նության ինստիտուցիոնալ ձևավորմանը զուգընթաց, տեղի է ունենում հասարակության սոցիալական բեռնացում, առաջանում են նոր սոցիալական խմբեր, միջին դասակարգ, շահեր, կոնֆլիկտներ, քառս: Ուստի մինչև քաղաքական ու տնտեսական համակարգերի արմատական կայունացումը, անհարաժեշտ է, որ քաղաքական բանագլխառում պահպանվի ավտորիտար ռեժիմը: Այդ ընթացքում թույլատրելի է դեմոկրատիայի սահմանափակում կամ կառավարելի դեմոկրատիա: Սակայն պատրանքներից, ավելորդ գործողություններից խուսափելու համար անհրաժեշտ է, որ իշխանությունները ժողովրդին բացատրեն այդ սահմանափակումների անխուսափելիությունն ու ժամանակավոր բնույթը: Միաժամանակ ավտորիտար ռեժիմն այդ ժամանակահատվածում պետք է զբաղվի ժողովրդավարական քաղաքական մեխանիզմների ստեղծմամբ՝ այդ գործընթացի մեջ ներգրավելով հասարակական քաղաքական տարբեր ինստիտուտներ, աստիճանաբար ավելացնելով դրանց իրավունքներն ու լիազորությունները, պահպանելով գլխավոր դատավորի իր դերը:

Այսպիսով, դեմոկրատական վերափոխումների գործընթացը բարդ և երկարատև փուլ է, որը բերում է հասարակական կյանքի բազմազանություն և ազատությունների աճ. մարդիկ պետք է պատրաստվեն հանդիպելու ազատության հետ: Սակայն առայժմ, ինչպես գրում է ամերիկյան հայտնի տնտեսագետ Մ.Ֆրիդմանը, «ժողովրդավարական երկրներում տիրապետող մտահոգությունը եղել է ոչ թե ազատության, այլ բարեկեցության ստեղծումը»⁸: Դեմոկրատիան, դեմոկրատական կարգերը չեն ներմուծվում և չեն արտահանվում. դրանց իրականացման համար պետք է պայմաններ ստեղծել, դրանք պետք է մշակել, յուրացնել և դարձնել հասարակության սեփականություն:

⁸ Stiu **Фридман и Хайек**, О свободе, перевод с английского под ред. Аюбабича, СНТО institute, 1985, էջ 13:

3. Ժողովրդավարութեան (Ժամանակակից տեսություններ և հայեցակարգեր)

Ժողովրդավարություն (դեմոկրատիա) տերմինը ծագել է հունական demos - ժողովուրդ և cratos - իշխանություն բառերից և քարգանձվում է որպես ժողովրդի իշխանություն: Այժմյան ընկալմամբ ժողովրդավարություն տերմինը կարող է օգտագործվել ժողովրդական կառավարման և ինքնիշխանության, ներկայացուցչական կամ անմիջական կառավարման ձևերի համար: Ժողովրդավարությունը հարաբերականորեն երիտասարդ կառավարման ձև է: Արդի ժողովրդավարությունը բնութագրվում է մի քանի ունիվերսալ ընթացակարգերի միջոցով:

Բարձրագույն քաղաքական օրենսդիր մարմինը պետք է ընտրվի ժողովրդի՝ քաղաքացիների կողմից, պետք է գոյություն ունենան իշխանության և կառավարման ընտրովի մարմիններ: Ընտրողները պետք է ունենան հավասար իրավունքներ, իսկ ընտրական իրավունքը պետք է լինի հանընդհանուր, բոլոր ընտրողները պիտի ունենան ձայնի հավասար իրավունք, քվեարկությունը պետք է լինի ազատ, ընտրությունները իրականացվեն ձայների մեծամասնությամբ բոլոր մակարդակներում, սակայն մեծամասնության նշանակությունը կարող է տարբեր լինել: Պետությունն ու հասարակությունը ձևավորում են գործունե մեխանիզմ, որը կանխարգելում է բախումների առաջացումը: Միաժամանակ ժողովրդավարությունը սահմանող չափանիշներից են միավորումների ձևավորման և այնտեղ ընդգրկման ազատությունը, քաղաքական և քաղաքացիական այլ իրավունքներն ու ազատությունները, դրանց պաշտպանության և իրականացման ազատությունը և պաշտպանության մեխանիզմների առկայությունը, տեղեկատվության այլընտրանքային աղբյուրների առկայությունը, ինչպես նաև ուժեղ և անկախ դատական մարմիններ, ուժեղ միջին խավ, շուկայական տնտեսություն, կրթության բարձր մակարդակ և այլն:

Համաձայն Շմիտերի և Կարլի, ժամանակակից քաղաքական ժողովրդավարությունը կառավարման այնպիսի ձև է, երբ իշխանությունը պատասխանատու է քաղաքացիների առաջ իր գործողությունների համար, իսկ քաղաքացիները իրականացնում են իրենց շահերը իրենց

կողմից ընտրված ներկայացուցիչների միջոցով՝ վերջիններիս մրցակցության և համագործակցության պայմաններում: Հենց այդ նորմերը առանձնացնում են ժողովրդավարությունը այլ քաղաքական համակարգերից: Բավական երկար ժամանակ գոյություն ունեին իրավունքների սահմանափակումներ սեռի, կարգավիճակի, ռասայի, գրագիտության, գույքային անհավասարության հիման վրա և այլն: Երկարատև պայքարը, որը վերաճում էր քաղաքացիական պատերազմների, այդ արգելքների վերացման պատճառ դարձան, և այսօր համընդհանուր ընտրական իրավունքի առկայությունը (հաճախ սակայն դեկլարատիվ ձևով) հանդիսանում է նորմ: Մրցակցությունը միշտ չէ, որ դիտվել է որպես ժողովրդավարության անհրաժեշտ հատկանիշ: Անտիկ ժամանակներում նախապատվությունը տրվում էր որոշումների ընդունման գործընթացին քաղաքացիների անմիջական մասնակցությամբ: Քաղաքացիների հավաքները, լսելով տարբեր կարծիքներ և առաջարկություններ, զնահատելով և ծանրութեթև անելով դրանց առավելություններն ու թերությունները, որոշում էին ընդունում գործողության միասնական ձևի մասին: Սակայն 18-րդ դարում պարզ դարձավ, որ մրցակցությունը ժողովրդավարության անբաժանելի բաղկացուցիչ է, և այդ հիվանդությունից ազատվելը, Մեդիսոնի խոսքերով, բերում է ավելի վատ հետևանքներ, քան հիվանդությունն ինքնին:

Ժողովրդավարության որոշ սահմանումներ վերջինիս հանգեցնում են միայն մրցակցային ընտրությունների անցկացմանը, որոնք իրականացվում են ձայների արդար, խիստ հաշվարկմամբ: Այո, իհարկե, ընտրությունները կարևոր են, սակայն դրանք ժողովրդավարության և քաղաքական գործընթացի սկիզբն ու վերջը չեն: Քաղաքացիների դերը ոչ պակաս կարևոր է ընտրությունների միջև ընկած ժամանակահատվածում, երբ նրանք հակված են ազդելու պետության քաղաքականության վրա այլ ինստիտուտների միջոցով:

Մինիմալիստական մոտեցման նախահայր է համարվում Յ. Շումպետերը: Նա ժողովրդավարությունը սահմանել է որպես քաղաքական որոշումների ձեռքբերման ձև, որի դեպքում անհատները հասնում են իշխանության՝ մրցակցելով ժողովրդի ձայների համար: Արդի մինիմալիստական հայեցակարգերը ժողովրդավարության պարագայում ընդունում են մարդու ազատությունների որոշակի համախմբի առկայությունը, որ անհրաժեշտ է մրցակցության և մասնակցության իրական հիմնավորվածության համար: Սակայն անկյունաքարային համարելով ընտրական մրցակցությունը, անտեսվում է այն իրողությունը, որ նույնիսկ բազմակուսակցական ընտրությունները կարող են բնակչու-

թյան մեծ խմբեր զրկել իշխանության համար մրցակցելուց, սեփական հետաքրքրությունները պաշտպանելուց, անգամ մրցակցային ընտրությունների պայմաններում հնարավոր է, որ որոշումների ընդունումը դուրս բերվի ընտրովի մարմինների վերահսկողությունից՝ տրվելով այլ՝ ոչ ընտրված անձանց կամ ինստիտուտների: Շնիդտերն ու Կարլը շեշտում են, որ որքան էլ ընտրությունները կարևոր չլինեն ժողովրդավարության համար, դրանց միջև առկա են ինտերվալներ, որոնց ժամանակ քաղաքացիներին հնարավորություն է տրվում որոշակիացնելու իրենց նախընտրությունը միայն ընդհանրացված այլընտրանքների նկատմամբ, նախընտրած քաղաքական կուսակցությունների նկատմամբ:

Ժողովրդավարության մեկ այլ հատկանիշ է մեծամասնության իշխանությունը: Կառավարման ցանկացած մարմին, որը որոշումներ է ընդունում ձայների հարաբերական մեծամասնությամբ, ժողովրդավարական է: Որոշ դեպքերում, օրինակ՝ սահմանադրական փոփոխությունների ժամանակ պահանջվում է որակյալ մեծամասնություն: Մեծամասնության իշխանության սկզբունքին զուգահեռաբար գործող ժողովրդավարությունը պետք է ապահովի նաև փոքրամասնության իրավունքների պաշտպանությունը:

Ժողովրդավարության սկզբունքները կարող են ծնունդ տալ տարբեր ինստիտուտների: Սակայն մի բան, որ ժողովրդավարական զարգացման համար պարտադիր է, որոշակի ընթացակարգային նորմերի պահպանումն ու քաղաքացիական իրավունքների նկատմամբ հարգանքն է: Ռոբերտ Դալը նշում է հետևյալ նախապայմանները ժամանակակից ժողովրդավարության (համաձայն Ռ. Դալի՝ «պոլիարխիա») գոյության համար.

1. Կառավարության որոշումների նկատմամբ վերահսկողությունը սահմանադրությունը դնում է ընտրովի պաշտոնատար անձանց վրա:

2. Այդ պաշտոնատար անձինք պարբերաբար ընտրվում են արդար անցկացվող ընտրություններում, որոնք հնարավորինս բացառում են ամեն տեսակ հարկադրանք:

3. Գործնականում ողջ չափահաս բնակչությունը իրավունք ունի ընտրել պաշտոնատար անձանց:

4. Քաղաքացին իրավունք ունի հավակնել ընտրովի պաշտոնի:

5. Քաղաքացիներն իրավունք ունեն արտահայտել իրենց տեսակետները՝ չվախենալով դրանց համար հալածանքների ենթարկվելուց:

6. Քաղաքացիները այլընտրանքային աղբյուրներից տեղեկություն ստանալու իրավունք ունեն: Տեղեկատվության այլընտրանքային

աղբյուրները պաշտպանվում են օրենքով:

7. Քաղաքացիներն իրավունք ունեն ստեղծելու համեմատաբար ազատ միավորումներ և կազմակերպություններ, այդ թվում՝ քաղաքական կուսակցություններ և միևնույն շահեր ունեցող խմբեր:

Վերը թվարկած 7 նախապայմաններին Շմիտերն ու Կարլն ավելացնում են ևս 2-ը. ա) Ժողովրդի կողմից ընտրված պաշտոնատար անձինք պետք է իրավունքներ և հնարավորություններ ունենան իրականացնելու իրենց սահմանադրական լիազորությունները: Ժողովրդավարությունը վտանգվում է, երբ զինվորականները կամ պետական ծառայողները հնարավորություն են ստանում գործել ընտրովի ղեկավարներից անկախ և, առավել ևս, վետո դնել ժողովրդի ընտրյալների որոշումների վրա: բ) Պետությունը պիտի լինի ինքնիշխան և գործի այլ պետություններից անկախ: Համակարգը իրականում ժողովրդավարական չի կարող համարվել, եթե ընտրովի ղեկավարությունը չի կարող ընդունել համապարտադիր որոշումներ առանց դրսի հաստատման:

Այս նախապայմանները կարող են լրացվել այն պահանջներով, որոնցով բնութագրվում է ժամանակակից լիբերալ դեմոկրատիան (ազատական ժողովրդավարությունը), որը տարբերվում է այսպես կոչված միինմալիստական հայեցակարգից առնվազն 3 հիմնական տարրերով:

1. Բացի պարբերական, ազատ և արդար ընտրական մրցակցությունից և համընդհանուր ընտրական իրավունքից, լիբերալ ժողովրդավարության համար անհրաժեշտ է ընտրազանգվածի կողմից անվերահսկելի ուլորտների քաջակայություն:

2. Ղեկավարողների, կառավարվողների նկատմամբ (ընտրությունների միջոցով) ուղղահայաց պատասխանատվությանը զուգահեռ՝ պիտի գոյություն ունենա նաև պաշտոնատար անձանց՝ մեկը մյուսի նկատմամբ հորիզոնական պատասխանատվություն: Դա սահմանափակում է գործադիր մարմինների ղեկավարների ազատությունը և օգնում է պաշտպանել սահմանադրական կարգը, օրենքի իշխանությունը և քաղաքական գործընթացն ընդհանրապես:

3. Ազատական ժողովրդավարությունը պարունակում է քաղաքական և քաղաքացիական բազմազանության, անհատական և խմբային ազատությունների ռեզերվ:

Ներքո թվարկվածները կարելի է համարել ազատական ժողովրդավարության առանձնահատկություններ.

1. Իրական իշխանությունը ինչպես գործնականում, այնպես էլ սահմանադրորեն պատկանում է ընտրովի պաշտոնյաներին և նրանց կող-

մից նշանակված անձանց, այլ ոչ թե հասարակության կողմից չվերահսկվող ուժերին կամ այլ ղեկավարների կամ օտարերկրյա տերությունների:

2. Գործադիր իշխանությունը սահմանափակված է սահմանադրորեն, և նրա հորիզոնական պատասխանատվությունը ապահովված է իշխանության այլ անկախ կառույցներով՝ անկախ դատական իշխանությամբ, խորհրդարանով և այլն:

3. Ազատական ժողովրդավարություններում ընտրությունների արդյունքները նախապես կանխորոշված չեն, մեծ է ընդդիմադիր ծայրերի թիվը, և իշխանության փոփոխության իրական հնարավորություն կա: Սահմանադրական սկզբունքները հարգող որևէ խմբի չի արգելվում ստեղծել սեփական կուսակցություն և մասնակցել ընտրական գործընթացին:

4. Մշակութային, էթնիկական, կրոնական և այլ խմբերին չի արգելվում (ինչպես օրենքով, այնպես էլ գործնականում) արտահայտել սեփական շահերը քաղաքական գործընթացում, օգտագործել իրենց լեզուն և մշակույթը:

5. Կուսակցություններից և ընտրություններից բացի առկա են նաև միջոցներ քաղաքացիների հետաքրքրությունների և արժեքների ներկայացման համար: Այդպիսի միջոցներ կարող են լինել ինքնավար միավորումները, շարժումները և խմբերը, որոնք կարող են ազատորեն ստեղծվել քաղաքացիների կողմից, և քաղաքացիները կարող են ազատորեն միանալ դրանց:

6. Ի լրումն միավորումների ազատության և բազմակարծության՝ գոյություն ունեն տեղեկատվության այլընտրանքային աղբյուրներ, այդ թվում՝ անկախ ԶԼՄ-ներ, որոնցից քաղաքացիներն անսահմանափակ օգտվելու իրավունք ունեն:

7. Անհատներն օժտված են համոզմունքների, մտքի քննարկման, խոսքի հրապարակման, հավաքների, ցույցերի և խնդրագրերի ներկայացման և այլ ազատություններով:

8. Բոլոր քաղաքացիները քաղաքականապես հավասար են: Անհատական և խմբային ազատությունները արդյունավետ պաշտպանված են անկախ դատական իշխանությամբ, որի որոշումները կյանքի են կոչվում իշխանության այլ կենտրոնների կողմից:

9. Օրենքի իշխանությունը պաշտպանում է քաղաքացիներին կամայական ձեռքալուծությունից, ճնշումից, հալածանքից, տեղորից և նրանց անձնական կյանք չարդարացված ներխուժումից՝ լինի դա պետության, թե այլ՝ ոչ պետական ուժի կողմից:

Վերը նշված չափանիշները օգտագործվում են վարչակարգի ժողովրդավարականությունը գնահատելու համար: Դրանք օգտագործվում են Ազատության տան հետազոտություններում, որն իրականացնում է երկրների ամենամյա մոնիտորինգ: Գնահատականը տրվում է 2 չափանիշով՝ քաղաքական իրավունքների և քաղաքացիական իրավունքների հիմքի վրա: Չափումներն իրականացվում են 7 բալանոց համակարգով, որտեղ 1-ը հավասար է ամենամեծ ազատությանը, 7-ը՝ ամենավտոքը: Այն երկրները, որոնք ստանում են 2,5 միավոր և ցածր, համարվում են ազատ, 3-5,5՝ մասնակի ազատ, 5,5-7՝ անազատ:

Ժամանակակից քաղաքական պրակտիկան և գործընթացները, մասնավորապես Լատինական Ամերիկայի, Ասիայի, Աֆրիկայի երկրներում, իրականում հեռացան դասական ավտորիտարիզմի ավանդույթից, բայց ամենևին չմոտեցան լիբերալ ժողովրդավարության մոդելներին: Այդպիսի ռեժիմների մի մասը կարելի է բնութագրել որպես հիբրիդային կամ դեֆեզացված ժողովրդավարություն **(ԴԺ)**, որը գիտական շրջանառության մեջ է մտցվել Գ. Օ'Դոննելի կողմից համանուն աշխատությունում («Դեֆեզատիվ ժողովրդավարություն»):

Ժողովրդավարության տիպաբանությունը կարող է կառուցվել տարբեր մակարդակներում և տարբեր չափորոշիչներով: Դեմոկրատական քաղաքական համակարգերի ամենաընդհանրական տարբերությունը կարելի է արտահայտել նախազահական, խորհրդարանական և կիսանախազահական ձևերով: Խորհրդարանական կառավարման դեպքում կառավարությունն ամբողջությամբ կախված է օրենսդիր մարմնից, որը կարող է հեռացնել նրան՝ անվստահության քվե հայտնելով, և եթե ինքը կորցրել է խորհրդարանական մեծամասնության աջակցությունը: Նախազահական ժողովրդավարության ժամանակ պետության գլուխը ընտրվում է համաժողովրդական ընտրություններով՝ սահմանադրորեն սահմանված ժամկետով և սովորական պայմաններում չի կարող հրաժարական տալ օրենսդիր մարմնի կամ այլ ֆորմալ կամ ոչ ֆորմալ կառույցի ճնշման տակ: Նախազահը, ի տարբերություն վարչապետի, ընտրվում է ոչ թե օրենսդիր մարմնի կողմից, այլ համընդհանուր ընտրությամբ՝ անմիջականորեն կամ միջնորդավորված՝ ընտրողների խմբի կողմից: Նախազահը ինքն է գործադիր իշխանությունը, մինչդեռ վարչապետն ու կառավարությունը հանդիսանում են գործադիր իշխանության կոլեգիալ մարմին:

Իշխանության ճյուղերի հարաբերակցությունը կարող է լինել ինչպես սիմետրիկ, այնպես էլ ասիմետրիկ՝ նրանցից մեկի գերակայությամբ: Խորհրդարանական կառավարման դեպքում գործադիր իշխանությունը

կախված է օրենսդրից, իսկ վերջինս՝ ընտրական գործընթացից: Խորհրդարան/պառլամենտը վերահսկում է կառավարությանը, իրավունք ունի հեռացնել այն և նշանակել նորը: Նախագահական կառավարման դեպքում պետության գլուխն ընտրվում է անմիջականորեն ժողովրդի կողմից, և նախագահը կախված է միայն ընտրողից:

Նախագահականը բնութագրվում է նաև սահմանադրությամբ տրված օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքով: Նախագահը և կառավարության անդամները չեն կարող միաժամանակ լինել ժրենսդիր մարմնի անդամներ և՛ հակառակը, նախագահը և կառավարությունը պատասխանատու են ոչ թե խորհրդարանի, այլ սահմանադրության առջև. նախագահը ժամկետից շուտ խորհրդարանը ցրելու իրավունք չունի. նա կարող է վետո դնել պառլամենտի առաջարկած օրինագծերի վրա, որը, սակայն, կարող է հաղթահարվել ձայների բացարձակ (սովորաբար ձայների 2/3-ը) մեծամասնությամբ՝ խորհրդարանի կրկնաքվեարկության ժամանակ:

Խորհրդարանական կառավարման ձևը կարելի է բնութագրել որպես «սահմանադրական ժողովրդավարության ձև, որտեղ գործադիր իշխանությունն առաջանում է օրենսդիր իշխանության շնորհիվ և պատասխանատու է նրա առաջ»:

«Կիսանախագահական» կամ «կիսանախագահական համակարգ» հասկացությունները գիտական շրջանառության մեջ են դրվել Մ.Դյուվերթեի կողմից: Նա թվարկել է հետևյալ սահմանադրական հատկանիշները.

ա) հանրապետության նախագահը ընտրվում է համընդհանուր քվեարկությամբ, բ) նա օժտված է բավական լայն իշխանությամբ և գ) նախագահին հակադրվում են վարչապետն ու նախարարները, որոնք օժտված են գործադիր և կառավարչական իշխանությամբ և մնում են իրենց պաշտոնում միայն այն պայմանով, եթե խորհրդարանը նրանց նկատմամբ ընդդիմադիր չէ: Մի շարք հետազոտողներ մերժում են կիսանախագահական եզրը, դրա փոխարեն առաջարկում են կիրառել «Վարչանախագահական ռեժիմ» կամ «նախագահախորհրդարանական ռեժիմ» եզրերը:

Առաջին դեպքում նշվում է վարչապետի առաջնայնությունը նախագահի նկատմամբ, իսկ երկրորդում՝ նախագահինը: Կիսանախագահական կառավարման ավելի հանգամանալի բնորոշում է տալիս Զ. Սարտորին, համաձայն որի, նա բնութագրվում է հետևյալ սկզբունքներով:

1. Պետության գլուխը՝ նախագահը, ընտրվում է ժողովրդական ընտրությամբ, լինի դա անմիջական կամ միջնորդավորված, որո-

շակի ժամանակի համար:

2. Պետության գլուխը՝ նախագահը, կիսում է գործադիր իշխանությունը վարչապետի հետ, ձևավորում է երկիշխանության կառուցվածք, որը ներառում է. ա. նախագահն անկախ է խորհրդարանից, սակայն լիազորված է միանձնյա կառավարել: Նրա կամքը կարող է հաղորդվել, արտահայտվել և ձևավորվել կառավարության միջոցով, բ. վարչապետը կամ կառավարությունը հանդիսանում են խորհրդարանական վստահության կամ անվստահության առարկա և խորհրդարանական մեծամասնության աջակցության կարիքն ունեն:

3. Կառուցվածքայնորեն գործադիր իշխանությունը կիսանախագահության պայմաններում հնարավորություն է տալիս ունենալ գործադիր իշխանությունում ուժերի տարբեր հարաբերակցություն:

Ժողովրդավարությունը ուսումնասիրողների շրջանում առանձնակի հետաքրքրություն են վայելում Ա. Լեյկիհարտի աշխատությունները, որոնք ներկայացնում են արդի ժողովրդավարության երկու մոդելներ. մի կողմից նա առանձնացնում է ժողովրդավարության վեստմինստերյան կամ մեծամասնական, մյուս կողմից՝ կոնսենսուալ մոդելները:

Վեստմինստերյան մոդելը, որի լավագույն օրինակներից են Մեծ Բրիտանիան և Նոր Զելանդիան, ներառում է հետևյալ տարրերը. գործադիր իշխանության կենտրոնացում միակուսակցական կառավարության ձեռքում, որը մեծամասնություն ունի օրենսդիր մարմնում, երկկուսակցական համակարգի առկայություն, պլուրալիստական, այլ ոչ թե համամասնական ընտրական համակարգ, ունիտարիզմ, կենտրոնացված կառավարում, ինքնիշխան պառլամենտ և ներկայացուցչական ժողովրդավարություն:

Կոնսենսուալ մոդելը կարելի է նկարագրել մեծամասնական համակարգին հակառակ դիրքերից: Այն ներառում է հետևյալ տարրերը. գործադիր իշխանությունը կենտրոնացված է կոալիցիոն կառավարության ձեռքերում, գոյություն ունի իշխանության ֆորմալ և ոչ ֆորմալ տարանջատում, հաշվեկշռված երկպալատանի խորհրդարան և փոքրամասնության ներկայացվածություն օրենսդիր իշխանությունում, բազմակուսակցական համակարգ, համամասնական ներկայացուցչություն, բազմատարածական (բազմաբևեռ) քաղաքական և կուսակցական համակարգ, ֆեդերալիզմ և ապակենտրոնացում, փոքրամասնության վետոյի իրավունք: Այս երկու հիմնական մոդելներից բացի առկա է նաև միջանկյալ տարբերակը, որի օրինակն է ՄՄՆ-ը: Սրա բնութագրիչ գծերն են. գործադիր իշխանության կենտրոնացվածություն միակուսակցական կաբինետի ձեռքում, իշխանության ճյուղերի բաժանում, հավասա-

րակշռված բիկամերալիզմ, երկկուսակցական համակարգ, պլյուրալիստական ընտրական համակարգ, ֆեդերալիզմ և փոքրամասնության վետոյի իրավունք:

Ի թիվս ժողովրդավարության նշված տիպերի, կարելի է առանձնացնել նրա ներկայացուցչական և ոչ ներկայացուցչական ձևերը: Վերջինս ներառում է այնպիսի էլենենտներ, ինչպիսիք են՝ քաղաքացիների կողմից անմիջականորեն ընտրված պաշտոնատար անձինք, համաժողովրդական հանրաքվեների օգտագործում, ներկայացուցիչների հետկանչման հնարավորություն:

Ժողովրդավարության տիպաբանությունը կարող է կառուցվել նաև կուսակցական համակարգի հիմքի վրա (երկկուսակցական և բազմակուսակցական)՝ կենտրոնում առկա խմբավորումներով, աջ և ձախ թևերով: Ժողովրդավարությունը բնութագրվում է նաև միջին մակարդակի քաղաքական կառուցվածքների գործառնության միջոցով՝ հաշվի առնելով պետական ապարատի և կառավարման մարմինների գործունեությունը: Այսպիսով, Գ. Ալմոնդը այս հիմքի վրա տարաբաժանում է ժողովրդավարության երեք տիպ՝ 1. ենթահամակարգերի բարձր անկախությամբ (քաղաքական կուսակցություններ, ճնշման խմբեր, արհմիություններ և այլն), 2. կազմակերպչական սահմանափակ ինքնավարությամբ, 3. ցածր ինքնավարությամբ:

Հիմնականում բավականին բարդ է (իսկ այս գլխի շրջանակներում՝ անհնար) նկարագրել ժողովրդավարության բոլոր տեսական մոդելները: Սակայն կարելի է համաձայնվել Սմորգոնովի հետ այն առումով, որ ժամանակակից ժողովրդավարության տեսական մոդելների բազմազանության մեջ առանձնացվում են հետևյալ հիմնական մոդելները, որոնք ձևավորվել են 17-19-րդ դդ: Խոսքը լիբերալ-դեմոկրատական (ԼԴՏ) և ռադիկալ-դեմոկրատական տեսությունների (ՌԴՏ) մասին է:

ԼԴՏ-ում մարդու ազատությունը նշանակում է նրա բարոյական ինքնուրույնություն՝ սեփական կյանքը բանականորեն որոշակիացնելու և այլ մարդկանց հետ շփվելու իրավունքներ, որոնք չպետք է խախտեն նրա անհատական իրավունքները: Պետությունը սահմանափակվում է իրավունքով, ամեն անհատի համար գոյություն ունի ազատության հավասար արտաքին չափ: Հասարակությունը բնորոշվում է որպես ազատ անհատների հանրագումար, իսկ հասարակական շահը՝ որպես բոլորի շահ: Անձնական կյանքը գնահատվում է ավելի, քան հասարակականը, իրավունքն ավելի բարձր է, քան հասարակական բարօրությունը: Անհատական հետաքրքրությունների և տարբեր կազմակերպությունների, միությունների (քաղաքացիական հասարակության) շահերի բաշխումը

գուգակցվում է նրանց միջև կոնֆլիկտով, որի լուծումը հնարավոր է միայն փոխգիջման միջոցով: Սկզբունքորեն այստեղ է, որ պետությունը պետք է խառնվի ինքնավար անհատների և նրանց կամավոր միությունների շփման մեջ: Վաղ հայեցակարգը պետությունը մեկնաբանում է որպես «գիշերային պահակ», որը ձևավորվում է մարդկանց միջև կնքված պայմանագրի հիման վրա, իսկ պետության ներկայացուցիչները՝ քաղաքացիների, բնակչության ընտրությամբ: Մեծ նշանակություն էր տրվում ընտրական գործընթացին և ներկայացուցչականությանը, երբ ընտրովի ներկայացուցիչները կապված էին միայն սեփական խղճով ու սահմանադրությամբ (ազատ մանդատ): Ազատությունը սահմանափակվում է միայն օրենքով, իսկ պետությունը պիտի կառուցվի իշխանության տարանջատման սկզբունքի վրա, որպեսզի պետական իշխանությունը չհափշտակվի որևէ անձի կամ կազմակերպության կողմից:

Արմատական ժողովրդավարական հայեցակարգի համաձայն մարդը, որպես ինքնուրույն էակ, գոյություն ունի միայն բնական վիճակում: Հասարակության մեջ նա հանդես է գալիս որպես սոցիալական էակ, որը հասարակության արժեքները ռացիոնալ կերպով է ընկալում: Պետությունը, որը ստեղծվում է պայմանագրի հիման վրա, առաջնորդվում է հասարակության արժեքներով, որոնց կրողը ժողովուրդն է: Պետությունը սահմանափակված է ժողովրդի ինքնիշխանությամբ: Հասարակության մեջ մարդու ազատությունը կարող է ապահովված լինել միայն այն ժամանակ, երբ ժողովուրդը ազատ է և օժտված է օրենքներ ստեղծելու հնարավորությամբ: Պետության հարկադրանքը դրսևորվում է նրանում, որ նա ղեկավարվում է ոչ թե ժողովրդի հանրային, այլ մասնավոր շահերով: Տվյալ հայեցակարգը, իրավունքի համեմատ, առաջնությունը տալիս է ընդհանուր բարեկեցությանը, մարդու ազատությունը գիտակցվում է որպես քաղաքացիական ազատություն, որը հնարավոր է ժողովրդի կամքին համաձայն ընդունված օրենքների առկայության պայմաններում:

Ժողովրդի միասնությունը երևան է գալիս որպես քաղաքական կյանքի կազմակերպման կարևորագույն սկզբունք, իսկ անմիջական ժողովրդավարությունը՝ որպես ժողովրդավարական մասնակցության ձև: Պետության կառավարումն իրականացնող անձիք օժտված են ժողովրդական մանդատով և պատասխանատու են ժողովրդի առջև: Իշխանության միասնությունն ապահովված է ժողովրդի միասնությամբ, և այս պատճառով կարևորվում է ոչ թե իշխանությունների տարանջատման սկզբունքը, այլ գործառույթների տարանջատումը: Փոքրամասնության ենթակայությունը մեծամասնությանը հանդիսանում է միասնական

կամաարտահայտության դրսևորում, որը սկզբունքորեն պահանջում է ընդհանուր համաձայնություն:

20-րդ դարի 50-ական թթ. կեսերին հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում ժողովրդավարության սոցիալ-տնտեսական պայմանների խնդիրը (Լիպսետ, Լերներ): Այս մոդելը ժողովրդավարությունը մեկնաբանում է որպես տարաբնույթ սոցիալ-տնտեսական պայմանների (ուրբանիզացում, ինդուստրացում, կրթամակարդակ և այլն) զարգացման արդյունք: Այս գործոնները նպաստում են հասարակության որոշակի տարաբաժանմանը և պետական իշխանության համար մղվող պայքարում տարբեր խմբերի, շահերի ու դրանք ներկայացնող ընտրախավերի ակտիվացմանը: Լիպսետը իր հետազոտություններում ուշադրությունը բևեռում էր վերնախավի պայքարին, հանրության կողմից քաղաքական խաղի կանոններին աջակցությանը (լեգիտիմացման խնդիրներ) և դեմոկրատիայի գործունեության արդյունավետությանը: Դեմոկրատիան ունի հետևյալ բաղկացուցիչները.

1. Քաղաքական-մշակութային՝ հավատքը արժեքային համակարգի դեմոկրատական սկզբունքների և տվյալ վարչակարգի արդյունավետությանը.

2. Քաղաքական-կառուցվածքային՝ իշխող և ընդդիմադիր վերնախավերի և նրանց միջև մրցապայքարի առկայություն.

3. Քաղաքական-ինստիտուցիոնալ՝ ընտրական համակարգ, քաղաքական վերնախավի փոփոխման նորմեր.

4. Քաղաքական հասարակության մասնակցությունը ընտրություններին:

Լիպսետը դեմոկրատիան սահմանել է որպես «քաղաքական համակարգ, որն ունի հաստատուն սահմանադրական հնարավորություններ ղեկավարող անձանց փոխելու համար»: Այն սոցիալական հիմնախնդիրների լուծման սոցիալական մեխանիզմ է, ինչպես նաև հասարակական որոշումների ընդունման մեխանիզմ, որն անհրաժեշտ է բխման մեջ գտնվող խմբերի միջև առկա խնդիրների լուծման համար: Որոշումներն ընդունվում են մեծամասնության կողմից, որը ընտրությունը կատարում է քաղաքական պաշտոնին հավակնող այլընտրանքային մրցակիցներից մեկի օգտին: Այստեղից բխում են այն անհրաժեշտ պայմանները, որոնք սահմանում են ոչ միայն քաղաքական համակարգի ժողովրդավարականությունը, այլ նաև վերջինիս կայունությունը.

1. Արժեքանորմատիվային համակարգ, որը ոչ միայն լեգիտիմացնում է ժողովրդավարական համակարգը և նրա առանձին ինստիտուտները, այլև այն դարձնում է բոլորի կողմից ընդունելի:

2. Կառավարումն իրականացնող քաղաքական առաջատարների որոշակի խումբ:

3. Մեկ կամ ավելի առաջատարների խմբեր, որոնք գործում են լեզիտիմ ընդդիմության դերում՝ կառավարությունից դուրս, և փորձում են ձեռք բերել կառավարական պաշտոններ:

Ժողովրդավարությունը կայուն է, եթե առկա է որոշակի արժեքային համակարգ, որը թույլ է տալիս իրականացնել «իշխանության խաղ», այսինքն ղեկավարող խումբը ընդունում է ընդդիմության իրավունքները, ընդդիմադիր խումբը ենթակա է ղեկավարող խմբի որոշումներին, իսկ խաղի վերջնահաշվում տեղի է ունենում դերերի փոփոխություն: Ի լրումն, անհրաժեշտ է ապահովել ժողովրդի մասնակցությունը և ազդեցությունը որոշումների ընդունման վրա:

Ինստիտուցիոնալացված ժողովրդավարական ընդդիմությունը պիտի ունենա՝

- ներհամակարգային, օրինական բնույթ
- հակաօրինական պայքարի մեթոդ
- կազմակերպվածության բարձր մակարդակ
- կազմակերպչական կառուցվածք՝ տեղական կազմակերպությունների հետ կապով
- ներկազմակերպական կանոնների հաստատում և առկայություն
- գործունեության տարածքային լայն ընդգրկում և գոյության երկարաժամկետություն
- քաղաքական համակարգի մեջ բարձր ներգրավվածություն և որոշումների ընդունման գործընթացում ազդեցության հնարավորություն
- օժանդակության որոշակի աստիճան և ըստ անհրաժեշտության դրա մոբիլիզացման հնարավորություն
- ձևավորված գաղափարախոսական ու սոցիալական հիմքեր և հստակ ծրագրային դիրքորոշումներ .

Հետաքրքիր է նաև Ռ. Դալի պոլիարխիկ ժողովրդավարության տեսությունը: Դալն առանձնացնում է քաղաքական համակարգի երկու հիմնական չափանիշներ.

1. Համակարգում քաղաքական վերնախավերի ընդդիմության կամ մրցակցության աստիճանը,

2. Վերնախավերի ընտրության մեջ բնակչության քաղաքական մասնակցության աստիճանը:

Քաղաքական վերնախավի բաց մրցակցությունը և բնակչության ներգրավվածությունը քաղաքական գործընթացում մոտեցնում են պոլիարխիան ժողովրդավարության հասկացությանը, սակայն դրանք

նույնական չեն: Ժողովրդավարությունը հանդես է գալիս որպես իդեալական տիպ, մինչդեռ պոլիարխիան բնութագրվում է որպես իրական տիպ: Պոլիարխիան պիտի ապահովի քաղաքացիների հետևյալ իրավունքները. ա) ձևակերպել սեփական մախընտրությունները, բ) ներկայացնել սեփական մախընտրությունները համաքաղաքացիներին և կառավարությանը անհատական կամ կոլեկտիվ գործողությունների միջոցով, գ) սեփական մախընտրություններով ազդել կառավարական որոշումների մշակման գործընթացի վրա:

Դալը վերլուծում է քաղաքական որոշումների ընդունման պայմանները, որոնք կապահովեն մախընտրությունների ժողովրդավարական էությունը: Այսինքն անհրաժեշտ է այնպիսի մեխանիզմ, որի առկայության պայմաններում կարելի լինի եզրակացնել, որ ընտրությունների ընթացքում արտահայտված մախընտրությունները իրական են և միաժամանակ պահպանվում է ընտրողների հավասարությունը: Ըստ Դալի պետք է գործի հետևյալ կանոնը. գոյություն ունեցող քաղաքական դիրքորոշումների տարբերակներից ընտրվում է այն, որը ստանում է հանրության անդամների մեծամասնության մախընտրությունը: Այս սկզբունքի հիման վրա կայացվող որոշումների ընդունման գործընթացը պետք է ենթարկվի հետևյալ սահմանափակող պայմաններին.

1. Տվյալ հանրության յուրաքանչյուր անդամ իրականացնում է գոյություն ունեցող այլընտրանքների նկատմամբ մախընտրություն արտահայտելու գործողություն՝ քվեարկում է:

2. Կամարտահայտման արդյունքների ամփոփման ժամանակ յուրաքանչյուրի ընտրությունն ունի հավասար կշիռ:

3. Հաղթող է հայտարարվում ձայների մեծամասնությունը ստացած տարբերակը:

4. Քվեարկության յուրաքանչյուր մասնակից, ունենալով տարբերակների որոշակի ցանկ, որոնցից առնվազն մեկը ինքը համարում է մախընտրելի, կարող է իր այդ տարբերակը քվեարկության դրվող տարբերակների մեջ:

5. Քվեարկության յուրաքանչյուր մասնակից ունի միանման տեղեկություններ առկա տարբերակների մասին:

6. Տարբերակները, առաջնորդները կամ քաղաքական գործիչները, որոնք ստացել են ավելի շատ ձայներ, փոխարինում են ձայների փոքրամասնությունն ստացած տարբերակներին:

7. Ընտրված պաշտոնյաների կարգադրությունները կատարվում են:

8. Որոշումները, որ կայացվում են ընտրությունների միջև ընկած ժամանակաշրջանում, բխում են ընտրությունների ժամանակ ընդունված

որոշումներից, այսինքն ընտրություններին տրվում է որոշակի հսկիչ գործառույթ:

9. Նոր որոշումները, որոնք ընդունվում են ընտրությունների միջև ընկած ժամանակ, պայմանավորված են 1-7 կետերում նշված պայմաններով, որոնք հիմնականում կգործեն այլ ինստիտուցիոնալ իրավիճակում:

10. Կամ կնմանվեն 9 և 8 կետերին:

Ժողովրդավարութուն եւ ժողովրդավարացում

Անցումային գործընթացների հետազոտման սկիզբը ժամանակակից քաղաքագիտության մեջ դրել է Դ. Ռաստոուն: 1970 թ. «Comparative Politics» ամսագրում լույս տեսած նրա հոդվածում կենտրոնական էր հետևյալ հիմնահարցը. «Ինչպե՞ս են երկրները մի հասարակարգից անցնում այլ հասարակարգի, և ինչո՞ւ որոշ լիբերալ դեմոկրատներ տարանջատվում են, իսկ մյուսները շարունակում են իրենց կայուն գոյությունը»: Ռաստոուն մերժեց այդ ժամանակ գոյություն ունեցող և իշխող մոտեցումները, որոնք բացատրում էին անցումները սոցիալ-տնտեսական զարգացման հետևանքներով, քաղաքական կուլտուրայի առանձնահատկություններով կամ հասարակության սոցիալական և քաղաքական կառուցվածքի միջոցով: Ըստ Ռաստուոյի այդ տեսությունները պատասխանում են այն հարցին, թե ինչո՞ւ որոշ երկրներ հանդիսանում են լիբերալ դեմոկրատական, իսկ մյուսները՝ ոչ, բայց չեն պատասխանում այն հարցին, թե ինչո՞ւ երկրները դառնում են կամ չեն դառնում լիբերալ դեմոկրատական: Ռաստոուն ժխտում է, այսպես կոչված, ֆունկցիոնալ մոտեցումը, որը ենթադրում է քաղաքական համակարգերի գործունեության մեխանիզմի ընդօրինակում՝ առաջարկելով մի մոտեցում, որն անվանվել է «զենետիկ»: Այդ մոտեցումը բացահայտում է այն գործոնները, որոնք ազդում են դեմոկրատիայի անցման վրա: Որպես անհրաժեշտ նախնական պայմաններ, նա առանձնացրեց ազգային միասնությունը և ազգային նույնականությունը:

Դեմոկրատիայի անցումը ըստ Ռաստուոյի ներառում է 3 փուլ. ա) նախապատրաստական փուլ, որի տարբերող գիծը հանդիսանում է ոչ պլուրալիզմը, այլ քաղաքական շահերի բևեռացումը, բ) որոշումների ընդունման փուլ, որի ժամանակ կնքվում են պայմանագիր կամ պայմանագրեր, և մշակվում ու գիտակցաբար ընդունվում են դեմոկրատական կանոններ, գ) ընտելանալու փուլ, երբ տեղի է ունենում ժողովրդավա-

րական արժեքների, ինչպես նաև քաղաքական ընթացակարգերի և ինստիտուտների ամրապնդում:

Դ. Ռաստոուն փաստորեն հիմնադիրն է քաղաքական հետազոտությունների նոր ուղղության՝ տրանզիտոլոգիայի (անցումնաբանություն): Տրանզիտոլոգիան ուսումնասիրում է ժողովրդավարությանն անցնելու գործընթացը՝ թեկուզև տարբեր իդեալիստական սխեմաների միջոցով: Միևնույն ժամանակ նշում է, որ ձևափոխման ձևը և բնույթը կարող են նշանակալիորեն տարբերվել տարբեր պատմական ժամանակաշրջաններում: Ս. Հանթինգտոնը բերում է արդի ժողովրդավարացման 5 մոդել՝ իրենց պատմական համատեքստում. 1. Ցիկլիկ մոդել-ավտորիտար և ժողովրդավարական ռեժիմների պարբերական փոփոխություն: 2. «Երկրորդ փորձ», այսինքն՝ երկրորդային ժողովրդավարացում. նրանից հետո, երբ առաջինը ընդհատվել էր ավտորիտար ռեժիմով: 3. Ընդհատված ժողովրդավարության մոդել, ժողովրդավարության վերականգնում, որի նախկին կայուն գոյությունը ընդհատվել էր ոչ ժողովրդական ռեժիմի հաստատումով: 4. Անմիջական անցման մոդել այն երկրներում, որտեղ նախկինում չի եղել ժողովրդավարության փորձ: 5. Ապագադրականացման մոդել, այսինքն ժողովրդավարության հաստատում անկախություն ձեռք բերելուց հետո:

Անցումային մոդելներից շատերն ունեն ընտրախավային բնույթ, և դրանց հեղինակները ելնում են նրանից, որ ժողովրդավարացման հիմնական դերակատարները հանդիսանում են ամենից առաջ ընտրախավերը, և անցման հաջողությունը կամ անհաջողությունը կախված է առաջնորդության բնույթից, ուժերի դասավորությունից և ընտրախավի քայլերից: Միևնույն ժամանակ գոյություն ունի անցման ուսումնասիրության մեկ այլ մոտեցում, այսպես կոչված, կառուցվածքային մոտեցում, որը պայմանավորում է ժողովրդավարացման գործընթացը որոշակի սոցիալական, տնտեսական, մշակութային գործոնների առկայությամբ, որոնք դրական կամ բացասական ազդեցություն են ունենում անցման արդյունքի վրա: Կարելի է նշել կառուցվածքային նախապայմանների 3 հիմնական տիպ. ազգային միասնության և ինքնագիտակցության առկայություն, տնտեսական զարգացման բավական բարձր ցուցանիշներ, ժողովրդավարական նորմերի և սկզբունքների տարածվածություն:

Եթե անցումների բացատրության առնչությամբ գոյություն ունի որոշակի տարբերություն, ապա անցման փուլերի գործընթացի վերաբերյալ հետազոտողներից շատերը օգտագործում են մի մոդել, որը ներառում է 3 հիմնական փուլ՝ ազատականացում, ժողովրդավարական կառավարման հաստատում կամ ժողովրդավարացում,

կայացած ժողովրդավարություն:

Ազատականացումը կարող է լինել ոչ ժողովրդավարական ռեժիմի լեգիտիմության ճգնաժամի հետևանք, երբ վարչակարգը ցանկանում է ընդլայնել իր հիմքը: Այդ ճգնաժամերի պատճառ կարող են հանդիսանալ դիկտատորի մահը (Իսպանիա), պարտությունը պատերազմում (Արգենտինա), տնտեսական անկայունությունը, ճգնաժամը և այլն: Ազատականացումը պարտադիր կերպով չի հանգեցնում ժողովրդավարացման, նրա հետևանքը կարող է լինել նաև մախկին վարչակարգի վերականգնումը այլ քողի տակ: Նա կարող է ունենալ տարբեր դրսևորումներ. օրինակ, գրաքննության թուլացում, քաղբանտարկյալների համաճեղում և այլն, սակայն հաջողված ազատականացման լավագույն ցուցանիշը ընդդիմության նկատմամբ հանդուրժողականությունն է: Ժողովրդավարացումը ներառում է ազատականացման տարրեր, սակայն պահանջում է բաց պայքար, մրցակցություն՝ ընտրություններում հաղթելու համար, և ազատ մրցակցային ընտրություններ՝ կառավարության նկատմամբ վերահսկողություն ստանալու համար, որոնց արդյունքներով ձևավորվում է իշխող ընտրախավը:

Տարբեր հեղինակներ (Յանտինգտոն, Լինց, Ստեպան, Շմիտտեր, Կարլ) առանձնացնում են ժողովրդավարությանն անցնելու մի քանի մոդել.

1. Տրանսֆորմացիա, երբ ժողովրդավարացման գործընթացը իրականացվում է մախկառաջ իշխող ընտրախավի կողմից:

2. Փոփոխություն, երբ տեղի է ունենում ոչ ժողովրդավարական ռեժիմի փլուզում, և ժողովրդավարացման գործընթացն իրականացվում է իշխանության եկած ընդդիմության կողմից:

3. Խառը տարբերակ, երբ ժողովրդավարացումը տեղի է ունենում իշխող ընտրախավի և ընդդիմության համատեղ գործողությունների արդյունքում:

Որպես լրացում, բերվում են այլ տարբերակներ՝ պարտություն պատերազմում, նվաճում ժողովրդավարական պետության կողմից, նրա կողմից ժողովրդավարացման հետագա մոնիտորինգ, հեղաշրջում կամ զանգվածային ապստամբություն և այլն:

Համաձայն ընտրախավային մոտեցման համակիրների, անցման որոշակի առանցքային գործոն է դերակատարների և նրանց ռազմավարությունների փոխազդեցությունը: Այսպիսով, Կարլն ու Շմիտտերը առանձնացրել են անցման չորս տիպ՝ կախված այդ գործոնների փոխազդեցությունից.

1. Պակտ: Հիմնական դերակատարները ընտրախավերն են, որոնք ընտրել են փոխզիջման ռազմավարություն:

2. Բարեփոխում: Հիմնական դերակատարները զանգվածներն են, սակայն ռազմավարությունը կրկին փոխզիջումն է:

3. Հեղափոխություն: Ջանգվածները կիրառում են ուժային ռազմավարություն:

4. Պարտադրված անցում: Ընտրախավերը իրականացնում են անցումը՝ կիրառելով ուժային մեթոդներ:

Հեղափոխությունը և պարտադրված անցումը չեն հանգեցնում ժողովրդավարության: Բարեփոխումները ներքևից նույնպես հազվադեպ են հանգեցնում կայացած ժողովրդավարության: Այսպիսով, Հանտինգտոնը կարծում է, որ ոչ ժողովրդավարական ռեժիմների տապալման դեպքում ընդդիմության՝ իշխանության գալը հանդիսանում է միմիայն նախկին ռեժիմի թուլության նշան, և շուտով ընդդիմության միասնությունը վերածվում է մասնատվածության: Սկսվում է նոր խմբավորումների միջև պայքար իշխանության համար, ինչը չի բացառում ոչ ժողովրդավարական ռեժիմի վերականգնում կամ ոչ ազատական ժողովրդավարության հաստատում: Անցման ամենամախընտրելի տարբերակը պակտն է՝ համաձայնություն ընտրախավի ներսի ժողովրդավարական մասի և չափավոր ընդդիմության միջև: Պակտի կարևորագույն բաղկացուցիչներից են քուլոր հետաքրքրված քաղաքական դերակատարների մասնակցությունը, բանակցությունների վարման կանոնների մշակումը (ընթացակարգային պակտ), դերակատարների փոխհարաբերությունների մասին և կարևորագույն հարցերի շուրջ համաձայնությունը անցման շրջանում (կառավարման ձև, ընտրությունների կանոններ, տնտեսական քաղաքականության հիմնական սկզբունքներ), համաձայնության մասնակիցների համար երաշխիքների մշակումը, որոնք պայմանավորում են ոչ միայն ընդդիմության՝ քաղաքական պայքարին մասնակցելու հնարավորությունը, այլև հնարավոր արտոնություններ (խորհրդարանական քվտաններ, անձեռնմխելիություն, ռազմական նշանակումների նկատմամբ վերահսկողություն): Պակտի մոդելը համարվում է իդեալական. այն ճանապարհ է բացում քաղաքացիական հասարակության ստեղծման, ընտրությունների նշանակման, կուսակցությունների առաջացման, առաջին կամ «հիմնադիր ընտրությունների» համար, հնարավորություն է տալիս ժողովրդավարական կառավարման կայացման համար: Բարեփոխումների ընթացքում Լինցը և Ստեպանն առանձնացնում են, այնպես կոչված, ժողովրդավարացման ոլորտներ կամ ասպարեզներ, որոնց առկայությունը անհրաժեշտ է ժողովրդավարացման կայացման համար: Պրանք են. քաղաքացիական հասարակության ձևավորումը պետության և անկախ հասարակական

խմբերի փոխգործակցության արդյունքում, ժողովրդավարական գործընթացների և հաստատությունների զարգացումը, իրավական պետության հաստատումը, արդյունավետ պետական ապարատի և բյուրոկրատիայի կայացումը, սոցիալական հաստատությունների ստեղծման միջոցով տնտեսական հասարակության զարգացումը, որը միջնորդ է հանդիսանում պետության և շուկայի միջև:

Անցման արդյունքները կարելի է դիֆերենցել Դայմոնդի, Լինցի և Լիպսետի կողմից առաջարկված սանդղակով, որը ներառում է.

- Լրիվ հաջողված ժողովրդավարություն՝ կայուն, անընդհատ, ինստիտուցիոնալացված,

- ժողովրդավարության առաջադիմող հաջողություն՝ կայացած և համեմատաբար կայուն, մեկ կամ մի քանի տապալման փորձեր անցած,

- Խառը հաջողություն՝ անկայուն, չկոնսոլիդացված,

- Կիսաժողովրդավարություն (հիբրիդային, ընտրական կամ դելեգատիվ ժողովրդավարություն),

- Տապալում, բայց ոչ առանց վերադարձի հույսի,

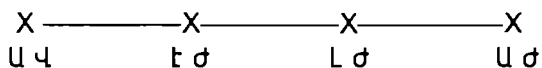
- ժողովրդավարության տապալում և բացակայություն. ժողովրդական կառավարում չի եղել, և դրա հաստատման հույս չկա:

Անցման արդյունքների ուսումնասիրության առումով ուշագրավ է Վ. Գելմանի առաջարկած մոդելը: Նա առանձնացնում է մի շարք ցուցանիշներ, որոնք որոշակիացնում են փոփոխություններ կրած ռեժիմների միջև տարբերությունները (աղյուսակ 1):

Ռեժիմի մոդել, նրա բնութագրիչները	Ավտորիտար ռեժիմ	Ավտորիտար իրավիճակ	Հիբրիդային ռեժիմ	Դեմոկրատական վիճակ	Դեմոկրատիա
Քաղաքական իշխանության փոփոխություն (մեխանիզմ)	հեղաշրջում էլիտայի պայմանագիր (պակտ)	հեղաշրջում, էլիտայի պայմանագիր	ընտրություններ, հեղաշրջում, էլիտայի պայմանագիր	ընտրություններ, հեղաշրջում	ընտրություններ
գերակշռող դերակատարի ամփոփում կամ բացակայություն	միակենտրոնություն	միակենտրոնություն	միակենտրոնության, բազմակենտրոնության տարբերակ	բազմակենտրոնություն	բազմակենտրոնություն

Ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կառույցների հարաբերակ- ցություն	ոչ ֆորմալ կառույցների գերակշռու- թյուն	ոչ ֆորմալ կառույցների գերակշռու- թյուն	հարաբերա- կան բալանս ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կառույցների	ֆորմալ կա- ռույցների գե- րակշռու- թյուն	ֆորմալ կա- ռույցների գե- րակշռություն
ընտրու- թյունների բնույթը	ոչ մրցակցա- յին	սահմա- նափակ մրցակցային, ոչ ազատ և ոչ արդարացի	մրցակցային, ազատ, բայց ոչ արդարա- ցի	մրցակցա- յին, ազատ և արդարացի	մրցակցային, ազատ և ար- դարացի
ներկայա- ցուցչական կառույցների բնույթը	լրիվ հաշվե- տու խորհրդա- րաններ	հաշվետու խորհրդա- րաններ	ինքնավար խորհրդա- րաններ՝ սահ- մանափակ լիազորու- թյուններով	քաղաքական ուժերի փո- խազդեցու- թյունների կառույց	քաղաքական ուժերի փոխազդե- ցությունների կառույց
հիմնական քաղաքական կուսակ- ցություններ	անկու- սակցական կամ միակու- սակցական ոեժիմ	«կառավար- չական կուս.», մյուս- ները սահմա- նափակ են իրավունքնե- րի մեջ	«կառավար- չական կուս.» մյուսները ինքնավար են, բայց չունեն ազդեց. որո- շումների ըն- դունման վրա	կուս. ինքնա- վար են, բայց չեն ազդում կառ. ծնավոր- ման և նրա քաղաք. վրա	առանցքային են կառ.-ան ծնավորման և նրա քաղ. մշակման ժա- մանակ
վերահսկո- ղություն և պլյուրալիզմ ՁԼՄ-ներում	կառավար- ության վե- րահսկողու- թյան տակ հիմն. ՁԼՄ-նե- րը	հիմնական ՁԼՄ-ները կա- ռավ. վերա- հսկողության տակ են	պլյուրալիզմը հիմնական ՁԼՄ-ներում սահմանա- փակ է, բայց ընդդիմու- թյան ՁԼՄ-նե- րը չեն հե- տապնդվում	պլյուրալիզմը ՁԼՄ-ներում	պլյուրալիզմը ՁԼՄ-ներում
ընդդիմու- թյան հիմնա- կան մոդել- ները	կիսաընդդի- մություն	կիսաընդդի- մություն, ոչ լոյալ ընդդիմ.	կիսաընդդի- մություն, լո- յալ ընդդիմու- թյուն, կիսա- լոյալ ընդդիմ.	լոյալ ընդդիմ. ոչ լոյալ ընդ. «բացասա- կան կոնսեն- սուս»	լոյալ ընդ- դիմություն
օրինակները Ռուսաստա- նում և հետ- խորհրդային տարածքում	Ռզբեկստան	Կալմիկիա, Բելոռուսիա, Պրիմորսկի մարզ	Ռուսաստան (1993 թ. սեպ- տեմբեր), տա- րածաշրջան- ների մեծա- մասնություն	Ռուսաստան (1991 թ. օգոստոսից մինչև 1993 թ. սեպտեմբեր)	

Անցման վերջին փուլը համարվում է կայացած (կոնսոլիդացված) ժողովրդավարությունը (**ԿԺ**): Սկզբում այս եզրն օգտագործվել է նոր ժողովրդավարությունների ամրության ապահովումը, նրանց կենսագործունեության տևականությունը, ոչ ժողովրդավարական իրավիճակին վերադառնալու անհնարինությունը բնութագրելու համար: Հետագայում ԿԺ-ի խնդրին միացան այլ հարցեր՝ ռեժիմի զանգվածային լեգիտիմացում, ժողովրդավարության արժեքների տարածվածություն, հակահամակարգային գործակալների չեզոքություն, քաղաքացիական անձանց՝ զինվորականների նկատմամբ վերահսկողության անհրաժեշտություն, գործառույթային հետաքրքրությունների կազմակերպում և կուսակցական շինարարություն, պետական իշխանության ապակենտրոնացում, դատական բարեփոխում, տնտեսության կայունացում և այլն: Կոնսոլիդացիայի ժամանակակից մեկնաբանությունները հասկանալու համար պետք է պատկերացնել ռեժիմների որոշակի շարունակականությունը՝ առաջարկված Ա. Շեդլերի կողմից.

ԱՎ - ավտորիտար վարչակարգ, ԷԺ - էլեկտորալ ժողովրդավարություն, ԼԺ - լիբերալ ժողովրդավարություն, ԱԺ -առաջատար ժողովրդավարություն:

Էլեկտորալ կամ ընտրական ժողովրդավարություն ասելով հասկանում ենք կիսաժողովրդավարության որոշակի տարատեսակ, որը, սակայն, չի կարող պաշտպանել քաղաքական և քաղաքացիական ազատությունները, որոնք կարևոր են ազատական ժողովրդավարության համար: Ազատական ժողովրդավարություն ասելով հասկանում ենք համակարգ, որը երաշխավորում է քաղաքացիական և քաղաքական ազատությունները՝ գումարած ընտրությունները, որոնք պիտի համապատասխանեն ազատ և արդարացի բանաձևին: Առաջադեմ դեմոկրատիան օժտված է ոչ միայն ազատական ժողովրդավարության բնութագրիչներով, այլ նաև սոցիալ-տնտեսական զարգացման բարձր աստիճանով, ուժեղ միջին խավով. այս հասարակությունում ժողովրդավարությունը հաստատական իրականություն է:

Ժողովրդավարության կոնսոլիդացիայի հետազոտողների շարքում կարելի է առանձնացնել երկու ճամբար. նրանք, ովքեր մտահոգված են ժողովրդավարական կայունությամբ և փորձում են խուսափել հետադարձ շարժումից դեպի ոչ դեմոկրատական ռեժիմներ կամ կիսադե-

մոկրատիաներ, աջակցում են ԴԿ-ի բացասական ընկալմանը, իսկ նրանք, ովքեր մեկնաբանում են կոնսոլիդացիան որպես առաջընթաց դեպի ազատական կամ առաջադեմ ժողովրդավարություն, կիսում են ԴԿ-ի մասին դրական ձևակերպումը:

Դրական ձևակերպումներում խոսվում է ժողովրդավարական շարունակականության նվաճումների, կայունության և ապահովության մասին, իսկ բացասականում շեշտվում է անկայունության սահմաններից դուրս գալու, ճգնաժամերի վտանգը կանխելու մասին: Որոշ գործակալների չեզոքացումը կամ վերահամոզումը համարվում է առաջնային խնդիր ժողովրդավարության անկումը կանխելու համար: Այդպիսի սուբյեկտների դերում կարող են հանդես գալ զինված խմբեր (անջատում պահանջող խմբեր, ապստամբներ), ընտրովի պաշտոնյաներ, որոնք զինվորական կամ այլ ուժերի միջոցով օժանդակում են զինված բախումներին, անգամ բնակչությունը, որը հոգնել է բարեփոխումներից, մանավանդ եթե աղքատ է և սոցիալապես անապահով: Մյուս կողմից՝ ժողովրդավարությունը կարող է խարխվել պետական բռնությունից, կամ պետության անկարողությունից՝ կարգավորելու տարրական անկայունությունը, հեգեմոնիկ կուսակցությունների դերի աճը, ինչը կհանգեցնի իրական ընտրական մրցակցության քայքայման, իսկ ընտրական հաստատությունների քայքայումը կարող է էականորեն ազդել ձայների հաշվարկի արդարության վրա: Գործադիր իշխանության ներկայացուցիչները կարող են օգտագործել իրենց առանձնաշնորհյալ դիրքը ընտրական գործընթացին խառնվելու և արդար ընտրական մրցակցության ու հավասար հնարավորությունների ստանդարտը խաթարելու համար:

Ժողովրդավարությունը կարող է կայացած համարվել հետևյալ պայմանների առկայության դեպքում (անխուսափելի, բայց ոչ բավարար)․ իշխանության բոլոր ճյուղերի գործունեությունը անկախ է զինվորական, կրոնական կամ այլ կառույցներից, գործադիր իշխանությունը չպետք է սահմանադրության նկատմամբ ունենա լիազորություն կատարի, անձի և փոքրամասնության իրավունքները ճնշված չեն, իշխանության ամեն ճյուղ ինքնավար է, կանխատեսելի, ունի կոդիֆիկացված նորմերի և ընթացակարգերի բարձր մակարդակ, այսինքն իշխանության ամեն մի ճյուղ ինստիտուցիոնալացված է: ԺԿ ասելով պետք է հասկանալ քաղաքական ռեժիմ, որի դեպքում ժողովրդավարությունը, որպես ինստիտուտների, կանոնների և կառուցվածքային մոլունների բարդ համակարգ, դառնում է «խաղի միակ կանոնը»: Այս դեպքում անհրաժեշտ է նշել ԺԿ-ի երեք պայման: Վարքաբանական մակարդակով ժողովրդա-

վարությունը կարելի է համարել համախմբված, եթե չկան որոշակի, նկատելի ազգային, սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական կամ ինստիտուցիոնալ դերակատարներ, որոնք նշանակալի ռեսուրսներ են ծախսում ոչ ժողովրդավարական ռեժիմի ստեղծման և պետության անջատման ճանապարհով իրենց նպատակին հասնելու համար:

Նպատակային առումով ժողովրդավարական ռեժիմը կարելի է համարել ԿԺ, եթե բնակչության ճնշող մեծամասնությունը, չնայած տնտեսական՝ դժվարություններին և հիասթափություններին, կարծում է, որ ժողովրդական գործընթացներն ու ինստիտուտները համարվում են ամենահարմարը հասարակական կյանքի կառավարման համար և հակառուցվածքային այլընտրանքները աննշան են և մեկուսացած:

Սահմանադրական առումով ժողովրդավարությունը կոնսոլիդացված է, երբ կառավարողներն ու կառավարվողները միանման են ենթարկվում օրենքի շրջանակում վեճերի լուծմանը:

4. ՄԱՐԴՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ԱՁԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մարդու քաղաքական իրավունքներն ու ազատությունները իրավունքների ու ազատությունների ամբողջական համակարգի բաղկացուցիչ տարրերից են, որոնց ներպետական (ազգային) և միջպետական (միջազգային) պաշտպանության մեխանիզմներով է պայմանավորված հասարակության քաղաքական կյանքին քաղաքակիրթ մասնակցությունը:

Մարդու քաղաքական իրավունքները կազմում են իրավական նորմերի այնպիսի համակարգ, որը կարգավորում է մարդկանց և քաղաքական իրավունքի այլ սուբյեկտների միջև հարաբերությունները: Դրանց պաշտպանության մեխանիզմները սահմանված և երաշխավորված են Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրով (1948), Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին Եվրոպական կոնվենցիայով (1950), Կանանց քաղաքական իրավունքների մասին կոնվենցիայով (1952), Գաղութային երկրներին և Ժողովուրդներին անկախություն տրամադրելու մասին հռչակագրով (1960), Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին միջազգային դաշնագրով (1965), Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրով (1966), Կանանց հանդեպ խտրականության վերացման մասին հռչակագրով (1967), Սոցիալական առաջադիմության ու զարգացման հռչակագրով (1969), Կանանց հանդեպ խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիայով (1979), Վիեննայի հռչակագրով և գործողությունների ծրագրով (1993), ինչպես նաև միջազգային, ներպետական, տարածաշրջանային ու այլ փաստաթղթերով:

Մարդու քաղաքական իրավունքների համակարգը ներառում է.

քաղաքական կյանքին մասնակցելու իրավունքը,

ընտրական և հանրաքվեի իրավունքը,

խաղաղ ժողովներ, հանրահավաքներ, երթեր և ցույցեր անցկացնելու իրավունքը,

միավորվելու իրավունքը,

դիմելու իրավունքը,

պետական ծառայության հավասար հնարավորության իրավունքը, խոսքի, տեղեկատվության և հաղորդակցման ազատության իրավունքը:

Վերոհիշյալ իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության ներպետական և միջազգային մեխանիզմների կայացման առումով առանցքային դերակատարություն ունեն Միավորված Ազգերի Կազմակերպությունը (ՄԱԿ), Եվրոպայի խորհուրդը (ԵԽ), Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպությունը (ԵԱՀԿ), Եվրոպական միությունը (ԵՄ) և այլ հաստատություններ, մասնավորապես՝ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովը, Մարդու իրավունքների կոմիտեն, Մարդու իրավունքների հարցերով Գերագույն հանձնակատարը, Միջազգային դատարանը, Եվրախորհրդի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովը, Մարդու իրավունքների գծով հանձնակատարը, Մարդու իրավունքների Եվրոպական դատարանը, ԵԱՀԿ-ի Մարդու իրավունքների և դեմոկրատական ինստիտուտների բյուրոն, Ձանգվածային տեղեկատվության միջոցների ազատության հարցերով ներկայացուցիչը, Եվրամիության դատարանը, Եվրաօմբուդսմենը, Իրավունքների և քաղաքացիական իրավունքների կոմիտեն, Հիմնական ազատությունների և ներքին գործերի կոմիտեն, Կանանց իրավունքների կոմիտեն և այլ հաստատություններ¹: Այստեղ գործ ունենք մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության բնագավառում փոխհամագործակցող մեխանիզմների հետ, որոնք կազմում են մեկ միասնական համակարգ: Վերջիններիս դրսևորման օրինակներից են Հայաստանի անդամակցությունը ՄԱԿ-ին, Եվրախորհրդին, ԵԱՀԿ-ին և միջազգային ու տարածաշրջանային մի շարք իրավական, քաղաքական և այլ կազմակերպություններին: Այս առումով առանցքային նշանակություն ունի նաև Հայաստան-Եվրամիություն քաղաքական և տնտեսական երկխոսությունը, որը հնարավոր դարձավ 1996 թ. ապրիլի 22-ին ստորագրված Գործընկերության և համագործակցության համաձայնագրով²: Կարևորվում է նաև 1998 թ. ապրիլի 27-ին ՀՀ նախագահին առընթեր ստեղծված Մարդու իրավունքների հար-

¹ Стів ООН. Основные факты. Справочник, М., 2000, Справочник ОБСЕ. Вена, 2000, Основы права Европейского союза: схемы и комментарии: учеб. пособие (под. ред. С. Ю. Капачкина), М., 2002, Վ. Քոչարյան, Միջազգային իրավունք: Ուսումնական ձեռնարկ, Եր., 2002 և ուրիշներ:

² Стів ՀՀ և Եվրահամայնքի և նրա անդամ պետությունների միջև ԳՀՀ իրագործման ձեռնարկ, Եր., 2000:

ցերի հանձնաժողովի գործունեությունը, իսկ 2004 թ. մարտի 1-ից՝ Մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտի ձևավորումը³:

Քաղաքական կյանքին մասնակցելու իրավունքը: Սա իր մեջ ներառում է քաղաքականությանը, քաղաքական իշխանության ձևավորմանը, քաղաքական զարգացմանը և գործընթացներին, որոշումների նախապատրաստմանը, ընդունմանը, իրականացմանն ու վերահսկմանը, պետական ու տեղական ինքնակառավարմանն ազատորեն մասնակցելու իրավունքները: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ պետությունը հասարակության քաղաքական համակարգի առանցքային ինստիտուտն է՝ մի շարք մասնագետների կարծիքով «քաղաքական իրավունքների ու ազատությունների հիմքը պետության գործերի կառավարմանը մասնակցելու իրավունքն է»⁴: Սակայն հասկանալի է, որ արդի ժողովրդավարության պայմաններում քաղաքական համակարգի մյուս ինստիտուտների գործունեությունը չի սահմանափակվում սոսկ դրանով: Մարդու քաղաքական իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանությունն իրականացվում է ինչպես պետական իշխանության մարմինների, այնպես էլ կուսակցությունների, քաղաքացիական միավորումների, տեղեկատվական և հաղորդակցական տեխնոլոգիաների ու հանրային այլ հաստատությունների միջոցով:

Այդ իրավունքների ու ազատությունների իրացման մեխանիզմներն ամրագրված են մի շարք միջազգային և տարածաշրջանային փաստաթղթերում: Մասնավորապես Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում սահմանված է, որ «յուրաքանչյուր ոք հասարակության առաջ ունի պարտականություններ. միայն հասարակության մեջ է հնարավոր նրա անհատականության ազատ ու անկաշկաղ զարգացումը» և «իր իրավունքներն ու ազատություններն իրականացնելիս յուրաքանչյուր ոք պարտավոր է ենթարկվել միայն այնպիսի սահմանափակումների, որոնք օրենքով սահմանված են բացառապես մյուսների իրավունքների և ազատությունների պատշաճ ճանաչումն ու հարգումն ապահո-

³ Տե՛ս ՀՀ նախագահի հրամանագիրը «ՀՀ Նախագահին առընթեր Մարդու իրավունքների հարցերի հանձնաժողովի մասին» և «ՀՀ Նախագահին առընթեր Մարդու իրավունքների հարցերի հանձնաժողովի կանոնադրության հաստատման մասին», ՀՀ Պաշտոնական տեղեկագիր, N 9 (42), 30 ապրիլի 1998, էջ 39, 41-43, «Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին» ՀՀ օրենքը, ՀՀ Պաշտոնական տեղեկագիր, N 58 (293), 26 նոյեմբերի 2003, էջ 3-12:

⁴ Վ. Պողոսյան, Մարդու իրավունքներ. հասկացություններ, սկզբունքներ, մոտեցումներ, Եր., 2002, էջ 35:

վելու...նպատակով» (հոդված 29): Կամ էլ, օրինակ, ԵԱՀԽ-ի⁵ Մարդկային չափանիշի խորհրդաժողովի Կոպենհագենի խորհրդակցության փաստաթղթում (1990) սահմանված է, որ «իրավական պետություն նշանակում է ոչ թե պարզապես ձևական օրինականություն,....այլև արդարություն՝ հիմնված մարդ անհատի բարձրագույն արժեքի ճանաչման ու լիովին ընդունման վրա...» (կետ 2)⁶: Այս սկզբունքն ամրագրված է նաև Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության-մասին Եվրոպական կոնվենցիայում (հոդված 10), ինչպես նաև՝ ԶԳ Սահմանադրությունում (հոդված 42,47), ԶԳ Քաղաքացիական օրենսգրքում (1998) և այլ փաստաթղթերում: Այսպես, օրինակ, համաձայն ԶԳ Քաղաքացիական օրենսգրքի՝ «քաղաքացու իրավունակությունը և գործունակությունը չեն կարող սահմանափակվել այլ կերպ, քան օրենքով...» (հոդված 25):

Ընտրական և հանրաքվեի իրավունք: Մարդկային ազատ անհատի գաղափարի, իրավունակության ու գործունակության իրագործման և քաղաքական կամքի ձևավորման չափանիշները, որոնք սահմանված են օրենսդրությամբ, այնուամենայնիվ կարիք են զգում զարգացած ընտրական մեխանիզմների: Այս առումով ընտրական և հանրաքվեի իրավունքը հասարակության քաղաքական կյանքին անձանց քաղաքակիրթ մասնակցության և ժողովրդաիշխանության իրականացման կարևորագույն նախապայմաններից է: Այն ենթադրում է նաև ընտրական գործընթացներին քաղաքականության սուբյեկտների ներգրավվածության տարբեր ձևեր, որոնք էլ իրենց հերթին պայմանավորում են պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների լեգիտիմ գործառնության ու ազատության հիմքերը: Ընտրական և հանրաքվեի իրավունքը անձանց և նրանց միավորումներին հնարավորություն է տալիս իրականացնել իրենց ընտրական իշխանությունն ու քաղաքական կամքը, այդպիսով իրենց մասնակցությունը բերելով քաղաքական որոշումների նախապատրաստման, ընդունման, իրականացման ու վերահսկման փուլերին:

Ընտրական գործընթացների և ընտրական իրավունքի փոխհարաբե-

⁵ 1994 թ. դեկտեմբերի 5-6-ը Բուդապեշտում անցկացված ԵԱՀԽ-ի բարձր մակարդակի հանդիպման ընթացքում որոշվեց Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության խորհրդակցությունը (ԵԱՀԽ) վերանվանել Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպություն (ԵԱՀԿ), որն ուժի մեջ մտավ 1995 թ. հունվարի 1-ին (Տե՛ս Справочник ОБСЕ, էջ 19-21, ինչպես նաև՝ ԵԱՀԿ-ի www.osce.org ինտերնետային էջում):

⁶ Մարդու իրավունքները և դատավարությունը. միջազգային փաստաթղթերի ժողովածու, Եր., 1996, էջ 201:

րությունների համատեքստում տարբերակվում են «ընտրական իշխանություն», «ընտրական դեմոկրատիա», «սուբյեկտիվ ընտրական իրավունք», «օբյեկտիվ ընտրական իրավունք», «ընտրական իրավունքի բովանդակություն», «ընտրական իրավունքի ձև», «ընտրությունների օբյեկտ», «ընտրությունների սուբյեկտ» և այլ հասկացություններ: Այսպես օրինակ, «սուբյեկտիվ ընտրական իրավունքն» իրականացվում է ակտիվ և պասիվ ձևերով, որտեղ ընտրելու իրավունքն ակտիվ ընտրական իրավունքն է, իսկ ընտրվելու իրավունքը՝ պասիվ ընտրական իրավունք⁷: Իսկ ինչ վերաբերվում է օբյեկտիվ ընտրական իրավունքին, ապա այն «սուբյեկտիվ ընտրական իրավունքի աղբյուրն է և ներառում է իրավաբանական նորմերի ամբողջությունը...»⁸: Օբյեկտիվ ընտրական իրավունքի բովանդակությունն էլ իր հերթին «կազմում է սուբյեկտիվ ընտրական իրավունքը կամ իրավունքը սուբյեկտիվ իմաստով»⁹:

Ընտրական իրավունքի ձևական-իրավաբանական և իրավաքաղաքական տեսանկյունների փոխապայմանավորվածությունը, ըստ Յու. Վեդենեևի, պայմանավորված է նրանով, որ, եթե ընտրությունը քաղաքական իմաստիտուտ և գործընթաց է, ապա ընտրական իրավունքը դրա իրավաբանական համակարգն է¹⁰:

Այս իրավունքի պաշտպանության առանցքային մեխանիզմներն ամրագրված են մի շարք միջազգային, տարածաշրջանային և այլ փաստաթղթերով: Մասնավորապես Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում սահմանված է, որ «ժողովրդի կամքը պետք է լինի կառավարության իշխանության հիմքը» և «այդ կամքը իր արտահայտությունը պետք է գտնի պարբերական և չկեղծված ընտրություններում» (հոդված 21): Այստեղ կարևորվում է նաև այն հանգամանքը, որ յուրաքանչյուրն իրավունք ունենա «անմիջականորեն կամ ազատ ընտրված ներկայացուցիչների միջոցով մասնակցել իր երկրի կառավարմանը» (հոդված 21): Դա ամրագրված է նաև, օրինակ, Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրում (հոդված 1, 2, 18), ԵԱՀԽ-ի Մարդկային չափանիշի խորհրդածողովի Կոպենհագենի խորհրդակցության փաստաթղթում (կետ 5.1, 5.2, 7), ԵԱՀԽ-ի Մարդկային չափանիշի խորհրդակցության Մոսկվայի խորհրդակցության

⁷ Стн Ю. А. Веденеев, Новое избирательное право, //Очерки по истории выборов и избирательного права (под ред. Ю. А. Веденеева, Н. А. Богодаровой). Калуга-Москва, 1997, с. 305.

⁸ Նույն տեղում, էջ 306:

⁹ Նույն տեղը:

¹⁰ Стн նույն տեղում, էջ 305:

փաստաթղթում (1991, կետ 17.1, 17.2, 18.1), Նոր Եվրոպայի համար փարիզյան խարտիայում (1990) և այլ փաստաթղթերում: Սակայն եթե Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրում ընտրական իրավունքը վերապահված է միայն քաղաքացիներին (հոդված 25), ապա Սարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում՝ յուրաքանչյուրին (հոդված 21):

Համաձայն ՀՀ Սահմանադրության՝ «Ժողովուրդն իր իշխանությունն իրականացնում է ազատ ընտրությունների, հանրաքվեների...միջոցով» (հոդված 2): Ընդ որում, ինչպես ՀՀ Սահմանադրությամբ, այնպես էլ ՀՀ Ընտրական օրենսգրքով (1999), «Հանրաքվեի մասին» (2001) և «Տեղական հանրաքվեի մասին» (2002) ՀՀ օրենքներով երաշխավորված է ընտրությունների ու հանրաքվեների նախապատրաստման և անցկացման գործընթացների հրապարակայնությունը: Դրանք «անցկացվում են ընդհանուր, հավասար, ուղղակի ընտրական իրավունքի հիման վրա՝ գաղտնի քվեարկությամբ»¹¹: Ընտրությունների ու հանրաքվեների անցկացման տեսանկյունից գոյություն ունեն նաև որոշակի տարբերություններ: Ընդ որում ընտրական և հանրաքվեի իրավունք ունեն հիմնականում քաղաքացիները, որոնք պետք է ունենան ՀՀ Սահմանադրությամբ և օրենսդրությամբ սահմանված ընտրական և հանրաքվեի մասնակցության համար անհրաժեշտ ցենզեր: Իսկ տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների և տեղական հանրաքվեների դեպքում ընտրական և հանրաքվեի իրավունքից, ՀՀ Ընտրական օրենսգրքով (հոդված 2) և «Տեղական հանրաքվեի մասին» օրենքով (հոդված 3) սահմանված կարգով, կարող են օգտվել նաև փախստականները:

Խաղաղ ժողովներ, հանրահավաքներ, երթեր և ցույցեր անցկացնելու իրավունք: Այս իրավունքն ամրագրում է այն երաշխիքները, որոնք անհրաժեշտ են քաղաքական գործընթացներին անհատական կամ կոլեկտիվ հրապարակային մասնակցության համար: Դա ներառում է քաղաքական գործողությունների այնպիսի մեխանիզմներ, որոնք հնարավորություն են տալիս ազատորեն կազմակերպել ժողովներ, հանրահավաքներ, երթեր, ցույցեր և այլ քաղաքական միջոցառումներ: Նմանօրինակ քաղաքական ձեռնարկների նախապատրաստման ու անցկացման միջոցով ապահովվում է քաղաքական երկխոսությունն ու հրապարակային հաշվետվությունը պետական և տեղական ինքնակառավարման

¹¹ ՀՀ Սահմանադրություն (հոդված 4), ինչպես նաև ՀՀ Ընտրական օրենսգրքը (հոդված 1, 3, 4, 5, 6), «Հանրաքվեի մասին» (հոդված 1, 2, 3) ու «Տեղական հանրաքվեի մասին» (հոդված 2) ՀՀ օրենքներ:

մարմինների ու քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների միջև, հատկապես, երբ հասարակական տարբեր խմբեր անմիջականորեն մասնակցում են քաղաքական շրջումների նախապատրաստման, ընդունման, իրականացման ու վերահսկման փուլերին:

Խաղաղ հանրահավաքների ազատության իրավունքը երաշխավորված է Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրով (հոդված 20), Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրով (հոդված 21), ԵԱՀԽ-ի Մարդկային չափանիշի խորհրդաժողովի Կոպենհագենի խորհրդակցության փաստաթղթով (կետ 9.2), Նոր Եվրոպայի համար փարիզյան խարտիայով, ԵԱՀԽ-ի Մարդկային չափանիշի խորհրդաժողովի Մոսկվայի խորհրդակցության փաստաթղթով (կետ 18, 18.2) և այլ միջազգային ու տարածաշրջանային փաստաթղթերով: Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրում մասնավորապես ամրագրված է, որ խաղաղ հավաքների իրավունքից «օգտվելը ենթակա չէ ոչ մի սահմանափակման, բացի այն սահմանափակումներից..., որոնք անհրաժեշտ են ժողովրդավարական հասարակության մեջ...» (հոդված 21):

Համաձայն ՀՀ Սահմանադրության՝ «յուրաքանչյուր ոք ունի խաղաղ, առանց զենքի հավաքներ, անցկացնելու իրավունք» (հոդված 29): Սակայն «արգելվում է իրավունքների և ազատությունների օգտագործումը սահմանադրական կարգը բռնի տապալելու, ազգային, ռասայական, կրոնական ատելություն բորբոքելու, բռնություն կամ պատերազմ քարոզելու նպատակով» (հոդված 47): Այս իրավունքը ամրագրված է նաև «Ժողովներ, հանրահավաքներ, երթեր և ցույցեր անցկացնելու կարգի մասին» ՀՀ օրենքով (2004), որը «կարգավորում է խաղաղ ժողովներ, հանրահավաքներ, երթեր (շքերթներ) կամ ցույցեր (այդ թվում՝ նաև նստացույցեր), ինչպես նաև այլ միջոցառումներ անցկացնելու հետ կապված հարաբերությունները» (հոդված 1):

Միավորվելու իրավունք: Քաղաքական կյանքում հասարակության անդամների միավորված մասնակցությունը հնարավորություն է տալիս առավել արդյունավետ իրականացնել առանձնահատուկ՝ համընդհանուր քաղաքական պահանջումները, շահերն ու նպատակները: Անձանց քաղաքական իրավունքները անհատական գործողությունների համախմբման ու ընկերակցությունների շնորհիվ դառնում են առավել պաշտպանված, իսկ քաղաքական մրցակցությունն ու պայքարը՝ քաղաքակիրթ, քաղաքական իշխանությունը՝ ապակենտրոնացված ու համաժողովրդական: Այս իրավունքը հնարավորություն է տալիս անձանց, օրենսդրությամբ սահմանված կարգով, ստեղծել միավորումներ (միա-

վորումներ ստեղծելու ազատության իրավունք) և դրանց միջոցով իրականացնել գործունեություն (միավորումներով ազատորեն գործելու իրավունք): Քաղաքական գործընթացներում այդ հասարակական միավումները հանդես են գալիս արհեստակցական միությունների, հասարակական կազմակերպությունների և կուսակցությունների կամ դրանց դաշինքների տեսքով:

Այս իրավունքը նույնպես ամրագրված է միջազգային և տարածաշրջանային մի շարք փաստաթղթերում: Այսպես, օրինակ, Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում սահմանված է, որ «յուրաքանչյուր ոք ունի խաղաղ հավաքների ու միությունների ազատության իրավունք» (հոդված 20):

Նմանատիպ դրույթ ամրագրված է նաև Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրում, որտեղ սահմանված է, որ «յուրաքանչյուր մարդ ունի ուրիշների հետ ընկերակցության ազատության իրավունք» (հոդված 22): Հիշյալ դաշնագրի համաձայն՝ «այդ իրավունքից օգտվելը ենթակա չէ ոչ մի սահմանափակման, բացի այն սահմանափակումներից, որոնք անհրաժեշտ են ժողովրդավարական հասարակության մեջ» (հոդված 22):

Այդպիսի դրույթ ներառված է նաև Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիայում, որտեղ վերոհիշյալ իրավունքը վերապահված է յուրաքանչյուր մարդու (հոդված 11): Այս առումով առանձանահատուկ նշանակություն ունեն նաև ԵԱՀԽ-ի Մարդկային չափանիշի խորհրդաժողովի Կոպենհագենի խորհրդակցության փաստաթուղթը (կետ 9.3, 26), Նոր Եվրոպայի համար փարիզյան խարտիան, ԵԱՀԽ-ի Մարդկային չափանիշի խորհրդաժողովի Մոսկվայի խորհրդակցության փաստաթուղթը (կետ 18), Հելսինկիի բարձր մակարդակի հանդիպման հռչակագիրը (1992, կետ 24) և այլ փաստաթղթեր:

Համաձայն ՀՀ Սահմանադրության «յուրաքանչյուր ոք ունի այլ անձանց հետ միավորումներ կազմելու...իրավունք» (հոդված 28): Սակայն միայն ՀՀ քաղաքացիներին է վերապահված «կուսակցություններ ստեղծելու և դրանց անդամագրվելու» իրավունքը, որը կարող է սահմանափակվել «զինված ուժերում և իրավապահ մարմիններում ծառայողների նկատմամբ» (հոդված 28): Դա արտացոլված է նաև «Կուսակցությունների մասին» ՀՀ օրենքում (2002), որտեղ միաժամանակ կուսակցություններին վերապահված են բացառիկ մի շարք իրավունքներ (հոդված 3, 21)՝ ի տարբերություն ՀՀ-ների («Հասարակական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքի (2001)) և Արհմիությունների («Ար-

հետևակցական միությունների մասին» ՀՀ օրենքի (2000)): Կուսակցությունների բացառիկ իրավունքները պայմանավորված են նրանով, որ հիշյալ օրենքի համաձայն՝ «կուսակցությունը միակ հասարակական միավորումն է, որն իրավունք ունի թեկնածուներ առաջադրել Ազգային ժողովի պատգամավորների, Հայաստանի Հանրապետության Նախագահի, տեղական ինքնակառավարման մարմինների ղեկավարների և ավագանու ընտրություններում» (հոդված 21): Իսկ երկրորդը՝ ՀՀ Ընտրական օրենսգրքի (1999) համաձայն, «Ազգային ժողովի՝ համամասնական ընտրակարգով պատգամավորության թեկնածուներ առաջադրելու իրավունք ունեն կուսակցությունները և կուսակցական դաշինքները» (հոդված 99):

Դիմելու իրավունք: Այս իրավունքը հնարավորություն է տալիս մարդկանց և քաղաքացիներին, օրենսդրությամբ սահմանված կարգով, դիմում, առաջարկ ու բողոք ներկայացնել պետական ու տեղական ինքնակառավարման մարմիններին և հասարակական միավորումներին ու ստանալ պատասխան: Այդ մեխանիզմի առկայությամբ անհատների կամ նրանց միավորումների համար անհրաժեշտ պայմաններ են ստեղծվում՝ անմիջականորեն ու անհապաղ լուծելու հրատապ նշանակություն ունեցող խնդիրներ: Վերջինս էլ իր հերթին օժանդակում է համապատասխան մարմինների կամ պաշտոնատար անձանց անմիջական իրավասությանը՝ վերապահված պարտականությունների արդյունավետ կատարմանը:

Վերոհիշյալ իրավունքն ամրագրված է Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում (հոդված 2,6-8,22), Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրում (հոդված 2, 16,26), Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին Եվրոպական կոնվենցիայում (հոդված 5,13) և այլ փաստաթղթերում:

Հայաստանում, համաձայն «Քաղաքացիների առաջարկությունները, դիմումները և բողոքները քննարկելու կարգի մասին» ՀՀ օրենքի (1999), այդ իրավունքը վերապահված է ինչպես Հայաստանի քաղաքացիներին, այնպես էլ Հայաստանի «տարածքում գտնվող օտարերկրյա քաղաքացիներին և քաղաքացիություն չունեցող անձանց» (հոդված 1): Սակայն ՀՀ Սահմանադրությամբ Սահմանադրական դատարան դիմելու իրավունք ունենալու համար պահանջվում է որոշակի կարգավիճակի առկայություն (հոդված 101): Մասնավորապես՝ յուրաքանչյուր ոք կարող է կոնկրետ գործով դիմել, երբ առկա է դատարանի վերջնական ակտը, սպառվել են դատական պաշտպանության բոլոր միջոցները և

վիճարկվում է այդ ակտով իր նկատմամբ կիրառված օրենքի դրույթը (հոդված 104, 6-րդ կետ): Իսկ օտարերկրյա քաղաքացիների և քաղաքացիություն չունեցող անձանց դիմելու իրավունքը Հայաստանում պաշտպանված է նաև «Քաղաքական ապաստանի մասին» ՀՀ օրենքով (2001), որտեղ սահմանված է նրանց քաղաքական ապաստանի իրավունք ստանալու համար դիմելու և որոշում ընդունելու ու դադարեցնելու կարգը (հոդված 4-11):

Պետական ծառայության հավասար հնարավորության իրավունք:

Այս իրավունքը հնարավորություն է տալիս անձանց իրենց մասնագիտական գիտելիքներով, ակտիվ քաղաքական գործունեությամբ ու աշխատանքային ունակություններով մասնակցել պետական իշխանության մարմինների լիազորությունների կատարմանը: Դա հրապարակային ու ազատ է դարձնում պետական ծառայության համակարգում համապատասխան պաշտոններ զբաղեցնելու և այդ պաշտոններից ազատվելու գործընթացը: Վերոհիշյալ մեխանիզմների առկայությամբ այդ մարմիններում ծառայողների իրավունքներն ու ազատությունները դառնում են առավել պաշտպանված և հնարավորություն են տալիս նրանց՝ իրենց մասնագիտական գործունեությունն իրականացնելիս առաջնորդվել միայն օրենսդրությամբ նախատեսված գործառնություններով: Այդպիսով նրանք մնում են պրոֆեսիոնալիզմի և իրենց վերապահված լիազորությունների կատարման շրջանակներում՝ միաժամանակ երաշխիքներ ստեղծելով քաղաքակիրթ հանրային ծառայության համակարգի ձևավորման, կայուն գործառնության ու զարգացման համար:

Եթե վերոհիշյալ իրավունքը Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում վերապահված է յուրաքանչյուրին, որի համաձայն «յուրաքանչյուր ոք իր երկրում ունի պետական ծառայության մտնելու հավասար հնարավորության իրավունք» (հոդված 21), ապա Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրում՝ այն տրվում է միայն քաղաքացիներին (հոդված 25): Այդ իրավունքի պաշտպանության մեխանիզմներն ամրագրված են նաև ԵԱՀԽ/ԵԱԳԿ-ի շրջանակներում ընդունված փաստաթղթերում: ԵԱՀԽ-ի Մարդկային չափանիշի խորհրդաժողովի Կոպենհագենի խորհրդակցության փաստաթղթում սահմանված է, որ մասնակից պետությունները պարտավորություն են ստանձնում հարգելու «առանց խտրականության քաղաքական կամ պետական պաշտոնների հասնելու քաղաքացիների իրավունքը» (կետ 7.5):

ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված է, որ «ժողովուրդն իր իշխանությունն իրականացնում է...նաև Սահմանադրությամբ նախատեսված

պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց միջոցով» (հոդված 2): Իսկ համաձայն «Քաղաքացիական ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի (2001)՝ «հանրային ծառայությունը պետությանն օրենսդրությամբ վերապահված լիազորությունների իրականացումն է, որն ընդգրկում է պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից քաղաքականություն իրականացնելը», այդ մարմիններում ծառայությունն ու քաղաքացիական աշխատանքը (հոդված 1): Հայաստանում, ըստ հիշյալ օրենքի, պետական ծառայությունը, որպես հանրային ծառայության տեսակ, իր հերթին ընդգրկում է քաղաքացիական, դատական, «պաշտպանության, ազգային անվտանգության, ներքին գործերի, հարկային, մաքսային, արտակարգ իրավիճակների հանրապետական գործադիր մարմիններում, ինչպես նաև դիվանագիտական և օրենքով նախատեսված այլ ծառայությունները» (հոդված 1): Ընդ որում, ՀՀ Սահմանադրությամբ և օրենսդրությամբ սահմանված կարգով միայն քաղաքացիներին է վերապահված վերոհիշյալ տարբեր ծառայություններում համապատասխան պաշտոններ զբաղեցնելու իրավունքը: Այս տեսանկյունից գոյություն ունեն մի շարք սահմանափակումներ, որոնք վերաբերում են տարբեր պաշտոններ զբաղեցնելու համար անհրաժեշտ տարիքային, կրթական, մասնագիտական, աշխատանքային փորձի և այլ ցենզերին: Վերջիններս սահմանված են ինչպես ՀՀ Սահմանադրությամբ, այնպես էլ «Պետական և ծառայողական գաղտնիքի մասին» (1997), «Քաղաքացիական ծառայության մասին» (2001), «Դիվանագիտական ծառայության մասին» (2001), «ՀՀ Ազգային Ժողովի աշխատակազմում պետական ծառայության մասին» (2002), «Զինվորական ծառայություն անցնելու մասին» (2002), «Ոստիկանությունում ծառայության մասին» (2002), «Մաքսային ծառայության մասին» (2002), «Հարկային ծառայության մասին» (2002), «Դատական ակտերի հարկադիր կատարումն ապահովող ծառայության մասին» (2004), «Այլընտրանքային ծառայության մասին» (2004) և ՀՀ այլ օրենքներով ու փաստաթղթերով:

Խոսքի, տեղեկատվության և հաղորդակցման ազատության իրավունք: Այս իրավունքը քաղաքական գործընթացներին մարդկանց, քաղաքացիների կամ նրանց միավորումների քաղաքակիրթ մասնակցության կարևորագույն երաշխիքներից է և առանցքային նշանակություն ունի անհատի քաղաքական իրավունքների ու ազատությունների համակարգում: Այն ընդգրկում է քաղաքական համոզմունքներ, գաղափարներ, տեսակետներ ու տեղեկություններ ազատորեն փնտրելու, ստանալու, արտահայտելու և տարածելու իրավունքները: Դրանք հնա-

րավորություն են տալիս նաև քաղաքական գործունեության մեջ ամրագրել ստեղծագործական մոտեցման (քաղաքական ստեղծագործության) համընդհանուր սկզբունքներ: Վերջիններս էլ մարմնավորվում են տարբեր զանգվածային լրատվության միջոցներում, քաղաքական քարոզչություններում, գովազդներում, բանավեճերում, դիրքորոշումներում, հանրահավաքներում, ծրագրերում, գաղափարախոսության մեջ և այլն: Այստեղ մի կողմից գործ ունենք անհատական կամ համատեղ ջանքերով իրականացվող **մասնագիտական գործունեության** հետ: Դա հնարավոր է դառնում անկախ լրագրողների, ազատ լրատվամիջոցների, տեղեկատվական և հաղորդակցական տարբեր հաստատությունների իրավունքների պաշտպանվածության պայմաններում՝ հնարավորություն տալով նրանց իրենց գործունեությունն իրականացնելու ընթացքում առաջնորդվել միայն օրենսդրությամբ սահմանված կարգով, մասնագիտական պատասխանատվությամբ ու էթիկայի նորմերով: Իսկ մյուս կողմից՝ գործ ունենք մարդկանց, քաղաքացիների կամ նրանց միավորումների **քաղաքական ծրագրերի ու գործողությունների** հետ:

Ժամանակակից աշխարհում տեղեկատվական հասարակության¹² կայացումն ու գիտատեխնիկական նվաճումները, ըստ Ի. Պանարինի, գալիս են հաստատելու այն իրողությունը, որ «այսօր տեղեկատվությունը դառնում է իշխանության հիմնական գործիքը»¹³: Իսկ ըստ Է.Թոֆլերի, ի հայտ են գալիս նոր հաղորդակցական և տեղեկատվական միջոցներ ու ծառայություններ, որոնց առկայության պայմաններում նույնիսկ տեղի է ունենում «զանգվածային լրատվության միջոցների ապազանգվածայնացում»¹⁴:

Արդի ժամանակաշրջանում հաղորդակցական և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների գործառնության ու զարգացման միտումներով են մեծապես պայմանավորված մարդկանց իրավունքների ու ազատությունների արդյունավետ պաշտպանությունը: Առանց դրանց անհնար է պատկերացնել ոչ միայն ազատ տեղեկատվության ու հաղորդակցման, այլև իրավահավասար քաղաքական մրցակցության գործընթացներն ընդհանրապես: Այս իրավունքները նույնպես ամրագրված են միջազգային և տարածաշրջանային փաստաթղթերում: Մասնավորապես Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում այդ իրավունքը

¹² Տե՛ս Եվրոպայի ուղին դեպի տեղեկատվական հասարակություն, Եր., 2000:

¹³ **И. Н. Панарин**, Информационная война и Евразия, //Евразийство-будущее России: диалог культур и цивилизаций (под. ред. **А. В. Ниязова, К. Х. Каландарова**), М., 2001, с. 205.

¹⁴ **Э. Тоффлер**, Третья волна, М., 2002, с. 266.

վերապահված է յուրաքանչյուրին, ով ունի «...ցանկացած միջոցներով ու պետական սահմաններից անկախ տեղեկատվություն և գաղափարներ որոնելու, ստանալու և տարածելու ազատություն» (հոդված 19): Նմանատիպ դրույթ սահմանված է նաև Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրում (հոդված 19), Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիայում (հոդված 10), ԵԱՀԽ-ի Եզրափակիչ ակտում (1975, կետ 2), ԵԱՀԽ-ի Մարդկային չափանիշի խորհրդաժողովի Կոպենհագենի խորհրդակցության փաստաթղթում (կետ 9.1), Նոր Եվրոպայի համար փարիզյան խարտիայում, ԵԱՀԽ-ի Մարդկային չափանիշի խորհրդաժողովի Մոսկվայի խորհրդակցության փաստաթղթում (կետ 26, 26.1, 26.2) և այլ փաստաթղթերում: Ինչպես վերոհիշյալ փաստաթղթերում, այնպես էլ ՀՀ Սահմանադրությամբ (հոդված 23, 24, 48) ամրագրված են այս իրավունքների որոշակի սահմանափակումներ, որոնք «պետք է սահմանվեն օրենքով և լինեն անհրաժեշտ» ժողովրդավարական հասարակության մեջ: Հայաստանում այդ իրավունքն ամրագրված է նաև «Լեզվի մասին» (1993), «Գովազդի մասին» (1996), «Պետական և ծառայողական գաղտնիքի մասին» (1997), «Հեռահաղորդակցության մասին» (1998), «Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» (2000), «Հեռուստատեսության և ռադիոյի մասին» (2000), «Տեղեկատվության ազատության մասին» (2003), «Զանգվածային լրատվության մասին» (2004) և այլ օրենքներով:

Ամփոփելով նշենք, որ մարդու քաղաքական իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության ազգային (ներքին) և վերազգային (արտաքին) մեխանիզմների փոխլրացվածությունն ու փոխալայմանավորվածությունը անհրաժեշտ են մարդ անհատի քաղաքակիրթ գոյության և իրավահավասար գործունության համար:

5. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԸՆՏՐԱՆԻ (ԷԼԻՏԱ)

«Էլիտա» տերմինն առաջացել է լատիներեն *eligere* (ընտրել) և ֆրանսերեն *elite* (լավագույն, ընտրանի) բառերից: Սկսած 17-րդ դարից օգտագործվում էր հատկապես վաճառականների կողմից իրենց ապրանքների բարձր որակը մատնանշելու համար: Հետագայում կիրառվում էր ընտրյալ մարդկանց, բարձր դասին բնորոշելու համար:

«Քաղաքական ընտրանին շերտավորված, ինտեգրված մարդկանց ոչ մեծ խմբի ամբողջությունն է, որն իր ձեռքում կենտրոնացնում է մեծ ծավալի իշխանությունը»¹: Հիմնականում դա արհեստավարժ քաղաքական գործիչների բարձր դասն է՝ օժտված իշխանական գործառույթներով, առավելություններով, լիազորություններով:

Քաղաքական ընտրանին բացառիկ դեր է խաղում հասարակության կյանքում, այն հանդիսանում է հասարակության պետական կառավարման կենտրոնական հանգույցը: Հենց նրա գործունեությունից, նրա քաղաքական վարքից է կախված քաղաքական համակարգի գործունեության արդյունավետությունը, քաղաքական զարգացման ուղղությունը և ընթացքը:

Քաղաքական ընտրանու համար հիմնականը կառավարելու ընդունակությունն է, պարտքի զգացումը և պատասխանատվությունից չխուսափելու պատրաստակամությունը, ճգնաժամային իրավիճակներում արագ կողմնորոշվելու կարողությունը: Քաղաքական ընտրանին, որպես հատուկ ազդեցիկ խումբ, ունի խմբակային համախմբվածություն՝ հիմնված խմբի ընդհանուր նպատակների կողմնորոշման վրա:

Մասնագիտական գրականության մեջ քաղաքական ընտրանու կառուցվածքի նկատմամբ կան տարբեր մոտեցումներ: Հիմք ընդունելով իշխանական իրավասությունների ծավալը՝ քաղաքական ընտրանու մեջ առանձնացնում են բարձր, միջին և աղմինիստրատիվ տեսակները: Քաղաքական ընտրանու տիպաբանության բավականին հետաքրքիր մոտեցում է ցուցաբերում քաղաքագետ Շարանը: Ըստ նրա «քաղաքական ընտրանին բաժանվում է երեք խմբի: Առաջին խումբը անմիջական մասնակցություն ունի որոշումների ընդունման և քաղաքական գործըն-

¹ Стів Словарь справочник «Политология», М., 2000, тp 321:

թացների մեջ: Երկրորդը ձևավորվում է երեք գործոնների հիման վրա՝ եկամուտ, կրթություն և սոցիալական կարգավիճակ: Երրորդ խումբը վարչական ընտրանին է, պետական ծառայողները, որոնք պաշտոններ են զբաղեցնում պետական իշխանության բարձրագույն ղեկավար մարմիններում»²:

Ընտրանու մասին տեսությունները համակարգվեցին 19-20-րդ դդ. ընտրանու հայտնի տեսաբաններ Վ.Պարետոյի, Գ.Մոսկայի, Սիխեյսի և այլ հեղինակների կողմից:

Իտալացի սոցիոլոգ Վ.Պարետոն հասարակության բաժանումը՝ ընտրանու և զանգվածի հիմնավորում էր մարդկանց բնածին ունակություների անհավասարությամբ, որոնք ի հայտ են գալիս սոցիալական կյանքի զանազան ոլորտներում: Պարետոն շարունակողը և հիմնավորողը եղավ Պլատոնի, Նիցշեի, Կարլայլի հայացքների, որոնք մարդկային որոշակի որակների հիմքի վրա հիմնավորում էին մարդկանց բնական անհավասարությունը՝ հասարակությունը բաժանելով բարձր ու ցածր խավերի: Պարետոն առաջինը գիտական շրջանառության մեջ դրեց ընտրանի տերմինը՝ էլիտալոգիայի մեջ հանդիսանալով արիստոկրատական ուղղության հիմնադիրը: Նա սոցիալական տարակազմության օրենքը հիմնարար է համարում հասարակության համար՝ գտնելով, որ «անհատները տարբեր են ֆիզիկական, բարոյական և ինտելեկտուալ առումներով», ինչն էլ պայմանավորում է մեծամասնության կառավարումը փոքրաթիվ խմբի՝ ընտրանու կողմից: Պարետոն նշում է, որ ընտրանին գոյություն ունի ցանկացած հասարակության մեջ՝ թե՛ ժողովրդավարական և թե՛ բռնապետական քաղաքական համակարգերում: Պարետոն ընտրանու պատկանելությունը բխեցնում է անհատի մարդկային որակներից՝ հոգեբանական, մտավոր, բարոյական և այլ ունակություններից, ընտրանին դիտարկում է որպես լավագույն մարդկանց խումբ: Ընտրանու բնորոշման համար կարևորելով հատկապես հոգեբանական որակները և ունակությունները՝ նա գտնում է, որ դրանք ընտրանու գործունեության անփոփոխ հիմքերն են և արտահայտում են նրա անհատականությունը: Ավելին, նա մարդկային գործունեության շարժառիթը և պատմության շարժիչ ուժը նույնպես համարում է հոգեբանական խթանները, գործոնները: Հենց հոգեբանական յուրահատուկ որակներն են նպաստում իշխանության մեջ մնալու առավել ընդունակներին, եռանդուններին և ուժեղներին՝ ինչպես լավ, այնպես էլ վատ իմաստով: «Անհատների միագումարը, որոնցից յուրաքանչյուրը իր գործունեությամբ ոլորտում ստանում է ամենաբարձր ցուցանիշներ,-

² П. Парет, Сравнительная политология, 1982, с. 92.

նշում է Պարետոն,- մենք անվանում ենք ընտրանի»³: Սակայն Պարետոն իր սահմանման մեջ բարոյական կողմին ամենևին չի անդրադառնում. նրա համար ընտրանի են նրանք, ովքեր վերևում են և իրենց գործունեության բնագավառում աչքի են ընկնում բարձր ցուցանիշներով ու արդյունավետությամբ: Ընտրանի տերմինի գլխավոր գաղափարը գերազանցությունն է,-ավելացնում է նա: Մեծ է Պարետոյի ավանդը ընտրանու շրջապտույտի տեսության մեջ. շրջապտույտ, որ հասարակության հավասարակշռությունը ապահովող անընդհատ գործընթաց է, ինչը նա անվանում է «պատմության ունիվերսալ օրենք»⁴: Մարդկության պատմությունը, ըստ Պարետոյի, ընտրանիների մշտական հերթափոխության պատմությունն է: Ոմանք բարձրանում են, մյուսները՝ իջնում: Ընտրանիները միտում ունեն անկման, և ցածր խավերի առավել ունակ ներկայացուցիչները բարձրանում են սոցիալական աստիճաններով ու ընդգրկվում կառավարող ընտրանու մեջ: Սա պայմանավորված է նրանով, որ ընտրանուն պատկանելը միայն ժառանգական չէ, քանզի ընտրանու անդամների ոչ բոլոր ժառանգներն են օժտված իրենց ծնողների բարձր հատկություններով: Դրա համար անընդհատ կատարվում է ընտրանիների փոխարինում նորերով: Ընտրանու շրջապտույտը բերում է նոր մտքերի, գաղափարների շրջապտույտի, և դա կատարվում է այն ժամանակ, երբ քաղաքական համակարգը բաց է և ընտրանին հասկանում է շրջապտույտի անհրաժեշտությունը: Ընտրանու շրջապտույտի դադարեցումը հանգեցնում է հեղափոխության: Վերջինս Պարետոն մեկնաբանում է որպես կառավարող և պոտենցիալ ընտրանիների պայքար ու հերթափոխություն: Ընտրանիներին Պարետոն բաժանում է երկու տեսակի՝ առյուծների և աղվեսների: Առաջիններին յուրահատուկ են կառավարման ուժային մեթոդները, պահպանողականությունը, երկրորդներին՝ մանիպուլյացիան, ճկունությունը, խորամանկությունը: Ի դեպ, Պարետոն ժողովրդավարական վարչակարգերը անվանում է պլուտոկրեմոկրատիա՝ համարելով դա աղվեսների կառավարում՝ հենված խորամանկության և քաղաքական զանազան պարսավելի գործունեության վրա:

Ընտրանու դասական տեսության հաջորդ ներկայացուցիչը իտալացի սոցիոլոգ Մոսկան է: Նա ձևակերպեց ընտրանու տեսության կառուցվածքագործառնության իմնադրությունները՝ քաղաքական ընտրանին դիտելով որպես հասարակության համար կարևորագույն գործառնության վրա:

³ Տե՛ս **Ашян Г. К.**, *Современные теории элиты*, М., 1974, էջ 42:

⁴ **Pareto V.**, *les systemes socialistes*. Տե՛ս **Ашян Г. К. Понедельков А. В. и другие.** *Основы политической элитологии*, М., 1999, стр. 32.

ներ իրականացնող կառավարողների խումբ: Այս կապակցությամբ նա գրում է. «...բոլոր հասարակություններում՝ հազիվ քաղաքակրթությանը հասած և ամենաժամանակակից ու հզոր հասարակությունները, միշտ գոյություն ունեն մարդկանց երկու դաս՝ իշխող դաս, և դաս, որին իշխում են: Առաջին դասն ավելի փոքրաքանակ է և իրականացնում է բոլոր քաղաքական գործառնությունները, նրա ձեռքում են կենտրոնացված իշխանության բոլոր լծակները: Մինչդեռ մյուսն առավել մեծաքանակ է և կառավարվում է առաջինի կողմից»⁵: Մոսկան փորձում է հիմնավորել փոքրամասնության կառավարումը մեծամասնության վրա ոչ այնքան կառավարող դասի բնորոշ հատկանիշներով՝ խիզախություն, հարստություն, բարձր ծագում, կառավարելու հմտություն և այլն, որքան այդ խմբի ներքին համախմբվածությամբ ու կազմակերպվածությամբ՝ եզրակացնելով, որ «կազմակերպված փոքրամասնության իշխանությունը մեծամասնության վրա անկանխելի է»: Նա գտնում է, որ հասարակության կառավարման արդյունավետությունը պայմանավորված է կառավարող դասակարգի վերարտադրությամբ: Նա կառավարող ընտրանու համար մատնանշում է հավաքագրման երկու ուղի՝ արիստոկրատական և դեմոկրատական: «Բոլոր կառավարող դասակարգերը միտում ունեն դառնալ ժառանգական, եթե ոչ օրենքով, ապա՝ փաստացի», զգուշացնում է Մոսկան՝ գտնելով, որ եթե տիրապետի առաջին միտումը, ապա կառավարող դասակարգը կդառնա փակ և հասարակության զարգացումը կդանդաղի: Երկրորդ դեպքում՝ ցածր խավերի ունակ ներկայացուցիչները կհամալրեն կառավարող ընտրանու շարքերը, և արագ տեղի կունենա նորացում: Այսպիսով, առողջ հասարակության ստեղծման գրավականը նա տեսնում է լավագույն մարդկանց կառավարող ընտրանու շարքերը ընդգրկելու մեջ: Սակայն ըստ Մոսկայի, այդ գործընթացը պետք է տեղի ունենա աստիճանաբար, քանզի գերակա արժեքը երկրի կայունության պահպանումն է, և նորացումը ամենևին էլ չպետք է խարխլի պետության հիմքերը: Այդ իսկ պատճառով նա կոչում է երկու միտումների միջև հավասարակշռության պահպանմանը. նոր մարդկանց մուտքը պետք է այնպես դանդաղ կատարվի, որ չխաթարի գործող համակարգի կայունությունը:

4. Պարետոյի և Գ. Մոսկայի՝ ընտրանու տեսությունների ելակետային դրույթներից շատերը բավականին նման են իրար, սակայն կան նաև փոկան տարբերություններ: Եթե Պարետոն կոչում է ընտրանու մի տիպը փոխարինելու մյուսով, ապա Մոսկան վերարտադրությունը դիտում է

⁵ Москва Г., Правящий класс, Ст в Антология мировой политической мысли в пяти томах, т. 2, 1997, էջ 118:

որպես «լավագույն» ներկայացուցիչներին աստիճանաբար ընտրանու մեջ ընդգրկելու գործընթաց: Եթե Մոսկան բացարձակացնում է քաղաքական գործունի դերը, ապա Պարետոն ընտրանու դիմամիկան մեծամասամբ բացատրում է հոգեբանորեն: Մոսկայի համար ընտրանին լոկ քաղաքական դասակարգ է, մինչդեռ Պարետոյի ընտրանու ըմբռնումը առավել լայն ընդգրկում ունի:

Ընտրանու դասական տեսության մյուս ներկայացուցիչ Ռոբերտ Միխելսը հասարակության մեջ ընտրանու գոյությունը հիմնավորում է դեկավարման գործընթացներին ժողովրդի չմասնակցելով և հսկման անհնարինությանը: Նա գտնում է, որ հասարակության կազմակերպական կառուցվածքները նպաստում են «օլիգարխիայի երկաթե օրենքի առաջացմանը»⁶: Արևմտյան եվրոպայի սոցիալիստական և սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունների գործունեությունը ուսումնասիրելիս Ռ. Միխելսը գալիս է այն եզրակացության, որ իշխանությունը այդ կազմակերպություններում իրականում պատկանում է կուսակցական վերնախավի փոքրաթիվ անձանց: Քանզի մեծ կազմակերպությունների կառավարումը պահանջում է մասնագիտական գիտելիքներ և ձեռնհասություն: Այսպիսով «կազմակերպությունն ստեղծում է ընտրյալների իշխանություն զանգվածների վրա, որոնք ընտրել են նրանց: Սա է կազմակերպությունների ոսկե օրենքը: Այնպես որ, ով ասում է կազմակերպություն, ասում է՝ օլիգարխիա, այնպես որ ոչ մի ժողովրդավարություն չի եղել և չի լինի: Չկա այնպիսի կազմակերպություն, որ թույլ տա սովորական մարդու ծայրը լսվի: Չնայած կուսակցությունների լիդերները գործում են զանգվածի անունից, սակայն նրանք պաշտպանում են իրենց նոր դիրքին համապատասխան շահեր»⁷: Ըստ էության Միխելսը առաջինն էր, որ մատնանշեց կառավարող էլիտայի բյուրոկրատացման գործընթացը, հանգեցրավ խիստ հոռետեսական եզրահանգման՝ ժողովրդավարության կործանման գաղափարին:

Ընտրանու դասական տեսությունները հիմք հանդիսացան հետագայում ընտրանու ժամանակակից տեսությունների առաջացման համար, որոնցում, ժամանակաշրջանի փոփոխություններին համապատասխան, ընտրանու երևույթը ենթարկվեց տեսական ու փորձարարական հանգամանակից վերլուծության:

Մասնագիտական գրականության մեջ կան ընտրանու ամենատար-

⁶ Nichels R Political Parties A Sociological Study of the oligarchical tendencies of modern democracy H. Y., 1962, p. 34, տես **Амхн Г. К., Понедельков А. В., Основы политической элитологии**, էջ 36:

⁷ Տես **Амхн Г. К., Современные теории элиты**, М., 1974, с. 47-48:

բեր սահմանումներ. այսպես, էլիտան հասարակության մեջ առավել կարևոր գործառույթներ իրականացնող փոքրամասնությունն է, որի ներկայացուցիչները ունեն առավել մեծ ազդեցություն և կշիռ (Ս. Կելլեր), անձինք, ովքեր ունեն մտավոր և բարոյական առավելություն զանգվածի նկատմամբ (Լ. Բոդեն), պետական իշխանություն իրականացնող, կարևորագույն որոշումներ ընդունող և բյուրոկրատական ապարատի միջոցով դրանք կատարումը վերահսկող անձինք (Ս. Սանիստեբան), հասարակության քաղաքական ոլորտում առաջատար դիրք ունեցող խմբեր, անձիք, ովքեր հասարակության մեջ զբաղեցնում են բարձր պաշտոններ և դրա շնորհիվ ունեն ազդեցություն սոցիալական առաջընթացի վրա: Ընտրանին հասարակության մեջ հեղինակություն և որոշակի կարգավիճակ ունեցող անձիք են, որոնք առավելագույն չափով տիրապետում են նյութական և ոչ նյութական արժեքների (Յ. Լասսուել):

Տարբեր հեղինակներ ընտրանու իրենց սահմանման ժամանակ ելնում են ամենաբազմազան չափորոշիչներից, որոնք խմբավորելով՝ կարելի է առանձնացնել երկու մոտեցում՝ արժեքային և կառուցվածքագործառութային: Ըստ արժեքային մոտեցման հասարակության մեջ ընտրանու գոյությունը պայմանավորված է մարդկանց միջև եղած մտավոր-բարոյական տարբերություններով: Կառուցվածքագործառութային մոտեցման դեպքում շեշտը դրվում է սոցիալական կարգավիճակի և հիմնարար արժեքների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի վրա:

Ընտրանու էությունը հասկանալու համար անհրաժեշտ է բացահայտել հասարակության մեջ նրա տեղը, դերը և նշանակությունը. դրանք հետևյալներն են.

- մարդկանց հոգեբանական և սոցիալական անհավասարությունը, տարբեր ընդունակություններն ու հնարավորությունները
- քաղաքական մասնակցության ցանկությունն ու կարողությունը
- քաղաքական զարգացման գործընթացների արհեստավարժ բանիմացությունը
- կառավարման գործունեության կարևորության ընկալումը
- բնակչության լայն խավերի քաղաքական պասիվությունը
- արժեքների ու ռեսուրսների իրատեսական գնահատումը և բաշխումը:

Ընտրանու առկայության անխուսափելիությունը առավել մանրակրկիտ քննարկվում է կենսաբանական, հոգեբանական, բյուրոկրատական և տեխնոկրատական տեսություններում:

Կենսաբանական տեսության համաձայն մարդկանց միջև անհավա-

Երոճմոխոսոհ տոմ 'վնզտ զոխոմն ըսոմվոկմոմզվյ 'վնմոհոցոցվո
 -ոո ցոճմոխոսոհ տոմ 'ցոհոտոզի ո ցոհոհոմոմոոոյ 'վնզճվն մզոմ
 զոխոմն տոմ 'ցոհոտոմհստոկվո 'ցոհոնցոսոթ 'վնզցոսոմնո
 ցոճմոխոջ տոմ 'ոմվնցոսո 'մվնոցվննց 'նսմոխոսոհ ոզ ոսոյվ մ
 -զցկցոմոց մնզտ զոխոմն ըսնմոհոցոյ ցոհոճոնոճ տոմ 'մզշվյ
 -ոփո՝ մզմոտ ոզցոս ցոսմոսն մոցոյ ցոճմոխոկոսո ոցոմոց

ՆՅԱԳԵԹԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼԻԶԱՑԻԱ

[illegible]

ՀԱՍՏՈՒՄ

-որ 'յոհյոցմոմոցուսեօք չ գոխսիոցոցոխ ըյոսթսսզմմոտ դձկո
սոցոսոցմ դ վսզոցոխեօեօ 'ձրկկ ոհոհոցմոմոցոցի վոս ոցոսթսսմո

ծների՝ բռնապետական, ամբողջատիրական, ժողովրդավարական. ըստ համալրման՝ ինստիտուցիոնալ, բաց և փակ ընտրամիների. ըստ սեփականության պատկանելիության՝ արդյունաբերական, ֆինանսական, գյուղատնտեսական, մտավոր և այլն: Կան նաև այլ դասակարգումներ. ըստ իշխանական կառույցների, սոցիալական կարգավիճակի, հասարակական գործընթացների, կառավարական որոշումների և այլն:

Կառավարող ընտրանու մեջ մտնում են այն անհատները կամ խմբերը, որոնք ռեալ կերպով մասնակցում են որոշումների ընդունմանը կամ էլ ազդեցություն ունեն այդ որոշումների ընդունման գործընթացում: Ընդդիմադիր ընտրանու մեջ մտնում են նրանք, ովքեր ձգտում են զբաղեցնել կառավարող ընտրանու դիրքերը: Պոտենցիալ ընտրանիները առաջադրում են պոպուլիստական կարգախոսներ, որպեսզի ոչ էլիտար մեծաքանակ խմբերի աջակցությամբ իշխանությունից հեռացնեն կառավարող ընտրանուն:

Կառուցվածքային առումով ընտրանին միատարր չէ. ստորաբաժանված է իրար հետ փոխկապակցված ենթախմբերի, որոնցից յուրաքանչյուրը քաղաքական գործընթացներում ունի իր յուրահատուկ տեղն ու դերը, մասնակցությունը, ազդեցությունը հասարակության համար կարևոր որոշումների ընդունման վրա: Ըստ կառավարման ոլորտների տարբերակվում են՝ քաղաքական, տնտեսական, լրատվական, ռազմական, գիտամշակութային ընտրանիներ: Գոյություն ունի ընտրանիների հավաքագրման երկու համակարգ՝ գիլդային (փակ) և անտրեպրենյորական (բաց): Մաքուր ձևով այս համակարգերը հանդես են գալիս շատ հազվադեպ: Առաջինը հիմնականում հանդիպում է ավտորիտար ու ամբողջատիրական երկրներում, երկրորդը՝ ժողովրդավարական:

Գիլդային համակարգը բնութագրող հատկանիշներից են՝

ա) սելեկտորատի համեմատաբար ոչ մեծ փակ շրջանը,

բ) ընտրական գործընթացի ինստիտուցիոնալացման բարձր աստիճանը, այսինքն՝ ընտրության համար ֆորմալ պահանջների առկայությունը (աշխատանքային ստաժ, տարիք, կուսակցական պատկանելություն, կրթություն և այլն),

գ) բարձր դիրքերի համար թեկնածուների ընտրությունը որպես կանոն կատարվում է հասարակության գերիշխող խավերից:

Անտրեպրենյորական համակարգը բնորոշվում է՝

- բացությամբ, հասարակության բոլոր ներկայացուցիչների համար ղեկավար դիրքեր զբաղեցնելու լայն հնարավորություններով,

- ֆորմալ նվազագույն պահանջներով,

- սելեկտորատի լայն շրջանակով,

- ընտրական օրենքներին համապատասխան ընտրության մեծ մրցակցությամբ,

- անհատական հատկություններով, ակտիվությամբ, վառ գաղափարներով ուրիշներին գրավելու ունակության առաջնային նշանակությամբ:

Երկու համակարգերն էլ ունեն իրենց դրական և բացասական կողմերը:

Անտրեպրեններականը ավելի է գնահատում վառ անհատներին, ավելի բաց է երիտասարդ լիդերների համար: Բացասական կողմերից է քաղաքականության մեջ ռիսկի մեծ հավանականությունը:

Գիլդային համակարգը նույնպես ունի իր բացասական և դրական կողմերը: Դրական կողմերից է՝ որոշումների հավասարակշռությունը, դրանց ընդունման ժամանակ ռիսկի ցածր աստիճանը, քաղաքականության կանխատեսման մեծ հավանականությունը: Միաժամանակ այս համակարգը ենթակա է բյուրոկրատիզացման, պահպանողականության:

Ըստ արևմտյան հետազոտողների՝ կարիերա ստեղծելու կամ ղեկավար շրջաններ մուտք գործելու համար պետք է բավարարել հետևյալ պահանջները.

1. Ունենալ սոցիալական պատկանելիություն: Կարելի է ասել, որ սոցիալական ցածր խավին պատկանող անձինք ունեն կարիերայի ավելի քիչ հնարավորություններ, քան բարձր դասին պատկանողները:

2. Հատուկ դաստիարակություն և համալսարանական կրթություն:

3. Ընտրանու թեկնածուն պետք է դավանի այդ երկրի հիմնական կրոնը՝ կամ կրոններից մեկը և ունենա հայացքների կոնկրետ համակարգ:

4. Ունենա մասնագիտություն, որը կարող է տալ լայն հնարավորություններ առաջխաղացման համար:

Ընտրանու հավաքագրումը առանցքային հիմնահարց է, քանի որ առաջին հերթին կապված է նրա կառավարչական գործունեության հետ, որովհետև ինչպիսին ընտրանու որակն է, այնպիսին էլ նրա կառավարումն է: Այս իմաստով էլիտայի որակն անմիջականորեն կախված է հավաքագրման սկզբունքներից: Անկասկած, ընտրանու հավաքագրման հիմնահարցը կապ ունի հասարակության (ստրատիֆիկացիայի)⁸ սոցիալական շերտավորման և սոցիալական մոբիլության հետ, որը

⁸ Ստրատիֆիկացիա նշանակում է հասարակության անդամների կամ խմբերի դասակարգում ըստ տարբեր հիմքերի և չափորոշիչների, ըստ սոցիալական դիրքի, նյութական բարիքների, սոցիալական հեղինակության, կրթության և այլն: Ստրատիֆիկացումն անշարժ է, հաստատուն է. փոփոխվում է անհատի կամ սոցիալական խավի կողմից:

ժամանակի ընթացքում փոփոխվում է: «Ցանկացած սոցիալ-քաղաքական համակարգ մշակում է հավաքագրման իր սկզբունքները, մեթոդները և եղանակները»⁹:

Ընտրանու հավաքագրման համակարգը կարևոր նշանակություն ունի քաղաքական ինստիտուտների գործառնության համար: Ժողովրդավարական քաղաքական համակարգի բնութագրիչ գծերից մեկն այն է, որ բոլոր քաղաքացիների համար հավասար պայմաններ է ստեղծում՝ մտնելու էլիտայի մեջ: Քաղաքակրթության փորձը ցույց է տալիս, որ հավաքագրման փակ համակարգում հասարակությունը դեգրադացվում է: Ընտրանու որակը կախված է նրանից, թե ինչքան է նա թափանցիկ, բաց, առավել գործուն, կրթված և ունակ: «Բաց ընտրանին բաց հասարակության կարևորագույն տարրն է, ուր բարձր է սոցիալական մոբիլության աստիճանը և սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակը»¹⁰:

Հավաքագրման հետ անմիջականորեն առնչվում է մեկ այլ կարևոր հասկացություն՝ հավաքագրման ուղիները: Սրանք բազմաթիվ են. քաղաքական կուսակցությունները, պետական ապարատը և տեղական կառավարման մարմինները, ուժային կառույցները, կրթական համակարգը, կրոնական կազմակերպությունները և այլն: Քաղաքագիտական գրականության մեջ կան հետաքրքիր ուսումնասիրություններ հավաքագրման ուղիների մասին: Մեծ է քաղաքական կուսակցությունների դերը ընտրանու ձևավորման գործընթացում: Բյուրոկրատական ապարատը նույնպես մեծ դեր է խաղում ընտրանու ձևավորման գործում ինչպես զարգացած, այնպես էլ զարգացող երկրներում: Իշխանության բարձր մարմիններում ընդգրկվածների մեծ մասը եղել են պետական ծառայողներ:

Ծառայությունը ուժային կառույցներում հաջող գրավական է քաղաքական կարիերայի համար: Կրթական ուղին նույնպես կարևոր է ընտրանի մտնելու համար: Մասնավորապես, ժողովրդավարական երկրներում կրթությունը մեծ դեր ունի ընտրանու հավաքագրման մեջ: Կան հատուկ դպրոցներ, որոնք համարվում են քաղաքական ընտրանու պատրաստման առաջնակարգ հաստատություններ: Դրանք աչքի են ընկնում ժառանգական հաջորդականությամբ և նպաստում են ընտրանու վերարտադրությանը: Նմանատիպ գործընթացներ աստիճանաբար ընթանում են նաև ՀՀ-ում, սակայն այն մատերիան, որից ստեղծվում է քաղաքական ընտրանին, այսօր դեռ լրիվ մշակված չէ:

⁹ «Социология политики», М., 2001, էջ 460:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 463:

Կայուն ժողովրդավարական երկրներում, ուր իշխանությունը լեգիտիմ է, կառավարող ընտրանու ձևավորման հիմնական միջոցը ընտրություններն են: Այս դեպքում ժողովրդի և ընտրանու փոխգործունեությունը կրում է լեգալ և լեգիտիմ բնույթ: Որոշակի ժամանակահատվածում ժողովրդի վստահությունը և քվեն ստացած ընտրանու գործառույթների բովանդակությունը և սահմանները որոշվում են երկրի բարձրագույն օրենքով՝ սահմանադրությամբ: Իհարկե, բացառված չեն շեղումները, երբ ռեալ կյանքը չի համապատասխանում սահմանադրության մեջ ամրագրված սկզբունքներին, կամ էլ փոփոխությունները դեռևս չեն արտացոլվել սահմանադրության մեջ: Կառավարող ընտրանու սոցիալական նշանակությունը թերևս առավել պարզորոշ դրսևորվում է նրա իրականացրած բարդ, բազմաբնույթ հետևյալ գործառույթների մեջ: Թվարկենք դրանցից կարևորագույնները՝

- Քաղաքական գաղափարախոսությունների, ծրագրերի, սահմանադրության ու օրենքների մշակում,

- Տարբեր սոցիալական խմբերի, շահերի ուսումնասիրում և վերլուծություն,

- Քաղաքական ծրագրերի, մտահղացումների իրականացման մեխանիզմների ստեղծում,

- Քաղաքական լիդերների առաջադրում:

Ավելի լայն կտրվածքով կարելի է առանձնացնել քաղաքական ընտրանու հետևյալ գործառույթները. ա) ռազմավարական քաղաքական գործողության ծրագրի մշակում, որն ընդգրկում է ինչպես ամբողջ հասարակության, այնպես էլ առանձին խմբերի շահերը, բ) հաղորդակցման, որտեղ հաշվի են առնվում հասարակության բոլոր շերտերի կապերն ու փոխհարաբերությունները, նրանց շահերի ներդաշնակումը: գ) կազմակերպչական, մշակված քաղաքական զարգացման և որոշումների իրականացում, դ) ինտեգրացնող. հասարակության կայունության, միասնականության ամրապնդում և այլն:

Մասնագիտական գրականության մեջ հաճախ քաղաքական ընտրանի և կառավարող ընտրանի հասկացությունները նույնացվում են. երբեմն ընտրություններում հաղթանակած քաղաքական ընտրանուն անվանում են կառավարող ընտրանի, ինչը մեր կարծիքով սխալ է, քանի որ կառավարող ընտրանու և քաղաքական ընտրանու հարաբերությունը ամբողջի ու մասի հարաբերություն է: Ծավալային առումով կառավարող ընտրանին ավելի մեծ է, քան քաղաքական ընտրանին, քանի

որ կառավարող ընտրանու մեջ բացի քաղաքական ընտրանուց մտնում են նաև տարբեր ուղորտների՝ տնտեսական, ռազմական, գիտամշակութային ընտրանիների որոշակի հատվածների առավել հեղինակավոր ներկայացուցիչները: Բացի դրանից, եթե կառավարող ընտրանու սահմանման առանձնացման չափանիշը միայն տվյալ սոցիալական խմբի ազդեցությունն է, ապա քաղաքական ընտրանին սահմանելիս ելնում ենք հետևյալ չափանիշներից. քաղաքական ընտրանու ներկայացուցիչը պետք է լինի որևէ գաղափարախոսության կրող, ունենա սեփական ծրագրեր հասարակության կարևորագույն խնդիրների լուծման համար և իրական ազդեցություն կարևոր որոշումների ընդունման վրա:

Ժամանակակից քաղաքագիտության մեջ մշակված են կառավարող ընտրանու կազմի բացահայտման և վերլուծության մեթոդները: Դրանք են՝

1. **Դիրքային.** երբ հաշվի են առնվում քաղաքական գործչի արժեքային կողմնորոշումները, աշխարհայացքը, քաղաքական կարգավիճակը:

2. **Կարգավիճակային.** հասարակության հիերարխիայի մեջ զբաղեցրած տեղը, աջակցության սոցիալական բազան, հասարակական շահերի՝ նրա ընկալման մակարդակը:

3. **Վարկանիշային.** հասարակության մեջ ունեցած համբավը, կրթությունը, հեղինակությունը, իմիջը, անձնական հատկանիշները, վարքագծի մոտիվները և այլն:

4. **Գործնական արդյունքները՝** գործունեության արդյունավետությունը, ընդունած որոշումների որակն ու հետևանքները, հասարակության առջև պատասխանատվությունը: Կառավարող ընտրանու կազմի բացահայտման ժամանակ ճիշտ չի լինի գերապատվությունը տալ նշված մեթոդներից որևէ մեկին, առավել արգասավոր է կիրառել թվարկված բոլոր մեթոդները միասին:

Այսպիսով, քաղաքական ընտրանու էության, կառուցվածքի, նրա հավաքագրման ու գործառույթների պարզաբանումը ցույց է տալիս, թե ինչքան կարևոր է դրանց դերը մարդկանց և հասարակության կենսագործունեության մեջ:

6. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼԻԴԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԻԴԵՐՈՒԹՅԱՆ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ

Քաղաքական լիդերության հիմնահարցը հետազոտության օբյեկտ է ինչպես քաղաքագիտության, այնպես էլ քաղաքական սոցիոլոգիայի և քաղաքական հոգեբանության համար: Քաղաքագիտությանը հետաքրքրում են այն հարցերը, թե ո՞ւմ կարելի է համարել քաղաքական լիդեր, ի՞նչ դեր ունի նա հասարակության զարգացման մեջ, որո՞նք են նրա հիմնական գործառույթները և այլն: Քաղաքական սոցիոլոգիան ավելի շատ զբաղվում է քաղաքական լիդերի առաջացման, սոցիալական միջավայրի հետ ունեցած փոխազդարձ ներգործության, սոցիալական բազայի հարցերով: Քաղաքական հոգեբանության մասնագետները ուշադրություն են դարձնում լիդերի անձնական հատկանիշների, հոգեբանական բնութագրումների, գործողությունների հոգեբանական դրդապատճառների վրա և այլն: Հասարակության մեջ լիդերի խաղացած դերին անդրադարձել են ականավոր շատ մտածողներ, պատմաբաններ և կենսագիրներ:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ գոյություն ունեն լիդերի և լիդերության սահմանման մի շարք մոտեցումներ: Որոշ հեղինակներ շեշտը դնում են քաղաքականության սուբյեկտների գործունեության ժամանակ նրանց փոխազդեցության վրա, մյուսները՝ գործունեության արդյունավետության վրա: «Լիդերը,- ինչպես նշում է Դ. Վ. Օլշանսկին,- դեմք է՝ ընդունակ ազդելու ուրիշների վրա, նրանց համատեղ գործունեությունը ամբողջացնելու և ուղղելու տվյալ ընկերության շահերի բավարարմանը»¹:

Լիդերը կազմակերպության կամ փոքր խմբի հեղինակավոր անդամն է, որի անձնական ազդեցությունը թույլ է տալիս գլխավոր դեր խաղալու սոցիալական գործընթացներում: Լիդերը խմբի այն անդամն է, որին խումբը իրավունք է վերապահում իր համար էական նշանակություն ունեցող իրադրությունում ընդունելու պատասխանատու որոշում և վճռա-

¹ Д. В. Ольшанский, Политико-психологический словарь, М., 2002, т. 233.

կան դեր խաղալու խմբի գործունեության փոխհարաբերությունների կարգավորման մեջ: Լիդերությունն անձի և նրա թիմի ընդունակությունն է՝ ազդելու մարդկանց վրա, նրանց գործունեությունն ուղղելու իրենց նպատակների իրականացմանը: Քաղաքական լիդերությունն ընդունակություն է՝ ազդելու մարդկանց քաղաքական վարքագծի և գործունեության վրա, մշտական և անխափան կապ հաստատելու իշխանության հետ: Ամերիկյան մի շարք քաղաքագետների կարծիքով լիդերի հեղինակությունը պայմանավորված է նրա կողմից համախոհներ նվաճելու ընդունակությամբ²:

Քաղաքականության մեջ, ըստ գործունեության բնույթի և մասշտաբի, գործում է լիդերի երեք մակարդակ: Առաջինը փոքր խմբի լիդեր է, որն օժտված է բազմաթիվ ընդունակություններով. իրադրության տիրապետման և իրատեսական որոշումների ընդունման կարողությամբ, ճիշտ քաղաքական ընտրություն կատարելու ընդունակությամբ և այլն: Նա խմբի ամենահեղինակավոր և իշխանություն ունեցող դեմքն է, իրականացնում է խմբի «ուղեղային կենտրոնի» գործառույթները, ստեղծում է հոգեբանական բարենպաստ եղանակ, հաստատում կապեր, թուլացնում խմբի ներսում եղած լարվածությունը: Երկրորդը հասարակական շարժման, կազմակերպության, կուսակցության լիդերն է, որն ընդունակ է արտահայտելու և պաշտպանելու խմբի շահերը և իրականացնելու նպատակներն ու պահանջները: Այդ մակարդակի լիդերն ազդում է հասարակական կարծիքի վրա ինչպես իր անձնական հատկանիշներով, այնպես էլ խմբի, կազմակերպության միջոցով: Եվ, վերջապես, երրորդը քաղաքական այն գործիչն է, որի գործունեությունը ծավալվում է իշխանական հարաբերությունների համակարգում, ի դեմս որի քաղաքական լիդերությունը ներկայացվում է սոցիալական ինստիտուտի ձևով:

Լիդերի անձնական հատկանիշներն առաջին մակարդակում ավելի էական նշանակություն ունեն, քան երկրորդ և երրորդ մակարդակներում: Քաղաքական լիդերի ազդեցությունը երկրորդ և երրորդ մակարդակներում պայմանավորված է իշխանության և հասարակության սոցիալական լայն խավերի հետ ունեցած կապերով, զանգվածների քաղաքական պահանջների, նրանց գիտակցության և լիդերի ծրագրի նկատմամբ դրսևորած վերաբերմունքով: Դրա համար կարևոր նշանակություն ունի լիդերի տեղեկացվածությունը մարդկանց տրամադրության և կարիքների մասին:

Ժամանակակից արևմտյան քաղաքագիտության և սոցիոլոգիայի

² Stou Political sciences An introduction. New Jersey, 1991, էջ 102

մեջ լիդերության հիմնահարցն ուսումնասիրվում է ընդհանուր տեսական և փորձնական մակարդակներով: Երկու դեպքում էլ իդեալական է համարվում այն լիդերությունը, որը նպաստում է աշխատանքի արտադրողականության բարձրացմանը և սոցիալական կոնֆլիկտը հասցնում է նվազագույնի: Արևմտյան շատ հեղինակներ են գերազնահատում հոգեբանական գործոնների դերը, իսկ որոշ հեղինակներ չափազանցում են հասարակական օբյեկտիվ պայմանների դերը: Մինչդեռ երկու ծայրահեղություններն էլ սխալ են. գիտությունը պահանջում է օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների ճիշտ զուգակցում, անկողմնակալ վերլուծություն: Լիդերության անհրաժեշտ պայմանը իշխանություն ունենալն է բոլոր տիպի կազմակերպություններում: Լիդերի անհատական արժանիքները ընդօրինակման և հարգանքի են արժանի: Բաց հասարակության մեջ շատ դժվար է թաքցնել լիդերի թերությունները և, հակառակը, հեշտ է ցույց տալ նրա առավելությունները: Լիդերությունը ենթադրում է որոշակի շրջապատ, որը պետք է ստեղծվի ըստ գործնական և մասնագիտական հատկանիշների: Անձնական նվիրվածությունը կարևոր և անհրաժեշտ պայման է, սակայն ոչ բավարար ժամանակակից քաղաքականության մեջ:

Քաղաքական գործընթացի կառավարումը սերտորեն կապված է կադրերի ընտրության հետ, որովհետև ենթակաների խոր գիտելիքները, ընդունակությունները, հոգեբանությունը երբեմն ավելի կարևոր են, քան սեփական փորձը: Այսօր, երբ կտրուկ բարձրացել են իշխանությունների պատասխանատվությունը և հասարակության պահանջները նրանց նկատմամբ, անհրաժեշտ են արհեստավարժներ, որոնք իշխանության տարբեր կառուցվածքներում արժանի լինեն բարձր պաշտոններ զբաղեցնելու: Պատահական չէ, որ պետական և քաղաքական գործիչներն իշխանության համակարգում ստեղծում են փորձագետ-արհեստավարժ խորհրդականների հաստիք: Նման հաստիքներ միշտ էլ եղել են: Կարևորն այն է, որ այդ հաստիքները զբաղեցնեն մասնագիտական և մարդկային բարձր որակներ ունեցող մարդիկ: Ազգային, պետական շահերին նվիրվածությունը լիդերության կարևոր պայմանն է: Եթե շրջապատի հետ լիդերին կապում են միայն անձնական շահերն ու հարաբերությունները, ապա լիդերությունը կորցնում է իր արդյունավետությունը: Լիդերությունը չի ժառանգվում. յուրաքանչյուր մոր լիդեր ծնվում է մորից, նրան չեն նշանակում, նա լիդեր է դառնում իր անձնական հատկանիշների շնորհիվ: Նորմալ քաղաքական համակարգում մորարարությունը լիդերության հերթափոխության հիմքն է:

Քաղաքական լիդերության հիմնահարցերի հետազոտության գոր-

ծում առաջնությունը պատկանում է արևմտյան հեղինակներին: Այս առումով կարելի է առանձնացնել մի քանի տեսակետներ, որոնք նական նշանակություն ունեն քննարկվող հարցերի պարզաբանման համար:

Լիդերության մասին արևմտյան գրականության մեջ լայն տարածում ունի «լիդերի հատկանիշների» տեսությունը, որը ձևավորվել է անգլիացի մարդաբան Ֆ.Յալթոնի հետազոտությունների ազդեցության տակ: Դեռևս 20-րդ դարի սկզբին նա ապացուցում էր, որ լիդերությունը և նրա հատկանիշները ստեղծվում են ժառանգականության հիմքի վրա: Այդ տեսության սահմաններում հետազոտվում են տարբեր ազգերի թագավորական դինաստիաները, կառավարողների միջև ամուսնությունները և այլն: Այսպիսի մոտեցման հիմնական գաղափարն այն է, որ եթե լիդերի հատկանիշները ժառանգական են, որոնց շնորհիվ նա տարբերվում է իր հետնորդներից, ապա անհրաժեշտ է այդ հատկանիշները առանձնացնել, դասակարգել:

«Լիդերի հատկանիշների» տեսության ներկայացուցիչները (Է. Բոգարդուս, Յ. Ջենինգս, Ռ. Ստոգդիլ և ուրիշներ) կազմել էին քաղաքական լիդերներին բնորոշ հատկանիշների աղյուսակ: Առանձնացվում էին հատկապես այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են՝ էներգիան, խելքը, հաստատուն բնավորությունը, հումորի զգացումը, կանխատեսելու շնորհքը, հաճելի երևալու ընդունակությունը և այլն: Մյուս տեսակետն այն է, որ լիդերը խմբի շահերի արտահայտիչն է, այսինքն խումբը ինքն է ընտրում լիդերին, լիազորում նրան պաշտպանելու իր շահերը: Այս պարագայում լիդերը հանդես է գալիս որպես «խմբի գործառույթները» իրականացնող: Հիմնահարցի հետազոտության մեջ մեծ է ամերիկյան հայտնի սոցիոլոգ Թ. Պարսոնսի դերը, որպես ֆունկցիոնալ – համակարգային դպրոցի ստեղծող: Ֆունկցիոնալ կառուցվածքային տեսության հեղինակների կարծիքով քաղաքական լիդերի հիմնական խնդիրն այն է, որ իր գործառույթն իրականացնելու ժամանակ պահպանի համակարգի ամբողջությունը և կենսագործունեությունը, ժամանակին կանխատեսի և լուծի սոցիալական կոնֆլիկտները: Պարսոնսի այս գաղափարը նպաստել է նոր «հետնորդների ձրոշիչ դերի» տեսության զարգացմանը, ըստ որի խումբը ինքն է ընտրում լիդերին, որն աշխատում է իրականացնել խմբի պահանջները: Այս տեսությունը, իհարկե, փորձային սոցիոլոգիայի հայտնագործությունն է: Դեռևս 19-րդ դ. ֆրանսիացի Գ. Լեբոնը նշում էր, որ զանգվածներն են հաճախ լիդերին թելադրում նրա գործելակերպը: Այս առումով քաղաքագիտության մեջ տարածված է այն կարծիքը, որ եթե լիդերը միայն հետևող է, ապա նա ոչ ավելին է, քան իր ստրուկների պարոն ստրուկը:

Լիդերության հետազոտության բնագավառում տարածված է նաև իրավիճակային մոտեցումը: Պատմական յուրաքանչյուր իրադրություն առաջ է քաշում իր լիդերին, որը համապատասխանում է հատկապես այդ իրադրությանը, այդ ժամանակաշրջանին: Իրավիճակային մոտեցումն ամբողջովին չի անտեսում «հատկանիշների տեսությունը»։ Սրա կողմնակիցները նշում են, որ լիդերի մի քանի հատկանիշներ փոխվում են՝ պայմանավորված պատմական իրադրությամբ: Օրինակ, մարդը գործելով շուկայական տնտեսության պայմաններում՝ աշխատում է իր մեջ մշակել այնպիսի հատկանիշներ, որոնք համապատասխանում են իրավիճակի պայմաններին, ձգտում է ավելի թանկ վաճառել իր գիտելիքները, փորձը, նորարարությունները, կարողությունները և այլն: Լիդեր է դառնում նա, ով կոնկրետ իրադրության մեջ ավելի լավ է կատարում իր դերը: Իրադրություն կարող է ստեղծվել լիդերի ուժով այնքանով, որքանով թույլ լիդերը կարող է ստեղծվել իրադրության շնորհիվ: Իրադրության ուսումնասիրությունը, որտեղ գործում է լիդերը, կարող է նրա շատ հատկանիշներ բացահայտել, ավելին, տարբեր իրադրությունների ժամանակ տարբեր կարգի և ոճի լիդերի կարիք առաջադրել: Չնայած իրավիճակային մոտեցումը չի հերքում «հատկանիշների տեսությունը», այսուհանդերձ արևմտյան մի շարք հետազոտողներ գտնում են, որ այն իջեցնում է լիդերի ակտիվությունը՝ նրան դարձնելով իրադրության գործիք: Իրոք, իրադրությունը կարող է ոչ միայն ազդել լիդերի վարքագծի վրա, այլև էապես փոխել նրան, դարձնել իր գործիքը: Սակայն միայն իրադրությամբ հնարավոր չէ բացահայտել լիդերության բարդ երևույթը: Լիդերը կարող է իրադրությամբ գերի դառնալ, որը բնորոշ է թույլ լիդերին. նա կարող է նաև վերահսկել իրադրությունը, ավելին՝ ազդել նրա զարգացման ընթացքի վրա:

Քաղաքական լիդերության հիմնահարցի հետազոտության մեջ մեծ է ամերիկյան քաղաքագետների, մասնավորապես Մ. Յերմանի դերը: Վերջինս ուսումնասիրելով լիդերության մասին վերջին տարիների հրապարակումները՝ հանգեց այն եզրակացության, որ քաղաքական լիդերի վրա կարող են ազդել հետևյալ գործոնները. քաղաքական համոզմունքները, ոճը, շարժառիթները, ռեակցիան, հանգամանքները, փորձը, քաղաքական եղանակը և այլն: Լիդերության հիմնահարցի վերլուծության ժամանակ նա կարողացավ հաղթահարել սոսկ հոգեբանական գործոնների ազդեցությունը, որը շատ ընդգծված է արևմտյան հեղինակների մոտ:

Հասարակական կյանքում քաղաքական լիդերի աստիճանական զարգացումն ընդգրկում է մի քանի փուլ. հասարակական շարժման

առաջացումը, լիդերների ի հայտ գալը, այնուհետև կուսակցությունների կազմավորումը, կառավարման պաշտոնակարգության (հիերարխիա) ձևավորումը և, վերջապես, բոլոր մակարդակներում իշխանության համար մղվող պայքարը: Քաղաքական լիդերի ծնունդը հաճախ տեղի է ունենում սովորական պայմաններում, երբ խմբի, կազմակերպության առաջ անհետաձգելի որոշում ընդունելու խնդիր է դրվում: Այսօր քաղաքական լիդերների շարքն են դասվում ոչ միայն պետական, կուսակցական և հասարակական - քաղաքական կազմակերպությունների ղեկավարները, այլև քաղաքական կյանքի վրա մեծ ազդեցություն ունեցող հանրահայտ գործիչները: Այս առումով անհրաժեշտ է որոշակի հստակություն մտցնել «լիդեր» և «ղեկավար» հասկացությունների միջև:

Լիդերը խմբում, կազմակերպության մեջ իշխանությունը իրականացնում է շնորհիվ իր հեղինակության և անձնական ազդեցության: Նա ձևավորվում է օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ որոշակի գործոնների առկայության պայմաններում: Ղեկավարը ընտրվում կամ նշանակվում է, այսինքն իշխանական գործառույթներ է ստանձնում որոշակի կանոնների և նպատակաձևված գործողության շնորհիվ: Լիդերը անձ է, անհատականություն, բնական ընտրության արդյունք: Ղեկավարությունը կայուն է: Ի տարբերություն ղեկավարի, լիդերը չունի օրենքով խիստ կանոնակարգված իրավունքներ և պարտականություններ: Եթե տվյալ խմբի կամ կազմակերպության ղեկավարը և լիդերը նույն մարդը չէ, ապա նրանց փոխհարաբերությունները կարող են նպաստել խմբի գործունեությանը կամ հակառակը:

Քաղաքական լիդերի հռչակը, հեղինակությունը կախված են ոչ միայն ընդհանուր պայմաններից, անձնական հատկանիշներից, այլև այն գործառույթներից, որոնք նա իրականացնում է: Նշենք դրանցից մի քանիսը:

Կառուցողական գործառույթ, որն արտահայտվում է կոնկրետ ծրագրի մեջ և ընդգրկում է հասարակության բոլոր անդամների կամ մեծամասնության շահերը: Պատմության մեջ քիչ չեն դեպքեր, երբ շատ վերափոխումներ նրա նախաձեռնողներին անհաջողության են մատնել՝ մարդկանց համար պարզ ու հասկանալի քաղաքական ծրագիր չունենալու պատճառով: Լիդերները ապահովված չեն սխալներից և միշտ չէ, որ գործում են լավագույն ձևով: Բայց նրանք պարտավոր են գտնել հասարակական խնդիրների լուծման ամենաընդունելի եղանակը:

Կազմակերպչական գործառույթ, որն ընդգրկում է կառավարման համակարգը և կադրերի ընտրությունը: Լիդերը ձևավորում է ապարատը, բաշխում պարտականությունները, պայմաններ ստեղծում պաշտո-

նական անձանց դաստիարակության ու առաջընթացի համար, կարգավորում և վերահսկում է նրանց միջև հարաբերությունները:

Կոորդինացիոն գործառույթը. կարգավորում է իշխանության, ինստիտուտների, հիմնարկների համաձայնեցված գործունեությունը: Լիդերը պարտավոր է նրանց որոշումները, քաղաքական ընտրությունը համապատասխանեցնել հասարակական կարծիքին և ընդունված արժեքների համակարգին: Նա իրականացնում է ինտեգրացիոն գործառույթ՝ միավորում է հասարակությանը, զանգվածներին իր ծրագրի շուրջը, պետությանը և ժողովրդին ծառայելու օրինակ է ցույց տալիս, ուրիշ պետությունների հետ փոխհարաբերություններում հանդես է գալիս որպես ազգային միասնության խորհրդանիշ: Լիդերը կոչված է պահպանելու ազգային ավանդույթները, մարդկանց հավատը իդեալի և արժեքների նկատմամբ: Նրա հիմնական գործառույթներից մեկն էլ զանգվածների պաշտպանությունն է անօրինականություններից: Այս դեպքում նա հանդես է գալիս, այսպես կոչված, սոցիալական դատավորի դերում, որը հնարավոր է իրականացնել միայն՝ հենվելով ժողովրդի մեծամասնության վրա, հետևելով կարգ ու կանոնի և օրինականության պահպանմանը: Քաղաքական լիդերը նաև կապի, հաղորդակցման գործառույթ է իրականացնում իշխանության և զանգվածների միջև: Իշխանության պաշտոնակարգման բազմաստիճան բարդության պայմաններում բավականաչափ մեծ է այդ գործառույթի նշանակությունը: Այդպիսի կապի միջոցներից առաջին հերթին պետք է առանձնացնել զանգվածային լրատվության միջոցները, հեռուստատեսությունը, հանդիպումներն ընտրողների հետ, որոնք հնարավորություն են տալիս անմիջականորեն շոշափել հասարակության տրամադրությունը:

Այդ խնդրի իրականացումն օգնում է կասեցնելու քաղաքական դեկավարությունից քաղաքացիների օտարացման գործընթացը: Քաղաքականության ճակատագիրը շատ դեպքերում կախված է ոչ միայն լիդերի կողմից իր գործառույթների հստակ իրականացումից, այլև նրա ինտուիտիվ, բնազդային զգացումներից, որոնք դրսևորվում են սեփական ուժերի նկատմամբ վստահության, վիճակը փրկելու համար պայմանների ստեղծման և հակառակորդին զինաթափելու շնորհքի մեջ: Ոչ միայն լիդերը, այլև շրջապատն էլ պետք է հասկանա և աջակցի նրան: Քիչ չեն եղել պատմության մեջ դեպքեր, երբ լիդերը չի կարողացել իրեն դրսևորել շրջապատում աջակցություն չգտնելու պատճառով: Լիդերի և հասարակության միջև կապը փոխադարձ է, հասարակությունը պետք է նախապատրաստի իր լիդերին, ստեղծի քաղաքական այն մատերիան, որից ծնվում է լիդերը: Քաղաքական լիդերի գործառույթնե-

րի արդյունավետությունը պայմանավորված է դաշնակիցների և հակառակորդների հետ նրա ունեցած հարաբերությունների որակով: Քանի որ քաղաքականությունը չնախատեսված իրադարձությունների մի ամբողջ շղթա է, ուստի լիդերը պետք է պատրաստ լինի ցանկացած իրավիճակում ճիշտ որոշում ընդունել: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ նա յուրացնի քաղաքական իրադրության գիտական գնահատման մեթոդները, տիրապետի մարդկանց վրա հոգեբանորեն ներգործելու և ինքնակարգավորվելու եղանակներին:

Այսպիսով, քաղաքական լիդերի էությունը, գործառույթներն իրենց արտացոլումն են գտնում նրա քաղաքական գործունեության մեջ, որի նպատակն է հասարակության քաղաքական կայունության, պետական ամբողջականության ապահովումը, տնտեսական ու սոցիալական հարաբերությունների կարգավորումն ու զարգացումը:

ԼԻԴԵՐՈՒԹՅԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ խոսում ենք քաղաքական լիդերների տիպաբանության մասին, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ ցանկացած տիպաբանություն ավելի սահմանափակ հարաբերություններ է ընդգրկում, քան նրա գործնական դրսևորումները: Քաղաքական լիդերները ժիմյանցից տարբերվում են իրենց բնավորության գծերով, ղեկավարման մեթոդներով, զանգվածների վրա ունեցած ազդեցությամբ, նպատակներին հասնելու միջոցներով ու մեթոդներով: Ելնելով տարբեր չափանիշներից՝ կարելի է առանձնացնել քաղաքական լիդերների տարբեր տեսակներ: Օրինակ, ըստ Պարետոյի լիդերները բաժանվում են աղվեսների և առյուծների: Աղվես-լիդերները կարողանում են կռահել իրադարձությունների ելքը, քողարկել իրենց ճշմարիտ նպատակները, զգուշանալ և խորամանկել, խուսափել թակարդներից, չեղել իրենց հետքերը և այլն: Առյուծի-լիդերները գործում են ուղղագիծ, ուժային մեթոդներով և հաճախ են ընկնում թակարդի մեջ: Սրանց հիմնական սկզբունքն է վճռական պահին բաց ճակատամարտում ջախջախել հակառակորդին: Ըստ Պարետոյի իդեալական տիպը այն քաղաքական գործիչն է, որը զուգակցում է առյուծի ջախջախիչ ուժը, հաստատակամությունը և աղվեսի ճարպկությունն ու խորամանկությունը: Քաղաքագիտական գրականության մեջ ընդունված է լիդերության տիպաբանության առաջին դասական օրինակը համարել Մ. Վեբերի դասակարգումը: Այս առումով նա տարբերակում էր լիդերության երեք տիպ. **ավանդական, ռացիոնալ**

կամ բյուրոկրատական և հարիզմատիկ:

Լիդերության ավանդական ձևը՝ հիմնված է հավատի և սուրբ ավանդույթների վրա: Օրինակ, միապետի ավագ որդին հոր մահից հետո դառնում է թագավոր: Քաղաքագետների կարծիքով այդ բնորոշ է մախաինդուստրիալ հասարակությանը: Լիդերության ռացիոնալ, օրինական կամ բյուրոկրատական ձևը հիմնված է գործող քաղաքական համակարգի լեգիտիմության վրա և իրականացնում է որոշակի նպատակամղված պետական գործառույթ՝ համակարգի ամբողջությունը պահպանելու համար: Ե՛վ ավանդական, և՛ ռացիոնալ-բյուրոկրատական լիդերությունները գործում են կայուն սոցիալական կառուցվածքում և կոչված են լուծելու ամենօրյա խնդիրներ: Հարիզմատիկ լիդերությունն առաջանում է պատմական կտրուկ շրջադարձերի ժամանակ: «Հարիզմա» հասկացությունը վերերը վերցրել է վաղ քրիստոնեական գրականությունից, որը նշանակում է աստվածային պարզ, աստվածատուր: Հարիզմատիկ լիդերը մյուսներից տարբերվում է բացառիկության և, ինչպես երբեմն նրան վերագրում են, գերմարդկային ու գերբնական հատկանիշներով. ամեն կասկած նրա աստվածային շնորհի մասին համարվում է սրբապղծություն: Շատ քաղաքագետների կարծիքով, լիդերության հարիզմատիկ ձևը բնորոշ է ամբողջատիրական համակարգին, սակայն չի բացառվում հարիզմայի դրսևորումը նաև ժողովրդավարական հասարակության մեջ: Ըստ ամերիկյան որոշ քաղաքագետների՝ «Լիդերի հեղինակության մի մասն էլ գալիս է պաշտոնի հետ միասին, որը պետք է զարգացնել: Ամերիկյան պրեզիդենտը հսկայական հեղինակություն ունի հենց միայն նրա համար, որ նա պրեզիդենտ է, սակայն նա չի կարող կառավարել միայն հրամանագրերի միջոցով»³:

Հարիզմատիկ լիդերը իր լիդերության կայուն կարգավիճակը պահպանելու համար պետք է էապես փոխվի քաղաքական գործընթացների զարգացման, հասարակական աստիճանական կայունացման համապատասխան:

Սովորաբար քիչ չեն օրինակները, երբ զանգվածային շարժման մակերեսի վրա երևան են գալիս հարիզմատիկ լիդերներ, որոնց հեղինակությունը որոշ ժամանակից հետո արագ մարում է, քանի որ ի ծնե մեծ ընդունակություններ չունեն: Խորհրդային ռեժիմի փլուզումը նման օրինակներ շատ տվեց: Անսպասելիորեն քաղաքական կյանք մտած որոշ գործիչներ զանգվածների պաշտամունքի առարկա դարձան, սակայն չկարողացան նորմալ անցում կատարել հարիզմայից ռացիոնալիզմին: Այսինքն նրանք չկարողացան սովորական քաղաքական գործչից դառ-

³ Stiu Political science An introduction, New — Jersey, էջ 5-6:

նալ պետական գործիչ: Լիդերության հիշյալ ձևերը երբեք բացարձակ ձևով չեն դրսևորվում՝ չնայած առանձին օրինակներ կարելի է շատ բերել: Ըստ էության, յուրաքանչյուր քաղաքական համակարգում այս երեք կարգի լիդերության տարրեր գոյություն ունեն:

Քաղաքական լիդերության տիպաբանության հարցում բավականաչափ աշխատանք են կատարել Զիկագոյի դպրոցի ներկայացուցիչները: Յ. Լասսուելը իր «Իշխանություն և անձ», «Չղգեբանություն և քաղաքականություն» աշխատությունների մեջ հետազոտում է քաղաքական լիդերի բազային տիպը, որի համար իշխանությունն է կյանքի գլխավոր արժեքը: Նա մանրամասն վերլուծության է ենթարկում քաղաքական լիդերների երեք հիմնական տիպ՝ *ազիտատոր, ադմինիստրատոր և տեսաբան*⁴՝ շեշտը դնելով քաղաքական լիդերի դերի առանձնահատկությունների վրա: Քաղաքական լիդերների տիպաբանության ժամանակակից մոտեցումներում աչքի է ընկնում ամերիկյան քաղաքագետ Ջեմինգսը: Ըստ նրա մարդկությունը սպասում է գերմարդկանց, որոնք ընդունակ են վերացնել հիմ, խաբիսված արժեքները և նորը ստեղծել: Լիդերներին նա բաժանում է երեք խմբի՝ *գերմարդիկ, հերոսներ և գահաժառանգներ*, որոնց մեջ իդեալականը գերմարդիկ են՝ ընդունակ հաղթահարելու իրերի և երևույթների հնացած կարգը: Քննարկվող հարցի կապակցությամբ բավականաչափ հետաքրքիր աշխատանք են կատարել Օհայոյի համալսարանի քաղաքագետները՝ Մ.Յերմանի գլխավորությամբ⁴: Ըստ Մ. Յերմանի քաղաքական լիդերներին կարելի է դասակարգել չորս խմբի՝ *դրոշակակիրներ, առևտրականներ, խաղատիկնիկներ և հրդեհաշեջներ*: Դրոշակակիրները այն լիդերներն են, որոնք որոշում են գործունեության նպատակները, ուղղությունները՝ իրենց հետևից տանելով մարդկանց: Նման մոտեցման դեպքում որոշիչը լիդերին բնահատուկ հատկանիշներն են: Առևտրականների համար առաջին հերթին հատկանշական է լիդերի՝ ընդունակությունը՝ հաճելիորեն մատուցել իր գաղափարները, համոզել մարդկանց իրենց առավելության մեջ: Գլխավորն այստեղ պահանջմունքների և դրանց բավարարման նկատմամբ ուշադրությունն է: Երրորդ կարգի լիդերները՝ խաղատիկնիկները, հանդիսանում են իրենց համախոհների շահերի սպասավորներ, որոնց ղեկավարում և ուժ են տալիս նրանց կողմնակիցները: Հրդեհաշեջ-լիդերն աչքի է ընկնում պահի պահանջների նկատմամբ արագ ռեակցիայով. իրադրությունը ծնում է պահանջարկ, լիդերը պատասխան է տալիս: Ընդհանրապես քաղաքական պրակտիկայում բոլոր լիդերներն էլ օգտագործում են վերը նշված լիդերության չորս եղանակներ-

⁴ Տե՛ս «Юлис», 1991, № 1:

րը: Քաղաքական լիդերության տիպաբանության տեսության մեջ որոշ ներդրում ունեն լեհ քաղաքագետ Ե. Վյատրը և ռուս Գ. Աշինը: Ե. Վյատրը գաղափարական տեսակետից առանձնացնում է *լիդեր - գաղափարախոս* և *լիդեր - պրակտիկ*: Առաջինը հավատարիմ է իր շարժման գաղափարախոսությանը՝ նույնիսկ իշխանությունը կորցնելու վտանգի ժամանակ, երկրորդը պատրաստ է հրաժարվել գաղափարական սկզբունքներից՝ հանուն իշխանության պահպանման: Ըստ հակառակորդի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի Վյատրը նշում է իր *լիդեր - համաձայնական* և *լիդեր - ֆանատիկոսի* տիպերը: Առաջինը ձգտում է կոնֆլիկտի մեղմացման, հաշտեցման, երկրորդը ձգտում է սրել կոնֆլիկտը և հակառակորդին ոչնչացնել ցանկացած գնով: Ելնելով նախկին եզրակացության վերանայման, ուրիշների կարծիքները հաշվի առնելու, իր հասցեին արված քննադատությունն ընդունելու սկզբունքից նա առանձնացնում է լիդերի ևս երկու տիպ. *բաց լիդեր* և *լիդեր - դոգմատիկ*⁵:

Հսկայական աշխատանք կատարելով լիդերության մասին արևմտյան հեղինակների հայացքների վերլուծության և համակարգման ուղղությամբ՝ Գ.Կ.Աշինը ընդգծում է լիդերության տիպաբանության հետևյալ հիմնական սկզբունքները⁶.

- պատմականության սկզբունք, երբ լիդերության տիպը կախված է ժամանակաշրջանի բնույթից,
- լիդերության մասշտաբայնությունը և լուծվող խնդիրների մակարդակը, որոնց համապատասխան լիդերները լինում են համակարգային և այս կամ այն սոցիալական խմբի լիդերներ,
- ըստ դասակարգային սկզբունքի,
- ըստ սոցիալական համակարգի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի՝ կողմնակիցներ և հակառակորդներ,
- լիդերներ՝ տաղանդավոր, լիդերներ՝ միջակություն,
- մշտական և ժամանակավոր լիդերներ,
- նախաձեռնող և կատարող լիդերներ:

Քաղաքական համակարգի կառավարման որակի և ընթացքի վրա մեծ ազդեցություն է թողնում լիդերի քաղաքական ոճը: Քաղաքական լիդերները շատ դեպքերում սիրում են իրենց շրջապատել այնպիսի մարդկանցով, որոնք գործունեության ոճով նման են իրենց և որոնց հետ հարմար է աշխատել: Նման դեպքերում լիդերի քաղաքական ոճը տա-

⁵ Stiu **Вятр Е.**, Социология политических отношений, М., 1979:

⁶ Stiu **Аппин Г. К.** Лидерство. Социально-политические и психологические аспекты. (Политика. Проблемы теории и практики, М., 1990, вып. 7, ч. 2, էջ 313-314):

րածվում է այն քաղաքական ամբողջ կառուցվածքի վրա, որը ղեկավարում է տվյալ լիդերը: Քաղաքագիտական գրականության մեջ լիդերության քաղաքական ոճը սովորաբար դասակարգում են երկու խմբի՝ ավտորիտար և ժողովրդավարական: Լիդերության ավտորիտար ոճի ժամանակ բոլոր հրահանգները արվում են գործնական ձևով, կարճ, ուղիղ և բաց, ինչպես կենդանիների վարժեցման ժամանակ. գովքն ու պարսավանքները սուբյեկտիվ են: Ավտորիտար լիդերն իրեն չրջապատում է հնազանդ մարդկանցով, չի սիրում առարկություններ, վճռական է ու դոգմատիկ, ագրեսիվ է, իշխանասեր, խմբի միջև եղած կապերը իրականացնում է իր միջոցով կամ իր հսկողության ներքո: Աշխատում է ենթակաների ակտիվությունը բարձրացնել վարչական մեթոդներով, իմպուսիվ և շեշտակի, կարող է կտրուկ փոխել իր քաղաքական կուրսը: Բավականին վտանգավոր է, երբ լիդերի ավտորիտար բնավորությունը զուգակցվում է նրա բռնապետական հակումների հետ, իշխանության ծարավը դառնում է ամեն ինչից վեր, միախուսվում են անձնական եսասիրությունն ու կոշտ բնավորությունը, և ստացվում է մի հատուկ որակ, որը պատմության մեջ հայտնի է բռնապարտիզմ անունով: Միաժամանակ պետք է նշել, որ ոչ բոլոր ավտորիտար լիդերներն են կոպիտ, կամային. նրանք կարող են լինել նաև բավականաչափ առաջադեմ և բարենորոգիչ: Լիդերության ժողովրդավարական ոճը քաղաքագետների կարծիքով ավելի նախընտրելի է: Նման դեպքում բոլոր միջոցառումներն իրականացվում են կոլեկտիվ քննարկման, վիճաբանության և կոնսենսուսի եղանակով, գովեստն ու պարսավանքը տրվում են խորհուրդի ձևով: Այդպիսի լիդերներն օբյեկտիվ են, ունեն տակտի զգացողություն, հակված են խմբի ներսում ստեղծել համագործակցության մթնոլորտ, սոցիալական կապերը նորմալ են, տեղեկատվությունը նրա կողմից գրաքննության չի ենթարկվում, նրա մենաշնորհը չէ, բաց է բոլորի համար և այլն: Նրանք գործում են սահմանադրական սկզբունքներով, ավելի շատ են հակված երկխոսության ու համագործակցության: Քաղաքական արակտիկայում հաճախ են հանդիպում նաև չեզոք, չխառնվող ոճի լիդերներ, որոնք խուսափում, չրջանցում են հիմնահարցի լուծումը՝ թողնելով այն ենթակաների վրա: Քաղաքական կայուն, նորմալ պայմանների ժամանակ գերադասելի է լիդերի ժողովրդավարական ոճը, իսկ արտակարգ իրադրություններում՝ ավտորիտարը:

20-րդ դ. 60-70-ականներին լայն տարածում գտան «պրեզիդենտական բնավորության» հետազոտությունները քաղաքագետ Ջ. Բարբերի կողմից: Նա նշեց, որ կարելի է պրեզիդենտի բնավորության մասին բավականաչափ պատկերացում կազմել նրա նախապրեզիդենտական

կյանքի հոգեբանական վերլուծությունից: Իր հետազոտության մեջ նա կանգ առավ երկու առանցքային հարցերի վրա. ինչքանով է տվյալ անձը սիրում զբաղեցնել ղեկավար պաշտոն, ինչքան է ներգրիա է նա դնում դրա մեջ:

Առաջին հարցը իր հերթին նա բաժանեց երկու ենթահարցերի՝ ա) այն անձը, որն իսկապես սիրում է աշխատանքը և ճաշակ, հակում ունի դեպի իշխանությունն ու արդյունքը, որակեց դրական, բ) այն անձը, որն առանձնապես բավականություն չի ստանում աշխատանքից, բայց պատվամոլ է և ձգտում է հաջողության, որակեց բացասական:

Երկրորդ հարցը ևս բաժանեց երկու ենթահարցերի՝ ա) լիդերը, որը մեծ է ներգրիա ունի և նպատակամղված է դեպի աշխատանքը, որակեց ակտիվ, իսկ քիչ է ներգրիա ունեցողը՝ պասիվ: Եվ այսպես, ստացվեց հետևյալ քառատակտ սանդղակը.

1) ակտիվ – դրական	3) պասսիվ – դրական,
2) ակտիվ – բացասական	4) պասսիվ – բացասական ⁷ :

Ակտիվ – դրական ոճի պրեզիդենտները բավականություն են ստանում, որ իրենք պրեզիդենտ են և մեծ է ներգրիա են դնում իրենց աշխատանքի մեջ (Ռուզվելտ, Քենեդի, Բուշ): Նրանք ճկուն են, օժտված են հումորի զգացումով, պատրաստ են սովորելու, փոփոխվելու և զարգանալու: Պասիվ – դրական ոճի պրեզիդենտները (Թաֆտ, Յարդինգ, Ռեյզան) մի կողմից սիրում են, որ պրեզիդենտ են, սակայն ոչ բավարար է ներգրիա են ծախսում. նրանք նախընտրում են իրենց գործերը հանձնարարել ենթականերին, ընկերասեր են և ցանկանում են դուրեկան լինել: Պասիվ – բացասական բնավորությամբ պրեզիդենտները (Քուլիջ, Էյզենհաուեր) փաստորեն բավականություն չեն ստանում այդ աշխատանքից և քիչ է ներգրիա են ծախսում: Ակտիվ – բացասական պրեզիդենտները (Ջոնսոն, Նիքսոն) բավականաչափ է ներգրիա ունեն, սակայն հանգիստ ժամանակներում բավականություն չեն ստանում իշխանությունից: Պաշտոնը ծանր բեռ է նրանց համար, սիրում են մխրճվել բոլոր հարցերի մեջ, ԱՄՆ-ի համար ամենաարդյունավետը նրանց կառավարման տարիներն էին:

Առաջին հայացքից Բարբերի այս մշակած մոդելը կարող է շատ պարզունակ թվալ, սակայն իրականում, ինչպես առաջարկում է հեղինակը, եթե քաղաքագետները, հոգեբաններն ուսումնասիրեն թեկնածուների բնավորությունը, գործունեության ոճը, կապերը նախքան պրեզիդենտ դառնալը, ապա ավելի օբյեկտիվ և հստակ պատկերացում կունենան նրանց մասին, ում ընտրում են: Քաղաքական լիդերի սոցիալական

⁷ Stevenson Political science. An introduction. New-Jersey, 1991, էջ 303-304:

որակի, գործունեության բնույթի շատ հարցեր ավելի պարզ կլինեն, եթե ուսումնասիրվեն նրա մուտքը քաղաքական աշխարհի, քաղաքական մասնակցության դրդապատճառները:

Քաղաքական լիդերի գործունեության որակը որոշելու համար անհրաժեշտ է պարզել, թե ի՞նչ է ուզում լիդերը, նրա ուղղությունը, միտումները, պահանջները, ի՞նչ կարող են անել տաղանդը (ընդունակությունը) և ի՞նչ պետք է անի նա հասարակական առաջընթացն ապահովելու համար: Այս հարցերի պարզաբանման համար համագործակցության լայն դաշտ է ստեղծվել քաղաքագիտության, քաղաքական հոգեբանության և քաղաքական սոցիոլոգիայի համար:

Քաղաքական լիդերի հոգեբանությունը, վարքագիծը պարունակում են իշխանության այնպիսի տարրեր, որոնք շատ բարդ են, հասարակությունից գաղտնի և քաղաքականության հնարավոր շրջադարձի համար հանելուկային: Դա հասկանալ հնարավոր է ոչ միայն անուղղակի վկայությունների, այլև օբյեկտիվ գործոնների հաշվառման, լիդերի քաղաքական գործունեության արդյունքների վերլուծության շնորհիվ: Պատմական պրակտիկան ցույց է տալիս, որ քաղաքական լիդերության համար առավել կարևոր են կրթությունը և գործնական հատկանիշները: Ժամանակակից քաղաքական կյանքի բարդացման պայմաններում կարևոր նշանակություն են ստանում լիդերի գործնական հատկանիշները, որոնք կարելի է բաժանել չորս խմբի:

Առաջին՝ *ընդհանուր կուլտուրական, աշխարհայացքային*, որի մեջ մտնում է համոզվածությունը, գաղափարական դիրքերի հաստատականությունը, նպատականղվածությունը, ինտուիցիան, էրուդիցիան, ինտելիգենտությունը:

Երկրորդ՝ *հոգեբանական-կամային*, որը բնութագրվում է մտածողական, զգացումային հատկանիշներով, վճռականությամբ, ինքնատիրապետմամբ, լավատեսությամբ, համակրելիությամբ և այլն:

Երրորդ՝ *պրոֆեսիոնալիզմը*, այսինքն՝ կարողանալ ստեղծել մակարդակով թիմ, տիրապետել որոշումների ընդունման մեխանիզմներին, սոցիալական տեխնոլոգիայի բոլոր ձևերին:

Չորրորդ՝ *բարոյական*, որ ենթադրում է ստանձնած պարտականությունների, որոշումների ու խոստումների կատարում, պատասխանատվություն, հայրենասիրություն: Եթե լիդերը իսկապես օժտված է վերը թվարկած այս հատկանիշներով, ապա նեղ մասնագիտական գիտելիքների և փորձի պակասը ընդամենը ժամանակի հարց է:

Այսպիսով, ժողովրդավարական ուղին բռնած երկրները, այդ թվում նաև մեր հանրապետությունը, ինչպես քաղաքական, այնպես էլ մնա-

ցած բոլոր բնագավառներում լիդերների նոր սերնդի կարիք ունեն: Անհրաժեշտ են լիդերներ, ովքեր ունեն ստեղծագործական ու ստրատեգիական մտածողություն, ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնահարցերի խոր ընկալում, ազգային ու համամարդկային արժեքների զուգակցման շնորհք, հանրապետությունը առաջադիմության ուղի դուրս բերելու կարողություն:

Լիդերների նոր սերնդի ձևավորման գործընթացը պայմանավորված է մի շարք առանձնահատկություններով: Նախ՝ այդ գործընթացը իրականացվում է փորձի, ժողովրդավարական ավանդույթների բացակայության, հասարակության ցածր քաղաքական կուլտուրայի պայմաններում: Այնուհետև, աստիճանաբար անհետանում է լիդերության միակենտրոն համակարգը, առաջանում են նոր լիդերներ, որոնք արտահայտում են հասարակության տարբեր խավերի շահերը: Թե որքանով արդյունավետ կլինի նրանց գործունեությունը, ցույց կտա ժամանակը:

7. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քաղաքական մշակույթը հասարակության քաղաքական կյանքի կարևոր բաղադրատարրերից է, որն ունի իր առանձնահատկությունները և զարգացման օրինաչափությունները: Այն դրսևորվում է հասարակության քաղաքական գործընթացներում, քաղաքական ինստիտուտների գործունեության մեջ, և ընդհանրապես, հանդես է գալիս որպես այդ գործընթացների որակական բնութագրման գործոն: Քաղաքական մշակույթ հասկացությունում դրսևորվում են ինչպես քաղաքականությանը, այնպես էլ մշակույթին վերաբերող արժեքներ: Այս առումով քաղաքական մշակույթը քաղաքագիտության և մշակութաբանության անհրաժեշտ հասկացություններից է:

Մշակույթը բազմիմաստ հասկացություն է: Հասարակական կեցությունը բնութագրող հիմնական մեծությունները առնչվում են մշակույթի հիմքային բնութագրումների հետ: Մշակույթը ներկայացվում և ուսումնասիրվում է որպես մարդկային գործունեության առանձնահատուկ եղանակ, որպես այնպիսի միջոցների և մեխանիզմների համակարգ, որոնց շնորհիվ իրագործվում և ապահովվում է մարդկային գործունեությունը¹: Մշակույթի այս ըմբռնումն էլ ընկած է քաղաքական մշակույթի էության հիմքում:

Քաղաքականությունը և մշակույթը փոխկապակցված են և հանդես են գալիս որպես հասարակության կենսագործունեության կարգավորիչներ: Մշակույթը ներթափանցում է քաղաքականության ոլորտը, ազդում է իշխանության իրականացման եղանակների վրա: Քաղաքականության վրա մշակույթի ազդեցության հիմնական ուղիներից կարելի է նշել անձի սոցիալականացումը, որը հնարավորություն է տալիս նրան մասնակցելու քաղաքական կյանքին, արժեքների համակարգի ստեղծմանը, վարքի չափանիշների ձևավորմանը և այլն: Քաղաքականու-

¹ Տե՛ս **Маркрян Э. С.** О генезисе человеческой деятельности и культура. Ереван, 1973, էջ 14:

թյունն իր հերթին կարող է որոշակի ներգործություն ունենալ մշակույթի վրա, նրան հաղորդել այս կամ այն ուղղվածությունը: Ընդհանրապես մշակույթի զարգացումը կախման մեջ է քաղաքական վերափոխումներից: Իրենց առանձնահատկությունների դրսևորմամբ քաղաքականության և մշակույթի փոխկապակցվածությունը արտահայտվում է քաղաքական մշակույթի մեջ: Քաղաքականությունը քաղաքական հարաբերությունների ոլորտում կոնկրետ, իրացվող գործունեություն է, իսկ քաղաքական մշակույթը այդ գործունեության բնութագրումը, իմացության և գիտակցման աստիճանը: Քաղաքական մշակույթի գործունեության ոլորտը հասարակության քաղաքական կյանքն է, այն ամենը, ինչ շոշափում է իշխանության և կառավարման հիմնահարցերը, մարդկանց մասնակցությունը քաղաքականությանը: Այսպիսով, քաղաքական մշակույթը անքակտելիորեն կապված է քաղաքականության հետ՝ իշխանության և իշխանական հարաբերությունների, քաղաքական և կուսակցական համակարգերի, ժողովրդավարության զարգացման և այլն:

«Քաղաքական մշակույթ» հասկացությունն առաջին անգամ օգտագործել է 18-րդ դարի գերմանացի լուսավորիչ փիլիսոփա Դ. Դերդերը²: Իսկ քաղաքական երևույթների այդ խումբը նկարագրող տեսությունը ձևավորվել է անցյալ դարի 50-ական թթ. վերջերին և 60-ական թթ. սկզբներին ամերիկյան քաղաքագետների կողմից: Այդ շրջանում ամերիկյան քաղաքագետներ Գաբրիել Ալմոնդը, Սիդնեյ Վերբան, Լուքիան Պայը հրատարակեցին մի շարք աշխատություններ³՝ նվիրված հասարակական երևույթների ուսումնասիրմանը, որոնք վերաբերում էին միաժամանակ և՛ մշակույթի, և՛ քաղաքականության ոլորտներին: Քննարկվում էր քաղաքական մասնակցության, քաղաքական գործելակերպի, քաղաքական տրամադրվածության, քաղաքական կողմնորոշման և այլ հարցեր: Կարելի է ասել, որ այդ ժամանակից սկսած՝ վերը նշված և նմանատիպ երևույթները սկսեցին դիտվել քաղաքական մշակույթ հասկացության շրջանակներում: Գ. Ալմոնդի կողմից «քաղաքական մշակույթ» հասկացությունը գիտական շրջանառության մեջ ներդնելու նպատակն էր մեկ հասկացության միջոցով քաղաքական կողմնորոշումները (արժեքները), ազգային բնավորությունը, մշակութային միջավայ-

² Стен Гердер И. Г., Идеи к философии истории человечества, М., 1977, էջ 333, 368:

³ Стен Almond G., Comparative Political System. — "Journal of Politics" 18 (August), 1956, Almond G., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton, univ. press, 1963. Pye L. W., and Verbe S. (eds.) Political Culture and Political Development.-Princeton: univ. press, 1965.

րը, քաղաքական փորձը, գիտելիքները ներկայացնել որպես վերաբերմունք քաղաքականության և քաղաքական համակարգի նկատմամբ: Ամերիկյան քաղաքագետները առանձնացնում էին ոչ միայն քաղաքական համակարգի ձևական կառուցվածքը, այլև քաղաքական համակարգի նկատմամբ սուբյեկտիվ կողմնորոշումը, որն իր բոլոր դրսևորումներով անվանվեց քաղաքական մշակույթ: Փաստորեն քաղաքական երևույթները ներկայացնելու և ըմբռնելու համար առաջացավ հասարակական մի նոր պահանջունք, որը պետք է թույլատրեր պատասխանելու այն հարցին, թե ինչո՞ւ մի շարք երկրներում մշակված քաղաքական վերափոխումների մոդելները հնարավոր չէ արդյունավետ կիրառել այլ երկրներում: Հենց այդ ժամանակից էլ քաղաքագետները սկսեցին ուշադրություն դարձնել քաղաքականության և մշակույթի փոխհարաբերությանը՝ որպես քաղաքական փոփոխությունները և քաղաքական հարաբերությունները որակապես բնութագրող մշակութաբանական մեկնաբանություն:

XX դարի վերջին տասնամյակում տեղի ունեցած իրադարձությունները (ԽՍՀՄ-ի, սոցիալիստական համակարգի փլուզումը, ներքաղաքական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունները, նոր տիպի հարաբերությունների հաստատումը, ժողովրդավարական սկզբունքների արմատավորումը և այլն) ևս նպաստեցին քաղաքական մշակույթի հիմնահարցերի ուսումնասիրման ընդլայնմանը: Քաղաքական մշակույթի տեսությունը հնարավորություն է տալիս ավելի խորը հետազոտել մարդկանց քաղաքական վարքագծի և հասարակական գործընթացների շարժառիթները, վեր հանել տարաբնույթ բախումների պատճառները:

Քաղաքական գիտության մեջ և՛ կիրառական, և՛ տեսական մակարդակով տրվում են քաղաքական մշակույթի տարբեր մեկնաբանություններ և սահմանումներ: Այս հանգամանքը բացատրվում է ինչպես քաղաքականության և մշակույթի վերաբերյալ եղած բազմաթիվ սահմանումներով, այնպես էլ քաղաքական մշակույթի բարդությամբ: Քաղաքական մշակույթը մի կողմից կարող է դիտվել որպես հասարակական գիտակցության խտացված դրսևորում, ազգային կամ խմբային պատմական փորձի դրսևորում, մյուս կողմից՝ կարող է հանդես գալ որպես վարքագծի ձև⁴: Արտաքնապես կարող է թվալ, որ այս մոտեցումները մեկը մյուսին բացառում են, բայց ըստ էության արտացոլում են միևնույն երևույթի տարբեր կողմերը: Շատ քաղաքական գործիչներ և հրապարակախոսներ մշում են, թե մեզ մոտ բացակայում է կամ անբավարար է քաղա-

⁴ Տե՛ս Գալլան Ա. Ա., Становление политической науки: от философии политики к политическому моделированию, М., 1991, էջ 8-9:

քական մշակույթը՝ նկատի ունենալով հենց այս վերջին մեկնաբանությունը, որպես վարքագծի յուրահատուկ ձև, որը շատ դեպքերում անվանվում է քաղաքակրթվածություն: Քաղաքական մշակույթի միջոցով բացահայտվում են համանման պայմանների ժամանակ տարբեր սոցիալ-քաղաքական հանրությունների և առանձին անհատների քաղաքական վարքագծի յուրահատկությունների ինչպես հոգեբանական պատճառները, այնպես էլ իրացվող գործընթացները: Չնայած քաղաքական մշակույթի վերաբերյալ կարծիքների տարբերություններին՝ կարելի է ասել, որ ձևավորվել են երեք հիմնական մոտեցումներ⁵, որոնք մեկնաբանվում են «արժեք» հասկացության միջոցով, իհարկե, այն ընդունելով և ըմբռնելով տարբեր կերպ: Այսինքն մի դեպքում շեշտը դրվում է սուբյեկտիվ կողմի վրա, մեկ այլ դեպքում ընդգծվում է արժեքնորմատիվ համակարգի դերը, երրորդ դեպքում նշվում է կապը պրակտիկ գործունեության հետ՝ քաղաքական մշակույթը դիտելով որպես հոգևոր-պրակտիկ հարաբերություն:

Մասնագետների մի մասը քաղաքական մշակույթը նույնացնում է քաղաքականության սուբյեկտիվ բովանդակության հետ՝ այն ներկայացնելով միայն որպես հոգևոր երևույթ: Ըստ այդ մոտեցման և տրված սահմանումների, քաղաքական մշակույթը անհատական դիրքորոշումների, համոզմունքների և խորհրդանիշների արտահայտություն է, որ բնորոշ է քաղաքական համակարգի անդամներին: Այն սուբյեկտիվ է և ընկած է քաղաքական գործողությունների հիմքում: Նշված մոտեցման կողմնակիցները գտնում են, որ քաղաքական մշակույթը կարելի է մեկնաբանել որպես քաղաքականության սուբյեկտիվ հոսք, որը կարևորում է քաղաքական որոշումները, ընդունելով դրանց նշանակությունը և առանձնահատկությունը՝ կարգավորում է հասարակական ինստիտուտները և անհատական գործողություններին տալիս սոցիալական իմաստ⁶: Այսինքն, քաղաքական մշակույթը դիտվում է որպես քաղաքական գործունեության նկատմամբ կողմնորոշումների (արժեքների) համակարգ, որը կանխորոշում է գործողության ուղղության ընտրությունը: Նման մոտեցումներ են զարգացնում նաև այլ հետազոտողներ⁷,

⁵ Տե՛ս, **Соловев А. И.**, Политология: политическая теория и практические технологии, М., 2000, էջ 374:

⁶ Տե՛ս, **Almond G., Verba S.**, The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nation. Princeton, 1963, p. 13-14, Devine D. The political culture of United States // Boston, 1972, p.3.

⁷ Տե՛ս **Вятр Е.**, Социология политических отношений, М., 1979, էջ 151. **Мальцев В. А.**, Основы политологии, М., 1998, էջ 363:

օրինակ, ըստ լեհ քաղաքագետ Յ. Վյատրի քաղաքական մշակույթը վարքագծի, արժեքների, դիրքորոշումների ամբողջություն է, որ վերաբերում է իշխանության և քաղաքացիների միջև փոխադարձ հարաբերություններին:

Քաղաքական մշակույթի նման ընթերցումները սուբյեկտիվ են և բացառում են օբյեկտիվ, ամբողջական մոտեցումը խնդրին. քննարկումից դուրս են մնում քաղաքական իմաստիտուտներն ու կազմակերպությունները, և ընդհանրապես օբյեկտիվ բաղադրամասերի ամբողջությունը, գործողության եղանակը և ոճը: Անշուշտ, իրացվող քաղաքականության նկատմամբ անհատական վերաբերմունքը, կողմնորոշումները կարևոր նշանակություն ունեն, այնուամենայնիվ եթե քաղաքական մշակույթը հանգեցվի միայն սուբյեկտիվ, անհատական կողմնորոշումների, ապա ինչպե՞ս հասկանալ քաղաքական մշակույթը որպես տվյալ երկրի ժողովրդի կուտակած քաղաքական գարգացման փորձի մարմնացում: Քաղաքական մշակույթը ընդհանուր մշակույթի ենթահամակարգ է, հետևաբար այն չի կարելի սահմանափակել սուբյեկտիվ դիրքորոշումներով և համոզմունքներով:

Ըստ երկրորդ մոտեցման քաղաքական մշակույթը դիտվում է որպես նորմատիվ պահանջների արտահայտություն, որպես քաղաքականության մեջ մարդու վարքագծի բնորոշ կողմերի համակցություն: Մասնագիտական գրականության մեջ նշվում է, որ քաղաքական մշակույթը կարելի է դիտել որպես «արժեքնորմատիվ համակարգ, որը ընդունվում է քաղաքական խմբակցության սուբյեկտ հանդիսացող բնակչության մեծ մասի կողմից»⁸: Համանման մեկնաբանությունները ընդգրկում են երկու կողմ: Նախ, պարզ է, թե ինչպես մշակույթի արժեքնորմատիվային համակարգը կարող է ձևավորել քաղաքական կյանքը: Քաղաքական երևույթների նկատմամբ տարբեր ժողովուրդների վերաբերմունքի դրսևորումները հենց դրա ապացույցն են⁹: Երկրորդ, այս մոտեցման համաձայն քաղաքական մշակույթը համարվում է մի համակարգ, որի միջոցով մարդիկ աշխատում են իրացնել հասարակության կողմից ընդունված քաղաքական արժեքները և նորմերը: Այսինքն քաղաքական մշակույթը դրսևորվում է որպես նորմատիվ պահանջների արտահայտություն: Վերը նշված մոտեցումներից բացի, քաղաքական մշակույթը

⁸ Политология: Курс лекций. / Под. ред. М. Н. Марченко, 2-е изд., М., 1997, էջ 229.

⁹ Տե՛ս, **Алжонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р.** Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор: Учебное пособие. Под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельни-
ля, М., 2002, էջ 93:

դիտվում է նաև որպես քաղաքական գործունեության եղանակ, այդ գործունեության բնութագրում: Խոսքը գնում է այն մասին, որ նշված արժեքները, պատկերացումները և կողմնորոշումները, որպես քաղաքական մշակույթի հիմք, մարմնավորվում են պրակտիկ գործունեության ձևերում: Այսպես, բնութագրելով մարդու պրակտիկ գործունեության անքակտելի կապը քաղաքական իդեալի հետ՝ քաղաքական մշակույթը արտացոլում է նրա վարքագծի, գործելակերպի ամենակայուն և առանձնահատուկ գծերը: Այս իմաստով էլ քաղաքական մշակույթը բնութագրվում է որպես քաղաքականության ոլորտում հոգևոր-պրակտիկ հարաբերություն: Քաղաքական մշակույթը բնորոշվում է նաև որպես «պատմականորեն ձևավորված, մարդկանց նախորդ սերունդների հարաբերական կայուն փորձը մարմնավորող դիրքորոշումների, գիտելիքների, համոզմունքների և սկզբունքների համակարգ, որը դրսևորվում է քաղաքական գործընթացները իրականացնող սուբյեկտների գործունեության մեջ»¹⁰: Կարծում ենք՝ քաղաքական մշակույթի նման արժևորումն առավել ընդունելի է, քանի որ այն համարվում է ոչ միայն գործունեության եղանակ, այլև ընդգծում է քաղաքականության սուբյեկտների սոցիալականացման աստիճանը, արժեներմատիվ համակարգը, բացահայտում է մարդու և քաղաքական ինստիտուտների փոխազդեցության գործնական ձևերը:

Քաղաքական մշակույթի վերաբերյալ ներկայացված տարբեր մոտեցումներում կա մի ընդհանրություն. դա քաղաքականության սուբյեկտների՝ անձի, սոցիալական խմբի, ազգի, հասարակության քաղաքակրթվածության աստիճանն է, նրանց ընդունակությունը յուրացնելու քաղաքական վարքագծի և գործողության որևէ սկզբունք: Գլխավորն այն է, երբ նշվում է նրա կոնկրետ կրողը: Եթե խոսքը գնում է անձի և առանձին սոցիալական խմբերի մասին, ապա գլխավորը սուբյեկտի կողմից ընդունված քաղաքական գործունեության արժեքների, նորմերի և շարժառիթային բաղադրամասերի վերլուծությունն է և համապատասխան դիրքորոշումները իշխանության համակարգի նկատմամբ:

Այս վերլուծության հիման վրա քաղաքական մշակույթը կարելի է սահմանել որպես սոցիալ-քաղաքական բնագավառում իրացվող որոշակի գործունեություն և եղանակ, որը պայմանավորված է տվյալ հասարակական կարգի բնությով և քաղաքականության սուբյեկտների (անձի, սոցիալական խմբի, դասակարգի, ազգի, հասարակության) կողմից քաղաքական փորձի, ավանդույթների, նորմերի, կողմնորոշումների ու գիտելիքների յուրացման աստիճանով, կոնկրետ իրավի-

¹⁰ Политология. Под ред. Рещетникова С., Минск, 1999, էջ 379:

ճակում դրանք կիրառելու ընդունակությամբ:

Քաղաքական մշակույթի միջոցով իրականացվում է մի շարք գործառույթներ:

Ճանաչողական գործառույթը ընդգրկում է այն անհրաժեշտ քաղաքական գիտելիքները, որոնք պետք են քաղաքականության մեջ կողմնորոշվելու համար: Ներկայումս հասարակական կյանքն այնպիսին է, որ մարդիկ ստիպված են որոշակի ընտրություն կատարել, կողմնորոշվել քաղաքական իրավիճակների և գաղափարների մեջ: Իսկ այդ ամենը մարդուն մղում է քաղաքական աշխարհը ճանաչելու, իմանալու, ընկալելու, այսինքն նրա մեջ ձևավորվում են որոշակի քաղաքական գիտելիքներ, հմտություններ, համոզմունքներ, կողմնորոշումներ, որոնք էլ հիմք են դառնում քաղաքական գործունեություն իրականացնելու համար:

Քաղաքական մշակույթը իրականացնում է *համախմբման գործառույթ*, այսինքն իշխող քաղաքական համակարգի շրջանակներում համընդհանուր արժեքների հիման վրա հասարակության տարբեր խմբերի ապահով գոյության հնարավորության և համապատասխան համաձայնության ձեռքբերում: Քաղաքական մշակույթը ձևավորում է քաղաքական կյանքի կայունացնող հիմքը և բարձրացնում կառավարման արդյունավետությունը: Միաժամանակ ապահովում է պետության և հասարակության փոխհարաբերության հնարավորությունը, պայմաններ է ստեղծում հասարակության և քաղաքական համակարգի արդյունավետ զարգացման համար: Հարցը կայանում է նրանում, որ գոյություն ունի յուրահատուկ փոխադարձ կապ՝ քաղաքական մշակույթի և քաղաքական կառույցների միջև: Օրինակ, դժվար է մի երկրում զարգացնել ժողովրդավարությունը, որտեղ քաղաքացիները տրամադրված չեն մասնակցելու այդ գործընթացին: Նմանապես դժվար է պահպանել բռնապետությունը, եթե քաղաքացիները դարձել են քաղաքականապես հասուն ու փորձված և ցանկանում են մասնակցել քաղաքական կյանքին: Իսկապես, մեր ժամանակի կարևորագույն հարցերից մեկն այն է, որ հնարավոր է և կարող է հաջող տեղի ունենալ անցում ժողովրդավարությանը, որն սկսվել է 1990-ական թվականներին աշխարհի մի շարք երկրներում: Այս հարցի պատասխանը նշանակալի չափով կախված է տվյալ երկրի ժողովրդի քաղաքական մշակույթից:

Կարևոր դեր է հատկանցվում քաղաքական մշակույթի սոցիալականացման գործառույթին: Քաղաքական մշակույթը հիմնավորվում կամ փոխվում է մարդկանց ձեռք բերած արժեքների, քաղաքական փորձի և հմտությունների ընթացքում: Դա քաղաքական արժեքների իմացու-

թյան, յուրացման մշտական աշխատանքի գործընթաց է, նոր փաստերի և երևույթների իմաստավորում: Նոր կենսափորձը կարող է փոփոխել անհատի դիրքորոշումները: Դա նշանակում է, որ «ժամանակային կտրվածքով քաղաքական մշակույթը քաղաքական կյանքի ըմբռնման կարևոր բաղադրամաս է: Եթե մենք դա հաշվի չառնենք, չենք հասկանա, թե իրականում ինչպես է գործառնում քաղաքական կյանքը»¹¹:

Լինելով քաղաքական համակարգի եական հատկանիշ և միաժամանակ քաղաքական համակարգի ձևավորման նախադրյալ՝ քաղաքական մշակույթը ամենից առաջ կատարում է անցյալից ներկային, մի սերունդից մյուսին քաղաքական փորձի, դիրքորոշումների և արժեքների փոխանցման գործառույթ: Քաղաքական մշակույթի սոցիալականացման գործառույթը հնարավորություն է տալիս կապ ստեղծել քաղաքական գործընթացի մասնակիցների միջև, ինչպես նաև քաղաքական մշակույթի բաղադրատարրերը փոխանցել սերունդից սերունդ և քաղաքական փորձ, հմտություններ ու այլ արժեքներ հավաքագրել:

Քաղաքական մշակույթը ունի նաև գնահատման, կարգավորման, հարմարվողականության և այլ գործառույթներ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԿՍՈՒԹՅԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱՂԱԴՐԱՏԱՐՐԵՐԸ ԵՎ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քաղաքական մշակույթի կառուցվածքային բաղադրատարրերի ամբողջությունն այն մեխանիզմն է, որի միջոցով ձևավորվում և իրականացվում են նպատակաուղղված քաղաքական գործողությունները, կարգավորվում են քաղաքական հարաբերությունները: Կառուցվածքային տեսակետից քաղաքական մշակույթը քաղաքական կյանքի տարբեր հայեցակետերի վերաբերյալ ձևավորված պատկերացումների ամբողջություն է, որի մեջ մտնում են անձի, խմբի, ազգի քաղաքական փորձը, քաղաքական գործունեության ավանդույթները, եղանակները, քաղաքական գիտելիքները, համոզմունքները, ինչպես նաև՝ արժեքները, նորմերը և ձևավորված քաղաքական իմաստիտուտները:

Քաղաքական մշակույթը ծառայում է որպես փոխազդեցության միջոց մարդու և քաղաքական իշխանության միջև: Այն նպաստում է, որ քաղաքականության սուբյեկտները մասնակից դառնան քաղաքական կյանքին, քաղաքական համակարգի գործունեությանը: Քաղաքական

¹¹ Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Дальтон Р. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор: Учебное пособие, М., 2002, т. 94:

մշակույթը մարդուն բնութագրում է ոչ միայն որպես քաղաքական հայացքների, գաղափարների, տեսությունների ստեղծող ու կրող, այլև իրական, պրակտիկ գործող, քաղաքական կյանքի և իրադարձությունների գործուն մասնակից: Հետևաբար, քաղաքական մշակույթը գոյություն ունի ինչպես սերունդների կողմից կուտակված քաղաքական փորձի ձևով, այնպես էլ քաղաքական պրակտիկ գործունեության ձևով, որպես այդ գործունեության որակական բնութագրում: Այդ ձևերին համապատասխանում են, մի կողմից՝ քաղաքական փորձի կառուցվածքային վերլուծությունը, որը մարմնավորվում է քաղաքական մշակույթի արժեքներում, նորմերում և սոցիալական ինստիտուտներում, որ կոչված են նրա տարածման ու զարգացման համար, մյուս կողմից՝ քաղաքական մշակույթի տիրապետման գործընթացը, որը հիմնականում ընդգրկում է ճանաչողական փուլը (գիտելիքների տիրապետում, քաղաքական մտածողության ձևավորում), այդ գիտելիքները քաղաքական համոզմունքների ու կողմնորոշումների վերափոխելու փուլը և մարդկանց սոցիալ-քաղաքական գործունեության ընթացքում այդ գիտելիքների ու համոզմունքների իրացման փուլը:

Քաղաքական մշակույթի գոյության այս երկու ձևերի և դրանց բաղադրատարրերի առանձնացումը շատ դեպքերում պայմանական է: Քաղաքական գործընթացներում տեղի է ունենում քաղաքական մշակույթի զարգացում, քաղաքական փորձի հարստացում, հանդես են գալիս նոր արժեքներ, նորմեր և քաղաքական ինստիտուտներ: Չի կարելի ենթադրել, որ քաղաքական մշակույթի ձևավորման փուլերը պարզ կերպով բաժանված են ըստ ժամանակի, այսինքն, սկզբից մարդը տիրապետում է գիտելիքների, հետո դրանք վերածվում են համոզմունքների և հետո դառնում են վարքագծի, դիրքորոշման նորմեր: Բոլոր այս փուլերը փոխկապակցված են, հաճախ դրսևորվում են միախլուսված ձևով:

Քաղաքական մշակույթի կառուցվածքային բաղադրատարրերը ներկայացնելու համար, կարծում ենք, ճիշտ կլինի սկսել մարդկանց քաղաքական փորձի բնութագրումից: Քաղաքական փորձը ամենից առաջ մեզ հասել է քաղաքական փաստաթղթերի, ավանդույթների, ինչպես նաև տարբեր մտածողների աշխատությունների շնորհիվ: Սերունդներից եկող քաղաքական փաստաթղթերից ու ավանդույթներից կարելի է առանձնացնել քաղաքական մշակույթի արժեքները և նորմերը:

Քաղաքական արժեքները քաղաքական մշակույթի պատճառական հիմքն են և կարող են ժամանակի ընթացքում ենթարկվել փոփոխության ու արժեզրկվել: Նման դեպքերում սկսվում են նոր արժեքների, համակարգերի որոնումներ: Քաղաքական մշակույթի բնութագրման գործում

կարևոր դեր են խաղում արժեքների երկու խումբ: Առաջին խմբում ընդգրկվում են կարգ ու կանոնը և զարգացումը: Արժեքների երկրորդ խումբը հանդիսանում է ազատությունը և հավասարությունը, երբ ապահովվում են գոյատևելու հնարավորությունը և յուրաքանչյուրի գործելու համար հավասար պայմանները:

Քաղաքական մշակույթի կապը քաղաքական հարաբերությունների կարգավորման հետ և գործնական ուղղվածությունը պահանջում են նրա կառուցվածքում այնպիսի բաղադրատարրերի առկայություն, որոնց միջոցով տեղի է ունենում քաղաքական գործունեության արժեքներից անցում դեպի կարգավորման գործընթացը: Դրա համար քաղաքական գիտակցության այս կամ այն բաժինը պետք է ձեռք բերի նորմատիվության որակ, դառնա տվյալ հասարակության կողմից ընդունված վարքի կանոն և կարգավորվող հարաբերություն: Յուրաքանչյուր նորմատիվ համակարգ կարող է բնութագրվել մշակութային հիմքով: Քաղաքական մշակույթի նորմատիվություն նշանակում է յուրաքանչյուր մարդու քաղաքական զարգացման նկատմամբ որոշակի պահանջմունքների առկայություն: Քաղաքական նորմերի մեջ առանձնացվում են այն նորմերը, որոնք ստեղծվում են քաղաքական հարաբերությունների որոշակի տեսակի կարգավորման համար (քաղաքական կազմակերպության կանոնադրություն, կուսակցության ծրագրեր, միջազգային համաձայնագրեր և այլն): Քաղաքական մշակույթի նորմերը կոչված են կարգավորել հասարակական հարաբերությունների և սոցիալական գործողությունների համակարգը: Քաղաքական մշակույթը ենթադրում է, որ հասարակության ավանդույթները, նրա անդամների կոլեկտիվ բանականությունը, ինչպես նաև նրա առաջնորդների և քաղաքացիների մեծամասնության վարքագծի գործող նորմերը, օրենքները ոչ միայն պատմական փորձի պատահական արդյունք են, այլ միասնական ամբողջությամբ փոխկապակցված մասեր, որոնք կազմում են իրականում գոյություն ունեցող փոխհարաբերությունների շղթա: Քաղաքական մշակույթը առանձին մարդուն տալիս է քաղաքական վարքագծի ղեկավարող սկզբունքներ, իսկ կոլեկտիվին՝ արժեքների մշտական համակարգ, որն ապահովում է կազմակերպությունների գործունեության միասնությունը և փոխկապակցվածությունը:

Քաղաքական մշակույթի բաղադրատարրերից է քաղաքական խորհրդանիշը (սիմվոլը), որը հանդես է գալիս որպես քաղաքական նորմերի յուրահատուկ տեսակ: Քաղաքական խորհրդանիշը քաղաքական իդեալի պայմանական նկարագիրն է, պատկերը, դրա տարածման և հաստատման միջոցներից մեկը: Խորհրդանիշը անհատի և իշխանու-

թյան միջև որոշակի հաղորդակցման գործառույթ է: Քաղաքական մշակույթը կարող է ներկայացվել նաև որպես խորհրդանիշների կազմակերպված համակարգ: Հասարակության մեջ տիրապետող խորհրդանիշների համակարգը մարդկանց կողմնորոշում է դեպի սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունների կոնկրետ տիպը: Հաղորդակցման գործառույթ կատարելու համար խորհրդանիշը մարդկանց մեծ մասի համար պետք է ունենա ելակետային նշանակություն, նրա իմաստը պետք է հասկանալի լինի լայն զանգվածներին: Յուրաքանչյուր պետություն ստեղծում և օգտագործում է իր ազգային-պետական խորհրդանիշները՝ դրոշը, զինանշանը և օրհներգը, հիշարժան տարեթվերը, քաղաքական արարողությունները (ցույցեր, միտինգներ, համդիսավոր հավաքույթներ և այլն): Դրանցում դրսևորվում են տվյալ երկրի քաղաքական մշակույթի դարավոր ավանդույթները: Դրանք ստեղծվում, մշակվում են ազգային ինքնագիտակցությունը ձևավորելու, համընդհանուր գաղափարների շուրջ քաղաքացիներին ընդգրկելու և միավորելու նպատակով: Այս իմաստով խորհրդանիշը կատարում է նաև համախմբման գործառույթ և ապահովում է միասնականության զգացողություն:

Ինչպե՞ս է տեղի ունենում քաղաքական մշակույթի ձևավորման գործընթացը, որո՞նք են նրա հիմնական փուլերը: Սոցիալական սուբյեկտի (անձի, խմբի, ազգի) քաղաքական մշակույթի ձևավորման առաջին փուլը ենթադրում է քաղաքական գիտելիքների առկայություն, որոնք կարող են դրսևորվել մի քանի մակարդակներով:

Առաջին մակարդակը քաղաքական կյանքի տարբեր կողմերի՝ քաղաքական ռեժիմի, իշխանության և կառավարման մեխանիզմների, քաղաքական համակարգի և նրա ինստիտուտների, քաղաքական որոշումների ընդունման և այլնի վերաբերյալ առանձին կարծիքները, պատկերացումները և ընկալումներն են, որոնք ենթադրում են իրադարձությունների որոշակի գնահատում: Հասկանալի է, որ այդպիսի գնահատական կարող է տրվել այն դեպքում, երբ պատկերացումը, ընկալումը և կարծիքը հիմնված են գնահատվող իրադարձության որոշակի իմացության, տեղեկատվության, այսինքն՝ գիտելիքի վրա: Առանց գիտելիքի չկա պատկերացում և կարծիք: Այս իմաստով դրանք կարելի է համարել գիտելիքի առաջին և առավել պարզ մակարդակը:

Քաղաքական պրակտիկայի ընկալման գործընթացներում քաղաքական մշակույթի կրողների մոտ աստիճանաբար ձևավորվում են հարաբերականորեն կայուն պատկերացումներ, որոնք ընդունում են քաղաքական գիտակցության կարծրատիպերի (ստերեոտիպ) ձև և էական ազդեցություն ունեն քաղաքական գործընթացների վրա, հանդես են

գալիս որպես քաղաքական մշակույթի բաղադրատարր:

Մյուս մակարդակը քաղաքական գաղափարներն են, որոնք բացահայտում են քաղաքական կյանքի օրինաչափությունները, իրադարձությունների և երևույթների միջև եղած էական կապերն ու հարաբերությունները: Այս ճանաչողական գործառույթն իրականացվում է քաղաքական մտածողության միջոցով: Եթե քաղաքական գիտելիքները որոշում են քաղաքական մշակույթի գաղափարատեսական հիմքը, ապա քաղաքական մտածողությունը յուրօրինակ գործիք է, որի օգնությամբ մարդը ստանում և համակարգում է նոր գիտելիքներ՝ թափանցելով քաղաքական երևույթների և իրադարձությունների էության մեջ, ստեղծելով նոր գաղափարներ: Քաղաքական մտածողությունը մարդու կողմից եզրակացությունների, դատողությունների, իրադարձությունների և գործողությունների կանխատեսման տեսքով քաղաքական երևույթների ու գործընթացների գիտակցական արտացոլման ձև է: Այն իր մեջ ընդգրկում է ոչ միայն ճանաչողական, այլև հուզական գնահատման մեխանիզմներ, որոնք ունեն սեփական գոյաբանական կարգավիճակ¹²: Քաղաքական մտածողության բովանդակությունը որոշվում է ոչ այնքան տրամաբանական գործոններով, որքան կողմնորոշումներով, նպատակներով ու արժեքներով, որոնք ձևավորում են քաղաքական գիտակցությունը և քաղաքական մշակույթը:

Քաղաքական մտածողությունն իր հերթին ներկայացնում է անցում քաղաքական համոզմունքների և կողմնորոշումների ձևավորմանը: Մարդը այն ժամանակ է իր հայացքների մեջ համոզված, երբ դրանք ձևավորվում են ոչ թե մեխանիկորեն, պատահական, այլ գործնականում իմաստավորված, մտածված և կշռադատված: Համոզմունքն առաջ է բերում կամք, որն իր արտահայտությունն է գտնում անձի ակտիվ գործողություններում՝ որոշակի նպատակներ իրականացնելու համար:

Քաղաքական մշակույթն ընդգրկում է նաև հուզական-հոգեբանական բաղադրատարրեր, որոնք ներկայացվում են մարդկանց զգացմունքներով և ապրումներով, քաղաքական կյանքին մասնակցելու ժամանակ դրսևորվող զգացմունքային-հոգեբանական վերաբերմունքով (օրինակ, սերը հայրենիքի նկատմամբ, ծգտունը դեպի սոցիալական արդարություն, ազգային առաջընթացի, հաղթանակների կամ պարտության հետ կապված ապրումները և այլն): Հուզական-հոգեբանական բաղադրատարրերից է քաղաքական առասպելը՝ մարդկանց քաղաքականության մեջ ընդգրկող և համախմբող կարևորագույն գործոններից մեկը:

¹² См. **Хвостов А. А.**, Психологические и логические основы политического мышления, М., 1996, т. 18-20:

Քաղաքական առասպելները կարելի է դիտել որպես ներկայի և ապագայի վերաբերյալ զանգվածային գիտակցության մեջ ամրապնդված էական պատկերացումների ամբողջություն, նկարագրություն, որոնք հիմնականում հենվում են զգացմունքների և հավատի վրա, հավատ այն բանի նկատմամբ, որ առաջ քաշված քաղաքական նպատակները իրականացնելու դեպքում կարելի է հասարակությունը հասցնել իդեալական վիճակի: Յուրաքանչյուր խոշոր քաղաքական շարժում ստեղծում է իր առասպելը՝ այն ընդունելով որպես հույս, որը կոլեկտիվ գործողություններին տալիս է որոշակի իմաստ¹³: Առասպելը քաղաքական առաջնորդներին և լայն զանգվածներին ոգևորում ու համախմբում է և, փաստորեն, սոցիալական խմբի մակարդակով կատարում է համախմբման գործառույթ: Այն քաղաքականության մեջ մարդկանց կոլեկտիվ գործողությունների մշտական շարժառիթ է: Քաղաքական գործողությունը պահանջում է վերջնական հաղթանակի նկատմամբ բացարձակ հավատ, քանի որ այլ կերպ դժվար է ապահովել մարդկանց մեծ մասի վարքագծի շարժառիթները: Առասպելը անհատին հնարավորություն է տալիս իրեն նույնացնել այն նպատակների և արժեքների հետ, որոնք ընդգրկում են առավել լայն սոցիալ-քաղաքական հարաբերություններ (անհատ-ազգ, անհատ-պետություն, անհատ-դասակարգ և այլն)¹⁴: Այս իմաստով առասպելը կատարում է նույնականացման գործառույթ:

Ընդհանրապես քաղաքական առասպելների նկատմամբ չի կարելի մակերեսային վերաբերմունք ցուցաբերել: Ինչպես նշում է Ա. Փ. Լոսևը, առասպելը, ի հակադրություն այն բանի, թե ինչ է ներկայացվում առօրյա գիտակցության մակարդակով, չի հանգում սնամտության, մտացածին ինչ-որ բանի կամ պատրանքի, այլ ներկայացնում է մտքի և կյանքի համար բացարձակապես անհրաժեշտ հասկացություն: Առասպելը միշտ գործնական է, միշտ հուզական և կենսական¹⁵: Որպես քաղաքական մշակույթի երևույթ, քաղաքական առասպելները պետք է զնահատվեն իբրև հնարավոր էական պատկերացումների հավաքածու, որոնք գլխավորապես հենվում են հավատի և հույզերի վրա:

Քաղաքական մշակույթի կառուցվածքային բաղադրատարրերից է քաղաքական կողմնորոշումը: Քաղաքական գործողություններում անհատի կողմնորոշման և քաղաքական մասնակցության հետ կապված՝

¹³ См **Санистебан Сильва А.** Основы политической науки. М., 1990, էջ 58:

¹⁴ См Политическая культура общества и ее обусловленность. Мир политики. Оценки и суждения западных политологов. М., 1992, էջ 76:

¹⁵ См **Лосев А. Ф.** Философия. Мифология. Культура. М., 1991, էջ 24-25:

կարելի է ներկայացնել քաղաքական կողմնորոշման հետևյալ տեսակները. 1. Կողմնորոշում դեպի քաղաքական օտարացում, երբ մարդը չի ընդունում այն ամենը, ինչը կապված է քաղաքականության հետ: 2. Կողմնորոշում դեպի քաղաքական պասիվ վարքագիծ, երբ մարդը չի ձգտում և չի ցանկանում լինել քաղաքականության գործոն կրող: Այս դեպքում իրականացվում է միայն ստիպողական հաղորդակցում քաղաքական իշխանության հետ: 3. Կողմնորոշում դեպի քաղաքական ակտիվ գործունեություն, որը կարող է իրականացվել քաղաքական կազմակերպություններին և կառույցներին անդամակցելու, նրանց կազմում ակտիվ գործելու միջոցով:

Ամերիկյան քաղաքագետ Վ. Ռոզենբաումը առանձնացնում է քաղաքական մի քանի խումբ կողմնորոշումներ, որոնք ըստ նրա կազմում են հենց քաղաքական մշակույթը¹⁶: Առաջինը պետական կառավարման ինստիտուտներին վերաբերող կողմնորոշումներն են, երկրորդն ընդգրկում է քաղաքական այլ համակարգերին վերաբերող կողմնորոշումները և երրորդը սեփական քաղաքական գործունեությանը վերաբերող կողմնորոշումները: Այս կողմնորոշումները առաջ են բերում որոշակի գործողության համար անհատի պատրաստակամություն: Բայց դա դեռևս քաղաքական գործողություն չէ, այլ միայն որոշակի գործողություն կատարելու պատրաստակամություն: Քաղաքական մշակույթի դրսևորման համար շատ կարևոր են քաղաքական պրակտիկ գործողությունները, որոնք ոչ միայն քաղաքական մշակույթի չափանիշներ են, այլև նրա իրականացման անհրաժեշտ փուլեր: Պրակտիկ գործունեության ամեն մի նոր փուլ մարդու առջև խնդիր է դնում զարգացնել և հարստացնել իր գիտելիքները և դրանով նշանավորել քաղաքական մշակույթի մի նոր մակարդակ: Քաղաքական մշակույթի գործնական վարքագծային բաղադրատարրը պարունակում է այնպիսի քաղաքական գործողություններ, որոնք արտահայտում են գործնական վերաբերմունք քաղաքական գործընթացների նկատմամբ: Քաղաքական վարքագիծը պայմանավորված է քաղաքական գիտակցությամբ, քաղաքական փորձով և կողմնորոշմամբ:

Ընդհանրացնելով՝ կարելի է ասել, որ քաղաքական մշակույթի կառուցվածքային բաղադրատարրերն են՝ քաղաքական փորձը (քաղաքական ավանդույթները, արժեքները և նորմերը), քաղաքական գիտակցությունը (քաղաքական գիտելիքները և համոզմունքները), քաղաքական կողմնորոշումները և վարքագիծը:

¹⁶ Տե՛ս **Rosenbaum W. A.**, Political culture: Basic Concepts in Political Science. N. Y., 1975, էջ 47:

Քաղաքական մշակույթի բոլոր բաղադրատարրերը հարաբերականորեն ինքնուրույն են, բայց միևնույն ժամանակ փոխկապակցված են և կազմում են յուրօրինակ արժեքային-նորմատիվ համակարգ, որն ընդունում են քաղաքացիների մեծ մասը:

Ազգային քաղաքական մշակույթի կառուցվածքը բնութագրող կարևոր ցուցանիշ է նրա միատարրության աստիճանը: Քաղաքական մշակույթի բովանդակությունը շատ դեպքերում կախված է պատմական զարգացման մակարդակից և փոխվում է քաղաքական գործընթացների ժամանակ: Սովորաբար սոցիալ-մշակութային և քաղաքական ազդեցությամբ ձևավորվում են տվյալ երկրի բնակչության քաղաքական մշակույթի ոչ միայն ընդհանուր գծերը, այլև խմբային տիպերը, որոնք բնորոշ են սոցիալական, էթնիկական, եկեղեցական և այլ կազմավորումներին ու խմբերին: Այդ առանձնահատուկ տիպերը կոչվում են ենթամշակույթներ, որոնք բնութագրվում են քաղաքական համակարգի նկատմամբ կողմնորոշումների առանձնահատկություններով, քաղաքական ակտիվության որոշակի ձևերով և այլն:

Ամերիկյան քաղաքագետներ Գ. Ալմոնդը և Ս. Վերբան 1963 թ. հրատարակած իրենց «Քաղաքական մշակույթ. քաղաքական դիրքորոշումները և ժողովրդավարությունը հինգ երկրներում» աշխատության մեջ ներկայացնում են քաղաքական մշակույթի մոդելները (իդեալական տիպեր), որոնց հիմքում ընկած են քաղաքական համակարգի, քաղաքական օբյեկտների նկատմամբ կողմնորոշումները: Առանձին երկրների (ԱՄՆ, Անգլիա, Իտալիա, Գերմանիա և Մեքսիկա) տարբեր քաղաքական մշակույթների համեմատական վերլուծության հիման վրա Ալմոնդը և Վերբան ստեղծում են քաղաքական մշակույթի իրենց տիպաբանությունը, որ առաջին փորձն է՝ սահմանելու քաղաքական մշակույթի տիպերը: Նրանք առանձնացնում են քաղաքական մշակույթի երեք հիմնական մոդելներ¹⁷.

1. Ծխական կամ տեղական քաղաքական մշակույթ (Parochial Political Culture). անվանվում է նաև ավանդական, նահապետական¹⁸: Քաղաքական մշակույթի այս տիպը բնութագրվում է քաղաքական համակարգի նկատմամբ բնակչության հետաքրքրության բացակայությամբ: Այդպիսի հասարակության մեջ չկան յուրահատուկ քաղաքական դերեր. առաջնորդները միաժամանակ իրականացնում են և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական, և՛ կրոնական գործառույթներ, բնակչության քա-

¹⁷ St'iu Almond G., Verba S., The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton, 1963, էջ 17-19:

¹⁸ St'iu, օրինակ, Вятр Е. Социология политических отношений. М., 1979, էջ 263.

ղաքական հետաքրքրությունները դուրս չեն գալիս շրջանի, գյուղի, ցեղի շրջանակներից. տիրապետում է տարածքային և սոցիալ-մշակութային նույնացումը (ինդենտիֆիկացիան):

2. Ենթարկման քաղաքական մշակույթ (Subject Political Culture): Այս տիպին հատուկ է պասիվ քաղաքական վարքագիծը, բայց քաղաքական համակարգի, տիրապետող արժեքների և նորմերի նկատմամբ որոշակի կողմնորոշումներով: Ենթարկման մշակույթի կրողները հակված չեն մասնակցելու քաղաքական կյանքին, պատրաստ չեն իշխանության հետ ակտիվ փոխհարաբերության մեջ մտնելու, ենթարկվում են ավանդույթով կամ վախից: Ավանդույթի համաձայն ենթակաները պետք է հարգալից վերաբերվեն վերադասների նկատմամբ: Շատ քաղաքական մշակույթներում մինչև այժմ էլ առկա է հարաբերությունների նման «հարգալից» մոդելը:

3. Մասնակցային քաղաքական մշակույթ (Participant Political Culture), որը հաճախ անվանում են նաև ակտիվության քաղաքական մշակույթ¹⁹: Քաղաքական մշակույթի այս տիպին հատուկ է քաղաքական կյանքում անհատների գործունե մասնակցությունը, որը հիմնված է քաղաքացիների քաղաքական բարձր գիտելիքների, անմիջական մասնակցության, քաղաքական որոշումների վրա ազդելու նրանց ընդունակության և համոզմունքի վրա²⁰:

Ժամանակակից աշխարհում քաղաքական մշակույթի այդ տիպերը մաքուր ձևով գոյություն չունեն: Ըստ Ալմոնդի և Վերբայի իրական կյանքում գոյություն ունեն խառը տիպեր, որոնք ծագում են երեք մաքուր տիպերի տարրերի զուգակցումով: Քաղաքացիական մշակույթը հանդիսանում է այդ խառը տիպերից մեկը, որտեղ մասնակցային մշակույթի տարրերը տիրապետող են մյուս տիպերի տարրերի նկատմամբ²¹: Այդպիսին է ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի բնակչության քաղաքական մշակույթը: Չնայած քաղաքացիական մշակույթի հայեցակարգի իդեալականացմանը՝ շատ քաղաքագետներ գտնում են, որ հենց այդ մշակույթն է հանդիսանում ժողովրդավարական քաղաքական կարգերի հաստատուն հիմքը:

Ռուս քաղաքագետ Ս. Ա. Պանարինը ներկայացնում է քաղաքական մշակույթի տնտեսակետորոնային, հասարակակետորոնային և էթնոկետորոնային տիպաբանությունը²²:

¹⁹ St'iu, օրինակ, **Вятр Е.**, Социология политических отношений. М., 1979. էջ 263:

²⁰ St'iu **Альмонд Г., Верба С.**, Гражданская культура и стабильность демократии. // Политические исследования, 1992, № 4, էջ 122:

²¹ St'iu նույն տեղը, էջ 122-123:

²² St'iu **А. С. Панарин**, Политология. Учебник. Издание второе, переработанное и дополненное. М., «ГБОУЛ С. М. Гчаев», 2001, էջ 330:

Քաղաքական մշակույթի տիպաբանությունը կարող է տրվել ըստ տարբեր հիմքերի: Այսպես, ըստ սոցիալական առաջընթացի, առանձնացվում են փակ և բաց, առաջադիմական և հետադիմական տիպեր, ըստ գաղափարախոսական հիմքի՝ սոցիալիստական, ազատական, պահպանողական, ըստ տերիտորիալ հիմքի՝ եվրոպական, արևմտյան, արևելյան, ասիական, ըստ քաղաքական ռեժիմների՝ տոտալիտար-ավտորիտար, լիբերալ-դեմոկրատական և այլն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԱՌԱՆՁՆԱԴԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ինչպես տարբեր ժողովուրդներ և ազգեր, հայ ժողովուրդը ևս պատմական զարգացման ընթացքում ձևավորել է իր քաղաքական մշակույթը, որն իր առանձնահատկություններով դարձել է տարբեր ժամանակների ընդհանուր մշակույթի բաղադրատարրը: Գիշտ է, պատմական որոշակի փուլերի համար քաղաքական մշակույթի դրսևորումը կարելի է դիտել վերապահումներով, սակայն իր ձևավորման և զարգացման ընթացքում այն որոշակի, էական դեր է խաղացել հայ ժողովրդի, հայ մարդու վարքագծի ձևավորման գործում:

Մարդկանց քաղաքական մշակույթի ձևավորումը կապված է մի շարք հանգամանքների և առանձնահատկությունների հետ: Դրանք կարող են լինել ինչպես ամեն մի ժողովրդի, ազգի որոշակի առանձնահատկությունները, ինքնատիպ կենսակերպը, այնպես էլ արտաքին գործոններն ու երկրի ներքաղաքական կյանքը: Ժողովուրդների, ազգերի առանձնահատկություններն արտահայտելու համար օգտագործվել են տարբեր հասկացություններ՝ ազգային ոգի, ազգային բնավորություն, ազգային հոգեկերտվածք, մենթալիտետություն և այլն: Չքննարկելով դրանց հետ կապված հարցերը՝ նշենք այն ընդհանուրը, որ բնութագրվում է որպես մարդկանց բնորոշ մտածողություն և զգացումներ, պատկերացումներ և կողմնորոշումներ (արժեքներ), որոնք ազդում են սուբյեկտի վարքագծի վրա: Ընդհանրապես ազգային բնավորությունը կամ հոգեկան կերտվածքը կամ արժեքների ամբողջությունը գտնվում են քաղաքականության հետ սերտ կապի մեջ և ազդում են ազգի, հասարակության քաղաքական վարքագծի վրա: Այստեղից էլ քաղաքական մշակույթի և ազգային բնավորության, ազգային առանձնահատկությունների կապը: Քաղաքական մշակույթի ձևավորման համար կարևոր գործոն են տվյալ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած իրադարձություն-

ները: Օրինակ, հայ ժողովրդի համար այդպիսի իրադարձություններ կարելի է համարել Վարդանանց պատերազմը, Սարդարապատի ճակատամարտը, Արցախի ազատագրումը և այլն: Անշուշտ, դրանցում դրսևորվում է հայ ժողովրդի լավագույն քաղաքական ավանդույթներից մեկը՝ ծանր, վճռական պահերին համախմբվելու, միավորվելու ունակությունը: Իհարկե, ազգային բնավորության հետ կապված՝ ունենք և՛ դրական, և՛ բացասական (սնապարծություն, անհանդուրժողականություն, անմիաբանություն և այլն) քաղաքական ավանդույթներ, որոնք խիստ ազդել ու ազդում են քաղաքական մշակույթի ձևավորման վրա: Այս առանձնահատկություններն էլ պայմանավորում են Հայաստանի քաղաքական մշակույթի բազմաշերտությունը և հակասականությունը:

Հայաստանի Հանրապետության արդի քաղաքական մշակույթը սկսեց ձևավորվել անցյալ դարի 80-ական թթ. կեսերից: Այն կապված է նախկին ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցած քաղաքական փոփոխությունների հետ, որոնք հիմք դրեցին հասարակության, պետության և անհատների միջև նոր հարաբերությունների, ժողովրդավարական սկզբունքների արմատավորման: Այդ փոփոխությունները ձևավորեցին նոր մտածելակերպ, նոր քաղաքական գիտակցություն և նոր քաղաքական մշակույթ: 1988 թվականից սկսված Ղարաբաղյան շարժումը լուրջ քաղաքական խնդիրներ դրեց հասարակության առջև, որոնց լուծումները պահանջում էին անհրաժեշտ քաղաքական մշակույթի առկայություն: 1990 թ. մայիսին Հայաստանում տեղի ունեցան Գերագույն խորհրդի ընտրություններ, որոնք ընդունվեցին որպես նոր քաղաքական գիտակցության ու քաղաքական մշակույթի դրսևորումներ: Հայաստանի համար փաստորեն սկսվում էր պատմական զարգացման նոր ժամանակաշրջան, քաղաքական զարգացման նոր փուլ: Հասարակությունը դարձավ քաղաքական գործընթացների գործուն մասնակից, սկսեց ազդել իրացվող գործընթացների և քաղաքական որոշումների կայացման վրա: Սրանք նոր քաղաքական մշակույթի առարկայական դրսևորումներն էին:

Հետագա տարիներին ձևավորվեցին քաղաքական մշակույթի ինստիտուտային բաղադրատարրերը՝ քաղաքական համակարգը, քաղաքական կազմակերպությունները, քաղաքական ռեժիմը և այլն, ինչպես նաև ժողովրդավարական այլ արժեքներ: Իհարկե, քաղաքական մշակույթի այս բաղադրատարրերը հասարակության մեջ դեռևս ամրապնդված չէին, որովհետև դրանք գտնվում էին իրենց ձևավորման ու զարգացման գործընթացներում: Հայաստանում տեղի ունեցող հետագա իրադարձությունները (պատերազմական գործողությունների դադարեցում, Սահմանադրության ընդունում, խորհրդարանական և նա-

խագահական ընտրություններ և այլն) վեր հանեցին, նախ, նոր քաղաքական մշակույթի անհրաժեշտությունը հասարակական կյանքի, քաղաքական հարաբերությունների գործընթացներում և, երկրորդ, բացահայտեցին նրա զարգացման և դրսևորման առանձնահատկությունները: Չարկ է նշել, որ ՀՀ քաղաքական կյանքի և քաղաքական մշակույթի ձևավորման դրական միտումները 90-ական թթ. կեսերին սկսեցին որոշակի ձևափոխման ենթարկվել: Արտահայտվեցին քաղաքական համակարգի այնպիսի բնորոշ գծեր, որոնք հատուկ էին ավտորիտար-քաղաքական համակարգին: Այսինքն ձևավորվում են կեղծ ժողովրդավարական սկզբունքներ, ենթակայական տիպի քաղաքական մշակույթ, քաղաքական ինստիտուտների հեղինակազրկում և այլն:

Չայաստանում, ինչպես նաև նախկին խորհրդային հանրապետություններում դիտվում էր հիասթափություն ժողովրդավարական իդեալների նկատմամբ: Այս բանը հիմք է տալիս ասելու, որ ժողովրդավարական տրամադրությունների վերելքը ժամանակավոր իրադարձություն էր և ամբողջությամբ չէր վերացնում քաղաքական մշակույթի ավտորիտար ավանդույթը: Եվ իրոք, Չայաստանում այս միտումները պայմանավորված էին իրականացվող բարեփոխումների նկատմամբ հիասթափություններով, բարեփոխումներ, որոնց արդյունքում առաջացավ ճգնաժամ կյանքի բոլոր բնագավառներում: Այդ պատճառով էլ ժողովրդավարական ինստիտուտներին, քաղաքական ռեժիմին աջակցելը կախված էր ոչ այնքան ժողովրդավարական իդեալների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքից, որքան իշխանությունների կողմից քաղաքացիների կոնկրետ պահանջումների բավարարման աստիճանից: Այդ առումով էլ Չայաստանում իշխանության մարմինների և ժողովրդավարական ինստիտուտների գործունեության նկատմամբ առկա է անվստահություն: Առաջանում է պարադոքս. Չայաստանի քաղաքական համակարգի ցածր լեգիտիմությունը բխում է երկրի ղեկավարության կողմից իրականացվող քաղաքական կուրսի ամառայինափետությունից, այն ժամանակ, երբ կառավարման ոչ լեգիտիմությունը արգելակում է արդյունավետ քաղաքականության անցկացումը: Այս ճգնաժամի հաղթահարումը կախված է այն բանից, թե քաղաքական մշակույթի ինչպիսի տիպ է առկա հասարակությունում, և թե ինչ չափով են քաղաքական մշակույթի բաղադրատարրերը արմատացած զանգվածային գիտակցության մեջ: Չայաստանի բնակչության կողմից իշխանությունների դեմ բողոքարկման ցածր ակտիվությունը բացատրվում է ոչ միայն գիտակցությունում և վարքում քաղաքական մշակույթի թույլ արմատավորված տարրերով, այլ ժողովրդավարական և քաղաքական ինստի-

տուտների ոչ բավարար զարգացմամբ: Այստեղից էլ քաղաքացիական իրավունքների ու շահերի պաշտպանության և իշխանության որոշումների վրա տարբեր գործողությունների օգնությամբ ազդելու նկատմամբ մարդկանց հիասթափությունը: Քաղաքական մշակույթի ձևավորման համար կարևոր է ցանկացած քաղաքական ընդգկվածություն, որը փաստորեն օգնում է զարգացնելու քաղաքական գործունեության հմտությունները: Եթե ընդհանրապես նշելու լինենք իրացվող քաղաքականության, ժողովրդավարական սկզբունքների և ինստիտուտների զարգացման մասին, ապա ներկայումս մարդիկ ցանկանում են միաժամանակ և՛ պահպանել կայունությունը երկրում, և՛ քաղաքականությունում ու իշխանության մեջ նշանակալից փոփոխություններ իրականացնել: Այսինքն իշխանության մեջ որոշակի կարգ ու կանոն ստեղծել և միաժամանակ պահպանել ժողովրդավարական իրավունքներն ու ազատությունները: Հայաստանի Հանրապետության գոյության և հետագա զարգացման համար անհրաժեշտ է այս երկու հակադիր կողմնորոշումների կշռադատված զուգակցում մեր ազգաբնակչության նոր քաղաքական մշակույթում:

Ամբողջությամբ վերցրած՝ Հայաստանի քաղաքական մշակույթը կարելի է վերլուծել երկու հիմնական մոտեցումներով: Առաջինը հենվում է ազգային բնավորության առանձնահատկությունների և դրանք պայմանավորող պատճառների հետազոտության վրա: Նման մոտեցման ժամանակ վերլուծությունը սկսվում է մշակութային ավանդույթների, Հայաստանի պատմական առանձնահատկության, նրա երկրաքաղաքական դիրքի և այլ գործոնների քննարկումներից: Երկրորդ մոտեցումը ոչ այնքան ժխտում, որքան լրացնում է նախորդին: Ազգային-քաղաքական մշակույթը նկարագրվում է արդիականացման օրինաչափ գործընթացների ներքին յուրահատկության տեսանկյունից: Հասարակական-քաղաքական իրավիճակը որոշվում է ոչ այնքան արժեքների, նորմերի, դիրքորոշումների առանձնահատկություններով, որքան օբյեկտիվ գործընթացների տրամաբանությամբ: Օրինակ, հին ինստիտուտային համակարգի փլուզման ժամանակ զանգվածների պասիվությունը բացատրվում էր նրանով, որ զանգվածների և հասարակական կարծիքի դերը բարձր չէր, բայց նշանակալից էր էլիտար խմբերի ազդեցությունը, որոնք նախաձեռնում և ուղղորդում էին այդ գործընթացները:

Այսպիսով, Հայաստանի քաղաքական մշակույթն ընդգրկում է բազմազան տարրեր՝ իրենց առանձնահատկություններով, որոնք դժվարությամբ են տեղավորվում քաղաքական մշակույթի ավանդական դասակարգման շրջանակներում: Ներկայումս մեր հասարակության անդամ-

ներն ունեն տարբեր կողմնորոշումներ և հայացքներ, որոնք պայմանավորված են անցումային շրջանի առանձնահատկություններով, այսինքն ձևավորվել են տարբեր տնտեսական և քաղաքական պայմաններում: Տեղի է ունենում տարաբնույթ քաղաքական սկզբունքների թաքնված կամ ակնհայտ պայքար, մարդկանց գիտակցության մեջ առկա է կոմունիստական և արևմտյան ժողովրդավարական արժեքների համադրում: Քաղաքական մշակույթի բազմաշերտությունը և այլատարրությունը, թերատությունը, նաև բազմաչափ կոնֆլիկտայնությունը դժվարացնում են նրա ուսումնասիրման գործընթացը: Արդի Հայաստանի քաղաքական մշակույթը դեռևս չի կայացել. հասարակության արդիականացման հիման վրա տեղի է ունենում նրա ձևավորումը և կայունացումը: Չնայած դրան՝ առանց հասկանալու քաղաքական մշակույթի հիմնային բնութագրումները, առանց հաշվի առնելու առանձնահատկությունները, քաղաքական սկզբունքները, արժեքները և կողմնորոշումները, անհնար է անցկացնել պետական քաղաքականություն, կանխատեսել քաղաքական գործընթացները:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐ

1. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆԱՑՈՒՄ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Քաղաքական սոցիալականացման հիմնախնդիրն արդիական է ներկա հասարակական-քաղաքական պայմաններում, երբ կատարվում են լուրջ արձատական փոփոխություններ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում: Նախ սրվեցին հակասությունները քաղաքական կառույցների փոխակերպման գործընթացում, տեղի ունեցավ հին արժեքների և կողմնորոշումների որոշակի կորուստ, այդ թվում և՛ քաղաքական, սասանվեց իշխանությունների հանդեպ վստահությունը, աշխուժացան քաղաքական բողոքի ձևերը: Ժողովրդի քաղաքական հոգեբանությանը բնորոշ են դարձել նեգատիվիզմը և հոռետեսությունը:

Լուրջ փոփոխություններ տեղի ունեցան տնտեսական գործընթացներում. գիտատեխնիկական առաջընթացը, նոր տեխնոլոգիաներն առաջ բերեցին իսկապես տեղաշարժեր հասարակության սոցիալական կառուցվածքում: Ստեղծված դժվար իրավիճակից դուրս գալու հաջողությունն անմիջականորեն կապված է տնտեսության հետ: Մինչև արդյունավետ չաշխատի արտադրությունը, ժամանակին չվճարվեն աշխատավարձերը, չբարելավվի ժողովրդի բարեկեցությունը, չձևավորվի հզոր միջին խավ, կարծում ենք, քաղաքական սոցիալականացման ներդաշնակ մոդելի մասին խոսելը դեռ վաղ է: Իսկ ներդաշնակ մոդելը ենթադրում է համրույթի հիմնական շահերի համընկնում, որն անհնար է «աղքատ-հարուստ» բևեռների մթնոլորտում:

Ապրելակերպի փոփոխությունները զգալիորեն բարդացրին անձի դերը հասարակական-քաղաքական միջավայրում: Անձի մուտքը քաղաքականություն, նրա նախապատրաստումը և ներգրավումը քաղաքական իարաբերություններում իրագործվում են քաղաքական նորմերի և արժեքների ընկալման ու յուրացման ընթացքում: Իր հերթին, քաղաքական սոցիալականացումը, ընդգրկելով նոր սերունդների քաղաքական կյանքը, ապահովում է քաղաքական մշակույթի վերարտադրությունը և, որպես կանոն, թույլ է տալիս քաղաքացու և պետության միջև հասնել

այն նվազագույն համաձայնության, որը երաշխավորում է կառավարման ռեժիմի հարաբերական կայունություն:

Քաղաքական համակարգի պահպանմանը նպաստող բազմաթիվ գործոնների շարքում ամծի սոցիալականացումը գրավում է կարևորագույն տեղ: Վերջին հաշվով, ցանկացած հասարակության զարգացման նակարդակը նշանակալիորեն կախված է այն բանից, թե ինչպիսի սոցիալ-քաղաքական արժեքներ են կրում իր անդամները: Ակնհայտ է, որ մարդիկ չեն ծնվում գիտելիքների պատրաստի պաշարով: Դրանք ձեռք են բերվում ողջ կյանքի ընթացքում: Այս տեսանկյունից քաղաքական սոցիալականացման հիմնախնդիրը բացառիկ կարևորություն է ձեռք բերում:

Վարկ է նշել, որ քաղաքական սոցիալականացում տերմինը ածանցվել է սոցիալականացում ավելի լայն հասկացությունից: Սոցիալականացումը մի կողմից՝ սոցիալական նորմերի, արժեքների յուրացում է, այդ հիմքի վրա արժեքային կողմնորոշումների, սոցիալական պահանջմունքների մշակում, մյուս կողմից՝ անձի իրական մուտքը հասարակական-քաղաքական կյանք¹:

Սոցիալականացումն ընդհանրական իմաստով նշանակում է հասարակության անդամների քաղաքակրթության գործընթաց, երբ մարդիկ յուրացնում են վարքի այնպիսի ձևեր, նորմեր, արժեքներ և հայացքներ, որոնք տվյալ խումբը կամ հանրույթը համարում է կարևոր: Մի կողմից՝ անհատը պետք է տիրապետի այն ամենին, ինչ սպասում է իրենից հասարակությունը, մյուս կողմից՝ պետք է ձեռք բերի անհրաժեշտ հատկություններ, որպեսզի կարողանա իրեն դրսևորել այդ սպասումներին համապատասխան:

Քաղաքական սոցիալականացումը, որպես ամբողջ կյանքում շարունակվող և հասարակայնորեն պայմանավորված գործընթաց, ներառում է այն բոլոր գործոնները, որոնք մարդուն դարձնում են քաղաքական անձ. քաղաքական գիտելիքներ, հայացքներ, կարծիքներ, գործելու պատրաստականություն, արժեքներ, գիտակցության ձևեր, չարժառիքներ և ընդունակություններ, զգացմունքային ոլորտ, որոնք ունեն քաղաքական բովանդակություն և ուղղորդված են դեպի քաղաքականությունը:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ ընդունված է ասել, որ քաղաքական սոցիալականացումն ունի երկու կողմ՝ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ: Օբյեկտիվ կողմն այն է, որ անձը մշտական չփման մեջ է սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր հարաբերությունների, հասարա-

¹ См. в Политологический словарь, М., 1984, т. 201:

կության մեջ իշխող ավանդույթների, հասարակական գիտակցության և այլ գործոնների հետ: Քաղաքական սոցիալականացման սուբյեկտիվ կողմը կապված է հասարակության գիտակցական և նպատակամղված գործունեության հետ: Այս գործառույթը կատարում են դաստիարակության և ուսուցման տարբեր համակարգեր:

Քաղաքական սոցիալականացման դասական տեսությունը մշակել են Հիկազոյի գիտնականները՝ Դ. Իստոնի զխավորությամբ: Նրանք քաղաքական սոցիալականացումը դիտարկում են որպես մարդու կողմից հատուկ դերերի յուրացման գործընթաց, որոնք անհրաժեշտ են քաղաքականության ոլորտում գործունեություն ծավալելու համար: Այս տեսության համակիրները (Լ. Կոեն, Ռ. Լիպտոն, Տ. Պարսոնս) հիմնականում ուշադրությունը բևեռում են մարդու և քաղաքական համակարգի, նրա ինստիտուտների հետ ունեցած փոխգործողությունների վրա: Քաղաքական գիտության մեջ մյուս ուղղությունը (Մ. Յաբերմաս, Կ. Լուժան) քաղաքական սոցիալականացումը դիտարկում է որպես ակուլտուրացիայի երևույթ, այսինքն՝ արժեքների յուրացման գործընթաց՝ առաջին պլանում դնելով մարդու քաղաքական գիտակցության և վարքի ներանձնային, հոգեբանական մեխանիզմները: Որոշ գիտնականներ (Է. Էրիկսոն, Է. Ֆրոմ) կարևորագույնը համարում են քաղաքական գործունեության անգիտակցական ձևերը: Ըստ նրանց քաղաքական սոցիալականացումը մարդկային զգացմունքների և պատկերացումների քաղաքականացման թաքնված գործընթաց է:

Զնայած այս մոտեցումների տարբերություններին՝ գիտնականների մեծ մասը համգում է այն բանին, որ քաղաքական սոցիալականացման կարևորագույն գործառույթը անձի կողմնորոշվելու ընդունակությունն է քաղաքական տարածության մեջ: Այս իմաստով քաղաքական սոցիալականացումը երկկողմանի գործընթաց է. մի կողմից՝ այն փաստում է անձի կողմից որոշակի նորմերի, արժեքների, դերերի յուրացման հանգամանքը, մյուս կողմից՝ ցույց է տալիս, թե ինչպես է անձն ընտրողաբար յուրացնում այդ արժեքները և պատկերացումները՝ ամրագրելով դրանք քաղաքական վարքի այս կամ այն ձևում:

Քաղաքական սոցիալականացումը հասարակության քաղաքական կառույցների վերարտադրություն է, որը բնորոշ է հասարակական-քաղաքական հարաբերություններին, այդ հարաբերությունները կրող սուբյեկտների որակներին՝ անձանց, որոնք փաստորեն ստեղծում, պահում և իրականացնում են այդ հարաբերությունները իրենց կյանքի ընթացքում: Սոցիալականացումը կատարում է յուրօրինակ միջնորդի դեր, և անցյալը կապում է ապագայի հետ:

Սոցիալականացման մասնավոր գործառույթը անձի ներգրավումն է մինչ այդ ստեղծված հասարակական հարաբերությունների համակարգում, ինչը նպաստում է նրա՝ սոցիալապես նշանակալից կյանքի նպատակային սահմանափակմանը: Սակայն սա մի կողմն է միայն: Հիշենք Մարքսի դիպուկ սահմանումը. «Անհատը, հանդես գալով որպես սոցիալականացման «օբյեկտ», միաժամանակ համարվում է նաև հասարակական ակտիվության սուբյեկտ, հասարակական ձևերի ստեղծողը: Դրա հետ մեկտեղ, փոխվում են ոչ միայն օբյեկտիվ պայմանները, փոխվում են նաև հենց իրենք՝ արտադրողները՝ մշակելով նոր որակներ, ստեղծելով նոր ուժեր և նոր պատկերացումներ, շփման նոր միջոցներ, նոր պահանջումներ և նոր լեզու»²:

Այլ կերպ, չի կարելի մոռանալ այն փաստը, որ ոչ միայն հասարակությունն է կերտում մարդուն՝ «homo politicus»-ին, այլև մարդն էլ ստեղծում է հասարակություն, ինքն իրեն, շրջապատին: Անձը կարող է հանդես գալ ինչպես քաղաքականության օբյեկտի, այնպես էլ սուբյեկտի դերում:

Քաղաքագիտության մեջ գոյություն ունի քաղաքական սոցիալականացման հետազոտման երկու մոտեցում.

1. Քաղաքական սոցիալականացման ընդհանուր տեսություն, որը մեկնաբանում է, թե ինչպես է ընթանում անհատի սոցիալականացումը քաղաքական միջավայրում:

2. Քաղաքական տեսության մասնավոր տեսություն, որի ուսումնասիրության օբյեկտը քաղաքական սոցիալականացման այն հասկացություններն են, որոնք անհրաժեշտ և օգտակար են քաղաքական համակարգերի վերլուծության ժամանակ³:

Քաղաքագետների մեծ մասը կարևորում է առաջին մոտեցումը՝ քաղաքական սոցիալականացումը համարելով կա՛մ քաղաքական հայացքների, գաղափարների և նորմերի փոխանցման գործընթաց սերնդեսերունդ, կա՛մ անհատի քաղաքական հասունացման, նրա քաղաքական եսի ձևավորման գործընթաց: Միևնույն ժամանակ Դ. Իստոնը և Ռ. Հեսսը քաղաքական սոցիալականացումը դիտարկում են որպես միջոց, որի օգնությամբ քաղաքական համակարգի անդամները ձեռք են բերում երեք հիմնական կողմնորոշում.

1. Քաղաքական գիտելիքների որոշակի գումար, պատկերացումներ

² К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч., т. 46, ч. 1, с. 483-484:

³ Стю В. И. Жукова, Б. И. Краснов, Общая и прикладная политология, М., 1997, էջ 715:

քաղաքական գործընթացների բնույթի, քաղաքական լիդերի գործունեության մասին:

2. Քաղաքական արժեքներ, որոնք դիտվում են որպես ընդհանուր նպատակ, որոնց պետք է ձգտի տվյալ համակարգը:

3. Կողմնորոշումներ, որոնց միջոցով անհատը հարաբերվում է քաղաքական օբյեկտների հետ (վստահություն, համաձայնություն, համակրանք, թշնամանք և այլն):

Ժամանակակից հասարակության մեջ մեծ կարևորություն ունեն քաղաքական սոցիալականացման երկու հիմնական մակարդակները⁴:

1. Մակրոմակարդակ, այսինքն ինչպես է ընթանում անձի մուտքը քաղաքականություն քաղաքական համակարգերի շրջանակներում, ինչպիսի գործոնների ազդեցությամբ է ընթանում քաղաքական վարքի և գիտակցության ձևերի ստեղծումը, ինչպես են տարբեր նորաստեղծ կուսակցություններ, մտնելով այս կամ այն երկրի քաղաքական համակարգի մեջ, անդամագրում նոր անդամներ, ինչպես է ձևավորվում քաղաքական գիտակցությունը գաղափարախոսության ազդեցությամբ:

2. Միկրոմակարդակ, այսինքն անձի ներգրավումը որևէ կոնկրետ քաղաքական կառույցի մեջ, նրա կողմից որոշակի դերերի, վարքի մոդելների յուրացումը:

Վերլուծելով քաղաքական սոցիալականացման մակրո և միկրո մակարդակները՝ փորձենք տալ քաղաքական սոցիալականացման սահմանումը: Քաղաքական սոցիալականացումը անձի քաղաքական գիտակցության և քաղաքական վարքի ձևավորման գործընթացների ամբողջությունն է՝ քաղաքական և ոչ քաղաքական գործոնների ազդեցությամբ:

Քաղաքական գործոնները ձևավորվում են քաղաքական համակարգում, որտեղ հաշվի են առնվում պետական մեքենայի բնույթը և տեսակը, վարչակարգը, քաղաքական ինստիտուտները: Անհատին քաղաքականության մեջ ներգրավելու մեխանիզմների օգնությամբ այս գործոնները հաստատվում են նրա քաղաքական վարքագծի մեջ: Քաղաքական գիտակցությունը, որպես քաղաքական կարևորագույն գործոն, անքակտելիորեն կապված է քաղաքական սոցիալականացման հետ: Այն ծագել է քաղաքականության և քաղաքական հարաբերությունների հետ միասին: Քաղաքականությունը յուրահատուկ բնագավառ է, որտեղ ի հայտ են գալիս խմբերի արմատական շահերը, նպատակները և խնդիրները մյուս դասերի կամ սոցիալական խմբերի նկատմամբ⁵:

⁴ Տե՛ս **Е. Б. Шестопал**, Очерки политической психологии, М., 1990, էջ 70:

⁵ Տե՛ս «Вестник Московского университета», 1991, № 6, էջ 75:

Քաղաքական գիտակցությունն ունի ոչ միայն հասարակական, այլ նաև անձնական բնույթ, որը ոչ լրիվ և ոչ միշտ է համապատասխանում առաջինին, քանի որ յուրաքանչյուր մարդ անհատականություն է: Այստեղ կարևորվում է քաղաքական սոցիալականացման սուբյեկտների նպատակամղված գործունեությունը, որի արդյունքը անհատականության ձևավորումն է և գիտակցության բարձրացումը: Քաղաքական գիտակցությունը մարդու հոգևոր արժեքների հիմքն է, որի շնորհիվ նա կարողանում է գնահատել սոցիալական գործընթացները, իր և իրիշների արարքները իր և հասարակության տեսակետից:

Ոչ քաղաքական գործոններն են՝ ընտանիքը, դպրոցը, եկեղեցին, մշակույթը, արվեստը, գեղարվեստական գրականությունը, զանգվածային լրատվության միջոցները և այլն, որոնք էական դեր ունեն քաղաքական գաղափարների և արժեքների փոխանցման գործընթացում:

Իրականության մեջ քաղաքական և ոչ քաղաքական գործոնները միահյուսված են և ոչ միանշանակ են:

Քաղաքական սոցիալականացման գործընթացը ներառում է բազմաթիվ մակարդակներ: Դրանցից ամենատարածվածը միջազգային հանրույթները և կազմակերպություններն են: Այստեղ անձի վրա ներգործում են միջազգային հասարակության կողմից ընդունված նորմերը և արժեքները:

Սոցիալական մակարդակն ընդգրկում է սոցիալական մեծ խմբեր և հասարակությունն ամբողջությամբ: Այս մակարդակում անձի վրա ազդում են այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են՝ պետությունը, իշխանությունը, քաղաքական կուսակցությունները, նաև՝ սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամները, գործազրկությունը և այլն:

Քաղաքական սոցիալականացման ստորին մակարդակն անձնային մակարդակն է, երբ անձը կրում է իր շրջապատի ազդեցության կնիքը: Այստեղ սոցիալականացման մեխանիզմներն են՝ շահերը, արժեքային կողմնորոշումները, շարժառիթները, դրդապատճառները, որոնք կառավարում են անձի վարքը և գիտակցությունը քաղաքականության մեջ: Սակայն քաղաքական կազմակերպության նպատակները և արժեքները մեխանիկական ազդեցություն չունեն անձի վրա այնքանով, որքանով դրանք պետք է անցնեն անձի անհատական պահանջմունքների ուսայնակով: Առանց անձի կողմից արժեքների յուրացման իմաստավորման հնարավոր չէ մեխանիզմների նորմալ գործառնություն, որը շարունակվում է ողջ կյանքի ընթացքում: Յուրացված քաղաքական նորմերը և արժեքները քաղաքական ոլորտում ծնում են հնարավոր վարքի քիչ թե շատ կայուն մոդելներ: Այս գործընթացի բնորոշ գիծը ստացված տե-

ղեկավարության ակտիվ ընկալումն է, նրա մշակումը և քաղաքական կյանքի երևույթների նկատմամբ դիրքորոշման հստակեցումը:

Հասարակության մեջ տեղի ունեցող արմատական փոփոխությունները իրենց հետքն են թողնում կյանքի բոլոր ոլորտների, այդ թվում՝ կրթության համակարգի, դաստիարակության և սոցիալականացման վրա:

Սոցիալականացումը գործընթաց է, որի ժամանակ տեղի է ունենում սոցիալական փորձի և արժեքային կողմնորոշումների յուրացում որոշակի սոցիալական դերերի կատարման համար, իսկ դաստիարակությունն անընդմեջ և նպատակադիր գործունեություն է՝ անձի կամ խմբի մեջ ձևավորելու հասարակայնորեն անհրաժեշտ արժեքներ, գիտակցություն և վարք: Հաստիարակության համակարգը կարծես թե կարգավորում է սոցիալականացման գործընթացը՝ որոշ առումներով հանդիսանալով նրա նախահիմքը:

Քաղաքական սոցիալականացումը շարունակական գործընթաց է: Ուստի քաղաքագետները գտնում են, որ գոյություն ունի առաջնային և երկրորդային քաղաքական սոցիալականացում: Սրանց միջև տարբերությունները հանգում են հետևյալին. մարդու տարիքը, սուբյեկտիվ փորձի առկայությունը, ինքնուրույնության հակումը, վարքը քաղաքական ոլորտում:

Առաջնային քաղաքական սոցիալականացումը բնութագրում է մարդու կողմից քաղաքական հասկացությունների նախասկզբնական ընկալումը, որն աստիճանաբար նրա մեջ ձևավորում է անհատական ընտրողական հարաբերություն քաղաքական կյանքի երևույթների նկատմամբ: Ամերիկյան քաղաքագետներ Իստոնը և Դենիսը քաղաքական սոցիալականացման այս փուլի մասին ունեն հետևյալ կարևոր տեսակետները: Նրանք գտնում են, որ այդ փուլը քաղաքական կյանքի անմիջական ոլորտ է, որի մասին երեխան իմանում է իր ծնողներից, նրանց գնահատականներից, զգացմունքներից ու վերաբերմունքից: Այս հիմքի վրա երեխայի մեջ տեղի է ունենում քաղաքականության անհատականացում, որի արդյունքում իշխանական այս կամ այն կերպարները նրա համար դառնում են քաղաքական համակարգի հետ շփման կերպարներ: Այդպիսի կերպարներ կարող են լինել երկրի նախագահը կամ ոստիկանը, երբ երեխան հաճախ է տեսնում հեռուստացույցով կամ հաճախ է լսում նրանց մասին: Նրանց վարքի գնահատականի հիման վրա երեխան դառնում է «քաղաքական խաղի» մասնակից և աստիճանաբար յուրացնում է վարքի այս կամ այն սխեման: Այս ձևով՝ սիրելով կամ ատելով քաղաքական կերպարներին, երեխան բացարձակացնում է

քաղաքականությունը: Արդյունքում առաջնային «քաղաքականությունը» հանդես է գալիս որպես սեփական հատկությունների և որակների ինստիտուցիոնալացում: Իշխանության կերպարների հնարավորությունների և սահմանափակումների հասկացությանը զուգահեռ՝ երեխայի մեջ ընթանում է սեփական իրավունքների մասին պատկերացումների ձևավորման գործընթաց: Սակայն սկզբում նա հակվում է դեպի արդարությունը, դեպի բարոյական նորմերը, որոնք զգում է, բայց չի կարող հստակ ձևակերպել: Միայն զարգացման ավելի բարձր փուլում է հասկանում, որ իր իրավունքներն ամրագրված են որոշակի օրենքներով և հասարակության ավանդույթներով, որոնց իր ծնողները կամ ուսուցիչը պարտավոր են ենթարկվել: Շատ կարևոր է, որ նախասկզբնական սոցիալականացումը չհիմնվի գաղափարայնացված կերպարների և հասկացությունների վրա:

Քաղաքական սոցիալականացման երկրորդային շրջանը սկսվում է դպրոց ընդունվելուց մինչև ընդհանուր և մասնագիտական կրթության ավարտը: Այս ժամանակահատվածում մարդիկ ձեռք են բերում որոշակի մտային հասունություն, հիմնական սոցիալական որակներ: Սա կենսական ուղու նախապատրաստական փուլն է: Քանի որ այստեղ առարկայական գործունեության հիմնական ձևը ուսուցումն է, ուստի անհատը ավելի շատ հայցողի դերում է, քան գործչի: Այս փուլում տեղի է ունենում քաղաքական արժեքների և հայացքների ուսումնասիրություն և ընկալում, սոցիալական պրակտիկայի սկզբնական փորձի ձեռքբերում:

Քաղաքական սոցիալականացումը դպրոցում իրականացվում է երկու ուղղություններով՝ առաջին. ուղիղ քաղաքական սոցիալականացում, այսինքն՝ հատուկ դասընթացներ, որտեղ երեխաներին ուսուցանում են երկրի քաղաքական կառուցվածքի սկզբունքները, բացատրում քաղաքացիների իրավունքները և պարտականությունները: Բոլոր երկրներում այսօրինակ դասընթացները զուտ տեղեկատվական բնույթ չունեն. դրանցում առկա է գաղափարախոսության տարրը: Անուղղակի քաղաքական սոցիալականացումը ոչ այնքան ակնհայտ գործընթաց է: Դպրոցում երեխան հայտնվում է սկզբունքորեն նոր միջավայրում: Նա սկսում է յուրացնել ուրիշ մարդկանց հետ փոխհարաբերվելու կանոնները, ձեռք է բերում «իշխանության» մարմինների հետ շփման փորձ: Դպրոցում փոխհարաբերության մակարդակը ազատության աստիճանն է, որը երեխային հնարավորություն է տալիս ծանաչելու իր իրավունքները: Այս ամենը երեխայի մեջ ձևավորում է վարքի մոդելներ, որոնք նա հետագայում դրսևորում է:

Դեմոկրատական հասարակության մեջ դպրոցի խնդիրները ներառում են քաղաքական ուսուցումը, այսինքն՝ համապատասխան գիտելիքների ձեռքբերումը, դեմոկրատական նորմերի և արժեքների ուսուցանումը, ինչպես նաև քննադատական վերաբերմունքի ձևավորումը քաղաքական ինստիտուտների ու գործընթացների նկատմամբ: Օրինակ, ԱՄՆ-ում դպրոցն իրավամբ համարվում է պետական քաղաքականության գործիք: Դպրոցական ծրագրերը կոչված են «ամերիկացնելու» անչափահասին, այսինքն նրա ուղեղում ներմուծելու հավատարմություն ամերիկյան քաղաքական համակարգին, հարգանք պատմության և ավանդույթների նկատմամբ:

Դպրոցականների ոչ ձևական ուսուցումը ներառում է դպրոցականների ոչ ծրագրային գործունեություն, մասնակցություն տարբեր տիպի կազմակերպություններին, ոչ պարտադիր բնույթի միջոցառումներին: Այսպիսի գործունեությունը ձևավորում է որոշակի հատկություններ՝ ակտիվություն, պատասխանատվություն գոյություն ունեցող արժեքների հանդեպ: Սոցիոլոգիական հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ ինչքան բարձր է դպրոցականների մասնակցության աստիճանը ոչ ծրագրային գործունեությանը, այնքան հասուն և առողջ գնահատական են տալիս կառավարության քաղաքականությանը և այլն: Դրա հետ կապված՝ այստեղ նկատելի է հետևյալ կախվածությունը.

1. Ինչքան բարձր է ծնողների կրթական մակարդակը, այնքան հաճախ է երեխան մասնակցում ոչ ծրագրային գործունեությանը:

2. Ինչքան մեծ է աշակերտի մասնակցության աստիճանը, այնքան բարձր է նրա գիտակցությունը:

3. Ինչքան շատ է աշակերտը զգում դպրոցական համակարգի կարևորությունը, այնքան մեծ է նրա սոցիալական հավատը, պատասխանատվությունը:

4. Ինչքան բարձր է աշակերտի սոցիալական պատասխանատվությունը, այնքան ավելի դրական է նրա վերաբերմունքը:

Անշուշտ, այս գործոնները մարդու համար սահուն մուտք և մասնակցություն են ապահովում քաղաքականության ոլորտ:

Քաղաքական սոցիալականացման կարևոր ինստիտուտ է բարձրագույն դպրոցը: Համեմատելով անցյալի հետ՝ դժվար է նկատել, որ ուսանողական շարժումները մեր օրերում ունեն էական ազդեցություն երկրի քաղաքական կյանքի վրա: Արմատական ուսանողական շարժումը թափանցել է նաև քաղաքականության բնագավառ: Այս պարագայում քաղաքական լիդերները մեծ հնարավորություն ունեն փոխանցելու քաղաքական արժեքները երիտասարդության լայն շերտերին: Ուստի

այստեղ մեծ նշանակություն են ձեռք բերում քաղաքական մասնակցության անհատական փորձը և արդեն ձևավորված խմբակային գիտակցությունը:

Քաղաքական սոցիալականացման հիմնական պայմաններից են գործողությունների ազատության ապահովումը, անհատի մասնակցությունը հասարակական-քաղաքական կյանքին: Այդ ազատությունը հիմնականում կախված է ինստիտուցիոնալ համակարգի տիպից, տնտեսական հարաբերությունների բնույթից, ինչպես նաև անձի հասունության մակարդակից:

Քաղաքական սոցիալականացման գործընթացում կարևորվում է հասունության ժամանակաշրջանը, թեև քաղաքական կողմնորոշման հիմքերը դրվում են դեռևս մանկական և պատանեկան տարիներին, այնուամենայնիվ հասուն տարիքում ևս մարդը չի ազատվում սոցիալականացման ազդեցությունից:

Քաղաքական սոցիալականացման իրականացման մեխանիզմը մարդու գործողություններում կարելի է պատկերացնել հետևյալ կերպ հետաքրքրությունը քաղաքական տեղեկատվության հանդեպ, քաղաքական գնահատական տալու սովորույթն աշխարհում տեղի ունեցող իրադարձություններին, լայն քաղաքական մտախորհիզումը, համակարգված քաղաքական գիտելիքների պահանջը, որոնք իրականացվում են կրթությամբ և ինքնակրթությամբ:

Անհատի վերափոխումն ակտիվ սուբյեկտի նպաստում է քաղաքական սոցիալականացման այնպիսի համակարգի ձևավորմանը, որը հնարավորություն է ընձեռում անձին՝ դառնալ քաղաքական կյանքի լիիրավ մասնակից: Քաղաքական կյանքի լիարժեք մասնակից դառնալու համար մարդը քաղաքական սոցիալականացման ընթացքում անցնում է հետևյալ փուլերը. մարդ-անձ-անհատ-քաղաքացի, այսինքն, երբ մարդը կենսաբանական էակից վեր է ածվում սոցիալական էակի, դառնում է սոցիումի անբաժանելի մասնիկ: Դա տեղի է ունենում քաղաքական մասնակցության ընթացքում:

Քաղաքացիների մասնակցության հարցերն առաջին անգամ ամրագրվել են Ֆրանսիայի և Իտալիայի սահմանադրություններում 1946-1947 թթ.: Այնուհետև 60-70-ականներին շրջանառության մեջ են մտել և դարձել զանգվածային ժողովրդավարական շարժումների հիմնական պահանջներից: Քաղաքական կյանքին մասնակցության անհրաժեշտությունը մտածողները տարբեր կերպ են մեկնաբանում: Այսպես, Ռուսոյի, Մարքսի հետնորդները գտնում են, որ մասնակցությունը քաղաքական կյանքին պետք է կրի համընդհանուր բնույթ: Որոշ տեսաբան-

ներ (Լ. Գուդմեն, Տ. Խեյդեն, Ֆ. Ֆունոն) համոզված են, որ քաղաքացիների մասնակցությունը «սիմվոլիկ» քաղաքականությանը, այսինքն քվեարկություններին, անբավարար է, և պահանջում են մարդկանց պարտադիր ներգրավում քաղաքական որոշումների ընդունման գործընթացներին: Միևնույն ժամանակ այս տեսակետի տեսական և գաղափարական ընդդիմախոսները գտնում են, որ մասնակցության միակ միջոցը, որը հասանելի է քաղաքացիներին, քվեարկությունն է և բանավեճերը⁶:

Պետք է նշել, որ քաղաքացիների ներգրավվածությունը քաղաքական կյանքին կախված է կոնկրետ իրավիճակից, քաղաքական համակարգի բնույթից, ինչպես նաև մարդուց: Մասնակցությունը քաղաքական կյանքին պահանջում է լրացուցիչ աշխատանք, գիտելիքներ, նյութական միջոցներ, մրցակցության համար անհրաժեշտ հոգեբանական պատրաստվածություն և այլն: Վերջին հաշվով, մարդն ինքն է ստեղծում քաղաքական կեցություն՝ սեփական քաղաքական գործունեության և հասարակության մեջ իր վարվելակերպի միջոցով:

Քաղաքական գործընթացներում մարդկանց ներգրավվածության աստիճանը միանշանակ չէ. հասարակության որոշ անդամներ ակտիվորեն մասնակցում են քաղաքական կյանքին, մյուսներն առանձնապես հետաքրքրություն չեն դրսևորում քաղաքական իրադրությունների նկատմամբ, ոմանք էլ ունեն հստակ քաղաքական դիրքորոշում՝ ոչ ակտիվ են, ոչ էլ պասսիվ: Այս գործընթացները պայմանավորված են անձի տարիքային և անհատական ընդունակություններով, սոցիալական դրությամբ, ընտանեկան ավանդույթներով, կրթությամբ, քաղաքական կուլտուրայով, քաղաքական գիտակցության առանձնահատկություններով և այլն:

Քաղաքական մասնակցության բնույթի և ուղղվածության վրա էական ազդեցություն ունի հասարակության քաղաքական կուլտուրայի մակարդակը, որն իր հերթին արտացոլվում է ժողովրդավարական արժեքների և ինստիտուտների ընդունման ու ընկալման մեջ: Ասվածից կարելի է ենթադրել, որ հասարակական գիտակցության մեջ որքան բարձր են ժողովրդավարական արժեքները, այնքան բարձր է քաղաքական մասնակցության աստիճանը, այնքան քաղաքացիների և իշխանության միջև փոխհարաբերությունները քաղաքակիրթ բնույթ են կրում: Եվ հակառակը, որքան ցածր է ժողովրդավարական իրավունքների և ազատությունների նշանակության աստիճանը, այնքան բնակչության զգալի մասի մոտ նկատվում է հակակրանք և օտարացում քաղաքական կյանքից:

⁶ Տե՛ս Dateman C., Participation and Democratic theory, Cambridge, 1970, p. 5.

Քաղաքական մասնակցության վրա էական ազդեցություն է գործում ինչպես երկրի, այնպես էլ առանձին քաղաքացիների տնտեսական վիճակը: Նոր շուկայական պայմաններին և տեական ճգնաժամերին հարմարվելու ընթացքում օբյեկտիվորեն բախվում են մարդկանց մեծամասնության շահերը: Դրա հետ կապված՝ իրական կյանքում նկատվում է երկու պահ. մի կողմից՝ նյութական ապահովվածության ցածր մակարդակը սառեցնում է բնակչության որոշ մասի քաղաքական ակտիվությունը՝ օտարելով նրան քաղաքական կյանքից, մյուս կողմից՝ «ջերմացնում» է բնակչության քննադատական և բողոքի տրամադրությունները:

Իրապես որոշակի է մարդկանց նյութական դրության և իշխանությանը տված նրանց գնահատականի միջև կախվածությունը: Այսինքն գնահատականը բարձր է բնակչության այն շերտերի մոտ, որոնք ունեն ազատ դրամական միջոցներ, և բավական ցածր է նրանց մոտ, որոնք չեն կարողանում հոգալ իրենց առօրյա պահանջները:

Ժամանակակից քաղաքագիտության մեջ արևմտյան քաղաքական կյանքի փոփոխությունների բացատրման առումով լայն տարածում ստացավ Ռ. Ինգլիհարտի կոնցեպցիան, որի համաձայն կայուն, տնտեսապես զարգացած երկրներում, ուր բավարարված են մարդկանց նյութական պահանջմունքները, տեղի է ունենում առաջընթաց դեպի պոստ-նյութական արժեքային համակարգ: Դա արտացոլվում է պահանջմունքների համակարգի փոփոխություններով. առաջին պլան են գալիս կենսորակի, էկոլոգիայի բարելավման, որոշումների ընդունման գործընթացներում անձի ներգրավվածության, բյուրոկրատիայի հաղթահարման, սոցիալական հարաբերությունների ներդաշնակեցման որակապես նոր պահանջմունքներ և այլն:

Քաղաքական մասնակցության առնչությամբ առանձնակի կարևորվում են այն հարցերը, թե ինչն է ստիպում անհատին լինել ակտիվ կամ պասսիվ հանդիսատես քաղաքական բնագավառում, ինչպիսի գործոններն են բարձրացնում քաղաքական մասնակցության աստիճանը և այլն: Այստեղ խոսքն, անշուշտ, մասնակցության դրդապատճառների մասին է: Դրդապատճառները կատարում են ամենից առաջ նպատակների և ծրագրերի վերբալացման գործառույթներ, որոնք հնարավորություն են տալիս մարդուն՝ ծավալելու որոշակի գործունեություն: Քաղաքական մասնակցության տեսության մեջ կարելի է հանդիպել ինչպես ակտիվ, այնպես էլ պասսիվ մասնակցություն պայմանավորող մի շարք դրդապատճառներ:

Խոսելով ակտիվության դրսևորման տարբեր ձևերի մասին՝ պետք է

նշել, որ քաղաքական մասնակցության ձևերի ու տեսակների բազմազանությունը կախված է գործող սուբյեկտի որոշակի հատկանիշներից (սեռ, տարիք, զբաղմունքի տեսակ, կրոնական պատկանելություն, կրթություն և այլն), կառավարման ռեժիմից և հետևաբար այն միջոցներից, որոնք պետությունը տրամադրում է քաղաքացիներին իրենց շահերը և իրավունքները պաշտպանելու համար: Քաղաքական մասնակցության ձևերն իրենց էությամբ վարքի կայուն մոդելներ են, որոնք ամբողջության մեջ կազմում են քաղաքական կուլտուրան: Որոշ աղբյուրներում այդ ձևերը բաժանվում են երկու խմբի՝ ակտիվ և պասսիվ... Այդպիսի բաժանման հիմք է հանդիսանում անհատների կամ սոցիալական խմբերի մասնակցության աստիճանը քաղաքական կյանքի երևույթներին: Մելնիկը նշում է քաղաքական մասնակցության ակտիվ ձևերի հետևյալ դասակարգումը⁷.

- քաղաքական համակարգի, ինստիտուտների կամ դրանց ներկայացուցիչների գործողությունների նկատմամբ ձևավորված վերաբերմունք,

- մասնակցություն այնպիսի գործողություններին, որոնք կապված են ներկայացուցչական իրավասությունների հետ,

- մասնակցություն քաղաքական կուսակցությունների և հասարակական կազմակերպությունների գործունեությանը,

- քաղաքական գործառնությունների կատարում այն ինստիտուտների շրջանակներում, որոնք մտնում են քաղաքական համակարգի մեջ կամ ուղղված են նրա դեմ,

- ուղղակի մասնակցություն քաղաքական գործողություններին (հավաքներ, քվեարկություն, ստորագրահավաք և այլն),

- ակտիվ, մասնակցավարող գործունեություն քաղաքական շարժումներում:

Պետք է նշել, որ անհատների քաղաքական անգործությունը նույնպես կարող է լինել գիտակցված և նպատակամղված: Դրա համար այն անվանում են քաղաքական մասնակցության իմմոբիլ (անշարժ) ձև:

Ամերիկյան քաղաքագետներ Ս. Վերբան և Լ. Պայը⁸ նշում են քաղաքական մասնակցության հետևյալ տարատեսակները. քաղաքական վարքի միանգամայն պասսիվ ձևեր, մարդկանց մասնակցությունը միայն ներկայացուցչական մարմինների ընտրություններին, ակտիվ մասնակիցների քաղաքական վարքը նախընտրական պայքարում, ակտիվ

⁷ Տե՛ս Мельник А. В., Политология, М., 1996, стр. 338:

⁸ Տե՛ս Pie L., Verba S., Political culture and political development, Princeton, 1965, էջ 45:

մասնակիցների քաղաքական վարքը քաղաքական ոլորտում ընդհանրապես, մասնակցությունը որպես քաղաքական գործչի արհեստավարժ գործունեություն:

Քաղաքական մասնակցությունն արտահայտվում է երկու հիմնական ձևերով. անմիջական և միջնորդավորված կամ ներկայացուցչական: Անմիջական մասնակցությունն առկա է փոքր քաղաքական հանրույթի շրջանակներում, որտեղ որոշումները կայացվում են ծայրերի մեծ թվով: Դա բնորոշ է տեղական կառավարմանն ու ինքնակառավարմանը և իրականացվում է տեղական պատգամավորական միությունների, տարածքային կառավարման մարմինների և ուղղակի մասնակցության մյուս ձևերի միջոցով: Ներկայացուցչական մասնակցության ժամանակ զանգվածներն ընտրում են իրենց ներկայացուցիչներին՝ քաղաքական իշխանության իրականացման համար հիմնականում ներկայացուցչական հիմունքներով: Դրանք են՝ պատգամավորները, պատվիրակությունները, հանձնաժողովները, պաշտոնատար և լիազորված անձինք և այլն, որոնց գործունեությունը կարգավորվում է համապատասխան իրավական ակտերով, պայմանագրերով և համաձայնագրերով: Սակայն ներկայացուցչական մասնակցության բացասական կողմն այն է, որ մասնակցությունը մեծ հնարավորություններ է ընձեռում զանգվածների կամքի խեղաթյուրման համար, քանի որ ընտրված ներկայացուցիչները կարող են հետապնդել սեփական շահեր, որոնք չեն համընկնում քաղաքացիների շահերին: Այս դեպքում քաղաքացիները կարող են կորցնել հսկողությունն իրենց ներկայացուցիչների վրա, որով նվազում է նրանց քաղաքական ակտիվությունը:

Միևնույն քաղաքական գործունեությունը դիտարկելով տարբեր տեսանկյուններից՝ կարող ենք նկատել, որ այն մի կապակցության մեջ հանդես է գալիս որպես ներկայացուցչական, մյուս դեպքում՝ որպես անմիջական գործունեություն:

Քաղաքական մասնակցության ձևերը լինում են կազմակերպված և տարերային: Ինստիտուցիոնալացված կուսակցությունները և շարժումները տարբերվում են նրանով, որ մասնակիցների վարքը ենթարկվում է որոշակի կանոնների, որոնք ամրագրված են ծրագրերում և կանոնադրություններում: Կազմակերպված քաղաքական խմբերի վարքն էականորեն տարբերվում է տարերային վարքից: Քաղաքական կազմակերպության գործունեության արդյունավետությունը հիմնվում է մի շարք գործոնների վրա, որոնցից կարևորագույնը անհատի նույնացումն է իր խմբի հետ: Անհատի պատկանելությունը կազմակերպված խմբին օգնում է իրեն կայուն զգալ, համամասնակից զգալ սոցիալապես նշանա-

կալի նպատակների իրագործման գործընթացներին: Ի տարբերություն կազմակերպված քաղաքական խմբերի, տարերային խմբավորումներն իրենց մասնակիցներին ներկայացնում են հոգեբանական այլ պահանջներ: Տարերային ձևերի մեջ մտնում են ինչպես անհատների չալանավորված ելույթները, այնպես էլ անկազմակերպ զանգվածային ելույթները, բողոքի ցույցերը և այլն:

Ընդհանրացնելով քաղաքական մասնակցության ձևերը՝ առանձնացնում ենք ընտրական մասնակցությունը՝ փաստելով, որ ժողովրդավարական հասարակության մեջ քաղաքական մասնակցությունը դրսևորվում է հիմնականում ընտրություններին մասնակցելով: Վերջին հաշվով, ժողովրդավարական ընտրություններն իշխանության լեգիտիմությունն ապահովող հիմնական գործոն են համարվում, որոնք նաև նպաստում են մարդկանց մասնակցությանը պետության կառավարմանը: Պետք է նշել, որ ընտրական մասնակցությունը նշանակալից զարգացում է ապրել: Մինչև անցյալ դարասկիզբը ԱՄՆ-ում, բացառությամբ մի քանի նահանգների, կանայք զրկված էին ընտրություններին մասնակցելու իրավունքից: Միայն 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարասկզբին ընտրական իրավունքի ոլորտում տեղի ունեցան էական փոփոխություններ:

Մասնակցությունը ընտրություններին ենթադրում է առաջին հերթին ընտրողների վարքի վերլուծություն մասնակցության ընթացքում: Իսկ ընտրողների վարքի վերլուծությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ քվեարկության դրդապատճառների բացահայտում: Արևմտյան քաղաքագիտության մեջ ընդունված է, որ քաղաքացիների քաղաքական նախապատվությունների վրա ազդում են հետևյալ հանգամանքները. հասարակական դրությունը, եկամտի չափը, կրթությունը, բնակավայրը և կրոնը: Երբեմն այս գործոններին ավելանում է նաև զաղափարախոսական գործոնը: Դժվար չէ նկատել, որ թվարկված գործոններն ուղիղ համեմատական են ընտրական մասնակցության ակտիվությանը:

Ընտրական մասնակցության մասին կարող ենք խոսել որպես քաղաքական - հոգեբանական երևույթի մասին այն իմաստով, որ մասնակցության համար առկա են հասարակայնորեն ձևավորված որոշ նախապայմաններ, որոնք հանգում են հետևյալին.

-մարդիկ ցանկանում են որոշակի դիրք գրավել հասարակության մեջ, որը կապահովի նրանց առավելագույն հնարավոր ինքնավարությունը,

-մարդիկ, շատ կամ քիչ, հարմարվել են իրենց դիրքին և հետևաբար լավ կամ վատ են կատարում իրենց գործառնությունները:

Ընտրական մասնակցության կենտրոնական և զանգվածային միջոցը քվեարկությունն է, որի օգնությամբ մարդկանց մեծ մասը մասնակցում է ժողովրդավարական քաղաքականությանը: Քվեարկության արդյունքներն են որոշում քաղաքական վերնախավի հերթափոխը: Սակայն մասնակցության այդ ձևը որոշում է անհատական պոտենցիալի ցածր մակարդակ: Առաջին հերթին իրավիճակը, հիմնախնդիրները և «քաղաքական գործող անձինք», որպես կանոն, չնչին չափով են կախված ընտրողներից: Նրանցից սպասում են միայն այդ կամ ոչ: Այսինքն նախաձեռնությունն այստեղ պատկանում է քաղաքականապես ակտիվ քաղաքացիների փոքր մասին: Քվեարկության հետ կապված երկրորդ փաստարկն այն է, որ ընտրողները քվեարկության միջոցով չեն կարող արտահայտել թեկնածուների մասին իրենց ընկալումները: Բացի դրանից, մասնակցությունը քվեարկությանը լավագույն դեպքում տալիս է ընդհանրական արդյունքներ, որոնք անմիջական կապ չունեն անհատների շահերի և պահանջումների հետ: Այս ամենը, բնականաբար, իջեցնում է քաղաքական մասնակցության արժեքը՝ բարձրացնելով նրա կոնֆլիկտային պոտենցիալը:

Ի հավելումն վերն ասվածի, պետք է նշել, որ ընտրողի վարքն ունի բարդ կառուցվածք, և քվեարկությունը միակը չէ այդ համակարգում: Ընտրական վարքն արտահայտվում է հետևյալ կերպ. մասնակցությունը քաղաքական, ընտրական արշավներին, տեղական քաղաքական կյանքին, անձնական առնչությունները քաղաքական գործիչների հետ: Ընտրական մասնակցության համար էական նշանակություն ունի մասնակցությունն ընդհանրապես քաղաքական կյանքին: Դա անհրաժեշտ հիմք է գիտակից ընտրություն կատարելու համար:

Ընտրական մասնակցության համատեքստում առանձնացնում ենք քաղաքական կուսակցությունների մասնակցության խնդիրը: Քաղաքական գործունեության կառուցվածքում առանձնացվում են հետևյալ հիմնական տարրերը՝ սուբյեկտ և օբյեկտ, նպատակ և միջոց, պայման և արդյունք, շահ և արժեք, դրդապատճառ և կողմնորոշում: Եթե այս տեսանկյունից փորձենք մեկնաբանել կուսակցությունների նախընտրական քաղաքականությունը ընտրարշավների ժամանակ, ապա ստացվում է մի իրավիճակ, երբ քաղաքականության սուբյեկտը՝ կուսակցությունը, ելնելով կոլեկտիվի շահերից, փորձում է ազդել քաղաքական օբյեկտի վրա (ընտրազանգված) և քարոզչության ու կարծիքների մանիպուլյացիայի միջոցով ստանում է ծայրերի հնարավոր շատ քանակություն, ձևավորում է բազմաքանակ խմբակցություն օրենսդիր մարմնում՝ իշխանական լծակներ ձեռք բերելու նպատակով: Դրա հետ մեկ-

տեղ կուսակցությունների ընտրական ակտիվությունը կախված է ոչ միայն պայքարի կոնկրետ պայմաններից: Ընտրական պայքարի հաջողությունը կապված է ինչպես ընտրողների հետ երկխոսության օպտիմալ ձևերի, այնպես էլ համակիր կամ հակառակորդ կուսակցությունների ճկուն տակտիկայի հետ:

Այսպիսով, ընտրությունները քաղաքացիների կողմից հասարակության քաղաքական կյանքին մասնակցելու ամենատարածված եղանակներից մեկն է և ժողովրդավարական, քաղաքական վարչակարգի բնութագրման ժամանակ էական դեր են խաղում, ուստի ընտրություններին մասնակցելու ձևերի ուսումնասիրությունն անհրաժեշտ և կարևոր է արդի պայմաններում:

Այսօր պահանջ է դարձել ոչ միայն ընտրություններին մասնակցելը, այլև որոշումների ընդունման գործընթացներին մասնակցելն ու վերահսկելը: Քաղաքականության տարբեր սուբյեկտների մասնակցությունը քաղաքական կառավարմանը ստեղծում է իշխանության տարանջատման գործընթաց: Ժամանակակից արևմտյան հասարակություններում, որտեղ հասարակական և հատկապես քաղաքական կոնֆլիկտների լուծման համար ձգտում են դրանք ինստիտուցիոնալացնել, բարձրանում է ինստիտուցիոնալ իշխանության դերը, և գերակայող են դառնում քաղաքական հաստատությունների կողմից ընդունված որոշումները: Կայուն հասարակության ստեղծման համար կարևոր նշանակություն ունի պետական իշխանության բարձրագույն և տեղական մարմինների որոշումների լեգիտիմությունը: Լեգիտիմությունն ապահովվում է երկու ուղղությամբ՝ ներքևից վերև և վերևից ներքև, լուծվում է քաղաքական համակարգի բաղկացուցիչ մասերի հնարավորինս լիակատար մասնակցության հարցը:

Հիմնախնդիրն այլ երանգ է ստանում, երբ խոսքը վերաբերում է իշխանության բարձրագույն կենտրոնին՝ օրենսդրական ճյուղին: Երկրի բարձրագույն օրենսդիր իշխանության, որտեղ ներկայացված են տարբեր կուսակցություններ և խմբակցություններ, ընդունած օրենքները, որոշումները, նորմատիվ ակտերը պաշտոնական բնույթի իրավական փաստաթղթեր են: Քանի որ ժողովրդական լայն զանգվածների մասնակցությունը կարևորագույն քաղաքական որոշումների ընդունման գործընթացներին համարվում է ժողովրդավարության չափանիշ, ապա հանրային որոշումները, որ հանդես են գալիս տեղական և կենտրոնական իշխանության մարմինների ընտրությունների, հանրաքվեների ձևով, հատուկ նշանակություն են ստանում:

Բավական բարդ է ամբօխի կողմից կամ հանրահավաքներում ըն-

դունվող քաղաքական որոշումների ուսումնասիրությունը: Հարցի ելությունը այն է, որ հանրահավաքի մասնակիցների և ամբոխի միջև եղած սահմանագիծը երբեմն չափազանց անորոշ է: Ամբոխի կողմից ընդունվող որոշումները հիմնականում զուրկ են բանական հիմքից և հիմնվում են զգացմունքների վրա: Դրանք օպերատիվ, անմիջական կիրառվող որոշումներ են և սերտորեն կապված են որոշակի շահեր ու նպատակներ հետապնդող քաղաքական գործողությունների հետ:

Ամբողջատիրական ռեժիմ ունեցող քաղաքական համակարգերում օրենսդիր իշխանության բարձրագույն մարմնում որոշումների ընդունումն ունի որոշակի առանձնահատկություններ: Այստեղ, կախված գերիշխող ուժից և ճնշման հզորությունից, կարող են ստեղծվել ու գործառնել որոշումների ձևակերպման ու դրանց վրա ազդեցության կենտրոններ:

Ընդհանրապես ցանկացած որոշում ընդունելու ժամանակ շատ կարևոր է բավարար քանակով և ճշգրիտ տեղեկատվության առկայությունը: Տեղեկատվական հոսքերն ապահովում են այն գիտելիքների քանակը, որոնք անհրաժեշտ են համապատասխան որոշումների ընդունման համար: Ժամանակակից հասարակությունը, որը կարելի է անվանել տեղեկատվական, ավելի ու ավելի մեծ պահանջներ է ներկայացնում տեղեկատվության նկատմամբ: Հասարակական և քաղաքական որոշումների ընդունման ժամանակ ժողովրդավարական հասարակություններում տեղեկատվության արագ ստացումը, վերլուծությունը և որոշումների ընդունումը հնարավորություն են տալիս առաջ անցնել քաղաքական մրցակցային պայքարում, որն էլ իր հերթին նպաստում է արդյունավետ քաղաքական մասնակցությանը:

Ժամանակակից քաղաքագիտության մեջ գոյություն ունեն մի քանի հայեցակարգեր, որոնք փորձում են բացատրել քաղաքական մասնակցության պատճառները:

1. Բանական ընտրության կոնցեպցիա: Այս կոնցեպցիան կառուցվում է այն տրամաբանական մտահանգման վրա, որ մարդկանց մեծ մասը ձգտում է բանական վարք ունենալ քաղաքականության մեջ: Միևնույն ժամանակ բանականությունը տրամաբանականի հետ չի նույնացվում: Այս հայեցակարգի հիմնադիր է.Դաունսը բանականությունը սահմանում է որպես «մարդու նպատակների իրագործում այնպիսի ճանապարհով, որը պահանջում է հազվագյուտ ռեսուրսների հնարավոր նվազագույն կորուստներ»: Հետազոտողների մի մասն էլ բանականությունը մեկնաբանում է որպես շահույթի մաքսիմալացման սկզբունք: Այսպիսով, քաղաքական մասնակցությունը հիմնվում է քաղաքական

մասնակցությունից ստացված շահույթի և մասնակցության մեջ ներդրումների միջև հարաբերակցության վրա: Երբ շահույթն ավելի շատ է, քան ներդրումը, ասում ենք, որ անհատը դոսևորել է արդյունավետ քաղաքական ակտիվություն: Քաղաքականությունը տարբեր շահերի և կամքի փոխգործողության արդյունք է: Քաղաքականության միավորը անհատն է՝ իր շահերով և նախապատվություններով:

2. «Էլեկտորալ մասնակցության միջիգանյան մոդելի» շրջանակներում քաղաքական վարքի առաջնային փոփոխականն ընտրողների կուսակցական իդենտիֆիկացումն է (նույնականացումը): Հենց այս հանգամանքն է որոշում ընտրողների վերաբերմունքը քաղաքական լուրջ իրադարձությունների նկատմամբ, ինչպես նաև թեկնածուների հանդեպ զգացմունքները: Իր հերթին, կուսակցական նույնականացումը ձևավորվում է քաղաքական սոցիալականացման միջոցով, որի գլխավոր օղակը համարվում է ընտանիքը:

3. Հոգեբանական դպրոցը հիմնականում բևեռվում է անհատական դրդապատճառների և կողմնորոշումների, դրանց զգայական, կոգնիտիվ և վարքաբանական բնութագրությունների վրա: Այս տեսության շրջանակներում հետազոտության նպատակը անձի կողմնորոշումների և վարքի փոխկապվածությունների բացահայտումն է, իսկ հետազոտման հիմնական մեթոդներն են սոցիոլոգիական հարցումները, աշխատանքը ֆոկլուս խմբերի հետ, հոգեբանական փորձերը:

4. Ինստիտուցիոնալ մոտեցման շրջանակներում անձի քաղաքական ակտիվությունը կախված է ոչ թե հոգեբանական բնութագրերից, սոցիալական կարգավիճակից, կրթական մակարդակից, այլ այն հանգամանքից, թե ինչպե՞ս են ընտրողներն ազդում կառավարության վրա, և դրա համար ի՞նչ հնարավորություններ են ընձեռում քաղաքական ինստիտուտները:

Արդիականացման ներկայիս գործընթացներում գոյություն ունեն քաղաքական մասնակցության երկու հիմնական մոտեցումներ: Լիբերալ ուղղվածության կողմնակիցները գտնում են, որ ժողովրդավարական քաղաքական մասնակցության ընդլայնումը քաղաքական իշխանության լեգիտիմության հուսալի միջոց է, մրցակից քաղաքական կուսակցությունների փոխադարձ անվտանգության պահպանման լավագույն ձև, իսկ պահպանողական ուղղվածության կողմնակիցները քաղաքական մասնակցության մասշտաբների ընդլայնման մեջ տեսնում են ազգային միասնության և համակարգի կայուն հիմքերի խաթարում: Նրանք գտնում են, որ քաղաքական մասնակցության չափերը պետք է հասցնել նվազագույնի և թույլ տալ, որ քաղաքական որոշումները կա-

այն բանում, որ պետությունը, քաղաքական կուսակցությունները, հասարակական-քաղաքական միավորումները անձի քաղաքական մասնակցության կարգավորման հիմնական ուժերն են: Քաղաքական մասնակցության իրավական կարգավորումն իրականացվում է բացառապես պետության կողմից՝ սահմանադրության, օրենքների և նորմատիվ իրավական այլ ակտերի միջոցով կամ էլ պետության տված արտոնություններով և լիազորություններով (բայց դարձյալ օրինականության շրջանակներում), զանազան ոչ պետական հաստատությունների կողմից: Քաղաքական մասնակցության իրավական կարգավորումն ինչ-որ առանձին փուլ չէ: Այն սկսվում է մարդկանց քաղաքական վարքի իրավական դաշտի ստեղծման, քաղաքական մասնակցության կանոնակարգման պահից սկսած: Բայց կյանքի ընթացքում իրավական կարգավորման գործընթացը, կոնկրետ հանգամանքների փոփոխմանը համապատասխան, ընդունում է տարբեր ձևեր և ըստ անհրաժեշտության կիրառվում: Դրանք կարող են վերաբերել ինչպես քաղաքական մասնակցության իրավական հիմքերին, այնպես էլ մարդկանց քաղաքական վարքին:

Քաղաքական կյանքին մարդկանց ոչ պետական մասնակցությունը նույնպես կարող է իրականացվել իրավական հիմքով: Սակայն այս դեպքում մասնակցության կարգավորման կոնկրետ սոցիալական նորմերը, դրանց կիրառման միջոցներն ու եղանակները և հենց կարգավորող սուբյեկտները այլ են: Տվյալ կոնկրետ դեպքում պետությունն անմիջականորեն չի մասնակցում, բայց ստեղծում է մասնակցության կարգավորման համար անհրաժեշտ իրավական դաշտ: Այսպիսով, անձի քաղաքական մասնակցության արդյունավետ կարգավորման գործում վճռական դեր է խաղում մարդկանց վերաբերմունքը պետական և ոչ պետական հաստատությունների ու կազմակերպությունների, առանձին մարդկանց, հատկապես քաղաքական ղեկավարների և առաջնորդների նկատմամբ: Միայն խոր համոզմունքը և անկասելի վստահությունը կարող են բավարար հիմք հանդիսանալ օրինական, իրավաքաղաքական միջոցներով ու եղանակներով, ժողովրդավարական հիմունքներով և քաղաքակիրթ ձևերով անձի քաղաքական մասնակցության արդյունավետ կարգավորման համար:

Քաղաքական մասնակցության տեսության շրջանակներում բավական կարևորվում է քաղաքական մասնակցության արդյունավետության հարցը: Եթե նրա մի բևեռում կուսակցությունների, քաղաքական շարժումների, խմբերի ակտիվ գործունեությունն է, ապա մյուս բևեռը բնութագրվում է քաղաքական հակակրանքով, մարդկանց օտարացմամբ

քաղաքականությունից, հասարակական-քաղաքական կյանքի նկատմամբ անտարբերությամբ: Ցանկացած դեպքում էլ ծայրահեղությունները վտանգավոր են: Այսպես, ավելորդ ներգրավվածությունը քաղաքական կյանքին բացարձակացնում է սոցիալական գոյության կապն ընդհանրապես, նպաստում է նյարդային լարվածությանը: Մյուս կողմից՝ երկարատև օտարումն իշխանություններից մարդկանց մոտ ձևավորում է իրենց իսկ պահանջմունքների իրականացման անկարողություն, ծայրահեղականության հակումներ և այլն:

Ինչպե՞ս վերաբերվել մասնակցությանը: Քաղաքական մասնակցության բանական ակտիվ մոդելը չի ենթադրում բոլորի մասնակցությունը միշտ և միանման ձևերով: Այս բնագավառի խոշոր գիտականեր Ալմոնդը և Վերբան գտնում են, որ բանական ակտիվ մոդելը ենթադրում է քաղաքական կուլտուրայի կոմբինացիա, որում քաղաքական ակտիվությունը հավասարակշռվում է պասսիվությամբ և ավանդույթներով: Նման իրավիճակը բնորոշ է ցանկացած կայուն ժողովրդավարական հասարակությանը⁹:

Ընդհանրացնելով վերն ասվածը՝ պետք է նշել, որ մասնակցությունը քաղաքական կյանքին նպաստում է անհատի մեջ քաղաքացիական հատկանիշների ձևավորմանը և պայմաններ է ստեղծում, որ անհատն իրեն զգա պետության լիարժեք քաղաքացի. այլ կերպ՝ քաղաքական մասնակցության անհրաժեշտ պայմանը, նրա հիմքը քաղաքական սոցիալականացումն է, որն իր արտահայտությունն է գտնում անհատի քաղաքական հասունացման, քաղաքական կյանքին ակտիվ մասնակցելու մեջ կոնկրետ հանգամանքներում:

⁹ Տե՛ս **Альмонд Г., Верба С.**, Гражданская культура и стабильность демократии., Пол. исслед., 1992, № 4, էջ 125:

2. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԸՆՏՐԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐ

Ընտրությունները ժողովրդավարական պետական ներկայացուցչական համատարությունների կազմավորման կարևոր սկզբունքներից են: Այս առումով ընտրությունները դարձել են ինչպես ժամանակակից համեմատական քաղաքագիտության, այնպես էլ քաղաքական տեսության և կիրառական քաղաքագիտական հետազոտությունների անբաժանելի մաս: Ընտրությունների և ընտրական գործընթացի բնույթով կարելի է պատկերացում կազմել քաղաքական համակարգի և վարչակարգի էության և առանձնահատկությունների մասին: Ընտրությունների հետազոտությունը ենթադրում է մի շարք խնդիրների լուծում՝ կապված ընտրությունների անցկացման սկզբունքների, ազատ և արդար ընտրության չափանիշների, քաղաքական համակարգի այլ տարրերի հետ ընտրական համակարգերի փոխհարաբերության իմացության, արժեվորման ու գնահատման հետ: Ոչ պակաս կարևոր են նաև քաղաքական համակարգում ընտրությունների դերի և գործառույթների հետազոտությունները: Հետաքրքրությունը ընտրությունների ուսումնասիրության նկատմամբ ընդհանուր առմամբ ունի և՛ տեսական, և՛ գուտ կիրառական նշանակություն:

Ժողովրդավարական հիմունքներով ընտրությունների անցկացումը ենթադրում է որոշակի սկզբունքների պահպանում: Դրանցից առավել կարևորներն են.

- Ողջ չափահաս բնակչության ակտիվ ընտրական իրավունքի և իրավական ու փաստացի երաշխիքների առկայություն:

- Ընտրությունների պարբերական անցկացում:

- Քաղաքացիների պասիվ ընտրական իրավունքի առկայություն, ինչպես նաև ընտրություններին մասնակցելու նպատակով կազմակերպություններ ստեղծելու սահմանափակումների բացակայություն:

- Ընտրություններն անցկացվում են մրցակցային սկզբունքներով և պետք է համապատասխանեն ազատ և արդար ընտրությունների անցկացման չափանիշներին:

- Չայների անհրաժեշտ մեծամասնություն հավաքած թեկնածուները գրադեցնում են պաշտոնները սահմանված ժամկետով, մինչև իրենց

լիազորությունների ավարտը կամ օրենքով նախատեսված այլ ժամկետներով:

Ընտրությունների վերաբերյալ հետազոտությունները ունեն նաև կարևոր քաղաքական նշանակություն: Այս հիմնահարցի առաջին հետազոտողներից է եղել ֆրանսիացի քաղաքագետ և քաղաքական սոցիոլոգ Մորիս Դյուվերժեն: Նա ձևակերպել է օրենքներ, որոնք արտացոլում են որոշակի ընտրական համակարգերի ազդեցությունը քաղաքական կուսակցությունների գործունեության, մասնավորապես նրանց քաղաքական մասնակցության ռազմավարության և մարտավարության վրա: Ուշագրավ են Մորիս Դյուվերժեի կողմից ձևակերպված օրենքները՝ ներկայացված 1945-ին Բորդոյի համալսարանում տեղի ունեցած գիտաժողովում: (1955 թվականին դրանք հրապարակվեցին Դյուվերժեի «Սահմանադրական իրավունքը» գրքում:) Համամասնական ընտրական համակարգը նպաստում է բազում անկախ կուսակցությունների ձևավորմանը, երկու փուլով անցկացվող մեծամասնականը՝ բազմաթիվ փոխկապակցված կուսակցությունների ձևավորմանը, մեծամասնականը (պլուրալիստական) նպաստում է երկկուսակցական համակարգի ստեղծմանը: Դյուվերժեի օրենքները հասարակական գիտությունների, մասնավորապես քաղաքագիտության մեջ այն եզակի ընդհանրացումներից են, որ գործում են առայժմ միայն Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում:

Ընտրության անցկացումը միշտ էլ անմիջականորեն առնչվում է երկրի մշակութային, կրոնական, պատմական, իրավական գործոնների հետ: Միաժամանակ պետք է նկատի ունենալ նաև ֆիզիկազենետիկական և սեռատարիքային բնութագրերը: Իրավական և ինստիտուցիոնալ գործոնները իրենց հերթին ևս կարող են ազդել ընտրությունների արդյունքների վրա՝ ցույց տալով, թե որքանով են այդ արդյունքները համապատասխանում քաղաքացիների քաղաքական նախասիրություններին, քանզի տարբեր ընտրական բանաձևեր և ընտրական համակարգերի չափանիշներ իրենց յուրահատուկ ազդեցությունն են թողնում խորհրդարանական տեղերի բաշխման ժամանակ: Ժողովրդավարական համակարգում ընտրական գործընթացի միջոցով ձևավորվում և սահմանվում է քաղաքական գործակալների շրջանակը, որոնք անմիջականորեն որոշում են քաղաքական որոշումների բովանդակությունը և ազդում դրանց ընդունման գործընթացի վրա:

Այդպիսով, ընտրական գործընթացի միջոցով ձևավորվում է ֆեկտիվ խորհրդարանական կուսակցությունների շրջանակը, որոնք կազմում են կառավարող կոալիցիան, որը, իր հերթին, ձևավորում է կառա-

վարությունը, վերջինս էլ սահմանում և անցկացնում է պետության ներքին և արտաքին քաղաքականությունը:

Նախագահական համակարգերում ընտրական գործընթացն ազդում է ինչպես խորհրդարանների ձևավորման, այնպես էլ գործադիր իշխանության ղեկավար մարմնի որոշման վրա, պայմանավորում է պետության ապագա քաղաքականության գործադիր և օրենսդիր իշխանությունների փոխհարաբերությունները:

Ընտրական գործընթացի հետազոտությունը կարող է պայմանավորված լինել ինչպես սոցիոլոգիական, այնպես էլ ինստիտուցիոնալ գործոններով: Առաջին դեպքում անկախ փոփոխականի դերում հանդես է գալիս ընտրողների վարքագիծը՝ պայմանավորված իրենց սոցիալական կարգավիճակով կամ կարգավիճակային որոշակի խմբի պատկանելությամբ, ինչպես նաև այլ գործոններով՝ էթնիկական կամ կրոնական պատկանելությամբ, սեռատարիքային հատկանիշներով, քաղաքական նախասիրություններով և այլն:

Եթե տվյալ մոտեցումն անմիջապես չի շոշափում ընտրական համակարգ հասկացությունը, ապա ինստիտուցիոնալ մոտեցումը կենտրոնացնում է օրենքով սահմանված նորմերի համակարգի վրա, որով սահմանվում է ընտրական համակարգերի բնույթը և գործակալների վարքագիծը: Տվյալ մոտեցմամբ ավելի մեծ ուշադրություն է դարձվում ընտրական համակարգի և նրա տարրերի՝ ընտրական բանաձևի, տարածաշրջանի չափի, ընտրական արգելքի և լրացուցիչ տեղերի առկայության, կուսակցական համակարգի և այլ քաղաքական ինստիտուտների վրա:

Ընտրությունները հանդիսանում են պետական մարմինների ձևավորման համակարգ, կամ անձին որոշակի լիազորությունների հանձնում (դելեգացում), որն իրականացվում է քվեարկության միջոցով՝ պայմանով, որ օրենքով սահմանված կարգով ամեն ներկայացված մանդատի կարող են հավակնել 2-ից ոչ պակաս թեկնածուներ: Այս սահմանումը թույլ է տալիս տարբերել ընտրությունները ինչպես նշանակումից, այնպես էլ պարզ քվեարկություններից:

Ընտրությունները օրինականացնում են իշխանությունը: Սույն ընթացակարգի միջոցով քաղաքացիները ոչ միայն առանձնացնում են ներկայացուցիչներին, այլև նրանց շնորհում են որոշակի լիազորություններ իրականացնելու մանդատ: Ընտրությունների միջոցով ընթանում է քաղաքական գտում, որը ընտրված գործակալներին շնորհում է կառավարման որոշակի գործառույթներ և համապատասխան իշխանական լիազորություններ:

Ընտրությունները կարող են լինել ինչպես ուղղակի, այնպես էլ ան-

ուղղակի: Առաջին դեպքում ընտրությունը քաղաքացիների կողմից կայացվում է անմիջականորեն, օրինակ՝ ՀՀ նախագահի ընտրությունները: Անուղղակի ընտրությունները բնութագրական են նրանով, որ ընտրությունը կատարվում է քաղաքացիների կողմից ընտրված անձանց միջոցով՝ պատգամավորներ, ընտրական քուլեջի ներկայացուցիչներ և այլն:

Ընտրությունները կարող են լինել ինչպես համընդհանուր, այնպես էլ մասնակի: Առաջին դեպքում մասնակցում են երկրի բոլոր ընտրողները, երկրորդ դեպքում՝ դրանց մի մասը, օրինակ՝ մեծամասնական ընտրակարգով ընտրված պատգամավորների մահվան դեպքում: Ընտրությունները կարող են լինել ինչպես համապետական, այնպես էլ տարածաշրջանային և տեղական՝ համապատասխան տարածքային կառավարման մարմինների ձևավորման համար:

Նեղ առումով ընտրական համակարգը թեկնածուների միջև մանդատների բաշխումն է՝ կապված ընտրողների քվեարկության արդյունքների հետ: Նեղ առումով օգտագործելու ենք և՛ ընտրական համակարգ, և՛ ընտրական բանաձև եզրերը: Ընտրական իրավունքի սկզբունքներ ասելով նկատի ունենք այն պայմանները, որոնց պահպանումը ընտրությունների ժամանակ թույլ է տալիս դրանք որակել որպես ժողովրդավարական չափանիշներին համապատասխան:

Հիմնական սկզբունքները ներառում են. ա) համընդհանրություն, բ) սեռական, ռասայական, սոցիալական, կրոնական, էթնիկական կամ այլ պատկանելիության և տնտեսական բնույթի՝ գույքային ցենզի հիմքի վրա առկա լուրջ սահմանափակումների բացակայություն, գ) հավասարություն ի հակադրություն այն իրավիճակի, երբ մի թեկնածուի ծայնը ունի մյուսների ծայներից ավելի մեծ կշիռ, դ) ուղղակի ընտրություններ՝ ի հակադրություն անուղղակիի, ե) գաղտնի քվեարկություն՝ բաց քվեարկությանը հակադրվելով:

Համընդհանուր ընտրական իրավունքը ասելով հասկանում ենք տվյալ հանրության՝ որոշակի տարիքի հասած քաղաքացիների ակտիվ ընտրական իրավունքի՝ ընտրելու իրավունքի առկայություն: Բացառություններ կարող են լինել դատարանի որոշմամբ անգործունակ ճանաչված անձինք, որոշ երկրներում նաև դատարանի որոշմամբ ազատազրկման դատապարտված և պատիժը կրող անձինք: Տարբեր ժամանակներում գոյություն են ունեցել գործուն ընտրական իրավունքը սահմանափակող ցենզեր, օրինակ՝ գույքային, կրթական, սեռային, կրոնական և այլն: Սակայն այսօր, որպես կանոն, պահպանվում է միայն տարիքային ցենզը, որը պետությունների մեծ մասում 18 տարեկանն է: Որոշակիորեն բարձր տարիքային ցենզ սահմանվում է պասսիվ ընտրա-

կան իրավունքի՝ ընտրվելու իրավունքի համար: Մեր օրերում օգտագործվող ցենզերից մեկը տվյալ տարածքում որոշակի ժամանակ բնակության ժամկետի ցենզն է: Հազվադեպ հանդիպող ցենզերից է բարոյական ցենզը. օրինակ, Նիդերլանդներում չեն քվեարկում ծնողական իրավունքներից զրկված անձինք, իսկ Մեքսիկայում՝ քմրանյութեր օգտագործողները:

Հավասար ընտրական իրավունքը ենթադրում է յուրաքանչյուր ընտրողի՝ ընտրությունների արդյունքների վրա ազդելու հավասար հնարավորություն: Հավասարությունը ապահովվում է «մեկ ընտրող, մեկ ձայն» սկզբունքով: Սույն սկզբունքի պահպանումն ապահովում է, որ յուրաքանչյուր քվե ունենա հավասար կշիռ և ազդեցություն, ինչպես նաև ընտրատեղամասերի այնպիսի բաժանում, որ յուրաքանչյուրում լինեն մոտավորապես հավասար քվով ընտրողներ:

Ուղղակի ընտրական իրավունքը նշանակում է քաղաքացու՝ անմիջականորեն ընտրելու կամ ընտրվելու իրավունք: Գաղտնի ընտրությունը ենթադրում է քաղաքացիների կամաարտահայտության վրա կողմնակի հսկողության բացառում:

Ընտրական գործընթացում նշվում են հետևյալ հիմնական փուլերը.

- ընտրությունների նշանակում
- ընտրատարածքների և ընտրատեղամասերի սահմանում
- ընտրական հանձնաժողովների ձևավորում
- ընտրողների գրանցում
- թեկնածուների առաջադրում
- նախընտրական քարոզչություն
- քվեարկություն
- ձայների հաշվարկում և արդյունքների ամփոփում
- արդյունքների վերջնական ամփոփում և պաշտոնական հրապարակում:

Ընտրական համակարգը միշտ էլ առնչվում է այնպիսի գործոնների հետ, ինչպիսիք են.

- ընտրական սկզբունքների ընտրումը
- ընտրատարածքի չափի որոշումը
- լրացուցիչ տեղերի առկայության պարզումը
- ընտրական արգելքների սահմանումը
- քվեի կառուցվածքի հետ կապված հարցերի լուծումը:

1. Ընտրական բանաձևերը ընդհանուր առմամբ լինում են պլյուրալիստական/մեծամասնական, համամասնական և խառը: Մեծամասնականն ունի իր ենթատարբերակները՝ ձևերը:

Պլուրալիստական բանաձևի ընդունման դեպքում հաղթող է համարվում ձայների մեծամասնությունը ստացած մասնակիցը՝ թեկնածուն:

Մաժորիտար բանաձևի ընդունման դեպքում պահանջվում է ձայների բացարձակ մեծամասնություն: Այդ պահանջը բավարարելու համար ընտրությունները, ըստ անհրաժեշտության, անցկացվում են երկու փուլով: Երկրորդ փուլ են դուրս գալիս այն թեկնածուները, որոնք հաղթահարել են որոշակի արգելք կամ առաջին փուլում գրավել են առաջին երկու տեղերը: Երկրորդ փուլում հաղթող է համարվում այն թեկնածուն, որը հավաքում է ընտրողների մեծ մասի ձայները:

Պլուրալիստական համակարգում ընտրված է համարվում այն անձը, որը ձեռք է բերել ընտրողների ձայների համեմատաբար մեծ մասը: Այսօր դա օգտագործվում է մոտ 70 երկրներում, ինչպես խորհրդարանական ընտրության ժամանակ (Մեծ Բրիտանիա, ԱՄՆ, Հնդկաստան, Կանադա, Կարիբյան ավազանի և ասիական մի շարք երկրներում), այնպես էլ նախագահական ընտրությունների ժամանակ (Կոստա-Ռիկա, Վենեսուելա և այլն): Տվյալ համակարգում թեկնածուներն առաջադրվում են միամանդատ ընտրատարածքներում, այսինքն հաղթում է միայն մեկը, ով ստացել է ձայների մեծ մասը: Մեծամասնական համակարգով ընտրված լինելու համար անհրաժեշտ է ստանալ ընտրողների ձայների 50 տոկոսից ավելին: Այս դեպքում կիրառվում են 2 փուլով անցկացվող ընտրություններ և այլընտրանքային քվեարկություններ:

Երկու փուլով անցկացվող ընտրական համակարգում երկրորդ փուլ է անց կացվում այն դեպքում, եթե առաջին փուլում թեկնածուներից ոչ ոք չի հավաքել ընտրված լինելու համար անհրաժեշտ քվեներ: Որպես կանոն, առաջին փուլում հաղթանակ տանելու համար անհրաժեշտ է ձեռք բերել 50 տոկոսից ավելի ձայն, չնայած կան բացառություններ, օրինակ՝ Կոստա Ռիկայում անհրաժեշտ է ձայների ոչ պակաս, քան 40 տոկոսը: Երկրորդ փուլ են դուրս գալիս այն երկու թեկնածուները, որոնք առաջին փուլում ստացել են ընտրողների որոշակի քանակությամբ ձայներ կամ հաղթահարել են որոշակի արգելք, օրինակ՝ Հունգարիայում 2-րդ փուլին մասնակցում են առաջին երեք տեղերը գրաված թեկնածուները, և նրանք, ովքեր ստացել են ընտրողների ձայների առնվազն 15 տոկոսը:

Կարելի է առանձնացնել **համամասնական ընտրահամակարգի** երկու ձև: Ամենատարածված ձևը կուսակցական ցուցակների առկայությունն է: Ցուցակի մեջ ներգրավված թեկնածուները առաջադրվում են ընտրություններին մասնակցող կուսակցությունների կողմից, սակայն նրանց ընտրվելու հերթականությունը կարող է թողնվել նաև ընտրողնե-

րի հայեցողությամբ: Ընտրություններն անց են կացվում բազմամանդատ տեղամասերում, և ընտրողներն իրենց ձայները տալիս են այս կամ այն ցուցակի օգտին: Մանդատներն այս դեպքում բաշխվում են կուսակցությունների կողմից ստացված ձայներին համապատասխան: Տվյալ ընտրական բանաձևը տարանջատվում է համաձայն այն մաթեմատիկական բանաձևի, որը կիրառվում է տեղերի բաշխման ժամանակ: Ամենահաճախ կիրառվում է ԴՅոնդի բանաձևը, որն ավելի նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում խոշոր կուսակցությունների համար: Սենտ-Լագյոյի և «մեծագույն մնացորդի» բանաձևերը ավելի նպաստավոր են այն կուսակցությունների համար, որոնք ստացել են ձայների ավելի փոքր քանակ:

Խառը համակարգերը ենթադրում են երկու ընտրական համակարգերի օգտագործում: Առանձնացվում են խառը համակարգերի երկու ենթատեսակներ՝ զուգահեռ և կապակցված: Ձուգահեռ ընտրական համակարգերում ընտրությունները միաժամանակ անցկացվում են և՛ բազմամանդատ ընտրատարածքներում համամասնական ընտրակարգով, և՛ միամանդատներում՝ մեծամասնական սկզբունքների համաձայն: Յուրաքանչյուր համակարգով ձեռք բերված արդյունքներն իրարից անկախ են, և թեկնածուները զբաղեցնում են ընտրությունների ընթացքում կիրառվող համակարգերով առանձնացված տեղերը, օրինակ՝ Ռուսաստանի Դաշնություն՝ 250/250, Հայաստանի Հանրապետություն՝ 75/56: Կապակցված խառը ընտրական համակարգի պայմաններում պատգամավորների մի մասն ընտրվում է միամանդատ, մյուսը մասը՝ բազմամանդատ տեղամասերում, սակայն համամասնական կարգով առաջադրված կուսակցությունների՝ խորհրդարանական տեղեր զբաղեցնելու համար հաշվի է առնվում մեծամասնական ընտրակարգով ստացված ձայները:

2. Ընտրական համակարգերի ուսումնասիրության ժամանակ բացի ընտրական բանաձևից առանձնացվում են մի շարք չափանիշներ ևս, որոնք բնութագրում են գոյություն ունեցող ընտրական համակարգը, այդ թվում՝ ընտրական տեղամասում ընտրվողների քանակը և տեղամասերի ընդհանուր քանակը, օրենսդիր ներկայացուցչական մարմնում ընտրվողների քանակը, ընտրական արգելքը, քվեի կառուցվածքը, տեղերի բաշխման համամասնությունը, ընտրական ցենզերը և այլն: Ընտրական արգելքը սահմանում է ընտրողների այն օժանդակության քանակը, որն անհրաժեշտ է կուսակցությանը կամ դաշինքին օրենսդիր մարմնում ներկայացուցչություն ապահովելու համար: Որպես կանոն, դա անհրաժեշտ ձայների տոկոսների քանակ է: Ֆրանսիայում, ԳԴՀ-ում,

ՌԴ-ում և ՀՀ-ում այն կազմում է ընտրողների ծայների 5 տոկոսը, Իսրայելում (1973-88 թթ.)՝ 1 տոկոսը, Նիդերլանդներում՝ 0,67: Քվեի կառուցվածքը այն ցուցանիշն է, որն արտացոլում է ընտրողի նախասիրությունների բաշխումը: Ընտրողը կարող է ունենալ միայն մեկ ծայն, որը պարտավորված է տալ մեկ կուսակցության կամ մեկ թեկնածուի (այսպես կոչված՝ կատեգորիալ քվեի կառուցվածք), կամ նրան տրված ծայները կարող են բաշխված լինել մի քանի կուսակցությունների կամ թեկնածուների միջև (այսպես կոչված՝ օրդինար քվեի կառուցվածք):

Մասնակցությունը ընտրություններին լինում է կամավոր և ստիպողական: Վերջինս գոյություն ունի Ավստրալիայում, Բելգիայում, Հունաստանում: Այս երկրներն ունեն ընտրությունների մասնակցության ամենաբարձր ցուցանիշներ, օրինակ, Ավստրալիայում երկրորդ աշխարհամարտից հետո ընտրություններին մասնակցել է ընտրողների 95,4%, իսկ Նիդերլանդներում, որտեղ ստիպողական մասնակցությունը վերացվել է 1967-ին, 83,5%:

Ընտրական համակարգերի հետազոտությունների բաղկացուցիչ է համարվում նրանց հարաբերակցությունը կուսակցական համակարգերին: Ընտրատարածքի չափ ասելով հասկանում ենք այն մանդատների թիվը, որոնք պիտի բաշխվեն տվյալ ընտրատարածքում: Եվ պլուրալիստական, և՛ մեծամասնական ընտրական բանաձևերը կարող են օգտագործվել ինչպես միամանդատ, այնպես էլ բազմամանդատ տեղամասերում, սակայն ձևավորված ավանդույթի համաձայն խորհրդարանական ընտրությունների ընթացքում սույն բանաձևերը օգտագործվում են միամանդատ ընտրատարածքներում: Համամասնական և կիսահամամասնական (եզակի չտեղափոխվող քվե) բանաձևերը օգտագործվում են բազմամանդատ ընտրատարածքներում: Այս դեպքում ընտրված թեկնածուները լինում է երկուսից մինչև խորհրդարանում ընտրված պատգամավորների թիվը: Վերջին պարագայում ողջ պետությունը հանդես է գալիս միասնական ընտրատարածքի դերում: Ընտրատարածքի չափը ազդում է ընտրությունների համամասնության վրա՝ տարբեր բանաձևեր կիրառելիս: Այսպիսի ամենահամամասնական ներկայացուցչություն է ապահովվում, երբ ամբողջ պետությունը ներկայացնում է մեկ միասնական համամասնական ընտրատեղամաս: Ընտրատեղամասի չափը ուղիղ համեմատական է համամասնական ներկայացվածությանը:

3. Այն դեպքում, երբ ընտրատեղամասի փոքր չափի պատճառով համամասնության լրացման անհրաժեշտություն է առաջանում, տեղերի որոշակի քանակ կարող է պահված լինել ոչ լրիվ ներկայացված կու-

սակցությունների միջև բաշխելու համար:

4. Ի տարբերություն 2-րդ և 3-րդ չափանիշների, որոնք միտված են ապահովելու համամասնության աճը և հասարակության փոքր հատվածների ու մանր կուսակցությունների ներկայացվածությունը, ընտրական արգելքները վերջիններիս համար դառնում են խոչընդոտ: Արգելքի առկայությունը ենթադրում է, որ ներկայացվածության համար անհրաժեշտ է ստանալ ընտրողների որոշակի ծայրերի քանակություն կամ միամանդատ տարածքներում որոշակի քանակությամբ տեղեր: Արգելքը չափվում է այս կամ այն կուսակցության օգտին տրված ծայրերի քանակով՝ տոկոսային արտահայտությամբ: Այն կարող է լինել չնչին՝ 0,67% Նիդերլանդներում, 1%՝ Իսրայելում կամ ավելի բարձր՝ 4-5%՝ ՀՀ-ում, ՌԴ-ում, Գերմանիայում, Շվեդիայում:

5. Քվեի կառուցվածքի չափանիշն առաջարկվել է Դուգլաս Ռայեի կողմից, որն առաջադրել է կատեգորիալ և օրդինար-սովորական քվեի կառուցվածքներ: Առաջինը ենթադրում է, որ ընտրողն իր ծայրը տալիս է այն թեկնածուներին, որոնք ներկայացնում են մեկ կուսակցություն: Օրդինար-սովորականը նշանակում է մեկից ավելի թեկնածուների, կուսակցությունների օգտին ծայն տալու հնարավորություն:

ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ԱՌԱՎԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԹԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Պլուրալիստական ընտրահամակարգը ունի մի շարք առավելություններ (ՊԸՀ):

Համակարգը ձևավորում է վառ արտահայտված քաղաքական տարաբևեռություն և երկու քաղաքական կուսակցությունների միջև քաղաքական այլընտրանքի հնարավորություն՝ այդպիսով պայմաններ ստեղծելով աջ ու ձախ քաղաքական նախասիրությունների ձևավորման համար: Ժողովրդավարական համակարգում խոսքը աջ ու ձախ կենտրոնամետ կուսակցությունների և նախընտրությունների ձևավորման մասին է:

ՊԸՀ-ն նպաստում է միակուսակցական կառավարության ձևավորմանը:

ՊԸՀ-ն նպաստում է բավականին կուռ ընդդիմության ձևավորմանը, որը անհրաժեշտության դեպքում կարող է հանդես գալ որպես իրական այլընտրանք:

Այս համակարգը ավելի նպաստավոր է մեծաքանակ անդամներ ունեցող կուսակցությունների համար:

ՊԸՀ-ն բացառում է ծայրահեղական հայացքներով կուսակցությունների իշխանության գալը՝ կանխելով ընդհուպ նրանց քաղաքական ներկայացուցչությունը:

ՊԸՀ-ն ապահովում է ընտրողների և պատգամավորների անմիջական կապը, պաշտպանում ոչ միայն կուսակցական, այլև որոշակի խավերի շահերը, ինչպես նաև ապահովում է տարբեր տարածքային միավորների ներկայացվածությունը՝ հնարավորություն տալով քաղաքացիներին վերընտրել կամ չընտրել գործիչներին՝ ըստ նրանց գործի ու արածի:

Զկայացած կուսակցական համակարգով երկրների համար ՊԸՀ-ն անկախ թեկնածուներ ընտրելու հնարավորություն է տալիս:

ՊԸՀ-ն բավականին պարզ է ու հասկանալի ընտրողին: Ձայների հաշվարկի գործընթացը նույնպես բավականին պարզ է:

Մյուրալիստական ընտրահամակարգի թերություններից կարելի է առանձնացնել հետևյալները.

Համակարգը բացառում է փոքր կուսակցությունների համամասնական և արդար ներկայացվածությունը:

Փոքր կուսակցությունների իրավունքները ոտնահարելուց բացի ՊԸՀ-ն բացառում է ցանկացած փոքրամասնությունների ներկայացվածությունը քաղաքական մարմիններում: Քաղաքական պրակտիկան և վիճակագրական փաստերը ցույց են տալիս, որ էթնիկական և ռասայական փոքրամասնությունները թերի են ներկայացված ՊԸՀ ունեցող երկրներում: Միևնույն ժամանակ մատնանշվում է այն իրողությունը, որ մեծամասնական ընտրակարգ ունեցող պետություններում կանանց թիվը խորհրդարանում 2 անգամ ավելի քիչ է, քան այն երկրներում, որոնք կիրառում են համամասնական բանաձևերից որևէ մեկը:

Դուրս թողնելով փոքրամասնություններին՝ ՊԸՀ-ն պարարտ հող է ազգային, ռասայական, կրոնական, լեզվական ընդհանրության վրա ստեղծված կուսակցությունների համար:

Սույն համակարգը միշտ չէ, որ կարողանում է արձագանքել հասարակական կարծիքի փոփոխությանը: Ստացված ձայների 60%-ից 40-ի կրճատումը կարող է խորհրդարանում անդրադառնալ 80-ից 60-ի կրճատման հարաբերակցությամբ՝ այդպիսով նշանակալիորեն չազդեցնելով կուսակցության գերիշխող դիրքի վրա:

ՊԸՀ-ն զգայուն է ընտրական տեղամասերի սահմանների փոփոխման նկատմամբ

ՊԸՀ-ն պարբերաբար ընտրողների ավելի քիչ ձայներ ստացած ուժերին քաղաքական մեծամասնություն ստանալու հնարավորություն է տալիս:

Համամասնական ընտրակարգը նույնպես ունի իր առավելությունները և թերությունները: Այս համակարգի օգտին բերվող հիմնական փաստարկները բխում են մեծամասնական համակարգում առկա շեղումների հաղթահարման հնարավորություններից և իշխանության ներկայացուցչական մարմինների ձևավորումից: Հասարակության բոլոր հիմնական խմբերի ներգրավվածությունը և նրանց քաղաքական շահերի ներկայացվածությունը իշխանության մակրոինստիտուտներում ստեղծում են բախումների հաղթահարման և հասարակության համախմբման նախադրյալներ, մինչդեռ նրանց խմբակային շահերի բացառումը և չներկայացվածությունը կարող են հանգեցնել ճգնաժամերի, անկայունության և քաղաքական ցնցումների:

Այսպիսով, հիմնական առավելությունը տեղերի համամասնական բաշխումն է ստացված ծայրերի համամասնությամբ: Դրան նպաստում են նաև, այսպես կոչված, լրացուցիչ տեղերը («բոնուսները»):

Տածր ընտրական արգելքի առկայության դեպքում մասամբ հաղթահարվում է նաև կորցված ծայրերի խնդիրը: Բոլոր տրված ծայրերը ունեն իրենց կշիռը, և ընտրողների մեջ չի առաջանում ընտրություններին չմասնակցելու զգացում:

Այս ընտրակարգը միևնույն ժամանակ նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում փոքր կուսակցությունների և այլ փոքրամասնությունների քաղաքական ներկայացվածության համար, որոնց ներգրավվածությունը քաղաքական ինստիտուտներին նպաստում է քաղաքական կայունության աճին և դրականորեն է ազդում քաղաքական որոշումների ընդունման գործընթացի վրա:

Համակարգը նպաստում է հասարակության տարբեր շերտեր ներկայացնող ցուցակների կազմմանը, քանզի կուսակցության նպատակն է այս դեպքում ավելի շատ ծայրեր ստանալ, անկախ այն բանից, թե որտեղից են ծայրերը տրված:

Համակարգը ապահովում է կամային ավելի մեծաթիվ քաղաքական ներկայացվածություն:

Որոշ ուսումնասիրողներ պնդում են, որ համամասնական ընտրական համակարգով պետություններն ունեն ավելի բարձր տնտեսական ցուցանիշներ, քան մեծամասնական համակարգ կիրառող երկրները: Սա բացատրվում է այն իրողությամբ, որ բևեռացված քաղաքական համակարգի պայմաններում հնարավոր են տնտեսական զարգացման կուրսի պարբերական փոփոխություններ, իսկ համամասնական ընտրակարգ կիրառող երկրներին բնորոշ է կոալիցիոն կառավարության առկայությունը, որը հնարավորություն է տալիս իրականացնել ավելի

համաձայնեցված կայուն տնտեսական քաղաքականություն: Սակայն հենց վերջինս (կոալիցիոն կառավարությունը) հանդիսանում է համաձայնական ընտրակարգի քննադատության հիմնական աղբյուրը, ի լրումն քաղաքական գործիչների և ընտրազանգվածի միջև հետադարձ կապի բացակայության «մեղադրանքին»:

Համամասնական ընտրակարգի դեմ փաստարկները հիմնականում հետևյալներն են.

Կոալիցիոն կառավարության ձևավորման անհրաժեշտությունը կարող է բերել փակուղային իրավիճակի և արդյունավետ քաղաքականություն իրականացնելու անհնարինության:

Համամասնական ընտրակարգը նպաստում է տարաբնույթ, մասնաբաժանված կուսակցական համակարգի ձևավորմանը, որտեղ փոքր կուսակցություններից կախված կլինի կառավարության ձևավորումն ու կայունությունն ամբողջությամբ:

Սույն համակարգը, ի թիվս վերը նշածի, ունի ևս մեկ թույլ կողմ՝ կապված ընտրված ներկայացուցիչ ընտրող հետադարձ կապի թուլության հետ: Ընտրողները փաստորեն ստիպված են համաձայնվել կուսակցության ղեկավարության կողմից առաջադրված թեկնածուների հետ (ոչ միշտ): Համակարգը բացառում է առանձին ներկայացուցիչներին՝ ընտրողին անհատական հաշվետու լինելը:

Խառը համակարգը նույնպես ունի որոշակի առավելություններ և թերությունները: Առավելություններից կարելի է նշել հետևյալները.

Հնարավորություն է տալիս ընտրազանգվածին ոչ միայն ունենալ իրենց կոնկրետ ներկայացուցչին, այլև արտահայտել կուսակցական նախասիրությունները:

Միամանդատ ընտրատարածքներում անհաջող հանդես եկած փոքր կուսակցությունները հնարավորություն են ստանում ներկայացված լինել համամասնական քվեարկության արդյունքներով: Բացի դրանից համակարգը նպաստում է ավելի քիչ մասնատված կուսակցական համակարգի ձևավորմանը:

Համակարգի թերությունները.

Կարծես ձևավորվում են երկու դասի պատգամավորներ, որոնց մի մասը կախված է մեծամասնական տարածքներում ընտրազանգվածի նախընտրությունից, մյուսները՝ կուսակցական առաջնորդների, քանի որ նրանք ընտրողի հետ ուղղակի կապ չունեն:

Չի ապահովվում համամասնությունը, համեմատած համամասնականի հետ, և ավելի է մոտ համամասնությանը՝ համեմատած մեծամասնականի հետ:

Ընտրական համակարգերը և ընտրությունների գործընթացը ապահովում են գործող իշխանության և համակարգի լեգիտիմությունը: Քաղաքացիների ընտրական ակտիվությունը կարող է հանդիսանալ պետական իշխանության մարմինների նկատմամբ իրենց վստահության ցուցանիշ: Ընտրությունների հիմնաքարային գործառույթներից են քաղաքական ներկայացվածությունը և ներկայացման ապահովումը:

Ներկայացվածության գաղափարը մեկնաբանված է ոչ միանշանակ և կարող է հասկացվել տարբեր կերպ:

1. Լիազորությունների պարզ հանձնում (դելեգացում), որպես ընտրողների կողմից ուղղակիորեն հանդես գալու իրավունք՝ իմպերատիվ մանդատի առկայությամբ:

2. Որպես ընտրողների շահերի ներկայացուցիչ՝ ազատ մանդատով:

Ընտրությունները ծնավորում են կառավարող քաղաքական ընտրախավը, որը պատասխանատու է քաղաքական որոշումների ընդունման համար, որոնք սահմանափակում են քաղաքացիների պոտենցիալ գործողությունները: Այսինքն, ընտրությունները տալիս են քաղաքական գործունեության իրականացման մանդատ, սակայն այդ պարագայում անհրաժեշտ է, որ քաղաքական կուսակցությունները ունենան և արտահայտեն հստակ դիրքորոշում կամ առկա քաղաքական կուրսի կառուցողական այլընտրանք:

Ընտրությունների մեկ այլ գործառույթ է իշխանության և իշխանություն կրողների լեգիտիմացումը ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ միջազգային ոլորտում: Ընտրությունները լեգիտիմացում են ոչ միայն իշխանությանը, այլև՝ ընդդիմությանը, երևան են հանում վերջիններիս հայացքների տարբերությունները և հակասությունները, մատնանշում դրանց խաղաղ կարգավորման ուղիները՝ միևնույն ժամանակ շեշտելով օրենքի սահմաններում գործող ընդդիմության լոյալությունը: Ընտրությունները ապահովում են իշխանության լեգիտիմությունը սեփական ժողովրդի և միջազգային համրության համար՝ ապահովելով նրա արտաքին լեգիտիմությունը: Ընտրությունները կարելի է համարել նաև ընտրախավի վրա ազդեցության միջոց և քաղաքացիների կողմից քաղաքական առաջնորդների վրա ազդեցության գործոն: Սակայն երկարաժամկետ և մշտական իշխանությունը կարող է ընդդիմությանը ստիպել անցնելու պայքարի բռնի մեթոդներին: Դրանք ազդում են պետության քաղաքական կայունության մակարդակի, քաղաքական լիազորությունների իրականացման արդյունավետության վրա, ինչպես նաև

ապահովում են հսկողություն քաղաքական համակարգի գործունեության նկատմամբ:

Մեկ այլ գործառույթ է տեղեկատվակրթական գործառույթը. այս դեպքում ազդանշանները ոչ միայն ուղարկվում են զանգվածներից ընտրախավին, այլև ընտրախավից՝ զանգվածներին: Այս առումով կարելի է տարրորոշել ընտրությունների գործառույթների հետևյալ տիպաբանությունը.

1. Քաղաքական շահերի արտահայտում, համակարգում և ներկայացում:

2. Իշխանության և իշխանության իրականացման վրա վերահսկողություն:

3. Քաղաքական համակարգի և նրա ինստիտուտների լեգիտիմացում և կայունացում:

4. Ուղղահայաց շփում և բախումների խաղաղ կարգավորման ներուժ:

5. Քաղաքական սոցիալիզացիա, քաղաքական գիտակցության և մասնակցության զարգացում:

6. Ընտրախավի հավաքագրում և նրա նորացման հնարավորություն:

7. Ընդդիմության կայունացում և նրա ինստիտուցիոնալացման հնարավորություն:

ԱՁԱՏ ԵՎ ԱՐԴԱՐ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐԸ

Ընտրությունները կարող են գնահատվել տարբեր չափանիշներով, որոնցից հիմնականը ընտրությունների ընթացքում ընտրողի ընտրության ազատության չափանիշն է, որն առաջին հերթին ներառում է զարգացման ռազմավարական և մարտավարական տարբեր ուղիներ առաջադրող կուսակցությունների միջև ընտրության հնարավորություն: Ընտրությունները պետք է ապահովեն միևնույն կամ տարբեր կուսակցություններում ներկայացված թեկնածուների ընտրության հնարավորությունը: Այդ առումով կարելի է առաջ քաշել չափորոշիչներ, որոնք կանխորոշում են ընտրությունների տիպերը: Մրցակցային ընտրություններ կիրառող երկրներում բնակչությանը ընտրելու հնարավորություն է տրված, բայց արդյունքները նախապես սահմանված չեն: Որևէ կուսակցության գերակայություն ունեցող երկրներում չնայած տեսականորեն հնարավոր է ընտրությունը կուսակցությունների միջև, սակայն գործնականում չի բացառվում քվեարկության արդյունքների կեղծումը

հաղթանակի հասնելու համար:

Նույն կուսակցության պատկանող թեկնածուների միջև ընտրությունները բացառում են այլընտրանքը քաղաքականության մեջ, սակայն տվյալ համակարգը ապահովում է ներկայացուցչի որոշակի հաշվետվությունը, և ընտրված թեկնածուն ունի որոշակի պատասխանատվություն իր ընտրատարածքի ընտրողների առջև:

Դ. Բատլերը առանձնացնում է ժողովրդավարական ընտրությունների հետևյալ չափանիշները. 1. Բոլոր չափահաս քաղաքացիները ունեն ձայնի իրավունք: 2. Ընտրությունները անցկացվում են պարբերաբար՝ համապատասխան ժամանակային ինտերվալով: 3. Խորհրդարանական բոլոր տեղերը պիտի լինեն ընտրովի՝ որպես կանոն, մրցակցային ընտրությունների միջոցով: 4. Բնակչության որևէ նշանակալի խումբ չպիտի զրկվի կուսակցություններ ձևավորելու և թեկնածուներ առաջադրելու իրավունքից: 5. Ընտրական գործընթացը պիտի լինի արդար: Օրենքի, բռնությանը, կամ այլ միջամտություն չպիտի արգելեն թեկնածուներին՝ արտահայտելու սեփական տեսակետը, կամ էլ ընտրողներին՝ քննարկել այն: 6. Ձայները պիտի տրվեն ազատ, փակ, գաղտնի քվեարկության միջոցով, հաշվարկվեն ազնիվ և փոխարկվեն խորհրդարանական տեղերի՝ օրենքով սահմանված կարգով: 7. Ընտրված պաշտոնատար անձը պիտի ստանձնի պաշտոնը և զբաղեցնի այն մինչև սահմանված ժամկետի ավարտը կամ հաջորդ ընտրությունները:

Ընտրությունների իրականացման սկզբունքների շարքում առավել կարևոր բաղադրիչներից են ընտրություններին մարդկանց ազատ մասնակցության և արդարության պահանջի պահպանումը ընտրարշավի բոլոր փուլերում:

Համաձայն Ռ. Դալի, ընտրության ազատությունը բացառում է բռնությունը: Ընտրության ազատությունը տարբեր թեկնածուների կամ այլընտրանքների միջև ընտրության իրավունքն ու հնարավորությունն է: Բռնությունը կամ հարկադրանքը ենթադրում է ֆորմալ կամ իրական ընտրության բացակայություն: Այսինքն այլընտրանքները բացակայում են, թույլատրված չեն կամ հղի են բացասական հետևանքներով:

Արդարությունն առաջին հերթին ենթադրում է անաչառություն: Արդարության բացակայությունը անհավասար պայմանների առկայությունն է, կամ հավասարների նկատմամբ տարբեր վերաբերմունքը, այսինքն ՁԼՄ-ների, ընտրական հանձնաժողովների և այլ հաստատությունների կողմից թեկնածուների հանդեպ կողմնակալ վերաբերմունքը: Արդարությունը ենթադրում է նաև անխտիր բոլոր թեկնածուների նկատմամբ նորմերի և կանոնների անկողմնակալ կիրառում, ինչպես նաև

թեկնածուների միջև ռեսուրսների համեմատաբար հավասարաչափ բաշխում: Ազատության չափանիշը ավելի կարևոր է, քանզի նախապայմաններ է ստեղծում ժողովրդավարական ընտրական գործընթացի համար: Առանց քաղաքական ազատությունները սահմանող նորմերի դրանց անկողմնակալ կիրառման խնդիրը դառնում է անիմաստ:

Ազատ ընտրությունները բնութագրում են այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են խոսքի ազատությունը, հավաքների ազատությունը, միավորումների ազատությունը, օրենքի առջև բոլորի հավասարությունը, համընդհանուր և հավասար ընտրական իրավունքը, ակտիվ ու պասիվ ընտրական իրավունքն իրականացնելու նկատմամբ հետապնդման, սահմանափակման, բռնաճնշման բացակայությունը, քվեարկությանը մասնակցելու հնարավորությունը, սեփական քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքների իրականացումը և այլն:

Ընտրություններից հետո պետք է լինեն օրենքով սահմանված բոլոր քարկման հնարավորություններ, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ ընտրությունների արդյունքների վերանայում և կրկնակի քվեարկության իրականացում:

Արդարության չափանիշը կարելի է գնահատել թափանցիկ ընտրական գործընթացի և ընտրարշավի առկայության հիման վրա: Ընտրական օրենսդրությունը պետք է բացառի արտոնությունները քաղաքական ուժերի, կուսակցությունների, թեկնածուների և բնակչության որևէ խմբի համար. պետք է բացառվեն նաև ընտրական ցուցակների մեջ ընդգրկման խոչընդոտները, ընտրական հանձնաժողովները լինեն անկախ, բանիմաց, անաչառ և անկողմնակալ: Ուժային կառույցները, ոստիկանությունը, անվտանգության ծառայությունները, դատարանները պիտի լինեն անկողմնակալ թեկնածուների նկատմամբ, թեկնածուների մեջ ընդգրկվելու համար ինչպես կուսակցությունները, այնպես էլ անհատները պետք է օգտվեն հավասար պայմաններից, պետության կողմից պիտի ապահովվի ՋԼՄ-ների նկատմամբ հավասար հասանելիություն թեկնածուների համար: Պետության կողմից ռեսուրսները հավասարաչափ պետք է բաշխվեն թեկնածուների և կուսակցությունների միջև: Պետական սեփականությունը և այլ տեսակի ռեսուրսները չպետք է օգտագործվեն աննպատակ, պիտի բացառվեն պաշտոնյաների կողմից ծառայողական դիրքի չարաշահումները: Ընտրատեղամասերը պետք է հասանելի լինեն քաղաքական կուսակցությունների, հավատարմագրված տեղական և միջազգային դիտորդների և ՋԼՄ-ների համար: Պետք է անցկացվի փակ զաղտնի քվեարկություն: Անհրաժեշտության դեպքում պետք է օգնություն ցուցաբերվի կարիքավոր (անգրա-

գետ, հաշմանդամ, կույր) ընտրողներին: Այլ անհրաժեշտ պայմաններ են. քվեարկության ընթացքում ընդունված որոշման համար հետապնդման և ճնշման բացակայությունը, միանման քվեաթերթիկների և քվեատուփերի առկայությունը, ձայների հաշվարկման միատեսակ գործընթացը, բոլոր չօգտագործված քվեաթերթիկների մարումը, քվեարկության և տեղական ընտրական հանձնաժողովների փաստաթղթերի տեղափոխման ընթացքում միատեսակ անվտանգության միջոցների ապահովումը:

Ընտրություններից հետո օրենքով նախատեսված ժամկետում արդյունքների հրապարակում, ընտրությունների վերաբերյալ բողոքների անաչառ քննություն, ընտրական գործընթացի բոլոր մասնակիցների կողմից արդյունքների ընդունում: Խախտումները պետք է գրանցվեն, մշակվեն և առաջարկվեն՝ հետագայում դրանց բացառման համար: Առանձնակի ուշադրություն պետք է դարձվի այն խախտումների վրա, որոնք կրում են կանխամտածված և մշտական բնույթ ու կարող են ազդել ընտրությունների արդյունքի վրա: Ընտրությունների կարգը կոպիտ խախտողների նկատմամբ պետք է կիրառվեն իրավաբանական պատասխանատվության համապատասխան միջոցներ:

3. ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԿՈՆՖԼԻԿՏ

ԿՈՆՖԼԻԿՏԻ ԵՌԹՅՈՒՆԸ

Մինչև 19-րդ դարի վերջը կոնֆլիկտը դիտվում էր որպես ավելի ընդհանուր երևույթի դրսևորում: Այդ մոտեցման համաձայն կոնֆլիկտը հատուկ է ոչ միայն մարդկային հարաբերություններին, այլև բնական գործընթացներին: Մեկ այլ մոտեցմամբ կոնֆլիկտները դիտվում էին որպես միայն մարդկանց միջավայրում տեղի ունեցող առանձին բախումներ (Կ. Մարքսի «դասակարգային կոնֆլիկտները», Կլաուզկիցի «ռազմական կոնֆլիկտները», Ջ. Ֆրեյդի «գիտակցականի և անգիտակցականի կոնֆլիկտը» և այլն): Առաջին դեպքում տեսադաշտից դուրս է մնում կոնֆլիկտի, որպես մարդկային կյանքի երևույթ հանդիսանալու առանձնահատկությունը: Երկրորդ դեպքում հետազոտության առարկա էին դառնում կոնկրետ կոնֆլիկտների մասնավոր առանձնահատկությունները: 19-րդ դարում աչքի ընկան նաև Մալթուսի և Դարվինի տեսությունները, որոնք իրենց հերթին հիմք հանդիսացան սոցիալ-դարվինիզմի տեսության ստեղծման համար (Սպենսեր, Սամներ, Գումպլո-վիչ): Ի դեպ այդ ուղղության ներկայացուցիչները հետաքրքրություն ցուցաբերեցին կոնֆլիկտի ընդհանուր հայեցակարգի մշակմանը: Այս գործում մեծ դեր է խաղացել գերմանացի սոցիոլոգ Ջիմմեյլը, որը գիտական շրջանառության մեջ մտցրեց «կոնֆլիկտի սոցիոլոգիա» տերմինը (սոցիալական շփումների, այդ թվում և կոնֆլիկտների «մաքուր ձևերի» վերլուծություն): 1920-30-ական թթ. ամերիկացի սոցիոլոգ Պարկը մշակեց «սոցիալական փոխներգործության տեսությունը», որտեղ կոնֆլիկտը դիտվում էր որպես այդ գործընթացի չորս հիմնական ձևերից մեկը (մրցակցության, ընտելացման և ծուլման հետ մեկտեղ): Այսպիսով, 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին կոնֆլիկտի ընդհանուր հայեցակարգի մշակման գործում ավելի մեծ դեր սկսեց խաղալ սոցիոլոգիան, որը, ի տարբերություն սոցիալական փիլիսոփայության, ընդհանրացումներ է կատարում ոչ թե ելնելով տարբեր մտածողների ապրիորի փիլիսոփայական դրույթներից, այլ խիստ գիտական մեթոդներով ստացված փաստական տվյալներից: Այդ շրջանում ձևավորված

հասարակական զարգացման տեսությունների որոշ հիմնադրույթներ դեռևս պահպանում են իրենց արդիականությունը և ընդունելի են կոնֆլիկտի ժամանակակից հայեցակարգերի համար: Ահա դրանք՝

- Կոնֆլիկտը ոչ արտառոց սոցիալական երևույթ է,

- Հասարակական զարգացման ընթացքում կոնֆլիկտները կատարում են մի շարք դրական գործառույթներ՝ ապահովելով հասարակական կյանքի առաջընթացը,

- Գոյություն ունի սերտ կապ հասարակական զարգացման կոնֆլիկտային իրադրության և այդ իրավիճակը ձևավորող սոցիալական կառույցների միջև,

- Իշխող փոքրամասնության և կառավարվող մեծամասնության միջև ձևավորված հակադրությունը անխուսափելի է,

- Գոյություն ունի սերտ կապ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների փոփոխությունների և դրանց հետևանքով առաջացած կոնֆլիկտային իրավիճակների միջև,

- Կոնֆլիկտների առաջացման և հաղթահարման միջոցով հավասարակշռություն է հաստատվում տարբեր սոցիալական խմբերի շահերի միջև. պահպանվում է ամբողջ հասարակության դինամիկ հավասարակշռությունը:

Կոնֆլիկտի սոցիոլոգիան, որպես առանձին գիտական ուղղություն, սոցիոլոգիայի մեջ ձևավորվել է 1950-ական թթ. վերջին Դարենդորֆի (Գերմանիա), Կոզերի, Բոուլդինգի (ԱՄՆ) աշխատությունների շնորհիվ: Կոնֆլիկտների հետազոտության արդիականությունն ու սոցիալական արժեքայնությունը իրավիճեց ՅՈՒՆԵՍԿՕ միջազգային կազմակերպության ուշադրությունը: Այդ պրոբլեմին նվիրվեց 1957 թ. տեղի ունեցած ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին կից սոցիոլոգիական ասոցիացիայի նիստը: 1960 -ական թթ. Միջիգանի համալսարանում բացվեց Կոնֆլիկտային իրավիճակների ուսումնասիրության կենտրոն: Համանման կենտրոններ ստեղծվեց նաև այլ երկրներում: 1970-ական թվականներից այդպիսի կենտրոններ բացվեցին ԱՄՆ-ի ռազմական և հետախուզական կազմակերպություններում:

Կոնֆլիկտի բնորոշումները գիտական գրականության մեջ բազմաթիվ են: Առավել տարածված մոտեցում կոնֆլիկտը բնորոշում է ավելի ընդհանուր հասկացության՝ հակասության միջոցով: Մինչդեռ այդ երկու տերմինները չեն կարող հոմանիշներ համարվել, առավել ևս՝ հակադրվել միմյանց: Հակադրություններն ու հակասությունները համդեռ են գալիս որպես կոնֆլիկտների անհրաժեշտ, բայց ոչ բավարար պայմաններ: Հակասությունները վերաճում են կոնֆլիկտի այն ժամանակ, երբ

կողմերն անցնում են կոնկրետ գործողությունների՝ ուղղված միմյանց դեմ: Կոնֆլիկտը հակասությունների հիմքով վարքագծի դրսևորման ձև է, որն արտահայտվում է կողմերի հակամարտության առարկայացմամբ: Այլ կերպ ասած, կոնֆլիկտը գործընթաց է, որում կողմերը իրենց նպատակների իրականացման համար հարկադրված են լինում բախվելու միմյանց հետ՝ ձգտելով հանուն իրենց շահերի ստիպել հակառակորդին գնալու զիջումների, հրաժարվելու կոնֆլիկտի հիմք հանդիսացող հավակնություններից, փոխելու հայացքներն ու սոցիալական դիրքորոշումները:

Սոցիալական կոնֆլիկտում բոլոր հակամարտող կողմերը մարդիկ են կամ մարդկանց խմբեր: Սոցիալական կոնֆլիկտը հակամարտության այն ձևն է, որի ընթացքում կողմերը ձգտում են զավթել հակառակորդի տարածքը կամ պաշարները, սպառնում են միմյանց սեփականությանն ու մշակույթին, և այդ պայքարը կրում է հարձակողական կամ պաշտպանական բնույթ:

Քաղաքական կոնֆլիկտը ևս ծավալվում է անհատների, սոցիալական հանրությունների և խմբերի միջև: Սակայն այն ընդգրկում է հասարակության քաղաքական ոլորտը և ամմիջապես կապված է իշխանական հարաբերությունների հետ: Վերջին հանգամանքը հնարավոր է դարձնում քաղաքական կոնֆլիկտների շարքին դասել ինչպես միջպետական և էթնոքաղաքական, այնպես էլ քաղաքական համակարգի տարբեր ինստիտուտների միջև ծագող կոնֆլիկտները:

Կոնֆլիկտ հասկացությանը մոտ է նաև մրցակցություն տերմինը: Երկու դեպքում էլ առկա է կողմերի հակամարտությունը: Սակայն երկրորդ դեպքում հակամարտությունը, որպես կանոն, չի վերաճում թշնամանքի: Անգամ եթե ի հայտ են գալիս որոշակի թշնամական տրամադրություններ, դրանք չեն զուգորդվում մրցակցի օրինական վարքը սահմանափակող գործողություններով: Մրցակցության ընթացքում կողմերը նույնիսկ կարող են անօրինականություններ թույլ տալ: Սակայն կողմերի գործողությունները, ընդհանուր առմամբ, մնում են դրական: Նրանք ձգտում են առավելագույն հաջողության: Չի բացառվում, որ «խաղաղ» գործողություններն ի վերջո վերաճեն կոնֆլիկտի: Սակայն ճիշտ չէ նաև այդ երկու հասկացությունների նույնացումը:

Կոնֆլիկտի կառուցվածքային տարրերից են՝

1. Հակամարտող կողմերը: Բացի դրանցից կոնֆլիկտում կարող են ընդգրկված լինել այս կամ այն կողմին համակրողները, միջնորդները, հաշտեցնողները, խորհրդատուները, ինչպես նաև անմեղ զոհեր: Դրանք համարվում են կոնֆլիկտի անուղղակի մասնակիցներ:

2. Տարածայնությունների գոտին (տիրույթ): Կոնֆլիկտն առաջանում է միայն այն դեպքում, երբ առկա է վիճաբանության առարկան, տարածայնություններ առաջացնող այս կամ այն փաստը: Ոչ միշտ է, որ կոնֆլիկտի մասնակիցները հստակ պատկերացնում են տարածայնությունների գոտին (տիրույթ): Հաճախ թվում է, թե կոնֆլիկտը ծագել է երկրորդական նշանակություն ունեցող պարագայից: Կոնֆլիկտի խորացման ընթացքում պարզվում է, որ դրա հիմքում ընկած են ավելի խոր, շատ դեպքերում հակամարտողների կողմից չգիտակցվող շահեր: Տարածայնությունների գոտու սահմանները փոփոխական են: Դրանք կարող են ընդլայնվել՝ նոր վեճերի առաջացմանը զուգահեռ, կամ էլ, ընդհակառակը, կրճատվել՝ որոշ համածայնությունների հաստատման պայմաններում:

3. Ներկա իրադրության մասին պատկերացումները: Կոնֆլիկտի մասնակիցներից յուրաքանչյուրը յուրովի է պատկերացնում տարածայնությունների գոտում ստեղծված իրադրությունը: Դա էլ հիմք է դառնում բուն կոնֆլիկտի առաջացման համար: Կոնֆլիկտն առաջանում է այն ժամանակ, երբ հակամարտող կողմերից առնվազն մեկը մյուսի գործողությունները համարում է անընդունելի և սխալ կամ թշնամական: Միևնույն ժամանակ ոչ միշտ հստակ իմանալով, թե ինչպես է պատկերացնում իրադրությունը հակառակորդը: Դա պարզ է դառնում միայն պաշտոնական հայտարարություններից հետո:

4. Շարժառիթներ: Այն, որ տարբեր սուբյեկտներ տարբեր ձևով են ընկալում ստեղծված իրադրությունը, բացատրվում է հետևյալ հանգամանքով. դրանցից յուրաքանչյուրի մեջ ձևավորվում է պահանջմունքների, շահերի, կարծիքների, գաղափարների յուրահատուկ համակարգ: Այդ հիմքի վրա ստեղծվում են որոշակի շարժառիթներ, որոնք դրդում են սուբյեկտներին իրենց պահանջմունքների բավարարմանն ուղղված գործողությունների: Շարժառիթները կարող են լինել ինչպես գիտակցված, այնպես էլ չգիտակցված: Սակայն դրանով չի փոխվում կրողների վերաբերմունքը այս կամ այն իրադարձության նկատմամբ:

5. Գործողություններ: Կոնֆլիկտի առկայության մասին առաջին հեր-

թին վկայում են հակամարտող կողմերի կոնկրետ գործողությունները: Դրանք կարելի է նմանեցնել սառցալեռան գազաթին: Մինչդեռ կոնֆլիկտի այլ կառուցվածքային տարրերը չեն նկատվում: Կոնֆլիկտաբանի համար անհրաժեշտ է, որ կոնֆլիկտի իրական դրսևորման ետևում տեսնի հակամարտության թաքնված արմատները: Միևնույն ժամանակ պետք է հաշվի առնել, որ կոնֆլիկտի մեջ գտնվող կողմերը կարող են գործել գաղտնի՝ քողարկելով իրենց թշնամական քայլերը:

Հակամարտող կողմերի գործողությունները կարող են դրսևորվել հետևյալ ձևերով. հակառակ կողմի պլանների և նկատառումների իրականացման գործում ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն ստեղծվում են խոչընդոտներ, հակառակ կողմը չի կատարում իր պարտավորություններն ու պարտականությունները, զավթում է հակառակորդի նյութական, հոգևոր և մարդկային պաշարները, ուղղակի կամ անուղղակի ձևով վնաս է հասցնում հակառակորդի ունեցվածքին կամ հեղինակությանը, հակառակ կողմը դիմում է մարդկային արժանապատվությունը նվաստացնող քայլերի, գործի են դրվում սպառնալիքները, և հակառակ կողմն անցնում է հարկադրական միջոցների կիրառմանը, ֆիզիկական ուժի գործադրմանը:

Կոնֆլիկտի էությունը հստակ պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է որոշել դրա սահմանները: Կոնֆլիկտի սահմանները կարող են լինել տարածքային, ժամանակային և ներհամակարգային:

Տարածքային սահմանները որոշվում են այն տարածքով, որի վրա ընթանում է կոնֆլիկտը (Լեռնային Ղարաբաղ, Մերձդնեստրյան մարզ):

Կոնֆլիկտի ժամանակային սահմանները պայմանավորված են դրա տևողությամբ: Կոնֆլիկտի մասնակիցների գործողությունների իրավաբանական գնահատականը մեծապես կախված է կոնֆլիկտի առաջացման կամ ավարտման պահերի ճիշտ որոշումից:

Կոնֆլիկտը համարվում է սկսված, եթե՝ կոնֆլիկտի առաջին մասնակիցը դիմում է ակտիվ գործողությունների՝ ի վնաս մյուսի, երկրորդ մասնակիցը գիտակցելով, որ նշված գործողություններն ուղղված են իր շահերի դեմ, դիմում է պատասխան ակտիվ գործողությունների:

Դա նշանակում է, որ ճիշտ չի լինի խոսել կոնֆլիկտի առաջացման մասին, եթե ակտիվ գործում է միայն մեկ հակառակորդը, կամ էլ ապագա կոնֆլիկտի բոլոր մասնակիցները միայն պլանավորում են անցնել ակտիվ գործողությունների: Կոնֆլիկտը համարվում է սկսված, երբ առկա են կողմերի հակամարտությունը և գործնական քայլերը: Դա շատ դեպքերում հնարավորություն է տալիս գտնել կոնֆլիկտը հրահրողին: Բավականին դժվար է գտնել նախկին ԽՍՀՄ-ի տարածքում, Հարավ-

սլավիայում ընթացող ազգամիջյան կոնֆլիկտները հրահրողներին: Այստեղ անհրաժեշտ է արդեն խորությամբ վերլուծել կոնֆլիկտների հիմքում ընկած բազմաթիվ հակասությունները, որոնցից շատերն առաջացել են դեռևս վաղ ժամանակներում: Դժվար է նաև միանշանակ որոշել կոնֆլիկտի ավարտման պահը: Կոնֆլիկտը կարելի է հաղթահարել (օրինակ, հաշտության կնքում): Կարող է նաև համարվել ավարտված, եթե կողմերից մեկը այս կամ այն պատճառով դուրս է գալիս հակամարտությունից: Վերջապես, կոնֆլիկտը հնարավոր է հաղթահարել երրորդ կողմի միջամտության շնորհիվ: Այսպիսով, կոնֆլիկտը համարվում է սպառված, երբ հակամարտող բոլոր կողմերը դադարեցնում են իրենց ակտիվ գործողությունները:

Կոնֆլիկտի սահմանները որոշվում են նաև ներհամակարգային տեսանկյունով: Յուրաքանչյուր կոնֆլիկտ ընթանում է որոշակի համակարգում (պետություն, տարածաշրջան, միջազգային համրություն և այլն): Կոնֆլիկտի ներհամակարգային սահմանների որոշումը սերտորեն կապված է հակամարտող կողմերի հստակ մատնանշման հետ (անմիջապես հակամարտող կողմեր և դրդողներ, կազմակերպիչներ, խորհրդատուներ, միջնորդներ, իրավարարներ և այլն): Ներհամակարգային կոնֆլիկտի սահմանների ճիշտ ընդգծումը հնարավորություն է տալիս ավելի արդյունավետ ազդել կոնֆլիկտային գործընթացների վրա:

ԿՈՆՖԼԻԿՏԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓՈԽԵՐԸ

Զարգացման ընթացքում կոնֆլիկտն անցնում է մի քանի փուլ: Դա ամենակին պարտադիր չէ բոլոր կոնֆլիկտների համար: Որոշ փուլեր կարող են ուղղակի բաց թողնվել: Տարբեր է նաև դրանց տևողությունը: Սակայն փուլերի հերթականությունը խախտվել չի կարող:

Կոնֆլիկտի զարգացման փուլերն են՝

1. Նախակոնֆլիկտային իրադրություն: Որոշ դեպքերում իրավիճակը շարունակում է մնալ խաղաղ: Սակայն արդեն երևում են կոնֆլիկտի բոլոր նախադրյալները: Որպես կանոն, նախակոնֆլիկտային փուլում բավականին ուժեղ լարվածություն է նկատվում սուբյեկտների փոխհարաբերություններում: Սակայն դա դեռ չի վերաճում բաց հակամարտության: Նման իրավիճակը կարող է պահպանվել բավականին երկար ժամանակ: Այդ պատճառով նախակոնֆլիկտային փուլում ծավալվող գործընթացը շատ հաճախ անվանվում է պոտենցիալ կամ լատենտ (թաքնված) կոնֆլիկտ:

2. Միջադեպ: Միջադեպն ապագա հակամարտող կողմերի առաջին բախումն է: Հաճախ թվում է, թե միջադեպը տեղի է ունենում պատահականորեն, սակայն դա յուրովի վերջին կաթիլն է, որը լցնում է համբերության բաժակը: Միջադեպով սկսված կոնֆլիկտը կարող է դրանով էլ ավարտվել: Դա հնարավոր է այն դեպքում, երբ հակամարտող կողմերն այլևս չեն հանդիպում քաղաքական դաշտում կամ էլ միջադեպի ընթացքում հաղթահարում են իրենց տարածայնությունները: Որոշ դեպքերում կոնֆլիկտն ավարտվում է հենց միջադեպով, երբ վերանում են հակամարտության հիմքերը:

3. Կոնֆլիկտի ընդլայնում և խորացում (լարվածության սրում): Առաջին դեպքում տեղի է ունենում կոնֆլիկտի հորիզոնական, իսկ երկրորդ դեպքում ուղղահայաց աճ: Հաճախ այդ երկու գործընթացները տեղի են ունենում միաժամանակ, ինչը և ծայրահեղ սրում է հակամարտությունը:

Կոնֆլիկտի ընդլայնումը տեղի է ունենում հետևյալ եղանակներով. ա) նոր մասնակիցների ներգրավում կոնֆլիկտի մեջ (օրինակ, 1914 թվականին Բոսնիայի և Հերցեգովինայի վերաբերյալ Ավստրիայի և Սերբիայի կոնֆլիկտը վերածվեց Առաջին աշխարհամարտի), բ) նոր վիճելի պոթենցիալ առաջացում (օրինակ, կենտրոնական և տեղական իշխանությունների միջև ծագած կոնֆլիկտները սկսվում են մշակութային ինքնավարություն ստանալու պահանջներով, որոնք հետագայում վերածնուն են քաղաքական ինքնավարություն ստանալու պահանջների), գ) վիճելի հարցերի տարբերակում:

Վերջին երկու դեպքում նկատվում է վիճաբանության առարկայի, իսկ առաջին դեպքում կոնֆլիկտի մասնակիցների շրջանակի ընդլայնում: Առավել վտանգավոր է կոնֆլիկտի մասնակիցների թվի աճը (մեծ տերություններ, միջնորդներ, չեզոք ուժերի ակտիվացում և այլն): Դա կարող է հանգեցնել տարածաշրջանային կամ էլ լայն մասշտաբի հակամարտության:

Կոնֆլիկտի խորացումն ու ընդլայնումը դրսևորվում են հակամարտող կողմերի թշնամական գործողությունների սաստկացմամբ: Դրանք կարող են լինել անընդհատ շարունակվող, անընդմեջ աճում են կողմերի միջև լարվածությունը, միմյանց հարվածների ուժը: Հակամարտությունը կարող է նաև զարգանալ ալիքային եղանակով, որի ընթացքում լարվածությունը կա՛մ ուժեղանում, կա՛մ թուլանում է, իսկ ակտիվ հակամարտությունը մերթ Ընդ մերթ փոխարինվում է հարաբերական անդորրով: Հակամարտության սրումը կարող է լինել նաև կտրուկ, թշնամանքի ծայրահեղ կտրուկ դրսևորումներով: Որոշ դեպքերում հակամարտության խորացումը դանդաղ է ընթանում, անգամ կարող է երկար

Ժամանակ մնալ նույն մակարդակի վրա: Այս պարագայում գործ ունենք խրոնիկական կոնֆլիկտի հետ, որի տևողությունը կարող է հասնել հարյուրամյակների:

4. Կոնֆլիկտի գերլարումը այն ծայրահեղ իրավիճակն է, երբ կողմերը հարկադրված են դիմելու վճռական քայլերի՝ միտում ունենալով հանգուցալուծել հակամարտությունը, վերացնել կոնֆլիկտի հիմքերը: Կողմերի ակտիվ գործողությունները կարող են որոշակի ժամանակահատվածում բացառել հակամարտության հետագա խորացումը կամ էլ արմատապես լուծել կոնֆլիկտը:

Ոչ միշտ է, որ կոնֆլիկտի խորացումը վերաճում է հակամարտության գերլարման: Հաճախ կողմերը միջոցներ են ձեռնարկում դրա հաղթահարման ուղղությամբ՝ չսպասելով, որ այն չանցնի այդ փուլը: Խրոնիկական կոնֆլիկտում կողմերի հակամարտությունը, որպես կանոն, միանգամից, կտրուկ ձևով չի վերաճում գերլարման: Որոշ դեպքերում կոնֆլիկտը հետզհետե կարող է մարել: Սակայն հակամարտության գերլարումը շատ թանկ է նստում կողմերի վրա: Կուտակվում են, այսպես կոչված, «էներգետիկ կարողություններ», որոնց ժայթքումը կարող է հանգեցնել կործանիչ հետևանքների: Ուստի որոշ պայմաններում թերևս նպատակահարմար է արագացնել հակառակորդների բախումը: Դա մի կողմից հնարավորություն կտա խուսափել հակամարտության գերլարման ավելի վտանգավոր ձևերից, մյուս կողմից՝ կստիպի հակամարտող կողմերին փնտրել կոնֆլիկտը հաղթահարելու ուղիներ:

5. Կոնֆլիկտի ավարտը: Այստեղ պետք է տարբերել երկու հասկացություններ՝ կոնֆլիկտի գիմը և կոնֆլիկտից դուրս գալու գիմը: Կոնֆլիկտի գիմը գոյանում է երեք գործոններից՝ ա) հակամարտության համար պահանջվող էներգիայից, ժամանակի և ուժերի ծախսումից, բ) հակառակորդի կողմից հասցրած վնասից, գ) ընդհանուր իրավիճակի ծանրացման հետևանքով կրած կորուստներից: Կոնֆլիկտից դուրս գալու գիմը որոշվում է հետևյալ գործոններով՝ ա) կոնֆլիկտից դուրս գալու հետևանքով առաջացած կորուստներ, երբ կողմերը զրկվում են որոշ ձեռքբերումներից, զիջում են իրենց դիրքերը և այլն, բ) կոնֆլիկտից դուրս գալու հետևանքով գոյացած ձեռքբերումներով (երբ կողմերը հնարավորություն են ստանում ուժերը կենտրոնացնել այլ պրոբլեմների վրա և այլն): Կոնֆլիկտից դուրս գալու գիմը այս երկու գործոնների տարբերությունն է: Եթե ձեռքբերումներն ավելին են, քան կորուստները, ապա նման կողմը դուրս գալով կոնֆլիկտից, անշուշտ, շահում է: Սակայն եթե կողմերի կորուստները տեսանելի են և, որպես կանոն, կարող են կոնկրետ գնահատվել, ապա ձեռքբերումները հաճախ հստակ ար-

տահայտված չեն. դրանք հիմնականում կապվում են ապագայի հետ: Այդ պատճառով շատ հաճախ, կողմերի պատկերացումներով, կորուստները լինում են ավելին, քան ձեռքբերումները:

Որպեսզի գտնվի այն հարցի պատասխանը, թե արդյոք ձեռնադրում է շարունակել կոնֆլիկտը, թե՛ ոչ, անհրաժեշտ է համեմատել կոնֆլիկտի և կոնֆլիկտից դուրս գալու գները: Եթե գերազանցում է կոնֆլիկտի գինը, ապա ձեռնադրում է դադարեցնել այն և խուսափել մեծ ծախսերից: Հակառակ դեպքում, երբ գերազանցում է կոնֆլիկտից դուրս գալու գինը, կոնֆլիկտի դադարեցումը շատ թանկ է մատուցում տվյալ կողմի վրա: Կոնֆլիկտը, որպես կանոն, հաղթահարվում է երկկողմանի հատուկ ջանքերի շնորհիվ:

6. Կոնֆլիկտային իրադրություն: Կոնֆլիկտից հետո ստեղծված իրավիճակն իր օբյեկտիվ առանձնահատկություններով այս կամ այն չափով տարբերվում է կոնֆլիկտից առաջ կամ դրա ընթացքում գոյություն ունեցող իրավիճակից: Կոնֆլիկտի հետևանքները հակամարտող կողմերի գործունեության համար կարող են լինել բացասական (ներհամակարգային հակասությունների սրում, քաղաքական լարվածության խորացում) կամ դրական (բարենորոգումների անցկացում, որակական մոտեցումների կիրառում):

Ելնելով այն պարագայից, թե որ տիպի հետևանքներն են գերակշռում հետկոնֆլիկտային իրավիճակում, կոնֆլիկտները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ կառուցողական (կոնստրուկտիվ) և ոչ կառուցողական (դեստրուկտիվ):

ԿՈՆՖԼԻԿՏՆԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կոնֆլիկտների դասակարգման ընթացքում օգտագործվող չափանիշներն այնքան տարբեր և բազմաբնույթ են, որ այդ պրոբլեմի լուծումը անհնար է թվում: Այդ պատճառով մտածողները դադարեցին փնտրել կոնֆլիկտների տիպաբանման միասնական չափանիշ: Ի վերջո մրանք համակերպվեցին տարբեր հիմքերով կոնֆլիկտների տիպականացման հետ:

Կոնֆլիկտների հաղթահարման տեսանկյունից առավել կարևոր է դրանց այն դասակարգումը, որը հաշվի է առնում կողմերի շահերի հարաբերակցությունը: Այդ առումով կոնֆլիկտները լինում են երկու տիպի՝ զրոյական կամ ոչ զրոյական համրագումարներով: Եթե հակամարտող կողմերի շահերը ամբողջովին հակադրվում են միմյանց, ապա

դրանցից մեկի պահանջների իրագործումը բացառում է մյուսի պահանջները: Այդպիսի կոնֆլիկտները կոչվում են զրոյական գումարով կոնֆլիկտներ: Այստեղ մի կողմի հաղթանակը նշանակում է մյուսի լիակատար պարտություն: Այստեղ շահումների հանրագումարը հավասար է զրոյի (քաղաքացիական պատերազմներ, տարածքային վեճերի հետ կապված կոնֆլիկտներ): Նման կոնֆլիկտների կարգավորումը դժվարին գործընթաց է. յուրաքանչյուր կողմը ծգտում է միայն հաղթանակի:

Կոնֆլիկտները կարող են բնութագրվել նաև որպես բացասական հանրագումարով հակամարտություններ: Վառ օրինակ է համընդհանուր միջուկային պատերազմը, որը կհանգեցնի բոլոր կողմերի ոչնչացմանը: Սակայն քաղաքական, էթնիկական, միջազգային կոնֆլիկտները հիմնականում բնութագրվում են որպես ոչ զրոյական հանրագումարով կոնֆլիկտներ: Չնայած կողմերի շահերն ու նպատակները հակասական են, բայց բացարձակապես հակադրված չեն միմյանց: Որոշակի գիշումներից հետո կողմերը կարող են հասնել նաև լուրջ նվաճումների: Նրանց շահերի իրագործման հանրագումարը հավասար չէ զրոյի: Նման պարագայում կողմերի շահերի բազմազանությունը (գլխավոր, հիմնական և երկրորդական) հնարավորություն է տալիս նրանց դուրս գալ խճճված իրավիճակներից:

Կոնֆլիկտները կարելի է դասակարգել նաև ըստ մասնակիցների քանակի, առաջացման աղբյուրների (շահերի և արժեքների կոնֆլիկտներ), սոցիալական հետևանքների (կառուցողական), պայքարի միջոցների (խաղաղ, ոչ խաղաղ), մասշտաբների (տեղական, տարածաշրջանային, միջպետական, համընդհանուր), ուղղվածության (հորիզոնական, ուղղահայաց), պաշարների (մյութական, հոգևոր, սոցիալական), ժամկետի (երկարատև, կարճատև) և այլն:

ԿՈՆՖԼԻԿՏՆԵՐԻ ԿԱՆԽՈՒՄԸ

Կանխել կոնֆլիկտը նշանակում է թույլ չտալ, որ հակասությունները վերաճեն բաց հակամարտության: Կոնֆլիկտի կանխումն առավել դյուրին է, քան արդեն առաջացած բախումների դադարեցումն ու հակամարտության կարգավորումը: Կոնֆլիկտի կանխմանն են ուղղված համարյա բոլոր պետական և հասարակական կառույցների ջանքերը:

Կոնֆլիկտի կանխման մեթոդները կախված են դրա բնույթից և առաջացման պատճառներից: Առավել արդյունավետը համարվում է կոնֆլիկտի պատճառների վերացումը: Խոսքը գնում է հասարակական կյան-

քը ապակայունացնող տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական գործոնների վերացման մասին: Տնտեսության անկայունությունը, սոցիալական բևեռացումը, կառավարման մեխանիզմի անարդյունավետությունը հիմք են հանդիսանում խոշոր ու մանր, ներքին և արտաքին կոնֆլիկտների առաջացման համար: Դրանց կանխումը հնարավոր է դառնում միայն կշռադատված, ամբողջ հասարակության շահերն արտահայտող սոցիալական, տնտեսական և հոգևոր քաղաքականության իրականացման շնորհիվ:

Սակայն կոնֆլիկտները ոչ մի հասարակությունում լիովին չեն հաղթահարվել: Ինչպես ցույց է տալիս մարդկության պատմությունը, սոցիալական անհավասարությունն անընդհատ վերարտադրվում է: Պարբերաբար կրկնվող հեղափոխական վերափոխումներն ուղղակի առաջացնում են անհավասարության նոր տիպեր, ձևեր ու մեթոդներ: Կենսական անհրաժեշտություն ներկայացնող պաշարների սահմանափակության պատճառով յուրաքանչյուր հասարակության մեջ միշտ էլ կրկնվում են տարբեր սոցիալական խմբերի շահերի միջև ծագող կոնֆլիկտները: Նման հակամարտությունները հիմնականում ծավալվում են սեփականության շուրջ:

Այդ կապակցությամբ առաջանում է արդարության և անարդարության հարաբերակցության պրոբլեմ: Այսօր սոցիալապես արդար է համարվում այն հասարակությունը, որտեղ մարդիկ ունեն հավասար հնարավորություններ իրենց ունակությունները կիրառելու համար, իսկ նրանց գործունեության արդյունքները գնահատվում են օբյեկտիվորեն, ներդրածին համապատասխան: Սակայն տարբեր խմբեր յուրովի են գնահատում այդ երևույթը, որը և հիմք է դառնում անարդարության դեմ մղվող պայքարի անընդմեջ շարունակության համար:

Կոնֆլիկտների պատճառների վերացման հնարավորությունները զգալիորեն սահմանափակվում են նաև բնակչության քաղաքական կուլտուրայի ցածր մակարդակի, սոցիալական բևեռացման, օտարացման և այլ պատճառներով: Առավել դժվար է միջպետական և միջէթնիկական կոնֆլիկտների պատճառների վերացումը: Այդ ուղղությամբ իրականացվող արտաքին միջնորդությունը կողմերը գնահատում են որպես միջամտություն իրենց ներքին գործերին: Դա տեղի է ունենում այն դեպքում, երբ կողմերի հակամարտությունն անցել է լատենտային (թաքնված) փուլը, և կոնֆլիկտը հասել է զարգացման ավելի բարձր աստիճանի:

Մինչև հակամարտություն սկսելը, ապագա մրցակից կողմերը սովորաբար չեզոք փոխհարաբերությունների մեջ են գտնվում: Որոշ դեպքե-

րում հնարավոր է անգամ նրանց փոխհամագործակցությունը: Նման պայմաններում կոնֆլիկտի կանխումը հնարավոր է դառնում կողմերի համագործակցության կարգավորման և ամրապնդման միջոցով:

Համագործակցությունն ընթանում է հետևյալ ձևերով՝

- Փոխհամաձայնություն, երբ հնարավոր հակառակորդին ընդգրկում են համատեղ գործունեության մեջ:

- Մրցակցի վարկանիշի պահպանում. հարգալից վերաբերմունք նրա նկատմամբ:

- Սոցիալական խտրականության բացառում, երբ մրցակիցները խուսափում են միմյանց միջև եղած տարբերությունների, գերազանցության ընդգծումից:

- Կողմերն ըմբռնումով են մոտենում միմյանց դժվարություններին, պատրաստակամություն հայտնում օգնելու իրար:

- Կողմերը լրացնում են միմյանց՝ յուրաքանչյուրն օգտագործում է մրցակցի այն հատկանիշները, որոնք իր մեջ բացակայում են:

- Կողմերը հրաժարվում են իրենց վերագրել մրցակցի արժանիքները:

- Հոգեբանական տրամադրվածությունը, երբ կողմերը ժամանակին տեղեկացնում են կատարվելիք փոփոխությունների մասին, առաջարկում համատեղ քննարկելու դրանց հետևանքները: Դա նշանակում է նաև այն, որ կողմերը ձգտում են պահպանել փոխհարաբերությունների ընթացքում ծագած դրական հույզերը, փոխհամակրանքի մթնոլորտը:

Կոնֆլիկտների կանխման գործում մեծ դեր է խաղում սոցիալական համագործակցությունը, որ նշանակում է տարբեր դասակարգերի, սոցիալական խմբերի շահերի ներդաշնակության հաստատում: Դրա հիմքում ընկած են փոխգիշումները, փոխհամաձայնությունները:

Սոցիալական համագործակցություն տերմինը գործածվել է դեռևս 20-րդ դարի առաջին կեսին, սակայն իրական հնչեղություն ձեռք բերեց միայն վերջին տասնամյակներում: Դա կապված է, առաջին հերթին, գիտատեխնիկական հեղափոխության ծավալման հետ: Վերջինս ողողում է դասակարգերի միջև եղած տարբերությունները, նպաստում է տարբեր խմբերի եկամուտների բարձրացմանը: Դրանով իսկ պայմաններ են ստեղծվում սոցիալական համագործակցության ծավալման համար:

Հասարակության մեջ համագործակցությունը հնարավոր է միայն շուկայական տնտեսության համապատասխան սոցիալական կողմնորոշման պայմաններում, երբ հիմնական խնդիրը ոչ թե ամեն գնով շահույթի ստացումն է, այլ հասարակության պահանջմունքների բավարարումը, նրա անդամների կենսամակարդակի բարձրացումը:

Սոցիալական համագործակցության սկզբունքը Հայաստանում շատ հազվադեպ է օգտագործվում: Դրան խոչընդոտում է ոչ միայն փորձի պակասը, այլ նաև տնտեսության ճգնաժամային վիճակը:

Կոնֆլիկտների կանխման գործում որոշակի դեր են խաղում կողմերի փոխգործողության տարբեր (ժամանակավոր կամ մշտական) մարմինները, ձևերի կիրառումը, որոնք խոչընդոտում են կոնֆլիկտների առաջացմանը, օգնում են լուծել վիճելի հարցերը: Այստեղ գործունեության լայն դաշտ է ստեղծվում իրավապահ մարմինների համար:

Մեծ դեր են խաղում նաև հասարակական միավորումները: Հակադիր հայացքների հարող սոցիալական խմբերը կարող են ձևավորել ժամանակավոր մի ընդհանրություն, որի անդամները, հետապնդելով տարբեր նպատակներ, հանգում են մի ընդհանուր եզրակացության՝ վեճը պետք է հաղթահարել համատեղ ուժերով:

Կոնֆլիկտների կանխման փորձված ձևերից են ընտրությունները, հանրաքվեները, որոնց գլխավոր նպատակն է օրինականացնել տվյալ քաղաքական համակարգի ձեռնարկումները: Սակայն հնարավոր է նաև հակառակ գործընթացը, երբ սոցիալ-քաղաքական լարվածությունն ուժեղանում է: Դա տեղի է ունենում ընտրությունների անցկացման կանոնակարգի խախտման կամ էլ արդյունքների խեղաթյուրման պատճառով:

Կոնֆլիկտների կանխումը հնարավոր է դառնում նաև նորմատիվ մեխանիզմների կիրառման դեպքում: Կոնֆլիկտը, ինչպես և մարդկանց ցանկացած փոխհարաբերություն, սովորաբար կարգավորվում է համապատասխան հասարակական նորմերով՝ իրավական, բարոյական, կրոնական և այլն: Իրավական նորմերից հետո առավել մեծ նշանակություն ունեն բարոյական նորմերը, քանի որ յուրաքանչյուր կոնֆլիկտ շոշափում է չարիքի, բարիքի, արժանապատվության, արդարության, ճիշտ վարքագծի, հատուցման և պատժի մասին բարոյական պատկերացումները և այլն: Այդ նորմերի համաձայն կոնֆլիկտը և դրա մասնակիցներն ի սկզբանե արժանանում են համապատասխան բարոյական գնահատականների:

Կոնֆլիկտը կարող է կանխվել նաև կրոնական նորմերի օգնությամբ: Դա հատուկ է հատկապես այն կրոնական ուղղություններին, որոնց կանոնները տարածվում են ոչ միայն հոգևոր հարաբերությունների, այլև քաղաքացիական կյանքի վրա: Նման պայմաններում կոնֆլիկտը հնարավոր է հեշտությամբ կանխել: Առավել դժվար է միջկրոնական բնույթ ունեցող կոնֆլիկտների կանխումը:

Ի տարբերություն բարոյական և կրոնական նորմերի իրավական

նորմերը, որպես կանոն, ամրագրվում են պետության կողմից ընդունված համապատասխան օրենսդրական ակտերում: Հետևաբար կոնֆլիկտի իրավական գնահատականը պաշտոնական բնույթ է կրում և չի կարող փոփոխության ենթարկվել կողմերից մեկի կամ անգամ լայն զանգվածների ճնշման միջոցով:

Միջազգային կոնֆլիկտներում կողմերը հաշվի են առնում միջազգային իրավունքի նորմերը, քաղաքական նորմերը՝ բանավոր համաձայնությունների պահպանման անհրաժեշտությունը, բանակցային գործընթացի կանոնները, փոխգիշումները և այլն, այդ թվում նաև իրավաբանորեն չձևակերպված գործողությունները:

ԿՈՆՖԼԻԿՏԻ ԱՎԱՐՏԸ

Կոնֆլիկտները հնարավոր է մարել դրանց կանխման, կարգավորման կամ հաղթահարման միջոցով: Կոնֆլիկտի կարգավորումը նեղ առումով նշանակում է դրա բացահայտ արտահայտության հնարավորության սահմանափակում, հակամարտության դադարեցում, լարվածության թուլացում, կողմերի հարաբերություններում թշնամանքի վերացում, անցում պրոբլեմի համատեղ լուծմանը և այլն: Կոնֆլիկտի հաղթահարումն ուղղված է հակասությունների վերջնական կարգավորմանը. կողմերը լիովին հաղթահարում են հակամարտությունը և նոր հարթության վրա տեղափոխում իրենց փոխհարաբերությունները:

Կոնֆլիկտից դուրս գալու ուղիները բազմազան են՝ բռնությունը, կողմերի բաժանումը և կողմերի հաշտեցումը և այլն:

Բռնությունը ուժի գործադրման էությունն է: Ուժի գործադրման միակ առավելությունը պայքարի արագ ավարտման հնարավորությունն է: Սակայն ռազմավարության տեսանկյունից կոնֆլիկտի ուժային կարգավորումը հարցը չի փակում: Ձեռք բերված համաձայնությունը անբավարարվածություն է առաջացնում ճնշված կողմի մոտ: Նա թաքնված դիմադրություն է ցույց տալիս, իսկ որոշ դեպքերում՝ նաև բացահայտորեն պայքարում: Այդ ամենը լրացուցիչ ջանքերի գործադրում է պահանջում հաղթող կողմից: Զգալի պաշարներ են օգտագործվում:

Կողմերի բաժանման դեպքում կոնֆլիկտը հաղթահարվում է կողմերի հարաբերությունների դադարեցումով: Դա կատարվում է այն ժամանակ, երբ կողմերը կամ դրանցից մեկը, դուրս են գալիս կոնֆլիկտից: Սակայն կոնֆլիկտի դադարեցման այս ձևը վերջնականապես չի հաղթահարում հակասությունները: Այսպես, սոցիալական խմբերը չեն կա-

րող լիովին դադարեցնել շփումները միմյանց միջև, կամ միջեթնիկական կոնֆլիկտներում ազգային խմբերը չեն ցանկանում հեռանալ իրենց բնակավայրերից և այլն: Անգամ այն դեպքում, երբ սկզբունքորեն բաժանումն իրականացվում է, դրան հետևում է հետկոնֆլիկտային իրավիճակ, որը պահպանում է կոնֆլիկտի վերսկսման հնարավորությունը: Հակամարտող կողմերի հաշտեցումը սովորաբար իրականացնում է բանակցությունների միջոցով, որոնք ավարտվում են կողմերի հետագա գործունեությունը կարգավորող համատեղ որոշումների ընդունմամբ: Կոնֆլիկտը համարվում է սպառված, երբ ընդունվել է կողմերի համար ձեռնտու որոշում: Դա հնարավոր է միայն կողմերի փոխըմբռնման պայմաններում, երբ բոլորն էլ որոշակի զիջումներ են կատարում:

ԿՈՆՖԼԻԿՏԻ ԵՐՐՈՐԴ ԿՈՂՄԸ: ՆՐԱ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Կոնֆլիկտի կարգավորմանը դեռևս հին ժամանակներից մասնակցել է երրորդ կողմը: Սովորաբար երրորդ կողմի դերում հանդես են եկել հասարակության առավել հեղինակավոր գործիչներն ու կառույցները: Միջնադարյան Եվրոպայում, մինչ ազգային պետությունների առաջացումը, երրորդ կողմի դերը հաճախ ստանձնել է Հռոմի պապը: Իրականացնելով հիմնականում դատավորի, այլ ոչ թե միջնորդի ֆունկցիաներ, նա կարգավորում էր վիճաբանությունը: Ազգային պետությունների առաջացումը կտրուկ սահմանափակեց հակամարտությունների ընթացքում եկեղեցու միջնատությունը: Կոնֆլիկտների կարգավորման ընթացքում երրորդ կողմի դերում առավել հաճախ սկսեցին հանդես գալ ազգային պետությունները:

Այսօր երրորդ կողմի մասնակցությունը չի սահմանափակվում միայն պետություններով: Այդպիսի դեր կարող են խաղալ կոնկրետ կոնֆլիկտի կարգավորման նպատակով միավորված պետությունների խմբերը, տարածքային կամ ոչ պաշտոնական կազմակերպությունները, որոշ դեպքերում նաև առանձին անհատներ և այլն: Հարկ է նշել, որ ոչ պաշտոնական կազմակերպությունների դերն այդ գործընթացում գնալով աճում է:

Երրորդ կողմ հասկացությունն իր էությանը հավաքական տերմին է, որ ընդգրկում է այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են միջնորդը, դիտորդը, իրավաբարը և այլն: Ընդհանրապես երբ բացի կոնֆլիկտի մասնակիցներից խոսքը գնում է որևէ այլ սուբյեկտի միջնորդության մա-

սին, օգտագործվում է երրորդ կողմ տերմինը: Երրորդ կողմի միջամտությունն ուղղված է կոնֆլիկտի կարգավորմանը, այլ ոչ թե կողմերից մեկի պաշտպանությանը: Հակառակ դեպքում երրորդ կողմը դիտվում է որպես կոնֆլիկտի ուղղակի կամ հարակից մասնակից: Երրորդ կողմի մասնակցությունը կոնֆլիկտի կարգավորմանը տեղի է ունենում հակամարտող կողմերի խնդրանքով կամ նախաձեռնությամբ: Երրորդ կողմի ազդեցության միջոցները բաժանվում են երկու խմբի՝ ա/ համոզման միջոցով օգնության ցուցադրում, բ/ պարտադրանքի, ճնշման գործադրմամբ օգնության ցուցադրում:

Առաջին խմբի միջոցներն առաջնային դեր են խաղում բանակցային գործընթացում, սակայն բացառված չէ նաև քաղաքական և տնտեսական ճնշման օգտագործումը:

Երրորդ կողմի բանակցային կողմնորոշման մասին խոսելիս սովորաբար, տարբերում են «միջնորդություն», «բարի ծառայության մատուցում», «բանակցությունների ընթացքի նկատմամբ վերահսկողություն» հասկացությունները, որոնք, հաճախ, դիտվում են որպես հոմանիշներ: Սակայն ընդգծվում են նաև դրանց միջև եղած տարբերությունները:

Միջնորդության իրականացման համար պահանջվում է բոլոր հակամարտող կողմերի համաձայնությունը: «Բարի ծառայություն մատուցելու» համար բավարար է միայն մեկ կողմի համաձայնությունը: Բարի ծառայությունները դրդում են հակամարտող կողմերին որոնել խաղաղ կարգավորման ճանապարհներ: Երրորդ կողմը կարող է իր տարածքը տրամադրել կողմերի հանդիպումների համար կամ էլ նրանց փոխանցել միմյանց ուղղված հաղորդումները: «Միջնորդություն», իր հերթին պայմանավորում է երրորդ կողմի առավել ակտիվ մասնակցությունը կոնֆլիկտի խաղաղ կարգավորման գործին: Նրա խնդիրն է ոչ միայն կազմակերպել բանակցությունները, այլև ակտիվորեն նպաստել կողմերի փոխհամաձայնության հաստատմանը:

Դիտորդների մասնակցությունը բանակցություններին պայմաններ է ստեղծում կողմերի միջև լարվածության թուլացման համար: Նրանց ներկայությունը կողմերին զերծ է պահում միմյանց նկատմամբ թշնամական գործողություններից և թույլ չի տալիս խախտել նախապես կնքված համաձայնությունները: Այլ միջոցների համեմատ, բանակցությունների նկատմամբ իրականացվող վերահսկողությունը, նվազագույն չափով է ազդում կոնֆլիկտի կարգավորման գործընթացի վրա:

Ընդհանուր առմամբ երրորդ կողմերի այդ գործառույթների միջև տարբերությունները պայմանական են: Որոշ դեպքերում երրորդ կողմը կարող է կոնֆլիկտի մասնակիցների հետ պայմանավորվել բանակ-

ցությունների ընթացքում հանդես գալու դիտորդի դերում կամ բարի ծառայություն մատուցել կողմերին:

Խ տարբերություն երրորդ կողմերի վերոհիշյալ գործառույթների, իրավարարությունը (արբիտրաժը) ունի իր առանձնահատկությունները: Իրավարար կառույցները (դրանք կարող են ընտրվել նաև հակամարտության մեջ գտնվող անձանց կողմից) իրավասու են ընդունելու կողմերի համար պարտադիր որոշումներ:

Կոնֆլիկտի մասնակիցները պետք է հետևեն իրավարարի կողմից ընդունված որոշմանն անգամ այն դեպքում, երբ համաձայն չեն նրա հետ: Միջնորդության ժամանակ համապատասխան որոշումը կողմերն ընդունում են ինքնուրույն:

Երրորդ կողմի ազդեցության միջոցների երկրորդ խումբն են կազմում պարտադրման միջոցները՝ տնտեսական օգնության դադարեցումը, կոնֆլիկտի մասնակիցների գործունեությունը սահմանափակող միջոցների (սանկցիաների) կիրառումը, հակամարտող կողմերի զինված ուժերը բաժանելու նպատակով խաղաղարար ուժերի օգտագործումը, ռազմական օպերացիաների իրականացումը և այլն: Բոլոր այդ միջոցները կիրառվում են ռազմական կոնֆլիկտի կարգավորման առաջին փուլում և դրդում են հակառակորդներին դադարեցնել բռնությունները: Հաճախ երրորդ կողմը դիմում է այդ քայլերին՝ ունենալով միջնորդի կարգավիճակ: Ստիպողական միջոցները կիրառվում են նաև կողմերի հաշտեցումից հետո, երբ անհրաժեշտություն է առաջանում ապահովել ընդունված որոշումների կատարումը:

Այսօր համաշխարհային հանրությունը մեծապես լարում է իր ուժերը քաղաքական կոնֆլիկտները կարգավորելու համար: Որոշ դեպքերում դա հաջողվում է, և հակամարտություններն անցնում են պատմության գիրկը: Սակայն, դրանք հնարավոր չէ լիովին վերացնել, և այդ կոնֆլիկտները ենթարկվում են որոշ վերափոխումների:

Հասարակական տարբեր, անգամ իրարանեթ շահերի առկայությունը թույլ չի տալիս իսպառ վերացնել ներկա և ապագա կոնֆլիկտները: Այդ կապակցությամբ առավել կարևոր է միջազգային հանրության ջանքերը ուղղել կոնֆլիկտների կանխման կամ, առաջանալուց հետո, դրանց կառավարման մեխանիզմների հայթայթմանը:

բերում սոցիալ-քաղաքական իրականության տարբեր գործընթացների և երևույթների նկատմամբ: Սոցիալ-քաղաքական գործընթացների, քաղաքական իրադարձությունների գնահատականը գաղափարախոսության կողմից տրվում է արդեն ձևավորված սկզբունքների տեսանկյունից:

Գաղափարախոսության կանխատեսման ֆունկցիան կապված է որոշակի սոցիալական գաղափարի և հավատքի ձևավորման, ինչպես նաև դրանց հնարավոր իրականացման հետ: Յուրաքանչյուր գաղափարախոսություն ձևավորում է որոշակի գաղափարների և արժեքների իրականացման նկատմամբ հավատ: Քաղաքական գաղափարախոսությունը ձևավորվում է հետևյալ մոդելներով.

1. **Խտացման մոդել:** Այս մոդելը գործում է այն դեպքում, երբ զանգվածային գիտակցության կոնդենսավորման պատճառով գաղափարախոսական պատկերացումները վերաճում են տեսական գաղափարախոսական կառուցվածքների:

2. **Ինտեգրացման մոդել:** Դրան հատուկ են գոյություն ունեցող գաղափարաքաղաքական հոսանքների, տարբեր գաղափարների և պատկերացումների սինթեզը, ինտեգրացիան, կոնվերգենցիան կամ գաղափարախոսական դրույթների նոր մեկնաբանությունը (նեոկոնսերվատիզմ, նեոլիբերալիզմ և այլն):

3. **Ճյուղավորման մոդել:** Այս դեպքում նոր գաղափարախոսության ձևավորումը տեղի է ունենում արդեն գոյություն ունեցող գաղափարախոսության դրույթների միջև ճեղքվածքի առաջացման, դրա մասնատման հետևանքով:

4. **Վերծանման մոդել:** Դրան բնորոշ է վերադարձը նախկին գաղափարներին, որոնք ներկայացվում են թարմացած տեսքով (կոնսերվատիզմի, մարքսիզմի ակունքներին վերադառնալու փորձերը և այլն):

Նշված մոդելների առանձնացումը պայմանական է, քանի որ գաղափարախոսությունների առաջացման կամ վերափոխման իրական գործընթացները ավելի բարդ են: Այս մոդելները հաճախ զուգորդվում կամ խաչաձևվում են և չեն հանդիպում մաքուր տեսքով: Դրանց իմացությունը կարող է նպաստել որոշ գաղափարական հոսանքների առաջացման մեխանիզմների վերլուծությանը:

ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Քաղաքական գաղափարախոսությունը տեսական ռամակարգերի, կոնցեպցիաների, հայացքների ամբողջություն է, որն արտացոլում է սո-

ցիալական խմբերի շահերը, միմյանց միջև հարաբերություններն ու վերաբերմունքը հասարակության տարբեր քաղաքական իմաստիտուտների նկատմամբ: Գաղափարախոսությունը ընդգրկում է որոշակի սոցիալական ընդհանրության պատմական փորձի հիման վրա առաջացած գաղափարներ, որոնք յուրովի են արտացոլում իրականությունը: Ձևավորելով հասարակական գիտակցության քաղաքականացված հատվածամասը՝ գաղափարախոսությունն իր արտահայտությունն է գտնում քաղաքական ծրագրերում, մանիֆեստներում, հռչակագրերում, կարգախոսներում և այլն:

Քաղաքական գաղափարախոսության առաջացումը տեղի է ունեցել պետության կազմավորմանը զուգահեռ: Գաղափարախոսությունը որոշում է սոցիալական կամ էթնիկական ընդհանրությունների քաղաքական շահերի տեսական պաշտպանվածության մեխանիզմը: Գաղափարախոսությունը քաղաքական գործունեության հոգևոր և ինտելեկտուալ հիմքն է: Այն դրսևորվում է հետևյալ եղանակներով.

1. Քաղաքականության մեջ ընդգրկված ուժերին գաղափարախոսությունը պարզաբանում է աշխարհում տիրող ընդհանուր սոցիալական և քաղաքական իրավիճակը: Բնորոշում է գործողությունների հիմքում ընկած արժեքները և մատնանշում դրանց իրականացման հնարավոր ճանապարհները: Քաղաքական իմաստիտուտներն ու շարժումները տարբեր եղանակներով են օգտագործում մշակված և ընդունված գաղափարախոսական դրույթները: Օրինակ, նացիզմը հիմնականում ժխտում էր մշտական և անփոփոխ սկզբունքները՝ փոխարինելով դրանք առաջնորդի կամքի դրսևորումներով: Որոշ դեպքերում ռեֆորմիստական կողմնորոշում ունեցող կուսակցությունները ևս, ելնելով պրագմատիկ նպատակահարմարությունից, կարող են հետին պլան մղել իրենց գաղափարական սկզբունքները: Սակայն ընդհանուր առմամբ յուրաքանչյուր քաղաքական շարժում ի վերջո հավատարիմ է մնում իր հիմնական գաղափարախոսական սկզբունքներին, որոնք որոշակի բովանդակություն են հաղորդում շարժմանը:

2. Գաղափարախոսությունը համղես է գալիս որպես քաղաքական շարժումը կազմակերպող և միավորող գործոն: Դեմոկրատական շարժումներին և կուսակցություններին հատուկ բազմակարծությանը զուգահեռ՝ ընդունվում են համընդհանուր ճանաչում ստացած սկզբունքներ ևս:

3. Քաղաքական գաղափարախոսության մեջ առկա են լինում նաև զգացումային բովանդակություն ունեցող խորհրդանիշներ: Դրանք որոշ չափով նպաստում են խմբերի և անհատների գործողությունների ակ-

տիվացմանը: Այսպես, պատմությանը հայտնի են բազմաթիվ օրինակներ, երբ վերջին երեք հարյուրամյակների ընթացքում ազգային գաղափարախոսությունների կողմից շեշտադրվող հայրենիքի գաղափարը դրդել է մարդկանց ինքնագոհաբերության:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՍՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Լիբերալիզմ

Լիբերալիզմի գաղափարներն առաջ են քաշել Վերածննդի և Ռեֆորմացիայի դարաշրջանների մտածողները: Նրա ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն են ունեցել Ջ. Լոքը, Ջ. Մոնթեսքյուն, Է. Կանտը, Ա. Սմիթը, Վ. Դուրքոլդտը, Ջեֆերսոնը, Սեդիսոնը, Ա. դե Թոքվիլը և այլոք: Այդ գործում մեծ ներդրում ունեն եվրոպական և ամերիկյան լուսավորության շրջանի ներկայացուցիչները, ֆրանսիական ֆիզիոկրատները, գերմանական դասական փիլիսոփայության և եվրոպական դասական քաղաքատնտեսության ներկայացուցիչները:

Լիբերալիզմի աշխարհայացքային հիմնական դրույթները ձևավորվել են հակաֆեոդալական պայքարի ընթացքում և ուղղված էին դասերի միջև եղած սահմանների վերացմանը, իշխանությունների կամայականությունների և եկեղեցու հեղինակության սահմանափակմանը: Սկզբնական շրջանում լիբերալիզմը հանդես էր գալիս որպես միապետության դեմ ուղղված «երրորդ դասի» պայքարի միջոց: Օրինակ, անգլիական թորիները (թագավորական ուժեղ իշխանության և կաթոլիկության կողմնակիցները) «լիբերալներ» էին անվանում իրենց քաղաքական հակառակորդներին՝ վիգերին, որոնք պաշտպանում էին, այսպես կոչված, «նոր մարդկանց» (առևտրականներ, վաշխառուներ, ձեռնարկատերեր) շահերը: Նոր ձևավորված դասակարգը, հատկապես եվրոպայի հակաֆեոդալական հեղափոխություններից հետո, պայքար մղեց իշխանության համար: Այդ դասակարգին անհրաժեշտ էին՝ տնտեսական ազատություն, սոցիալական այն ինստիտուտների գոյություն, որոնցում կընդգրկվեին իրենց ներկայացուցիչները, որոնք զերծ կպահեին նորաստեղծ դասակարգը միապետների, ազնվականության և կղերականների կամայականություններից և կապահովեին իրենց անկախությունը:

Անգլիական բուրժուական հեղափոխության և ԱՄՆ-ի անկախության համար մղվող պատերազմի մասնակիցները ղեկավարվում էին այն գա-

դափարներով, որոնք հետագայում կազմեցին լիբերալ աշխարհայացքի բաղկացուցիչ մասը: Այնուհանդերձ, լիբերալիզմի ձևավորման շրջադարձային կետ է համարվում ֆրանսիական Մեծ հեղափոխությունը, մասնավորապես «Մարդու և քաղաքացու իրավունքների հռչակագիրը» (1789 թ.), օրինականացրեց դասական լիբերալիզմի գաղափարները:

Հայ իրականության մեջ լիբերալ-բուրժուական հոսանքը ձևավորվել է 19-րդ դ. 50-60-ական թթ.: Հայ լիբերալները հանդես էին գալիս կղերաֆեոդալական հոսանքի դեմ՝ հայ հասարակական կյանքի բուրժուականացման նշանաբանով, հին կարգերը խաղաղ ճանապարհով վերափոխելու, եվրոպական առաջադիմական ուղու վրա դնելու համար: Լիբերալիզմի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից էին Ա. Նազարյանը, Ռուսինյանը, Գ. Արծրունին, Ե. Օտյանը և ուրիշներ:

Լիբերալ աշխարհայացքի նպատակը մարդու անհատականության ընդգծումն է, նրա ինքնահաստատման բնական իրավունքի մասին պատկերացումը: Անհատականության գաղափարը զարգանում էր անհատի ազատության, կարծիքների և համոզմունքների պլյուրալիզմը և այլ հումանիստական, մարդասիրական գաղափարների հետ զուգահեռ: Դասական լիբերալիզմի հիմնաքարերից է 17-րդ դարի խոշորագույն փիլիսոփա Զ. Լոքի մշակած «բնական իրավունքների» տեսությունը, ըստ որի մարդը պետք է ինքնուրույն տնօրինի իր սեփական բախտը:

Ակնհայտ է, որ դասական լիբերալիզմի ներկայացուցիչների կողմից «ազատություն» հասկացությունը դիտվում էր բացասական առումով (ազատ լինել քաղաքական, կրոնական և սոցիալական վերահսկողությունից): Նման մոտեցումը հստակ արտահայտվում է Թ. Հոբսի հայտնի արտահայտման մեջ. «Մարդկանց ազատությունը կախված է օրենքների լռությունից»: Ուստի «Պայքար մարդու իրավունքների համար» կարգախոսը հիմնականում ուղղված էր պետության դեմ: Ազատության համար մղվող պայքարը նշանակում էր մարդու ինտելեկտուալ, ֆիզիկական և տնտեսական ազատության արտաքին սահմանափակումների վերացում:

Լիբերալների պնդումով մարդը գոյացել է հասարակությունից և պետությունից առաջ: Այդ ժամանակաշրջանում նա արդեն օժտված է եղել որոշ բնական անձեռնմխելի իրավունքներով: Այստեղից բխում են տնտեսական, իրավական և պետական-քաղաքական կոնցեպցիաներ, որոնք հասարակության բոլոր անդամների համար ստեղծում են հավասար հնարավորություններ սեփական կարողությունները կիրառելու համար, ինչպես նաև՝ նպատակների և շահերի իրականացման առումով

հավասար իրավունքներ: Դրա հիմքով ձևավորվում են սոցիալական և տնտեսական ոլորտներում գործող ազատ մրցակցության և ազատ շուկայի սկզբունքները: Լիբերալիզմի կարևորագույն սկզբունքներից է հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում արմատավորված պլյուրալիզմը. սոցիալական ոլորտում՝ դասակարգերի, շերտերի, շահագրգռված խմբերի գոյություն, մշակութային ոլորտում՝ զանազան էթնիկական, տարածաշրջանային և այլ մշակույթների, զանգվածային լրատվամիջոցների, կրոնական ուղղությունների գոյություն, քաղաքական ոլորտում՝ կուսակցությունների, խմբավորումների, ակումբների և այլ կազմակերպությունների ազատ գործունեություն:

Նշված մոտեցումները պայմանավորում են բոլորի հավասարությունը օրենքի առջև, իրավական պետության, ժողովրդավարության և պաշտանետարիզմի գոյությունը, ինչպես նաև, այսպես կոչված, «նվազագույն պետության» ձևավորումը: Դասական լիբերալիզմի ներկայացուցիչների կարծիքով պետությունը պետք է իրականացնի միայն անենաանհրաժեշտ ֆունկցիաները՝ հասարակական կարգ ու կանոնի ապահովումը և երկրի պաշտպանությունը արտաքին թշնամիներից:

Մինևույն ժամանակ լիբերալիզմը չի կարելի համարել անսահմանափակ, անարխիայի հասնող ազատության ջատագովություն: Անհատի ազատության գաղափարի բաղկացուցիչ մասն է կազմում նաև հասարակության առջև յուրաքանչյուր մարդու պատասխանատվության սկզբունքը: Լիբերալիզմն ու դեմոկրատիան, պայմանավորելով մեկը մյուսին, միաժամանակ տարբերվում են միմյանցից: Դեմոկրատիան իշխանության իրականացման ձև է և մեծամասնության իշխանության օրինականացման մասին ուսմունք: Լիբերալիզմը որոշում է իշխանության սահմանները:

Լիբերալ տեսությունը դեմոկրատիան շատ անգամ համեմատում է օրենքի առջև բոլոր քաղաքացիների ձևական հավասարության հետ: Այդ պատճառով դասական լիբերալիզմը դեռևս ի հայտ չի բերում ազատության և հավասարության միջև գոյություն ունեցող հակասությունները: Անհատականությունն այս դեպքում դիտվում է որպես անհատների ինքնարտահայտության դրսևորում ընդհանուր քաղաքացիական նպատակների իրականացման ուղղությամբ: Առանձին քաղաքացու անհատականության զարգացումը տվյալ դեպքում չի հակասում մյուսների նման ձգտումներին:

19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին լիբերալ ուղղության ներկայացուցիչների աշխատությունները հիմնականում ուղղված էին դասական ժառանգության հարմարեցմանը մշտապես փոփոխվող պայմաններին:

Արդեն 19-րդ դ. երկրորդ կեսին կապիտալիզմը ցույց տվեց իր խոցելի կողմերը. զանգվածային գործազրկություն, չքավորություն, անգրագիտություն և սոցիալական օտարացում: Ազատ մրցակցության սկզբունքների կենսագործումը, որոնք կոչված էին շուկայից դուրս մղել թույլերին, հանգեցրեց արտադրության համակենտրոնացմանն ու խոշոր արդյունաբերողների տիրապետությանը: Եթե ֆեոդալիզմի դեմ պայքարում և կապիտալիստական հարաբերությունների ծավալման պայմաններում ազատ շուկայի և «սահմանափակ պետության» մասին գաղափարները առաջադիմական էին, ապա ազատ շուկայական հարաբերությունների արմատավորումից հետո դրանց բովանդակությունը համապատասխանում էր մրցակցության անսահմանափակ ազատության հաստատման գաղափարին: Լիբերալիզմը ստանձնեց բնակչության արտոնյալ խավերի շահերի պաշտպանության ֆունկցիաները: Պարզ դարձավ, որ շուկայի անսահմանափակ ազատությունն ամենևին չի ապահովվում, ինչպես նախատեսվում էր սոցիալական ներդաշնակության ու արդարության վերաբերյալ պահանջներում: Այսպես, 19-րդ դարում առաջացավ լիբերալիզմի առաջին ճգնաժամը: Պատահական չէ, որ լիբերալ գաղափարախոսության ներկայացուցիչներից շատերը հանդես եկան դասական լիբերալիզմի հիմնական դրույթները վերանայելու առաջարկով: Նրանք ձևակերպեցին լիբերալիզմի նոր սկզբունքներ, որոնք էապես թարմացրին այդ հոսանքը, որն անվանվեց նոր լիբերալիզմ, սոցիալական լիբերալիզմ կամ լիբերալ ռեֆորմիզմ: Լիբերալիզմի ջատագովները ստիպված եղան այլ տեսանկյունից դիտել պետության գոյության իմաստը: Այն համարվեց սոցիալական կայունության գործոն: Այդ մոտեցումը ստիպեց փոխել նաև ազատության մասին պատկերացումները: Ըստ դրանց մարդու լիարժեք ազատությունն ապահովելու գործում բավարար չէ միայն զերծ պահել նրան արտաքին միջամտությունից և կամայականություններից: Անհրաժեշտ է ստեղծել բոլոր պայմանները անհատի իրավունքների դրսևորման համար, բարելավել նրա միջավայրը: Իսկ այդ ուղղությամբ, ըստ նոր մոտեցման, որոշակի դրական դեր կարող էր խաղալ պետությունը՝ հանդիսանալով անհատի իրավունքների և ազատությունների ապահովության երաշխավոր:

Ազատության դրական մեկնաբանությունը հիմք դարձավ այնպիսի նոր ըմբռնումների համար, որոնք համարյա բացառվում էին դասական լիբերալիզմի կողմից: Այդ կապակցությամբ լիբերալ-ռեֆորմիզմը ձգտում էր հաշտեցնել ազատություն և հավասարություն հասկացությունները և գտնել անհատի ազատության ընդլայնման այն չափը, որը

չի խանգարում ազատ լինելու նաև մյուսներին, հետևաբար, հավասար պայմաններ կարող էր ստեղծել բոլոր քաղաքացիների համար: Դրանով իսկ մարդու ազատությունն անմիջապես կապվում է իրավահավասարության հետ:

Նոր լիբերալիզմի ձևավորումն անշրջելի դարձավ 20-րդ դ. 30-ական թվականների տնտեսական մեծ ճգնաժամից հետո: Այդ ժամանակաշրջանում մեծ ճանաչում ձեռք բերեցին տնտեսագետ Քեյնսի գաղափարները, որոնք կառուցված լինելով լիբերալիզմի հիմնական սկզբունքների վրա՝ ընդունում էին նաև տնտեսական և սոցիալական ոլորտներում պետության կարգավորիչ գործունեության անհրաժեշտությունը: Ակնհայտ է, որ եթե նոր լիբերալիզմը չզնահատենք որպես հասարակական-քաղաքական մտքի նոր ուղղություն, ապա կարելի է պնդել, որ դա լիբերալիզմի արմատական վերամշակման ենթարկված տարբերակ է: Հատկանշական է, որ հումանիտար գիտությունների այն ներկայացուցիչները, որոնք հավատարիմ էին մնացել դասական լիբերալիզմի սկզբունքներին, կտրականապես մերժեցին դրանց նոր մեկնաբանությունը: Ավանդական լիբերալիզմին հարող Ֆ. Ֆոն Հայեկը դա անգամ անվանեց «դեպի ստրկություն տանող ճանապարհ»: Սեփական հայացքների համակարգն իրենք անվանեցին 19-րդ դարի լիբերալիզմ, դասական լիբերալիզմ և, վերջապես, նեոլիբերալիզմ:

Երկրորդ աշխարհամարտից անմիջապես հետո լիբերալ կուսակցությունները փորձեցին համախմբվել և կոորդինացնել իրենց գործունեությունը: Այդ նպատակով 1947 թ. ապրիլին Օքսֆորդում հրավիրվեց լիբերալ ինտերնացիոնալի հիմնադիր համագումարը: Այդ կազմակերպության մեջ ընդգրկված էին աշխարհի 52 կուսակցություններ, որոնց կենտրոնը գտնվում էր Լոնդոնում:

Ինչպես երևում է, ժամանակակից լիբերալիզմը միատարր չէ: Այստեղ կարելի է ընդգծել երեք հիմնական ուղղություններ՝ չափավոր, ծախս և պահպանողական: Չափավորներն ընդունում են բոլոր այն փոփոխությունները, որոնց ենթարկվեց լիբերալիզմը՝ հարմարվելով իրականությանը: Կապիտալի աշխարհի քննադատությունը ծախս լիբերալ ուղղության ներկայացուցիչների կողմից մոտենում է սոցիալ-ռեֆորմիզմին: Պահպանողական (կամ աջ լիբերալ) ուղղության կողմնակիցները ձգտում են դասական լիբերալիզմի ազատ մրցակցության սկզբունքները հարմարեցնել պետության չափավոր, սահմանափակ միջամտությանը: Անխախտ է մնում նրանց հավատը տարերային, ազատ շուկայի, որպես համընդհանուր դեղամիջոցի նկատմամբ:

Կոնսերվատիզմ հասկացությունը քաղաքական բառարանում առաջին անգամ օգտագործվեց որպես լուսավորության գաղափարների և 1789 թ. ֆրանսիական հեղափոխության նկատմամբ ֆեոդալների և ազնվականների կողմից դրսևորվող արծագանքի արտահայտություն: Առաջինը է. Բերքն էր, որ իր հայացքները շարադրեց «Մտորումներ ֆրանսիական հեղափոխության մասին» աշխատությունում (1790 թ.): Մի քանի տարի անց նման արծագանքներ լսվեցին նաև Ֆրանսիայում (Ժ. դե Մեստր, Լ. դե Բոնալդ): Առաջին անգամ «կոնսերվատիզմ» տերմինն օգտագործեց 18-րդ դ. վերջին 19-րդ դ. սկզբին ֆրանսիական գրող և քաղաքական գործիչ Ֆ. Շատոբրիանը: 1815 թվականից իր հրատարակած ամսագիրը Շատոբրիանը կոչեց «Կոնսերվատոր» և, հարելով հետադիմական գաղափարների, կարևոր խնդիր համարեց Բուրբոնների դինաստիայի վերականգնումը: Եվրոպական լուսավորության և ֆրանսիական հեղափոխության կողմից առաջ քաշվող անհատականության, առաջընթացի և ռացիոնալիզմի գաղափարներին կոնսերվատիզմի հիմնադիրները հակադրեցին պետական իշխանության, մասնավորապես թագավորական իշխանության աստվածային բնույթի մասին գաղափարը: Կրկին վերականգնվեց այն մոտեցումը, ըստ որի մարդը անխզելի կապի մեջ է անցյալի, դարավոր ավանդույթների հետ: Բերքը հակադրվում էր թագավորական իշխանության տապալման գաղափարին, քանի որ դրա կենսագործումը նշանակում էր ավանդույթների վրա հիմնված, աստվածային բնույթ ունեցող համակարգի փլուզում: Կոնսերվատիզմի կարևորագույն հասկացություններից է «բնական արիստոկրատիան», որի մեջ, ըստ Բերքի, ընդգրկվում են ոչ միայն ազնվականները, այլ նաև հարուստ գործարարները, կրթված անձինք, գիտնականները, դերասանները և այլն: Ընդհանրապես կոնսերվատորների պնդումով հարստությունը պետք է արտոնյալ դիրք գրավի հասարակության մեջ, հակառակ դեպքում հնարավոր են հեղափոխական «անհեթեթություններ»: Ըստ Բերքի պետությունը ղեկավարելու իրավունքը պատկանում է ազնվականությանը, այլ ոչ թե «սափրիչներին»: Մարդկանց մտավոր և ֆիզիկական զարգացման աստիճանների բնական անհավասարությունը կոնսերվատիզմը համարում է քաղաքական աքսիոմ: Հավասարությունն այս դեպքում դիտվում է որպես մեծատոհմիկների և ունևոր խավերի թշնամի: Կոնսերվատիզմի փիլիսոփայության ելակետն այն է, որ մարդը չի գիտակցում լավի և վատի միջև տարբերությունները: Նա ոչ միայն ընդունակ չէ վերափոխել հա-

սարակական կյանքը, այլ նաև չպետք է ձգտի դրան:

Եթե լիբերալիզմն ու սոցիալիզմը ձևավորվել են որպես բուրժուազիայի և բանվոր դասակարգի գաղափարաքաղաքական հոսանքներ, ապա կոմսերվատիզմն ավելի բարդ երևույթ է: Նա արտահայտում է այն դասակարգերի, խմբերի և սոցիալական խավերի գաղափարներն ու կողմնորոշումները, որոնց համար պատմական և սոցիալ-տնտեսական զարգացման օբյեկտիվ միտումները որոշակի սպառնալիք են պարունակում: Կոմսերվատիզմը ընդգրկում է հասարակության մեջ արմատավորված, ժամանակի փորձություններով անցած այն արժեքները, որոնք պայմանավորում են բնակչության զգալի հատվածների հոգեբանությունն ու մտածելակերպը: Կոմսերվատիվ արժեքներն ու նորմերը հաճախ են մարդկանց այն խմբերի կողմից, որոնց շահերին դրանք օբյեկտիվորեն հակասում են: Այսպես, կոմսերվատիզմին կարող են հարել ֆերմերների, խանութպանների, արհեստավորների և գյուղական բնակչության այն խավերը, որոնք մտահոգված են անորոշ ապագայի հեռանկարով և չեն ցանկանում փոխել իրենց սոցիալական կարգավիճակը: Ավելին, կոմսերվատիզմը սովորաբար հանդես է գալիս կրոնական, սոցիալական փիլիսոփայության տեսքով, որը զրկված է դասակարգային բնույթից: Կոմսերվատորների ավանդական վերաբերմունքը դրսևորվեց նաև բարեփոխումների անցկացման հարցում: Դրա համաձայն բոլոր բարեփոխումներն ու փոփոխությունները չպետք է խախտեն բնականոն ընթացքը: Հաճախ առանձնացվում են բարեփոխում և վերափոխություն հասկացությունները: Վերափոխումն, ըստ կոմսերվատորների, ձևափոխում է օբյեկտի էությունը, իսկ բարեփոխումը, համարվելով անհրաժեշտ միջոց, չի դիպչում օբյեկտի արմատներին: Բարեփոխումները կոմսերվատիզմը զնահատում է որպես «ամխուսափելի չարիքներ», որոնք անհրաժեշտ է անցկացնել աստիճանաբար և «վերևից», առանց շտապողականության, այլ ոչ թե «ամբոխի մեթոդներով»՝ ներքևից:

20-րդ դարի 70-ական թվականներին կոմսերվատիզմը հաշտվողական քաղաքականությունից անցավ հարձակողականի: Աճեց ավանդական կողմնորոշում ունեցող աջ կոմսերվատիզմի դերը: Արևմտյան գաղափարախոսության թեքումը դեպի աջ տեղի ունեցավ ծախսերի՝ կոմունիստների, սոցիալ-դեմոկրատների և ծախ լիբերալների գաղափարախոսության ճգնաժամի պայմաններում: Դրա հիմնական պատճառը 1973-1974 թթ. տնտեսական ճգնաժամն էր, որը պատրանքի վերածեց տնտեսական գործընթացների կարգավորման հնարավորության գաղափարը: Կոմսերվատիզմի դիրքերի ամրապնդումը միջազգային ասպարեզում աշխուժացրեց դրա համախմբման ձգտումները: 1983 թ.

ստեղծվեց Միջազգային դեմոկրատական միությունը, որը միավորեց Արևմտյան Եվրոպայի կոնսերվատիվ, ԱՄՆ-ի հանրապետական և ճապոնիայի՝ լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցությունները: Կոնսերվատիվ լիգայի կարևորագույն տարրերից մեկը այն է, որ նա մերժում է բոլոր տեսակի գաղափարախոսություններն ու տեսությունները: Մատնանշելով կոնսերվատորների այդ մոտեցումները հասարակագետները նկատի ունեն ոչ թե այն, որ նրանք ընդհանրապես զուրկ են գաղափարներից, այլ այն, որ կոնսերվատորները վերացական սխեմաներին հակադրում են պրագմատիզմը և կոմպրոմիսը: Նրանք դեմ են ամեն տեսակ գաղափարախոսությունների բացարձակացմանը, հատկապես՝ դրանց կիրառմանը գործնականում: Իրոք, պատմությունը հազեցած է բազմաթիվ օրինակներով, երբ կատարյալ թվացող տեսությունների կենսագործումը հանգեցնում է բարբարոսությունների (ինկվիզիցիա, համակենտրոնացման ճամբարներ և այլն): Անգլիացի քաղաքագետ Լ.Ալիսոնը նշում է, որ կոնսերվատորներն, անշուշտ, հարելով որոշակի կոնցեպցիաների և գաղափարների, չեն բացարձակացնում դրանք և առօրյա պրոբլեմների հաղթահարման ուղիները փնտրում են գործնականում:

Կոնսերվատիվ լիգայի գաղափարախոսական վերագինումն իրականացվեց 20-րդ դ. 70-80-ական թվականներին, երբ հստակեցվեցին նրա հիմնական սկզբունքներն ու դրույթները: Կոնսերվատիվ լիգան է գալիս ազատ շուկայական հարաբերությունների, անհատականության, ազատ մրցակցության սկզբունքների պաշտպանության օգտին, պետական որևիցե միջամտության, սոցիալական բարեփոխումների, ընդհանուր բարեկեցության պետության ստեղծման գաղափարի դեմ և այլն:

Ժամանակակից կոնսերվատիվ լիգան տեղ է հատկացնում ազատության, հավասարության, իշխանության, պետության, դեմոկրատիայի և այլ պրոբլեմներին, կոնսերվատորներից շատերն իրենց համարում են մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության հիմնական սկզբունքների պաշտպաններ:

Ի տարբերություն լիբերալների, կոնսերվատորները գտնում են, որ քաղաքացիական ազատությունները պետք է խարսխվեն հենց ավանդույթների և պատմական հաջորդականության վրա, պետությունը օրենքի և բարոյականության պաշտպանն է: Առանց ուժեղ պետության հասարակությունը կարող է հայտնվել անարխիայի գրկում: Կոնսերվատորներին հատուկ է դրական, շատ անգամ ավտորիտար վերաբերմունքը պետությանը: Սակայն ուժեղ պետությունը կարող է գործիք դառնալ անհատական ազատությունը ճնշելու համար: Այդ պատճառով կոնսերվատիվ լիգան տեսաբանները ընդգծում են ավելի սահմանափակ մարդ-

կանց միավորումների, քան պետության կարևորությունը: Նրանց կարծիքով հասարակական կազմակերպությունները չպետք է աչքի ընկնեն բարձր քաղաքական ակտիվությամբ՝ հակադրվելով կուսակցություններին և խորհրդարանին: Սակայն անհրաժեշտ է ընդլայնել այդ կազմակերպությունների լիազորությունները իրենց գործունեության ոլորտներում: Որպես հետևանք, տվյալ բնագավառները հնարավոր կլինի գերծպահել պետության միջամտությունից:

Ժամանակակից կոնսերվատիզմի բոլոր տարբերակները ինչպես ազգային, այնպես էլ միջազգային մակարդակներում միավորված են գաղափարների, սկզբունքների և կոնցեպցիաների որոշակի համակարգի շուրջ: Բայց անժխտելի է այն փաստը, որ կան հիմքեր կոնսերվատիզմի մեջ տարբեր հոսանքների առաջացման համար: Ընդհանուր առմամբ կոնսերվատիզմի մեջ կարելի է առանձնացնել ավանդականներին, լիբերալիստներին և նեոկոնսերվատորներին:

ա) Ավանդական կոնսերվատիզմ: Կոնսերվատիզմի հոսանքներից պատմականորեն առաջինը ձևավորվել է ավանդական թեքումը: Դրա ակունքներն արտահայտված են Բերքի, Մեսթրի և Բոնալդի առաջ քաշած դրույթներում: Այդ հոսանքը շեշտը դնում է դասական շուկայական տնտեսության, որոշ դեպքերում անգամ ֆեոդալիզմի սոցիալական կացութաձևերի և բարոյական ավանդույթների պահպանման վրա: Ավանդույթը հակադրվում է բանականությանը և գերադասվում դրանից: Նրա ներկայացուցիչները ավանդույթը կապում են կրոնի հետ: Հավատարմությունը կրոնական դրույթներին նրանց կողմից դիտվում է որպես ավանդականության ապահովման կարևորագույն միջոցներից մեկը: Կրոնի միջոցով ավանդականները ցանկանում են համերաշխություն հաստատել հասարակության բոլոր խմբերի միջև: Նրանք շեշտը դնում են խիստ կարգապահության և իշխանության հեղինակության արմատավորման վրա: Ժամանակակից «արտադրողական հասարակություն»-ը նրանք դիտում են որպես համընդհանուր հնազանդության հասարակություն, որտեղ ռեալ ազատություններն ապահովվում են միայն ուժեղ պետության առկայությամբ:

Այսպիսով, ավանդականությունը կարելի է բնութագրել որպես զգացմունքային մակարդակի վրա դրսևորվող կոնսերվատիզմ, որը հիմնականում ազդում է զանգվածների տրամադրությունների վրա: Այդ պատճառով ինչպես ԱՄՆ-ում, այնպես էլ Եվրոպայում ավանդականությանը հարող վառ քաղաքական գործիչներ համարյա չկան:

բ) Լիբերտարիզմ: Այս հոսանքը դիտարկվում է որպես միակ ճշմարիտը և դասական լիբերալիզմի 18-19-րդ դարերի ավանդության ժառանգ-

գործը: Լիբերալիզմը, մի կողմից, ընդօրինակում և շարունակում է ազատության ձգտումը, իսկ մյուս կողմից՝ բացառում սոցիալիստական գաղափարների տարածումը: Դրա պատճառը հետպատերազմյան տնտեսական աճին զուգահեռ՝ սոցիալիստական գաղափարների նկատմամբ առաջացող հիասթափությունն է:

Լիբերտարիստները հանդես եկան որպես ազատ ձեռներեցության, կարգ ու կանոնի, օրինականության ավանդական սկզբունքների քատագովներ: Նրանք դուրս եկան լիբերալ-ռեֆորմիզմի «համընդհանուր բարեկեցության պետության» տեսության դեմ՝ համարելով այն դեպի սոցիալիզմ տանող ճանապարհ: Լիբերտարիստների կարծիքով ժամանակակից չարիքների առաջացման պատճառը բնական, Աստծո կողմից շնորհված ազատ շուկայական սկզբունքների անտեսումն է պետության կողմից: Հարկադրվելով լիբերալ-ռեֆորմիզմին լիբերտարիստները պնդում են, որ տնտեսության նկատմամբ իրականացվող բռնությունը, պետական սեկտորի ընդլայնումը, արդյունաբերական առանձին ճյուղերի ծրագրավորումը և նման այլ երևույթներ խախտում են մարդկային կյանքի կարգավորման ամենաբնական ձևերը: Ընդգծվում է բնական իրավունքների «նեգատիվ» բնույթը: Նրանց կարծիքով մարքսիզմը և սոցիալ-դեմոկրատիան խեղաթյուրել են մարդու իրավունքների իրական բովանդակությունը: Սոցիալական հավասարության մարքսիստական պատկերացումը, ըստ լիբերտարիստների, զրկեց այդ հասկացությունը իրական հումանիստական իմաստից, որովհետև հայտարարեց ոչ թե «հավասար հնարավորությունների», այլ «պայմանների հավասարության» սկզբունքի գերակայությունը: Լիբերտարիստներն ամենուրեք հանդես են գալիս պետության նվազագույն սոցիալական քաղաքականության օգտին, ինչը, իրենց կարծիքով, հնարավորություն է տալիս միայն թուլացնել վտանգավոր սոցիալական լարվածությունը: Նրանք կոչ են անում կառավարություններին՝ ղեկավարվել միայն շուկայի պահանջներով:

Լիբերտարիզմը նմանեցնելով դասական լիբերալիզմին՝ չի կարելի հավասարության նշան դնել այդ երկու հոսանքների միջև: Դրանց քաղաքական գաղափարների սոցիալական բովանդակությունները արմատապես տարբերվում են միմյանցից: Առաջ քաշելով անհատականության և ազատ շուկայական հարաբերությունների պահպանման գաղափարները՝ լիբերտարիստները, միաժամանակ, հանդես են գալիս սոցիալական հիերարխիայի (ստորակարգության) անհրաժեշտության օգտին: Նրանց կարծիքով հասարակության մեջ միակ հնարավոր հավասարությունը «բարոյական հավասարությունն» է, իսկ ժողովրդի ավան-

դույնների նկատմամբ հավատն ու հարգանքը արդյունավետ քաղաքականության կարևորագույն լծակներ են:

գ) Նեոկոնսերվատիզմ: Նեոկոնսերվատիզմը (լիբերալ-կոնսերվատիզմ) համեմատաբար նոր հոսանք է կոնսերվատիզմի մեջ: Դրա առաջացման համար օբյեկտիվ հիմք ծառայեց 1973-1974 թթ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը: ճգնաժամի հիմնական բովանդակությունը նեոկոնսերվատորները տեսան պետության անկառավարելիության մեջ, որն առաջացել էր լիբերալիզմի զաղափարներից «հղփացած» քաղաքացիների անհնազանդության և իշխանությունների պասիվության պատճառով: Ընդհանրապես կոնսերվատիզմը բավականին հաջող համապատասխանեցրեց իր ավանդական արժեքները հասարակության զարգացման հետինդուստրիալ փուլի պահանջներին: Մարդկանց կյանքի ոճերի բազմազանությունը, տեխնիկական միջավայրից նրանց կախվածության խորացումը, կյանքի արագացված տեմպերը, հոգևոր և էկոլոգիական հավասարակշռության խախտումը և այլ երևույթներ ապակողմնորոշիչ ճգնաժամ առաջացրին արևմտյան երկրների հասարակական կարծիքի մեջ, որը կասկածի տակ դրեց եվրոպական քաղաքակրթության շատ առաջնային արժեքներ: Նման պայմաններում կոնսերվատիզմը կարևորեց ընտանիքի և կրոնի, սոցիալական կայունության գերակայությունը: Այդ սկզբունքը հստակ ուղղված էր հասարակության մեջ զուտ մարդկային գծերի և համընդհանուր բարոյական նորմերի պահպանմանը, առանց այդ նորմերի հասարակության տնտեսական և տեխնիկական զարգացման ոչ մի աստիճան չի կարող լրացնել մարդկանց մոտ առաջացած հոգևոր բացը: Դրանց պահպանման համար հիմնական պատասխանատվության կրողը, ըստ նեոկոնսերվատորների, համարվում է անհատը, որը պետք է հույսը դնի, առաջին հերթին, իր կարողությունների, այլ ոչ թե պետության օժանդակության վրա: Նեոկոնսերվատորների կարծիքով պետությունը պետք է հենվի բարոյական սկզբունքների և հասարակության միասնության պահպանման վրա, ապահովի կարգ ու կանոնի, օրինականության վրա հիմնված անհատի կենսական պայմանները: Նեոկոնսերվատիզմի տեսաբաններից շատերը (Դ. Բել, Ջ. Բժեզինսկի, Ն. Քրիստոլ և ուրիշներ) իրենց ուշադրությունը բևեռել են քաղաքականության մեջ քաղաքացիների ներգրավվածության սահմանափակման, պետության սոցիալական «ծանրաբեռնվածության» վերացման, էլիտարիզմի պաշտպանության մեխանիզմների կատարելագործման, կոնֆլիկտների կարգավորման վերաբերող հարցերի վրա: Ընդ որում նեոկոնսերվատիզմի ամերիկյան տարբերակներում հիմնական շեշտը դրվում էր պետականու-

թյան կատարելագործման ուղիների որոնման վրա, իսկ արևմտաեվրոպական հոսանքներում՝ հասարակության բարոյական ավանդությունների զարգացման և անհատի սոցիալական ակտիվության խրախուսման վրա: Սակայն նեոկոնսերվատիզմի բոլոր դրսևորումների համար ընդհանուրն այն է, որ նրանում իրականության նկատմամբ ռացիոնալիստական մոտեցումը զուգակցվում է բարոյական սկզբունքների հետ. և առաջանում են սոցիալապես պատասխանատու անհատի և քաղաքականապես կայուն պետության պարզ փոխհարաբերություններ:

Տնտեսական ոլորտում նեոկոնսերվատորները հանդես եկան որպես ազատ շուկայի և մրցակցության անհատական ձեռներեցության և պետության միջամտության սահմանափակման կողմնակիցներ, մոնետարիզմը դրվեց նեոկոնսերվատիզմի տնտեսական կոնցեպցիայի հիմքում:

Հակառակ լիբերալիզմի, որը պետական իշխանությունը բխեցնում է ժողովրդական ինքնիշխանությունից, կոնսերվատիզմն այն օրինականացնում է ավանդությունների օգնությամբ: Կոնսերվատորները գտնում են, որ ԶԼՄ-ների կողմից հասարակական կարծիքը մանիպուլյացիայի ենթարկելու հնարավորության պայմաններում չի կարելի բացարձակացնել մեծամասնության կամքը: Լիբերալների «ներկայացուցչական դեմոկրատիային» նեոկոնսերվատորները հակադրեցին «էլիտաների դեմոկրատական տիրապետության» կոնցեպցիան: Այն պայմաններում, երբ, իրենց կարծիքով, պահանջվում է ակտիվ և պարզ քաղաքականության իրականացում, միայն էլիտար կամ սահմանափակ դեմոկրատիան կարող է առավել արդյունավետ կարգավորել հասարակական կյանքը:

Ժողովուրդների պատմությունը նեոկոնսերվատորները դիտում են որպես էլիտաների պատմություն: Նրանք պնդում են, որ հասարակ ժողովուրդն ընդունակ չէ ներազդելու հասարակության կառավարման գործընթացի վրա: Զանգվածները երբեք չեն իրականացնում իշխանությունը, նրանք ընդունակ են միայն ուժ գործադրելու: Ժողովրդավարության անարդյունավետության հիմնական պատճառը նրանք համարում են անհատի պասիվությունն ու անիրազեկությունը: Հասարակության բոլոր անդամների ընդգրկվածությունը որոշումների ընդունման գործընթացում համարվում է ոչ միայն ուտոպիական, այլ նաև վնասակար:

Սոցիալիզմ

Սոցիալիզմը, որպես քաղաքական գաղափարախոսություն, պատմականորեն կապված է սոցիալական արդարության և համերաշխության հասարակություն ստեղծելու, անհատի սոցիալական պաշտպան-

վածությունն ապահովելու՝ մարդկանց դարավոր իղձերի հետ: Սոցիալական արհավիրքները սոցիալիզմը հակված էր կապելու արտադրամիջոցների մասնավոր սեփականատիրական հարաբերությունների հետ, ուստի գտնում էր, որ սոցիալական արդարության հաստատումը հնարավոր է մասնավոր սեփականության վերացման և սոցիալիստական սեփականության հաստատման միջոցով:

Սոցիալիստական գաղափարներն իրենց դասական ձևն ընդունեցին կապիտալիզմի հաստատմանը զուգահեռ: Նոր հասարակության վաղ շրջանին հատուկ հակասությունները դարձան սոցիալական սուր քննադատության օբյեկտներ: Սեն-Սիմոնը, Շարլ ֆուրյեն, Ռոբերտ Օուենը սոցիալիստական հասարակարգի ձևավորման գործում առաջնային համարեցին արտադրատնտեսական ոլորտի վերափոխման խնդիրը: Նրանք առաջին պլան մղեցին հասարակական խոշոր արտադրության կազմակերպման հարցը, որը պլանաչափ եղանակով պետք է կիրառի գիտության և տեխնիկայի նվաճումները: Այդ տեսաբանները հանդես եկան վաղ սոցիալիզմին հատուկ հավասարեցման և համընդհանուր ասքեթականության պատկերացումների դեմ և հիմնավորեցին «ըստ կարողությունների բաշխման» սկզբունքը: Նրանք առաջ քաշեցին նաև շատ կարևոր գաղափարներ՝ մտավոր և ֆիզիկական աշխատանքի, քաղաքի և գյուղի միջև եղած հակադրությունների վերացման անհրաժեշտության, մարդկանց կառավարմանը վերաբերող պետության ֆունկցիաների՝ արտադրության կառավարման և այլ հարցերի վերաբերյալ:

19-րդ դ. կեսերից բոլոր սոցիալիստական հոսանքները հետզհետե գիջում են իրենց տեղը Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի «գիտական սոցիալիզմին»: Մարքսիզմի հիմնական դրույթն այն էր, որ սոցիալիզմն ամենևին ազատության և արդարության վերացական սկզբունքների իրականացումը չէ, այլ պատմական զարգացման և դասակարգային պայքարի օրինաչափ արդյունք: Ըստ այդ գաղափարախոսության կապիտալիզմի արտադրական հարաբերությունները, սկզբում նպաստելով արտադրողական ուժերի զարգացմանը, հետագայում խոչընդոտ են դառնում դրանց համար: Դա նշանակում է, որ կապիտալիզմի ճանապարհով ընթացող առավել զարգացած երկրները կանգնում են հասարակարգի փոփոխության անհրաժեշտության առջև: Նոր հասարակարգի նյութատեխնիկական նախադրյալը և աշխատանքի ընդհանրացման գործընթացների զարգացումը, ըստ մարքսիզմի, առաջանում են հենց կապիտալիզմի օրոք: Քանի որ կապիտալը հազիվ թե խաղաղ ճանապարհով հանձնի իշխանությունը, կապիտալիստական հարաբերությունները

պետք է վերացվեն հեղափոխական ճանապարհով: Հեղափոխական գլխավոր սուբյեկտ է համարվում սեփականագուրկ բանվոր դասակարգը:

Մարքսի և էնգելսի կողմից 1864 թ. ստեղծված Առաջին ինտերնացիոնալը, տարածելով մարքսիզմի դրույթները առաջավոր բանվորների միջավայրում, նպաստեց զանգվածային սոցիալիստական բանվորական կուսակցությունների առաջացմանը Եվրոպայի շատ երկրներում: 1889 թ.՝ ստեղծված Երկրորդ ինտերնացիոնալը արդեն ոչ թե բանվորների միջազգային ընկերակցություն էր, այլ սոցիալիստական կուսակցությունների միջազգային ամուր միավորում:

Վ. Լենինը տեղայնացրեց մարքսիզմը Ռուսաստանում, և մշակելով սոցիալիստական հեղափոխության մասին ուսմունք՝ տեսականորեն հիմնավորեց «բուրժուական պետական մեքենայի ոչնչացման» ու «պրոլետարիատի դիկտատուրայի» հաստատման մասին դրույթները: Հիմնավորելով սոցիալիստական հեղափոխության իրականացման հնարավորությունը ոչ զարգացած երկրներում՝ Լենինն ու իր կողմնակիցները հարեցին «գիտական սոցիալիզմի» արմատական թեկն: Լենինը նոր լիցք հաղորդեց մարքսիզմի հիմնադրույթներին՝ շեշտը դնելով քաղաքական և գաղափարախոսական հակառակորդների դեմ մղվող պայքարի վրա: Սակայն դա չխանգարեց նրան վճռական պայմաններում ուժ գտնել հաղթահարելու դասակարգային նախապաշարմունքները և անցնել ավելի իրատեսական գաղափարախոսական սկզբունքների կիրառմանը (ՆԷՊ): Բոլշևիկյան գաղափարների ընդունումը Ռուսաստանի բնակչության կողմից պայմանավորված էր այստեղ տիրող հեղափոխական խանդավառությամբ, ինչպես նաև քաղաքական ավանդությունների որոշ առանձնահատկություններով (ուժեղ պետության դերը, հասարակության մեջ բարոյական, այլ ոչ թե իրավական գիտակցության առաջնությունը, տնտեսական կյանքում կոլեկտիվիստական սկզբունքների գերակայությունը և այլն):

Մարքսիզմի տեսությունը տեսական բնագավառից գործնականի վերածվեց արևելյան տիպի հասարակություններում, որտեղ չքավորները, ցածր եկամուտ ստացող աշխատավորները ճնշող մեծամանություն էին կազմում: Սեփականության վերաբաշխման, բուրժուական դասակարգի վերացման և համաժողովրդական պետության ստեղծման մասին կոմունիստական գաղափարներն այստեղ հրապուրեցին միլիոնավոր մարդկանց: Նշված երկրների բնակչության մեծ մասը չունեւ Մարքսի նկարագրած հասարակության կառուցման համար պահանջվող քաղաքական կուլտուրայի համապատասխան մակարդակ: Լենինյան արմա-

տականությունը կյանքի կոչեց ստալինյան բռնապետությունը: Ստալինյան տեսաբանները առաջ քաշեցին այն գաղափարը, համաձայն որի սոցիալիզմի կառուցմանը զուգահեռ սրվում է դասակարգային պայքարը: Դրանով իսկ քաղաքականապես հիմնավորեցին պետության կողմից իրականացվող զանգվածային ահաբեկչությունները: Սոցիալիստական գաղափարների կենսագործման փորձը հետպատերազմյան Չինաստանում առաջադրեց սոցիալիզմի մեկ այլ տարատեսակ՝ մաոիզմը (Չինաստանի կոմկուսի գլխավոր քարտուղար Մաո Ցզե Դունի անունով): Այս ուղղությունն ընդօրինակեց ներքին ու արտաքին թշնամիների դեմ պայքարելու անհրաժեշտության մասին ստալինյան գաղափարը: Սակայն սոցիալիզմի կառուցման գործում մաոիզմը պատմական կարևորագույն ուժ էր դիտվում գյուղացիությունը, որը պետք է «վերադաստիարակեր» հասարակության բոլոր շերտերին հեղափոխական ոգով: Մաոիզմը տարածվեց Զնդկաչինում, Աֆրիկայում և Լատինական Ամերիկայում: Սոցիալիստական շինարարության մեկ այլ հոսանք առաջացավ Զարավալավիայում: Այն կոչվեց տիտիզմ (Ի. Տիտոն սկզբում Զարավալավիայի կոմկուսի գլխավոր քարտուղարն էր, իսկ հետո Զարավալավական Զանրապետության նախագահը): Տիտիզմը հնարավոր համարեց իրականացնել սոցիալիզմի կառուցման ծրագրերն առանց խորհրդային զորքերի ներկայության (ի տարբերություն Արևելյան Եվրոպայի երկրների): Բացի դրանից, այս հոսանքն ընդունում էր սոցիալիստական շինարարության ընթացքում առաջացող ներքին կոնֆլիկտների և հակասությունների գոյությունը, գլխավոր ներքին թշնամու՝ բյուրոկրատիայի դեմ պայքարելու անհրաժեշտությունը, ձգտում էր սահմանափակել կոմկուսի դերը հասարակության մեջ և պահպանել շուկայական հարաբերությունները:

Սոցիալ-դեմոկրատիայի պատմությունը սերտորեն կապված է բանվորական շարժման պատմության հետ: Այն առաջացավ որպես կապիտալիզմի այլընտրանք: Սկզբում այդ գաղափարական հոսանքն ընդունում էր կապիտալիզմի վերացման և հասարակության արմատական վերափոխման, պրոլետարիատի դիկտատուրայի, արտադրամիջոցների հանրայնացման, համընդհանուր հավասարության մասին մարքսիստական գաղափարները: Սակայն իրական կյանքում սոցիալ-դեմոկրատիան հետ կանգնեց այդ դրույթներից և ընդունեց բուրժուական հասարակական-քաղաքական ինստիտուտների գոյության անհրաժեշտությունը: Այս առումով սոցիալ-դեմոկրատիայի ամբողջ հետագա պատմությունը կարելի է դիտել որպես մարքսիզմից հեռանալու ժամանակաշրջան:

19-րդ դ. երկրորդ կեսի և 20-րդ դ. սկզբի տնտեսական և քաղաքական պայքարը ցույց տվեց, որ բանվոր դասակարգի պահանջներից շատերը կարող են իրագործվել խաղաղ ճանապարհով հասարակության բարեփոխման միջոցով: Այդ միտումը հատկապես ուժեղացավ 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո: Կանխագուշակելով ավտորիտար սոցիալիզմի առաջացման հնարավորությունը՝ հեղափոխական ճանապարհով զննացած երկրներում սոցիալ-դեմոկրատիայի ռեֆորմիստական թևի նախադրողներն իրենց նպատակը համարեցին դեմոկրատական սոցիալիզմի կառուցումը: Դեմոկրատական սոցիալիզմ հասկացությունն առաջին անգամ օգտագործվեց 1888 թ. սոցիալ-դեմոկրատական ռեֆորմիզմը բնորոշելու համար: Ավելի ուշ այն օգտագործեցին է. Բերնշտեյնը և Կ. Կաուցկին: Բերնշտեյնի մշակած դեմոկրատական սոցիալիզմի կոնցեպցիան մերժեց կապիտալիզմի ճգնաժամի և ժողովրդական զանգվածների հետագա աղքատացման մասին Մարքսի ուսմունքը: Այդ պատճառով նա հիմք չէր տեսնում պրոլետարական հեղափոխության համար: Չնայած ֆեոդալիզմը վերացվեց բռնի ճանապարհով, ըստ Բերնշտեյնի, ժամանակակից լիբերալ ինստիտուտները, ի տարբերություն ֆեոդալականի, այնքան ճկուն են, որ բանվոր դասակարգը ոչ թե պետք է պայքարի դրանց դեմ, այլ ամեն կերպ պետք է նպաստի դրանց զարգացմանն ու կատարելագործմանը: Այդ կապակցությամբ բանվոր դասակարգը պետք է հետևի բարենորոգումների կուրսին: Բերնշտեյնը գտնում էր, որ անհրաժեշտ է օգտագործել իշխանության նվաճման միայն օրինական միջոցները: Բուրժուազիան, ըստ նրա, պետք է համոզվի, որ սոցիալիստները չեն ցանկանում իշխանությունը գրավել բռնի ճանապարհով, ինչպես դա եղավ բուրժուական հեղափոխությունների ընթացքում: Ուստի, Բերնշտեյնի կարծիքով, պետք է հրաժարվել պրոլետարիատի դիկտատուրայի գաղափարից. ընդհանրապես, դասակարգային դիկտատուրան հատուկ է միայն հետամնաց մշակույթներին: Սոցիալ-դեմոկրատիան Բերնշտեյնը դիտում էր որպես ավելի բարձր կուլտուրա պարունակող քաղաքական ուժ: Սոցիալիզմը նա համարում էր լիբերալիզմի օրինական ժառանգորդ: Խոսքը գնում է երկու հոսանքներին հատուկ այնպիսի սկզբունքային հարցերի մասին, ինչպիսիք են անհատի ազատությունը, նրա տնտեսական ինքնուրույնությունը և պալտասխանատվությունը հասարակության առջև:

Դեմոկրատական սոցիալիզմի հիմնադիրներից է նաև Կ. Կաուցկին: Նա հարեց Բերնշտեյնի այն գաղափարին, ըստ որի բանվոր դասակարգը դեռևս պատրաստ չէ իր ձեռքը վերցնել քաղաքական իշխանությունը: Մինչ այդ անհրաժեշտ է ձևավորել «դեմոկրատների ազգ»: Այդ

առումով իրական դեմոկրատիայի զարգացման խնդիրը սոցիալ-դեմոկրատների կողմից դիտվեց որպես առաջնային: Կաուցկու խոսքերով՝ դեմոկրատիայի խորացման պայմաններում պրոլետարիատը հնարավորություն է ստանում զարգացնել իր ռեակությունները, որոնք անհրաժեշտ են լիովին ազատագրվելու համար: Նա գտնում էր, որ լիակատար դեմոկրատիան բուրժուազիայի գերիշխանության ձև չէ, քանի որ համընդհանուր ընտրական իրավունքը հաստատվեց ոչ թե կապիտալի, այլ բանվորների շնորհիվ: Այդպիսի դեմոկրատիան համարվեց դեպի սոցիալիզմ տանող ճանապարհներից առավել նպատակահարմարը:

Բերնշտեյնն իր հետազոտություններում հանգեց այն գաղափարին, որ դեմոկրատիան պետք է դիտել ոչ միայն որպես միջոց, այլ նաև՝ նպատակ: Դա ոչ միայն սոցիալիզմին հասնելու ճանապարհն է, այլև սոցիալիզմի իրականացման ձև: Լիակատար քաղաքական հավասարության իրագործումը կարևոր երաշխիք է հիմնական լիբերալ սկզբունքների կենսագործման համար: Լիբերալ սկզբունքների նման Բերնշտեյնն առանձնացրեց երեք հիմնական գաղափար՝ ազատություն, հավասարություն, համերաշխություն: Սոցիալ-դեմոկրատիայի առջև, ըստ Բերնշտեյնի, դրված է հետևյալ խնդիրը. ինչպե՞ս սոցիալիստական հասարակությունը դարձնել առավելագույն տնտեսական արդյունավետության ազատ հասարակություն. միաժամանակ չիրաժարվելով այդ հասարակության բոլոր անդամների հավասարության գաղափարից: Բերնշտեյնին է պատկանում այն հայտնի արտահայտությունը, ըստ որի սոցիալ-դեմոկրատիայի համար նպատակը, ինչպիսին էլ որ դա լինի, ոչինչ է, իսկ շարժումն ամեն ինչ: Շարժումն ասելով նա հասկանում էր ինչպես ընդհանրապես սոցիալական առաջընթացը, այնպես էլ դրան օժանդակող քաղաքական և տնտեսական քարոզչությունը: Պարզ է, որ նման մոտեցման դեպքում առաջնային է համարվում ոչ թե հեռավոր վերացական նպատակը, այլ հասարակական կոնկրետ առաջընթացը:

Բոլշևիկների Կոմունիստական երրորդ ինտերնացիոնալի ստեղծումից հետո սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություններից շատերը միավորվեցին սոցիալիստական բանվորական ինտերնացիոնալի շրջանակներում: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո նա վերանվանվեց Սոցիալիստական ինտերնացիոնալ (1951 թ.), որի հիմնական նպատակներն արտացոլվեցին Սոցինտերնի «Ֆրանկֆուրտյան հռչակագրում», որը հայտնի է «Դեմոկրատական սոցիալիզմ» անվամբ: Սոցիալ-դեմոկրատները չէին ճանաչում որևիցե ընդհանուր գաղափարախոսության անհրաժեշտությունը: Նրանց կարծիքով ձգտումը դեմոկրատական սոցիալիզմը յուրաքանչյուր կուսակցություն կարող է

հիմնավորել յուրովի՝ թեկուզ «Պլատոնի, Մարքսի կամ անգամ Մուհամեդի գաղափարներով»։ Պատահական չէ, որ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունների քաղաքականության ընդհանուր ուղղությունը որոշվում է համեմատաբար կարճաժամկետ ծրագրային փաստաթղթերով։ Դրանով է բացատրվում այն, որ սոցիալ-դեմոկրատների առաջնորդներից շատերը հեշտությամբ և պատրաստակամությամբ դիմում են տարբեր զիջումների և կոմպրոմիսների, նրանք կարող են համաձայնության գալ ինչպես լիբերալ, այնպես էլ պահպանողական կուսակցությունների հետ։ Նման պլյուրալիզմի դրսևորումն ընդլայնում է սոցիալ-դեմոկրատական և սոցիալիստական կուսակցությունների համագործակցության հնարավորությունները։ Այսպես, եթե մինչև 20-րդ դ. 70-ական թթ. Սոցիմտերը միավորում էր հիմնականում արևմտաեվրոպական կուսակցություններ, ապա այժմ համախմբում է 120 երկրների 139 կուսակցություններ։

Վերջին տարիներին սոցիալ-դեմոկրատիայի շարքերում տիրապետող է դառնում այն գաղափարը, ըստ որի բարեկեցության պետությունն արդեն լուծել է իր առջև դրված խնդիրները և այսօր պահանջվում է փոխարինել այն բարեկեցիկ հասարակություն գաղափարով։ Ընդունվում է պետության ֆունկցիաների և արտոնությունների կրճատման և դրանք տեղական իշխանություններին ու հասարակական ինստիտուտներին շնորհելու անհրաժեշտությունը։ Պետությանը հատկացվում է ընդհանուր կարգավորման ֆունկցիան, արտաքին և ներքին գլոբալ խնդիրների լուծման հնարավորությունը։ Ինչ վերաբերում է առողջապահությանը, կրթությանը, բնակատեղությանը, հանգստի կազմակերպմանը, ապա այդ հարցերի լուծումը դրվում է տեղական մարմինների վրա։

2. ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԷՆԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Ազգային գաղափարախոսությունը տեսական համակարգերի, հիմնախնդիրների, հայացքների ավարտուն ամբողջություն է, որն արտացոլում է ինչպես ազգի, նրա մեջ մտնող առանձին սոցիալական զանգվածների շահերը, այնպես էլ նրա վերաբերմունքը տարբեր քաղաքական ուժերի, պետությունների ու ազգերի նկատմամբ: Ազգային գաղափարախոսությունը ազգի քաղաքական գործունեության հոգևոր և ինտելեկտուալ հիմքն է. նրա նպատակն է առաջադրել վեհ գաղափարներ, արձատավորել դրանք մարդկանց գիտակցության մեջ և կազմակերպել դրանց իրականացման գործընթացը: Այն հանդես է գալիս և՛ որպես ուսմունք, և՛ որպես քաղաքականություն, և՛ որպես զգացմունք¹, մաև աշխարհայացք, որի շրջանակներում տրվում է ազգային արժեքների բացարձակ գիտակցությունը այլ արժեքների շարքում: Ազգային գաղափարախոսությունը մտածելակերպ է, գաղափար, որը մարդու ուղեղը և սիրտը լցնում է կենսունակ մտքերով ու զգացումներով, դրդում մարդուն կազմակերպված գործողությունների², դառնում հզոր նյութական ուժ՝ տիրապետելով զանգվածներին:

Ազգային գաղափարախոսությունը հանդես է գալիս քաղաքական, բարոյական, գիտական, կրոնական, գեղագիտական, փիլիսոփայական հայացքների ձևով, իրագործվում է քաղաքական կուսակցությունների ու պետության կողմից և արտահայտվում քաղաքական կուսակցությունների ծրագրերում ու կանոնադրություններում, պետությունների սահմանադրություններում, քաղաքական, պետական ու մշակութային գործիչների տեսական աշխատություններում:

Ինչպես ազգն է պատմական երկարատև զարգացման բարդ գործընթացների արդյունք, այնպես էլ ազգային գաղափարախոսությունը՝

¹ Տե՛ս «Нации и национализм», М., 2000, էջ 202:

² Տե՛ս **Kohn, Hans**, The idea of nationalism, Macmillan: New Work, 1945, pp. 18-20:

նույն գործընթացների հետևանք: Վերջինս համընդհանուր ճանաչում, ստացած զգացում դարձավ բուրժուական հասարակական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց՝ 18-րդ դ. վերջին և 19-ի սկզբներին: Այսպիսով, ազգայնականությունը նոր շարժում է, բայց իր գոյության կարճ ժամանակամիջոցում, լինելով հասարակական կյանքի կազմակերպման գերիշխող ձև, ցուցաբերեց այնպիսի կենսունակություն, որ 19-20-րդ դդ. դարձավ ամենաազդեցիկ ու գերիշխող ուժը:

Այսօրհանդերձ, ինչպես ցանկացած պատմական շարժում, ազգայնականությունը ևս ունի իր խոր արմատները: Ազգային գաղափարախոսության կայացմանը նախորդել են պատմական և մշակութաբանական բնույթի ստեղծագործություններ, ֆուլկլորային հավաքածուներ, գրական ստեղծագործություններ, որոնք ակնհայտորեն նպատականշված էին ժողովրդի մեջ հայրենասիրական, ազգային զգացումներ ու սեփական արժանապատվություն արմատավորելուն: Նախազգայինի և ազգայինի սահմանագիծը եռնեստ Գելները համարում է ագրարային հասարակությունից ինդուստիալ հասարակության անցման շրջանը³:

Ազգային գաղափարախոսությունը օժտված է զարգացման ներքին օրենքներով՝ գաղափարների հաջորդականության և ժառանգման սկզբունքով: Լինելով տվյալ պատմական պայմանների արտահայտություն՝ յուրաքանչյուր գաղափարախոսություն ներառում է նախորդ դարաշրջանների գաղափարների կենսունակ նվաճումները՝ համազգային այն գաղափարները, որոնք դեռևս չեն իրագործվել կամ արդիականությունը չեն կորցրել:

Ազգային գաղափարախոսությունն ունի նաև ընդհանրական բնույթ: Որևէ ժողովրդի կողմից առաջադրված գաղափարները դառնում են նաև նման իրավիճակում հայտնված այլ ժողովուրդների սեփականությունը:

Ազգային գաղափարախոսությունը միտված է ընդհանրացնելու տվյալ ազգի արմատական շահերը, նրա ենթագիտակցության մեջ գոյություն ունեցող սոցիալական ու հոգեբանական չբյուրեղացված, չամբողջացված, հանրորեն դեռևս չմարսված տարրերը, ազգային խառնվածքի, ազգի պատմական ճակատագրի առանձին-առանձին գոյություն ունեցող, բայց դեռևս չհամակարգված տարրերը, որոնք գաղափարախոսության համակարգ դառնալու համար պետք է ընդհանրացվեն: Ազգային գաղափարախոսությունը գերազանցապես հոգևոր արժեք է, որ արարում են հայրենասեր մտավորականներն ու մշակութային գործիչները, իրագործում են պետական ու քաղաքական գործիչները: Այն առաջին հերթին ուղղված է ազգային կյանքի ակտիվացմանն ու հա-

³ Տե՛ս «Нации и национализм», էջ 154:

մախմբմանը, մեծ պայքարի նախապատրաստմանը:

Ներգործելով մարդկանց զգացումների և երևակայության վրա՝ ազգային գաղափարախոսությունը կազմակերպում և ուղղություն է տալիս ազգի կամ նրա հիմնական հատվածի նպատակասլաց գործունեությանը: Ընդգրկում է ինչպես հզոր ազգերին հուզող հիմնախնդիրներ (այն ամենը, ինչը կապված է այլ ժողովուրդներին ու ազգերին նվաճելու, նվաճվածներին հնազանդեցնելու, տարրալուծելու և ծուլելու հետ), այնպես էլ վտանգված ազգերի խեղված ոգին բարձրացնելու, ինքնությունը հաստատելու և, ի վերջո, ազատության հասնելու ուղիների հայտնագործման հետ: Այսինքն ազգային գաղափարախոսությունը ընթանում է երկու հիմնական ուղղվածությամբ՝ հզոր ազգերինը հետապնդում է նվաճողական, թուլերինը՝ պաշտպանողական նպատակներ: Որպես նվաճողական գաղափարախոսության տարատեսակներ, հանդես են գալիս ռասիզմը, ֆաշիզմը, պանիսլամիզմն ու պանթուրքիզմը, սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմը, իսկ որպես պաշտպանողական գաղափարախոսություն՝ ազգայնականությունն իր բազմազան դրսևորումներով ու տարատեսակներով: Գերիշխող ազգը միշտ էլ ձգտել է քաղաքական գաղափարների միջոցով հիմնավորել ու արդարացնել իր տիրապետող դիրքը, որի համար առաջադրել է նրբորեն քողարկված ու արտաքին փայլ տված զանազան տեսություններ, ոչ միայն նվաճումները գիտականորեն արդարացնելու, այլև մերժելու ու հերքելու ճնշված ազգերի ազգապահպան գաղափարները: Այսպիսով, որպես նվաճողական գաղափարախոսության տրամաբանական շարունակություն, ի հայտ է գալիս վտանգված ազգերին գաղափարապես ևս նվաճելու գաղափարախոսությունը, որի նպատակն է տեսականորեն մերժել ու նսեմացնել քաղաքականապես արդեն նվաճված ժողովուրդներին համախմբող ազգային գաղափարախոսությունը և պարտադրել իրենը, այսինքն, նաև գաղափարապես ենթարկել հպատակներին:

Ոչ մի գաղափարախոսություն չի կարող հաջողություն ունենալ, եթե զբաղվի միայն զրպարտությամբ, կեղծարարությամբ, եթե հաշվի չառնի նվաճված երկրների համար կենսականորեն կարևոր շահերը, հաշվի չնստի քաղաքական ու գաղափարախոսական նոր իրողությունների հետ, չհենվի տեսական ու փիլիսոփայական որևէ ուղղության, գաղափարախոսական որևէ դպրոցի վրա: Նվաճողական գաղափարախոսությունները հիմնականում բարձրացվել են պետական քաղաքականության մակարդակի, ինչպես օրինակ՝ ֆաշիզմը, պանիսլամիզմը, սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմը:

Նվաճված ու ճնշված ազգերն էլ աշխատել են իրենց գաղափարա-

խոսությամբ հիմնավորել իրենց գոյության ու ազատության իրավունքները: Բնականաբար, թույլ ու վտանգված ազգերի ազգային գաղափարախոսությունը միշտ չէ, որ կարող է լինել պետական գաղափարախոսություն կամ լիովին համընկնել պետական-ազգային գաղափարախոսության պահանջներին: Դրա պատճառն այն է, որ նախ բոլոր ազգերը չեն, որ ինքնիշխան պետականություն ունեն, բոլոր պետությունները չեն, որոնցում ամբողջովին ընդգրկված են ազգի բոլոր անդամները, բոլոր պետությունները չեն, որ միատարր՝ ազգային են և վերջապես, ազգային գաղափարախոսության բոլոր պահանջները չեն, որ պետությունը տվյալ պատմական պահին կարող է պետական քաղաքականություն դարձնել ու իրագործել:

Այսպիսով, փոքր ու վտանգված ազգերի ազգային գաղափարախոսությունը կարող է դրսևորվել ազգային և ազգային-պետական կարգավիճակներում: Ազգայինը համապարփակ-համընդգրկուն է, իր մեջ ներառնում է ազգի դարավոր իղծերը: Ազգային-պետականը, չմերժելով այդ ամբողջը, վերցնում և պետական քաղաքականություն է դարձնում այն հիմնադրույթները, որոնք պատմական տվյալ պայմաններում իրագործելի են:

Այսուհանդերձ, անհեթեթություն է ազգային և պետական գաղափարախոսությունները իրար հակադրելը: Ժողովուրդը իր պետությունից պահանջում է իրականացնել իր ազգային իղծերը: Ազգային գաղափարախոսությունը ռազմավարություն է, պետականը՝ մարտավարություն: Այս առումով էլ պետական գաղափարախոսությունը ազգային գաղափարախոսության բաղկացուցիչ մասն է, հետևաբար, իր էությամբ չի կարող ազգային չլինել: Պետական գաղափարախոսությունը, եթե անգամ, աշխարհաքաղաքական անբարենպաստ պայմաններում, որևէ պատմական փուլում ազգային գաղափարախոսության որևէ հիմնադրույթ օրակարգի առաջնահերթ խնդիր չի դարձնում, ապա այս դեպքում ևս նա ոչ թե հակասում, այլ ելնում է միայն ու միայն ազգային գաղափարախոսության ռազմավարական ծրագրից, որի համաձայն ազգային մեծ գաղափարները իրագործվում են փուլ առ փուլ: Յուրաքանչյուր ժողովրդի ազգային գաղափարախոսությունը միշտ էլ իր ռազմավարական ծրագրում ունենում է մոտակա և հեռավոր խնդիրներ: Պետությունը պայքարելով մոտակա խնդիրների իրականացման համար, միաժամանակ ուղիներ է փնտրում հեռավոր խնդիրների քարոզչության համար՝ դրանք ժողովրդի պատմական հիշողության մեջ թարմ պահելու համար⁴:

⁴ Տե՛ս Լ. Խուրշուդյան, Զայոց ազգային գաղափարախոսություն, էջ 41:

Ռասիզմ և ֆաշիզմ: Բուրժուական հասարակական հարաբերությունների ձևավորմանը և գաղութային լայնամասշտաբ նվաճումներին զուգընթաց, իբրև նվաճողական գաղափարախոսության մախնական դրսևորում, ձևավորվում է ռասիզմը: Ճիշտ է, ռասայականության սաղմերը նկատվում են դեռևս հնագույն ժամանակներում, սակայն որպես տեսություն այն ձևավորվեց գաղութային նվաճումների դարաշրջանում, իսկ առավել ամբողջացավ 19-րդ դարի վերջերին:

Ռասիզմը ազգերին բաժանում է ըստ կենսաբանական, ռասայական հատկանիշի և ձգտում է արդարացնել նրանց մի խմբի տիրապետությունը մյուսների վրա: Ռասիզմի առաջին ցայտուն արտահայտությունը ամերիկյան հնդկացիների ոչնչացումն էր: 18-րդ դարի վերջին ամերիկյան գրող Յուլ Յենրի Բրակենրիմը հնդկացիներին անվանում էր առաջադիմության ճանապարհին ընկած խոչընդոտներ, որոնց պետք է վերացնել:

Ռասիստները իրենց տեսությունը հիմնավորում էին հանրահայտ փաստի՝ մարդկանց կենսաբանական խմբերի (ռասաների) գոյության վրա, որոնք առանձնանում են իրենց ընդհանուր մարդաբանական հատկանիշներով: Դա արվում էր տարբեր ցեղերի ու ռասաների ներկայացուցիչների մարմնի կառուցվածքի մասին համեմատական ամատոմիայի տվյալների խեղաթյուրման ճանապարհով: Ելնելով այդ բնական մարդաբանական և հասարակական երևույթներից՝ նրանք առաջ քաշեցին ստորին և բարձրագույն ռասաների մասին տեսությունը՝ ազգերին բաժանելով տերերի ու ստրուկների: Տերերի խումբ համարվեց եվրոպոիդ ռասան, որի գերազանցությունը բացահայտ համարվեց մյուսների նկատմամբ: Ռասիզմը պաշտոնական պետական գաղափարախոսություն դարձավ հատկապես ֆաշիստական Գերմանիայում և հանդիսացավ մացիոնալ-սոցիալիստների պրակտիկ գործունեության տեսական հիմքը: Սակայն ֆաշիստական ռասայական տեսությունը ռասիզմի հիմնադիրների հայացքների պարզ կրկնությունը չէր: Հիտլերականները ռասայական տեսությունը պարզեցրին, վերածեցին գործողությունների, դարձրին հեշտ ընկալելի շարքային գերմանացիների համար⁵: Ֆաշիստական գաղափարախոսության հիմքում ընկած են Ժ. Գոբինոյի և Ժ. Լապլոմի ռասայական գաղափարները և Ֆ. Նիցշեի ու Շոպենհաուերի փիլիսոփայական ըմբռնումները: Դրանք իրենց առավել խտացված ար-

⁵ Տես Յ. Սիմոնյան, Սրբի բուրժուական գաղափարախոսության քննադատական ուրվագծեր, Եր., 1971, էջ 57:

տահայտությունը գտան Ա. Դիտլերի «Իմ պայքարը» գրքում (1925 թ.):

Ֆրանսիացի սոցիոլոգ, դիվանագետ, գրող ժոզեֆ Գոբինոյի հիմնական դրույթները շարադրված են նրա «Փորձ մարդկային անհավասար ռասաների միջև» քառահատոր գրքում⁶: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ համաշխարհային պատմությունը բարձր ու ցածր ռասաների միջև գոյություն ունեցող պայքարի պատմություն է, որ արևմտաեվրոպական մի շարք ազգեր և հատկապես գերմանական ազգը բարձր ռասային են պատկանում: Գոբինոն առաջին անգամ առաջադրեց «մշակույթ ստեղծող», «մշակույթ կրող» և «մշակույթ ոչնչացնող» ազգերի մասին դրույթը: Ֆաշիստները պահանջում էին մշակույթ «ոչնչացնող» ժողովուրդներին վերացնել:

Շոպենհաուերի ուսմունքի հիմնական դրույթները շարադրված են «Աշխարհը որպես կամք և պատկերացում» երկհատոր աշխատության մեջ, որտեղ նա զարգացրեց կամքի ամբողջական տեսությունը⁷:

Ֆաշիստներն օգտագործեցին նաև Նիցշեի «գերմարդու» մասին դրույթը: Իր աշխատություններում Նիցշեն զարգացրեց այն հիմնական գաղափարը, թե կյանքի գլխավոր աղբյուրը «իշխանության ձգտելու կամքն է»: Ուժեղ անհատները և ուժեղ ազգերը պետք է իշխեն, իսկ թուլերը՝ պարարտ հող դառնան նրանց համար: Պատերազմը բարձրագույն ռասայի յուրաքանչյուր ներկայացուցչի կոչումն է և նրա տիրապետության պայմանը: Ընտրյալ արիստոկրատիային պետք է պատկանի ողջ աշխարհը: Ֆաշիստները Նիցշեի վերացական գերմարդուն պրակտիկ խնդիրների կատարման կոնկրետ ասպարեզ տվին: Ֆաշիզմի գաղափարախոսությունը օգտագործում էր նաև պանգերմանիզմի, գեոպոլիտիկայի, սոցիալ-դարվինիզմի ու շովինիզմի ընձեռած տեսական դրույթները: Պանգերմանիզմի հիմքում ընկած էր երեք սկզբունք. ա) եվրոպական մայրցամաքում գերմանական հեգեմոնիայի հաստատում, բ) գերմանախոս ազգերի միավորում, գ) համաշխարհային գերիշխանության հաստատում:

Պանգերմանիստները և ռազմամուկները նշում էին, որ հասարակության ինքնագիտակցության զարգացման վրա մեծ ազդեցություն է ունեցել Օտտո Ֆոն Բիսմարկի կողմից Գերմանիայի միավորումը և գերմանական կայսրության ստեղծումը:

Գեոպոլիտիկները գտնում էին, որ աճող բնակչության համար ազգային նոր տարածքներ են անհրաժեշտ, և յուրաքանչյուր երկրի տարած-

⁶ Տե՛ս Гобино Ж., Опыт о неравенстве человеческих рас. 1853-1855.

⁷ Տե՛ս Шопенгауер А., Мир как воля и представление. С.Петербург, 1881, էջ

քը պետք է համապատասխանի իր մշակութային զարգացման մակարդակին: Ցածր մշակույթ ունեցող ազգերը պետք է բավարարվեն փոքր տարածքով, իսկ բարձր մշակույթ ունեցող ազգերը՝ մեծ տարածքներով: Խեղաթյուրելով ֆիզիկական, տնտեսական և քաղաքական աշխարհագրության տվյալները՝ գեոպոլիտիկները աշխարհագրական միջավայրը դիտում էին որպես ազգային կյանքի վճռական գործոն և արդարացնում ցանկացած զավթողական քաղաքականություն: Ֆաշիզմի գաղափարախոսները գերմանական պետությունը դիտում էին իբրև մի օրգանիզմ, որն իր զարգացման համար կարիք ունի «կենսական տարածքների», որ ձեռք է բերվելու հարևան երկրների հաշվին: Ըստ այս տեսության, պետության զարգացումը տեղի է ունենում կենդանի օրգանիզմի զարգացման սկզբունքով: Երիտասարդ, ուժեղ պետությունները պետք է ընդլայնեն իրենց սահմանները հին պետությունների հաշվին: Պետության սահմանները պետք է լինեն բնական, եզերված ծովերով, լեռներով, գետերով: Ըստ այդմ, գերմանական պետության սահմանները արևմուտքում պետք է հասնեին Ատլանտյան օվկիանոսին, հարավում՝ Միջերկրական ծովին, հյուսիսում՝ Յուսիսային ծովին, արևելքում՝ Բալթիկային: Ըստ Յիտլերի Եվրոպայում կարող էր գոյություն ունենալ միայն մեկ մեծ տերություն՝ գտարյուն գերմանական ազգի պետությունը: Այս նպատակին հասնելու համար ֆաշիստները օգտագործում էին պրոպագանդայի ամբոխավարական հնարներ՝ ժողովրդին ներարկելով չովկինիստական ու զավթողական տրամադրություններ: Շովկինիզմը նույնպես ազգային բացառիկության, փոքր ազգերի շահերը մեծ ազգերին ծառայեցնելու, ազգայնամոլության գաղափարախոսություն է, որի նպատակն է բազմազգ պետություններում բացառիկությամբ օժտել տիրապետող ազգին:

Սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմ: Նվաճողական գաղափարախոսություն է նաև համամարդկային բարոյական սկզբունքներով կյանքի կոչված սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմը: Ինտերնացիոնալիզմը ծագել է կապիտալիզմի պայմաններում՝ մի շարք երկրների աշխատավորների համատեղ պայքարի անհրաժեշտությամբ: Այն միջազգային հարաբերությունների գաղափարախոսություն է՝ հիմնված բարեկամության, հավասարության, փոխադարձ հարգանքի ու համագործակցության ազնիվ գաղափարների վրա: Ինտերնացիոնալիզմի գաղափարական հիմնադիրները Կ. Մարքսն ու Ֆ. Էնգելսն են:

Յոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից հետո, սակայն, երբ այն վերածվեց բոլշևիկների պաշտոնական քաղաքականության, սկսեց ծառայել կոմունիստական ամբողջատիրության, կոմունիստական զավ-

թողականության, Ռուսաստանի գաղութային նվաճման շահերին: «Ռուսական կոմունիզմը,- նշում է Բերդյաևը,- նրա բնավորության երկակիության պատճառով, դժվար է հասկանալ: Մի կողմից՝ նա համաշխարհային, ինտերնացիոնալ երևույթ է, մյուս կողմից՝ ռուսական և ազգային երևույթ է»⁸: «Տեղի ունեցավ մարքսիզմի զարմանալի ձևափոխություն. այդքան ոչ ռուսական ծագմամբ և ոչ ռուսական բնավորությամբ,- շարունակում է Բերդյաևը,- ձեռք է բերում ռուսական ոճ, արևելյան ոճ, որը գրեթե մոտենում է սլավոնոֆիլությանը»⁹:

Պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի և ազգերի աստիճանական մերձեցման մարքսիստական սկզբունքը վերածվեց ազգերի ծրագրված նվաճման և անխնա ծուլման սկզբունքի: Այն համակարգը, ձևերն ու մեթոդները, որ կապիտալիստական երկրներն օգտագործում էին մյուս ժողովուրդներին ենթավիճակում պահելու համար, առավել քողարկված ու արտաքին փայլ տված՝ օգտագործում էին կոմունիստները: Սոցիալիզմի ուղին բռնած ժողովուրդներին ցույց տրվող օգնությունը կատարվում էր ազգային արժեքներն ու սովորույթները ոտնահարելու պայմանով:

Թեև նրանց ծրագրային փաստաթղթերում առաջնակարգ տեղ են գրավում ժողովուրդների ինքնորոշման ու իրավահավասարության սկզբունքը, սակայն, դրա հետ միասին, անթաքույց առաջադրվում ու պետական քաղաքականություն էր դառնում ազգերի մերձեցման և, ի վերջո, ծուլման հիմնադրույթը: Ռուսաստանի բուլշևիկյան կուսակցությունը նպատակասլաց կենսագործում էր այնպիսի ազգային քաղաքականություն, որը անշեղորեն տանում էր դեպի ԽՍՀՄ բոլոր ժողովուրդների ծուլմանը ռուս ժողովրդի մեջ: Տեսականորեն այդ քաղաքականության իրականացումը պետք է հանգեցներ մարդկանց մոր պատմական հանրույթի՝ խորհրդային ժողովրդի ստեղծմանը¹⁰: Խորհրդային ժողովուրդը պետք է խոսեր ռուսերեն: Այսինքն շարունակվում էր նվաճված ժողովուրդների ծուլման՝ կայսերական Ռուսաստանի ավանդական քաղաքականությունը:

Ազգերի մերձեցման ու ծուլման բնորոշ մեխանիզմներից մեկը համարվում էր նվաճված հանրապետությունների բնակչության կազմը ռուս բնակչությամբ բազմազգ դարձնելու անգուսպ տենչը: Ազգային մշակույթն իր ուղղվածությամբ ու բովանդակությամբ միայն դասակարգային ու կուսակցական պետք է լիներ: Կուսակցական ծրագրային

⁸ Н. А. Бердяев. Истоки и смысл русского коммунизма, М., 1990, т. 7:

⁹ Նույնը, էջ 116:

¹⁰ См. Ю. В. Бромлей, Очерки теории этноса, М., 1983, т. 370-375:

փաստաթղթերում, մարդահամարների հաշվետվություններում ու քարոզական գրականության էջերում, որպես առաջադիմություն ընդգծում էր, որ մի շարք փոքրաթիվ ազգությունների ներկայացուցիչներ կամավոր անցել են առավել խոշոր ազգերի (ռուսների) լեզվին: Խոչընդոտել նման անցումը կնշանակեր հանդես գալ այդ ազգությունների ազգային շահերի դեմ: Ինտերնացիոնալի և ազգայինի միասնության մեջ փոաջնայինն ու խրախուսելին ինտերնացիոնալիզմն էր:

Ամերիկյան քաղաքագետներ Լ. Ռուբինը և Բ. Վայնշտեյնը վաղուց են նշել, որ սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմը ոչ այլ ինչ է, քան նեոգաղութատիրություն¹¹:

Պանիսլամիզմ և պանթուրքիզմ: Պանիսլամիզմը (համաիսլամականություն) կրոնաքաղաքական գաղափարախոսություն է, որի հիմքում ընկած են խալիֆի գլխավորությամբ իսլամ դավանող բոլոր ժողովուրդների քաղաքական միավորման, նրանց վերազգային ընդհանրություն լինելու գաղափարները: Որպես թուրք ազգային բուրժուազիայի նվաճողական գաղափարախոսություն, այն ձևավորվել է 19-րդ դարի 2-րդ կեսին: Ի տարբերություն եվրոպական բուրժուազիայի, որը ֆեոդալիզմի դեմ պայքարը զուգորդում էր եկեղեցու դեմ պայքարով, թուրքական բուրժուազիան չներժեց իսլամը:

Պանիսլամիզմի առաջին քարոզիչը ծագումով թաթար Ջամալ ադդին ալ Աֆղանին էր: Այս գաղափարախոսության մեջ միահյուսվել են կրոնական ու ազգային գաղափարները: Կրոնը դադարելով միայն ներքին համոզմունք լինելուց՝ ունանց համար դառնում է արտոնությունների, իսկ մյուսների համար՝ քաղաքական անհավասարության աղբյուր¹²:

Ելնելով այն գաղափարից, թե իսլամը իր հավատացյալների համար ապահովում է վերազգային ընդհանրություն՝ պանիսլամականները գտնում էին, թե ամենակատարյալ մահմեդական կրոնապետության սկզբունքներով ստեղծված օսմանյան պետությունն է՝ սուլթանի գլխավորությամբ: Հիմք ընդունելով այդ գաղափարը՝ աշխարհի բոլոր մուսուլմանները պետք է միավորվեն իսլամական պետության մեջ՝ զլուխ ունենալով սուլթան-խալիֆին, որի անձի մեջ պետք է միաձուլվեն համաշխարհային մուսուլմանական պետության աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունները: Ստեղծվելիք պետության մեջ պետք է միավորվեն Օսմանյան կայսրությունը, Իրանը, Աֆղանստանը, Հնդկաստանի մու-

¹¹ Տես Լ. Rubin and B. Beinshtein. introduction to the African politics, New Work-Washington, 1974, էջ 284:

¹² Տես Голобородько И. И., И. Южапин, Старая и новая Турция. М., 1908, էջ 1

[illegible]

-տա չ վնաստ մշտնջենադարձը յոհոյցսմի : յգիճմամբ ու յվնգմամբ յգիլիսք չ ժտգի մագնսնսնսնս վմովմամբ մս 'չ ըսիտոյոճոյ ու : յոսմ -սոյոոմվը յոհոհվիլճ լգգնստո յվն ըստեք մշտնջենոմվը վնգնմոմ -նգ ըմով իսնգքմքը մնգնվնոյոյվ վնգվմամբ : յոմվմամբ լգնոմ -մամբ մ յոհտոհոյ վնս 'մնգվմամբ մ յոսմսոսվմոմփոմնոն յոհոտ -ճոհոննգն հոյգվոմամբ ոսնգնքմոն մմտոմվը ճվտգիոոգտ յվմոննո մշտնջենոմի յոնոյոյոյ : մշտնջենսնսնոյ յոմսմոմի յոնոյոյոն հոյգնոյ ոսնգնոհոմի մն վոյգվի վ մնգվոմովոյոյ : Ոտ ոսմի մն մնջոսնսմ գոհոնոն ո մն յոհոյոյոյ մմոհոննո ոսնգնստո յոսմսմ -նոմի յոհոյոյսմի վնգնսնսնսնս գոհսփո հոյ իսսմովճո ոնոհոյ

ԴՐՈՒՄԱԴՐՈՒՄԻ Կ ԵՐԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՐԿԱՆԵՐԻ ՆԱԳՐԱՆ ԴԵՐՈՒՄԻ
ՄԵՐԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴՐՈՒՄԻ ԵՐԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԱԳՐԱՆ ԴԵՐՈՒՄԻ
-ԴՐՈՒՄԻ ԵՐԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴՐՈՒՄԻ ԵՐԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԱԳՐԱՆ ԴԵՐՈՒՄԻ
'ԴՐՈՒՄԻ ԵՐԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴՐՈՒՄԻ ԵՐԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԱԳՐԱՆ ԴԵՐՈՒՄԻ

վեր վերականգնողի դերակրողը, որի անհատականությունը, որի անհատականությունը, որի անհատականությունը

տի հետ, որոնք մահմեդական չեն, բայց թուրքալեզու են: Մեծ Թուրանի սահմանները պետք է տարածվեն ճապոնիայի ջրերից մինչև Սկանդինավյան լեռները և Բևեռային օվկիանոսից մինչև Տիբեթի բարձրավանդակը¹⁴: Պանթուրքիզմի իրագործման առաջնորդները Թուրքիան և Ադրբեջանն են. նրանց զենքը ուղղված էր առաջին հերթին Ռուսաստանի դեմ, որի կազմում էր թուրքալեզու ժողովուրդների մեծ մասը, երկրորդը՝ հայ ժողովրդի դեմ՝ Թուրքիայում և Կովկասում:

«Ամբողջ Փոքր Ասիան, Մարմարի և Էգեյան ծովերից մինչև Կասպից ծովի կովկասյան ափերը, 24-րդ միջօրեականից մինչև 46-ը, այսինքն՝ մոտ երկու հազար վերստ տարածության վրա բնակվում են մուսուլմանությունը դավանող թուրքալեզու ժողովուրդները: Յենց այս հսկայական տարածքում, 34 և 42 միջօրեականների միջև, այսինքն՝ մոտ 600 վերստ տարածության վրա է գտնվում «Հայաստան անունը կրող մի ճեղքվածք», - Իթթիհատի 1910 թ. հերթական համակարգում բժ. Նազըմը տեսականորեն հիմնավորեց այդ ճեղքվածքի ոչնչացման անխուսափելիությունը. «Մեր կայսրության ամբողջականության պահպանման մասին շռայլված խոստումներին հակառակ, - չարունակում է նա, - Եվրոպան մեզ պարտադրեց, որ լքենք ամբողջ Բալկանները: Բայց առավել սարսափելին առջևում է: Անկախ Հայաստանի հեռանկարն է: Հայերի անջատման ընթացքի մեջ ենք գտնվում այս պահին: Մի պահ երևակայեցեք արևելյան մահաճգների վրա մի հայ պետության կազմությունը: Նման պետությունը թուրանական ծրագրի տապանաքարը կլինի: Իբրև վտանգավոր ու անընդունելի ... մնում է միակ և մի վերջին կարելիություն. պետք է բնաջնջել հայերին մեր կայսրության մեջ: Հարցը մեկ չբացանի՝ Արևելյան Անատոլիայի մեջ բնակվող հայության բնաջնջման ձևով չի ներկայանում միայն, այլ ամբողջ կայսրության մեջ տարածված նենգամիտ, ճարտար և ճկուն «էրմենի» կոչված մի ցեղի, որի եռանդին ու աշխատանքին զոհացում չի կարող տալ նեղ ու փոքր սեփական մի հայրենիքն իսկ, որն ընդարձակ կայսրության պահանջ է զգում իբրև գործունեության դաշտ, Պոլսից մինչև Բաղդադ, Բայազետից մինչև Ադանա: Պետք է արմատից ջնջել այդ ցեղը, որը որդի պես փարվել է մեր մարմնին ու կրծքում է մեզ: Եթե հաջողությամբ ավարտենք այդ ծրագիրը, ընդմիջտ լուծված կլինի հայկական խնդիրը: Կհարթվի ճանապարհը համաթուրքական գաղափարի իրականացման»¹⁵:

¹⁴ Տես Դ. Սիմոնյան, նշվ. աշխ., էջ 249: Տես նաև Ա. Համբարյան, Երիտթուրքերի ազգային և հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1908-1914), Եր., 1979, էջ 19:

¹⁵ Մեվլան զադե Ռիֆաթ, Օսմանյան հեղափոխության մուր ծախքերը, Բեյրութ, 1938, էջ 160-193:

Թուրքիայում որպես պատվիրան, այժմ էլ հնչում է երիտթուրքերի Սալոնիկի կենտրոնի հետևյալ կոչը. «Մահմեդականներ, բարձրացնենք մեր ձայնը, և սուրը աջ ձեռքին, հրացանը ձախ ձեռքին, ռումբը գրպանում և ալլահի անունը շրթներիս, լույս, հավատ սրտներումս, հռչակենք հետևյալ պահանջները՝ օսմանյան կայսրությունը՝ օսմանցի մահմեդականների համար, Եգիպտոսը՝ Եգիպտոսի մահմեդականների համար, Պարսկաստանը՝ Պարսկաստանի մահմեդականների համար, Թուրանը՝ Թուրանի մահմեդականների համար, Բուխարան՝ Բուխարայի մահմեդականների համար, Կովկասը՝ Կովկասի մահմեդականների համար»¹⁶:

Կովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների համար այս կոչը երբեք էլ անցած վտանգ չէ, այլ խիստ արդիական է, և ինչպես իրենք են նշում՝ նպաստավոր պահը կարող է ճակատագրական լինել: «Վերջին դեպքերը,- գրում է «Միլեթը» դարաբաղյան իրադարձությունների մասին,- վերջին օղակներն են հայերի Մեծ Հայաստանի ցմրքի»¹⁷: 1993 թ. մայիսի 1-ին Անկարայում տեղի ունեցած հանրահավաքի ժամանակ Ազգային կուսակցության պարագլուխ Թուրքեշը հայտարարեց, թե թուրք ժողովուրդը լավ գիտի իր անելիքը հայերի և սերբերի հետ: Հասկանալի է, որ նա ակնարկում է օսմանյան Թուրքիայում իրագործված հայերի ցեղասպանությունը և սերբերի ջարդը: Պարզ է, որ նա հայերին ու սերբերին սպառնում է նոր եղեռնով: Այս հանգամանքը մշտապես պետք է գիտակցեն ոչ միայն ոճրագործ ազգերի հարեան ազգերը, այլև ողջ մարդկությունը:

Եվրոպառլամենտի 1985 թ. հոկտեմբերի նստաշրջանում նշվեց, որ համաձայն Թուրքիայի 1983 թ. սահմանադրության թիվ 61 հոդվածի, «Թուրքական հանրապետության յուրաքանչյուր քաղաքացի թուրք է, և թուրքականից բացի, այլ ազգության պատկանելու մասին ցանկացած հայտարարություն պատժվում է բանտարկությամբ և նույնիսկ մահապատժով: Առանձին ազգերի և էթնիկական խմբերի ներկայացուցիչները պաշտոնապես զրկված են բոլոր տեսակի իրավունքներից»¹⁸: Ահա համաթուրքականության պահանջների արդիական մակարդակը:

¹⁶ Տե՛ս Հուշամատյան Մեծ եղեռնի. 1915-1965, Պեյրուք, 1965, էջ 29:

¹⁷ «Միլեթ», 25-ը հունվարի, 1990 թ.:

¹⁸ Загоров О., Истина, истина, истина, София, 1987, էջ 148:

Նացիոնալիզմ և սիոնիզմ: Հիմնահարցի մասնագետները պնդում են, որ նացիոնալիզմը ամենատարածված գաղափարախոսությունն է աշխարհում¹⁹: Այն ունի բազմաթիվ դրսևորումներ ու տարատեսակներ: Որքան ազգ կա աշխարհում, այնքան էլ ազգային գաղափարախոսություն: Ազգերի մեծ ընտանիքում յուրաքանչյուր ազգի գրաված տեղից ու կարգավիճակից է կախված տվյալ ազգի գաղափարախոսության բովանդակությունը:

Արդեն տարանջատել ենք ազգային նվաճողական գաղափարախոսությունները, նրանց ծայրահեղ դրսևորումները, ազգային բացառիկության ու մեծապետական քարոզների էությունը, որոնցից յուրաքանչյուրն իր անունն ու սահմանումն ունի:

Ի դեպ, «նացիոնալիզմ» բառի հայերեն համարժեքները՝ «ազգայնականություն» և «ազգայնամոլություն», հնարավորություն են տալիս սահմանազատել նրա չափավոր դրսևորումները ծայրահեղություններից: Այստեղ մենք քննարկման հարց ենք դարձնում այն նացիոնալիզմը, որը բնորոշ է ազգայնականությանը և լույս է սփռում փոքր ու վտանգված ազգերի ազգային կյանքի կազմակերպման ծևերի ու եղանակների վրա: Ծնված ազգերի նացիոնալիզմը (ազգայնականություն) հիմնականում համամարդկային բովանդակություն ունի: Այն ուղղված է արտաքին ոտնձգությունների դեմ, արտահայտում է համազգային շահեր և նպաստում ազգային ինքնագիտակցության զարգացմանը: Նացիոնալիզմի իմացաբանական հիմքը ազգային մի շարք դրական հատկանիշների՝ ազգային հպարտության ու արժանապատվության գիտակցումն է:

Ազգայնականության հիմնական թշնամիները միշտ եղել են բազմազգ կայսրությունների ու պետությունների տիրապետող, տիտղոսակիր ազգերն ու նրանց շահերը պաշտպանող տեսաբանները, որոնք տեսականորեն արդարացրել են դարերի ընթացքում նվաճված ու հպատակեցված փոքր ժողովուրդների կարգավիճակը և նրանց մղած ազատագրական պայքարը որակել որպես ազգայնամոլություն, անջատողականություն, դավաճանություն:

«Նացիոնալիզմը գաղափարախոսություն և քաղաքականություն է, - նշվում է խորհրդային քաղաքական հանրագիտական բառարանում, - որը կայանում է սօզգային բացառիկության և ազգային գերազանցության պրոպագանդայի մեջ: Այն սերմանում է ազգային ատելություն

¹⁹ Տե՛ս **M. Hagopian**, *The phenomenon of Revolution*, New-Work, 1975, էջ 287:

ինչպես տարբեր երկրների ժողովուրդների, այնպես էլ միևնույն երկրի մեջ ապրող տարբեր ազգերի և էթնոսների միջև: Ըստ միջազգային օրենսդրության, նացիոնալիզմը նշանակում է քաղաքական հանցագործություն և մարդու իրավունքների խախտում: Նացիոնալիզմը հասարակական-քաղաքական բարդ երևույթ է, որը ծնում է բազմաթիվ կոնֆլիկտային իրադարձություններ: Նացիոնալիզմի դրսևորումները ի հայտ են գալիս պատմական հարաբերություններում, մշակույթների, տնտեսական, քաղաքական, ինչպես նաև կրոնական կենսակերպերի տարբերություններում»²⁰:

Հիմնահարցին գրեթե նույն բացատրությունն է տալիս փիլիսոփայական խորհրդային բառարանը. «Նացիոնալիզմը, նշվում է այնտեղ, բուրժուական գաղափարախոսության և քաղաքականության սկզբունքներից մեկն է, որը դրսևորվում է ազգային մեկուսացվածության և բացառիկության քարոզի մեջ, ուրիշ ազգերի նկատմամբ անվստահության և ազգամիջյան թշնամության մեջ: ... Նացիոնալիզմը ինչ ձևով էլ լինի, անընդունելի է աշխատավորների համար, որոնց իսկական շահերն արտացոլում է միայն սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմը»²¹:

Վերևում արդեն տեսանք, թե ինչպես էր այն իրականում արտահայտում աշխատավորների շահերը: Իրականում նացիոնալիզմը ոչ այլ ինչ է, քան աշխարհայացք, որի շրջանակներում գիտակցվում են ազգային արժեքները այլ արժեքների շարքում: Այն ազգային գիտակցության բազմաթիվ ձևերից մեկն է, որը ծնվում է ազգային զարթոնքի ընթացքում: Ջին Բերքե էշտեյնը պնդում է, որ «մեր ժամանակներում առաջնային քաղաքական ուղղվածությունը նացիոնալիզմն է, և որ ինչպես միջազգային հարաբերությունների գիտակները, այնպես էլ քաղաքական տեսաբանները պետք է «նորից դպրոց գնան» և սովորեն ... պատմություն, աշխարհագրություն, մշակույթ և հատկապես կրոնական ու ազգային համոզմունքը, ինքնությունը որոշելու կարողություն, եթե նրանք հաջորդ դարի քաղաքականության մասին որևէ հետաքրքրական կամ ըմբռնելի միտք են ցանկանում արտահայտել»²²:

Աշխարհը բաժանված է ազգերի, որոնցից յուրաքանչյուրը ունի իր ինքնությունը, անցած պատմությունն ու նպատակները: Ազգն է բոլոր հասարակական ու քաղաքական ուժերի աղբյուրը: Սեփական ազգի նկատմամբ հավատարմությունն է, որ պետք է գերակա լինի ազգի յուրաքանչյուր անդամի մեջ: Մարդու խմբային ինքնության բոլոր

²⁰ Политология, Краткий энциклопедический словарь, М., 1997.

²¹ Փիլիսոփայական բառարան, Եր., 1975:

²² Միջազգային հարաբերությունների արդի տեսություն, էջ 199:

դրսևորումների մեջ ազգայինը ամենահիմնականն ու տարողունակն է: «Նացիոնալիզմը,- գրում է Ն. Բերդյաևը,- հաստատում է ժողովուրդների անհատական-պատմական կեցության հոգեկենսաբանական հիմքը, որից դուրս ոչ մի առաքելություն չի կարելի կատարել»²³: Նացիոնալիզմը առաջին հերթին հարգանքի, սիրո և նվիրվածության արտահայտություն է, անձնագոհություն, խոր հարգանք այն ազգի նկատմամբ, որին պատկանում է տվյալ անձը: «Ազգայնականությունը,- գրում է Ամտոնի Դ. Սմիթը,- գաղափարական շարժում է՝ նպատակամղված ազգի ինքնիշխանության, միասնության և ինքնության պահպանմանը»²⁴: Անհրաժեշտություն կա՝ արդյոք, այս գորեղ երևույթը դուրս թողնել մեր բացատրության շրջանակներից: Իհարկե՝ ոչ:

Որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ նացիոնալիզմը այնպիսի գաղափարախոսություն է, որը մարդու ուղեղը և սիրտը լցնում է նոր մտքերով ու զգացումներով, դրդում նրան դրանք վերածել կազմակերպված գործողությունների: Հիմնահարցի մասնագետները առաջադրում են նացիոնալիզմի մի քանի տարատեսակներ, որոնցից ուշագրավ են՝ լիբերալ նացիոնալիզմը, որը ազգը դիտում է որպես եղբայրական ընդհանրություն և նպատակ ունի իրականացնել ազգի յուրաքանչյուր անդամի իրավունքներն ու ազատությունները, դրանով ապահովել բոլորի երջանկությունը: Յակոբինյան կոչվող նացիոնալիզմը ազգային հանրության հանձնարարում է այլ ժողովուրդների մեջ տարածել լիբերալ նացիոնալիզմի գաղափարները: Ավանդական նացիոնալիզմը ձգտում է համախմբվել ազգին անցյալի փառահեղությունների ներքո՝ փառաբանելով անցյալի սովորույթները, արժեքները, համախմբվածությունը, ձեռքբերումները և այլն: Սինկրետիկ նացիոնալիզմը ձգտում է ազգին պաշտպանել օտարածին գաղափարների ազդեցություններից: Ինտեգրալային նացիոնալիզմը ձգտում է քաղաքացիների շահերը ենթարկել ազգի շահերին, որ դիտվում են որպես միաձուլյ ամբողջականություն²⁵:

Որոշ հետազոտողներ էլ պնդում են, որ ազգայնական գաղափարախոսության ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն է ունեցել կրոնը: Իսլամը 800 միլիոն մարդու կամք է ձևավորում: Ուղղափառությունը գործում է Ռուսաստանում: Ավետարանական արմատականությունը և խարիզմատիկ բողոքականությունը վերելք է ապրում լատինական Ամերիկայում²⁶:

²³ Н. Бердяев, Судьба России, М., стр. 98:

²⁴ Ամտոնի Դ. Սմիթ, Ազգային ինքնություն, Նևադա, 1991, էջ 74:

²⁵ Sten Haas E. Beyond the Nation-State-Functionalism and international organization, Stanford University press 1964, p. 465-466:

²⁶ Տեն Միջազգային հարաբերությունների արդի տեսություն, էջ 203:

Ազգայնականության մի այլ դրսևորում է մեսիանական նացիոնալիզմը: Այս գաղափարախոսությունը առաջացնում է այնպիսի զգացում, որով տվյալ ազգի անդամը հավատում է իր արարչային ծագմանը: Դա իր ամբողջական արտացոլումն է գտել ԱՄՆ-ում: Ամերիկացիները իրենց համարում են տիտղոսակիր ազգ, աստծո ընտրյալ: Նրանք հավատում են ամերիկյան ճշմարտությանը: Դեռևս 1802 թ. Թ. Ջեֆերսոնը ամերիկացիներին ներկայացրեց որպես ընտրյալ ժողովուրդ, որին գերադասություն է տվել Աստված՝ հանելով իրենց նախկին բնակավայրերից, ինչպես ժամանակին՝ իսրայելցիներին, և բնակեցնելով մի երկրում, որը լի է կյանքի համար բոլոր հարմարություններով: Այս գաղափարը հետագայում ավելի ամբողջացրեց Ջ. Քենեդին, հայտարարելով, թե ամերիկացիների վրա դրված է մարդկության ապագան և նրանք կոչված են պաշտպանելու ազատության սահմանները²⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, «նացիոնալիզմ» հասկացության համար չկա բոլորի կողմից ընդունելի սահմանում: Այն մեկնաբանվում է մերթ որպես հասարակական մտքի ձև, մերթ գաղափարախոսություն, մերթ գործնական քաղաքականություն: Դոգմաբանական մոտեցման կողմնակիցները այն համարում են որոշակի հույզերի և զգացումների հանրագումար:

Վտանգված այն ժողովուրդները, որոնք բնության կողմից տրված ինքնապաշտպանության բնազդը չեն վերածում գիտականորեն համակարգված ազգային գաղափարախոսության, կործանման են դատապարտված:

Որպես համակարգված ազգայնական գաղափարախոսության դասական օրինակ կարող ենք ներկայացնել սիոնիզմը: Այն իբրև հրեական ազգային գաղափարախոսություն և քաղաքական պրակտիկա, ձևավորվել է 19-րդ դարի 80-90-ական թվականներին Ռուսաստանի, Ավստրո-Հունգարիայի և Գերմանիայի տարածքներում, որտեղ կենտրոնացված էր հրեա բնակչության հիմնական մասը: Հետագայում դեպի Ամերիկա հրեական զանգվածային արտագաղթի հետևանքով սիոնիստական շարժման կենտրոն դարձավ Ամերիկան: Սիոնիզմի առաջին խոշոր դեմքը ռուսական հրեա բժիշկ Լ. Պինսկերն էր: 1897 թ. Բազելում կայացած սիոնիստների միջազգային առաջին կոնգրեսով հիմնադրվեց համաշխարհային սիոնիստական կազմակերպությունը: Իսկ Թեոդոր Հերցլի նախաձեռնությամբ ստեղծվեցին հրեական գաղութային բանկը, հրեական գաղութային տրեստը և սիոնիստական այլ հաստատություններ:

²⁷ Տե՛ս Snyder L. Varieties of Nationalism. A Comparative Study. New —Work, 1976, p. 210:

Սիոնիզմը սփյուռքում ներկայանում է որպես լեգալ շարժում, որը չի հակադրվում ոչ մի երկրի ներքին օրենքներին:

Սիոնիզմը հռչակում է, որ աշխարհի բոլոր հրեաները միասնական ազգ են, որ հրեությունը Աստծուց պատժված, բայց և Աստծու ընտրյալ խորհրդավոր ազգ է, որը բացառիկ դեր է խաղացել համաշխարհային պատմության մեջ:

Ինչպես ճնշված մյուս ազգերը, այնպես էլ հրեաները ներքին սոցիալական ու դասակարգային հակասությունները երկրորդային են համարում: Սիոնիստական շարժման գլխավոր նպատակն էր Պաղեստինում ստեղծել ազգային պետություն: Նրանք սկսեցին փառաբանել Իսրայելի աստծուն՝ Եհովային, որը ամբողջ աշխարհի հրեաներին կանչում է սուրբ Սիոն լեռան ստորոտը:

«Սիոնիզմը, որպես կազմակերպված շարժում, գոյություն ունի ոչ վաղուց,- գրում են սիոնիզմի տեսաբանները,- բայց որպես ժողովրդի գիտակցության արտահայտություն, իր թիկունքում ունի 18 դար, այսինքն՝ հրեաների սեփական անկախությունը կորցնելուց հետո ընկած ամբողջ ժամանակաշրջանը:

Սիոնիզմի պատմական աղբյուրը առաքելականությունն է, որը հրեաներին երկար դարերի ընթացքում փրկել է սոցիալական մահից:

Առաքելականության էությունը հավատը չէ հրաշքների նկատմամբ, այլ հավատը հրեաների վերածննդի նկատմամբ սեփական հողում՝ Պաղեստինում»²⁸:

1920-ական թվականներին նրանց հաջողվում է Պաղեստինում ստեղծել ազգային իշխանության տեղական մարմիններ ու ինքնապաշտպանական ջոկատներ: 1947 թ. նոյեմբերի 19-ին ՄԱԿ-ի գլխավոր Ասամբլեան որոշեց Պաղեստինի վրայից վերացնել անգլիական մանդատը և այն բաժանել արաբական Պաղեստինի և հրեական Իսրայելի՝ երկու անկախ պետության: Իսրայելի պետությունը փաստորեն դարձավ սիոնիստական շարժման գլխավոր արդյունքը: Իսրայելի թիկունքում կանգնում են աշխարհի հզոր տերությունների հրեական ծագում ունեցող բազմաթիվ ֆինանսիստներ ու արդյունաբերողներ: Քանի որ Իսրայելը միասնական հրեական ժողովրդի հայրենիքն է և հոգևոր կենտրոնը, ուստի բոլոր երկրների հրեաներին տրվում է կրկնակի քաղաքացիություն:

²⁸ *Формы национального движения, Санкт-Петербург, 1910, т. 706:*

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայոց ազգային գաղափարախոսությունը, որպես համակարգված դոկտրինա և աշխարհայացք, որոնց շրջանակներում տիրապետողը ազգային արժեքների բացարձակ գիտակցումն է, տակավին իր վերջնական ու ամբողջական սահմանումը չունի: Այդ ուղղությամբ լուրջ փորձեր են արվել, առաջադրվել են հայոց ազգային գաղափարախոսության տարբեր ելակետային հիմնադրույթներ, որոնք հայտնի են Հայկական հարց, Հայ դատ, Պահանջատիրություն²⁹, Ցեղակոծություն³⁰ անուններով: Բնականաբար այս գաղափարները չեն կարող լիովին արտացոլել հայոց ազգային գաղափարախոսության բոլոր կողմերն ու դրսևորումները այն պարզ պատճառով, որ դրանցից յուրաքանչյուրը ոչ թե ձևավորված գաղափարախոսական համակարգ է, այլ առանձին գաղափար: Բայց դա ամենևին չի նշանակում, թե հայ իրականությունը անգաղափար ու աննպատակ զանգված է, զուրկ համազգային իդեալներից:

Հայտնի է, որ Հայկական լեռնաշխարհի բնիկները դեռևս տոհմատիրական հասարակարգում ունեին իրենց գաղափարախոսության տարրերը՝ տոտեմիզմի տեսքով: Իրական կյանքի բարդությունները առաջ էին բերել այն պարզունակ գաղափարը, թե տոհմը սերել է որևէ կենդանուց կամ բույսից, որն էլ դարձել է տվյալ տոհմի տոտեմը: Այն սրբացվել է, իսկ տոհմը կոչվել է պաշտվող տոտեմի անունով: Տոտեմիզմը յուրաքանչյուր տոհմի աշխարհընկալումն էր, տոհմի յուրաքանչյուր անդամի և կոլեկտիվի ինքնության խորհրդանիշը, որին պաշտում ու պահպանում էին բոլոր տոհմակիցները այլազան վտանգներից:

Տոտեմիզմը, որպես քարեդարյան երևույթ, վերարտադրող տնտեսակարգում, ձևավորվող ցեղային հանրույթի միջավայրում կորցնում է իր հասարակական ուժը: Երկրագործության ու անասնապահության զարգացման վրա սկսում են ձևավորվել աշխարհընկալման նոր ըմբռնումներ: Տարերքի խուլ ուժերի դեմ անօգնական, տագնապող մարդը անխուսափելի փորձանքները բացատրելու համար բնությունը լցնում է սեփական երևակայությամբ ստեղծված գերբնական ուժերով: Այդ հավատալիքները պարզունակ, նախատրամաբանական մտածողության հետևանք էին, որոնցով հնադարյան մարդը ձգտում էր ըմբռնել ու բացատրել իրեն շրջապատող բնական ու հասարակական երևույթները,

²⁹ Տե՛ս Լ. Խուրշույան, Հայոց ազգային գաղափարախոսություն, Եր., 1999, էջ 12:

³⁰ Տե՛ս Գ. Նժդեհ, Հոգևոր նորոգության խնդիրներ, «Խոռվք» ամսագիր, Սոֆիա, 1932,

որոնք անմիջականորեն կապված էին նրա բովանդակ կյանքի հետ³¹: Երկրագործության զարգացման հետ կապված՝ այս նոր հավատալիքները դառնում են ցեղի ինքնության գաղափարախոսությունը:

Անցումը նախնադարից դասակարգային հարաբերություններին, ժողովրդի կազմավորմանը, ուղեկցվում է տոտեմական ու դիցաբանական մտածողությունից փիլիսոփայական և կրոնական մտածողության անցումով: Մարդիկ գերբնական ուժերն ու աստվածներին սկսում են ծառայեցնել համաժողովրդական նպատակների իրականացման համար: Նոյ Նահապետ, Հայկ և Բել, Տիգրան և Աժդահակ, Արտաշես և Արտավազդ առասպելները կազմավորվող ժողովրդի ինքնության արտահայտություններն են դառնում:

Որքան անմիջական է եղել հեթանոսության կապը դիցաբանության հետ, այնքան տվյալ ժողովրդի դիցաբանությունը ավելի ուժեղ է ազդել հեթանոսական գաղափարախոսության վրա: Հայ իրականության մեջ այդ կապը անմիջական է եղել: Կազմավորվող հայ ժողովրդի ձևավորվող գաղափարախոսության հիմքում ընկած էր երեք ելակետային գաղափար. ա) զտարյուն, արարչի կողմից արարված լինելու գաղափարը, բ) տեղբնիկ լինելու, աստծո կողմից դրախտի վերածված հայրենիքի, հայրենի հողի ու ջրի օրինական տերը լինելու գաղափարը, գ) ազգային պետականության, պետական մտածողության ու ազգային բարձր արժանապատվության գիտակցությունը³²:

Առասպելական հատկանիշներով հանդերձ, այս հիմնադրույթները ծնվել են պատմական կոնկրետ միջավայրում, կոնկրետ նպատակներով ու շահագրգռություններով և ենթարկվել են գաղափարական ընդհանրացման: Նախկին լուսավոր աստվածներն ու դյուցազունները դարձել են հայոց նախնիներ ու թագավորներ, կամ հայոց թագավորները փոխարինել են հին աստվածներին: «Առասպելաբանական նյութը եղել է առասպելաստեղծ ժողովուրդների և ինքնարտահայտման ձևը, և՛ մտածողության ձևը, և՛ կյանքի ձևը»³³:

Այս գաղափարները առաջադրել ու քարոզել են միջնադարյան հայ բոլոր ազնիվ ու հեռատես մտածողները՝ Մաշտոցից ու Խորենացուց սկսած մինչև Միքայել Չամչյանը: Ակնհայտ է, որ հայ ժողովուրդը դեռ շատ վաղ ժամանակներում ստեղծել է ոչ միայն գաղափարախոսական կուռ համակարգ, որն իր ակունքներում մեսիական բնույթ ուներ, այլև այդ համակարգն արտացոլող տերմինաբանություն:

³¹ Տե՛ս Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կոլտուրան, Եր., 1931, էջ 275:

³² Տե՛ս Մանուչարյան, Հայության գոյապահպանության գաղափարախոսությունը, Եր., 1994, էջ 34:

³³ Տե՛ս Կ. Գ. Юнг. Душа и миф. Шесть архетипов, Киев-Москва, 1997, էջ 15:

Հայ ժողովրդի ինքնության, ինքնահամախմբման ու ինքնապաշտպանության գործում միջնադարում շատ մեծ դեր է խաղացել մահ քրիստոնեական գաղափարախոսությունը:

Աշխարհում առաջինը Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն հռչակվելու գլխավոր պատճառներն այն էին, որ մախ տնտեսական ու քաղաքական մասնատվածության պայմաններում քրիստոնեական եկեղեցին իր միաձույլ կառուցվածքով կենտրոնացված ուժեղ պետություն ստեղծելու գաղափարախոսական լավագույն հիմնավորումն էր, և երկրորդ՝ Սասանյանների կողմից պաշտվող հեթանոսական կրոնը՝ զրադաշտականությունը, քիչ էր տարբերվում հայկական հեթանոսական կրոնից, և հայոց ընտրանին, մտավորական ու քաղաքական վերնախավը, զգալով, որ հայոց հեթանոսական գաղափարախոսությունն անզոր է պատնեշ կանգնել պարսկական հզոր զրադաշտականության դեմ, քրիստոնեությունը հռչակեց պետական կրոն: Սակայն երբ քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվեց մահ հունահռոմեական աշխարհում, և հիմա էլ սրանք էին քաղաքականապես արդեն նվաճված Հայաստանում ծուլման քաղաքականություն վարում, քրիստոնեությունը հայ ժողովրդի համար կորցնում է հայոց ինքնության պահպանման գործառույթը: Այս նոր պայմաններում անհրաժեշտություն զգացվեց ստեղծել Արևմուտքի ոտնձգությունները կասեցնող գաղափարախոսական համակարգ: Եվ հայ ժողովուրդը այդ բարդ խնդիրը ևս լուծեց համարձակ ու հեռահար քայլով: Լուծման հիմքում դրվեց համաշխարհային քրիստոնեական գաղափարախոսության ազգայնացման և արևմտյանից նրա տարանջատման գաղափարը: Այս հանդուգն նպատակն իրագործվեց 6-րդ դարի սկզբին՝ օգտագործելով 451 թ. Քաղկեդոնի 4-րդ տիեզերական ժողովի կողմից ընդունված՝ Քրիստոսի երկու բնության մասին բանաձևը: Արևմտյան եկեղեցին, Հռոմի գլխավորությամբ, ապացուցում և ընդունում էր, թե Քրիստոսը իրարից անկախ երկու բնություն ունի՝ աստվածային և մարդկային: Եվ Արևելքում իր քաղաքական ու գաղափարական տիրապետությունը հաստատելու համար հետամուտ էր այդ գաղափարի անվերապահ պարտադրմանը: Հայերը 506 թ. Դվինի ժողովում, երբ սաստկացել էր արևմուտքի ճնշումը, մերժում են այդ դոգման և ընդունում, որ Քրիստոսը միայն աստվածային բնություն ունի: Երկաբնականության մերժումով հայ ժողովուրդը փաստորեն ազգայնացրեց քրիստոնեության համաշխարհային գաղափարախոսությունը և վերականգնեց նրա էքոնոպաշտպան համակարգի գործառույթը: Հայ ժողովրդի համար ազգային-ազատագրական պայքարի նշանակություն ստացավ դավանաբանական այս պայքարը և շարու-

նակվեց ողջ միջնադարում: Տեսական-դավանաբանական պայքարին զուգընթաց մշակվեց նաև գործնական նշանակություն ունեցող ծիսական արարողությունների ինքնատիպ համակարգ, որը անմիջականորեն ներգործելով ժողովրդի ու շարքային հավատացյալների վրա՝ գաղափարը դարձրեց առօրյա արարողություն ու կենսաձև: Այս ճանապարհով հայոց քրիստոնեական գաղափարներն ու եկեղեցին հաջողությամբ ապահովեցին աշխարհասփյուռ հայ ժողովրդի ինքնությունը, միասնությունն ու ազգապահպանությունը ողջ միջնադարում:

Չայ իրականության մեջ նույնպես ագրարային հարաբերություններից արդյունաբերականին անցման շրջանում սկսում են ձևավորվել հայ ազգը և նրա գաղափարախոսությունը: Այն իր բնույթով ազգայնականություն էր, մացիոնալիզմ, իսկ «ազգայնականությունը, - գրում է Անտոնի Դ. Սմիթը, - գաղափարական շարժում է՝ նպատկամղված ազգի ինքնիշխանության, միասնության և ինքնության պահպանմանը»³⁴: Անցումը էթնիկական-ժողովրդական զգացումներից ազգայինի տեղի է ունենում հասարակական-տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային արձատական տեղաշարժերի պայմաններում: Չայկական սփյուռքում բարձրացող երրորդ դասին, ազգային բուրժուազիային էր վիճակվել հաղթահարել տնտեսական կյանքի ավանդույթները: Այն ժողովուրդների մոտ, որտեղ 3-րդ դասը ձեռք բերեց հատուկ կշիռ, ազգային գաղափարախոսությունը դրսևորեց քաղաքական ու տնտեսական ուղղվածություն, իսկ հայ իրականության մեջ, որտեղ 3-րդ դասը մնաց սաղմային վիճակում, ազգայնականությունը դրսևորվեց մշակութային ոլորտում: Մշակութային ազգայնականությունը ձգտում էր պահպանել ու վերականգնել ազգային արժեքները, հող նախապատրաստել քաղաքական ազգայնականության համար, որը հետամուտ էր համազգային ինքնաճանաչման, ինքնահամախմբման, ինքնազատագրման իրականացման: Ուսումնասիրությունները բերում են այն հետևության, որ հայոց ազգային գաղափարախոսության հիմքում ընկած են հենց այդ երեք՝ ազգային ինքնության, ինքնահամախմբման և ինքնազատագրման հիմնադրույթները:

Ինքնությունը Բարրի Բյուզանի բնորոշմամբ՝ «այն է, որի հիման վրա մարդկանց խումբն իրեն վկայակոչում է որպես ամբողջություն, այսինքն՝ որպես «մենք»: Չասարակության ցանկությունը և կարողությունը՝ պահպանելու լեզվի, մշակույթի, միասնականության, կրոնի և ազգային ինքնության ու սովորույթների ավանդական ազգային նմուշները»³⁵:

³⁴ Անտոնի Դ. Սմիթ, Ազգային ինքնություն, Նևադա, 1991, էջ 74:

³⁵ Տե՛ս Միջազգային հարաբերությունների արդի տեսությունը, Եր., 2001, էջ 245:

Ազգային ինքնությունը ենթադրում է ազգային մտածողության ինքնատիրապետություն, ինքնաճանաչում: Ազգային ինքնագիտակցության բովանդակությունը ազգային կեցության, ազգային անցյալի, անհատի ազգային կերպարի տարբեր ըմբռնումների ամբողջությունն է: Արխատոտելը նկատում էր, - ասում է Ֆիշմանը, - որ չնայած էթնիկական ինքնությունը շատ թանկ գին է պահանջում, բայց այն չպետք է (և չի կարող) վերացվել, քանի որ կազմում է մարդկային բնության մի քանի լավագույն բնութագծերի անբաժանելի մասը, ինչպիսիք են՝ սերը, ինքնագոհությունը, կենսունակությունը, ազնվությունը և անհավասար կռիվ մղելու պատրաստակամությունը³⁶:

Թեև ազգային ինքնության մասին և նրա անունից խոսում են բոլորը, սակայն քչերն են հիմնովին ճանաչում այն: Օրինակ, բազմադարյա պատմություն և հարուստ մշակույթ ունեցող հայությունը արդյոք ճանաչում է ինքն իրեն, գիտե՞ս, թե ով է ինքը, որտեղից է գալիս և ուր է գնում, արդյոք հայությունը ինքնաճանաչ է, հարցնում է Գ. Նժդեհը և պատասխանում՝ բոլորը չէ և միշտ չէ, որ ինքնաճանաչ է եղել հայ ժողովուրդը³⁷: Պատմական փորձը ցույց է տալիս, որ ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի ակնթարթներում է միայն վերելք ապրել ազգային կյանքը. հոգևոր ներուժի նկատմամբ հավատն ու վստահությունն է կյանք տվել ազգին:

Անցյալի իմաստավորումը զուտ ճանաչողական փաստ չէ: Պատմական հիշողությունն ընդունում և պահում է իր մեջ այն, ինչի համար ազգային ինքնագիտակցությունն իր վրա պատասխանատվություն է վերցնում: Ազգային ինքնությունը տվյալ ազգի հազարամյակներով կուտակված ազգային ոգու ինքնագիտակցումն է:

Այն հարցին, թե ովքե՞ր ենք մենք հայերս, ինչպե՞ս են մեզ բնութագրում մեր թշնամիները, ինչպե՞ս ենք մենք բնութագրում ինքներս մեզ, անթիվ են: Ամեն ինչ համեմատության մեջ է ճանաչվում. նույնն է նաև ազգային ինքնագիտակցությունը: «Մենք»-ի համեմատությունը «նրանց»-ի հետ ի հայտ է բերում բազում տարբերություններ: Ազգային «ես»-ը այժմ ինչպես է գիտակցում փոքր հայրենիք, մեծ զաղթօջախ և աշխարհասփյուռ պանդխտություն ունեցող հայ ժողովուրդը: Ակնհայտ է, որ նա իրեն ճանաչում է որպես մշակութաստեղծ ժողովուրդ, որին բախտ է վիճակվել ապրել մշակույթ ոչնչացնող ժողովրդի հարևանությամբ, խաղաղասեր ժողովուրդ՝ ռազմատենչի հարևանությամբ, հին

³⁶ J.A. Fishman, Language and Ethnicity in Bilingual Education. — in: Culture, Ethnicity and Identity, Academic Press, 1983, p.130

³⁷ Տե՛ս Գարեգին Նժդեհ, Հատընտիր, Եր., 2001, էջ 245:

թյունը տարբեր տերությունների, համադաշնությունների, քաղաքակրթությունների ու գաղթավայրերի միջև, կհամոզվենք, թե ինքնահամախմբումը որքան է դժվար մեզ համար և թե որքան է անհրաժեշտ աշխարհասփյուռ հայ ժողովրդի գեներֆոնը պահպանելու համար: «Միասնության հասկացությունը,-շարունակում է Անտոնի Դ. Սմիթը,- ունի նաև պարզ և ավելի քողարկված ազգայնական նշանակություն: Պարզագույն մակարդակում դա նշանակում է ազգային տարածքի կամ հայրենիքի միացում, եթե նա բաժանված է, և բոլոր ազգակիցների հավաքում նույն տարածքում: Նույնիսկ այստեղ ազգայնականները ներկայացնում են ավելի փիլիսոփայական գաղափար. հայրենիքից դուրս ապրող ազգակիցները համարվում են «կորած» ու այն հողերը, որտեղ նրանք են բնակվում, հատկապես հայրենիքին սահմանակիցները, համարվում են «չվերադարձված» (չմիավորված) և պետք է դրանք վերադարձնել ու «փրկել»: Սա ծնում է ազգայնական այնպիսի շարժում, ինչպիսին է իռեդենտիզմը»³⁹, այսինքն՝ ազգային շարժում, որի նպատակն է տարանջատված ժողովուրդների ու ազգերի միավորում, նախկինում կորցրած տարածքների վերամիավորում:

Պարզ է, որ թվապես, տեխնիկապես, նյութապես հայ ժողովուրդը չի կարող ուժեղ լինել իր հակառակորդ հարևաններից: Սակայն ուժը միայն նյութական ազդակները չեն: Այստեղ կարևորվում է ինքնահամախմբման գաղափարի իրագործումը: Ինքնահամախմբումն ու բարոյական ուժն է գոտեպնդում փոքրաթիվ ժողովուրդներին ինքնագատազրման մեծ պայքարում: Ինքնագատազրումը ենթադրում է սեփական ուժերով պատմական հայրենիքի ազատագրում և անկախ ու ինքնիշխան պետականության հաստատում: Հանրահայտ փաստ է, որ ոչ մի ազգ իր զավակի մի կաթիլ արյունն անգամ հենց այնպես չի զոհաբերի ուրիշ ազգի ազատագրության գործին: Ամեն մի զոհաբերում հետապնդում է որոշակի շահեր ու նպատակներ. «երբ փրկեն սրով ըստ օրինի թագավորաց, հարկաւորին ծառաց առնել իւրեանց»⁴⁰: Ուրեմն յուրաքանչյուր ազգ, եթե ուզում է ազատագրվել և ազատ ու անկախ հայրենիք ու պետություն ունենալ, նախ և առաջ պետք է հույսը իր վրա դնի: Դիպուկ է ասել Գարեգին Նժդեհը, որ ...իր ուժերից զատ ամեն ինչի ապավինող ժողովուրդը չի կարող ունենալ անկախ հայրենիք ու ազատ ապրելու հնարավորություն: Դժբախտ է այն ժողովուրդը, որը իր դժբախտությունները վերագրել է արտաքին պատճառներին, փրկության հույսը դրել արտաքին ուժերի վրա: Մոռանում ենք, որ թշվառնե-

³⁹ Նշվ. աշխ., էջ 76:

⁴⁰ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2699, էջ 102 աս:

րին անկելանոց ու ապաստան են տալիս, և ոչ թե անկախ հայրենիք⁴¹:

Ինքնությունից ու ինքնահամախմբման հատկանիշից զուրկ ժողովուրդը չի կարող անկախ պետություն ստեղծել: Իսկ պետությունը ենթադրում է ինքնության քաղաքական գիտակցություն, պայքարելու ինքնավստահություն, կռվելու և հաղթելու հաստատականություն: Պետք է ընդգծել, որ հայ ժողովուրդը օժտված է այդպիսի ընդունակություններով: Այդ են վկայում հայ ժողովրդի կերտած 10 պետությունները, պետություններ, որոնք ձեռք են բերվել ազգային-ազատագրական պատերազմներով, այնպիսի աշխարհակալ ժողովուրդների դեմ, ինչպիսիք էին ասորիները, պարսիկները, հունահռոմեական աշխարհակալությունները, արաբները, սելջուկ-թուրքերը և այլն:

Ազգային պետության համար անհրաժեշտ է որոշակի կենսատարածք, պատմական հայրենիք:

Հայոց ազգային գաղափարախոսության առանցքը, նրա մղած ազգային-ազատագրական բոլոր պատերազմները նպատակամղված են եղել ամբողջ Հայաստանի ազատագրմանն ու անկախ պետականության վերականգնմանը: Ազգային պետության սահմանները պետք է բնական լինեն՝ եզերված բնական սահմաններով, ծովերով, լեռներով, գետերով և այլն: Հայոց այդ բնական սահմանները Ն. Ադոնցը հետևյալ կերպ է ներկայացրել. «Հայկական բարձրավանդակը որոշակի մեծություն է, որը ոչ մի տարածայնություն թույլ չի տալիս: Ըստ Լինչի պատկերավոր արտահայտության, դա լեռնային տանիք է, որը հյուսիսում թեքվում է դեպի Սև ծովի ափերը, հարավում՝ Տիգրիսի երկու վտակների հովիտները, իսկ արևմուտքում՝ հատվում է Եփրատի ջրերով:

Այդ սահմաններում Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացնում է մի ինչ-որ ամբողջություն՝ աշխարհագրական, մշակութապատմական, հավասարապես և տնտեսական ու ընդհանուր առմամբ՝ ազգագրական առումով: Այստեղ կազմավորվող պետությունը չի կարող համարվել կայուն, եթե չի գրավում այդ լեռնային տարածքը ամբողջությամբ՝ իր բնական թեքվածքներով⁴²:

«Իսկ այսօրվա հայոց հայրենիքի ռազմական բոլոր կետերը խլված են, - ցավով գրում է Նժդեհը, - նա պաշարված է մեր դարևոր թշնամու կողմից: Այդ պաշարումը դրված է այնպիսի հաշիվներու վրա, որոնք մի ականհայտնի իմաստ ունեն՝ հարմար պահին նվազագույն զոհաբերություններով բնաջնջել հայությանը»⁴³: Դա հայրենիք չէ, այլ հայրենի մի անկյուն,

⁴¹ Տես **Գ. Նժդեհ**, նշվ. աշխ., էջ 64:

⁴² Տես **Ն. Ադոնց**, Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Եր., 1989, էջ 124:

⁴³ **Գ. Նժդեհ**, նշվ. աշխ., էջ 59:

հագիվ գոյատևելու տարածք, որը անկախ ու ինքնիշխան ազգային պետության համար երբևէ բավարար կենսատարածք չի կարող լինել:

Ինքնության, ինքնահամախմբման և ինքնազատագրման այս հիմնադրույթները համակարգվեցին հայ ազգային կոնսոլիդացիայի երեք կարևոր պատմափուլերում՝ 18-րդ դարում, 19-րդ դարի 2-րդ կեսին և 20-րդ դարում:

18-րդ դարում, երբ ազգայնանում էր Եվրոպան, ազգայնանում էր նաև հայ ժողովուրդը: Եթնիկական-ժողովրդական մտածողությունից անցում էր կատարվում դեպի ազգայինը: Առաջադրվում ու մշակվում էին հայոց ինքնության, ինքնահամախմբման և ինքնազատագրման հիմնադրույթները:

Համաեվրոպական ազգային-ազատագրական շարժումները, ձևավորվող ազգայնական գաղափարախոսություններն ու բուրժուական հեղափոխություններն իրենց շրջապատույթի մեջ են առնում հետամնաց, ռազմաֆեոդալական հասարակարգում ապրող Թուրքիայի ու Պարսկաստանի լծի տակ հեծող հայ ժողովրդի առաջադեմ գործիչներին: Հաղորդակցության միջոցների զարգացումն ու հեռավոր երկրների հետ սփյուռքի հայ վաճառականների ու մտավորականների հաստատած կապերի ընդլայնումը նպաստում էին նաև գաղափարների փոխանակմանը:

Հայկական մշակույթը եվրոպականի հետևողականությամբ զարգանալու ցայտուն օրինակ է Մադրասի հայ համայնքի գործունեությունը: Հովսեփ Էմինի, Շահամիր Շահամիրյանի և հատկապես Մովսես Բաղրամյանի ջանքերով դրվում են հայոց ազգայնական գաղափարախոսության հիմքերը: Մովսես Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ»⁴⁴ քաղաքական-հրապարակախոսական երկը դառնում է հայոց ազգայնական գաղափարախոսության առաջին մանիֆեստը: Հայ ժողովուրդը արդյոք ինքնաճանա՞չ էր 18-րդ դարում հարցին, Բաղրամյանը բացասական պատասխան է տալիս՝ գտնելով, որ ինքն իրեն ճանաչելու համար ազգը պետք է որոշակի գիտելիք ունենա իր մասին, առանց որի

«Այսպես հավետ ու հարատև վտանգվելով՝ հալածանքի ու փորձության մեջ կմնանք,

Մինչև որ մեր թշվառությունը, ավերվելն ու տառապանքը գիտակցել կարողանանք»⁴⁵:

Այդ վիճակից դուրս գալու համար Բաղրամյանը հորդորում է հայ

⁴⁴ Տե՛ս Մ. Բաղրամյան, նշվ. աշխ., եր., 1991:

⁴⁵ Նշվ. աշխ., էջ 16:

ծնողներին, որպեսզի կրթեն ու մարզեն իրենց որդիներին, հետամուտ լինեն գիտության և իմացության»⁴⁶։ Ազատական արվեստն ասելով Բաղրամյանը նկատի ունի ռազմահայրենասիրական համակարգված կրթությունը։ Հայրենիքի ճակատագրի պես բարդ է հայ երիտասարդի խառնվածքը, նշում է Բաղրամյանը, և հայ հոգևորականներից պահանջում անեծքի, լաց ու կոծի, հպատակություն ու հնազանդություն քարոզելու փոխարեն ոգեշնչեն ու զոտեպնդեն նրանց։

Բաղրամյանի հորդորների հասցեատերը հայ պատանին է, հայոց կորովամիտ ու դեռափոթ մանուկը, որի մեջ հավատ և արժանապատվություն սերմանելու նպատակով նա դիմում է հայոց պատմության փառահեղ դրվագների օգնությանը։ Իսկապես, մեծ է պատմության ուսուցողական հնարավորությունը, այնքան մեծ, որ բոլոր հին ժողովուրդների մտավորականները դիմել են դրանց, իսկ պատմություն չունեցող ժողովուրդների մտավորականները հետին թվով սարքել են դրանք։

Բաղրամյանը քաջ գիտակցում էր, որ պարսկա-թուրքական լծից Հայաստանի ազատագրումը և անկախ պետություն ստեղծելու կարևորագույն պայմանը նախ հայրենիքի գոյության գիտակցումն է, ապա նրա իրական տերերի մարդկային, նյութական ու ոգեղեն ներուժի բացահայտումն ու համախմբումը։ Հենց այս գիտակցումով ավարտելով հայոց պետականության պատմության շարադրանքը՝ նա ներկայացնում է հայոց դրախտային հայրենիքը։ Բաղրամյանի հայտնագործած հայրենիքը համայն հայության հայրենիքն է, հայության, որի մեծ մասը կտրվելով հայրենի հողից՝ կորցրել է ոչ միայն հայրենիքը, այլև նրա գաղափարը, զրկվել պատմական հիշողությունից, դարձել անդեն ու անուժ ամբոխ։ Հենց սրանց՝ աշխարհասփյուռ հայությանն է ներկայացնում Բաղրամյանը փառապանծ, բայց մոռացված հայրենիքը։

Պատմական Հայաստանում ապրող հայ բնակչության թիվը Բաղրամյանը հասցնում է 13 միլիոն 932 հազարի, իսկ նրանցից գանձվող հարկերը՝ 4 միլիոն 179 հազար պարսկական թումանի։ Կարևորելով ազգի մարդկային ու նյութական այս ներուժի համախմբման խնդիրը նա գրում է. «Ինչպես որ միատեղ հավաքված հարյուր կամ հիսուն տղամարդու մեջ ավելի զորություն և ուժ է լինում, քան հազարների մեջ, որոնք միմյանցից հեռու են ու անջատ, նույնպես և սովորաբար միշտ էլ ավելի հզոր է որևէ փոքրիկ ազգ կամ ցեղ, որ միաբան է, քան թե անսեր ու անմիաբան մեծ ազգը»⁴⁷։

⁴⁶ Նույն տեղը, էջ 45։

⁴⁷ Տես Մ. Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 104։

Չկան ուժեղ ու թույլ ազգեր: Կան ինքնաճանաչ ու ինքնահամախմբված ազգեր, որոնք անկախ են ու ինքնիշխան, և կան անգիտակից ու անմիաբան ազգեր՝ կորած, անանուն ու անհիշատակ: Որպես ինքնաճանաչ ու ինքնահամախմբված ազգ, Բաղրամյանը բերում է ռուսների օրինակը.

«Ահավասիկ ազգը ռուսաց, որն այնքան նվաստագույն էր, ներկայումս՝ բոլորից հզորացավ:

Եվ ինքն իրեն ազատելով դրացիների հալածանքից՝ կարողացավ դառնալ նույնիսկ աշխարհակալ»⁴⁸:

Ինքնազատագրումն է միակ ելքը,- ընդգծում է Բաղրամյանը,- դրսի հույսերը ապարդյուն են: «Ու ահա մոտ չորս հարյուր տարի է, որի ընթացքում թեպետ մեր նախնիներն ու առաջնորդները մերթ ընդ մերթ դիմեցին քրիստոնյա հզոր դրացիներից շատերին՝ մեր տառապանքներին հարեհաս լինելու համար, սակայն մինչև օրս ոչ ոք մեզ սատար չեղավ ու ձեռք չձեռնեց, օգնության չհասավ...»⁴⁹:

Մեծ արհավիրքների ենթարկված ժողովրդից բազմակի ջանքեր են պահանջվում վերականգնելու հոգու կորուվը: Նա սխալ ըմբռնում ունի պատերազմի և խաղաղության մասին:

«Գուցե իրենց հայրենիքի համար մեռնելն համարում են տարապարտուց,

եվ կարծում են, թե բոլորը զոհվելու են, ով պատերազմ գնա և մարտ տա թշնամուն,

Չեն հասկանում, որ թիվ չկա, ոչ էլ հաշիվ նրանց, որոնց առանց կռվի անագորույն մեր ոսոխները դարձրին սրի ճարակ,

Մինչ կոտորված մարդկանց մի մասն էլ բավական էր ոչ միայն իրենց, այլև երկիրը մեր ազատելու:

Արդ, ավելի լավ կլիներ, եթե, ուրեմն, ազգի մի մասը կյանքը հանում իր ազգի տար,-

Որով և ազգը ամենայն, փարթամացած ու ճոխացած, կարողանար ըստ փափագի ազատ-արձակ պայծառանալ»:

Ինքնազատագրման գաղափարն այսպիսով Բաղրամյանը հանգեցնում է ընդհուպ ինքնագոհության գաղափարին: Որպես ինքնաազատագրված հայ ազգի հայրենիք ու ինքնիշխան պետության կենսատարածք, Բաղրամյանը ներկայացնում է Հայկական լեռնաշխարհը հարակից հայաբնակ շրջաններով: Այդ հայրենիքը տարածվում է Կասպից ծովից մինչև Կորդկաց լեռները և Վիրքից մինչև Ասորեստան: Այս բնատա-

⁴⁸ Նույն տեղը, էջ 164:

⁴⁹ Նույն տեղը, էջ 164:

րաժքում կերտվելիք ինքնիշխան պետության համար էլ նրա մերձավոր բարեկամ Շ. Շահամիրյանը կազմեց սահմանադրության նախագիծ⁵⁰:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ հայոց ազգային գաղափարախոսության՝ ազգայնականության հիմնադիրը Մովսես Բաղրամյանն է: Պատմական Հայաստանի ողջ տարածքում ազգային պետության կերտման գաղափարական հիմնավորումն է Բաղրամյանի ազգայնականությունը: Սակայն Բաղրամյանի այս վեհ գաղափարները լիովին չընկալվեցին հայ ժողովրդի կողմից: Պատճառն այն էր, որ հայ իրականության մեջ ազգային զգացումները դեռևս թույլ էին, դրա համար անհրաժեշտ սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային հիմքեր չկային: Այդ հիմքերը ստեղծվեցին ագրարային հարաբերություններից արդյունաբերականի անցման շրջանում: Հայաստանում և հարակից շրջաններում դա տեղի ունեցավ 19-րդ դ. կեսերին: Այս շրջանում սկսվում է նաև ազգային զարթոնքը: Էթնիկական կենսաձևից աստիճանաբար անցում է կատարվում դեպի ազգայինը: Ազգային կյանքի աննախադեպ աշխուժացումը պայմանավորված էր 1861 թ. ռեֆորմով և Թանգիմաթով, որոնց շնորհիվ նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում նոր հարաբերությունների ձևավորման և հասարակական նոր ուժերի առաջացման համար: Միաժամանակ, նոր իրավիճակում մեծանում է արևմտահայության բնաջնջման վտանգը: Ինչպես նշում է Էմեստ Գելները, միջնադարի համեմատ հանդուրժող թուրքին հակառակ՝ դրանց յաթաղանավոր հաջորդներն արդեն միայն հարկերով ու հնազանդությամբ չբավարարվեցին: Սրանց արդեն հպատակների մշակութային ու լեզվական հոգիներն էին պետք⁵¹:

Այս իրավիճակում տարերայնորեն բարձրանում է վտանգված ազգի քաղաքական ակտիվությունը: Ազգային ինքնության հիմնախնդիրը նորովի է ընկալվում համազգային այդ սպառնալիքի առկայության պայմաններում: Ինքնության հարցը նորից ասպարեզ է բերում հայոց պատմության համապարփակ թեման, ինքնահամախմբումը առաջադրում է արևելահայ և արևմտահայ հատվածների ազգային միասնության գաղափարը, իսկ ինքնաազատագրումը՝ ծնում է հայկական հարցը:

Ասպարեզ է գալիս հրապարակախոսների, պատմաբանների ու գրողների մի հզոր սերունդ, որը լծվում է առաջադրված այդ խնդիրների լուծման գործին: Լայն ասպարեզ են ձեռք բերում նաև քաղաքական կուսակցությունները, որոնք իրենց տրամադրության տակ ունեին քաղաքական ազդեցության ավելի շատ լծակներ՝ քարոզչության, քաղա-

⁵⁰ Տե՛ս Շ. Շահամիրյան, Որոգայք փառաց, Եր., 2002:

⁵¹ Տե՛ս Էմեստ Գելներ, Ազգերը և ազգայնականությունը, Եր., 2003, էջ 61

քական դաստիարակության ու ազգային համախմբման միջոցներ:

Ինքն իրեն ճանաչելու և իր գլխին կախված վտանգի ահագնությունը գիտակցելու անհրաժեշտությունը դառնում է ազգի կենսազոյի գլխավոր պայմանը: Ղևոնդ Ալիշանը, Մաղաքիա Օրմանյանը, Հակոբոս Տաշյանը, Գարագաշյանը, Աբովյանը, Րաֆֆին, Ծերենցն ու Մուրացանը նախընտրեցին քաղաքակիրթ աշխարհին ու հենց իրեն՝ հայ ժողովրդին ներկայացնել հայոց հազարամյակներով չափվող փառահեղ անցյալի գոտեպնդող դրվագները: Իրենց գեղարվեստական երկերում հայ պատմավիպասանները ցույց են տալիս, թե ովքեր են հայերը, որտեղից են գալիս և ուր են գնում: Պատկերվում է հայրենանվեր ու արժանապատիվ շինական հայը՝ խութեցի Հովմանի ու Աղասու կերպարով, հայրենիքի ազատության և ինքնիշխանության համար մաքառող թագավորը՝ Արշակի ու Աշոտ Երկաթի կերպարով, քաջարի զորավարը՝ Վարդանի ու Դավիթ Բեկի կերպարով: Հայ գրողի ուղեկցությամբ նրանք մտնում են յուրաքանչյուր հայի խրճիթ, հայրենասիրությամբ ու ազգային հպարտությամբ ոգևորում ու ոգեշնչում յուրաքանչյուր հայի:

Նույն առաքելությունն են կատարում պատմաբաններն ու հրապարակախոսները: Ղևոնդ Ալիշանն իր ընթերցողի հետ շրջում է պատմական Հայաստանի Այրարատ, Շիրակ, Սյունիք ու Սիսական աշխարհներում, ներկայացնում հայրենի բնաշխարհը, նրա պատմությունն ու պատմական հուշարժանները, որոնցից ստեղծագործ կյանքի ու հերոսության դասեր էին առնում հայ սերունդները: Անմահ էջեր շատ կան հայոց պատմության մեջ: Բայց չկար դրա գիտակցումը հայի հավաքական հոգում: Ահա այդ ինքնագիտակցումն էր, որ կերտեցին հայոց մեծերը 19-րդ դարի 2-րդ կեսին: Պատմության իմաստը նրանք ներկայացրին պատմական ընթացքի նկատմամբ: Այդ իսկ պատճառով նրանց պատմափիլիսոփայությունը ներկայանում է որպես ապագայի մոդել, որով պատմությունը ներկայի, անցյալի և ապագայի կապ է դառնում: Ազգի ինքնաճանաչումը ենթադրում է ազգի ինքնահամախմբման և ինքնազատագրման ուղիների հայտնագործում:

«Ինքնապաշտպանության գաղափարը գործնականացնելու համար անհրաժեշտ է ոչ միայն հայի ձեռքին զենք դնել, այլև կրթել նրա ստրկացած բնավորությունը, զարգացնել անոր մեջ մարդկային արժանապատվության գաղափարը»⁵²:

Պատերազմներում ու դիվանագիտության մեջ տանուլ տված ազգին դժվար էր համախմբել: Անհատը կորցնելով համազգային ապահովության հույսը, ձգտում է ավելի փոքր համախմբումներով պահել իր գոյու-

⁵² Ա. Դարբինյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերին, Փարիզ, 1947, էջ 173:

թյունը: Այդ պայմաններում թուլանում է համազգային կապը և ուժեղանում բարեկամականն ու ընտանեկանը: Տարանջատված ու աշխարհով մեկ սփռված անապահով հայության մեջ հետզհետե գերակշռում է եսակենտրոն հոգևոր նկարագիրը:

Տարբեր սոցիալական խավերի ու շերտերի բախումները, տարբեր պետությունների վրա հույս դնելը և ազգի առջև ծառացած խնդիրների զրեթե անլուծելի լինելը հնարավորություն չեն տալիս համախմբելու ազգի ցանցերով ներուժը և իր կեցության բախտորոշ պահին հանդես գալ միասնական ու հավաքական կերպով: Ահա այս իրավիճակն է թե-լադրում, որ 19-րդ դարի հայ հանրային միտքը կերտողները կարևորում են ազգային միասնության և ինքնահամախմբման գաղափարը. ձգտում անզգային զգացումով և սթափ գիտակցությամբ զինել հայությանը, սովորեցնել հային, ընդհանուր երջանկության մեջ փնտրել իր անձնական երջանկությունը: Ընդհանրացնելով անցյալի փորձը՝ Բաֆֆին ազգային ազատագրական շարժման դասերից այն հետևությունն է անում, թե ազգային դժբախտության պատճառը անմիաբանությունն է, որը հայոց վրա դրոշմել է դավաճանի խարանը: Հայրենիքը մեկ է, հայրենասիրությունը՝ բացառիկ, որին պետք է զոհաբերել ամեն ինչ: Հայրենիքի ազատագրության համար ասված խոսքերից իր առնականությամբ ու անձնագոհության գիտակցումով ամենատպալփորիչը, թերևս, Մ. Նալբանդյանի հետևյալ քառատողն է.

Ամենայն տեղ մահը մի է.

Մարդ մի անգամ պիտ մեռնե,

Բայց երանի, որ յուր ազգի

Ազատության կզոհվի⁵³:

Ստ. Նազարյանը, Մ. Մամուրյանը ջանք չէին խնայում ոչնչացնել ռուսահայերի ու թուրքահայերի միջև գոյություն ունեցող անջրպետը: Հեզ և ստորուկ ժողովրդին առաջին և միակ ազատությունն ինքն է, գրում է Մ. Մամուրյանը, - իր ներքին ուժն է, իր միասնությունն ու հաստատ կամքն է⁵⁴:

Հայաստանի ինքնաազատագրման հարցը, քննարկվող ժամանակահատվածում ներկայանում է որպես արևմտահայության ազատագրության հարց, որը պատմության մեջ մտավ «Հայկական հարց» անունով: «Հայկական հարց» ասելով՝ ժամանակակից քաղաքական հայագիտությունը ենթադրում է հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության հիմնախնդիրների այն ամբողջությունը, որ կապված է պետականու-

⁵³ Մ. Նալբանդյան, ԵԼԺ, հ. 1, 1979, էջ 108:

⁵⁴ Տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1876, էջ 5:

թյան վերականգնման և իր բնօրրանում ազգային համախմբման հետ: Սակայն «Հայկական հարցը» այս փուլում սահմանվում է որպես արևմտահայերի վիճակի և ճակատագրի հարց: Սան-Ստեֆանոյի որոշումները միջազգային դիվանագիտության խաղացանկ են մտնում «Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումներ», «Ինքնավարության խնդիրներ», «Հայկական հարց» անուններով, իսկ Բեռլինի վեհաժողովը սահմանում է. «Բ դուռը հանձն է առնում հայաբնակ վայրերում անհապաղ իրագործել տեղական պահանջներից բխող բարեփոխումներ ու բարեգործումներ և ապահովել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից»⁵⁵:

Ինքնաազատագրման համար ծավալված պայքարի այդ դժվարին պահին փաստորեն առաջադրվեց «Զարյաց փոքրագույնի» հիմնադրույթը, որի համաձայն հայոց անկախությունը պետք է ձեռք բերվեր Արևմտահայաստանում՝ սեփական ուժերով և Ռուսաստանի աջակցությամբ: Բնականաբար, արևելահայերի հարցը ինչ-որ չափով լուծված էր համարվում, որովհետև եթե ռուսական տիրապետությունը հայերին բերում էր գաղութացում, թուրքերինը բերում էր ոչնչացում: Թուրքերը հայ ժողովրդին այլընտրանք չէին թողել: Հայոց պատմական հայրենիքում կամ թուրքերը պետք է կառուցեին իրենց ազգային պետությունը, կամ էլ հայերը վերականգնեին իրենց կորցրածը⁵⁶:

Պատմության դժնդակ պահին հայ ժողովուրդը չկարողացավ ինքնահամախմբվել, որի արդյունքում չիրագործվեց ինքնաազատագրման խնդիրը՝ գոնե «Հայկական հարցի» շրջանակներում: Դեռ ավելին, տեղի ունեցավ մարդկության պատմության ամենասահմանելիցիցի՝ Հայոց ցեղասպանությունը: Բնաջնջվեց ու տարագրվեց արևմտահայությունը:

Այսուհանդերձ, 18-րդ դարից մոր որակ ու թափ առած ազգային-ազատագրական շարժումն ու նրա գաղափարախոսության քարոզչությունը տվեցին իրենց շոշափելի արդյունքը: 1918 թ. Արևելյան Հայաստանում վերստեղծվեց հայոց պետությունը, իսկ ցեղասպանության ենթարկված արևմտահայության փրկված զանգվածները, սփռվելով աշխարհով մեկ, իրենց մեջ ուժ գտան գոյատևելու, հիմնադրելու և աշխուժացնելու հայոց գաղթօջախները: Նոր իրավիճակում մոր խնդիրներ առաջացան: Առաջին պլան մղվեց տարագրված հայության գեներֆոնդի պահպանման՝ ազգային ինքնության և ինքնահամախմբման խնդիրը, խնդիր, առանց որի լուծման անհնար ու անիմաստ է ինքնաազատա-

⁵⁵ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Եր., 1972, էջ 128:

⁵⁶ Տե՛ս Լ. Խուրշուդյան, նշվ. աշխ., էջ 116:

գրման, միացյալ, ազատ ու անկախ Հայաստանի գոյության մասին փափագելը:

Ինքնությունը այս փուլում ենթադրում է սփյուռքում ծնված հայրենագուրկ երիտասարդությանը ինքնաճանաչ պահելու խնդիրը ինքնահամախմբումը ենթադրում է աշխարհով մեկ սփռված հայությանը համահավաք պահելու խնդիր, իսկ ինքնաազատագրումը սահմանափակվում է հայ դատի ու պահանջատիրության հիմնախնդիրներով: Հայ դատ նշանակում է ցեղասպանություն իրականացրած ազգի դատապարտում՝ համաշխարհային հանրության կողմից, պահանջատիրություն նշանակում է ցեղասպանություն իրականացրած ժողովրդից հատուցման պատասխանատվություն: Այս հարցերը միջազգային վեհաժողովներում ներկայացնելու համար երկրորդ աշխարհամարտից հետո ստեղծվում է երկու պատվիրակություն: Հայաստանի Հանրապետությունը ներկայացնում է Ավետիս Ահարոնյանի, իսկ սփյուռքը՝ Պողոս Նուբարի պատվիրակությունները:

Հատկանշական է, որ հայ ազգը կայացավ Հայաստանում ընդամենը յոթ տասնամյակ գոյատևած խորհրդային վարչակարգի պայմաններում՝ 20-րդ դարի իր ողջ ձեռքբերումներով: Անշեղորեն բարձրացավ նրա մշակույթը, ազգային ինքնությունն ու արժանապատվությունը: Սակայն չունենալով ինքնիշխան կարգավիճակ՝ կենտրոնի հարկադրանքով ոչ միայն ազգային գաղափարախոսությունը զարգացավ, այլև խորհրդային հասարակարգը խիստ թշնամական դիրք բռնեց ցանկացած ազգայնականության նկատմամբ: Այս պայմաններում ազգային գաղափարախոսության հիմնադրույթների մշակողն ու կրողը դարձավ սփյուռքը: Սակայն այն ևս միատարր ու միական չէր: Այն ներկայանում էր և՛ որպես կազմակերպված գաղթօջախ, և՛ որպես թափառական պանդխտության հանգրվան:

Եթե վաղ շրջանում թույլ էին կապի ու հաղորդակցության միջոցները և ի վերջո շատ հզոր գաղթօջախներ ծուլվում էին հյուրընկալող ժողովրդին, այժմ պատկերը այլ է: Կապի և հաղորդակցության միջոցների ամնախաղեպ զարգացումը և խորհրդային վարչակարգի արգելքների վերացումը, Հայաստանի երրորդ Հանրապետության վարած ներկա ազգօգուտ քաղաքականությունը նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում հայության համախմբման համար: Տնտեսական կապերի սերտացումը համախմբում է հայ գործարարներին, գիտամշակութային կապերի աշխուժացումը համախմբում է մտավորականներին, համահայկական խաղերի կազմակերպումը՝ հայ պատանիներին ու աղջիկներին:

Բազմաթիվ սերունդների փափագածի իրականացումը՝ պատմական

Հայաստանի տարածքում միացյալ ու ինքնիշխան պետության ստեղծման ապագան, կախված է հայոց գենոֆոնդի պահպանումից, նրա ինքնության, ինքնահամախմբման ու ինքնազատագրման կարողությունից:

Այս է հայոց ազգային գաղափարախոսության, հայոց ազգայնակա-նության իմաստը: Այն ունի իր հստակ նպատակը և ցանկալի է, որ ունե-նա նաև իր անունը, անուն, որն ընկալելի, ցանկալի ու նվիրական լինի յուրաքանչյուր հայի համար: Այդ անունը պետք է խորհրդանշի հայի ոգին, իսկ նրա ոգու մեջ վեր է խոյանում հայոց լեռնաշխարհը: «Անհա-մար թելերով է կապված իր գետին, իր Վոլգային ռուսական ոգին,- գրում է Գ. Նժդեհը: -Ծովի, ծովեզրերի ծնունդ է յոյնը: Անապատն է կաղապա-րել արաբի էությունը: Իսկ հայ էությունը մշակելու գործում առյուծի բա-ժինը ընկնում է Հայոց լեռներին: Մասիսն է դայակը հայ ոգու»⁵⁷:

Արարատի բիբլիական պաշտամունքը, աշխարհասփյուռ հայություն-նը Արարատ լեռան շուրջը համախմբելու գերագույն նպատակը թելադ-րում է հայոց ազգային գաղափարախոսության անունը կապել Արարա-տի հետ, անվանելով այն Արարատականություն:

Հայոց ազգային գաղափարախոսության առաջարկված համակար-գը հայ ժողովրդի իղծերի իրականացման ծրագիրն է, որի նպատակն է աշխարհի հայության հայացքը սևեռել դեպի իր սրբազան սարը, տես-նել նրան Արարատի շուրջբոլորը, համահավաք ու ապահով:

⁵⁷ Գ. Նժդեհ, Հատընտիր, Եր., 2001, էջ 245:

3. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՈՒՄ

Քաղաքական տաղանդ ունի նա, ով օժտված է վաղը, մի շարաք կամ մեկ տարի հետո գալիքը կանխատեսելու ունակությամբ և այնուհետև ի վիճակի է բացատրել, թե ինչու այն տեղի չունեցավ:

Ուինստոն Չերչիլ

Ինչպես հայտնի է, ներկա փուլում տեղի են ունենում պետությունների, դաշինքների և տարածաշրջանային տարբեր բնույթի միությունների ստեղծման գործընթացներ, որոնք ուղեկցվում են անմախադեպ ծավալներ ընդգրկող ու ակտիվորեն ընթացող քաղաքական, տնտեսական, ռազմական և հոգևոր-մշակութային ինտեգրացիայով: Այս օբյեկտիվ միտումի շոշափելի հետևանքները նկատելի են հատկապես հետխորհրդային շրջանում անկախ պետականություն կառուցող երկրների (այդ թվում նաև Հայաստանի) ներքաղաքական և ներտնտեսական զարգացումների վրա: Այս պայմաններում ապագայի քաղաքական կանխատեսման իմաստավորման և ճանաչողության խնդիրը դառնում է անհրաժեշտություն: Ապագայի ճանաչողությունը կարող է նախադրյալներ ստեղծել ներկայի բազմաթիվ հիմնախնդիրների լուծման համար, ինչը հնարավոր է իրագործել միայն կանխատեսումների ճանապարհով՝ ղեկավարվելով գիտական մեթոդաբանությամբ: Մեթոդական առումով քաղաքագետների հիմնական մտահոգությունը հանգում է հետևյալին. գտնել համալիր այնպիսի մեթոդներ, որոնց օգնությամբ հնարավոր կլինի կանխատեսել ապագայի քաղաքական դեպքերը և իրադարձությունները և դրանց հավանական զարգացումների գլխավոր միտումները:

Վերջին տասնամյակներում քաղաքագետները իրենց ուշադրությունը բևեռել են ոչ միայն ներքին, այլև միջազգային հարաբերությունների՝ տարբեր ոլորտներում ընթացող կառուցվածքային և գաղափարախոսական կերպափոխությունների վրա: Միաժամանակ, քաղաքական կանխատեսման օբյեկտ կարող է հանդիսանալ ոչ միայն այս կամ այն պետության ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, սյուև համաշ-

խարհային քաղաքականության առաջատար միտումները և դրանց հավանական զարգացման գործընթացները ուսումնասիրելու, աշխարհաքաղաքական հակասությունների համար արդյունավետ լուծումներ գտնելու, գաղափարախոսական և ռազմաքաղաքական համակարգերի ձևավորման ռազմավարության հետ կապված հիմնահարցերը հետազոտելու պահանջը: Կանխատեսման ճանապարհով որոշակի քաղաքական խնդիրներ լուծելու համար պետք է նկատի ունենալ հետևյալ պայմանները:

Առաջին: Եթե տվյալ երևույթի նկատմամբ կիրառվում է կանխատեսման միայն այս կամ այն մեթոդը, իսկ առկա փաստերը հիմնավորվում են ոչ համակողմանիորեն, ապա նման պարագայում պատահականության տարրը կարող է խաղալ էական դեր, որի հետևանքով կանխատեսումը կարող է զրկվել և՛ հստակությունից, որոշակիությունից, և՛ հնարավորինս իրականանալու հիմքերից:

Երկրորդ: Եթե ընդունենք, որ քննության ենթակա երևույթի ծագման պատճառները մասամբ հայտնի են (պատահականության տարրը բացառում ենք), ապա այս դեպքում հնարավոր չէ երաշխավորել կանխատեսման ճշգրտությունը, քանի դեռ հետազոտողի տրամադրության տակ չկան այդ երևույթի մասին բավարար տեղեկություններ:

Երրորդ: Պատահականության հնարավորության բացառումը և, միաժամանակ, համապատասխան երևույթի ծագման մասին բավականաչափ տեղեկություններ ունենալը դեռևս հիմք չէ իրականությանը համարժեք կանխատեսման համար: Պահանջվում է նաև այն հիմնական օրենքի կամ օրենքների, օրինաչափությունների իմացությունը, որոնց օգնությամբ կարելի է բացատրել երևույթի ծագման պատճառները:

Քաղաքական երևույթների կանխատեսման համար ճանաչողական-մեթոդաբանական վերոհիշյալ՝ թերևս հիմնական պայմանների առկայության և դրանց բավարարման պարագայում հնարավոր է կատարել հավանական այնպիսի կանխատեսումներ, որոնք, իրենց թերություններով հանդերձ, ունեն իրականություն դառնալու մեծ հավանականություն: Երևույթների, դեպքերի և իրադարձությունների վերաբերյալ գիտական կանխատեսում հնարավոր է կատարել միայն այն դեպքում, երբ քաղաքագետի դատողություններն ու համակողմանի հաշվարկները հիմնականում համապատասխանում են ուսումնասիրվող առարկայի համակարգային և ներքին զարգացման օրենքներին ու օրինաչափություններին: Այսինքն երևույթների ծագման (կամ հավանական ծագման) պատճառահետևանքային կապերի գիտական ճանաչողությունը միայն կարող է պայմաններ ապահովել կանխատեսում կատարելու համար,

անշուշտ, բազմաթիվ և բազմաբնույթ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների ճշգրիտ հաշվառման և համադրման միջոցով:

Այժմ փորձենք ներկայացնել կանխատեսման առաջնահերթ պայմանների տեսական ընդհանրացումները յուրօրինակ ձևերով արտահայտող կանխատեսման տեսակների համառոտ ուրվագիծը: Ապագայի (այդ թվում և քաղաքական) կանխատեսման հիմնական տեսակներն են՝ ա) ինտուիտիվ կանխատեսումը, բ) հետազոտական (կամ որոնողական) կանխատեսումը, գ) նորմատիվային (չափորոշիչ) կանխատեսումը:

Ինտուիտիվ կանխատեսում: Ինտուիտիվ կանխատեսումն ներառում է երևակայության և մտային խորաթափանցելիության միջոցով համադրված գիտելիք: Այս դեպքում հետազոտողը պետք է որոշակի բնագավառում (տվյալ դեպքում՝ քաղաքականության) ապագայի իրադարձությունների վերաբերյալ կատարի կանխատեսում ինտուիտիվ եղանակով: Ընդհանրապես կանխատեսման գործընթացում էական դեր ու նշանակություն ունեն հետազոտողի ինտուիցիան, նրա գիտելիքներն ու անձնական կենսափորձը: Շատ մտածողների (փիլիսոփաներ, աստվածաբաններ, մարգարեներ, գուշակողներ և այլոք) փորձել են խորհրդատվության շղարշով պատել ինտուիցիայի էությունը՝ շատ հաճախ ոչ բնական մեկնաբանություններ տալով դրան: Սակայն, ինչպես հայտնի է, ինտուիցիան կանխատեսման ընդունակություն է, որի միջոցով հետազոտողը, հիմնվելով փորձի և գիտելիքների վրա, կատարում է տրամաբանված ընդհանրացումներ՝ դեռևս չունենալով իր ձեռքի տակ երևույթի զարգացման համար պահանջվող և փաստացի հիմնավորող ապացույցներ: Ինտուիտիվ եղանակով ճշգրիտ (կամ էլ՝ համարյա ճշգրիտ) հետևություններ կատարող կանխատեսողի ընդունակությունը, կարելի է ասել, ուղիղ համեմատական գիտակցված տրամաբանական վերլուծությունների առկա ընդունակությանը, միմյանց հետ սերտ կապի մեջ են. ըստ էության, դրանք միաժամանակյա գործողություններ են: Այսինքն՝ ինտուիտիվ ընդունակությունը և տրամաբանական վերլուծության համար «պահանջվող» ընդունակությունը գտնվում են համամասնական զարգացման գործընթացի մեջ: Այլ կերպ, չի կարող լինել մարդ, որ օժտված լինի ուժեղ, զարգացած ինտուիցիայով, բայց միևնույն ժամանակ, ունենա տրամաբանորեն վերլուծելու թույլ կամ էլ չափազանց թույլ ընդունակություն: Եվ, հակառակը, չի կարող լինել մարդ, որ ունենա ուժեղ, զարգացած, տրամաբանորեն մտածելու ընդունակություն և շատ թույլ ինտուիցիա:

Հետազոտական կանխատեսում: Հետազոտական կանխատեսում-

ների ընթացքում գիտնականին հիմնականում հետաքրքրում են ապագայի իրականության մեջ կատարվելիք հավանական փոփոխությունները՝ հենվելով միտումների (կամ էլ նկատվող միտումների) վերաբերյալ գոյություն ունեցող ինֆորմացիայի և (բնույթի) տնտեսական, տեխնիկական, սոցիոլոգիական և այլ գիտելիքների վրա:

Հենվելով տարբեր բնագավառներին վերաբերող տվյալների վրա՝ հետազոտական կանխատեսումը էքստրապոլյացիայի եղանակով կարող է որոշել, թե մոտ ապագայում ո՞ր միտումներն ուժեղանալու ներուժ ունեն և որոնք՝ թուլանալու:

Հետազոտական կանխատեսումը նկատի է առնում երևույթի զարգացման անցյալի, ներկայի և ապագայի միտումների պայմանական շարունակությունը՝ վերացարկվելով որոշակի պլաններից, ծրագրերից, նախագծերից, վճիռներից, որոնք ներուժակ են կերպափոխելու գոյություն ունեցող միտումները և նպաստելու կանխատեսման ինքնաիրականացմանը, կամ էլ՝ ինքնակործանմանը: Այդպիսի կանխատեսումները պատասխանում են հետևյալ հարցին. «Ի՞նչ ուղղությամբ է ընթանում զարգացումը: Գոյություն ունեցող միտումների պահպանվելու պարագայում ամենայն հավանականությամբ ի՞նչ տեղի կունենա»:

Փաստորեն, երևույթի զարգացման վերաբերյալ հետազոտական կանխատեսումների համար առավելապես կարևորվում է երկու հարց. առկա միտումների պահպանման դեպքում զարգացման ի՞նչ տարբերակներ են հնարավոր, և այդ հնարավոր տարբերակներից ո՞րն է հավանական: Դրանց հնարավորին չափ գիտականորեն հիմնավորված պատասխաններից էլ կախված են այս կամ այն կանխատեսման օբյեկտ հանդիսացող միտումի (միտումների) պոտենցիալ ուժեղության կամ էլ թուլության մասին պատկերացումները: Իսկ կանխատեսման անհավանական, քիչ հավանական, շատ հավանական, առավել հավանական տարբերակները ածանցյալ են այդ երկու հիմնական հարցերին: Այսինքն դրանցից յուրաքանչյուրի առաջացման պատճառները քողարկված են հնարավորությունների անհավանական, քիչ հավանական, շատ հավանական, առավել հավանական բավարար կամ ոչ բավարար պայմանների ետևում և պայմանավորված են զարգացման միտումների ճանաչողության աստիճանով:

Նորմատիվ կանխատեսում: Ապագայի ճանաչողության (այդ թվում և քաղաքական) առավել տարածված տեսակներից է նորմատիվային կանխատեսումը: Ապագայի նորմատիվային կանխատեսումների գլխավոր առանձնահատկությունը քննադատական վերլուծությունն է: Ինչպես հայտնի է, ցանկացած բնույթի կանխատեսմանը բնորոշ է գործնա-

կան կյանքում գործողության մղելու, ենթադրությունները փորձարկելու և ապացուցելու միտումը: Այլ կերպ ասած, ամեն մի կանխատեսում պոտենցիալ կերպով պարունակում է իրականություն դառնալու կամ չդառնալու (ծախողելու) օբյեկտիվ հնարավորություն: Հետևաբար, պատահական չէ, որ ապագայի պրոբլեմների հետազոտման համակարգում կատարվող նորմատիվային կանխատեսումները պետք է պատասխանեն քննադատությանը և սովորաբար դրան հաջորդող «ինչպե՞ս հասնել ցանկալիին» հարցին:

Ճգնաժամերի ժամանակ քաղաքական կանխատեսումը հանդիսանում է հիմնական այն միջոցը, որի բացակայության պայմաններում հասարակությունը թանկ է վճարում ապագա զարգացումների անորոշության համար: Քաղաքական կանխատեսումը ստեղծում է հնարավոր քաղաքական զարգացումների մոդելներ, որոնց հիմքի վրա կառուցվում է քաղաքական ուղեգիծը, և որոշվում են պետության զարգացման նաև տնտեսական հիմնական ուղղությունները: Այս դեպքում քաղաքագետ-հետազոտողի համար չափազանց կարևորվում են հետևյալ երկու տեսանկյունները. ա) նկարագրական կանխատեսում, որն ուղղված է հնարավոր զարգացման հեռանկարի բացահայտմանը, բ) շրջահայաց կանխատեսում, որը ենթադրում է գտնել ապագայում ծագող պրոբլեմների լուծման կոնկրետ եղանակներ, միջոցներ: Հայտնի է, որ քաղաքական կանխատեսման ինչպես սկզբունքների, այնպես էլ մեթոդների գործնականում ճշգրիտ կիրառությունը միայն կարող է իմաստավորել քաղաքական կանխատեսումների արժեքը:

Քաղաքական կանխատեսման սկզբունքներն են. ա. այլընտրանքայնությունը, բ. հավաստիությունը, գ. անընդհատությունը, դ. համալիրությունը (կոմպլեքսայնություն), ե. համակարգայնությունը, զ. բազմապլանայնությունը, է. ճշգրտությունը, ը. հետադարձ կապի առկայության ապահովումը:

Քաղաքական կանխատեսման մեթոդներն են. ա. փորձագիտական գնահատման մեթոդ, որի նպատակն է՝ բացահայտել քաղաքական գործընթացների զարգացման միտումները, բ. համեմատության մեթոդ, որի նպատակն է ինչպես պատմական համեմատությունների հետ քաղաքական գործընթացների, այնպես էլ միաժամանակյա քաղաքական գործընթացների համադրումը, գ. մոդելավորման մեթոդ, որի նպատակն է կազմել սցենարներ և ներկայացնել քաղաքական իրադարձությունների տրամաբանական հաջորդականությունը, դ. էքստրապոլյացիայի (արտարկման) մեթոդ, որի նպատակն է՝ անցյալի բազայի վրա շարունակել ապագայի քաղաքական գործընթացների զարգացման միտում-

ների հետազոտման աշխատանքները, ե. վիճակագրական մեթոդ, որի նպատակն է քաղաքական կյանքի տարբեր կողմերի մասին վիճակագրական ցուցանիշների հաշվառման միջոցով տվյալ երևույթի իրականություն դառնալու հավանականության աստիճանի որոշումը, գ. փաստագրական մեթոդ (ավանդական վերլուծություն), որի նպատակն է սոցիալական ինֆորմացիայի աղբյուրի, փաստագրական նյութի նկարագրման, տեղեկությունների արժանահավատության ու ժամանակագրական դասակարգման և վերլուծության միջոցով ապահովել զարգացման որևէ տարբերակի իրականացման բազան, է. հարցման մեթոդ (ինտերվյու, թեստ և այլն), որի նպատակն է անմիջական և հեռակա հարցման միջոցով ստացված սոցիոլոգիական ինֆորմացիայի հիման վրա ճանաչվել և վերահսկվել հասարակական տրամադրությունների փոփոխման դինամիկան, ը. անկետավորման մեթոդ, որի օգնությամբ վերլուծվում է հարցման ճանապարհով հավաքված ամբողջ տեղեկատվությունը:

Կանխատեսման տեխնոլոգիայի հիմնական փուլերը: Որպես կանոն, քաղաքական կանխատեսման օբյեկտի հետազոտումը կատարվում է ինը փուլով՝ մինչև վերջնական արդյունքների ամփոփումը:

1-ին փուլ: Կանխատեսման նախաժրագիր: Այս փուլի ընթացքում անհրաժեշտ է՝ ա) համակարգայնության սկզբունքի քննարկում, այսինքն՝ ձգտել հետազոտության օբյեկտը ներկայացնել որպես համակարգ և տալ վերջինիս կանխատեսման ընդհանուր բնութագիրը, բ) հետազոտողի առջև դրված նպատակները պետք է հարաբերակցության մեջ գտնվեն նախաժրագրի և սպասվելիք ցանկալի արդյունքի հետ, գ) կատարել մտովի համադրում հետազոտվող երևույթի և նմանատիպ մի այլ ապագայի երևույթի հետ՝ նմանակը բացահայտելու նպատակով:

2-րդ փուլ: Ելակետային, բազային մոդելի կառուցում: Այս փուլի ընթացքում օգտագործվում է համակարգային վերլուծության մեթոդը: Անհրաժեշտ է նաև հարցման, վիճակագրության տվյալների հաշվառում, ինչպես նաև մասնագետների, փորձագետների հետ շփումների հաստատում:

3-րդ փուլ: Այս փուլի ընթացքում տեղի է ունենում կանխատեսման փաստագրական ֆոնդի համար համապատասխան տվյալների հավաքում: Այսինքն՝ հետազոտության օբյեկտի նկատմամբ արտաքին պայմանների և ներգործությունների ամբողջության մասին հստակ պատկերացման ապահովում:

4-րդ փուլ: Իրադարձությունների հնարավոր զարգացման մի քանի տարբերակների մշակում:

5-րդ փուլ: Այս փուլի ընթացքում տեղի է ունենում նախնական, հիպոթետիկ մոդելների և օբյեկտների կառուցում՝ հաշվի առնելով կանխատեսման փաստագրական ֆոնդում կուտակված համապատասխան տվյալները:

6-րդ փուլ: Այս փուլի ընթացքում տեղի է ունենում քաղաքական կանխատեսման հավաստիության, ճշգրտության և հիմնավորվածության գնահատում:

7-րդ փուլ: Այս փուլում մշակվում են երաշխիքներ՝ քաղաքական (կառավարման) ոլորտում որոշումներ կայացնելու համար:

8-րդ փուլ: Այս փուլում տրվում է արդեն պատրաստված-մշակված կանխատեսման փորձագիտական գնահատականը և քննարկումներից հետո լրամշակվում:

9-րդ փուլ: Այս փուլում կանխատեսման արդյունքները, արդեն ավարտված վիճակում, հանձնվում է պատվիրատուին: Քաղաքական կանխատեսման գիտահետազոտական աշխատանքների նախորդ բոլոր փուլերը կրկնվում են, բայց այս անգամ բոլորովին նոր փաստերի և տվյալների հիման վրա:

Ընդհանրապես կանխատեսումների տիպաբանությունը կառուցվում է ինչպես ապագայի ժամանակային, այսպես կոչված՝ «տարրողունակության չափի» կամ «ընդգրկման չափի» տարբերակումների, այնպես էլ նախապես ճշտված չափումների, նպատակների և կանխատեսման ենթակա առարկաների, օբյեկտների բնույթի, գործադրվող մեթոդների և այլ գործոնների հիման վրա:

Համաձայն կանխատեսումների տիպաբանական դասակարգման սկզբունքի, ապագայի կանխատեսումներ ընդգրկող ժամանակային չափման համապատասխան միավորների բովանդակային սահմանը էմպիրիկ պլանում ունի հետևյալ պատկերը. քաղաքական կանխատեսումներն ըստ ժամանակային միջակայքերի լինում են՝ ա. օպերատիվ կանխատեսում՝ մինչև 1 ամիս ժամկետի սահմանում, բ. կարճաժամկետ կանխատեսում՝ մինչև 1 տարի ժամկետի սահմանում, գ. միջնաժամկետ կանխատեսում՝ մինչև 5 տարի ժամկետի սահմանում, դ. երկարաժամկետ կանխատեսում՝ մինչև 20 տարի ժամկետի սահմանում, ե. գերերկարաժամկետ կանխատեսում՝ 50-ից մինչև 100 տարի ժամկետի սահմանում:

Ապագայի կանխատեսումներին վերաբերող ժամանակային չափումների վերոհիշյալ միավորների տարբերակումներն, անշուշտ, պայմանական են և կախված են դրանց նպատակներից ու բնույթից, որոնք որոշակիորեն տարբերվում են միմյանցից: Այսպես, օպերատիվ կան-

խատեսումները վերաբերում են մոտակա ժամանակաշրջանին, որի ընթացքում չեն սպառվում երևույթների արմատական փոփոխությունները (իհարկե, հարաբերական իմաստով)՝ ո՛չ քանակական և ո՛չ էլ որակական առումներով: Կարճաժամկետ կանխատեսումների օբյեկտը հիմնականում հեռանկարային քանակական փոփոխություններն են: Միջնաժամկետ կանխատեսումները ներառում են հեռանկարում միջանկյալ՝ կարճաժամկետի և երկարաժամկետի միջև ընկած ժամանակահատվածում սպասվելիք որակական փոփոխությունների նկատմամբ քանակական փոփոխությունների գերակշռության իրողությունը: Երկարաժամկետ կանխատեսումների խնդրո առարկան ոչ միայն քանակական, այլև որակական փոփոխություններն են: Ինչ վերաբերում է գերերկարաժամկետ կանխատեսումներին, ապա դրանք առնչվում են հեռավոր ժամանակներում կատարվելիք որակական փոփոխությունների բնույթին և հասարակության զարգացման օրինաչափությունների ամենաընդհանուր գծերին:

Քաղաքական կանխատեսման գիտամեթոդաբանական տեխնոլոգիան անընդհատ, մշտապես կատարելագործվող հետազոտական գործընթաց է:

Քաղաքական երևույթները կանխատեսելիս պետք է ցուցաբերել երեք մոտեցում:

Առաջին հերթին գիտական համակողմանի վերլուծության են ենթարկվում առկա միտումների պահպանման հնարավոր բոլոր տարբերակները՝ ներառելով դրանց պահպանումը երաշխավորող բոլոր գործոնները, և կատարվում են համապատասխան եզրակացություններ, իսկ այնուհետև նշվում է, թե զարգացման ինչ տարբերակ կամ տարբերակներ են հնարավոր: Սրանով ավարտվում է առկա միտումների պահպանման դեպքում կանխատեսվող երևույթի ճանաչողության առաջին փուլը:

Երկրորդ հերթին քննվում է, թե առկա միտումների չպահպանվելու դեպքում զարգացման ի՞նչ տարբերակ կամ տարբերակներ են հնարավոր՝ փորձելով պատասխանել «ի՞նչո՞ւ», «ի՞նչպե՞ս» և «ե՞րբ» հարցերին: Այս պարագայում ևս համակողմանի վերլուծության է ենթարկվում խնդրո առարկան՝ նկատի ունենալով առկա միտումները չպահպանվելու վրա ներգործող օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բոլոր հնարավոր գործոնները, կրկին նշելով, թե զարգացման ի՞նչ տարբերակ է սպասվում: Այս կերպ ավարտվում է կանխատեսվող երևույթի ճանաչողության երկրորդ փուլը:

Կանխատեսվող երևույթի ճանաչման երրորդ՝ վճռական փուլում նա-

խորդ երկու փուլերում վերլուծության ենթարկված հնարավոր բոլոր տարբերակներից կատարվում է ընտրություն, այսինքն պարզվում է, թե առկա հնարավոր բոլոր տարբերակներից ո՞րն է առավել հավանական-
նը, որին է պատկանում զարգացման ապագան:

Երրորդ փուլում կանխատեսվող օբյեկտի նախապես համակողմանի փաստարկված զարգացման առավել հավանական տարբերակը կամ տարբերակները կարող են դրվել վճիռներ կամ որոշումներ կայացնող համապատասխան դեկավար մարմնի, տվյալ դեպքում պետության կողմից տարբեր հարցերի լուծման նկատմամբ ունեցած դիրքորոշման հիմքում:

Անցնելով կանխատեսվող երևույթի ճանաչողության երեք փուլերով և արդեն նախապես ձեռքի տակ ունենալով՝ ա) առկա միտումի կամ միտումների զարգացման պայմանների, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ նախադրյալների մասին ամբողջական պատկերացումներ, ինչպես նաև դրանց զարգացման հնարավոր տարբերակի կամ տարբերակների գիտական հանդիչ և փաստարկված հիմնավորումներ, բ) գրեթե նույնպիսի պահանջների կատարման խնդիրը լուծելով առկա միտումի կամ միտումները չպահպանվելու պարագայում՝ ներառյալ «ինչո՞ւ», «ինչպե՞ս» և «ե՞րբ» հարցերի հավանական պատասխանները, գ) ընտրված առավել հավանական զարգացման հիմնական տարբերակը կամ տարբերակները, խնդրո առարկա երևույթի հանդեպ, կանխատեսումը կատարվում է ներքոհիշյալ տրամաբանական հաջորդականությամբ:

Առաջին: Փորձ է արվում միտումի հնարավոր զարգացման գործընթացում մոտավոր, բայց վճռորոշ դեր խաղացող օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների և դրանց իրականության մեջ առկա նախադրյալների միջև գտնել այն եզրերը, որոնց (անկախ այն բանից, թե դրանք ներպետական, ներհասարակական ծագում ունեն, թե՞ միջազգային, միջպետական, քանի որ դրանց բնույթը արդեն ճշտված է փուլային վերլուծությունների ժամանակ) հիմքերը ընդհանուր առմամբ համընկնում են: Այսինքն, որոշելով առկա միտումների դրսևորման մոտավոր շրջանակը, պայմանների գործառնման դինամիկան, կարելի է կոնկրետ պատկերացում կազմել կանխատեսման օբյեկտ հանդիսացող դեպքի, իրադարձության կամ երևույթի ծագման նախադրյալների մասին, որոնց ուսումնասիրումը հնարավորություններ է ընձեռում ճանաչելու ոչ միայն առկա միտումների պահպանման, այլև՝ դրանք չպահպանվելու, փոփոխությունների ենթարկվելու պատճառահետևանքային կապերը և մոտավորապես նշել նաև այդ միտումների (և պահպանվելու, և՛ չպահպանվելու) ժամկետները:

Երկրորդ: Առկա միտումները պահպանելուն կամ չպահպանելուն համապատասխան պայմանների և կանխատեսման ենթակա երևույթի ծագման նախադրյալների ուսումնասիրություններից հետո հնարավոր զարգացման տարբերակների (տարբերակի) առաջադրումը, ինչպես արդեն ասվել է, հնարավորություն է ստեղծում արդեն առավել հավանական տարբերակի ընտրությունը բազմակողմանիորեն հիմնավորելու համար:

Ներկայումս կտրուկ մեծացել է գիտական-քաղաքական կանխատեսումների նշանակությունը: Դա ամբողջությամբ վերաբերում է արդի դարաշրջանի մթնոլորտին, քանզի այն հագեցած է տագնապահարույց նախազգացումներով՝ կապված գլոբալ մասշտաբով պրոբլեմների կտրուկ սրման հետ: Կանխատեսումն էլ հենց ապագան քառսից փրկելու միջոց է: Կանխատեսումը նախազգուշացնող լոգոսի ծայրն է: Ինչպես ցույց է տալիս մշակույթի պատմությունը, մարդը միշտ ձգտել է «բանականացնել ապագան»՝ այն դարձնելով հասկանալի և հասանելի: «Մարդիկ մշտապես բախվում են չերաշխավորված կեցության և բաց ապագայի ֆենոմենի հետ»- իրավացիորեն նկատել է Ա. Ս. Պանարինը¹:

Այսպիսով, կանխատեսման պրոբլեմի տեսական հիմքերի ընդհանուր գծերով վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ կանխատեսումները անկանխատեսելի դեպքերով ու իրադարձություններով (երևույթներով) «անկասկած» քաղաքական ապագա իրականությունը կարող են դարձնել կանխատեսելի: Թե որքան կարևոր է կանխատեսման ապահովումը, կարծում ենք՝ լրացուցիչ հիմնավորումների անհրաժեշտություն չկա: Օգտագործելով արդի գիտության բոլոր հնարավորությունները և համագործակցելով գիտության մյուս բնագավառների հետ՝ քաղաքական ապագայաբանությունն իր գերխնդիրներից մեկն էլ համարում է հենց այն, որ կանխատեսումների միջոցով փորձում է կանխատեսելի դարձնել թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին և թե՛ միջազգային հարաբերությունների զարգացման հեռանկարը:

¹ Панарин А. С., Политология, М., 1997, с. 286-287.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատ. խմբագիր՝
Տեխ. խմբագիր՝

Հ. Բ. Պետրոսյան
Վ. Զ. Բրդյան

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ա. Խ. Աղուզումցյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 30.05.06:

Թուղթ՝ օֆսեթ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆:

Հրատ. 31.0 մամուլ, տպագր 36.75 մամուլ = 34.18 պայմ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 500: Պատվեր՝ 38:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Աբովյան 52